

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXVII

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

67. ÉVF.

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

BORZSÁK ISTVÁN
1914 - 2007
HAGYATÉKÁBÓL

1943

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

A Budapesti Philologiai Társaság 1943-ban.

Tiszteletbeli tagok:

<i>Amandos Konstantin</i> egyet. tanár, Athén.	<i>Kornis Gyula</i> áll.-titk. egy. tan., Bpest.
<i>Balogh Jenő</i> b. t. t., ny. miniszter, Budapest.	<i>Láng Nándor</i> ny. egyet. tanár, Bpest.
<i>Baranyai Lipót</i> m. kir. titkos tanácsos, a Parthenon elnöke. Bp.	<i>Melich János</i> ny. egyet. tanár, Bpest.
<i>Bees A. Nikos</i> egyet. tanár, Athén.	<i>Petz Gedeon</i> ny. egyet. tanár Bpest.
<i>Csengery János</i> ny. egyet. tanár, Bp.	† <i>Sir Stein Aurél</i> , archaeologiai felügyelő, London.
<i>Förster Aurél</i> egyet. tanár, Bp.	<i>Szász Károly</i> volt képviselőházi elnök, Budapest.
<i>Hóman Bálint</i> ny. m. kir. vallás- és közokt. miniszter.	† <i>Szinnyei József</i> ny. egyet. tan. a Magy. Tud. Akad. főkönyvtárosa, Bpest.
<i>Kukules Phaidon</i> , egyet. tanár, Athén.	<i>Wilhelm Adolf</i> egyet. tanár, Bécs.

A Társaság tisztviselői:

Elnök: <i>Husztai József.</i>	Első titkár:	Pénztáros: <i>Leles István.</i>
Alelnökök: <i>Eckhardt S.</i>	v. <i>Györkösy Alajos.</i>	Ellenőr: <i>Nedeczey Jenő.</i>
és <i>Finály Gábor.</i>	Másodtitkár: <i>Staud Géza.</i>	
Számvizsg. biz.: <i>Antal Imre,</i>	Szerkesztők: <i>Eckhardt Sándor</i>	
<i>Nagy Ferenc, Wagner József.</i>	és <i>Husztai József.</i>	

Választmányi tagok:

<i>Alföldi A.</i>	<i>Garda Samu</i>	<i>Lám Frigyes</i>	<i>Schwartz Elemér</i>
<i>Alszegehy Zsolt</i>	<i>Gulyás József</i>	<i>Magyariné Techert M.</i>	<i>Semjén Gyula</i>
<i>Angyal Endre</i>	<i>Gyóni Mátyás</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Szabó Árpád</i>
<i>Balogh József</i>	<i>György Lajos</i>	v. <i>Mészáros Ede</i>	<i>Szabó Miklós</i>
<i>Bárczi Géza</i>	<i>Gyulai Ágost</i>	<i>Molnos Lipót</i>	<i>Szemerényi Oszvald</i>
<i>Belohorszky F.</i>	<i>Hankiss János</i>	<i>Moravcsik Gyula</i>	<i>Szidarovszky János</i>
<i>Birkás Géza</i>	<i>Heinlein István</i>	<i>Pap Károly</i>	<i>Szinnyei Ferenc</i>
<i>Borzsák István</i>	<i>Horváth Endre</i>	† <i>Papp Ferenc</i>	<i>Tamás Lajos</i>
<i>Császár Ernő</i>	<i>Ivánka Endre</i>	<i>Papp János</i>	<i>Thienemann T.</i>
<i>Egry Gyula</i>	<i>Kardos Tibor</i>	<i>Péter Gyula</i>	<i>Tomasz Jenő</i>
<i>Fest Sándor</i>	<i>Karsai Géza</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>	<i>Vayer Lajos</i>
<i>Fludorovits Jolán</i>	<i>Koltay-Kastner J.</i>	<i>Pukánszky Béla</i>	<i>Victorisz József</i>
<i>Gábel Asztrik</i>	<i>Koszó János</i>	<i>Pukánszky Kádar J.</i>	<i>Waldapfel József</i>
<i>Gáldi László</i>	<i>Kövendi Dénes</i>	<i>Rados Tamás</i>	<i>Zolnai Béla</i>
<i>Gálos Rezső</i>	<i>Kristóf György</i>	<i>Schmidt Henrik</i>	<i>Zsigmond Ferenc</i>

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1943-ban:

<i>Acs Károly</i>	<i>Gáldi László</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Szabolcsi S. M.</i>
<i>Balogh József</i>	<i>Geréb László</i>	<i>Aldo Marsili</i>	<i>Szádeczky-Kardoss</i>
<i>Baumgarten S.</i>	<i>Gogolak Lajos</i>	v. <i>Mészáros Ede</i>	<i>Samu</i>
<i>Borzsák István</i>	<i>Gulyás József</i>	<i>Ország László</i>	<i>Szauder József</i>
<i>Decs Malvin</i>	<i>Gyóni Mátyás</i>	<i>Ortutay Gyula</i>	<i>Szemerényi Oszvald</i>
<i>Dobossy László</i>	v. <i>Györkösy A.</i>	<i>Papp János</i>	<i>Türöczy-Trostler</i>
<i>Eckhardt S.</i>	<i>Györy János</i>	<i>Sashegyi Oszkár</i>	<i>József</i>
<i>Elek Oszkár</i>	<i>Heinlein István</i>	<i>Schertz Emil</i>	<i>Ullmann István</i>
<i>M. Ernusz</i>	ifj. <i>Horváth János</i>	<i>Schwartz Elemér</i>	<i>Varga Zsigmond</i>
<i>Johanna</i>	<i>Koltay-Kastner</i>	<i>Semjén Gyula</i>	<i>József</i>
<i>Fábián István</i>	<i>Jenő</i>	<i>Szabó Árpád</i>	<i>Wagner József</i>
<i>Gábel Asztrik</i>	<i>Kósa János</i>	<i>Szabó Richárd</i>	<i>Zsilli János</i>

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

Oldal

<i>Balogh József</i> : „Ratio“ és „mos“. A római jog megújulásának nyomai a szentistváni Intelmekben	273
Ratio et mos	334
<i>Eckhardt Sándor</i> : A körmendi Balassi- emlékek	26
Balassi aux archives de Körmend	48
<i>Gábrriel Asztrik</i> : Egy XIII. századi magyar klerikus párizsi egyetemi szentbeszéd-gyűjteménye	164
Le recueil de sermons d'un Hongrois, étudiant à l'Université de Paris au XIII ^e siècle	193
<i>Marót Károly</i> : Herodotos prózája	1
Herodots Prosastil	23
<i>Szabó Richárd</i> : Klasszikus hatás Ady Endre költészetén	150
Klassische Einflüsse in Ady's Dichtung	162
<i>Szabolcsi S. Miklós</i> : Az irodalmi stílusvizsgálat XX. századi módszerei	366
Les récentes methodes littéraires de l'étude de style	382
<i>Turóczi-Trosler József</i> : A tótágast álló világ	337
Die Verkehrte Welt	363
<i>Wagner József</i> : A zene szerepe az antik társadalmi életben	129
De usu artis musicae in vita sociali Graecorum et Romanorum	149

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

<i>Baumgarten Sándor</i> : Adalékok a magyar humanisták francia kapcsolataihoz	79
Humanistes hongrois en France	81
<i>Borzsák István</i> : Cicero-interpretációk II.	384
Cicero-interpretationen II.	394
<i>Borzsák István</i> : „Pater Romanus“ és a „di Indigetes“	52
Zur Indigetes-Frage	61
<i>Eckhardt Sándor</i> : Hol van Mindszenti Gábor naplója?	74
Où est le journal de G. Mindszenti?	75
<i>Eckhardt Sándor</i> : XVI. századi francia levél a magyar végeken	404
Une lettre française du XVI ^e siècle envoyée aux confins militaires hongroises	405
<i>Elek Oszkár</i> : Don Juan mondája Kisfaludy Károly Karácsonj-ében	68
Veille de Noël de Charles Kisfaludy	73
<i>Gáldi László</i> : Kristian Sandfeld (1873—1942)	85

<i>Geréb László</i> : Adat Dedricius György erdélyi humanista életrajzához	212
<i>Györy János</i> : Adalékok XI. századi krónikáinkhoz	214
Contribution à la solution du problème de la chronique hongroise du XI ^e siècle	221
<i>Stefan Heinlein</i> : Über die römische Diktatur	63
Berichtigung	432
<i>Aldo Marsili</i> : Tibullo e il „Corpus Tibullianum“	203
<i>viléz Mészáros Ede</i> : Gyomlay Gyula (1861—1942)	49
<i>Ország László</i> : Magyartárgyú angol renaissance-drámák	405
Tudor and Stuart plays dealing with Hungarian topics	411
<i>Ország László</i> : Marlowe magyar forrása	81
Marlowe's Hungarian Source	85
<i>Sashegyi Oszkár</i> : A Werther útja Magyarországon	394
Werther in Ungarn	403
<i>Schwartz Elemér</i> : Bél Mátyás német helyesolvasási szabályai	76
Mathias Bél und das deutsche Rechtlesen	79
<i>Szabó Árpád</i> : A spongyába szorult Ajax	213
<i>Szádeczky-Kardoss Samu</i> : A korinthusi gyarmatbirodalom szervezete	196
Die Organisation des korinthischen Kolonialreiches	201
<i>Szádeczky-Kardoss Samu</i> : Polybium	62
<i>Szauder József</i> : A magyar-olasz tanulmányok mérlege	211
Il bilancie degli studi italo-ungheresi	227
<i>Ullmann István</i> : Néhány megjegyzés Gombocz Zoltán jelentéstani rendszeréhez	228
Some notes on the semantic system of Zoltán Gombocz	232

HAZAI IRODALOM.

<i>Berg Pál</i> : Az angol nyelvtanítás útja a magyar iskolákban. (<i>Ország László</i>)	417
<i>Borzák István</i> : A latin nyelv szelleme. (<i>Gáldi László</i>)	89
<i>Suzanne Déry</i> : Un émigré hongrois en France Daniel Irányi. (<i>Kósa János</i>)	253
Egy „östörténész“ latin tudása. (<i>Scheitz Emil</i>)	239
Egy östörténész magyar tudása. (<i>Gulyás József</i>)	429
<i>Gerlótei Jenő</i> : Verhaeren. Irodalomtudomány. I. — A költő Valéry távlatai. Irodalomtudomány. II. (<i>Semjén Gyula</i>)	102
<i>Görögök sírfeliratai magyar temetőinkben</i> . Kiadta és magyarázta <i>Prosser Piroksa</i> . (Gyóni Mátyás)	236
<i>Heissler Ilona Mária</i> : Emile Baumann írói pályája. (<i>Desics Malvin</i>)	416
<i>Kneifel Mária</i> : Purkircher György. (<i>M. Ernuszt Johanna</i>)	237
<i>Marcus Aurelius vallomásai</i> . Összeválogatta, fordította és a bevezetést írta: <i>Vajda László</i> . (<i>Borzák István</i>)	233
<i>Molnár Éva</i> : Boszorkányperek Magyarországon a XVII—XVIII. században. (<i>Ortutay Gyula</i>)	105
<i>Papp István</i> : Az irodalom életformái. (<i>Fábián István</i>)	254
<i>Szabó Árpád</i> : Perikles kora. (<i>Papp János</i>)	95
<i>Szalay Jeromos</i> : Francia irodalom és katolicizmus. (<i>Semjén Gyula</i>)	100
<i>Szemerényi Oszvald</i> : Az idg. l. r latin folytatása. (<i>Varga Zsigmond József</i>)	91
<i>Szlovák irodalomtörténetek — magyar szerzőktől</i> . (<i>Gogolák Lajos</i>)	240
ifj. <i>Varga Zsigmond</i> : A hellenistikus papyrusok, feliratok, ostrakák világa és az Újtestamentum. (<i>Zsilli János</i>)	412

<i>I'arjas Béla</i> : XVI. századi magyar orvosi könyv. (<i>Eckhardt Sándor</i>) ..	Oldal 415
<i>I'eresz Endre</i> : Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221—1864. (<i>Gábrriel Asztrik</i>) ..	97
<i>Wagner József</i> : Az antik világ zenéje. (<i>Carolus Ács</i>) ..	235

KÜLFÖLDI IRODALOM.

<i>F. W. Bateson</i> : The Cambridge Bibliography of English Literature. (<i>Országh László</i>) ..	424
<i>Niccolò da Casola</i> : La Guerra d'Attila. (<i>Eckhardt Sándor</i>) ..	266
<i>Uittorio Cian</i> : Umanesimo e rinascimento. (<i>Koltay-Kastner Jenő</i>) ..	120
<i>I. Coteanu</i> : Prima listă a numelor românești de plante. (<i>Gáldi László</i>) ..	269
<i>Hans Hendriksen</i> : Untersuchungen über die Bedeutung des Hethitischen für die Laryngaltheorie. (<i>Szemerényi Oszvald</i>) ..	109
<i>Marco La Piana</i> : Studi linguistici albanesi. I. (<i>Gáldi László</i>) ..	121
<i>Maffio Maffii</i> : Cicero und seine Zeit. (<i>M. Ernusz Johanna</i>) ..	263
<i>Aldo Marsili</i> : De praesentis historici usu apud Caesarem. (<i>ifj. Horváth János</i>) ..	108
<i>Charles Mauron</i> : Mallarmé l'obscur. (<i>Semjén Gyula</i>) ..	119
<i>Alberto Menarini</i> : I gerghi bolognesi. (<i>Gáldi László</i>) ..	267
<i>Emile Mireaux</i> : La Chanson de Roland et l'Histoire de France. (<i>Eckhardt Sándor</i>) ..	422
<i>Daniel Mornet</i> : Histoire de la littérature française classique. 1660—1700. (<i>Eckhardt Sándor</i>) ..	419
<i>A. Rosetti</i> : Geschichte der rumänischen Sprache. Allgemeine Begriffe. (<i>Gáldi László</i>) ..	428
<i>Az újabb Péguv-irodalom</i> . (<i>Dobossy László</i>) ..	111
<i>Richard Ruppert y Ujaravi</i> : Spanische Synonymik für Studierende und Lehrer. (<i>Gáldi László</i>) ..	427
<i>H. Wagenvoort</i> : Imperium. (<i>Marót Károly</i>) ..	256
<i>Ólto Weinreich</i> : Martials Grabepigramm auf den Pantomimen Paris (XI. 13.) (<i>viléz Györkösy Alajos</i>) ..	107
<i>Társasági ügyek</i> ..	124
<i>Beküldött könyvek</i> ..	127, 272, 430

NÉV- ES TÁRGYMUTATÓ.

- Abel Jenő 97
 Abelard 167
 Acs K. 236
 Adam de la Halle 191
 Adams J. Q. 407
 Adolf h. 220
 Adrestos 2, 4
 Ady E. 19, 20, 118, 127, 128, 150—
     163 pass.
 Aegidius Romanus 97, 166, 167
 Albertinus Aegidius 341
 Ágoston, Szt. 291, 301
 Aischynes 199
 Aischylos 3, 4, 5, 6, 21
 Alain de Lille 172
 Albareda 169
 Albertus Magnus 191
 Alkaios 6
 Alkibiades 96, 135, 144
 Alkman 6
 Altheim 56, 57, 60, 258, 393
 Aly, W. 2, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12,
     13, 14, 15, 17, 18, 20, 22, 24
 Amurád II. 82
 Anakreon 143, 145
 Anaximandros 6
 András I. 215, 217, 218, 219, 220
 Angol irodalom 405—411
 Angol kapcsolatok 81—85
 Antik zene 129—149
 Antonius 206, 385, 386, 387
 Apácai Csere János 127
 Apol'odoros 148
 Appianos 66
 Apuleius 135, 148
 Aranv János 51, 68, 71, 245, 255
 Archilochos 6, 20
 Aristophanes 347
 Arnobius 59, 134
 Aristoteles 51, 135, 137, 138, 139,
     181, 235, 236
 Arminius 139
 Artabanos 4
 Asklepiades 139
 Athenaios 140, 141, 143
 Atkinson 412
 Attila 266
 Augustus 53, 56, 60, 68, 213, 388,
     390, 391, 393, 394
 Auner Mihály 334
 Auratus, Johannes 79
 Aurelius Victor 323
 Back E. 230
 Baehrens 208
 Bajza József 68
 Bak, Barnabas de 98, 99
 Bakchylides 142
 Bakeless John 82
 Balassa László 370
 Balassi Bálint 26—48 pass. 223,
     224
 Balázs Ilona 165
 Balogh József 321, 334, 336
 Ján Baltazár 248
 Bánrévy György 430
 Baranyai Lipót 125
 Baretta 222
 Baróti Szabó Dávid 350
 Barrès 101, 117
 Barta István 99
 Bartalus István 363
 Barthélemi de Cluny 190
 Bartholomaeides László 248
 Bartók Béla 359, 361
 Bartoli, M. 122
 Bartoniek Emma 166, 176
 Bateson F. W. 424
 Batthyany Boldizsár 26. 30
 Batthyány Ferenc 26, 30, 31—48
     pass.
 Baudelaire 101, 105, 162
 Bánóczi József 68, 72
 Bárczi Géza 90, 165, 184, 268
 Báthory István 79, 80
 Báthory Zsigmond 213
 Baumann 416
 Baumgarten Sándor 81, 430
 Beaumarchais 116
 Bédier 371, 422
 Békefi Remig 97, 98, 274, 279
 Belleforest, Fr. de 83
 Beloch 199, 202
 Bél Mátyás 76—79, 248, 249

- Bendefy László 239, 240, 429, 430
 Benedek VII. 333
 Benkő József 74, 75, 128
 Benveniste 109
 Beöthy Zsolt 366
 Berg Pál 417
 Bergson 116
 Bernanos 101
 Berno'ák 249, 250
 Beroaldo 128
 Berve 301
 Berzeviczy Gergely 80
 Berzeviczy Márton 79
 Berzsenyi Dániel 213, 214, 255
 Bérard 18
 Bethlen Miklós 127
 Béza 27
 Birkás G. 127, 165
 Birt Th. 390
 Blackblock 7
 Blom, I. W. S. 17
 Bloomfield L. 228
 Bloy 101
 Boccaccio 220
 Böckh 199
 Bodor András 305
 Boetius 120
 Bogatyrev P. 106
 Boileau 419, 420
 Boissier G. 263, 384, 388
 Bolte János 70, 71, 72, 73
 Bonaventura 178, 180, 189, 194
 Bonfini 82, 83, 84, 85
 Rónis Gy. 287
 Borzsák István 61, 62, 89, 91, 235,
 262, 263, 315, 394
 Bossuet 420, 421
 Koszorkányperek 105
 Botto Julius 250
 Böckel C. 344
 Bódiker J. 78
 Brackmann A. 318, 320
 Braun János 80, 81
 Bréal 228
 Brémont 373, 378
 Britton K. 228
 Bröndal Viggo 88
 Brugmann 86, 92, 93, 95
 Bruzo Krisztina 191
 Bryce 292, 293
 Budinszky A. 191
 Bullinger 27, 30
 Burckhardt 237
 Burdach 320, 368
 Busolt 199, 202
 Buttler Nathaniel 409, 410
 Bücheler 256
 Bürger 68, 73
 Bwdy Menyhért 27
 Cacsar 64, 65, 67, 68, 89, 90, 108,
 109, 137, 263, 384, 385, 389, 391
 Callebaut A. 170
 Callimachus Exp. 82, 83, 222
 Cantor Pierre 174
 Capek Jan k. 250
 Capidan T. 123
 Cartault 207, 208, 209, 211
 Catullus 108, 135, 158, 204, 394
 Carlyle 256, 304, 305, 311
 Cassiodorus 120
 Casola, Nicco'o da 266, 267
 Castle Ed. 366
 Cato 144, 259
 Cerda 52, 57
 Cesarini Julian 82, 83
 Chaloupecky Václav 244, 247
 Chambers É. K. 407, 408, 409
 Chateaubriand 80
 Chenu M. 164
 Chettle Henry 409
 Chevalier 186, 187
 Chew, Samuel Claggett 81
 Chrimes s. b. 286
 Cian Vittorio 120, 121
 Cicero 66, 83, 90, 108, 131, 133,
 137, 138, 263 skk., 289, 290, 294,
 295, 299, 307, 384—394 pass.
 Cicognani, Bruno 120
 C'audel 101, 115, 127
 Claudius 146, 324
 Cledat, Leon 175, 167
 Clemens Alexandrinus 136
 Cochrane 324
 Cohen G. 191, 370
 Col'lomp P. 414
 Corneille 116, 421
 Corsen 256
 Costas P. S. 412
 Coteanu I. 269
 Cosmas Pragensis 217
 Cramer Fr. 7
 Crusius O. 340, 347
 Csák Borbá'a 46
 Csekey István 128
 Csokonai 20, 151
 Csoma Sándor, Kőrösi 272
 Cysarz 368, 374

Czambel 244, 247
Czebe Gyula 412

Dacier 57
D'Ancona 72
D'Annunzio 221
Dante 121, 226, 227, 294, 305, 316
Darkó Jenő 412
Darmsteter 228
Darrel 224
Darwin 7, 9
Davies John 410
Davy M. 172
Dauzat L. 371
Dawson 329, 330
Dähnhardt O. 340
Deanovic M. 230
Dedricius György 212, 213
Deér József 216, 274—337 pass.
Dekker Thomas 409
Delisle 186, 187, 188
Demosthenes 50, 51
Denifle 93, 99, 186
Déry Suzanne 253, 254
Descartes 115
Desics Malvin 416
Dessewffy Aurél 233
Destrez P. 168, 193
Deubner 260, 261
Dézsi Lajos 26, 30, 31, 32, 35, 36,
37, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 180
Diehl 306
Diels H. 4
Dictatura, római 63—68
Dilthey 374, 376
Dio Chrysostomos 1
Diodoros 17, 139
Diocletianus 134
Dobó Ferenc 28, 29, 30
Dobó Jakab 30
Dobossy 104, 118
Dobrovsky Josef 247, 249
Dobšinsky 251
Dohnányi 142
Dohnány 251
Doležál 248
Domanovszky S. 214, 218, 296
Dominici, Giov 226
Domitianus 107, 391
Dorat, Jean 79
Dorez L. 80
Drerup 17
Dubois J. P. 116
Dugonics András 363

Duns Scotus 166, 167, 177
Dworák 368

Eckhardt Ferenc 308
Eckhardt Sándor 48, 75, 106, 165,
226, 267, 370, 405, 415, 422, 424
Eginhard 423
Einhard 293
Elek Oszkár 73
Eminescu 246
Empedokles 139
Endre I. 165
Endrei Gerszon 412
Engbers B. 209
Ennius 23, 24, 90
Enyedi György 128, 225
Erasmus 341
Erdős József 412
Ermatinger 368, 379
Ernout 93, 94, 95
Ernusz Johanna 239, 265, 266
Ernyei József 338
Erzsébet, Szent 183, 184, 408
Etienne de Bourbon 172
Euripides 4
Eyring L. 342
Fábián István 255, 374
Fajcsék Magda 128,
Faludi Ferenc 227, 224
Faral 371
Farinelli Artur 69, 71, 72, 73
Farkas Gyula 250
Farkas Sándor, Bölöni 430
Fawtier 423
Féja Géza 254
Fekete Lajos 128
Fernandez, Ramon 116
Fest Sándor 81, 82, 406
Festus, Paulus 60, 146
Feulleart A. 407, 408
Firmicus Maternus 138
Firth, J. R. 228
Fischel A. 246, 249, 250
Fischer Josef 250
Fitting H. 286, 290, 297, 324, 327
Fitz József 128
Flaubert 373
Foscolo 222
Fournier, Isabelle 112
Fowler W. W. 24
Fraenkel E. 392
Fränkel H. 13, 16
Fraknoi Vilmos 97

- France, Anatole 152
 Francia irodalom 100—105, 111—118
 Francia Kapcsolatok 79—81
 Francis Jammes 101
 Freisingi Otto 217, 315, 327
 Friml Aladár 127
 Frobenius 367
 Fronto 233

 Gábor Ignác 272
 Gábrriel Asztrik 99, 100, 125, 166, 168, 191, 193, 195
 Gagé I. 389
 Gál István 127, 128
 Gáldi László 88, 89, 91, 124, 165, 246, 269, 271, 272, 428, 429, 430
 Galenus 139, 171
 Gallus, Cornelius 204, 205
 Gardthausen V. 414
 Gárdonyi 85
 Gebhardi W. 211
 Gellért, Szent 305, 333
 Gellius 53, 108
 Gelzer M. 384 kk., 386, 387, 390
 Gendarme de Bévotte György 70, 71, 72, 73
 Georgius Baglivus 140
 Gérard d'Othon 177
 Gerbert 283, 291, 292, 312, 332, 336
 Geréb László 213
 Gergely VII. 304
 Gergely XV. 192
 Gergely, Nagy Szt. 307
 Gerlőtei Jenő 102, 103, 104, 105
 Gerometta 251
 Gerschow, Friedrich 409
 Gide A. 104
 Ginoulhiac 308
 Gilson, E. 164, 172, 179
 Glorieux, P. 164, 190
 Gobineau 111
 Godra 251
 Goethe 12, 16, 351, 352, 374, 396, 397, 398, 399, 400 kk.
 Gogolák L. 251, 253
 Gombocz Z. 86, 228, 229, 230, 231, 232, 239, 240
 Gorani, Giuseppe 223
 Gourmont, Rémy de 119
 Görög feliratok 236—237
 Görög történet 95—97
 Grabmann 287, 299
 Grave, Salverda de 230
 Gregorios Korinthis 1—2
 Greguss Agost 69
 Grimm J. 241
 Grimmshausen 346
 Grotius, Hugo 325
 Gruppe, O. F. 209
 Grünwald Béla 250
 Gui de Perpignan 177
 Guibert de Nogent 172
 Guibert de Tournai 186, 189, 190, 194
 Guillaume de Mâcon 177
 Guillaume de Mailly 186, 188, 190, 191, 192, 194
 Guillaume de Saint Amour 106, 167
 Guillaume de Tournai 186, 188, 191, 192, 194
 Guillemain, A. M. 24
 Gulyás József 430
 Gundolf 374, 378
 Guoth Kálmán 274—337 pass.
 Gvadányi 20
 Gyomlay Gyula 2, 20, 49—52 pass. 127
 Gyóni Mátyás 237
 György Lajos 225
 v. Györkösy Alajos 108, 125, 127
 Győry János 165, 218, 220, 221

 Haeningius Nicolaus 27
 Hajnal István 165, 431
 Hajnóczy István 236, 237
 Halévy, Daniel 115, 116
 Hamann, J. G. 7, 24, 268
 Hamuják, Martin 249
 Hankiss János 368, 370
 Hanus J. 249
 Harmokydes 5
 Harrison G. B. 406
 Hartmann M. 353
 Hatala Péter 250
 Hatzfeld H. 366, 371
 Haupt M. 209
 Hauréau 186, 187
 Hausrath A. 10
 Havette 3
 Hazard 371
 Haze'tine, H. D. 286
 Hegedüs István 97
 Heinlein István 432
 Heinrich Gusztáv 68, 69, 73, 226
 Heinze R. 390, 393

- Heissler Ilona Mária 416
 Hekataios 6, 12, 13, 14, 17
 Helber Sebastian 76
 Hellmann L. Fr. 2, 4, 15, 331
 Hendriksen Hans 109—111
 Herbert Henry 406, 407
 Herder 241, 246, 352
 Herman O. 128
 Herodotos 1—25 pass. 131, 143, 148, 196
 Hersfeldi Lambert 217, 218, 303
 Hesiodos 6, 12, 17, 58, 234
 Hetiták 109—111
 Heyne 57, 39, 3
 Hinkmar 301, 312, 328, 332
 Hipponax 6
 Hirt 109, 110
 Hodža, Michal 245, 249, 250
 Hoffer Kassian 8
 Hoffmann O. 8
 Holly Ján 247, 249, 250, 251
 Holtzmann 331
 Hóman B. 214, 216—219 pass.
 Homeros 1, 2, 3, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 131, 142, 159, 161, 162, 422
 Horatius 59, 61, 90, 91, 130, 131, 133, 152, 205, 206, 211, 391, 393
 Horváth Endre 236, 237
 Horváth János 74, 128, 159, 165, 227, 254, 368
 Hölscher, E. E. 287
 Hostinsky 251
 Howald, E. 10, 16, 17
 Hugo Viktor 73, 115, 116
 Humanista kapcsolatok 79—81
 Humbert de Romans 175
 Humboldt, W. v. 241
 Hunyadi 226
 Hurbán, Jos. Miloslav. 245, 249, 250
 Huszti J. 126, 213, 233, 234, 235, 431
 Huysmans 101
 Ickelsamer Valentin 70
 Illyés Gyula 250
 Indigetes dii 52—62, 258 skk.
 Intelmek 273—337
 Irányi Dániel 253 seq.
 Isidorus Sevillai 291, 300, 305, 335
 István, Szt. 215, 218, 219, 247, 273—337 pass.
 Istvánfi M. 225
 Iulianus Apostata 136
 Iustinianus 27, 108, 171, 181, 295, 298, 326, 327
 Iványi Béla 26, 48, 97
 Jacoby 4, 9, 14, 15, 20, 23, 25
 Jacques de Vitry 172, 190
 Jajczay János 431
 Jan, Édouard von 431
 Jancsó Benedek 243
 Jancsó Elemér 128, 430
 Jean d'Abbeville 190
 Jean de Friburg 168
 Jean de Meung 167
 Jean de Saint Gilles 176
 Jeanroy 371
 Jellinek 79
 Jensen 230
 Jespersen 86
 Jespersion O. 7
 Jirásek Josef 250
 Johannet 116
 Jokl. N. 123
 Jonson, Beu 82
 Jordan 312
 Jordanus de Saxonia 175
 Jósika Miklós 128
 Kaden, W. 353
 Kahrstedt, U. 196, 197, 199, 200, 201, 202
 Kaindl 214
 Kalinčák, Ján 251
 Kalinka, E. 209
 Kallinos 6, 203
 Kallós Zsigmond 431
 Kálmán kir. 220
 Kaposy 226, 227
 Kappelmacher 394
 Karácsony Sándor 254
 Kardos Tibor 165, 368
 Kálal, Karel 250
 Kármán József 401
 Kuzmány, Karol 251
 Károly, V. 98
 Károly, IX. 80, 81
 Károly, Kopasz 326
 Károly, Nagy 120, 308, 320, 329, 332, 423
 Katona Lajos 106, 225
 Kazinczy 213, 396, 397, 398, 399 kk.
 Kelemen Lajos 74
 Keller, A. 340
 Kemeses Illés 127

- Kemény József 74
 Kemény Zs. 255
 Kenéz 371
 Kerényi K. 53, 367, 377, 412
 Kern, Fritz 286, 293, 300, 318
 Kézai Simon 214, 215, 217
 Király Ilona 165, 430
 Kisfaludy Károly 68—73 pass.
 Kisfaludy Sándor 227
 Klausen, R. H. 57
 Klebelsberg 226
 Kneffel Mária 237, 238
 Knieszsa István 244, 247, 431
 Kniewald Károly 165
 Knocke, U. 391, 392, 393
 Knollys, Richard 83
 Koch, C. 54, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 258, 262, 263
 Kodály Zoltán 142, 359
 Kolczava Károly 72
 Kollár 241, 245, 249, 250, 251
 Koltay Kastner Jenő 121, 126, 223, 225, 226
 Komjáthy Jenő 150
 Konrad, H. 371
 Konstantin, Nagy 326
 Kornis Gy. 228, 233
 Kósa János 254
 Kosztolányi D. 223
 Kovács László 127
 Kozocsa S. 402
 Köhler, L. R. 341
 Kölcsény 213, 214, 255
 Král, Janko 251
 Kretschmer, P. 60
 Kriza János 128
 Krošos 2, 4
 Kroll, W. 258
 Krusith Ilona 37, 46
 Kukuljevic 241
 Kurylovicz 109, 110
 Küküllei János 98, 166
 Kvačala, Jan 248
 Kwbynyh Kristoph 27
 Kyd, Thomas 409

 Latini, Brunetto 121, 306
 La Bruyère 373
 Laczkó Géza 272
 La Fontaine 175, 419, 420, 421
 Lajos, Nagy 98
 Lajos, Szt. 191
 Lalou René 116
 Landou, M. 352

 Lanson 369, 372, 419
 La Piana, Marco 121, 122, 123, 124
 Larsson 231
 Laskai Osvát 195
 Lassberg 344
 László, Szt. 220
 Latin iroda'om 107—108
 Latin nyelvészeti 91—95, 108—9
 Laurand 394
 Lázár János gr. 272
 Le Cordonnell 101
 Lecoy de la Marche, A. 171, 175, 177, 178, 185, 186, 188, 189
 Leisching, I. 343
 Leonidas 5
 Leopardi 204
 Leroul de Lincy 189
 Leskieu 86
 Lévy-Bruhl, L. 106
 Linkomies 256, 257
 Linzbauer Ferenc 97
 Liszt Ferenc 128
 Liudprand 324
 Livius 23, 24, 132, 393
 Livius Andronicus 129
 Lobkowitz Poppel Éva 26, 33, 34, 45, 46, 47, 48
 Lobkowitz Poppel László 33
 Lonicerus, Philippus 82
 Losonczy Anna 46
 Losonczy Zoltán 127
 Lovas Rózsa 231
 Louis d'Orléans 98
 Lucretius 258
 Lukianos 129, 130, 131, 135, 136, 137, 147, 340

 Machiavelli 227
 Machovich Viktor 165
 Macrobius 58, 61, 148
 Madzsar Imre 287
 Maffii, Maffio 263 skk.
 Maggini, Fr. 121
 Magochy Gáspár 27
 Magyar humanizmus 237—39
 Magyar irodalom 150—163
 Magyarországi Jakab 173
 Magyarországi Mihály 195
 Magyarországi Salamon 190, 191
 Magyarországi Sándor 97, 166, 192
 Maitland, F. W. 286
 Makrai Benedek 99
 Malègne 101
 Malherbe 420

- Mallarmé 102, 119—120, 373
 Manilius, M. 217
 Marc, Alexandre 117, 118
 Marchiai Jakab 225
 Marcus Aurelius 131, 233—35 pass., 307
 Maritain 101
 Marlowe 81—85
 Marmorstein Aurel 412
 Marót K. 7, 11, 19, 23, 25, 106, 126, 263
 Marquardt, J. 57
 Marsili, Aldo 108
 Marsigli, L. F. 222, 223
 Martialis 107—8, 144
 Martianus Capella 59, 129, 139
 Martin, Henry 187
 Martinon. Th. 211
 Márton József 184
 Marx, F. 208
 Massis, H. 116, 117
 Masson, Papirius 81
 Mátrai L. 367, 374, 376, 377
 Matuska 251
 Mátyás kir. 82, 237
 Maurand, Jérôme 80, 81
 Mauriac 101
 Mauritius Anglicus 180
 Mauron 102, 119—120
 Maurras 115, 117
 Mautner, Fritz 230
 Maximilian I. 192
 Mayer, T. 209
 Maytyny 27
 Meillet, A. 53, 228
 Melanchton 27, 30
 Melich 19, 165
 Menandros 138
 Menarini, Alberto 267, 268
 Messalla, M. Val. 206, 208, 269
 Mészáros Ede, V. 52
 Mészöly Dezső 272, 431
 Metastasio 222, 224
 Meyer, Ed. 10, 261, 384
 Middleton, Thomas 409
 Mikes Kelemen 74
 Miklófia Miklós 166
 Miksa II. 80
 Minnermos 6, 204
 Mindszenti Gábor 74—75.
 Mirandola, Pico della 120
 Mireaux, Emile 422, 423, 424
 Mirmont, H. de la Ville de 211
 Mistral 116
 Miszti László 431
 Mitteis, L. 286, 309
 Moë, É. Van 99
 Molière 9, 69, 419, 420
 Molnár Éva 105, 106
 Mommsen 64, 67, 257, 261, 291, 310
 Mondor, H. 119
 Moravcsik Gy. 412, 414
 Mornet, Daniel 371, 372, 419, 420, 421, 422
 Mosóczy Zakariás 29
 Mays István 213
 Mayzes 250
 Mozart 69
 Müller, F. 256, 257
 Mundi, Ausony 409
 Murko, Mathias 249
 Mussato, Albertino 121
 Nadler, Josef 379, 380, 381
 Naevius, 108
 Nagy Sándor 146, 148
 Nazianzosi György 136
 Német kiejtés 76—79
 Németh Gyula 266
 Németh László 254
 Némethy G. 209, 212
 Nicholas Nicholai 98
 Nicolas de Nonacour 186
 Nicolaus Damascenus 199
 Nicolaus de Hungaria 98
 Nicolaus d Hacqueville 187, 189, 194
 Niebuhr 53
 Niederle, L. 247
 Nietzsche 1, 21, 90, 150, 153, 158
 Nissen, H. 60
 Nohl 375, 376
 Norden, E. 1, 14, 20, 23, 53, 57, 256, 388, 393, 394, 413
 Novensides 258 skk.
 Nyirkállói Tamás 180
 Nyrop 86, 231
 Oberle József 127
 Octavianus 54, 205, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 392, 393
 Odo Cluny 298, 299
 Odo de Castro Radulphi 170
 Oehlenschläger 7
 Olasz tanulmányok 221—228
 Olrik, Axel 13
 Oppermann 109

- Ortutay Gyula 106, 128
 Országh-Hviezdoszláv 246, 250
 Országh László 85, 411, 417, 418, 427
 Osthoff 92
 Osusky 249
 Otto, III. 274, 306, 318, 321
 Otto, I. 324
 Ovidius 54, 60, 62, 135, 148, 204, 205, 210, 211, 260
 Öhlinger Albert 76
 Örtel 228

 Pais Dezső 165, 431
 Palacký 250
 Palárik 251
 Papahagi P. 86
 Pápai Páriz Ferenc 127
 Papini Giov. 120
 Papp János 96, 97
 Papp István 254, 255
 Paris. Gaston 347, 371
 Paroli P. 209
 Pasquali Giorgio 126, 207
 Pater Romanus 52—62
 Paul Herrmann 86, 228
 Paulus Diaconus 216
 Pausanias 16, 141
 Pedersen 109, 110
 Peguy 101, 111—118
 Pelzer A. 164, 168, 177
 Periander 4
 Perikles 95, 96, 144
 Peter A. 340
 Péter Gyula 127
 Péterfy Jenő 255
 Petersen 366, 376, 379, 381, 382, 383
 Petőfi 20, 118, 430
 Petrarca 121, 222, 227, 263
 Petronius 144
 Petrus Damiani 120
 Petrus de Dacia 191
 Pfister 256, 258, 259
 Philippide 87
 Philodemos 138
 Philon 138
 Philostratos 141
 Phokylides 203
 Picot Emile 80
 Pidal, Menendez 70
 Pietor Ambro 250
 Pindaros 5, 129, 142
 Pirenne Henri 308, 309, 320

 Platon 50, 51, 96, 135, 138, 143, 145, 233, 235, 236
 Plautus 108
 Plasberg 388, 393
 Plinius 60, 61, 133, 137, 144, 148
 Putarchos 132, 133, 135, 137, 140, 141, 143, 147, 199, 233, 387, 388
 P. mester 214—221 pass.
 Pohlenz M. 2, 3, 4, 16, 17, 391
 Polner János 98
 Polybios 17, 62, 63
 Polykrates 4
 Pompeius 265, 389, 390
 Ponchont 207, 208
 Pongs H. 379
 Pop É. 271
 Porché, Francois 111, 113
 Prágai András 233
 Prati A. 268
 Preisendanz K. 412, 414
 Preller 58, 263
 Premierstein, A. von. 389, 391
 Preuss K. Th. 8
 Procksch A. 108
 Propertius 204, 205, 206, 210, 211
 Prosper de Reggio 166
 Prosser Piroska 236
 Proust 116, 118, 369
 Prudentius 314
 Pryny Gabriel 27
 Psammenitos 4
 Psichari 101
 Pukánszky B. 226, 401
 Pulszky Ferenc 250
 Purkircher Gy. 237 skk.
 Puscariu 87
 Pythagoras 135, 139

 Quasten 133, 134
 Quintilianus 1

 Rabelais 372
 Racine 419, 420, 421
 Rademacher 219
 Radermacher L. 347
 Rádl Emánuel 241
 Radlinsky 251
 Radó Polikárp 308
 Rapant Daniel 249
 Rasi P. 211, 212
 Rédei Rezső 7
 Regenbogen O. 3, 4, 15, 16
 Regino 219, 220, 221, 214, 215, 216, 217, 218

- Reinhardt K. 10, 18, 19
 Renaissance 120, 121
 Reuss Adolf 251
 Révay József 147
 Reviczky Gy. 153
 Reyher A. 407
 Reynier Gusztáv 70, 71, 73
 Rezek Román 117
 Ribay György 249
 Ribbeck 52
 Richards, A. 228, 232
 Richter, E. 220
 Rictus, Jean 152, 162
 Rienzo, Cola di 126
 Rimay János 47
 Rimbaud 101
 Ritter M. István 76—78
 Rivière, Jacques 112
 Robert de Lincoln 188
 Robert de Sorbonne 176
 Roeder G. 342
 Röhr L. J. 256, 258
 Rolland 115, 352
 Római vallás 52—62
 Román nyelvészet 85—88
 Romanes 7
 Róna Éva 82, 406
 Ronsard 80
 Rosenberg A. 384
 Rosetti A. 428
 Rostagni, A. 206, 209, 385, 392
 Rousseau 7, 24, 421
 Rozňay 251
 Rozsály F. 126
 Ruæus C. 52
 Rubinyi Mózes 272
 Rudolph, Hans 65
 Ruffini, Mario 124
 Rutebeuf 166, 175, 193
 Rutilius 309, 314, 323
 Ruttkay László 250
 Sachs, C. 134
 Sachs, Hans 341, 343, 346
 Safarik 243, 249, 250
 Sakčinski 241
 Sallustius 281, 282, 314
 Samaran, Charles 99, 168
 Sandfeld, Kristian 85—88, 230
 Sándor pápa IV. 189
 Sappho 6, 145, 162
 Sashegyi O. 403
 Sasinek, F. 247
 Saussure 86, 92, 93, 109, 110
 Savigny 286, 290, 305, 327
 Savojai Jenő 222, 223
 Schaaber, M. A. 409
 Schadewaldt W. 3, 15, 16, 17, 18
 Schaller, H. 351
 Schäfer, G. H. 1
 Scheitz Emil 240
 Sche'udko D. 220
 Schets, A. 256
 Schlegel 241
 Schlözer 241
 Schmid, W. 10
 Schmoller, A. 413
 Schneegans, H. 348
 Schneider 320, 382
 Schöpf Henrik 76, 78
 Schottelius J. G. 78
 Schow N. 414
 Schramm P. E. 237, 318, 319, 320.
 324, 326
 Schröder 310
 Schubert W. 413, 414
 Schuchardt 7
 Schur W. 393
 Schürr, Fr. 7, 8
 Schuster, M. 212
 Schwartz, Ed. 19, 385, 388
 Schwartz Elemér 79, 431
 Seaton, Ethel 82, 85
 Sebestyén Irén, N. 431
 Secretan, Roger 117
 Seel, O. 393
 Sellar, W. Y. 211
 Semjén Gyula 101, 102, 105, 120,
 127
 Seneca 14, 20, 24, 25, 52, 146, 393
 Serédi Jusztinián 287
 Servius 59, 61, 391
 Shakespeare 81, 82, 85, 374, 406
 Sibelius 142
 Sievers 376, 377
 Simon Sándor 127
 Simonides 6, 142
 Sittl 133
 Škultéty, Josef 249
 Sládkovič 245
 Suetonius 213
 Socrates 96, 145
 Solon 6, 146, 203
 Soltau 64
 Solymossy Sándor 106
 Sophokles 4, 6, 16
 Sötér István 371, 421
 Spangár András 312

- Spengler 367, 376
 Sperber 228, 232
 Stadtmüller 87, 122
 Statius 148
 Stancoro 222
 Stehle, R. 211
 Steier Lajos 243, 246, 248, 249
 Stein 1, 8
 Stephanus de Insula 98
 Stern, Gustav 228, 229, 230, 231, 232
 Stílusvizsgálat 1—25, 366—385
 Stobaios 147
 Stöckel Lénárd 238
 Stöcklein 232
 Strabon 7, 8
 Strauss R. 142
 Strackar K. 298
 Straittinger T. 209
 Strich 375, 378, 382, 383
 Strigelius, Victorinus 27
 Štur Ludovit 245, 246, 249, 250, 251
 Sulica Szilárd 128
 Sulla 65, 66, 67, 68, 391, 394
 Sylvester, II. 332
 Szabó Árpád 95, 96, 97
 Szabó Dezső 254
 Szabó Lőrinc 167
 Szabó Richárd 127, 162, 163
 Szabolcsi Miklós 382, 383
 Szádeczky Kardoss Samu 201, 203
 Szalay Jeromos 100, 101, 102
 Szamosközy István 212, 213
 Szauder József 227
 Szapolyai János 74
 Széchenyi István 223, 401
 Széchy Tamás 31
 Székely Bertalan 128
 Szekfű Gy. 227, 246
 Szemerényi O. 91, 92, 95, 111, 412
 Szentpétery I. 220, 273, 296, 322
 Szeremley Császár Lóránd 231
 Sziklay László 245 skk.
 Szilády Jenő 244, 248, 252
 Szilveszter, II. 318, 336
 Szirmay Antal 359
 Szlovák irodalom 240—253
 Szöllősi Benedek 248
 Sztárai Mihály 225
 Tablic 249, 250
 Tacitus 50, 137, 260
 Tagliavini 87, 122, 268
 Taine 116
 Takáts Sándor 26, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 42, 43, 44, 48
 Tallgrén O. J. 230
 Tamás Lajos 87, 121
 Tamás, Szent 191
 Taylor, H. O. 304, 305, 311, 327
 Telegdi Zsigmond 233
 Teleki Lajos gr. 74, 75
 Teleki Sámuel 97
 Tellez Gabriel 69
 Temesvári Pelbárt 97, 195
 Terpandros 6
 Teti C. 223
 Teuffel Fr. 209
 Thaletas 6, 140
 Thaly Kálmán 338, 353
 Tharaud Jérôme 111, 117
 Themistokles 16, 96, 143, 199
 Theognis 6, 203
 Theophrastos 140
 Thibaudet 116, 373, 383
 Thienemann T. 254, 374
 Thietmar 293
 Tholomeus 171, 181
 Thomsen 86
 Thukydides 17, 197, 200, 201, 202, 203
 Thun Leo gr. 250
 Thurnwald 261
 Tibullus 203—213
 Timur Lenk 81
 Toldy Ferenc 68, 72
 Tolnai Gábor 272
 Tolnai V. 90
 Tomášik 251
 Tormay Cecile 332
 Török István, Enyingi 34
 Torracca F. 98
 Tóth László 128
 Tóth Zoltán 319, 320
 Tránovsky Jiří 248
 Truffi, M. R. 211
 Turchi N. 57
 Turóczi-Trostler József 225, 337, 349, 363, 365, 374
 Twain Mark 340
 Tyrtaios 6, 142, 203
 Uhland L. 340, 341, 342, 343, 344, 351 352, 362
 Ujaravi, Richard Ruppert 427
 Ulászló 82
 Ullmann István 232

- Ullrich 207
 Ulpianus 308, 291
 Uncius Lénárt 80, 81
 Ussani V. 206, 207, 209
 Usteri P. 197

 Vajda László 233, 235
 Valentinus 326
 Valéry 102, 103, 104, 105, 118, 370
 Van Gogh 103
 Váradi Imre 224
 Váradi István 165
 Varga Zsigmond József 95
 Varga Zsigmond 413
 Varga Zsigmond, ifj. 412, 414
 Varjas Béla 128, 415
 Varjú Elemér 189
 Varro 7, 59, 60
 Varsik B. 244, 248
 Vasiliev A. A. 306
 Vasmer M. 236
 Vass József 97
 Verancsics A. 238
 Verebély Péter 98, 165
 Veress E. 79, 80, 97, 99
 Vergilius 24, 52, 62, pass., 90, 91,
 108, 121, 132, 205, 206, 210, 211,
 238, 314, 392, 393, 394
 Verhaeren 102, 103, 104, 105
 Verlaine 101, 162
 Verrius Flaccus 60—62
 Vetter Walter 140
 Vieillard J. 80
 Victor 368
 Villey 371
 Villon 167, 272, 431
 Vinogradoff, Paul 286
 Virgilio, Giov. di 121
 Viscardi Ant. 120
 Vlcek Jaroslav 246, 248, 249, 250,
 251, 253
 Voigt 237
 Volkmann Hans 301
 Voss 53
 Vossler 367, 375

 Wackernagel W. 340, 351
 Wagenwoort H. 256 skk., 390, 263
 Wagner József 125, 148, 149, 235,
 236
 Wagner M. L. 268
 Waldapfel Imre 233
 Walz A. 230
 Walzel 366—386 pass.

 Wander K. T. W. 342
 Wania F. 108
 Weber Artur 62, 69
 Weicker G. 147
 Weigand 86
 Weingert Milos 249
 Weinreich O. 107, 108, 413
 Weinstock St. 58
 Weise, Christian 349
 Wellander 228
 Wels L. E. 164
 Welsford E. 407
 Wendland 413
 Werbőczy 30
 Wessclényi Ferenc 41
 Wessclényi M. 128
 Wesszprémi István 97
 Wilamowitz 8
 Wilcken 63—68
 Williams J. B. 409
 Wilmans 7
 Wipo 285, 296, 299, 303, 323
 Wirth Gy. 53
 Wissowa G. 56, 57, 58, 61, 62, 258,
 259
 Witte K. 53, 207, 211
 Wölfflin 267, 268, 374, 375, 378,
 382
 Wright L. B. 409
 Wundt 86, 228, 231, 374

 Xenophanes 203
 Xenophon 20, 143
 Xerxes 4

 Yon Albert 294, 334
 Yves de Caen 167

 Zambra Alajos 223
 Zay Károly 250
 Závodszy L. 287
 Zeidler Jakab 71, 72
 Zeissberg 217
 Zene, antik 129—149
 Zielinski 2, 388, 393
 Zlinszky Aladár 68
 Zo'nai Béla 19, 20, 123
 Zolnai Klára 128
 Zrínyi Miklós 26, 46, 223, 224
 Zsák I. Adolf 167
 Zsámboki J. 85
 Zsigmond kir. 82, 83, 85, 98
 Zsilli János 414, 415
 Zsirai Miklós 89

HERODOTOS PRÓZÁJA.*

„Man schreibt nur im Angesicht
der Poesie gute Prosa.“
(Nietzsche.)

I.

(1) Ismeretes, hogy Herodotos nyelve tele van költői, főleg eposzi vonásokkal, amelyek miatt őt már a *περι ὕψους* szerzője ‘Ὀμηρικώτατος’-nak (13, 3), mások a történetírás Homerosának nevezték.¹

Ne számítsuk ilyen vonásnak, hogy prózai elocutiója minduntalan nemcsak ritmusba, hanem egyenesen metrumba — hexameterbe² vagy iambusba³ — fordul: a stílusból-kiesésnek ezt a tünetét az antik kritika is inkább gáncsolta. Annál inkább ilyennek számítandó azonban, amit már a régiek az előadás költőiségével azonosítottak: nyelvének „kevertsége”,⁴ különösen az epikus hangulatot árasztó dialektusváltoztatások:⁵ ilyennek az

* „Herodotos és a görög próza kialakulása” cím alatt bemutattott a Budapesti Philológiai Társaság 1942. február 18-án tartott felolvasó ülésén.

¹ V. ö. E. Norden: *Die antike Kunstprosa* 1898, I (= 3. lenyomat 1915) 40. l.

² Norden, i. h. 45. l.: „hexametrische Satzanfänge und Satzschlüsse sind bei keinem späteren Prosaiker so häufig, wie bei Herodot; keiner seiner Nachfolger würde z. B. geschrieben haben: οὐ γὰρ ἐὰ φρονέειν μέγα ὁ θεὸς ἄλλον ἢ ἐωυτὸν (VII, 10, 5) stb.” V. ö. még az οὐ γὰρ ἀμεινον; ὁ δ’ ἀμείβετο τοιοῦδε; οὐ γὰρ οἱ θέμις ἐστί (I, 199); καίπερ δειμαίνοντες ὁμῶς ἐδέκοντο (III, 42) és hasonló fordulatokat.

³ Pl. VII, 18: “Ἕλληνας φθορὴ τις καταλαμβάνει θεήλατος; de különösen egyes helyekre sűrítve sok az iambus, mint VIII, 142 (τύραννος γὰρ ἔων τυράννῳ συγκατεργάζεται; ὡς βαρβάροις ἐστί οὔτε πιστὸν οὔτε ἀληθὲς οὐδέν); VII, 104 (γένοιτο μέντοι κατὰ νόον τοι stb.).

⁴ L. például Hermogenes, *περί ἰδεῶν* 399 W: (ἡ διάλεκτος) κατὰ τὸν Ἡρόδοτον ποικίλη, maga az író ποιητικός; vagy Gregorios Korinthus, ed. G. H. Schäfer 1811, p. 910: ὅτι... μὴ τὸν Ἡρόδοτον ἀκράτῳ τῇ ἰδδίᾳ χρῆσθαι ἀλλὰ μεμιγμένη τῇ ποιητικῇ. De v. ö. Dio Chrysost. 479 R. (μυθῶδες μάλλον ἢ ιστορικὸν τὸ σύγγραμμα) és Quintilianus X, 1 (dulcis et candidus et fusus Herodotus) sokat idézett helyét is.

⁵ Így használja pl. — H60 után — III, 14 az ἐπὶ γήραος οὐδῶ fordulatot. Stein szerint persze (II, 1, 1893⁴, 17. l.) a tropus Homeros után közhasználatú lett volna (?).

iteratív alakok,⁶ apokopé, tmésis⁷ és anaphora gyakori használata, csupa olyan vonás, amik az V. század második felében sem Ionia, sem Attika közbeszédének nem lehettek élő jelenségei.⁸ S különösen ilyennek számítandók a költőkre-utalásnak bizonyos elszórt, de annál kétségtelenebb módjai, amelyeknek talán három csoportját lehet megkülönböztetni.

Legjellegzetesebbek és legfontosabbak közülök azok, amelyek — mint az említettek is jórészt — Homerosra emlékeztetnek.⁹ Ilyenek mindenekelőtt: az egyes — ismertebb — homerosi szavakra, gondolatokra, fordulatokra való, elég sűrű alludálások; ahogy mindjárt a prooimionban a μήτε έργα μεγάλα ἀκλεῖα γένηται, illetve a [σμικρὰ καὶ μεγάλα] ἄστεα ἀνδρῶπων ἐπεξιῶν kifejezések átalában az Iliast (amely a κλέα ἀνδρῶν-t énekl), illetve az Odysseiat (amelynek hőse πολλῶν ἀνδρῶπων ἰδεν ἄστεα) juttatják eszünkbe;¹⁰ ahogy Kroisos bocsánatadó szavai Adrestoszhoz (I, 45) „nem te vagy hibás, hanem az istenek” értelemben a 164 kk.-re emlékeztetnek; ahogy szerzőnk a Κρονίδη, ποῖον τὸν μῦθον εἰπες formuláját idézetszerűen szokta variálni,¹¹ stb. Utóbbi eset különben már egy rokon és szintén gazdag másik jelenségcsoporthoz vezethet át. Herodotos t. i. szereti főleg éppen a homerosi (epikus) fordulatokat, könnyen átformálva, de felismerhetően, a maga nyelvére alakítani. Így mondja például ἦνετο τὸ ἔργον (I, 190; VIII, 71) a Σ 473; ἀμαεῖται τετρακύκλοι ἡμιόνειαι (I, 188) az Ω 324, ζ 72, ι 241 k.; χειμάρρων ποταμῷ εἴκελος (III, 81) az E 88. sora után stb. stb. Sőt meg sem állhatunk az ilyen egyes szavaknál és fordulatoknál. Ezeken messze túlmenőleg: Herodotos azt is „Homeros módjára” teszi, ahogy a parallel események elbeszélését vezeti (pl. IV, 145: οὗτος μὲν νυν ταῦτα ἐπρήσσε, τὸν αὐτὸν δὲ τὸν χρόνον ἐγίνετο ἐπὶ Λιβύην ἄλλος στρατιῆς μέγας στόλος μὴν 1 l. kk.: ὡς οἱ μὲν Τρῶες φυλακὰς ἔχον, αὐτὰρ Ἀχαιοὺς stb.),¹² ahogy skatulyáz,¹³ illetőleg keretez

⁶ V. ö. Kor. Gregor., i. h.: κλέπτεισκε γὰρ φησι καὶ ἀνεσκον, stb.

⁷ Pl. az ἀνὰ τ' ἔδραμε homerosi tmésise (v. ö. E 599 ἀνὰ τ' ἔδραμ' ὀπίσσω) ötször fordul elő (I, 66; III, 178; VII, 15, 156, 218). Különösen kétségtelen az ilyenféle fordulatok költői atmoszférája, mint δι' ὧν ἐφθάρησαν stb.

⁸ Mindezeknek kérdéseiről bővebben I. W. Aly, Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen, 1921, 263 kk.

⁹ Alantokban példáinkat, csak a megértetés fokáig, legfeljebb egy-kettőre korlátozzuk. Aki többet keres, a felhozott irodalomban, legtöbbször W. Alynál találja.

¹⁰ L. Fr. Hellmann, Neue Philologische Untersuchungen, 9. f.: Herodots Kroisos-Logos, 1934, 21 stb.; M. Pohlenz, Neue Wege zur Antike II. sor. 7/8. f.: Herodot stb. 1937, 2, 8 kk.

¹¹ Így pl. V, 106: βασιλεὺ κοῖον ἐφθέγγεο ἔπος; VII, 103: Δημάρητε οἶον ἐφθ. ἔπος stb.

¹² L. (Zielinski meglátása alapján, természetesen) Pohlenz, Herodot, 42. l.

¹³ A kifejezést Gyomlay Gyula professzoromtól tanultam.

(pl. VI, 127-ben Leokedes bemutatásánál a Z 394, z 2. kk. mintájára)¹⁴ és ahogy egész jeleneteket az eposz recipéje szerint szokott alakítani (így III, 127: Dareios felszólítása Oroites megölésére mindenkit azonnal és kétségtelenül H 162 kk.-re emlékeztet stb.).¹⁵ Főleg azonban bizonyos: előadásának a „leglelke” homerosi, ahogy ezt W. Aly is mondja,¹⁶ aki pedig — Homeros rovására — Herodotosnak inkább az ión népi elbeszéléstől való, közvetlen függését hangsúlyozta.¹⁷

E homerosiakkal körülbelül egyenlő rangúak és fontoságúak — másodsor — azok a hatások, amelyek a (kb. 435 előtti) tragikusokra vezetendők vissza. Így az Iliáséval vetekszik — amelyből a Kelet és Nyugat lappangó ellentétét vette¹⁸ — Aischylos Πέρσαι-nak érezhető befolyása.¹⁹ Ez a tragédia döntő szerepet játszott Herodotos történeti művének keletkezése, alap-gondolata (VIII, 109), egyes fordulatai és drámai látásmódja (hely-, idő- és cselekményegységre előszeretettel törekvése), sőt az egyes jelenetek kidolgozása (v. ö. VIII, 98—100: a perzsák viselkedése Susában) stb. körül; ahogy ezt Hauvette,²⁰ majd O. Regenbogen²¹ kezdeménye után M. Pohlenz részletesebben kifejtette.²² Valóban, csak a παθεῖν τὸν ἐρξαντα aischylosi elve²³ okozhatta, hogy Herodotos előtt a perzsa háború végső oka nem egy pragmatikus-históriai, hanem egy etikus-vallásos gondolat lett; a gondolat, hogy az istenség nem nézhette el a τερψύσωις hősenek hybrisét, aki egyszerre akart Ázsia és Európa ura lenni,²⁴ ami aztán Herodotos egész történetírói beállítottságát

¹⁴ Pohlenz, 63. l. szerint ez: „Ringkomposition“, „zur formalen Abrundung seiner Exkurse verwendet“.

¹⁵ L. Pohlenz 212 k. l.

¹⁶ Volksmärchen 264 k.

¹⁷ Idézett főművem kívül, hasonlóan: Formprobleme der frühen griechischen Prosa, Philologus Supplb. XXI, 3, 1929 és Die Milesische Novelle, Neue Jahrbücher 1925, 196—212 ll. is; stb.

¹⁸ Ennek a jelentőségét jól látta meg, illetve dolgozta ki W. Schadowaldt, Die Anfänge der Geschichtsschreibung bei den Griechen, Die Antike 1934, 150 kk.

¹⁹ Egyéb drámáinak — nem lebecsülendő — hatására itt nem terjeszkedhetünk.

²⁰ Hérodote Historien des Guerres Médiques 1894, 125.

²¹ Herodot und sein Werk, Die Antike 1930, 240 kk. („[sein Blickpunkt] ist im Prinzip nicht wesentlich verschieden von dem der Aischyleischen Perser, nur dass er die Durchführung als Ionier mit der ganzen Breite seiner *ιστορίη* unterbaut. Sein Welthorizont ist ein anderer als der des Attikers“, 242. l.): a „perzsa-vonal“ elméletének első, találó felvázolása.

²² 115 k., 120 kk., 148 kk., 184 kk. stb.

²³ Agam. 1564. — V. ö. Choeph. 313 (δράσαντι παθεῖν) stb.

²⁴ Az *ἀνὰ* és *ὑπὲρ* viszonyának elképzelése, amely a Πέρσαι-ból szintén erősen kihangzik és amelynek jelentőségét különösen Regenbogen hangsúlyozta (i. h.: „ein Götterwille der den stolzen Menschen-sinn mit Trug umnebelt, ihn im kriegesischen Rausch von Glück und

meghatározta.²⁵ Ezen túlmenően azonban: a tragikus költők hatásának egy másik, szintén nagyon fontos kategóriája — a kutatók ismételt megállapításai szerint — mintha még Herodotos komponálási módját is befolyásolta volna. Így a Kroisoslogosnak a Sophokles alakító technikája szerint történt felépítését már Jacoby erősen kiemelte.²⁶ Éppen ezt mégis H. Diels túlzottnak,²⁷ Hellmann pedig — hallgatásból úgy látszik — lényegtelen megfigyelésnek tartotta. Mint ahogy a magunk részéről is, ezt sem s azt sem tekintenők kényszerűnek, azaz helytállónak, ahogy Aly vezette vissza²⁸ annak a sajátosan kielező előadásmódnak eredetét Sophokles eredeti hatására, amely pl. Kroisos és Adrestos (I, 35—45), Periander és fia (I, 53), Kambyzes és Psammenitos (III, 14. k.) történeteinek elbeszélésénél észlelhető.²⁹ Mindez nevezetesen éppen olyan könnyen jöhetett a kor levegőjéből, illetve Herodotos hasonló egyéni beállítottságából is.³⁰ Az ilyen-féléknél mindenképp kétségtelenebb (bár egyben jelentéktelenebb) kölcsönzéseknak kell az előadásmód olyan további, jellegzetes, közös sajátságait tekintenünk, aminők a — Herodotosnál is gyakori — „tragikus irónia”,³¹ a gnómius formulák (sokszor egyenesen iambikus ritmusban),³² egyes tipikusan kedvenc tragikus szavak,³³ sőt egész gondolatok is, mint VII, 49

Grösse die Grenzen überschreiten lässt“, ahogy a perzsa tette), alapjában már Homeros gondolata (az isten elvakítja, elveszi eszét, akit el akar vesztetni) és az V. század tragikusainál általában elfogadott „tan”: nem kell éppen a Πέρσαι-ból eredetelni. Viszont Xerxes álma (VII. 12 kk.), a gondolatnak egyik legjelentősebb kidolgozása, mindenesetre Agamemnon οὐλος ὄνειρος-ában (B) gyökerezik. — A B80 és Artabanos álmokritikájának (VII, 16) összefüggéséhez l. Pohlenz, 126. l. is.

²⁵ Hogy az istenek irigységének nyilván elterjedt gondolatát (a Polykrates történetében például) Herodotosnak Aischylosból (Agam. 947: θεῶν / μή τις πρόσωθεν δμματος βάλοι φθόνος) kellett volna vennie, nem állítanók.

²⁶ RE Suppl. II., 488. l.

²⁷ Neue Jahrb. 1910 (25), 23. l.

²⁸ Volksmärchen, 280. l.

²⁹ Annál inkább hisszük — ellenben —, hogy a VII, 169 érintett cseményekre Herodotos a Sophokles (elveszett) Kamikioi c. tragédiájának alapján célozhatott, amit a ritmus és a -ua-ra végződő költői főnevek (τιμωρήματα, δακρύματα) használata is erősíteni látszik.

³⁰ A helyes állásfoglalást O. Regenbogen fogalmazása képviselhetné: „mit den grossen Athenern des hohen 5. Jahrhunderts verbindet ihn sein weltanschauliches Ethos und das nationale Pathos, die Gesinnung, die auch die grosse attische Tragödie des Aischylos, des Sophokles trägt“ (247. l.).

³¹ Legismeretesebb, ahogy VIII, 114 mondatja Xerxesszel: τοιγάρ σφι Μαρδόνιος ὅδε δικας δώσει (t. i. Leonidásért) τοιαύτας οἷας ἐκείνοισι πρόπει.

³² Gnómákban különösen a Periander-novella (III, 53), ritmikus fordulatokban az Artabanos beszéde gazdag (VII 10).

³³ Pl. πρὸς ὅσον τὰς Ἀθήνας (VIII, 102), Aischylos-Sophokles-Euripides után; ahogy W. Aly 281 k. — egyéb példákat is adva — igazolta.

(v. ö. VIII, 54 is): εὐπρηξίης δ' οὐκ ἔστιν ἀνθρώποισι οὐδεμία πληθυρή, ami Aischylosnál (Agam. 1331) így hangzik: τὸ μὲν εὖ πράσσειν ἀκόρεστον πᾶσι ἔφυ β οτοίοις;³⁴ és így tovább.

Megvan végre — mindenkép azt hisszük — a költői hatásoknak imént jellemzett két csoportja mellett még egy harmadiknak is a maga le nem becsülhető, sőt (bizonyos szempontból legalább) az előző hatáscsoportokat is okadatoló jelentősége. Ezt az okot és célt mostan nem is keresve — bár e csoport jelentőségét, mindenesetre, csak ezeket tudva fogjuk igazában megpillantani, — lássuk csak a példáit. A VII, 220. c-ban Leonidasnak maradását a szorosban egy Aischylostól is használt merész kép³⁵ — καὶ ἡ Σπάρτης εὐδαιμονίη οὐκ ἐξηλείφετο — állapítja meg; és hasonlóan beszél IX, 52 a perzsa lovasságtól szorongatott görögök πόνος ἀτρυτος-áról egy olyan költői fordulattal, amely Pindarosnál is megismétlődik.³⁶ Ezekben az esetekben mégis nem az a fontos, hogy szerzőnk előadásának a költői kifejezése Homerosztól, egy tragikustól vagy más költőtől ihletetett-e. Más, hasonló esetekben az eredetet nem tudjuk megállapítani és sokszor alig lehet kétséges, hogy szerzőnk teljesen önálló felszárnyalásával állunk szemben. Gondoljunk például a VIII, 131 egyszerűségében monumentális szavára: τοὺς δὲ Ἑλληνας τὸ τε ἔαρ γινόμενον ἡγεῖρε καὶ Μαρδόνιος ἐν Θεσσαλίῃ ἑών; vagy a Chileos szájába IX, 9-ben adott, közhellyé lett fordulatra: μεγάλοι κλισιάδες ἀναπεπτάται ἐς τὴν Πελοπόννησον,³⁷ stb. Itt a nem-prózai hang — úgy érezzük — csakis Herodotosnak abból a határozott törekvéséből eredhetett, hogy magát valamiért valamilyen költői („virágos“) kifejezéssel fejezze ki.

Végre álljon itt befejezésül, e háromfajta költői színezés megjelenési módjának és fontosságának teljesebb érzékelte-tése végett, egy már W. Alytól is³⁸ igen illusztratívnak tartott, összefüggő szövegrészlet (Harmokydesnek IX, 17-ben a phokisiakhoz intézett beszédéből): „ὦ Φωκέες, πρόδηλα γάρ ὅτι ὑμέας οὗτοι τοὶ ἀνθρώποι μελλοῦσι προόπτῳ θανάτῳ δῶσειν διαβεβλημένους ὑπὸ Θεσσαλῶν, ὡς ἐγὼ εἰκάζω. νῦν ἀνδρα πάντα τινὰ ὑμέων χρεὼν ἔστι γενέσθαι ἀγαθόν· κρέσσον γάρ ποιεῦντάς τι καὶ ἀμυνομένους τελευτήσαι τὸν αἰῶνα ἢ περ παρέχοντας διαφθαρῆναι αἰσχίστῳ μὲρσι. ἀλλὰ μαθήτω τις αὐτῶν ὅτι ἐόντες

³⁴ Talán még ismertebb gondolat a VII, 102 kifejezett τῇ Ἑλλάδι πενίῃ μὲν αἰεὶ κοτε σύντροφός ἐστιν, ἀρετὴ δ' ἑπακτός ἐστιν, amihez v. ö. Sophokl., frgm. 858: πενία συγκραθεῖσα τρόπῳ és Trach, 491: νόσον γ' ἑπακτόν; de a σύντροφος is sophoklesi szó!

³⁵ Choeph. 503. és Sept. 15.

³⁶ Pyth. IV, 178.

³⁷ Talán a kétfajta eset között áll éppen (s ezzel bizonyítja el-különítéseik lényegteleniségét), ahogy IX, 3 írja Mardonios vágyáról, hogy Athént bevegye: ἀλλὰ οἱ δεινὸς τις ἐνέστακτο ἡμερος; a kép t. i. sokaknál sokszor ismétlődik, anélkül, hogy egy határozott költőhöz volna köthető.

³⁸ Volksm., 206. l. (bár Aly nem minden vonást látott és nem mindnek látta pontosan a provenienciáját).

βαρβαροι ἐπὶ Ἑλλησι ἀνδράσι φόνον ἔρρασαν.“ Ebben a részletben ugyanis: teljesen homerosi (= első csoport) az ὦ Φωκέες, πρόδηλα τὰρ ὅτι „különös beszédkezdet“ konstruálása (εἰκάτω után pont teendő; l. fent 1911 : 322—327) és a θανάτω δώσειν kifejezése (v. ö. ψ 21 meg ρ 56); teljesen tragikus (sőt még iambikus formába is van öltöztetve) a διαφθαρήναι αἰσχίστω μόρῳ fordulata (= második csoport), ha talán nem is maradt ránk pontos megfelelője; homerosi, de a tragédiától is átvett hangon szól a φόνον ἔρρασαν költői képe (= első és második csoport közt); végre bár homerosi eredetű, de pl. Tyrtaiostól is felkapott stílusban és itt teljesen Herodotos lendületével, szigorúan a helyzetből folyó felszárnyalást jelent az ἀνδρα... ἀγαθὸν közhelyszerű felszólítása (= harmadik csoport).

Mindent tehát összevéve, nem lehet kétséges: Herodotos prózájában, igenis, szükségképen van valami különös szerepe és jelentősége a költőiségnek, amely kívánja a magvarázatot.

(2) Már a régiek, tudjuk, megütköztek e különös szerepen és „rövid úton“ úgy magyarázták ezt a prózát, mint az előző — epikus — költészet κατασκευή-jének feloldását. A felfogás — látni fogjuk — téves volt; de a kisiklást ebbe az irányba, ezen a költői vonásokon kívül, mindenesetre még egy kiáltónak látszó (bár csak felületesen megállapított) „történeti“ ok, végül egy, a gondolkozó embernél lélektanilag nagyon is érthető tévedés is elősegítette.

Tudvalevő, hogy a görög szellemi élet két páratlan tökéletességű költői alkotással kezdődik, amelveket még okvetlenül hosszú költészeti periódus is megelőzött. Majd Homeros után is: századokig csupán költői alkotások említetnek, illetőleg maradtak ránk. Így virágoztak köztudomás szerint a VII. sz. első negyede körül Terpanndros; a közepe körül (talán) Hesiodos és Archilochos, Kallinos; a messenei háborúk idején Thaletas, Alkman. Tyrtaios; 620 körül Sappho és Alkaios. Még a VI. század is a költők jegyében indul: 594—3 közé esett Mimmernos fellépte és Solon archonsága, a század közepére vagy még előbbre Stesichoros és Hipponax, Simonides működése; valamivel fiatalabb volt Theognis. Azonban a görög fejlődés nemcsak az eposz és líra, már a drámai költészet kezdetén is (Thespis: 533 körül) túljutott anélkül, hogy prózaírókról hallanánk. Ekkor esik csak végre említés a próza első kísérleteiről. Egyébként még ezek az első kísérletek is — syrosi Pherekvdes Pentemychos-a, egy filozófiai mítosz; Anaximandros és Anaximaes „könyvei“; a miletosi Kadmos, Hekataios és a többiek „történetírói“ próbálkozásai — a magok teljességében, illetőleg eredeti fogalmazásukban elvesztek, úgyhogy az (itt-ott ugyan elég jelentős) töredék-idézetek éppen stílus szempontjából, a tudományos igényeket kielégítő mértékben, nem értékesíthetők. Így az első nagy, prózai munka gyanánt számunkra, sőt már a későbbi ókor számára is, valójában csak az Aischylost és jórészt Sophoklest is követő időkből vagy velők egyidőből a Herodotos (484—425?)

ἱστορίαι-i maradtak meg. Nem lehet tehát csodálnunk, ha az adatokhoz és a (bármily felületesen) bejegyzett tényekhez amúgy is külsősegesen tapadó görög γραμματική hirtelenében megtévedt. Láttá, hogy Herodotos prózája telve van költői fordulatokkal; ehhez jött, hogy az említésre méltó költői alkotásokat a görög irodalmi öntudat kétségtelenül előbb regisztrálta, mint a prózaikat; és hozzá jött még nyilván — amit csak legújabbán tudunk tudatosítani — harmadik, lélektani ok gyanánt: a tény, hogy gondolkozó mechanizmusunk a maga természete szerint amúgy is eleve evolúciós elgondolásokra jár. Így csak nagyon is érthető, ha a görög próza kezdeteit, mindeneseire már a stoikusok a költészetből, mint az emberiség anyanyelvéből származtatták, illetve a prózát a költészet degenerálódási termékének tekintették. Strabon közismert fogalmazása szerint:³⁹ πρῶτιστα... ἡ ποιητικὴ κατασκευὴ παρήλθεν ἐς τὸ μέσον καὶ εὐδοκίμησεν· εἴτα ἐκείνην μιμούμενοι, λύσαντες τὸ μέτρον, τάλλα δὲ φυλάξαντες τὰ ποιητικὰ συνέγραψαν οἱ περὶ Κάδμων καὶ Φερεκύδη καὶ Ἑκαταίων... καὶ τὸ ἀεῖδεν δὲ ἀντὶ τοῦ φράζειν τιθέμενον παρὰ τοῖς πάλαι ταῦτο τοῦτο ἐκκαρτυρεῖ, διότι πηγὴ καὶ ἀρχὴ φράσεως κατασκευασμένης καὶ ρητορικῆς ὑπῆρξεν ἡ ποιητικὴ, αὕτη γὰρ προσεχρήσατο τῷ μέλει κατὰ τὰς ἐπιδείξεις· τοῦτο δ' ἦν ὡδὴ ἢ λόγος μεμελισμένος... καὶ αὐτὸ δὲ τὸ πεζὸν λεχθῆναι τὸν ἀνεὶ τοῦ μέτρου λόγον ἐμφαίνει τὸν ἀπὸ ὕψους τινὸς καταβάντα καὶ ὀχήμετος εἰς τοῦδαφος. Mintahogy a tételt — ismeretes — hasonlóan fogalmazták meg az új korban is, előbb a J. G. Hamann,⁴⁰ Rousseau⁴¹ és Oehlenschläger-féle⁴² költőtudósok, majd tudományosan is alátámasztva: a XIX. sz. evolucionistái, akik közül főleg Blackblock, Romanes és maga Darwin igyekeztek a zene → ének → beszéd elméletét mélyebben megalapozni. Sőt alig tagadható, hogy (jóllehet óvatosabban és okultan) végeredményben még Mauthner,⁴³ Jespersen,⁴⁴ de bizonyos fokig Schuchardt és Fr. Schürr is⁴⁵ ugyanilyen evolúciós elképzelésnek

³⁹ Didot I, 2, 6. — V. ö. még Varro, frgm. gramm, 79. Wilmans; Suet. gramm p. 4. Reiff.; schol. Dionys. Thr. p. 481 k. Hilg. stb.

⁴⁰ (1733—1788.) = „A költészet az emberi nem anyanyelve”: ez műveinek alantétele volt. (Sibyllinische Bücher des Magus im Norden 1818, ed. Fr. Cramer.)

⁴¹ Essai sur l'origine des langues (1749—50). Magyarra fordította Rédei Rezső, Debrecen, 1907. — A dologhoz l. Marót: A szellemi élet kezdetei, Szellem és Élet, 1936, 42 k. l. is.

⁴² A nagy dán költő és esztétikaprofesszor (1779—1850) híres, összefoglaló verspárját O. Jespersen „Die Sprache“-jának R. Hittmair—K. Waibel-féle német kiadása így fordítja: „Natürlich ist der trieb: ein jeder brach, In lieder aus, eh' er in prosa sprach.“

⁴³ Die Sprachwissenschaft 1912².

⁴⁴ Progress in Language 1894, 361. l. és Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung 1925, főleg 424 kk. (l. fent 42. j.).

⁴⁵ Das Wesen der Sprache und der Sinn der Sprachwissenschaft. Deutsche Vierteljahrschrift f. Literaturwiss. u. Geistesgesch. 1923, I, 471 k.

az alapjain állnak: Schürr még — például — reflexiómentes ös-emberrel számol s ennek kifejező mozdulatait (köztük a hangosakat is) belső lelki élmények reflexeinek tekinti; úgyhogy az embert valójában állati fokra redukálja, neki a mi természetes-szükségszerű állásfoglalásaink csak a. m. a fizikai könnyebbülés animális célját szolgáló levezetések; és így tovább.

Ennek a felfogásnak általános és közönséges volta mellett most már könnyen érthető, ha pl. Kassian Hoffer 1878-i meráni programja⁴⁶ — alapjában Strabonnal — az eposz prózai feloldásának gondolatát képviselte és ha ugyanebben az értelemben Stein is még az 5. kiadásig⁴⁷ előrebozsátott egy rövid összefoglalást, sőt — in ultima analysi — tulajdonkép O. Hoffmann,⁴⁸ Wilamowitz⁴⁹ s — minden tisztánlátása ellenére — Aly⁵⁰,⁵¹ is, többé-kevésbé ebbe az irányba tévedtek és nekik is: Herodotos *lényegileg* „prózába rontja“ az eposzt.

Am — amint érintettük — az egész evolúciós látásmód és így a próza eredetének evolúciós elképzelése is, annál helyteleb, minél világosabb, hogy egy ilyen, eleve hamis konstrukciót mindig csak a valóság pontatlan megfigyelései és az emberi gondolkodás sajátos természete eredményezhettek. A kutatók egy része kivált annyira felületes pillantással és olyan vaskos logikai hibákkal dolgozott, hogy állításaikat kár volna komoly figyelemre méltatni. Rousseau például a költészet előbbvalóságát zavartalanul vélte a görög törvényhozók, filozófusok, grammatikáirók, attikai, sőt alexandriai matematikusok és hasonló versifikálók esetével (is) igazolhatni, holott az így hivatkozottak nagyrészt már jóval a történelmileg is igazolt prózakezdet után éltek és sokszor tisztán mnemotechnikai céllal fordultak a versesformához.⁵¹ De még a tudományosabb kutatók sem vették vagy nem akarták észrevenni, hogy megállapításaik mennyit

⁴⁶ Über die Verwandtschaft des Herodoteischen Stils mit dem Homerischen.

⁴⁷ 1883, I, 21. lap. (A 6. kiadástól már nem ismétlődik meg.)

⁴⁸ Griechische Dialekte III (1898) 185 k. nyilván azért illeti „geschmacklos gespreizt und unharmonisch“ jelzőkkel Herodotos prózáját, mert a homerosi színfoltokat a költésztől szabadulni-nem-tudásnak jeleiül tekintette.

⁴⁹ Griech. Ltgesch. 3. kiad. 97. l.: „(da) stören die *disharmonischen* Entlehnungen aus der homerischen und aus der attischen Rede“ (= additiv transformizmus!).

⁵⁰ Amennyiben — a maga elmélete érdekében — a logosokkal dolgozó Herodotosról azt kell hirdetnie: „Es ist das *Epigonenschicksal* jeder Erscheinung, die in der Reihe einer Kulturentwicklung steht (?), *nicht ganz nur inneren Gesetzen folgen zu können*“ (Volksmärchen, 265. l.), ami survivalek szerint haladó fejlődést (is) jelent, szükségkép.

⁵¹ Hasonlóképp: logikai hibával származtatta pl. K. Th. Preuss, Der Ursprung der Religion und Kunst, Globus 1905 (87), 397 k. stb. a beszédet a hangok és a szó varázsából (tehát a költészetből) úgy, hogy a kezdetre tett varázsfogalom tulajdonkép már — a (gondolati) beszédet fellelezte.

néztek bele a tényekbe pusztán a *gondolkodás* sajátosságaiból. Nem értékelték kellőképp, hogy a *gondolkodás* maga az, amelyben a komplex-osztatlan lelki jelenségek térbe-időbe törve tükröződnek meg és a tudatfolyamatok egyes elemei eleve hiposztázáltak tűnnek fel; hogy a *gondolkodás* szokott önkénytelenül kezdőpontok szerint indulni, illetőleg ilyeneket erőszakolni (amit szellemi téren eredetileg Darwin maga sem helyeselt); és hogy — ezek szerint — a *gondolkodás* természete miatt látszik minden létesülés eleve fejlődésnek, sorképződésnek, additív transformizmusnak (evolúció, *selectio naturalis*), jöllehet, a valóságban mindez másként van. Nincs tudniillik döntő *survival*, csak a pillanatoknak örökös, egész valókból jövő újjászületései, *revival*jei vannak, hiszen még a tudásunktól hagyományként ismert és ható elemek is mindig mássá lesznek a mindenkinek másféle tudásában.

Az ember tehát sohasem volt szükségképpen „*alalus*“, csak-érzelmi nyelvet „*ének*lő“, még ha egyes népfajták, mint pl. a dakota-indiánok, a beszélt nyelvet feltűnő ritkán használják is; az embernek mindig és mindenütt, akkor is van és volt értelmi beszéde, ha mint Molière hőse, „nem is tudta, hogy prózát beszél“. S éppen ezért, éppen ily kétségtelen, hogy a (görög) próza sem keletkezhetett a költészet (eposz) feloldása útján. Igaza van W. Alynak:⁵² az ilyenféle irodalmi szemlélet végkép lejárta magát; az ión elbeszélő művészet, a *logographia*, amelynek Herodotos az utolsó képviselője, nem lehetett másodlagos terméke az elsődleges-eredeti eposz „*verstelenítésének*“: ez az út járhatatlan.

II.

(3) Abból, amit a szakirodalom, szemben ezzel a letűnt iránnyal, illetőleg helyette kínál, most csak azt ragadjuk ki, ami a magunk felfogása felé visz. Vagy mint korrigálandó kísérlet és instruktív tisztázások alkalma; vagy mint elismerendő és részben legalább elfogadandó javaslat. Egyébként, ahogy Jacoby mondotta, ma is áll még: „*Den Stil Herodots zu untersuchen, ist eine Aufgabe, die kaum begonnen ist.*“⁵³

(a) Kezdjük — mint időben jöllehet későbbin — annak a W. Alynak a felfogásán, akinél ugyan Herodotos többet senki-nek sem köszönhet, de akinek alapelképzelése⁵⁴ mégis, érzésünk szerint, hijával van bizonyos lélektani hajlékonyságnak és bensőséges megérzésnek, úgyhogy már-már formalisztikus sablonba torkollik. Tanítása szerint nevezetesen a homerosi szízfoltok Herodotosba egyszerűen a tőle kedvelt és művébe bőségesen bedolgozott ión népies elbeszéléssel (λόγοι, novella), illetve ennek

⁵² Geschichte der griechischen Literatur 1925, 56. l.

⁵³ R E, s. v., 496. l.

⁵⁴ L. főleg Volksmärchen, 273. l.

stílusával kerültek belé,⁵⁵ miután az — akkor — alakuló népi műfajnak még *nem volt megállapodott stílusa*, és ezért különösen sokat kölcsönözhetett Homerosztól is. Egy helyen⁵⁶ ezt így mondja: „so kennt der Logos den Begriff des Stils noch nicht in dem langweilig uniformen Sinne der Klassik (?). *Die volkstümliche Erzählung* ist bunt; sie kann alles, was sie braucht, um zu wirken (?). So leiht sie auch bei Homer.“ Ugyanezt máshelyt⁵⁷ így: „Der Erzähler selbst ist ‚ein Mann aus dem Volke‘ oder fühlt sich wenigstens als solchen. Seiner Kunst werden wir nicht gerecht, wenn wir sie primitiv nennen, denn sie ist reich, fast barock in ihrer Keckheit, nur *undiszipliniert* und *durch keine klassische Theorie eingeengt*. Deshalb (?) ist ihr *der Flug in das Reich der Poesie nicht versagt*, wo und wie es die Erregung mit sich bringt, *ohne dass* ein Vers, ein Zitat, ein stark bildlicher Ausdruck *als Stillosigkeit* empfunden wird, wenn er dem nur Ausdruck gibt, das im Augenblick nach Ausdruck ringt.“⁵⁸ Azonban — nem is beszélve arról, hogy a költői vonásoknak ez a származtatása egyáltalán nem adja pl. a tragikus hatásoknak az okát⁵⁹ — a „homerosi“ befolyásoltságra korlátozottan sem fogadhatjuk el, hogy Herodotos ezen a ponton egyenesen az ión elbeszéléstől függ; ezt a beállítást már W. Schmid méltán és helyesen visszautasította.⁶⁰ Mindenáron-setétbe-ugrás ez, ami-

⁵⁵ A dologhoz l. (először) Erdmannsdorfer, Das Zeitalter der Novelle, Preuss. Jhbb. 1870; azután A. Hausrath, Das Problem der äsopischen Fabel, N. Jhbb. 1898., és Die ionische Novellistik, u. o. 1914; Ed. Meyer, Forschgg. II 236 stb. A novella — keleties — stílusához v. ö. különösen K. Reinhardt. Herodots Persergeschichten (Geistige Überlieferung 1940) c. dolgozatát (I. lent 90. j.) és a benne 184 l. adott irodalmat.

⁵⁶ Volksm., 275. l.

⁵⁷ Formprobleme, Philologus, Supplb. XXI, 3, 1929, 65. l.

⁵⁸ Hasonlóan gondolkozik E. Howald is, Ionische Geschichtsschreibung, Hermes, 1923 (58) 126 k. nemcsak az egész ión irodalmi, hanem az ión életstílusáról is.

⁵⁹ Ezt Aly Volksmärchen 277 kk. tulajdonképp nem is keresi. „Der Ionier kam nach Athen“; az okozó — úgy látszik — egyszerűen az atheni levegő, az a megvesztegető varázs, amely alól Herodotos sem tudta magát kivonni.

⁶⁰ Az eposz és a népies ión elbeszélés viszonyának szemléletében (Volksmärchen. 263 kk.; Formprobleme, 64 kk.) Alyt ama — helyes — megfigyelése vitte lejtőre, hogy a költői felszárnyalások, illetőleg hatások főleg a logosba és dramatikus jelenetekbe (párbeszédesre) forduló herodotosi részletekben jelennek meg. Így már csak az egyenes beszédekkel kellett az ión logos számára kisajátítania (l. még Neue Jahrbh. 1925, 206. l. is: „Wo direkte Rede auftritt, ist echter Logos, ist echte Novelle“!; mintha már Homeros is nem volna tele velők, a dráma kezdetéről nem is beszélve), és elmélete megszülethetett. Ellene méltán már Schmid-Stählin, Geschichte der griech. Lit. (Handbuch) 1929, I. 664.: „Von den Elementen des herodotischen Stils, die Aly, Vksm., 236—263 auf die alte Volkserzählung zurückführen will, wird man diejenigen, die Hdt. mit Homer gemeinsam hat, eher aus Homer ableiten müssen, des-

kor az, amit Herodotosnál találunk, félreismerhetetlen világosan ugyanúgy van meg a legtermészetesebb irodalmi elődnél: Homerosnál. Hát még ha annak a beállításmódnak a tarthatatlanságát is igazolhatjuk, amely ugyan jelenleg éppen a közfelfogásnak látszik és így annál veszedelmesebb; a beállítást egyszerűen, hogy az „íón elbeszélésnek” *nem* volt volna *megállapodott* stíusa *s ezért* vethetett össze-vissza mindent át. Ahogy Aly kétségkívül állítja.

Aly t. i. — el kell ismernünk — viszonylag kitűnő jellemzést ad a közben-élő és a közre hatni, annak szükségletét kifejezni óhajtó költőről és alkotásmódjáról: „... In einem Masse, wie es dem Gebildeten kaum verständlich ist, der sich stets als der Anschauende bewusst ist, leben Hörer und Erzähler in einer fremden Welt (?), die sie ganz gefangen genommen hat... Wer die verschwiegene Wünsche seiner Zuhörer kennt, der wird sie so zu packen wissen, dass sie dem Erzähler atemlos und willenlos folgen. Damit gewinnt eine besondere Bedeutung die Gleichförmigkeit der Zuhörerschaft, die trotz aller sogen. sozialen Unterschiede in ihrer geistigen Richtung einheitlich sein muss, wenn anders man sie noch als Volk bezeichnen will. Der Erzähler selbst ist „ein Mann aus dem Volke“, oder fühlt sich am wenigstens als solchen.“⁶¹ Csak ennek a látásmódnak a következményeit *nem* vonta le elég radikálisan. Láttá vagy sejtette legalábbis, hogy a népi költő éppen azzal lesz akármilyen népi műfaj alkotójává, hogy csak a köznek megérzett igényeit tudatosíthatja.⁶² Am ha ezt szükségképp egyéni ötvözete szerint kell cselekednie, ebben természetesen az is benne van, hogy a szentesítés után megőrző „köz” is, érthetően, *nem* ugyanazt, ugyanúgy fogja megtartani, mert hiszen az ú. n. „köz” is csupa — jóllehet kisebb kaliberű — a közhöz hangolódó egyéniségből áll. Aly tehát *nem* látta meg, hogy ha ez így van, úgy mesének, novellának, népdalnak, mondának vagy bármiféle népi terméknek soha sincs egy fix, eredeti formája, amely egy „első” költőtől (ez sincs!) megteremtette „tovább él”, átvethető vagy második költők által a maguk céljaira és műfajába „átdolgozható”. (Ilyet legfeljebb ha egy „kései”, nagyon tudatos „műköltő” kísérelhet meg.) *Nem* vette észre, hogy a közköltészet szükségképp *nem* a megformált egészeknek, hanem egyedül a resonans motívu-

sen Technik zweifellos auf Hdt. stark gewirkt hat... Was Aly S. 260 ff. auf die Rahmen Erzählung sagt, trifft auf die älteste Volkserzählung nicht zu... Gebrauch der direkten Rede und des Gegensatzes teilt sie übrigens mit anderen Gattungen.“

⁶¹ L. Neue Jahrb. 1925, 209. l. és Formprobleme 1929, 65. l. — V. ö. fent 10. l. is.

⁶² Az ú. n. műköltészet közkinccsé válásának feltételeihez v. ö. Marót, Napkelet, 1920, 223 kk.; Lényeg és Gondolat, 1927, 23. l.; fent, 1940, kül. 226 kk. stb.

moknak, az őfűnknek⁶³ fix voltán épül fel, amelyek viszont az egyén és a köz összejátszásától „megtaláltatva“, nincsenek többé lelőhelyhez, műfajhoz stb. kötve, annyira, hogy esetleg másodlagos helyen, más műfajban még az elsődlegesenél találóbban is alkalmazhatók.⁶⁴ Alkalmazhatók netalán ú. n. műköltőktől is, amennyiben ezek valami okból a közköltészeti jellegét kisebb-nagyobb mértékben tartják, vagy azt célzatosan aposztrofálni akarják. (Amint az előbbi lehetőségnek Homeros lehetne a példája, az utóbbinak — korrekciónk értelmében — szükségképpen Herodotos lesz.) Pedig minden éppen ezen fordul. Ha t. i. Herodotos (de ugyanígy már Homeros és Hesiodos is) nem egy kész (fix) novellát „dolgozott át“ a maga műfajába, hanem csak a közszerű, általánosan beváló mindenki-kincsét: a közösségi igényeknek megfelelő, vagyis megfelelőeknek érzett gondolatokat és fordulatokat,⁶⁵ a visszhangkeltő „meneteket“, a Goethe értelmében vett „motívumokat“⁶⁶ és ezeket főleg csak közvetlenül a maga közösségi tudatából, mint a nagy görög közköltészeti milieu (alkalmi) tagja, bizonyos pillanatokban bizonyos okokból javasolva,⁶⁷ használhatta, — akkor semmi szükség nincs többé

⁶³ E fogalomról közelebbit l. főleg *Les Origines du poète Homère* c. dolgozatomban, *Revue des Études Homériques*, 1934, 12 kk.; fent 1940, 230 k.; stb.

⁶⁴ Ilyen elfogadott magyar motívumokra és fordulatokra (pl. a bölcsőben ringó gyermek; az égből „ereszkedő“ „fodor fehér bárány“; a „testem a testeddel, lelkem a lelkeddel“ formulájára stb.), amelyek egyformán előkerülnek (házasító) énekeinkben vagy balladánkban; szentiváni vagy karácsonyi misztériumokban és a regélésben vagy népmeséinkben stb., — többször utaltam más helyeken (főleg: *Fejezetek a magyar néprajz módszertanához*, Bpest, 1940, passim.).

⁶⁵ L. fent, 1940, 227 k.

⁶⁶ „Was man Motive nennt, sind eigentlich Phänomene des Menschengeistes, die sich wiederholt haben und wiederholen werden und die der Dichter nur als historische *nachweist*.“ (SW. Jub. Ausg. Cotta XXXVIII, 286. l.)

⁶⁷ Természetes, hogy egy, már *nem* szigorúan közköltészeti milieu-ben élő alkotó egyéniségnél, amint pl. Herodotos, de jórészt Homeros is volt, a közbe való illeszkedés szándéka nem lehetett kizárólagos, sőt nyilván csak — egyéni célok és téma szerint — hosszabb-rövidebb pillanatokra volt korlátozva és ezeken a pillanatokon túl, már csak az egyéni, azaz egyelőre kisebb közre számító mondandónak az igényei uralkodtak és determináltak. Ahogy azt W. Aly a *Volksmärchen*-jében (később l. N. Jhbb. 1925, I, 203. l. is) éllel hangsúlyozta: Herodotos nem egyedül az ión népies elbeszélés (helyesebben: a népies epika) hatása alatt állt, hanem — jelentős részben — az ión rációnak (tudománynak) Hekataios irányában haladó képviselője is volt. Hogy mikor és mennyiben az egyik, illetőleg a másik, — ez teszi ki éppen az ő írói és történetírói egyéniségét. S ezen az alapon magyarázódik Aly, *Volksmärchen*. 274 l. stb. helyes megfigyelése is, hogy t. i. Homeroszt, az eposz stílusát, szerzőnk nem is sokszor idézi és inkább ott is teljesen megfedkezik róla, ahol azt mások ma, ugyancsak elkelőnek érezhetnék: a marathoni, plataiai stb. hőstettek leírásánál stb. Ezeken a helyeken ő

arra a valósággal ellenkező tételre sem, hogy egy motívumnak a különféle műfajokban különböző megjelenése másodlagos át-, illetve bedolgozásnak volna a következménye és így az ú. n. ión népi elbeszélés eleve stílustalan volt volna. Mindezt nyilván csak az a hibás elképzelés állította, mintha eleve fix archetypusoknak határozott műfajokból kellett volna egy másik műfajban való megjelenéseiket provokálniok. Amint ennek az elképzelésnek helytelen volta kiderült, semmi akadályja többé természetesen, hogy az ión novella stílusát is, ellenkezőleg ugyanolyan szigorúnak és zártnak engedélyezzük, mint minden olyannyira érzékeny népi műfajé — köztudomás szerint — lenni szokott; szigorúbbnak és zártabbnak, mint a „mű-költészet“, a „klasszika“ bármely műfaját.⁶⁸

Leszámítva tehát — ebben az értelemben — Aly túlzásait és tévedéseit: az ő ujjsmutatása irányában legfeljebb odáig szabad mennünk, viszont odáig nyilván mehetünk, hogy megállapítjuk: Herodotos bizonyos pontokon — elhagyva a racionális ión λέξις, mondjuk a Hekataios nyomdokait — a közösségi költészet (tehát elsősorban Homeros, de minden népi, főleg iratlan elbeszélő műfaj) bevált hatóeszközeihez is fordul (ahogy ezeket főleg Axel Olrik óta ismerjük és Aly is jól ismeri),⁶⁹ azoktól vár bizonyos hatást; máskor megint, ahogy jónak látja — elfordulva e költői hatáskeresztől, — a maga (és Hekataiosék) új, kutatói stílusában, a megteremtendő ión ἱστορίη-nyelv⁷⁰ szárazságával

nyilván úgy akarta, hogy ne az ión elbeszélés, hanem a ἱστορίη hangja érvényesüljön (v. ö. lentebb 70. j. is).

⁶⁸ A most kifejtetteknek tel nem ismerése okozza, hogy Aly (Volksm., főleg 239. l.) a görög népies elbeszélés stílusát *ellentétként* kénytelen kezelni az eposzéval, amelynek a stílusa — ha benne a népi és az egyéni viszonya nincs és nem is lesz végkép tisztázható, — mégis csak nagymértékben *rokon* (is) amazéval. Ez okozza olyan állításait, mint hogy az Odysseia (a gyakori mesemotívumai miatt!) valaha úgyis próza volt és az eposz prózai feloldását valló (elvetett!) felfogás is, mindamellett nem tekinthető egészen meghaladottnak „(nicht so ganz überwunden“). Az ilyenféléken azonban, természetesen, egy kész és végleges formájú népmesékkal, novellákkal stb. számoló felfogás sohasem, csak a sohase-kész, mindig másként feldolgozott, egyedül vague menetben fix, közszerű motívumoknak a kifejtettük felfogása segíthet túl, amely felé — jó érzékkel — mindenesetre Aly maga is eindult (v. ö. Volksm., 11. l.: „Erzählen ist stets Neuschaffen“ stb.), de éppen csak elindult. Igaza van, hogy a homerosi hanggal való rokonság nem okvetlenül jön az eposzból, de az is kétségtelen mindenesetre, hogy Herodotos számára mégis, leginkább Homeros volt „a“ közköltészet.

⁶⁹ Axel Olrik: Epische Gesetze der Volksdichtung, Ztschr. f. d. Alt. 1909 (51); v. ö. különösen Volksm., 236 kk.

⁷⁰ Erről l. például H. Fränkel, Eine Stileigenheit der frühgriechischen Literatur, G. G. N., phil.-hist. Kl. 1924 (1925) 87 kk. és Schade-waldt, i. h. 154 kk. Jó példája ennek a stílusnak — kenyegében egy λέξις εἰρηνικήν- illetve λέξις δημοικήν-fajta, periodus-előtti stílusnak (v. ö.

akar, illetve szokott beszélni. Azt, hogy ezeket a költői színeket Herodotos egy bizonyos hatást várva alkalmazná, — Aly nem mondja; azt sem magyarázza, *miért* alkalmazza, vagyis szükségkép úgy látszik: ő ezt szerzőnk ión hazájából, ennek értékei iránt való elfogódottságából, tehát inkább gyengeségének, mint öntudatos törekvésnek magyarázná.

(b) Rátérve most a költői vonások magyarázatának másik jelzett irányzatára, mindjárt előre bocsáthatjuk: ez sem tartja különösen fontosnak az ilyenféle kérdések határozott felvetését, legfeljebb nagyátlalában ismeri el Herodotost tudatos stílusművészeknek.

Ennek a — mindenestre helyesebb — irányzatnak ma F. Jacoby a főképviselője, de apja kétségtelenül E. Norden volt, akinek szerencsés, rövid fogalmazását — „Man kann auch von ihm sagen, er habe Homer so *nachgeahmt* dass er *erkannt sein wollte*“⁷¹ — Jacobynak sem sikerült túlszárnyalnia. Jacoby különben kétszer — a RE két nagy cikkében — nem egészen egyértelműen, hanem bizonyos fejlődést mutatva s magához csak a meghaladott evolúciós gondolattal való helyes szakításban („Losreissung der entstehenden Prosa vom Epos“) következetesen, foglalkozott kérdésünkkel. Mindebből itt azt ragadva ki, ami gondolatmenetünk szempontjából elengedhetetlen: a későbbi Herodotos-cikk⁷² mindenestre elég szerencsésen jellemzi az ilyenféle „idézetek“-nek az olvasóra gyakorolt hatását: „Diese direkt übernommenen Floskeln wirken... halb und halb wie *Zitate*, deren *Ursprung der Leser merken soll*, und man sieht nicht selten, dass Herodot gerade da, wo er nicht nur eine Floskel, sondern einen ganzen Satz aus dem Epos nimmt, den Ausdruck des allzu Poetischen entkleidet“, azaz a formulát tudatosan mássá, — prózaivá teszi, illetőleg az új „prózai“ stílus megteremtésének eszközéül használja; amiben van kétségtelenül igazság. Viszont a régebbi Hekataios-cikk⁷³ a „miért?“ kérdéseire is annyiban legalább válaszol, hogy — bár csak nagy általánosságban — a költészeti vonásoknak az új prózai stílusalakításában való szerepét hangsúlyozza: „eine bewusste Benutzung der Poesie für die Bildung des Stiles“.⁷⁴

Jacoby, RE, Hekataios, 2748 k. és Herodotos, 496 kk.) —: Herod. II, 70, 71, 75, ez a Porphyry. apud Euseb. Praep. Ev. X, 3 p. 466 B szerint kétségtelenül korú lévén átvétel Hekataiosból (l. Fr G Hist I, 1923, 42. l., 324 frgm.), amely tehát így az ión ráció herodotoselőtti, de még Herodotosból sem kirívó hangján szól.

⁷¹ Kunstprosa I, 41. l. Az utánzás eme fajtáját már Seneca, Suas. 3, 7 ugyanígy jellemezte, mint „non subripiendi causa, sed palam mutandi, hoc animo ut vellet agnoscere“ történet.

⁷² Supplb. II, 1913, 31. § főleg 503. l.

⁷³ R E VIII, 1912, 22. § 2748. l.

⁷⁴ V. ö. a Herodotos-cikkben is: „Herodot ist weit davon entfernt, die Grenzen zwischen Prosa und Poesie zu verwischen.“

Norden és Jacoby, illetve Aly óta a kutatás alig haladt ezen a ponton. Schadewaldt⁷⁵ (úgy látszik) az ok- és célkereséseket szintén feleslegesen tartotta és beérte pusztán a tényállásnak jellemzésével: „Volkstümliche Erzählerkunst, nüchterner Berichtstil, die sprachlichen Mittel des Epos, der Tragödie, der Sophistik sind die Hauptmomente einer *Stilsynthese*, die als ganze doch ein Gepräge *sui generis* besitzt“; ahogy már Norden lényegileg ugyanezt mondotta.⁷⁶ Mégis: ez a *synthesis* mintha magyarázatra szorulna.

(4) Szerintünk ezeknek a feltűnő költőidézgetéseknek értelme és célja rég világos lett volna, vagyis csak úgy lehetett volna világos, ha a stílusvizsgálat nem örül külön malomban, azaz nem szorítkozik csak a stílusra, hanem az *egész* Herodotost tekinti vala, akinek ez az ő stílusa szükségképen járuléka volt.⁷⁷ Ha észreveszi — ami legszorosabban összefügg az ilyen idézeteknek a kedvelésével —, hogy ennél a „vég és kezdet“-embernél,⁷⁸ hátra és előre egyaránt néző írónál⁷⁹ nemcsak a stílussajátosság sejteti a *nem-történetírói* célok követését, ha-

⁷⁵ Die Antike 1934, 158. l. — A kérdést Regenbogen is (u. o. 1930) hasonlóan kezeli, sőt még ennyit sem mondott róla.

⁷⁶ Kunstprosa, I, 38 kk.

⁷⁷ Felolvasásunk tárgyát egy bevezető Herodotos-előadásból ragadtuk ki, amelyben a költői vonásokból levonható következtetések útját a Herodotos életkörülményeinek és műve kompozíciójának azonos irányba mutató elemzésével készítettük elő; de erre itt legfeljebb ha célozunk lehet. Az újabb kutatók (Regenbogen, Hellmann, Schadewaldt) helyesen igyekeztek mindenesetre az egész embert befogni, kár azonban, hogy éppen ők az előadó stílusáról alig és legfeljebb — mint fentebb láttuk — azt leírva (nem a genesisét nézve), emlékeztek meg.

⁷⁸ V. ö. Regenbogen, i. h. 203. l.

⁷⁹ Regenbogen után (pl. 247 k. l.: „Dass er die Welt kennenlernen will und kennt, verbindet ihn mit jonischer Geisteshaltung, zumal mit ihrer charakteristischen Äusserung, der Ethnographie... Dass er dies Geschehen auch metaphysisch zu deuten sich bestrebt, verbindet ihn mit der archaischen Religiosität und... mit der attischen Tragödie) v. ö. különösen Fr. Hellmann, 21. l, aki ugyan csak a Kroisos-logoshoz kapcsolódva, mégis az egész munkát is tekintette: „Altepische Elemente und Elemente der *ιστορίη* sind eine fruchtbare Vereinigung eingegangen: auf dem Boden der neuen ionischen Geisteshaltung [azaz „előre“ nézve] ist erwachsen: die Forderung der Abgrenzung auf den Bereich des Wissbaren; das Vorhaben, τὰ γενόμενα dem Wissen zu erhalten; der Versuch, die Frage nach der αἰτία aus seinem Wissen heraus zu beantworten; das wissenschaftliche Element in den geographisch-, ethnographischen Partien; auf dem Boden der epischen Haltung [tehát „hátra“ nézőn]: die Wendung zum ἀνθρώπος (γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων, ἔργα ἀνθρώπων, ὥστε ἀνθρώπων); das κλείειν der ἔργα; die Verbindung der Periegesis mit den ἀνθρωπῆα und... die letztliche Zurückführung auch dieses Kampfes auf den Willen der Gottheit (Traumzenen Xerxes-Artabanos VII, 16 ff.) und das Wissen um den göttlichen Hintergrund alles Geschehens, welches die Darstellung des gesamten Werkes beeinflusst.“

nem ugyanígy ugyanerre mutatnak (először) már élettörténetének ráánkmaradt adatai közül: születésének időpontja (esetleg 500 előtt) a közköltészeti virágzás közelében, valamint a helye: Elő-Ázsia; a félgörög, félázsiai származás; családi hagyományok és Panyasis kétségtelen hatása; az előázsiai görög gyarmatosok pillanatnyi hangulata a perzsa uralom árnyékában, amely Herodotosnak műve alapgondolatát is adta; az utazgató hajlamából és emberi filozófiájából kényszerűen kitetsző sajátos egyénisége; a rhapsodos-előadások módjára tartott felolvasásainak (Olympia? Athén) híre; a hellén világnak⁸⁰ s abban különösen az új hazának, Athénnek történeti „pillanata” (a Sophokles-barátság és a heteronomisztikus, azaz a pártos-politikai történetírásnak kedvező attikai szellem) stb. S ugyanebbe a visszafelé pillantó „költői” irányba mutatnak (másodszor) a *ἱστορίαι* kivételében is: az egész kompozíciónak eposzszerű felépítése; a történeti alapgondolat helyett feltűnő vallásos-erkölcsi végok;⁷⁹ ⁸¹ egész érdeklődésének emberi-lélektani irányulása⁷⁹ ⁸² és ami ezekből következik: történelem helyett „történetek” keresése,⁸³ nagyfontosságú események, pontos hadászati stb. részletek megragadása helyett emberi vonatkozású epizódok kiemelése, heroizálás;⁷⁹ ⁸⁴

⁸⁰ V. ö. H. Fränkel, i. h. 126. l.: „Die Welt die sich uns . . . auftut... ist kein absoluter Anfang, sondern Auflösung und Aufbau zugleich; strenge, sorglich genaue, am einzelnen haftende Formung einer revolutionären Sachlichkeit, wirklichkeitshungrig und willkürlich, sehnüchlig und selbstsicher, gebunden und phantastisch, erregt und nüchtern. In solchen Gegensätzen schwingt das erlebnisreiche Menschentum dieser Epoche. Aus den Menschen erst versteht man die Literatur.“

⁸¹ V. ö. Regenbogen, 240 kk., a „perzsa-vonal” elméletével és megokolásával (v. ö. fent 24. j. is).

⁸² V. ö. még Howald, Hermes, 1923, 120 kk.; Schadewaldt, i. h. 163 és lent a 84. j. is.

⁸³ V. ö. Howald, 127 kk.

⁸⁴ Hogy a „népi” hatásra számottartó elbeszélő műfajoknak milyen elengedhetetlen vonása a nagy történeti esemény kerülése és a személyes egyéni komponálás; hogy az ilyen alkotás szükségkép „elhanyagolja a nagyot és ösztönös bölcseséggel az eredetileg kicsiny eseményt emeli halhatatlanná” úgy, hogy még Homeros „harcias” *Iliasa* is csak a „történelmi hagyomány elemeivel” és pedig csak „a haragvó-megengeszteződő hős mesetémájának követelményeihez és lehetőségeihez képest” él, — ezt már „A háború mint költői lehetőség” c. dolgozatban (H. Sz., 1918) kifejtettük. Viszont Herodotosnál is csak ilyen (nem-történetírói, hanem) közköltészetre törekvő vonásnak minősíthetjük, ha pl. a salamis csata leírásával (VIII, 87) kifejezetten lemondott az egész nagy és döntő esemény átfogásáról, amelyet egy személyes eseten „az Artemisiáén át igyekszik megérezkeltetni és ha pontos katonai-taktikus részletek helyett, amelyek nem érdeklik, csak a végeredményt adja. Altalában mintha Goethével éreznél: „der Mensch <ist> im Grunde genommen der einzige Gegenstand, der den Menschen interessiere”, — hadászatilag világos képre máshol sem akar vagy képes törekedni (l. Pohlenz, 147 k. is) és Salamis mérlegét Themistokles, Plataeát Pausanias szájába adja (Pohlenz, 151 és 159. l.), sőt — sokkal messzebbmenően — őt mint ethno-

határozott helyzetek és számadatok helyett tipikusoknak a gyakori használata;⁸⁵ a bevezetett műfogások közül különösen a προσωποποιία és a δημοτορία alkalmazása⁸⁶ stb is. Mindennek az észrevétele és származtatása nevezetesen, régen odavihette volna a kutatást, hogy elfogadja Howald inkább túltendenciózusan, mint túligényesen felállított tételét: Herodotos alkotása, jelentősebb részében csakugyan költői törekvés. Ő a ιστορίη materiáján lényegében csak a maga lélektani megfigyeléseit igyekezett demonstrálni („in erster Linie ... Dichter, nicht Wissenschaftler“) úgy, hogy „bei Herodot die Geschichte missbraucht wird als Einkleidung für das freie Spiel der psychologischen Beobachtung, Deutung und Erfindung“ és az ú. n. történeti anyag kiválasztása — ha nem is mindig, sokszor — „von psychologischen, künstlerischen Motiven aus“ történik.⁸⁷ Herodotos is, mint egy köz-költő, számtalanszor pusztá οἴην-kat köt határozott személyekhez vagy történeti helyzetekhez, illetve ilyeneket szed össze; a köznek-költő a több benne és ilyenkor a (népszerűen) „a'akító művész vezeti a történetíró kezét“, — ahogy egyhelyt Pohlent mondja⁸⁸ s mi is többek között, Herodotosról általában, régen mondtuk.⁸⁹ Így azonban már nem lehet feltűnő, ha a költői színezések eredetét is — nyilván — *ebben* az általános,

graphust és geographust is, a természet, föld, flóra, fauna stb. szintén *csak* az ember szempontjából, a vallás és kultúra *csak* mint a szellemi élet nyilvánulása érdekli.

⁸⁵ V. ö. a J. W. S. Blom művével kapcsolatban (De typische Gestalten bij Homeros en Herodotos, I) fent 1936: 219k. mondottakat.

⁸⁶ Bizonyos, hogy egy-egy ilyen költői vonástól még a későbbi pragmatikusabb történetírás is nehezen tudott megszabadulni. Ahogy pl. a himeraí csata Herodotosnál a salamisivel, úgy Diodoros- (XI, 14). azaz Timaiosnál is „összeesett“ a thermopylati ütközet utolsó napjával. Különös makacsul mégis főleg a beszéd-fikció tartotta magát, amelytől még egy Thukydides és sok újkori historikus sem tudott szabadulni (Polybios: kivétel; v. ö. Howald, i. h. 141 k.).

⁸⁷ Howald 140 kk.

⁸⁸ I. h. 128. l. V. ö. Howald, 143 k. — Ugyanezt mindenestre kevésbbé kiélezve és így elfogadhatóbban fejezte ki Schadewaldt, 166. l.: „An einem heroisch-theologischen Geschichtsbild, in dem das Geschehen im Raum der Wirklichkeit entrollt, während die Antriebe des Geschehens sei es in der Seele des Einzelmenschen, sei es im Willen der Gottheit und des Schicksals liegen, hat Hdt Grundform und Gesinnung einer ersten eigentlichen Geschichtsschreibung ausgeprägt, deren Anfänge damit vollendet waren.“

⁸⁹ VII, II, 887 k. l. (Drerup-pal). — Különben a vonásokat, amelyekben Herodotos megegyezik az ión népies elbeszélés (novella, mese stb.) stílusával, legteljesebben W. Aly, Volksm., 236 kk. gyűjtötte össze. Mi annak, hogy tágabban közköltészeti babérokra törekedett, még egy negatív előjelű igazolását is látjuk: ő a genealógiákat — Hekataiosszal ellentétben, aki ezen a ponton a szorosabban törzsi (tehát nem igazán köz-) költő Hesiodost követi, — elhanyagolta (v. ö. Regenbogen, 212 kk.); úgy hogy Hekataios: Hesiodos = Herodotos: Homeros —, ezt az arányt állíthatjuk fel.

rá jellemző, alapjában história-ellenes vagy legalább is nem a modern értelem szerint „históriai” irányban kell elhelyeznünk.

Ezeket az „észrevevésre szánt költői idézeteket”, mégis, hiba volna mind egy okra vezetni vissza. Az okokat, illetőleg célokat mindenesetre egy irányban kell keresnünk, vagyis valamennyien nem a történetíró, hanem a művészt kiáltják; de a különféle idézetcsoportokat, sőt ezeken belül ezeknek egyes fajtáit is, különféle okok-célok határozták meg, sokszor több is egyszerre. Legfontosabb ezek közül a tudatos művészi célok közül: az új epiko-históriai műfaj és a még kialakulatlan próza megteremtésére irányuló törekvések voltak; amazokat Herodotos ión gyökerei,⁹⁰ utóbbiakat atticista ambíciói hozták magukkal.

Igy nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy szerzőnk az idézetek első — homerosi — csoportjával egy mindenesetre inkább protreptikus, mint oknyomozó *történetírás* megteremtésére irányuló törekvésről s ami ezzel járt, a maga gyökeres („ión”) irányát akarta igazolni. Az alakuló históriai műfajnak ugyanis nyilvánvaló szüksége volt rá, hogy a maga ujságát bizonyos fokig az előző műfajokkal támogassa és azonosítsa. Ilyen szempontból pedig, érthetően, elsősorban az a Homeros jöhetett tekintetbe, aki a későbbi görögség számára is mindig az első görög „történetíró” volt. Ahogy újabban jól mutatta ki Schade-waldt, hogy már Homerosban lappangva benne volt a „Kelet contra Nvusat” szemlélete, a geográfikus, ethnográfikus, genea-lógiát számító történetírás kezdetei,⁹¹ sőt hogy (igen érdekesen)

⁹⁰ Az Alytól N. Jhbb. 1925, 203. l. felvetett kérdést — hogyan jutott Herodotos a népies elbeszéléshez [és így általában a költőihez]: belső hasonlóságtól indítva vagy külső körülmények véletlene folytán? — nem tartjuk lényegesnek. A külső segítség t. i. egy ilyen nagy és öntudatos alkotásnál legfeljebb annyi lehetett, hogy Herodotos, születése helye és körülményei szerint, ismerte azt a közösségi légkört, amely-lal aztán, belső szükséglete szerint, minden kapcsolatot vállalt, természetesen. Ennyiben tehát, de csak ennyiben tartjuk mi is K. Rein-hardttal (i. h. különösen 143 kk.), hogy a novellát — ezt a bevezetéssel és befejezéssel ellátott, elbeszélhető, kerek történetet, a maga, hivatásos elbeszélőt feltételező és a keretelbeszélések csiráit magában hordó mi-voltában — Kis-Ázsia adta Herodotosnak: „In der Gabe, Sage und Erinnerung unverzüglich in Novellen zu verwandeln, scheint der Orient noch bis in die Zeit des Hellenismus Hellas überlegen“ (143. l.). Így pél-dául a király figyelmeztetőjének, illetőleg a figyelmeztető és a felbujtó közt hányódo kitalálnak a kepzeltje (l. Xerxest Artabanos és Mardonios közt, i. h. 178 k.) stb., minden jel szerint hagyományos ázsiai kincs volt. De a perzsa novella törekvésének, hogy a csodákat történelmi-novellisz-tikus történetek alakjában lehetőleg emberi problémákká oldja (v. ö. 164 k.), eleve találkozni kellett mindenesetre a Herodotos saját történetírói útját sajátosan kereső irányával s ez adta meg a létjogát Herodotosban.

⁹¹ Bérard figyelmeztet már, La résurrection d'Homère au temps des héros 1930, I (v. ö. különösen 128 kk., 134, 142 kk. 171 kk.), hogy az Odysseia költője — akinek technikája pedig lényegében az Ilias köl-

a multelevenítő tudatosság gondolata személyesítve is megjelenik Nestor alakjában;⁹² Homeros tehát a mi szerzőnket mindenképpen előkészítette. Ez a költő azonban, mint felidézett előd, egyszersmind — természetesen — a közköltészeti hang és attitűd vállalását, azaz azt is jelentette, hogy az új ión *ιστορίη* nek meg kellett — egyelőre — annál az elbeszélő módnál is maradnia, amely nemcsak Homerosra, hanem többek közt az ión novellára, mesére is (mondhatnók: az eleven hagyományra Ióniában általán) jellemző volt és amelyet a Herodotost megelőző ión történetírói törekvéseknek sem lehetett teljességgel elmellőzniök, mert hiszen ott, akkor, nagyjában ez jelentette az „irodalmiságot”.⁹³ Így kimondhatjuk, hogy míg bizonyos helyfordulatallúziók a fent elsőnek jelzett idézetcsoporthoz Homeroszt inkább mint a történetírás őst, addig a Herodotostól a maga nyelvbe olvasztott fordulatok, a homerosi (és közköltészeti) technika, komponálás stb. utánzásai, Homeroszt inkább mint a közköltészeti előadásnak legmarkánsabb és Herodotoshoz, de a görögséghez is legközelebb álló képviselőjét idézik.⁹⁴ Minden-

tőjével azonos —, a költeményétől követelt „mesevilágot” olyan helyekből állítja össze magának, amelyek a térképen név és hely szerint feltehetően és ennyiben ugyanazt a tárgyhoz-tapadó ión szellemet árulja el, amelyek a történetírás későbbi művelőit jellemezte. (Szempontunkból lényegtelenebb, hogy a költő forrásai valójában föníciai eredetű görög ill. — ahogy Bérard akarja — egyenesen föníciai „periplus”-ok, vagy netalán másféle dokumentumok voltak-e.)

⁹² I. h. 148 kk. — V. ö. Marót: A történetírás értelme és értéke, 1938, 15. is. — Az eposz historizálásáról a kyklosban I. Ed. Schwartz. Die Antike, IV (1928) 16, 1.

⁹³ Igaza van Reinhardtnek, i. h. 165. l., hogy a szóbeli hagyomány mindenkor és maradék nélkül a tradicionális formák kényszere alá tartozik. „Die Menschheit sorgt vor, dass zu Individuelles, dessen sie in irgendeinem weiteren, sei 's auch noch so ausgewählten Kreise, nicht mehr habhaft wurde, sich nicht fortpflanzt.“ Ezzel a költészeti létformával szemben — mégis —, nemcsak azt az írott hagyományozást kell tekintetbe venni, amelyik a másik póluson, a közszerűséget csak formailag-külsőleg tartva be, mintegy dugottan vihet magával, a köztől esetleg évezredek át nem értendő „Einziges ja Allerwertvollstes und Höchstes“, kincset is; egyszóval nemcsak az újíító költők magas irodalmiságát. Bár már „írók“, nyilván magas ambíciókkal, — egy Homeros és még egy Herodotos is, mindamellett eleve csak szóbeli életre szánták alkotásaikat: nem olvasásra, hanem előadásra. A köz költői akartak lenni, mielőtt még az írott forma előnyére eszmélni, azt kihasználni tudták volna és ehhez képest az újnak (egyéni) is eleve csak tradicionális megjelenési formákat tudtak, illetőleg mertek adni. (Erről a különös „írótipusról” legközelebb egy Homeros-könyvben szándékozom többet beszélni.)

⁹⁴ Az ősz-éldkeresés ilyen módjával rokon jelenség az, amit Zolnai Béla egy munkám befejezte után, kéziratban olvasott tanulmánya „Szerepjátás és szóvállalás a nyelvben” cím alatt, persze inkább nyelvészeti szempontokból figyel meg. (A dolgozat közben megjelent a Melich-Emlékkönyv, 1942, 475 kk. II.) Valóban: Ady a „Vitéz Mihály éb-

csetre (mégis), mind a két esetben Homerost idézik, mint akihez hasonlóknak tűnni Herodotos néha egészen feltűnő módon, de legfeltűnőbbben talán — amire már Aly, Volksm., 274. l. figyelt — I, 95-ben igyekezett; ahol is a maga (történetírói) eljárását egyenesen a közköltészetnek οἰμη (menet-)keresési technikájával kívánja azonosítani,⁹⁵ a λογοποιός magának teljesen az ἐποποιός legsajátosb eljárásmódját vindikálja.⁹⁶

resztése“ c., és a kurucdalokat mából vállaló és megjátszó költeményeiben, a fegyvertársait idézi mostani nyelven és Petőfi „A régi jó Gvadányi“ c. versében — némileg másképp — mélabús mosollyal az elavult, de mégis igaz jó magyar fegyvereket forgatja meg búcsúztatól. Ami azonban ennél szempontunkból a fontosabb: ezekben a modern vállalkásokban is van egy közös vonás. Petőfi és Ady is jól tudják — amint Herodotos is szükségkép tudta —, hogy ők az elődökkel és kortárs írókkal szemben egészen más, újat akartak; éppen azért azonban, mert az új hallatlanul új volt, szükségét látták: Petőfi a Gvadányi lelkiségével, Ady a kurucdalokkal és Csokonaival keresni, sőt fitogtatni valaim, az önmagukat, irányukat a nagy elismert példa által igazoló rokonságot. Zolnai mindenestre az őskeresésnek ezt a tényét nem hangsúlyozta, mégis Herodotos költő-idézéseire is talál, amivel tanulmányát végzi: „A szerepjátszásnak legfinomabb fajtája marad mindenkor a klasszikus mód, ahogyan Petőfi — *formális reprodukció nélkül — vállalja a Gvadányi szavait és mégis érezteti, hogy a szó nem az övé.*“ (V. ö. fent II. 3, b Seneca, Norden, Jacoby szavaival!) Mi ehhez csak azt hangsúlyoznók, hogy Petőfi ezzel az azonosító visszanyúlással a Gvadányi jóltudott másféleségéhez, ugyanúgy csak a maga újságát igyekezett elfogadtatni és igazolni ama sokféle poétatársa közt, akik az ő irányával ellentétesen „Fogyasztják a tintát nagy Magyarorszáiban“, mint ahogy a Herodotos Homeros-idézeteinek is ugyanebből az okból kellett eredniök. Herodotos az ő, még nem-kész történetíró- és próza-stílusát csak most — ahogy éppen tudta — alakította; szükségét érezte tehát, hogy a magának előírt merész újságot, ahol és ahogy lehetséges, a multba-illés, az előzmények hivatkozásával legitimizálja. (Hasonló lényeg megérzéséről van szó Gyomlay „átképzéletes“ stílusának műszava mögött, amire Zolnai is figyelmeztet.) Az idézésekével lényegileg mindenesére azonos legitimációs törekvés: ahogy Herodotos a művében újonnan fellépő embereket, az olvasónak ismerős összefüggésbe állítandó, többször költői helyekre, feldolgozásokra emlékeztetve vezette be. Így hivatkozik pl. I, 12 Gygesnél Archilochosra; Rhodopisnél II, 134 k. Aisoposra és Sapphóra; amihez I. Pohlenz, 69. l.

⁹⁵ Idézett helyen Kyros ifjúságát beszélve el, utal a hagyomány — nyilván epikus-költői — sokféleségére (a „másféle“ hagyományt I. ma Xenophon, Kyrupaideia; Ktesias, Pers. 29, 2; Deinon, frgm. 7, 10; Nicol. Dam. frgm. 66; Justinus I, 6; Polyainos VII, 6) és ebből úgy választja ki a τὸν εὐντα λόγον-t, mint aki ἐπιστάμενος περὶ Κύρου καὶ τριπασίας ἄλλας λόγων ὁδοὺς φηναί. (Az ilyenféle eljárást Schmid-Stählin, Gr. Ltgesch, I, 1, 1921, 9, 689. l. véleményem szerint nem szerencsésen állítja szembe a harmonizáló vagy ignoráló, „költői“ eljárással. Lehet t. i., hogy a logographusok mindig egy bizonyos hagyomány mellett döntöttek, míg Herodotos itten legalábbis utal a variánsokra; de a variálás lehetőségének a tudata — homerosi is, sőt már az eposz kifejezetten szól a gyakorlatáról; v. ö. χ 347 kk. θεός δέ μοι ἐν φρεσὶ οἴας παντοίας ἐνέφουεν

Egészen más, részben ellenkező irányzatú művészi célt szolgál nagy általánosságban Herodotos költőidézetéseinek a *má-sodik* — a tragikusokra emlékeztető — csoportja. Szolgálja nevezetesen egy új *prózasztílus* megalakítására és szerzőnk attikai neophytaságának önigazolására irányuló törekvéseit. Szolgálja úgy, hogy míg a homerosiak a múlt és a hagyományos alap, ezek a hivatkozások rendszerint a jövő és a cél felé vannak beállítva. Érthető is, ha Herodotosnak, aki az óin Ázsiából került Attika földjére, kétszeresen kellett éreznie, hogy pusztán az ión ráción bevetésével nem juthat el olyan „tudományos” alkotáshoz, aminőnek ő képzelte és akarta kutatásait, a ἱστορίαι-t. Éreznie kellett főleg a nem-metrikus és a versnél mégis sokkal „mélyebb lendületű” és sokkal „szigorúbb-formájú” prózának a súlyos feladatát⁹⁷ s maig is homályos misztériumát; éreznie, hogy ennek is szüksége van valami — kiskandálható — ritmusra, amely mégis más, mint a versé. S csak nagyon is érthető, ha ő is úgy kereste ezt a ritmust, ahogy Nietzsche jelígeneknek írt mondata jelölte meg és ahogy nagyon sok prózaíró ma is sokszor, nála is még külsőségebben szokta keresni. Ő, mindenestre, főleg azokon az attikai pontokon akart a misztérium megoldásához fénni, amelyek részben az ión epikus hagyományokból voltak ismerősei, részben az akkori athéni életben, mint eme hagyományokkal érintkező vonások, jobban ki voltak domborítva és így a keresőnek figyelmét legtermészetesebben hívták fel a prózai ritmus megszerzésének lehetőségére, illetőleg legtöbb valószínűséggel engedték egy ilviránvú javaslatnak a sikerét remélnie. Ahogy tehát a Kis-Ázsia szülötte Homeroszt, úgy idézi az Athén iskolájába került, a szofisták csiszolt prózáját előkészítő növendék a tragikusokat, és érthető, ha különös előszeretettel éppen olyan költői mintákat aknázott ki, amelyek — bizonyos fokig — egyszerre voltak ázsiaiak és attikaiak. Így Aischylos Perzsáit, amelynek témaválasztása lényegileg azonos az Iliaséval, de viszont további érdekes, drámai, skatulyás kompozíciók ritmusát és menetlehetőségét is engedélyezte; vagy az attikai drámát általában, amelynek dialógusai, szentenciózítása, bizonyos metaforikus fordulatokban nyilvánuló perdülése, ele-

és hozzá a 347: αἰοδὼν τέρπειν, ὅπη [ami Falsi ellenére: lokálisan értendő] οἱ νόος ὀρνυται. Ez is tehát „költői” eljárás is: épp annyi vagy épp oly kevés joggal, mint a vele szembe állított.)

⁹⁹ A καὶ τριῶ, ἄλλας λόγων ὁδοὺς frázis I, 95-ben mindenesetre egy „gemässe Umformung der οἴη αἰοδῆς, die den homerischen Rhapsoden durch die Fülle seines Stoffes leitet“ (Aly); de éppen az, hogy az οἴη szót kerüli, illetőleg a ὁδός szóval helyettesíti, szintén csak a Herodotos ἐποποιία-jára jellemző (ahogy ezt már Aly helyesen látta) s kétségtelen, hogy szerzőnk így is, a megfelelően prózaibb szóval is, a homerosi költők technikájára célzott.

⁹⁷ Márai Sándor szavait idéztük. Eg és Föld 1942: „a próza nem lehet prózai. A próza a legnagyobb felkészültség, a versnél is mélyebb lendülete van, szigorúbb formája”.

ven rövidsége stb. az ú. n. ión novellában is megszokott vonások voltak; és így tovább. Akárhogy is: a törekvés „die gewöhnliche Prosa durch poetische Abtönung auf einen höheren Ton zu bringen“⁹⁸ sokszor vihette Herodotost odáig, hogy a művészi prózát kereső sub'ogikus emóciáját gátlástalanul és egyenesen a költészet formáiban, metrumokban, lökte ki a lelkéből. Mindent számbavéve szóval: Herodotos a tragikusokból vett öntudatlan és tudatos „idézetek” fentebb másodiknak jelzett csoportjával — nagy általában — csak a szükségesnek érzett prózaritmus pótlását, illetve megteremtését kereshette. Így viszont bizonyos, hogy a harmadik csoportunkba sorozott önállóbb, metaforikus felszárnyalások is javarészen csak ugyanezt a célt szolgálhatták.

Vannak végül — *harmadszor* — Herodotosnak mindhárom csoportba sorozható, esetleg mindkét irányba egyszerre is néző, viszont bizonyos fokig ezek fölé emelkedő és így hatástöbbletet jelentő olyan idézetei is — *nyílt vagy valóságos idézetek* —, aminek nemcsak bizonyos népszerű műfajok,⁹⁹ de modern írók is állandóan szoktak prózájuk megszínezésére alkalmazni. Alkalmazni szoktak annak ellenére, hogy ez tulajdonképp némi eltévelyedést jelent a tiszta próza irányvonalától és legfeljebb ha a célkitűzés nehéz valósítását tekintve érthető, illetőleg bocsátható meg. Ilyen például — amit alig vettek észre és így a helyet inkább mint a dialektuskeverés egyszerű tünetét és igazolását szokták értékesíteni —, amikor VII, 159-ben szerzőnk a spártai követ szájába adva az ἡ κελεύ' οἰκωμένη-t idézteti; ilyen annál inkább, minthogy utána az athéni követ is, mintegy kötelességének tartja a maga hasonló készségét, illetve képességét bizonyítani s hasonlóan az Iliast (B 552—4), azaz Menes-theus esetét idézi, még ha némi erőszakot is téve a helyen, ami nyilván csak annál jellemzőbb és árulóbb az idézési szándékra. Akárhogy, mindenesetre: ez a szónokok szájába adott, bonyolult idézőmód három tekintetben is jó példa: először mint hiteles történetíró „idézi” Homeroszt; azután az idézet ritmusával a keletkezõben levő szofisztikai prózának egy jól megérzett szükségletét elégíti ki; végre legfőképp azt az izgató és különös hatástöbbletet is nyújtja, amit a prózába elhintett verses idézetek máig okozni szoktak. (A nagyszámú jóslatidézet kérdésével itt nem kívánunk foglalkozni, bár a jóslatidézetek is jórészt nyilván ebbe az idézet-kategóriába tartoznak.)

*

Így azonban stílusvizsgálatunk nemcsak a költőidézetek vonásának a művészi eredetét igazolhatta. Ezek az „idézetek“

⁹⁸ Jacoby, 1913, 31 §, 503. l.

⁹⁹ Már Aly, Volksm., 252. l. figyelmeztet, hogy a Homeros-Vita éppúgy telve van verses idézetekkel, mint a Pancatantra, az 1001 éjszaka elbeszélései, sok Grimm-mese, stb.

nevezetesen (főleg rendszerességük és sokszor átlátszó célkitűzések által) megint egyszer arra is figyelmeztettek, amit más oldalról is régen tudhatunk; hogy t. i. Herodotos nem próza- és történetíró, másszóval, hogy a prózát és történelmet ő nem „művelte“, hanem — teremteni próbálta. Próbálta, először, a történetírás műfaját, és pedig az ión prózai epika olyan új ágának szánva, amely alapjában művészi, erkölcsi stb., de mindig heteronom célok érzékeltetésére racionális adatokat (eseményfeljegyzéseket) kísérelt meg alkalmazni és így lett egy, a lényegében már alig módosulandó új műfaj, a (heteronomisztikus) történetírás első lépésévé. És teremtette, másodszer, mint a szofisztika előkészítője,¹⁰⁰ azt a különös prózai genus dicendi-t, amely a költészet és a közönséges nyelv töle javasolt szintéziséből folytatódott és lett nagyjában, ennek a tengelyében tökéletesedve, az attikai műpróza kezdetévé.

Amennyiben azonban nincs kétség, hogy Herodotos nyelve nem merült ki az idézetek és őshivatkozások „művészi“ törekvéseiben, vagyis mindezt valamibe szükségkép csak beleolvastotta; amennyiben tehát elocutiójában különös vegyesség vall egy magát egyszerre majd népszerű elbeszélőnek, majd utazó kutatónak is óhajtó, jellegzetesen alkotó egyéniségre, vegyesség, amely így aratott sikert és folytatást, — ennyiben lett ennek a mi stílusanalízisünknek egy önkénytelenül következő olyan eredménye is, amit a szakemberek sokszor nem tudtak vagy nem akartak észrevenni. Bizonyos t. i. hogy aki a művészi hatáskeresést olyan sikeresen tudta a *ιστορίη* köznapi alaphangjába, végeredményben ennél maradva és mégis új tudományágot és beszédmódot is teremtve, „beépíteni“, annak — egyebeken felül — nyilván nagy és művészien öntudatos íróegénységnek is kellett lennie.*

Marót Károly.

*

Herodots Prosastil.

„Den Stil Herodots zu untersuchen, ist eine Aufgabe, die kaum begonnen ist“; Jacoby's Wort berechttige diese Untersuchung über die Bedeutung der bei unserem „Geschichtsschreiber“ grell hervorstechenden (episch oder tragisch, oft aber auch bloß herodoteisch) poetischen

¹⁰⁰ V. ö. Norden, i. h. 27 kk: Jacoby, s. v. Herodotos, 31. § stb.

* Nehéz volt ebben a dolgozatban következetesen elhanyagolnunk Livius stílusának bizonyos, a Herodotoséhoz hasonló vonásait, illetve nem vonunk a kettő között párhuzamokat. Annál nehezebb, minthogy éppen W. Aly, aki Herodotosban „nem látott“ (l. fent 3.), Liviusnál (Livius und Ennius, Neue Wege zur Antike II, 5, 1936 és Titus Livius, 1938, főleg 26. l.) helyesen meglátta, hogy „Livius griff... nicht aus Verlegenheit zum Epos, sondern nur damit eine bestimmte Absicht zu erreichen. Da er sprachgewandt genug war, um... die Worte selbständig zu setzen, hat er dort, wo man die Abhängigkeit hört, gewollt, daß seine Leser sie wahrnehmen. Livius trägt also nicht eine von Ennius indirekt beeinflusste Tradition vor, sondern er erzählt unter ge-

Formen, Wendungen und Tropen, der oft rhythmisch verlaufenden Elocution, wie auch der dramatischen Kompositionstechnik, Dialektmischungen, Dichterzitate usw. (vgl. W. Aly, Volksmärchen, 1921, 236 ff., hauptsächlich 263 ff., usw.).

Zunächst muß eine schon im Altertum verbreitete, dann auch in der Neuzeit (von Hamann und Rousseau bis etwa zum Ende des XIX. Jahrhunderts) selbst durch die Fachwissenschaft fast allgemein vertretene Auffassung aus dem Wege geräumt werden. Die Auffassung von der Poesie als der Muttersprache der Menschheit, d. i. der Prosa, als der Auflösung der Poesie und — folglich — der herodoteischen Schreibweise, als einer Auflösung in *πεζός λόγος* des vorangegangenen Epos. Indessen hat schon Aly die „ideenarme mechanische Auffassung geistigen Lebens, die in dieser Lehre zum Ausdruck kommt“ (Geschichte der gr. Literatur, 1926, S. 56), in Acht erklärt, die umso leichter als endgültig anzusehen sein wird, je deutlicher heute bereits die logischen und psychologischen Fehler einer solchen Auffassung in die Augen fallen müssen.

Nur mit Aly's positivem Lösungsversuch, d. i. mit der Vorstellungsweise werden wir uns kaum zufriedengeben dürfen, als ob Herodots „undisziplinierter Stil“ unmittelbar aus der ionischen Novelle herzuleiten wäre, die noch keinen „Stil“ hatte und daher vieles auch Homer entlehnte. Abgesehen nämlich davon, daß hiemit die tragischen Einflüsse in Herodot noch überhaupt nicht erklärt wären. — ist es doch natürlich, ja das einzig natürliche (vgl. auch Schmid-Stählin, Hdb., 1929, I, 664), eine folgende literarische Bestrebung aus einer ihr ruhmvoll vorangehenden, nahverwandten, (und nicht aus einem unliterarischen, amorphen Vorbild beider), mit einem Wort: Herodot aus Homer abzuleiten. Wie auch das wohl die reinste Willkür Aly's war, einem Volksprodukt, wie die ionische Novelle, den festen Stil abzustreiten. Bekanntlich sind ja Dichtungen der Gemeinschaft Stilforderungen gegenüber noch empfindlicher als Gattungen der sogenannten Kunstpoesie. Der Stil der Volkserzählung wird somit unbedingt fest und gebunden, höchstens der Gang der Novelle durfte fließend und „undiszipliniert“ gewesen sein (denn auch hier gilt wohl das Gesetz jeder Gemeinschaftsdichtung, daß zwar die Motive und Richtlinien — von Homer οἰμαι genannt — fest zu stehen pflegen, kein Volksprodukt je einen festen „Archetypus“ haben mag). Offenbar voreingenommen hatte Aly, um die Bedeutung seiner „ionischen Novelle“ für

wissen Voraussetzungen unmittelbar nach dem ihm vorliegenden Epos“. (Ugy hogy nagyjában Livius: Ennius = Herodots: Homeros — mondhatnók.) Mégis, ez a feltevésünkét frappánsul igazoló párhuzam, a kereteink szétvetését is jelentette volna. Eleve tehát elvszerűen mellőztük nemcsak Livius, hanem általában a hasonló római jelenségeket, mellőztük nevezetesen a — Homerost — legtudatosabban „idéző“ Vergilius esetének a tanulságait is (v. ö. W. W. Fowler, Virgil's „Gathering of the clans“, Oxford, 1916, 27. l. és A.-M. Guillemin, L'originalité de Virgile, 1931, 5 kk. és 125 kk.). S csak annál inkább, minél inkább éppen a rómaiak voltak ennek a finom, Senecától (l. 71. j.) már elméletileg is megfogott idézőmódnak legnagyobb mesterei (v. ö. Guillemin, L'imitation dans les littératures antiques, Revue des Études Latines 1924, 46 kk is). Az általánosítás külön dolgozatot követelne és érdemelne is, mindenesetre.

Herodot überschätzen zu können, ihr Wesen ganz willkürlich-zweckgemäss erfaßt und hiedurch sich selbst irreführt.

Viel glücklicher werden Herodots Floskeln durch die Auffassung E. Norden's, d. i. als Nachahmungen, die erkannt sein wollen oder wie Jacoby sagt, als Zitate, zu verstehen sein, deren Ursprung vom Leser bemerkt werden soll (vgl. Seneca, suas. 3, 7). Jacoby hatte hiezu, sehr richtig, sogar eine bewußte Benutzung für die *Bildung des Stiles* betont.

Dem sei aber auch hinzugefügt, daß Herodot selbstverständlich kein „Geschichtsschreiber“ und „Prosaautor“ war. Diese Kategorien sind erst durch seinen geglückten Versuch geschaffen und vom griechischen Publikum angenommen als Muster eingebürgert, dann später weiterentwickelt worden. Seine Zeitlage, Heimat, Erziehung, ja alle Lebensumstände erlauben nur die Annahme, daß es ihm durch ähnliche, gemeinschaftspoetische Bestrebungen ebenso wunderbar, wie dem alten Homer das organische Epos, die Historie und die griechische Prosa zu schaffen gelang. In der Haltung bei der Schöpfung beider durfte nur soviel Unterschied gewesen sein, daß der ionische Rationalist, Herodot, seinen Geist — allerdings nach dem Vorgang der sogen. Logographen — nicht an katexochen fließenden Heldensagen, sondern an einem neuen Material: an Tatsachen, wunderlichen Erfahrungen, Reisenachrichten, Erkundigungen usw. zu betätigen gesucht hatte. Dementsprechend aber wird man auch unter seinen vielfachen poetischen Zitaten danach unterscheiden müssen:

1. ob sie eher zur Deckung und Rechtfertigung für eine, in der Epik noch befremdliche Neuerung, als erforderliche „Tradition“ für eine neue, uneingebürgerte Art Geschichtsschreibung, den grossen Vorfahren, d. h. den „Geschichtsschreiber“ Homer, antühren wollten (das ist der Fall der meisten homerischen Reminiszenzen);
2. ob sie dem in Attika neu angesiedelten Verfasser zur Schaffung bzw. Ermöglichung eines dort keimenden, höheren Tones, des späteren Prosastils der Sophistik dienen sollten, d. h. zum Verschaffen einer instinktiv als notwendig gefühlten ametrischen, dennoch poetischen Abtönung — ein wenig äusserlich — in Anspruch genommen wurden (s. die meisten tragischen Reminiszenzen, wie auch die gemeinplätzlichen oder eigenen tropischen Anwandlungen des Verfassers);
3. ob sie als absichtlich und handgreiflich wirkliche Zitate den Prosastil effektvoller und abwechslungsreicher zu machen beabsichtigten, wie dies auch noch moderne Prosaiker durch Dichterstellen zu tun pflegen.

Und selbstverständlich werden so unter den „Zitaten“ Herodots auch solche mit zugleich mehreren der erwähnten Zwecke zu finden sein. So wird VII, 159 ff. u. a. (als der spartanische Gesandte das $\eta\ \kappa\epsilon\ \mu\epsilon\acute{\rho}\prime\ \sigma\iota\mu\omega\epsilon\tau\epsilon$ aus der Ilias, darauf der athenische B552—4 in unser Gedächtnis ruft) Homer zunächst als Geschichtsschreiber zum Zeugen angeführt, dann seine Wendung auch als ein Bildungsmittel des antänglichen Prosarhythmus verwendet, während im Zitieren selbst jene auch heute oft erwünschte Abwechslung für die Prosa vorliegt, usw.

Hiemit mag als das Ergebnis unserer Stiluntersuchung das schärfer umrissene Profil Herodots, als eines mit gutem Instinkt suchenden und glücklich schöpfenden grossen Dichters und feinen Künstlers angesehen werden.

Karl Maróti.

A KÖRMENDI BALASSI-EMLÉKEK.

Takáts Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy Batthyány Ferencnek Kőrmenden, a Batthyány-családi levéltárban őrzött levelezésében Balassi Bálint verseit idézgeti, mikor leendő menyasszonyának és feleségének, Lobkowitz Poppel Évának udvarol.

Ugyancsak ő találta meg Balassi Bálintnak a Batthyányak-hoz intézett négy levelét, sőt a költő két ismert érekének (Chak Borbálaért, Darvaknak szól) kéziratát.

Most Kőrmenden járván, előkerestem a Takáts-említett írásokat s mivel úgy találtam, hogy ő ezeket a nevezetes emlékeket csak töredékesen és nem mindig kifogástalan módon idézte tárcaszerű tanulmányaiban, holott irodalomtörténeti fontosságuk igen nagy, érdemesnek tartottam, hogy újra visszatérjek rájuk és kellő kritikával ismertessem és közöljem őket.¹

1. A Balassi-levelek.

A kőrmendi levéltárban, melyet Takáts Sándor még rendezetlen állapotában használt, ma összesen csupán *három* Balassi Bálint-levelt találhatók. Az egyiket a költő házassága után írta Batthyány Boldizsárhoz, hosszasan fejtegetve benne a királyi tanácsos és főasztalnok használatára ügyének állapotát, felhívva mindennemű melegségeit, az unokatestvérházasság precedenseit. a protestáns egyházi tekintélyeket, kérve őt, hogy a király magyar tanácsában álljon melléje, mikor kérvényét tárgyalják. amiben a Patakon elvett ingóságainak visszaadását követelte.

A levelet Takáts Sándor és ő utána Dézsi Lajos csak kivonatossan és modern helyesírással adták ki: a szövegnek körülbelül egyharmada kiadatlan maradt. De még a kiadott részek is hiányosak, érthetetlen okokból le vannak rövidítve, sőt a kihagyások még pontozásokkal sincsenek jelezve, úgyhogy a közölt szöveg sokszor teljesen értelmetlen.

Bár sajtó alatt levő újabb Balassi-életrajzomban közlöm a levél teljes szövegét, mégis szükségesnek látom, hogy a tudományos világ számára *betűhíven* itt is közvétegyem ezt az okmányt, hiszen életének legfontosabb eseményét magyarázgatja benne a nagy költő:

Spectabilis, et Magnifice Domine dne mihi Veterane, obfervansme confidentillimeque Servitiorum meoꝝ perpetuorum commēn:

¹ Takáts Sándor tanulmánya előbb a Budapesti Szemlében jelent meg Zrínyi Miklós nevelőanyja címen (1916—1917). Változatlan lenyomatát adja aztán Magyar Nagyasszonyok c. könyvében: Batthyányné Lobkowitz Éva címen. Géniusz-kiadás, 437. l.

Itt külön megle köszönetet kell mondanom Iványi Béla főlevéltárosnak, ki a kutatási engedélyt megszerezte és mindenkor készséggel állott rendelkezésemre az anyag előteremtésében.

ha tudnam hogy Nagd ex multitudinis opinione vélné az Igaffagot iennő, S. ha 'Nd' inaudita parte altera myndgiaralth akar kýchis chak az pušta accusatio zerýnth itelne meltonak [wáadolny]² az bwntetefre. En Nagk ez leweleth nem irnam, merth twdom hogý molthan chak en wagiok az köffegh chwdaya, hazafagom myáth Magiar orzagba, De myérthogý twdom az 'Nd' bölch es értelmes erkwlchéth, ftudom aztis hogý mennel chwdalb, es [...] nehezb a dologh de annal inkab akaria annak okath 'Nd' meg ertený es mynden keppen wegere menný: Enis ahoz kepefth byzwalth az Igaffagban, f. az 'Nd' értelmes wolthaban, wgý irom az dolgoth meg 'Nk'.

Engem mynden ember azért gyalaz, es karhochtath, hogý atiam-fiath wettem: S. hazafagomoth bwnnek alýtyák: maga Mofes ký '18' Capite lewitici lege lata gradus prohibitos recensealia, erról femmý emlekezeteth nem teßen oth, Noha oth olý hazafogothis tylth meg, kýben ő előtte az Zentek leledzetek: Seóth az mynth Numerof: ultimo capite meg teczik, nem csak fohol meg nem tyltotta Mofes ezth az hazafagoth de zerzetteis, Mas az penygh hogý az Zenth Iras Magýarazoo Dokthorokis, kýchéol az repurgata Eccleliak fwggenek, fohol ez hazafagoth nem tyltyák: Melanchton in Corpore doctrinae, [de] In tractatu de Coniugio, ezth Iria egywth. Caeterum lex divina non p(ro)hibet connubia in secundo gradu in linea aequali, hoc est duorum fratrum, aut duor soror natis etc.

Nicolaus Haemingius, ký az Scotia kyalnak, wagý az Danyáynak feó predikatora, ezth approbalia in eo libro quem de coniugio edidit, Beza Azonkeppen az hazafagrol Irth könywben, Bwllingerus, es Victorinus Strigelius egieb Irati keózeóth myndenewth [meg th] admitaliak 'Nd' olwalthaffa meg bathor az authorokoth: ha azért en az isten theórwénye ellen femmýth nem wétethem sem az en Confcientiamoth ewel meg nem fertethem, seóth ebben, mynd nagioab f.mynd kýffleb rendbelý embereket [kw] magamnal keówettem, kýnek mý ellene wagýon az en hazafagomba: Az Jakob hazafлага, az Othonielé, az Mariae Jofephel. S. azoke elmeth kých Numerof ultimo Capite meg talalný, Býnte ilyen hazafflagh wolth mynth az eným,

De talam nem fabad ennekem (mondhatna walaký) az, a mý az Zenteknek regen zabad wolth, Maximilian chaßar wgýan ezen gradufon hazafodoth meg, maga feýedelem lewen gonof peldath nem kelleth volna adný az keófflegnek, ha gonoz am az, mýkor ember iften theórwénye zerýnth igh hazafodik. Prýný gabriel. noha nem in secundo, de azerth wgýan in tertio gradu, kých az magiar orzag theórwénye meg tylth hazafodoth meg, Magochý galpar az elfeó felefcenek keózel walo rokonath wete kých nem chak az magiar teórwen de az leuitikwbais meg tylth mofes. Ezek penig nalamnal felieb walo rendek

Kwbýný Kriftoph azonkeppen, kééth Maýtýný, es Bwdý Menýherth, f. elmeth az wóros keóý týztharto kýk nalamnal kýffleb rendek, nem chak olýakoth wettek, kých Ez orzag theórwénye meg nem engedeth hanem kých az Iften theórwényeis meg tylth, f. meg sem chwdalia, sem bantýa oketh lenký, kých azerth zamlalok elő, hogý 'Nd' értlc hogý femmý wý dolgoth es zokathlant en nem myelthem, hanem olýath kých en Idömbeis, fokan myeltek, fóth annal nagiobathis myeltek: Mert az mý az theórwen dolgath Illethy: nem azerth hozom elő az Iultinianus Irth theórwényeth, hogý az tripartitum ellen wala-

² A szögletes zárjelbe tett szavakat B. B. törölte. A levél tehát első fogalmazás.

³ Olvashatatlan törlés.

mýth magamnak haznalhatnek awal, merth tudom hogý annak femmý creýe nýnchen magari orzaghbhan, de mýndazalthal lege quinta de Nuptýs, ö [h] meg engedi duorum fratrum aut duorü fororum natis coniugium: Igaz, hogý wetethem az magari orzagh theörwenýe ellen, de az mýth éz wethkimmel erdemletté arrol en lenkýtheöl gratiath nem kerek, ha wetekben Conuinkaltatom: Az mely atýafiak igh hazafodnak meg wagion tripartiti prima partis, titulo 106:107:108: annak az büntetelé Irwa, walamý az res mobilis, azth fem az ferýe, fem az felelege el nem wezthetý: Az immobile bonumoth fem weztik el ö magok hanem az gyermekek: [Immar gondolia meg] ·Nd· de azis az immobile bonum kýteöl az mý gyermekek el esnenek nem zallana ö fellegere, hanem az eným öchemre, az felelegemé penýg Dobo ferenczre, Ezeknek holtok wthan azokra az kike az luccellio pertineal: Immar gondolýa meg ·Nd· mýth weßtwnk el ez mýath mýnd ketten felelegemmel öbwe: Mert az en felelegemnek öröke femmý nýnch, patak ·30000· Rba wagyon nala Inscriptioban, Az fele Inscriptioalis Joßagh penig juxta continentiam tituli ·142· tripartiti primae partis, chak Ingo marha: Výwar ennalamis Inscriptioba wagion, lazis Ingo marha

Az mý az auticum et Immobile [bonum] en Joßagomoth Illethý penýgh, az, öchemre zallana holtom vthan, f. nem az en gyermekekýmre, fem ö fellegere, fem malra ýol twdom, De ha öchem ez en hazafagomnak nem reclamalt, feöth Confeñtialt, es az en hazafagom wthan ozthoztwnkis meg feöth lewelethis attwnk egýmafna hogý ký ký, ha akarya az maga Joßagath akar kynek el walhaffa: ha mondok ezek mýnd meg lewen keöztwnk, mýh az Jo Atýafifagbhan meg maradwnk, es egýmas Joßagara nem zomýwhozwk kýnek mý ellene benne, ha ö nem reclamalt, hanem confeñtialt az en hazafagomnak: Mert az mýth [pa] Dobo ferencz bezel, hogý ·14· titulo tripartiti primae partis, meg wagion Irwa hogý inceftuoli in notam infidelitatis Incurrálnak, ha kereztyen ember, Inceftuolnak ilten theörwenýeböl nem mondhatia: ha penýg az kereztyenfeñgel feliebb böchwlly az en felelegem pataký Joßagath, Azth ö láffa: de elößer reank kel hýßem ezt býzonýthaný, es profcribalný kel bennwnket, merth ante latam fententiam nemo puniri debet Az inceftus fine copula, ßokoth lenný, de mý keöztwnk az copula intercedalt, az en atiamfiainak penig Confeñsufa accedalt, Mas az, hogý ha az atiafiak keözöth walo hazafag ký per copulam, a Spiritualis persona, publice, in Ecclesia nemine reclamante palam ⁴ Juxta ultimum articulum decreti Colomanni Regis (cui suffragatur Archiepiscopi laurentý decretum sinodale) lödth, inceftus volna, hááth az Decretum nem fzaboth, fem zerzeth volna kwlömb poenath, es bwntetelth ez fele hazafoknak, hanem wgýan azonh; az mýth az [Inceftuofoknak] Inceftuofoknak zerzeth twdnýlik az Notaáth, de mýerthogý kwlömb[öz] az bwntetes kwlömb az bwñs: De (az mýnth felolis meg mondam) inceftuoli in Notam infidelitatis incident, cum fuerint evidenter convicti, et profcripti: Mýnketh penýgh lený meg Ingien fem czitalth, [f nem] Nem hogý Conuincalt wagý profcribalth volna, f.megis Joßagath felelegemnek ante latam fententiam Indicta causa Dobo ferencz, f. Jakab wram el occupalta Ennekemis fok marhamoth el wedthe: kýröl ö fellegenek keönýeörgöttwnk mýnd ketten az azzonýemberrel özwe hogý ö fellege adaffa meg wéle, fne hagian az mýenktheöl theörwentelen meg foztatwnk, Ö fellege az thanach wrak

⁴ Innen a „sinodale” szöig lapszéli betoldás.

tanachara halaztoth, hogý walamýth azok adnak ö fellegenek thanachul, azba marad megh: Könýörgeök azerth Nagk, mýnth regý ýo akaro Nagos wrammak, hogý iltent, f. az Igallagoth meg tekýntwen 'Nd' adgion ö fellegenek az Igallag, es orzagh zabtha theörwenýe zerýnt tanachot: Engemeth, le zolgalatomot bár ne nezze 'Nd' hanem tekýnche az orzag zabadlagath, En gratiath nem kerek wetkemról hanem kéérek chak adminiftrationem Iuftitiae, az mýth theörwenteleneöl el weth Dobo, adgia theörwentelenwl wýBa: Es ha mý közý wagýon welwnk kereffen theörwennýel, El zöktetheö nem wagiok, wagion zalogom az orzaghba, ennekem ha nem akarnamis kenkentelen theörwenth kel allanom, En raytham ha ez mofth ebben a Caulaba igh meg efik, ký twdgia talam mas dologhba, mafon efik, es igh zokala wefik, hogý ký ký az [... eth] kýeth el kaphatia, ozthan chak hozw theörwenre mwthath neký: hißem az kýth lopalfban ernekis, meg fogýak előzer es azwth theörweniel ölik meg, Enis chak az theörwennýel walo bwntetelfth es decifioth kýwanom: Egýnehaný thanach wrakkal zoltham,⁵ kýk mind ez fententiaban vadnak de Mofoczy Zakarias Nýtray pilpek vram chak ö contraz ebbe, f. rewáynakis perfuadealta, ö azth mondgya, hogý [ez] in Jure Ciuili meg wagion ez az exceptio hogý nem agalhatok en Dobo ellen, mýerthogý mofth is in crimine fekezem, es Ez hazafflaghom inceftum legien: De lalla Ilten f. Nagdis quae ratio, et quae oratio ez, hißem zýnte azth kel euidenti conuictione et profcriptione ream rakný Dobonak előber, ha één abban az Inceftufban fekbem éé wagý nem, az kýben Zakarias wram mondgia hogý fekezem, ha azth ream býzonýtya, twdom ozthan hogý nem chak nem agalhatok, hanem notoriufis wagiok, de Interim mýgh ezth ream býzonýtya Itelie meg 'Nd' fi ante latam fententiam, ante euidentem convictionem, ante profcriptionem ad nudam aduersary querelam meg fozthatný mýnketh Joßagunkthol, feökeppen pendente lite, merth az Zenthzekre ma '15' Napia hogý Dobo rea Czitalt holoth ha weghez wihety az Diuortiumoth, örwlýön bar neký: Am lalla 'Nd' ha ez meltoé hogý egý felöl [eg] meg fozzanak az mýenktheol. f. az wthan Czitalianak reá: Az Nýtraý pilpek thanacha az Reway wramewal az, hogý az Dilpenfatioth cló mwtaffam, f. ha cló mwthathatom, hááth falua lit res, En az zenth [...] zeken azmýkor kelletik [ezth elő mutatnom], hißem meg latiák, ha elő mutatomé wagý nem, Engem oda czitaltak, foth proferalom mýnden, defenfiumoth, ha penig mafwwé [profe] czitaltak wolnais, oth kellene mýnd az Dilputatioth, f. mýnd Egýeb defenfiumoth producalnom: Azéérth megis keö-nýörgeök 'Nk' 'Nd' legýen bár ne en mellettem, hanem az Igallagh, f. az zabadlag melletth: Az Dobok wrasagath ne nezze 'Nd'; Az myen-keth az en Regý ýo Nemzetým theörök myath ö fellege hýwfegeben, ha el weBtetek, azth a káárth týztefflegekre zenwedtek

Ez týzteffegbelý káár wthan, ha enis Zegenfegre ýwtottam, arrol mýth tehetek, Zeeýen gyánanth, awal melthan lenký nem gýalazhath: Nemzettel, emberfeggel, es egiebbel olýal, kýth gonof Zerenche ember-theöl el nem wefteth, alab walonak magamoth egýk Dobonál fem wallom, Ertekkel kiflabbnek mondó.

ha penýgh 'Nd' kýth az iltén lenkýre nem zörýtoth, az regý Jo akaratiat hozzam, f. az en zolgalatomothis meg tekýnti, hááth nekem Akarýon Nod teób ýooth mýnth nekýk, merth ha az Igaz hogý qui [potior est Jure] prior est tempore potior est Jure, bizon en zolgaltham előb 'Nk' azoknál. De en chak az 'Nd' ýoakaratiara hagiom magamofh:

⁵ Innen a „vadnak“ szóig lapszéli betoldás.

leznek egieb yo Akaroo wraymis othfen a Tanachban, etc. Isten eltelte
Noth Irtham Zombathban Az oo kalendarium zerynth II februar Ao 1585

Nd Regy zolgaya

Gyarmathy Balassa
balynth

A levélen kívül, idegen írással:

Magnifico Domino Balthasari de Battyan, Dapiferorum regalum in
Hungaria Magistro, et Consiliario Sacratissimae Caesareae Regiaeque
Mattis etc. Domino et amico observandissimo.

A levélből jól kidomborodik, milyen okoskodással hágtá át
Balassi Bálint pataki házasságában Werbőczy törvényét: ingat-
lan birtokát amúgy is csak rokonai örökölhetnék, azok pedig
— jó öccsét érti — lemondtak róla, ingóságát meg nem vehe-
tik el; feleségének pedig ingatlana nincs, s így nem vesztetett
semmit. A vele egy — protestáns — hiten levő Batthyány Bol-
dizsárnál pedig a „repurgata Ecclesia”-beli tekintélyeket sora-
koztatta fel Melanchton, Bullinger és mások idézésével.

Legszívesebben magyaráztatja, hogy milyen injúria esett
meg rajta, mikor Dobó Ferenc és Jakab Patakon elszedte tőle
és feleségétől minden ingóságát, holott ítélethozatal előtt nem
lehet senkit sem megkárosítani. Csak azt felejtí el hozzátenni,
hogy ez akkor történt, mikor ő hirtelen megrohanta a pataki
őrséget és aztán az őrség pillanatnyi meglepetéséből felocsudva
kiebrudalta feleségével együtt. Külön jogászí furfangra vall,
hogy a nyitrai püspöknek nem volt hajlandó nyilatkozni, volt-e
diszpenzációja az unokatestvérházassághoz: ha megcalták, hát
ő csak a bíróság előtt hajlandó nyilatkozni, volt-e engedélye,
vagy nem? Ingóságait ezen a címen Dobó nem veheti el tőle,
mert ő nincs „crimen”-ben és nem is proskribálták. Hogy mi
lesz a jövőben, az más kérdés.

A célt, hogy Patakon elvett holmiját adja vissza neki Dobó
Ferenc, a költő el is érte: lehet, hogy Batthyány Boldizsár csak-
ugyan támogatta a jogilag megalapozott kérést. Talán a pro-
testáns egyházi tekintélyek is megnyerték Bálint ügyének.

Egyéb tanúságunk aztán a költő és Némethújvár ura
közötti kapcsolatokról. A levélben emlegetett szolgálatot bajos
volna úgy magyarázni, ahogy Takáts Sándor tette, aki minden
áron azt akarta ebből kikövetkeztetni, hogy Balassi Bálint a
Batthyányék udvarában nevelkedett volna. Ennek a hipotézis-
nek nincs semmi alapja.

A másik két levél, melyet a körmendi levéltár őriz.
Batthyány Ferenchez, Boldizsár fiához van intézve, mindkettőt
már Takáts és Dézsi közléséből ismerjük. Azonban itt is rész-
ben a közlés pontatlansága, részben pedig a helyesírás moder-
nizálása miatt az eddig ismert szövegek nyelvészeti és történeti
célokra szinte használhatatlanok s ezért nem tartom fölösleges-

nek, hogy a két levelet itt újra, egykorú helyesírással közzétegyem: Az első a lengyel ifjú ajánlólevele:⁶

Tekyntetes Nagos wrnak, Batyanÿ ferencz wramnak etc. Ennekem ÿo Nagÿlagos wÿtez wramnak Adassek ez lewel

Tekyntetes Nagÿlagos, wÿtezlö wr: Az zolgallatom ajanlafa uthán: Aldom az .Nd. eleteth, Ez lewelwÿweö lengiel Ifÿyw H...kÿ ? a/ .Nd. Idweözwłth Atÿanak newendeke keresÿ megh Noth hogÿ Nagkis Zog[alio]n?: myerthogÿ zÿnthe wgÿ zÿrette megh az wdwaraba laknÿ. mynth az galamb azth a hazath, ahol meezes bwzawal zokthak tharthanÿ: kerem Nağoth enÿs mynth elmeretlen [...] Nagos wramoth .Nd. legÿen ÿo kegmes wra. Terÿedgÿen ewelÿs az .Nd. jo hÿre newe, hogÿ ilÿen meße feölreöl (!) Idegen orßaghbelÿekis Zolgalyak Nağoth: Ozthan, bÿzonyÿ ha a kÿwalthkeppen walo yo akarath nem wezerlenÿ Nağodhoz, az Begenfeğh Innen kÿ nem kÿßerÿytenéé, merth igazaan mondhatÿa Sandor kÿnth hogÿ nem bant Begensegh: Merth ez lthbenis ÿo Nemes ember gyermeke, mynd erteke beöchwlete igaz eleegéé megh wagÿon etc. Azerth keönyörgeök enÿs Ndk hogÿ az mynemw yowal .Nd. ez Janos wramhoz leßen, az .N.dhoz walo jo zÿwerth, es az Idweözwłth wram Atyadnak walo zolgalatÿaerth, Azth az ÿooth teöbÿche megh .Nd. [en eret] e Jamboron, en erettem ilÿen hazaÿa hagÿoth nya-walÿas Zolgenderth f. raboderth, Had telÿek megh hogÿ nem chak azoknak fogh keönyörgelek Nagÿlagodnal, az kÿk zolgalták es zolgalyak Noth (kÿknek lgallagh zerÿntis tartozik Nd yowal lennÿ) hanem azoknakis az kÿk zolgálnÿ akaryak .Ndoth noha ez Ideigh nem zolgalhattak kÿkek noha femmy yowal nem ados Nd, de azerth ha erdemök elöth, megh halgatÿa Nd keönyörgefökeöth, ÿnkab tÿwndöklÿk wele az .Nd. emberfege, es wÿtezlö wrÿf thermezethe Azerth lallÿa .Nd. f. chelekedgie azth az mÿ Nağodhoz llik, kÿerth enÿs a myğh clegh (!) Zolghalom Nağoth: lthben elteffe Nağoth, f. wezerelÿen Az attÿad nyoman, az ö lelkelw, newenek dÿcheretÿre, hazáádnak epületÿre, f. magadnak mynden lckÿ teltÿ yowajra, f. legÿ Nagÿ wÿtez Amen: Datum Cracco, Zenth Marthon napian az Wÿ zerynth: 1590 eßtendeöben

Nd Zolgaya

À Balaffi Balynth D B G

A Takáts Sándor közlésében a levél elejéről kimaradt, hogy a szóbanforgó lengyel ifjú már Batthyány Ferenc apját szolgálta. A levélben továbbá a lengyel úr nevének első és utolsó két betűje is jól olvasható: H...ky.

Végül a harmadik levél (Dézsi II. 598) Bálintot már mint Batthyány Ferenc bizalmas jó barátját mutatja be:

Nagos wrnak, Batyanÿ ferencz wramnak Nekem Wramnak Adalÿek Tekyntetes Nagos, wÿtezlö wrÿf, nekÿ nagos urá, zolgalathomot ayanlom .Nk.

Thovabba ez mynapÿban, hozta wala .Nd. leweleth kezemhez egÿ kathona, kÿ Zechÿ Thamas wramhoz ment Enÿckere, Ertetem belöle az .Nd. hozzam walo jo akaratiath, s aztis az mÿth az gÿwrw feölö ÿrt .Nd. En .Nk. mynd az ÿo akarathoth, f. mynd az gÿwrwt megh zolgalom, mynth wramnak, de az gÿwrw feölö .Nd. femmyth ne zorgalmal-

⁶ Dézsi kiad. II. 594.

⁷ Szakadás van a levélben.

kodgyek: merth jo örözethben wagyon ha .Nd. kezeben wagyon. Nadnal en myndenkor megh talalom, walamykor kellettik;

Hýrt .Nk. egyebeth nem irhatok, hanem az lengiel kýral hwgath az Erdely Wayda wette el,

Engem penýg az ýo kýral az nemzethemnek, f.magamnakis ýo zolgalatyaert, fok keölchegeert im chýgawa teßen, merth sohonnai wagýok, es [haz] ez egý lako helyemis el kelwén theölem, Chygawa kel lenné, hathamon leßen hazam, Amely jambor chýgat kýwan, bar ne kapalia az zeölcök theöweth erthe, hanem egýek En bennem, ez wthan, merth en Innethowa Chýga leßek.

Irýa .Nd. hogý Nagdis niha nyha, Mýes ide gyákortha, de tokýtwa, ha az Kgmes iften elteth, az ößel megh kerefem Nagoth; Iften elteffe Noth. Irtham .I. july Pofomba Ao 93

Nd Zolgaýa

Balassy Balynth D B G

A levélben az utolsó bekezdés első rejtélyes mondata még homályosabban alakul az eddig ismert változattal szemben: mert az eredeti szövegben nem „sokítva” áll, mint az eddigi kiadók írták, hanem „tokytwa”, ami még érthetlenebb.

A Takáts és Dézsi (II. 597) közölte harmadik levél eddig nem került elő a körmendi missilis-gyűjtemény hatalmas tömegéből, s mivel a XVI. századi anyag már teljesen rendezve van, nem sok remény van rá, hogy megkerüljön. Pedig a fentiek után érthetően szükségünk volna az eredetire, mert bizonyára nem egy fontos szónál eltér a közölt szövegtől.

2. Udvarlás Balassi Bálint verseivel.

Tudjuk, hogy ebben a levélben Balassi Bálint érdekes nyilatkozatokat tesz saját verseiről. A levél elején évődik Batthyány Ferencel: „Isten adja meg Nagyságodnak valamit Nagyságod kíván, ha szinte az *stallmaszter* leánya lesz is!” írja, cílozva a fiatal főúr szerelmére. Majd alább újra említi ezt a leányt: „Ha Nagyságod ez gyűrűt Fulviának megküldené, bizony oly verseket küldhetnék, hogy az *stallmaszter* leányának (ha értené ám) megímelyednék az gyomra belé miattal!”, vagyis megindulna rajta a szíve.

Ki lehet ez a „*stallmaszter*” lánya, aki nem nagyon érti Bálint verseit? A szövegből az derül ki, hogy Bálint is arra gondol, hogy Batthyány Ferenc felhasználhatná az ő verseit udvarlásában. Célzásából az is kiderül, hogy a leány, kire Bálint céloz, művelt, írástudó személy lehetett és nem azért nem érti meg a versét, mert nem eléggé művelt — hiszen akkor nem volna értelme, hogy Bálint rá gondoljon verseivel kapcsolatban —, hanem olyan valaki, akinek Batthyány Ferenc már küldözgetett Bálint verseiből és csak nyelvi nehézségei lehetnek az olvasásban és megértésben. Erre különben a „*stallmaszter*” szó is utal: nyilván valami német anyanyelvű leányba szerelmes Batthyány Ferenc, aki egyúttal tud egy kicsit magyarul is.

S ezzel elértünk 'ahhoz, akinek Takáts Sándor megrajzolta arcképét: Batthyány Ferenc leendő jegyeséhez és feleségéhez, Lobkowitz Poppel Évához. A hozzá írt szerelmes levelek szép számmal ma is megtekinthetők a körmendi levéltárban. Ezek a levelek egy kivételével németül vannak megfogalmazva, de majdnem mindegyikükben van egy-egy szép verssor, udvarló mondás *magyarul*, van olyan is, ahol a levélíró jelzi, hogy mellette egy szép verset küld szerelmesének, s ezek a versek az ugyanott őrzött Balassi-énekváltozatok.

Mindebből az következik, hogy Batthyány Ferenc már Balassi Bálint életében, 1593 márciusában, mikor Bálint levele kelt, udvarolt a szép Lobkowitz Poppel Évának, aki többször fordult meg apjával Batthyányéknál Németújvárbán.

Persze ahhoz, hogy teljes biztonsággal állítsuk, hogy a „stallmaszter“ lánya Poppel Évával azonos, azt kellene bizonyítanunk, hogy Lobkowitz Poppel László udvari istállómeister volt. Egyelőre azonban csak arra nézve van adatunk, hogy ezt a címet Poppel László bátyja, a tragikus sorsú György viselte 1571-ben.⁸ „Rath und Stallmeister des Erz. Ferdinand“, írja róla Wurzbach lexikona. Vagyonaival együtt összes címeit csak 1592-ben veszti el, majd börtönben fejezi be életét. Ugy képelem, hogy mivel György már 1582-ben Oberst-andrichter, 1584-ben Oberkämmerer és 1585-től kezdve Oberstlandhofmeister, a főhercegi istállómeisteri címet talán László kapta utána, s így Batthyány Ferenc leendő felesége csakugyan a „stallmaszter“ lánya volt.

Persze Balassi Bálint levele nem azt jelenti, hogy ő Batthyány Ferenc számára írt volna verset, hanem csupán azt, hogy neki is elküldte, mint korábban más verseivel is tette, szerelmes énekeit: hadd éljen vele, ahogy tud, használja szerelmesének meghódítására.

S ez magyarázza, hogy Batthyány Ferencnek ránk maradt szerelmes leveleiben hemzsegnék a Balassi Bálint-idézetek. Egy-néhányukat már Takáts Sándor idézte és azonosította, de mivel a Batthyány-leveleket csupán kivonatossan ismertette, érdemesnek tartjuk, hogy itt kritikai szemmél vizsgáljuk meg őket.

A szóbanforgó levelek nagyrésze keltezetlen. Csak kettőn van dátum is: egyik 1604. december 26., másik 1605. október 20-án kelt. Az egybekelés 1607. júliusában volt: tehát csak annyit állíthatunk, hogy a körmendi levelek nagyrésze ezekre az évekre esik. Az is látható, hogy a levelek a tényleg elküldött leveleknek csupán fogalmazványai, mert nemcsak a dátum hiányzik legtöbbször, hanem a címzett is csak itt-ott van hiányosan jelezve, az aláírás meg mindegyiken hiányzik. Az egyik levélből (III.) megtudjuk, hogy Éva Ledecsen tartózkodott anyjával (Prágától DK-re, a Sazawa-folyó mellett), tehát a levelek egy részét ide küldte Batthyány.

⁸ Wurzbach: Biogr. Lex.; Lobkowitz, 321. l.

Nem közlöm itt Batthyány Ferencnek valamennyi szerelmes levelét, hanem csupán egynéhányat teljes szövegében és a többiek közül mindazokat a részeket, melyek mintegy keretet alkotnak a közbeszúrt magyar versekhez, udvarló szólásokhoz, vagy célzást tesznek a levelet kísérő verses mellékletre.

Megjegyzem, hogy Batthyány Ferenc németisége a nyugat-magyarországi tájnyelvekre emlékeztet, de helyesírása és mondatfűzése erősen magyaros s éppen ezért a szövegeket a betűhöz híven ragaszkodva közlöm. Időrendjüket igen nehéz volna megállapítani.

I. Der Wolgeboren fraelen fraelen Eua fraelen Popelin von Lobkovicz ihn ihre schene handt...

Wolgeborne fraele ich vinsch der fraelen ain glückseliges naes Jár. Es vér mir niks liebers auff Erden, als van ich kint wissen [wie es] das der fraelen vil gen, die fraele glaubt nitt wie ich so betrieht bin, das mein einigs trost nimmer verhandten ist, *megyek hát már ha keserűes kár engemet uilagbul kij uegez. Nem kel aranj lanch sem penig uigh táncz szomorú en életem*; die fraele sol wissen das mih ein grosse freidt vár, van ichs der fraelen meins dienst also erzagen künn, wie ichs ihm herzen háb, *ha Istend szeretéd en edes nagy jom, paranchol, es csak azon köniörgök hogj engemet tarch tulaidon rabodnak holtigh*, uie ain totter mensch hab ich vergessen mitt der fraelen zureden, ich volttt gheren der fraelen ein fürtuck nán lassen in der turckai, so veis ich nitt sol sein auff ein kanauasz oder auff ein atlasz oder auff ein taffen, die fraele las mir wissen, vnd die fraele schick mers vie lang vnd veit sein müesz vens die fraele von kanauasz vil haben so kauff die fraele dortten solichen kanauasz vie es der fraelen lieb ist, vnd schick mers die fraele, ich bitt die fraelen die fraele schick mers ein surtzi oder vie es haist, es sol mit zoteten samatt gfietertt veren, ich beger darum das ich itzunder volttt auff mein polster thuen vnd volttt ich darauff schlaffen, ich hab vol itz auch aber ich mógh nit haben, veil ich aehr bin so vill ich oehr sein vndt sunst kain Menschen nith. Gott hehüett dich Mein leben. 26 X^{br} 1604. Wans itzunder von Vien nit sein khan so schick mers die fraelen darnach.

A levélben előforduló szomorú hangulat abból ered, hogy Poppe! Éva nincs már Magyarországon, távol van szerelmesétől. Ebben a hangulatban emlékezik vissza Balassi Bálintnak ama szép énekére, hol a távollévő kedves után epckedik a szerelmes leány (Dézsi I. 83):

Vagyok már szintén
Özvegy gerlice
Szomorú én éltem,
Nem kely arany lánc
Sem penig vig tánc,
Nincs semmihez sem kedvem.

Ez a szakasz igen megragadta a kortársak figyelmét, mert Takáts Sándor szerint Batthyány Ferenc sógora, enyingi Török István is idézi egyik levelében, hangulatának jellemzésére.*

* Magyar nagyasszonyok, 446. l. jegyzet,

Batthyány Ferenc nyilván emlékezetből idéz — nem a dal dúdolt fejében, hanem a szavak torlódtak fel benne —, mert a sorok nem követik a költő rendjét. A magyar szöveg többi része megint más Balassi-sorokból állt össze: az egyik korai Anna-ének (Dézsi I. 69) záró sorából került ide egy félmondat:

Ha Istent szereted, ne trífálj meg érte!

Bár a kapcsolat a következő „parancsolj” szóval eléggé erőltetett, a kifejezés ereje annyira megkapta a levélíró, hogy ide írta. A következő megalázkodó udvarló mondat a „Chak Bor-balaert” akrosztichonos költeményből került elő, melynek egyik kéziratot változtat meg is találjuk a körmendi levéltárban (Dézsi I. 87):

Hosszu beszédimmél,
Mint szintén magamat,
Nem örömet untatlak,
Csak ezen könyörgök,
Hogy engem mindenkor
Tarts tulajdon rabodnak.

Ez az idézet egy másik levélben is előfordul. Mindezeket a költői idézeteket, mint minden következő esetben is, az elégikus, búsongó, epedő hangulat és az udvarló célzat fűzi össze: a társítás nem logikai, hanem hangulati a levélíró emlékében.

II. ...ich veisz aber eins ihm mein herzen di mich vanz aimel erfreitt so betriebt mich tausentmall diese'big's khan nitt ma'n leben erhalten vnd mich auch glücklich machen den allein ihn ihren gewaltt stett mich zu erfraen vnd zu betrieben, das die fraele vill zu Pragh bleiben, vnd nitt ihn uhng'harn khummen mit ihren frav Muetter, das ist ghar ein sch'lachte fr'e'd, aufs Vngerisch sagtt man, *chjak hogj szjuemett szerelmebe töb kinnal banchja*, ich schick der fraelen etliche türkische sachen... (1605. október 20.)

Ebben az esetben alighanem Batthyány Ferenc saját szavaival fejezte ki epekedő bánatát, a könnyebbség kedvéért magyarul: a német nyelv igen szűk keret volt neki, hiszen az udvarló stílust Balassi Bálint verseiből tanulta meg.

III. ...O glückseliger Tagh. Ich hab zuem gesetz von ein lied obschrieben, das die fraele schehen sol das auff Vngerisch kint man auch sagen oder schre ben vie auff *táncz*.

Azeri nekem immar el kel mast indúlnom, de e'memet nalad ugjan it kel hadnom rolad gondolkodnom, legyen isten hozad edes vigasztalom.

Ne feleicz el azerit te is kerlek engem ha immar el üzel, megj se gyöölj engem, em (!) lesz megh szerelmem, mond ezt bizony igen szeret uala engem.

S ezzel zárul a levél, dátum és aláírás nélkül.

Itt Batthyány bevallja, hogy leírt egy éneket, magyarul táncnak nevezi. Takáts Sándor is már észrevette, hogy ez a fentebb már említett és idézett Anna-ének két szakasza (Dézsi

I. 68). A másoló a közbenső szakaszt elhagyta, ami a második szakasz „azért” szavát értelmetlenné teszi, de a szöveget is elrontotta: „enyhíts” helyett „em lesz”-t írt s az utolsó sorban: „Mondd: ez bizony ... igen szeret vala engem” helyébe: „Mond ezt: bizony” stb. került, ami egészen más. Értékes az a közlése, hogy az éneket *leirfa*, tehát az eredeti szöveg ezúttal előtte volt.

IV. Körmend 8. Martii.

Woltt gott das ich künn hin khummen und der fraele ihn ihren krankheitt haimsuechen, vnd der fraele ihren schueck kissen, nitt desthalben das ich manen soltt, das mhan mich zu *ledecz* gheren gschehen voltten, den ich ghar vol weis das die fraele kain uhngerischen schelim vi ich bin, nit azuschaun mecht nhur allein das ich mein gueten Villen gegen der fraelen erzagen künnt, und das die fraele selbst schehen künn wie ich uhm die fraele so trawrigh bin, *mert megh sértet sziuemnek sok fohaszzkodasý bizonsagým leheinek*, das mihr wenst nit möglich ist zu leben stb.

Itt valami ismeretlen ének motoszkált a levélíró fejében, a mondat ritmusa dalolt neki, s ha a „mert” kötőszót elhagyjuk, és a X. számú levélben előforduló sorokkal egybevetjük, egy Balassi-szakasz töredékét kapjuk:

Megh sértet sziuemnek
Sok fohászzkodási
Bizonságim lehettek ...
Hogy magammal inkább
Szerettelek tegedett

Talán itt Balassi Bálint egyik elveszett énekének egy szakaszát őrizte meg Batthyány Ferenc. Korai vers lehet, mert a belső szakaszok még nem rímelnek.

Ez a levél őrizte meg a címzett tartózkodási helyének nevét: „Ledecz”-en, mondja Batthyány, nem szívesen látnak egy olyan magyar kópét, mint ő.

V. Május 1.

allezeitt hab ich vermaint das nit recht ist und das intent ist niks anderst gewest allein ver es möglich so hab ich vellen der fraelen zu eroffenen, vie throe main armes hercz gegen der fraele ist, und ihn allen meinen betriebten tagen khan niks anderst gedanckhen allain der fraelen, vnd volt gott das vor meinem Endt noch kihnt ich so uill gnad um meinen unglück haben, das ich mein guetten villen veliches dich ghar zu schlecht ist, khint ich der fraelen also erzagen das sie selbst anderst nit sagen khinnen als das vie mher ihn ain lied stett das ich der fraele geben hab, *kin meg ismerhesse hogj czak ő erette tñrök mindent io keduel, es hogj chjak egjedöl az te neuednek emlekezetre haiol megh az en lölkömnek terde az igaz szerelembe es szolgálathba*. Die fraele glaubs nit vic vir für ein trauwürigen sanct Jergen tagh haben ghabtt...

Az, az ének, mire Batthyány Ferenc itt hivatkozik, s amit megküldött évának, nem más, mint a „Darvakhoz” szóló vers (Dézsi I. 160); abból idéz itt egy szakaszrészlet. Ellenben az udvarló idézet második részét már nem leljük meg Balassi éne-

kében, sem másutt. A kép, „a lélek meghajló térde“ egy kissé erőltetett és túl précieuse ahhoz, hogy Balassié legyen. Pedig Batthyány Ferenc ezt a képes szöveget egy másik levelében még egyszer ugyanúgy elismétli. Láthatólag igen tetszik neki, holott Bálint egyetlenegy szép hasonlatát nem használja egyéb leveleiben. Így hát a sor vagy saját alkotása, vagy valamelyik Balassi-epigoné.

A darvakhoz írt ének teljes kézírata, mint tudjuk, csakugyan megvan a körmendi levéltárban, alább közölni is fogjuk.

VI. ...und volt gott das die fraele nach mainem Tott desen ich mit freiden erwart, wissen künnt, wie mein trawriges hertz ohne ainige hoffnung mehr der fraelen als mich selber geliebt hatt *mindenkor tegedet hiuen sigazan szeret*, die unsterbliche Götter die allen menschen haimlikait zu uhrtelen pflegen, vil ich ahnruffen, dermit das sie über das moigt Zoignus soltten sein, dermit das nit solt verschwagtt werden nach mainen thott *mantinirn* ist nitt mehr verhandthen, wolt gott das ich kintt nhur mich dermit tresten, das ich noch main lebelangh von meiner Nimphe den ich mich zu aigen gesennht hab, nhur heren kunnnt.

Ebben a levélben a „Nő az én gyötrelmem“ kezdetű elégia jár a levélíró emlékében, ahol párductejen nevelt tigrisnek mondja szerelmesét a költő; ennek egyik szakaszában fordul elő az idézethez hasonló szakasz (Dézsi I. 99):

Elvesztethedd e azt,
Ki téged mind holtig
Hiven, igazán szeret?

Az egész levélrész ebből a versből táplálkozik. A Batthyány-féle változat megint egy kis javítást, a „s“ kötőszó beiktatását tanácsolja a Balassi-ének kiadójának. A rejtélyes „mantinirn“ szót nem tudom megoldani, s a nimfa és a halhatatlan istenek emlegetése sem Balassi énekeiből, hanem általános humanista ízlésből erednek.

VII. wolgb, fraele ich vinsch der fraelen das sie sol, content sejn. ich sagh der fraelen zum tausentmal grossen Danck uhm die gnad, khan ich nitt verdienen so will ich mein leben ihn oheren gsundt von herzen ghern zuopfein. mer kon ich nit schreiben, ob gott will so will ich mit guetter gelegenhaitt der fraelen mér schreiben, kaine bitten hab ich nit meehr al'ein die ich gschickt hab, ich lasz auff der fraelen discretion wie sie mirs machen will, ich wolt auff meinod (?) geren schreiben wie ichs geren heftt aber ich kan nith: *Eggetlen egj szépszegem mind eltigh kinzaszé az te hiw szolgadat el uezsni nem szánodé.* Gott und die lieb bleib mit oich.

A kis levelet Batthyány Ferenc Balassinak a Krusith Ilonához írt ifjúkori udvarlóverséből vett idézettel zárja le (Dézsi I. 101). Itt olvasta a második szakaszban:

Reám mert hertelenséggel most az szerelem jöve,
Egy igen szép virág magának kötöleze.
Egyetlenegy szépségem, mind éltig így kinzasz-e?
Az te hiv szolgádot megölni nem szánod-e?

A „megölni“ szót a szelíd Évácskával szemben talán túl-erősnek találta, hogy azt „elveszni“-vel helyettesítette.

VIII. Eva fraelen poppelin — Wolgeborne fraele ich vinsch der fraele ihren gesundheith weill ich alle mane wolfarn von der fraelen zu haben hoff. ich hab der fraelen ihre baut vorn bekhummen; veill mir auff Erden niks liebers hett sein khünnen [als das] darum bin ich nit so guett das ich der fraelen künnétt gnuegtan denckhen, ich bitt aber die fraelen uhm gots villen sie sol mains schreiben nit anderst auszlegen oder nit pész manen, den in der warheitt das ich allain der fraelen so goett bin, und mehr als mich selber satz, beger auch nhur von oehrant wegen zuleben, weill ihr mein leben erhalten hatt so ist biligh das ich ihn der fraelen dienst vnd ihn oheren lieb verzeren solt, ich weisz vol wen die fraele Maine pein wisset die ich allain von oehrant vegen laid, so volt ihr über mich erbarmen den main intent ist niks anderst allain das ich so langh mich got leben last noch oheren volgefallen meinen besten vermégen nach dienen sol und eher allein oich ver einige künnigin meines herzen vil haben darum bitt ich oich ihr soln an oehren gesundheitt sorg haben, und mich mit oehren krankheitt nit lassen betriebeben, den ich vinsch mein leben nit so lang ich weisz das die fraele krank ist, gwisligh glaub mers mein einigs trost, das ich mein seel, leben, und mains gedencckhen alle augenplück bei oich hab, und so vaitten dir auff ein dienst, darum empfinde ich auch wens oich nit vol gétt, mein leben, mein einige seel, wie kintt ihr mir schreiben das ihr uhn-gluckseigh (!) seitt, veil nit allein ich sonderen vill méhr sindt alle uhnser glückselikeitt von oich ervartten, vnd ich veisz niks anderst allein das [ihr selber] die glückselikait selbst bei oich ihr vonungh hatt, *Edes egyetlen egj lölköm kiuant regj io szeren-chyam szerelmem göryesztö eleuen [szerezt] szemem két kegyes szep szemem egjellen egj lölköm edes uidam Euiczkam, legj io egesseghen es szeres engemett töled chjak azt keuanom, ha szerelmesed nem lehetekis, chjak azon könyörgök hogj tarch holtigh ualo rabodnak, ne uéld azt hogj en senkiitt te kiuöled szeretnek, nem chjak te uagj az en sziuem-beli eleuen szenemnek egjellen egj gjujtoya, es az te neuedett az Cupido ümaga mechyette fel gyemant szep bötökel lölkömnek kellö közepette, tied azertt mind feiem lölköm elethem, soha semmy fele dologh az te szerelmedtöl el nem szakaszthattja.*

A levél szélén még három utóirat olvasható:

ich weisz vol wan ihr virtt wégh zihen das ich vér nit ein stundt leben, so bitt oich nim mich mit oich, was hilfft won ich gleich nit mit oich khan zihen, so wirtt doch das todt mich von ihnen weg bringen. O unglück seliger tagh. wolt gott das ich mit meiner schwester hett khünnen khummen, vnd oehr rock hett kinnen kissen aber.

ich bitt oich wan ich ihr etves oich dienen khan so last mir wis-sen, ich wolt mers leben nit vinschen ven ich allein oehr nit vér, ich veis vol das ihr noch mit der weill wol erfahren wirtt, vnd wils einst selbig mal wirt ihr über mich erbarmen.

hab ich gfreitt ihm schreiben so verzaiest mers, den glaubt mers ich wolt vill tausentmal lieber etwas wider mich selber thuen als wider oich, wolt gott das ich faren kintt daz ihr gsunt seitt, méhr beger nit auff Erden. der tauffli hol die stadlerin vnd alle andere sachen.

Az epedő szerelmes udvarló levelének mintegy középpontja a hosszú magyar szöveg. Egy egész sor Balassi-ének emléké

hordta itt össze Batthyány. Az elején az egyik Julia-ének motoszkaált fejében (Dézsi I. 168):

Julia két szeme
Olthatatlan szemem,
Végzetetlen szerelmem;
Julia vég kedve
S néha nagy keserve,
Örömöm és gyötrelmem;
Julia életem,
Egyetlenegy lelkem,
Ki egyedül bír velem.

Az utolsó előtti sort kétszer is leírja, a „szemem-szemem-szerelmem“-rimcsort is kísérti, csak a „lelkem“-et írja át sajátosan „özö“ alakra. A „vidám“ Evicskám jelzője is Balassi kedves Julia-jelzőjének emléke. A következő részt már ismerjük, ez a „Nó az én gyötrelmem“ zárószakából került elő. Majd jön a fogadkozás: „ne véld azt, hogy én senkit te kívöled szeretnék, nem!“ Az indokolás már megint a költőé, a Julia-ének utolsó darabjából került elő ez a humanista kép (Dézsi I. 190):

Noha felmetszette
Szivem közepette
Cupido néki képét
Gyémánt szép bőtükkal
Maga két kezivel,
De mégis szép személyét
Nézni elüz előlem...

Még a német szövegben is találunk Balassi-reminiscenciákat. A „Künigin meines Herzen“, mely a magyarnyelvű levelében is előfordul, magyarul, Balassi „szívemnek királyné asszonya“ (Dézsi I. 96) fordulatának felel meg. Az első széljegyzet meg mintha egy Coelia-éneknek felelne meg (Dézsi I. 201), hol a költő felkiált: „Oh szerencsétlen nap!“ és a halált kívánja, mert szerelmesétől el kell válnia.

IX. Wolgeborne fraele gott gib der fraelen vill tausent glück selige zeitt zuerleben, die fraele ihn ihrem schreiben vermeldt das mich nur molestirt mit ihren schreiben, welichs mihr ghar fremdt wir kumtt (vorkommt?) veill ich mich befeleisz das die fraele wissen sol das ich kein Menschen auff Erden nit zuegehn nhur ihr allein, und ven ich es gleich biszher hetts mich ghár vildt gegen der fraelen gehalten, so hett kinnen doch die fraele eher ahn dem spiren der ganz Veldt zeigtt mich ahn das ich der fraelen holtt bin undt woltt gott das ich nhur so lang kint leben das ich der fraelen erzagen künnt und beweisen wie mein armes herz [fra] gegen der fraelen so gnatt ist, *es chyak egyedül az te neuednek emlékezetire haiol megh az en lölkömmnek terde az igaz szerelemben es [hi] szolgatban*, wnd veill ich von mein iugent auff mich also gehalten hab das ich mit warhafftigen und mit kain falschen lieb uhmgangen bin es voldt mihr nit vol auszer das ich itz nhumher soltt mich verfahren, verfluecht sein die haslige gedanktnus, die der fraele verursachen mich zu hassen, weil ich eher von ihrent wegen leben,

und zu leben auch beger, *de ha az kesergett kit lölköm szeret kol hogy kinyiatt uallyam*, villaicht mein unglück vurt mans nit weren können das ich noch erzagen khan das mein herz nit falsch ist, und nhur allein oher ist. *O atkozott gonosz szerenchja ha immar enni sok iomtul megh fosztas, hogj az en sziumbelj eleuen szenemnek egjetlen egj gujtoyat, az en szemem elől el uiszed, uenned el eggjött az eletemetis, es ne had-nal [enni] minden oraban enni sok but es keserőseget latnom*, behiutt mich Gott deselbige Zeitt zu erleben, das die fraele solt von mihr be-triebtt veren, den es ist besser mihr ihn trauern sterben, als das zu erleben, woltt gott das ich noch aimal oich schehen künttt, und das die fraelen mitt ihren schenheitt und anschawn, noch aimal mein be-triebtes Vatterland erlüstigett wie wer den müg'ich weill, ich der frae-len tausent mal vil mehr guets ghen als mich selber das mich der frae-len schreiben d'e meine einige trost wolfaren glücklichigett und linder-ing meines herzen ver ist das mich deselbige molestiren künttt, *mert chjak te uagj az én draga remenlet kenchjem, keuant regj io szeren-chjam, szerelmem göriesztő eleuen szemem ket kegies szep szemem egyetlen egj lölköm edes uidam Euiczkam*, was kinnet auff der veltt so wider wertigh se'n, das mihr von oherem wegen nit ahn nemlich vér, *tied azen feyem lölkem elethem, csak azon kén'örgök, hogj ha szerel-mesednek es io barátodnak nem akarszis tartani, chjak tarch holtigh ualo rabodnak, En edes nagj jom lsten az szerelem maradgjon ueled*.

Ebben a hosszú levélben van valami alapja a szerelmes csüggedésének: Éva azt találta írni Batthyáynak, hogy talán csak „molesztálja“ írásával. Ezen való szörnyűködését aztán körülfönti Ferenc alázatos udvarló fogadkozásaival. Az itt sze-replő magyar idézetekkel már jórészt találkoztunk: „lelkének térdé“ már egyszer meghajolt Éva előtt, a „szemem“-mel rimelő szívbeli eleven „szenct“ is hallottuk; a vidám Evicskával is és a Chak Borbála-énekből idézett sorokkal is találkoztunk. Ellenben csupán itt szerepel egy sor a Cupidó nyílát, íjját fel-szedő Julia-énekéből (Dézsi I. 171):

Nagy bánatomat, sok fájdalommat már mint orvosoljam?
Nagy szerelmemnek, szenvedésemnek én mi hasznát várjam?
Ha az keserget, kit lelkem szeret s kell, hogy kinját valljam.

Batthyány idézete segítségével az utolsó sor s kötőszavát mint értelmetlent, majd Balassi kritikai kiadásában el kell hagynunk.

X. Mein frae'e eujczka die fraele khans nitt glauben und mir auch ist müg'lich zuschreiben wie mir so laid ist das ich kain gelegenhaitt nit pfinden khan der fraele zuschehen, den tagh und nachtt gedenc'ke ich n'ks anderst allein das ich der fraelen vor meinem Endtt künttt schehen, wie schen hab ich der fraelen gebetten sie sol mich mitt nemmen, den ich hab vol geist der mihr so wbel ghen vurt, es uár mihr ghar laid von die frae'e wissen wie ich so betrieht bin, den es var nitt menschlich müg'lich, das d'e fraele nit ah mit leiden mitt mihr hett, es ist ke'n tagh nitt das ich mers nit v'nsch tausentmal das mein leben soln ein End haben, woltt Gott das ich der fraelen noch eimál kurtt schehen, ich hieltt mers ver e'n g'ückselikaitt, die fraele wais vol das ich allezeit gewinscht hab das der fraelen sol vól ghen, und mihr sel-

ber den tott, ich khen mich selber vól; es ist nit müglich das ich der fraelen vergessen künnt, wie var das müglich das ich der fraelen vergessen künn, wie vár das müglich weil ich allezeitt gsagtt hab zu der fraelen das ich der fraelen lieber hab als mich selber das ich sol der fraelen betrieben, Gott ist main Zoigh das ich mir nitt winsch das ihn wenigsten nach mainem gfallen sol widerfaren, allein nhur, das sol sein was der fraelen ihr hertz begertt, und wie ihm Wapfen a stét das der pelican sein leben wer andren gibtt so ver mihr auch niks liebers allein das ich kinn mein leben uhm der fraelen geben, das eher der fraelen soln vol ghen, woltt gott das ich kintt also schreiben wie ichs ihn hertzen hab, ich winsch von grundt meines hertzen das die fraele sol content sein i bona uoia, ich veisz kein ursach varum die fraele sol traurigh sein wie ich zuuor auch geschriben hab, mihr ist kain vunder nit die veil main Nimphe, der ich mich zu aigen hab geben so weitt von mihr sein wirtt, und Gott der almachtigh wais ob ich mér schehen wir oder nitt, ich las mich vol auff der veltt auszerhalb Gottes gewaltt niks hinderen das ich mit guatter gelegenhaitt noch der fraelen schehen künnt, *ha az en regi gonosz szerenchyám megh engedj*, ahn guetten villen mangeltt gwisz nitt, ven aber nit sein khan, so khan allein Gott der für, die fraele siehet vol das sie ihm Gras ist und wberal schene blimen sein, *En az migh élek Nagisagodnak egy szegjn rabya* [uagjok] *úagjok, megh sértét szíuemnek sok fohaszkodásj, bizonsagym lehettek, hogy magamnal inkab szerettelek tegedett, nem kel arani lancz sem penigh uigh táncz szomorú en eletem vigasztalas sem kel mert pokolnak techik ez uilagy elet.*

hiemit schick ich der fraelen etwes, veliches ver die fraelen ghar. schlecht ist allein das ich vill der fraelen dermit zu erkennen geben das ich noch auff der Veltt bin.

Ebben a versben a baná'is szerelmi fogadkozások között felbukkan a Balassi verséből (Dézsi I. 100) ismert pelikán. Az udvarló énpoly szívesen adná életét a kisasszonyért, mint a pelikán másokért. A régi gonosz szerencse emlegetése nem költőnktől való, ellenben a levelet záró hosszú idézetsorban felismerjük: 1. a már ismertetett versszakrész, mely talán szintén Balassitól való; 2. a „szép leány nevére“ szerzett énekből más ismert „lánc-tánc“-idézetet; 3. egy idézetet a legelső Julia-énekből, hol a költő sok lelki kínját foglalta össze felesége árulása után:

Vigasztalás, jó társ, nem adhat vig kedvet,
Bus fejem egyedül csak búdosni szeret,
Mert pokolnak tetszik ez világi élet.

Érdekes ennek a szakasznak a társulása a levélíró emlékében az előző szakasszal. Mindkettőben hasonló a hangulat, a költő, illetve a szerelmes leány életúntsága jut kifejezésre s így kerültek egymás mellé.

Érdekes, hogy Balassinak ez a legmélyebbről jövő, vallo-másszerű éneke másokat is megkapott ebben a században. Wesselényi Ferenc nádor is idézi egyik levelében legszebb sorát:¹⁰

S ha kiért vétkeztem, hozzám az is álnok.

¹⁰ L. Illéssy János: Balassi B. népszerűsége. Egy Phil. K. 1900.

XI. Végül idézzük Batthyány Ferencnek egyetlen magyar-nyelvű udvarló-leveletét is: ebben is találkozunk a költővel:

En edes szep Ngos aszonjom, az Ngod leuelett szaszer megh o'lastam es ezerszer megh chjokoltam, Ngod megh hidgye hogj en egjedöl chyak Ngod szolgaja uagjok, es semmit sem keuanok ez uelagon chjak hogj Ngod nekem mindenkor io akaro Ngos Aszonjom legyen, mert nekem Ngnal ez uelagon töb nincz, es en *Ngodat ugj tartom mint az ket szemem uelagat, es Ngodon kiuöl nekem ez uelagh szepege sem kel sem uigasaga, es chjak egjedöl Ngod az en szüemnek kiralne Aszonja*, tudom hogj en felölem taland sokatt mondanak az emberek, de az Isten tudgya senky igazan semmit nem mondhat mertt bizonsagom az Meny az töld es az szerelem, hogj en chjak egjedöl az Ngod szerelmebe elek, es mind Magamott mind feiemett lölkömett eletemet chjak egjedöl az Ngod keduebe es kegyelmebe ajanlottam, mastis chjak az Ngod kegjelmesegett uarom, kerlekis ha Istent saz io szerenchjadat szereted, hogj engemett mindenkor io akaro rabodnak tarch. Oh uayha az Isten azt adna ernem hogj ualaha Ngodat lathatnam, akor megh latna Ngod ha Ngode uagjoke auagj máse, mert nagj kölömbsegh uagjon az igaz szerelem közöth es az hamis szerelem közöth, [es] mert az kj igazan szeret chjak egjjet szeret Nnak egy gjwrwt es *egj inekett költhem az gywrw mellet*, ez mellet magamatt az Ngod io keduebe aianlom.

A sok szerelmi fogadkozás, mosakodás közepette megüti fülünket Balassi egyik már idézett Julia-énekének, a „Julia két szeme“ kezdetűnek a 3. versszakából származó emlék (Dézsi I. 168):

Ó tüzes lelkennek,
Fájdalmas szívemnek
Kivánt jó orvossága;
Ó szemem világa,
Arnyéktartó ága,
Jó szerencsés csillaga,
Ó, kinek kivüle
Ez világ szépsége
Nem kell, sem vigassága.

Különben a levél ugyanazokat a gondolatokat mondja el magyarul, mint amilyeneket a többi levélben találtunk rossz németiséggel megfogalmazva.

4. Küldött énekek.

A magyar levélben említi Batthyány Ferenc, hogy egy gyűrűt küld jegyesének és mellette egy éneket. Egy másik levelében is említi, hogy küldött egy éneket Évának. Milyen énekről lehet szó?

Már Takáts Sándor megtalálta a körmendi levéltárban két hosszabb Balassi-éneknek a kéziratát. Az egyik a „Darvaknak szól“ címet viseli a Radvánszky-kódexben, a másik „Chak Borbalaert“ íratott a versfejek szerint. Mind a kettőből idéz Batthyány Ferenc leveleiben is.

Takáts tévedett, mert a körmendi változat is „látszanak“-ot ír, mint a Radvánszky-kódex. Arról persze szó sem lehet, hogy a körmendi változat teljesebb és kerekdedebb lenne, mint a másik, mert hiszen már a versfejekben rejlő hiányos akrosztichon is mutatja, hogy a körmendi csak egy ad hoc lerövidített változat: nem is szólva a lerövidítés következtében beálló értelmetlenségekről. Mégis, mivel egy kritikai kiadásnál becses szövegváltozatot nyújthat, itt adjuk betűhíven:

Chyak bu banat hagjatot ennekem kiben el fogj eiletem
mertt io remenfegem kiben uala nekem az mast el hagjot engem
kiert mindenkoron niughatatlanfagban fohaßkodasban lölkóm,

Hogj neha ertek egjeb embereket Beretöyökröl Bolnj
akor en bus lölkóm ro'ad emlekezuen nem tud begjn mit tenni
mertt az gondolkodo buskodo Berelem Biuemet megh emeßtj.

Azert en Berelmem es gjönórófegem miert hagjal el engemet
o te fenies napom mire nem terjeßted en felemis feniedet
hogj uigaztaltatnam en nagj banatimban latuan bep Bemeljedet.

Keuanfagjm nekem latni Bemcliedet naponkent öregbölnek
kik hogj ez ideigh be nem telhettenek Bemeim köniueßtenek
mertt ky oka uoltal előb örömemnek maft uagj chjak keserófegemnek.

En uelem uagj te Babad en edes Berelmem ualamit miue'endeß
mertt azt igj iol latod hogj uagjok te rabod ha Binten megh ölendeß
azertt am bár gitötörý Biuem megis engem hogj ha aban öruendeß.

Vgjanis birz engem Binte ugj mindenben á mikeppen akarod
az en uigh Biuemet de megh Bomorítod ifmet megh uigaßtalod
Bomóru lölkómet mint egj fiatal fát bölcz kerteß ugj haitod.

Az Ethna hegyet mongjak lám tengeren[túl] túl hogj koros kent
[egten égh
kit soha nem olthat megh sem efső sem ho sem másfele nedueßsegh
kinek egéfeben foha sem uolt sem leßenis ez Vilagon vegh.

En Biuemnekis hidgjed ki nagj Berelemben hozad regen fel gjulat
tüzet megh nem oltja sem bu sem niauolja sem egjebfele banat
ha Bere:memett Binten megh ölbis de ugjan el nem hadgijhat.

Rolam azertt ued el Bomoru neßtedet es mutasd uigh keduedet
te ket bep Bemedel melyel gjakran megh ölz elezt vizont engemet
tudod ugj Beretlek tegedet keduelek mint tulaidon lölkómet.

Tegedet aianj'ak kegyes Istennek kedueben kegyelmében
en magamat penigh az te io keduedben es edes Berelmedben
ky irta tuthatod hißem mert lachjanak köniueim ez leuelben

Kétségtelen, hogy a körmendi változat messzebb áll az eredeti fogalmazástól, mint a Radvánszky-kódexé, hiszen majd minden versfőben elcsúszott az eredeti szó, miből az akrosz-

tichon kikerült. De egynéhány hasznos változatot ebből a szövegből is meríthetünk.

Ez a két ének ugyanolyan egész kis papírlapokra van írva minden megjegyzés nélkül, mint amilyenekre Batthyány levél-fogalmazásait írta. Az írás is Batthyány Ferencé, azért másolta le őket, hogy Lobkowitz Popel Évának megküldje. Viszont nehéz volna azt állítani, hogy éppen ezek a papírlapok kerültek Évához, mint a fennebb közölt levelek is csak fogalmazások, mert az elküldés formalitásainak semmi nyoma nem található rajtuk.

Van azután még egy harmadik küldemény is Batthyány Ferenc kezeírásával: a jegyesének udvarló fiatal nemesúr itt valóságos egyveleget állított össze Balassi Bálint verseiből. A levelekben is sokszor idézett Anna-énekből két szakasz (Dézsi I. 68), a „szeretőitül való elváltán” kesergő Coelia-ének két szakasza (I. 201) és a forró ihletű Salamandra-ének (I. 150 és 152) két szakasza szolgált itt Batthyáynak ahhoz, hogy szerelmet valljon Poppel Évának. E szakaszokat minden külső kapcsolat és változtatás nélkül írja egymás mögé, strófáinkint, csupán Júlia nevét tünteti el a Szalamandra-énekből: miután már leírta a *J* betűt — a „Júliának” szóból — nem folytatja, nem is húzza át, hanem utána írja: „önekie”:

Azert nekem immar el kel maft indulnom de elmemet nalad ugjan [id]
ith kel hadnom, rolad gondolkodnom legjen iften hozad edes
[uigaftalom.

Nem ugj megjek el hogj lennek nalad nelkül, mert mint hogj az test nem
elhet lelek nelkül; igj te berelmedtöl nem ualhatom en megh
már halalom nelkül.

Oh firalmas Ballas kit keserues ualás Begjn feiemnek rendelt
Immar houa legiek előmbe mit uegiek haftontalan but terhet
Oh Berencsetlen nap ki el ragad es kap attül ki hyuen keduelt.

Szerelmefetöl uált nem chjoda az halalt hogj ha feiere kerj
Mert búuaban halal oruoffagot talal faidalma ueget erj
De az Börniw ualaf uegtelen kin uallaf Bjuet öröke sertj.

Maftis örömemet magadal el ueted keduemel egjetembe
read gjult szerelmem titkon eget engem keferedet elmembe
aldot Bemeidet [gjongj] gionge Bep Binödet iutatuan en [eBembe]
[eBembe]

ÖBue kötet kezel hailot föuel terdel J önekie köniörgék
kinek io uoltatul mint lsten aßonjtul kegjelmet remenlenek
hogj megh kegjelmezen touab ne gjötörjön Ament rea kjaltek.

Az apróbb változatoktól eltekintve, a legérdekesebb a Coelia-ének szövege: itt a Radvánszky-kódex ezt a változatot adja: „S ölemben kit vegyek, ha számtalan bú terhelt?”, ami

nem éppen a legkifogástalanabb értelmet adja. Lchet, hogy itt Batthyány hívebben másolt, mint a kódex írója.

S most a Radvánszky-kódex sorrendjében állítsuk össze, milyen énekekből másolt, illetve idézett Batthyány Ferenc?

(A Radvánszky-kódex számozását és sorrendjét l. Dézsi I, ciii. Az elől álló szám a Radvánszky-kódex sorszáma, a hátsó Dézsiét adja.)

IV. BALASSI BALINTHE ANNA. 29.

VIII. Egy német Villanella Notajara. 33.

XIII. Kith egj szep leanj nevevel szerzet. 38.

XIV. CHAK BORBALAERT. 39.

XIX. Titkos szerelmeről szerzette. 44.

XXI. Neő az én giótrólmem. 46.

XXII. Ime az Pelljkan. 47.

XXIII. KRVSIT ILONA. 48.

Júlia-énekek:

XXXIV. Meznél edesb szép szok. 67. (Az első Júlia-ének.)

XL. Salamandra peldaja. 73.

XLIV. A daruaknak szol. 77.

L. Juliat hasonlitya a szerelemhez. 83.

LI. Hogy nyerte el Julia a Cupido nyilat. 84.

LVIII. O nagy kerek kek egh. 91. (Az utolsó Júlia-ének.)

Coelia-ének:

VI. Kiben az szeretőitül ualo eluالتan keseregh. 100.

Ebből az összeállításból kiderül, hogy Batthyány Ferenc előtt Balassi szerelmes énekeinek teljes gyűjteménye feküdt s abból irdogálta ki bókjait, vallomásait, illetve abból olvasott és idézett emlékezetből nagy gyönyörűséggel, mert az erdélyi énekektől (Csák Borbála) kezdve, a Krusith Ilonához és a Losonczy Annához írt énekeken át egészen a Coelia-énekekig mindegyik korszakból találunk a levelekben valami említést vagy legalább egy verssort. Batthyány Ferenc persze csak azt emelte ki, amivel a „stallmaszter“ lányának gyomrát émelvíthette, vagyis amit udvarlásra felhasználhatott. S itt felvetjük azt a gondolatot: nem lehetett-e a költő Zrínyi Miklós könyvtárában őrzött Balassi-kódex az a másolat, amit Batthyány Ferenc készített magának vagy kapott Balassi Bálinttól? Tudjuk, hogy Poppel Éva 1625. szeptember 13-án vesztette el férjét¹¹ és már mint özvegyasszony foglalkozott kis rokonaival, a Zrínyi-árvákkal, kik őtet leveleikben anyjuknak nevezik. Talán feltehetjük, hogy Éva még életében Zrínyi Miklósnak adta azt a verseskönyvet, melyből annyi gyönyörűséggel olvasott urával együtt, észrevéve Zrínyi Miklós tehetségét a költészet iránt, vagy talán maga a költő szerezte meg a becses gyűjteményt gyámnya halála után, 1640-ben. Egy bizonyos, Zrínyi könyvtárában ott voltak „Gyarmati Balassa Bálint Faitalan éneki“, de ezt ma már csak a könyvtárjegyzékből tudjuk.¹²

¹¹ Takáts id. h. 480.

¹² L. Dézsi: I. xcix.

A Batthyány Ferenchez írott levélből még talán az is következik, hogy maga Balassi Bálint küldte meg élete utolsó éveiben fiatal barátjának verseit, akit 1591-ben még nem ismert, pénzért vagy más ellenszolgáltatásokért: hiszen levelében is valami gyűrü megküldését kéri egy bizonyos Fulvia részére, jól sikerült versek ellenében. Lehet, hogy a költő, ki már ekkor igen zilált anyagi viszonyok között élt, verseiből is húzott olykor valami hasznót.

Batthyány Ferenc leveleiben kézzel fogható példáját kaptuk annak, amiről Balassi Bálint Rimay Jánoshoz írt levelében oly megvetéssel ír: hogy t. i. egyesek írásait „elméjeknek csontos porázára kötven, sok igéknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, festetik és izetlenítik“. Persze, a körmendi úrral jobb viszonyban élt, hogysem ő rá gondolt volna, mikor e sorokat írta, de a versek elizetlenítési folyamata, a széténeklés, a saját célú alkalmazás, mely a Vásárhelyi Daloskönyvben és másutt folytatódik — Batthyány példája bizonyítja — már Balassi Bálint életében megindult.

Az alkalmazásnak legsúlyosabb következménye: a logikai felépítés megtörése, a tisztára udvarló vagy elégikus elemek kiemelése, vagyis valami olyasféle folyamat, mint mikor egy műköltő verse a népízlés szerint alakul, s az egyéni alkotás, a „poesis“ elhomályosul. Batthyány Ferenc tollán például csak a „Darvaknak szól“ című ének került Poppel Évához érintetlen állapotában.

Azt is elképzelhetjük Batthyány Ferenc példájára, hogyan udvarolt maga a költő is verseivel. Szerelmes leveleihez, küldeményeihez mellékelte őket, külön papírlapokon, s ezért is veszték el egyesek, mert a költő nem vette magának mindig a fáradságot, hogy előbb beleírta volna őket a verseskönyvébe.

Magának Batthyáynak az esete pedig, azt hiszem, eléggé egyedül áll az irodalomtörténetben. Egy magyar földesúr német-cseh anyanyelvű szerelmeséhez udvarló, szerelmi vallomásokkal megtűzdelt német leveleiben magyar vers- és szólásidézetekkel akar a címzett szívére hatni, mert tudja, hogy Poppel Éva, ki sokszor megfordult Magyarországon, tud magyarul is és valószínűleg tudja azt is, hogy a leánynak tetszenek ezek a versek és udvariasszólások. Amit pedig nem tudtunk a Radvánszky-kódex verseiben megtalálni, egyelőre magának a levélíró invenciójának a számlájára írhatjuk fel. Már pedig ez a poggyász igen csekély: a „lélek térdé“-nek meghajlításától és a halhatatlan istenek, rimfák emlegetésétől eltekintve, jobbra Balassi verseinek szellemében fogamzott fogadkozások, bókók, udvarló fordulatok emlékével van dolgunk még akkor is, amikor nem idézhetünk pontos forrást. Így befolyásolta a nagytehetségű és gazdag leleményű költő még a szerelmi levelezés stílusát is: ebben az esetben még a német nyelvűt is. Azt hiszem, hogy ha majd a XVI. századvégi magyar szerelmi levelezést jobban megismer-

jük, külön fejezetet kell majd nyitnunk Balassi költeményeinek a magyar próza fejlődéstörténetében is.

Nem megvetendő sikere a nagy költőnek, hogy halála után is segített forró ihletével, szerelmes lelkével egy fiatal barátjának abban, hogy megszerezze magának szíve választottját.

A körmendi Balassi-szövegeknek pedig mindig megmarad az az érdekességük, hogy a legrégebb Balassi-szövegek, majdnem a költővel egyidős másolatok.¹³

Eckhardt Sándor.

*

Balassi aux archives de Körmend.

L'auteur de cet article fait connaître une série de lettres, et de poèmes du premier poète hongrois conservés aux archives princières des Batthyány de Körmend. Dans la correspondance amoureuse d'un prince Batthyány, ami du poète, on relève un singulier mélange de galanterie allemande et de poésie hongroise. En effet, Batthyány utilise les poésies de son ami pour faire une cour épistolaire à sa fiancée qui, quoique de langue allemande, comprenait fort bien le hongrois, et savourait la „morbidezza" du grand poète.

Al. Eckhardt.

¹³ Takáts Sándor a Magyar Nagyasszonyok-ban (472. l.) közöl egy hosszabb verset, amelyet Batthyány Ferenc küldött volna Poppel Évának. A költeményt meg is találtam a körmendi levéltárban (Költemények, imák jelzésű borítékban), azonban megállapítottam, hogy:

1. Takáts egy igen hosszú, harminc négysoros szakaszból álló költeményből önkényesen kiemelt *hat* versszakot; az első négyet, mihez hozzákapcsolt még kettőt, amit úgy taláломra választott ki. A költemény búcsúzó-ének: egy fiatalember mond benne Isten-hozzádot szeretőjének, barátainak, szülejének, ellenségeinek s már ez is kizárja azt, hogy Batthyány Ferenc legyen a szerző.

2. A költemény nem Batthyány Ferenc írása, hanem Iványi Béla főlevéltáros szerint a Batthyányék egyik deákjéé a XVII. század második feléből.

A költeményt legközelebb egész terjedelmében közzéteszem.

Cikkem zárta után kaptam az értesítést Iványi Béla körmendi hercegi főlevéltárostól, hogy előkerült a negyedik Balassi-levél is. Ugyanakkor egynehány ének kézírata is; rövidesen kiderül, Balassi Bálint énekeiről van-e szó? Valószínűbb, hogy más XVII. századi versek bukkantak fel, amilyen több van a körmendi levéltárban.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Gyomlay Gyula.

(1861—1942.)

Gyomlay Gyula, a magyarországi klasszika-filológia kimagasló alakja, született 1861. július 29-én Nagyváradon, hol atyja, Gy. Gellért a latin szertartású káptalan jóságigazgatója volt, később pedig kir. tanácsos és közalapítványi kerületi főtiszt lett. Iskoláit szülővárosában kezdte, majd 1868-tól Budapesten folytatta és középiskolai érettségi vizsgájával a II. ker. főgimnáziumban végezte. Mint gimnazistára igen nagy hatással volt reá itt a klasszikus ókor kiváló ismerője és tolmácsa, Petrovich Ferenc, akinek lelkes előadásai mély nyomokat hagytak a fogékony le.kú ifjában. 1882-ben szakvizsgálatot tett a klasszika-filológiából a budapesti egyetemen, amely 1883-ban már bölcsészettudományi doktori sorába iktatta. Az 1882/3. iskolai évben gróf Szapáry Gyula pénzügyminiszter három fiának oktatója, a következő iskolai év pedig már a budapesti középiskolai tanárképző főgimnáziumában találja; itt egy évig mint kisegítő tanár, 1884-től mint helyettes vezető-tanár és két esztendő múlva már mint rendes tanár összesen 23 évig működött és egy egész nemzedéket oktatót a klasszikus nyelvekre és műveltségre, amelynek nem egy kiváló tagja ma is vezető helyet foglal el az ország szellemi irányítói sorában. 1906-ban aztán egészen kiváló tanári működése jutalmául az alig 15 éve fennálló és a középiskolai tanárság elsőrendű képviselőit kialakító báró Eötvös József Collegium klasszika-filológiai tanszékét kapta meg és 1918-ig itt fejtett ki páratlanul értékes munkásságot a tanárképzés és a tudományos szakirodalom művelése terén. 1918. március 10-én érte el aztán tanári pályája tetőpontját, amikor az újonnan alapított pozsonyi Erzsébet-tudományegyetem klasszika-filológiai tanszékére nyilvános rendes tanárrá nevezték ki, miután előzőleg még 1910-ben az ógörög filológiából a budapesti egyetemen magántanári képesítést szerzett. Élete 70. esztendejét betöltve minisztertanácsi határozat még egy évre a korhatáron túl visszatartotta tényleges szolgálatában és csak 1932-ben vonult nyugalomba, de így is tartott előadásokat az egyetemen egészen 1936-ig nem szűnő munkakedvvel és fiatalos lelkesedéssel. Összesen 106 félétven át vezette és képezte a görög-latin szakos középiskolai tanárokat, akik benne az ideális tanárt és a haza egyik legnemesebb napszámását ismerték és szerették meg. Élete utolsó pár esztendejét Budapesten töltötte csendes visszavonultságban, csak kedves görög és római hőseinek kiválasztott társaságában, Hellas derűs napsugara alatt, míg 1942. október 20-án a pátriárkák korában csendesen eltávozott oda, ahová „omnes cogimur”. Az Erzsébet-egyetemnek az 1926/27. tanévben rektora, majd a rákövetkezőben prorektora, a bölcsészeti karának az 1921/22. tanévi dékánja, az 1922/23. tanévben prodekanja volt. A budapesti és

pécsi országos középiskolai Tanárvizsgáló Bizottságnak sok cikluson keresztül volt tagja, a Magyar Gyorsíró Társ. volt elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia Klasszikus Filológiai Bizottságának 15 éven át volt előadója, halála előtt éveken át tagja, ugyanezen Akadémia Nyelvtudományi, Nyelvművelő és Szótári Bizottságának tagja, a budapesti Filológiai Társaságnak és az Eötvös-kollégiumi Szövetségnek tiszteleti, a Magyar Pedagógiai és Filozófiai Társaságnak rendes, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak választmányi tagja, a legfelsőbb kormányzói dicsérő elismerés jelvényének és az Akadémia Teleki-érmének tulajdonosa. A Magyar Tudományos Akadémia még 1898-ban levelező-tagjául választotta, majd 1938. május 6-án tiszteleti tagjai sorába emelte.

„Multis ille bonis flebilis occidit“, mondhatják a klasszika-filológia magyar művelői és barátai, mert egészen rendkívüli tanári élet és működés végére tett pontot a halál. Gyomlay Gyula elsősorban tanár volt a szó legnemesebb értelmében, „szinte az apostoli hivatás átérzésének melegségével“, aki nagy szeretettel, türelemmel, gondoskodással és soha nem lankadó kitartással odaadón szolgált a magyar középiskolai tanárképzés magasos ügyét. Főleg Eötvös-kollégista volt tanítványai ma is csodálattal emlékeznek kimagasló tanári erényeire és kiváló pedagógiai rátermettségére, amellyel nem egy fiatal növendékét nyerte meg a már akkoriban is állandóan csökkenőben volt görög nyelv- és irodalomban való komoly, elmélyedő tanulmányozásának. Bámulatos befogadóképességű memóriája semmi kétséget nem hagyott lelkes tanítványaiban a felől, hogy ha valamilyen okból elveszett volna az Ilias, avagy az Odysseia, ő emlékezetből ne tudta volna könnyűszerrel pótolni a veszteséget. Budapestre költözése előtt, messze túl a 70. életévén, egyszer e sorok írójával tett próbát emlékezőtehetségét illetően, és a próbát fényesen kiállotta: a taláalomra kinyitott homérosi helyek egy sorának felolvasása után folyékonyan szavalta el a rákövetkező részeket. Különben a homérosi világ volt az ő külön kis világa; ebben a derűs-borús környezetben érezte magát a legjobban, mert ez felelt meg leginkább derűs-borús saját alaptermészetének.

Több mint félszázadot felölelő irodalmi és tudományos munkásságának nagy része szintén a tanárképzés szolgálatának jegyében folyt le.* A „mintagimnázium“ gyakorló tanárait biztosan és szeretettel kalauzolta az antik világ emlékei között, melyeknek hű szerelme maradt egész hosszú életében. Átdolgozta és mint 3. kiadást sajtó alá rendezte a Barta—Malmosi „Latin mondattanát“ (1890), amelyet hosszú ideig méltán tekintettek legjobb latin nyelvtanunknak és amelyet 6 év múlva a 4. kiadás követett. Klasszikus írók szövegismelvényei és magyarázatai is mintaszerűek; csak a „Szemelvények P. Cornelius Tacitus nagyobb történelmi műveiből“ c. ilyen kiadásra utalunk 1894-ből, majd 1904-ből. Eme munkáihoz csatlakoznak kiváló fordításai, melyeket a kötelező hűségén kívül tiszta, izés magyar nyelv jellemez. Odysseiaszemelvényeinek fordítása 1891-től négy kiadásban jelent meg. Platon válogatott műveinek (Euthypron, Sokrates védekezése, Kriton, Phaidon, Bp., 1893.) és Demosthenes beszédeinek (a hűtlen követség és a koszorú ügyében, Bp., 1896.) fordításaiban fordítói készségének legbeszédesebb tanúit hagyta ránk.

* Gyomlay Gyula irodalmi munkásságának adatait dr. vitéz Szabó Pál, az Erzsébet-tudományegyetem volt könyvtárára gyűjtötte össze „A magyar kir. Erzsébet-tudományegyetem és irodalmi munkássága“ c. munkájában (Pécs, 1940, a 323—328. lapokon).

Gyomlay Gyula nemcsak tanár volt, hanem filológus, alaposan képzett tudós is. Klasszikus-filológus és nyelvész, és pedig egyformán kitűnő görög és latin filológus, aki fölüenyos nyelvtudásával biztos talajon mozgott a messze ókorban. A klasszika-filológia magyarországi művelői között egyike azoknak, akik munkálkodásukkal és egyetemi előadásaiukkal a legújabb tudományos irányt előkészítették és életképpé tették. Szigorúan tudományos értelemben vett munkássága a görög-latin filológia csaknem minden ágára kiterjedt és sok eredmény-nyel járt a magyar történettel és művelődéstörténettel kapcsolatosan végzett kutatásai terén is. Nem lehet célunk e szűkreszabott ismertetésben minden munkájára kitérnünk; ezért csak a legfontosabb művek és a legmaradandóbb alkotásai felsorolására szorítkozunk. Már doktori értekezése is a komoly és részletekbe menő elmélyedés eredménye („Az attikai köztisztviselők ellenőrzéséről, különös tekintettel büntényeik megtorlására.“ Bp., 1883.) A görög retorika kitűnő ismerőjének bizonyul a „Demosthenes beszédei görögül és magyarul“ c. műve „Bevezetés“-ében (Bp., 1896.), ahol éppolyan mélyenszántó tudásról tanúskodik, mint a Pecz-féle „Ókori Lexikon“-ban az ő tollából kikerült cikkekben, amelyek a görög államrégiségekkel foglalkoznak, ill. a görög retorikára és retorokra vonatkoznak. A görög filozófia mellett (Platon és Aristoteles) és az irodalommal párhuzamosan a görögök politikai története is érdekli, aminek eredménye a Marczali Henrik szerkesztésében megjelent „Nagy Képes Világtörténelem“ II. kötete, „A görögök története a római hódítás koráig, a legújabb kutatások nyomán.“ (Bp., 1899.) Csodálatos tájékozottsággal nyúl minden kérdéshez Homerosztól kezdve egészen be a bizánci görög irodalom körébe: ide vezetik el azok a bizánci írók, akik a magyar történelem szempontjából értékes források, mint pl. Bölcs Leó, akinek munkáját „Bölcs Leó taktikája mint magyar történeti kútforrás“ címen vizsgálta (1901), és e bizánci munka alapos ismeretében részletesen szólhatott „Bölcs Leó Taktikája XVIII. fejezetének Vári Rezső-féle magyar fordításáról“ (Bp., 1902). Eredeti meglátásokban és eredményekben egyik leggazdagabb műve a Nyelvtudományi Közlemények hasábjain látott napvilágot mint cikksorozat az 1907—1913. évfolyamokban ezen a címen: „Az úgynevezett igeidők elméletéhez.“ Nyelvészeti kutatásai legfőképpen az igeidőkre vonatkoznak és a magyar nyelvre is kiterjeszkednek, mint pl. „A magyar igeidők rendszere“ c. dolgozata (1920), vagy „Az átképzé-
léses előadás és az oratio obliqua Arany Toldijában“ c. értekezése (1908). Kedvenc magyar költője különben Arany János volt és utolsó dolgozata „Arany János inverziói“-ról szól.

Gyomlay Gyula korának legjobb latinistái között is a legelőkelőbb helyet foglalja el: olyan tiszta klasszikus latin nyelven senki nem tudott írni nálunk, mint ő; az 1923-ban megjelent „Epilegomena ad Homerum“, valamint az Erzsébet-tudományegyetem által kiadott „Acta Latina — diplomata, litterae officiales — Universitatis Elisabethinae Quinque-ecclesiensis, quae... scripsit, nunc autem collecta edidit“ c. (1936) gyűjteménye a nyelv tekintetében cicerói tökéletességre emelkedik, minden keresettség és erőszakolás nélkül. Idáig pedig azért tudott eljutni, mert meggyőződése volt: minden filológiai munka gyökere a nyelv, tehát a szöveg alapos ismerete.

Mit mondjunk Gyomlay Gyuláról, az emberről? Aki csak futólag, felületesen ismerte, talán ridegnek, zárkózottnak mondhatná, de akik közelében élhettek, Vele nap-nap után érintkezhettek, azok bepillanthattak lelke mélyébe és ott olyan erényekre bukkantak, amelyek birtokosa talpig-emberként, megértő és melegszívű barátként, a rá-

szorulók és arra érdemesek pártfogását bőségesen istápoló nemesemberként mutatták be, aki a mindennapi túlekedések és törtetések zajától távol olyan erkölcsi magaslatra emelkedett, ahová csak igazi jellemek érnek el. A tudományos világ, a magyar tanárképzés nagy tudóst, nagy tanárt vesztett benne, az „integer vitae scelerisque purus” férfiuban, akinek alakja mint útmutató és világító fátyla sokáig élni fog volt tanítványai lelkében.

Debrecen

Vitéz Mészáros Ede.

*

Durch den Tod des Julius Gyomlay (1861–1942), des ganz ausserordentlich hervorragenden Kenners der klassischen Altertumswissenschaft, wurde die klassische Philologie in Ungarn in tiefe Trauer versetzt. Der in patriarchalischem Greisenalter verschiedene Gelehrte war nicht nur einer der hervorragendsten Professoren, der Hunderte von ausgezeichneten Mittelschullehrern erzog, sondern auch ein überaus schöpferischer Geist auf dem ganzen Gebiete seiner Fachwissenschaft, zu der er schon in frühester Jugend in treuer Liebe entbrannte, und sie bis zu seinem sanften Tode ununterbrochen mit grösstem Erfolge pflegte. Er war ausserdem zu seiner Zeit der überaus beste Lateinkenner, der immer und über jeden Stoff im reinsten klassischen Latein zu schreiben verstand. Sein Grundsatz war: eine genaue Kenntnis des klassischen Altertums ist nur dem erreichbar, der sich eine genaue, sichere Sprachkenntnis der Alten verschaffen mag. Der grosse Gelehrte, der sein Leben lang als „integer vitae scelerisque purus“ unter uns emsig tätig war, bleibt mit goldenen Lettern im Buche der Geschichte der ungarischen klassischen Philologie verzeichnet.

Vitéz E. Mészáros.

„Pater Romanus” és a „di Indigetes”.

I.

Az Aeneis IX. énekében Nisus és Euryalus vállalkozásának szomorú befejezése után Vergilius, megtörve az epikusra kötelező elvonatkoztatott tárgyilagosságot, így szólítja meg a két hőst (446—):

Fortunati ambo! Si quid mea carmina possunt,
nulla dies umquam memori vos eximet aevo,
dum domus Aeneae Capitoli immobile saxum
accolet imperiumque pater Romanus habebit.

Ezt az ἐπιμνηστικὴ-t vagy ποιομνηστικὴ-t mint az egész Nisus-epizód, csodálattal olvasták már az ókorban is (Serv. ad v. 444), sokan idézték (pl. Seneca ep. 21, 5; Porph. ad Hor. c. 3, 30, 8) és utánozzák (l. Cerda összeállítását). Cerda *aureum elcigium*-nak mondja (2, 343). Csodálják és idézik újabbnak olvasói és magyarázói is. Kérdés, hogy értik-e teljesen ezeket az első ránézésre könnyen érthetőnek látszó sorokat.

Az Aeneis-kiadások szövegtormálása nem ezt mutatja. Pl. Ribbeck kritikai apparátusában (3^a, 1895) a következő megjegyzést találjuk a 449. sorhoz: *pa.rum* Kvičala, *patens* Gentius, *potens* magis *placere*t. Turnebus és Cerda megtartotta a hagyományozott *pater Romanus*-olvasást, és „római császár”-nak értelmezte, *cum praesertim omnes patres patriae diceren'tur, et hoc imprimis titulo affectus Augustus, in cuius gratiam haec poeta* (Cerda 2, 345). C. Ruacus paraphrasisa (1736) így

hangzik: *dum fundator Romae tenebit imperium orbis*, majd egy jegyzetből (3, 569, 2) megtudjuk, hogy *pater Romanus* „*vel Augustus, vel senatus Romanus, vel po. ius Romulus, gentis Romanae cunctior et pater*“. Mások, pl. a Forbiger kommentárokban idézett Wagner, Augustust keresik benne, *non quasi is ipse aeternum regnaturus esset, sed quod penes eius familiam perpetuum orbis Romani imperium fore augurarentur*. Kalandos Niebuhr ötlete (Köm. Gesch. 1, 1811, §31). Szerinte a *pater Romanus* annyi, mint *civis Romanus*, és ezzel a címzéssel Verg. I. Ius Róma polgárainak akart volna kedvében jártatni. Peerlkamp a „romlott“ szöveget *orbis Romanus*-ra akarta javítani. Voss fordításából sem okosodunk ki: „weil mit Gewalt obherrscht der romanische Vater“.

Az újabb magyarázók közül H. Georgii egy hozzáférhetetlen programmértekezésben (Stuttgart, 1880, 7) *pater Indiges Aeneas*-ra gondol, nem lehet tudni, milyen indíciumok alapján. Norden szerint (Neue Jahrb. 7, 1901, 281, 2) *pater Romanus* gyűjtő értelemben áll a senatus tagjai helyett, mint *eques*, vagy *pedes Romanus*, mert a többszámú vers-tani szempontból kényelmetlen volt. Ladewig-Schaper legújabb kiadásának függőékében (3^a, 1904, 285) azt az egyáltalán nem kényszerítő erejű megjegyzést olvassuk, hogy ha Cicero (*de nat. deor.* 1, 30, 82) írhatott *Romana luno*-t, akkor *pater Romanus* is jelölheti a legfőbb római istenséget. Ezzel szemben „a gondolat miatt“ lehetetlennek tartja a szavaknak Augustusra, „a kifejezés miatt“ pedig a római po. ációkra való vonatkoztatását. Durand-Bellessort kommentárjában (Ass. G. Lúdé, 1936) megint csak a római senatus említését találjuk.

A teljesség kedvéért ideiktatjuk néhány magyar Vergilius-ismerő véleményét is. Wirth Gyu. a szerint „legvalószínűbb, hogy a költő Romulus Quirinust érti, mint a római nép isteni őst, ki azt mindvégig oltalmazni fogja“. Kerényi Károly úgy gondolja középiskolai Vergilius-kiadásában (2, 1930, 135), hogy *pater Romanus* „az ősrómai po. gár. patricius és senator megismerésére egy tulajdonnévnek is felfogható kifejezéssel“.

Láthatjuk, hogy századok óta ugyanazok a gondolatok merültek fel a kérdéses két szó értelmének a megállapítására. Ezek közül a lehetőségek közül választanak, vagy ezeket összegezik még a legmodernebb magyarázók is. Egy helyben járnak, és a filológusnak fel kell vetnie a kérdést, hogy érdemes-e újból megpróbálkozni a vergiliusi sorok interpretálásával?

Kísérletünk alapjául szolgál az a meggyőződés, hogy nincs olyan szó, vagy sortöredék, amelyet Vergilius határozott szándék, vagy művészi tudatosság nélkül írt volna le Lelkiismeretességéről elmélyedő tanulmányának a lehetőségéről tanúskodóknak egyrészt az életrajzi testimonyok és az antik magyarázók idevágó megjegyzései (*peritia Vergilii*: Serv. ad. Aen. 2, 244), másrészt modern kutatók ezirányú megállapításai. (Pl. K. Witte: Vergil. 1, 2, 1927, 175; nyelvi szempontból feleltérhetetlen A. Meillet: *Esquisse d'une histoire de la langue latine*. 1933, 217—.) Hogy nagy tudását mennyire nem érezték költői alkotásaira súlyosodó tehernek, álljanak itt a mindenben elsősorban a régiséget kereső Ge'usnak a szavai (5. 12. 13): *multae antiquitatis homo sine ostenta ionis odio peritus*. Meggyőződésünk továbbá az is, hogy antik helyet összefüggéséből kiszakítva nem lehet interpretálni. Tehát először is lássuk az összefüggést.

Aeneas távo'ltében Turnus ostromzár alá veszi a troiaiai táborát, felgyújtja hajóikat. Ekkor határozza el Nisus és Euryalus, hogy keresz ültör az ellenségben és értesíti Aeneast a válságos helyzetről. A vakmerő

vállalkozást a tanácsban helyesléssel veszik tudomásul. Az öreg Aletes meghatódottságában az istenekhez fordul (247—):

Di patrii, quorum semper sub numine Troia est,
non tamen omnino Teucros delere paratis,
cum tales animos iuvenum et tam certa tulistis
pectora.

Majd Ascanius kéri őket mindenre, ami szent, hogy csak hívják haza apját (257—):

Immo ego vos...
...per magnos, Nise, Penates
Assaracique Larem et canae penetralia Vestae
obtestor...

A vállalkozás tragikus vége ismeretes minden Vergilius-olvasó előtt, ezért Aletesnek és Ascaniusnak az istenekhez való folyamodása és az epizódot lezáró ünnepélyes *ἐπιφώνημα* közötti párhuzamosság és a történetet bekeretező két részlet együvértartozásának érzékeltetésére csak egyet emelünk ki: a 255. és következő sorban Aletes azt igéri Nisuséknak, hogy Aeneas és Ascanius soha nem fog megfélekedezni érdemükről (256: *meriti tanti non immemor umquam*), — a *προσφώνησις*-ben pedig a költő ígér mindkettőjüknek halhatatlanságot (*modestissime*, mondja Cerda):

...Si quid mea carmina possunt,
nulla dies umquam *memori* vos eximet aevo.

Ha most az összetartozó részeket nézzük, láthatjuk, hogy a költő kiknek a segítségére utalja őseit az államalapítás egyik legválságosabb pillanatában: *di patrii*, *Penates*, *Lares*, *Vesta* és *pater Romanus*. Emlékezzünk vissza néhány hasonló helyre. (A következőkhöz l. C. Koch: *Gestirnverehrung im alten Italien. Sol Indiges und der Kreis der di Indigetes*. Frankfurter Stud. 3, 1933, 81—.) Vergilius a Georgica I. énekének befejező soraiban (498—) a véres polgárháború megpróbáltatásai között Octavianus boldogulásáért imádkozik az istenekhez:

Di patrii Indigetes et Romule Vestaque mater,
quae Tuscum Tiberim et Romana Palatia servas,
hunc saltem everso iuvenem succurrere saeclo
ne prohibete!

Ovidius a *Metamorphoses* végén (15, 861—) hosszú életet kér az uralkodónak:

Di, precor, Aeneae comites, quibus ensis et ignis
cesserunt, dique Indigetes genitorque Quirine
urbis et invicti genitor, Gradive, Quirini...

Silius Italicus egy ünnepélyes esküformulában (10, 345—) többek között Iuppitert (*Tarpeia, pater, qui templa secundam incolis a caelo sedem*) és megint a *dei Indigetes*-t szólítja meg. Decius Mus *devotio*-jában (Liv. 8, 9, 6) a *di Indigetes* mellett ott van *Ianus, Iuppiter, Mars pater, Quirinus, Bellona, Lares, divi Novensiles* és *Manes*. Egy arpinumi feliraton (CIL 10, 5779) is a rejtélyes *IOVI AIR/SII* folytatása: *DIS INDIGETI-*

BU(S). A vatikáni Diodoros-excerptumokban is (37, 11 D.) van még egy esküformula, amelyben *Iuppiter Capitolinus, Vesta, Mars, Sol Indiges és Tellus* szerepel. (Ὁ Ὀυνομι τὸν Δία τὸν Καπετώλιον καὶ τὴν Ἑστίαν τῆς Πύμης καὶ τὸν πατῶν αὐτῆς Ἀρην καὶ τὸν γενάρχην Ἡλίον καὶ τὴν ἐνεργέτιν Ζῶον τε καὶ φυτῶν Γῆν κτλ.)

A sok (Kochtól különben is felsorolt) hely közül megemlíti még Symmachus kétségbeesett kérését (rel. 3, 10): *Ergo diis patriis, diis Indigetibus pacem rogamus.* (Servius ad Aen. 12, 794 szerint is a *di Indigetes* azonosak a *di patrii*-val.) Valamennyi idézett részletben a római állam, a római vallás fennmaradásáról, vagy pusztulásáról van szó. (Éppen csak a diodorosi formula magánjellegű.) Életet, vagy halált jelentő pillanatokban fordult a római ember ezekhez az istenekhez.

A nehéz *di Indigetes*-kérdésben — Koch után — újabb állásfoglalás szükségletének látszik. Legfeljebb a megállapításainak alapul szolgáló helyeket szaporíthatjuk: Vergilius Aletesének *invocatio*-jában (9, 247) a *di patrii, quorum semper sub numine Troia est* éppúgy nem vonatkozhatik csak a *di Indigetes*-re, mint az Aeneis egy másik helyén (2, 702) az isteni csodajelektől meggyőződött Anchises felkiáltása:

Di patrii, servate domum, servate nepotem;
vestrum hoc augurium vestroque in numine Troia est.

Igen, a *di Indigetes* (Koch fogalmazása szerint, 84): „Más istenségekkel együtt szereplő istencsoport, akikhez a római állam nagy megpróbáltatásaiban szoktak folyamodni. Egyetlen jelzőjük *patrius*. Vestával és a Penatesszel együtt a római vallás legszentebb elképzelései közé tartoznak, lényegük szerint pedig Faunusszal és Romulusszal, tehát az istenséget az emberi ἀρχηγέτης-ekkel magában egyesítő szféra alakjaival érintkeznek.“ Ez a megtámadhatatlan bizonyságokból leszűrt összefoglaló jellemzés pontosan talál mind a két vergiliusi helyre is. A *di patrii* (9, 247) értelmezője: *quorum semper sub numine Troia* (ill. Roma) *est*; Anchises szavai szerint pedig (2, 702—) ezek az istenek *servant domum* (nyilván az ἐπιφώνημα *domus Aeneae*-jéről van szó, v. ö. 1, 284; *domus Assaraci*; 3, 97: *hic domus Aeneae cunctis dominabitur oris*) és *servant nepotem* (Ascaniusról pedig tudjuk, hogy az az Aeneas védte meg az új hazáért vívott harcok veszedelmei között, akit a Romulusra emlékeztető csodás eltűnése után a Numicius-parti ἡρώων-ban *pater deus Indiges*, vagy *Aeneas Indiges* néven tiszteltek; a helyeket l. Koch 77). A folytatás megint: *vestrum hoc augurium vestroque in numine Troia est*. Az *augurium maximum*-mal kapcsolatban gondoljunk arra, hogy küldőjét, Iuppitert (2, 689) másutt is többször találjuk együtt említve a *di Indigetes*-szel, sőt a hagyomány egy részében (Liv. 1, 2, 6, Serv. ad Aen. 1, 259; 4, 620) *Iuppiter Indiges* is szerepel.

A 449. sor *pater Romanus*-a pedig ezek után nem lehet más, mint az a Iuppiter (mindenesetre Heyne megszorításával: *qui tamen nusquam pater Romanus appellatur*), aki a világmindenséget — *res hominumque deumque* (1, 229) — *aeternis imperiis* (ib. 230) kormányozza. Ez az „örökkétartó uralom“ szerepel a vergiliusi ἐπιφώνημα-ban is:

Nulla dies umquam memori vos eximet aevo,
dum... imperium... pater Romanus habebit.

De a sorok értelmezése közben másra is kell gondolnunk, mindarra, ami az *imperium* szóval a római terminológia szerint összefügg. Arra pl.,

hogy az *imperium*-nak jogosnak kell lennie, mint ahogy a finom római meghatározás különbséget tesz *hostes ius*-i és *latro* (Liv. 40, 27, 10; 35, 7, 7), továbbá *pia mīlītia* (Ovid. Met. 7, 482), *iuslum piumque bellum* (Liv. 39, 36, 12), *pia bella* (Sil. 15, 162), *pia ac iusta arma* (Liv. 30, 31, 4) és pl. Aeneas ellenfeleinek „istentelen fegyverei” (*arma impia*; Verg. Aen. 12, 31) között. A VI. ének híres szavait (851—):

tu regere imperio populos, Romano, memento,

mint az utánakövetkező kijelentések (*pacique imponere morem, parcere subiectis et debellare superbos*) is mutatják, szintén így kell értenünk. Nem a nyers erőszak fckezhetetlen hatalmi vágyának, hanem Róma istenektől rendelt hivatásának: a törvényességet mindig gondosan szem előtt tartó κόσμος-építő akaratnak adott itt hangot a költő. (Heinze „Machtwille“-elméletével szemben l. Altheim: Italien und Rom. 1, 1941, 215—.) Az ellenétes attitude vergiliusi megtestesítője Mezentius, aki *superbo imperio et saevius armis* uralkodik (Aen. 8, 481—).

A Iuppiter védelme alatt álló római *imperium* örök. Kiterjedése nem ismer határt sem térben, sem időben. Iuppiter maga mondja a fia népének sorsáért aggódo Venusnak (Aen. 1, 278—):

His ego nec metas rerum nec tempora pono,
imperium sine fine dedi.

Majd néhány sorral utána Augustusról (287):

Imperium Oceano, famam qui terminet astris.

Az idők végezetéig — egy Sibylla-jóslat szerint *ὡς ἡ τοῦ κόσμου καταλύσις* — sziklaszilárdan álló római *imperium* gondolata tükröződik a Capitolium megrendíthetetlen sziklájára (448: *Capi.oli immobile saxum*) való hivatkozásban is. Ez a szikla Iuppiter földi lakhelye, *terrestre domicilium Iovis* (Cic. Verr. 4, 58, 129). A sajátmagának halhatatlanságot jövendőző Horatius is ilyen vonatkozásban mondja (c. 3, 30, 8—):

...dum Capitolium
scandet cum tacita virgine pontifex.

(Cf. Mart. 9, 1, 5.) Gondo'junk csak arra, hogy az egyes személyek vagy nemzetek szerződéseinek tartósságára felügyelő Iuppitert (Verg. Aen. 12, 200: *qui foedera fulmine sancit*) Iuppiter Lapis néven tisztelték. Kerényi Károly fogalmazása szerint: „Iuppiter ist sicher und hart in einer solchen Wirklichkeit da, wie ein Stein.” (Die antike Religion 1940, 192; G. Wissowa: Rel. u. Kultus der Römer.² 1912, 117—.) C. Koch is — a Rómában kijegecsedett Iuppiter-ak jellegzetes vonásának összegezése közben (Der römische Iuppiter. Frankfurter Stud. 14, 1937, 126) — azt a *rocher de bronze*-ot említi, amelyen az ellenség minden támadásának előbb-utóbb össze kellett omlania...

Az előbb fejtegetett gondolatok összefüggésébe tartozik az is, hogy a vergiliusi szövegben együvé tartozónak felismert részekben az *imperium* örökkévalóságát garantáló Iuppiter (*pater Romanus*) mellett azok a Penates szerepelnek (258), akik Róma városának az *imperium*-ot adják (Aen. 3, 159: *imperiumque urbi dabimus*), és az a Vesta (259), akinek szentélyében az örök láng éppúgy nem alszik ki, mint ahogy az állam *imperium*-ának sem szabad megszakadnia. (L. Ovid. Fasti 4, 826, Vell.

Pat. 2, 131, 1: *Iuppiter Capitoline et auctor et stator Romani nominis, Gravidæ Mars perpetuorumque custos Vesta ignium.*) Vesta és a Penates képviselik a római történelem folyamatosságát a multban, ők biztosítják a jövőben is: *pignora imperii.* (Liv. 26, 27, 14, Ov. Fasti 3, 421—; Norden 282.) Altheim (147) a tűzhely ősi indogermán tisztelésével kapcsolatban megjegyzi, hogy Vesta kultusza — Iuppiterével együtt — kizárólag állami jellegűvé vált. Idézi Koch megállapítását is (eddig még nem jelent RE Vesta-cikkéből), hogy „a capitoliumi Iuppiter és Vesta a római állam metafizikai tartópillérei voltak”. A *pater Indiges* és Vesta közös Iaviniumi kultuszára vonatkozólag szintén Koch látta meg a lényegét. (Gestirnerverehrung 100—.)

Ezek után azt, hogy a *Iuppiter Capitolinus*-nak értelmezett *pater Romanus* és a *di Indigetes*-nek magyarázott *di patrii* mennyire illenek bele a vergiliusi contextuson túlménőleg a vallástörténeti háttérbe, Koch eredményeinek minden ismerője meg tudja ítélni. A költőnek szerény közbevetésére (446: *si quid mea carmina possun*.) pedig a humanista lelkesültséggel felkiáltó Cerdával (2, 343) mi is csak ezt kérdezhetjük: *Si non tua, quanam, o Maro?*

II.

Wissowa római vallástörténetében a legrégebb idők viszonyainak ismertetését így kezdi (18): „Die älteste und wichtigste Unterscheidung des römischen Sakralrechtes ist die zwischen *di indigetes* und *di novensides*.” Erre az „ellentétre” építette fel egész rendszerét. (Az előzmények: *De diis Romanorum indige ibus et novensidibus disputatio.* Marb. Univ.-progr. 1892 = Ges. Abh. 175—.) Annak idején és azóta is sokan korszakalkotónak és megtámadhatatlannak látták ezt a valóban világos beosztást, az *indigetes* (Wissowa értelmezése szerint *indigenae*, *évdorvenéi*) és *novensides* (νεοπαῖτες) egymást kizáró csoportokra való kőönválásztását. Az ötlet maga nem volt új. R. H. Klausen már 1840-ben (Aeneas und die Penaten. 2, 907) találó módon cáfolja az *indiges* szónak *indigena*-val való Dacier- és Heyne-féle magyarázatát (l. Heyne ad Verg. Georg. 1, 498: *dii Indigetes sunt ἐξωπίοι*). „Die bei den Neuern fast allgemeine geglaubte Erklärung beruht keineswegs auf Überlieferung aus dem Altertum: sie widerlegt sich dadurch, dass alle wirklich bloss einheimischen Wesen, wie Quirinus, wie die *indigenae Fauni* (Verg. Aen. 8, 314) nicht unter, sondern neben die *Indigetes* gestellt werden. Zudem bleibt die Ableitung auch sprachlich eine blosser Hypothese, die nicht einmal durch bestimmte Analogie gesichert wird.”

A sok mindenben jogosult ellenvetés hatástalanannak bizonyult: a XIX. század rendszerezéseinek megfelelő kényelmes beosztást annál természetesebbnek minősítették, minél kevésbé gondolkoztak azon, hogy a két csoport megkülönböztetése és szembeállítását támogatható-e félremagyarázhatatlan antik bizonyosságokkal, és nem inkább csak modern konstrukció-e az egész? J. Marquardt pl. már „nyilvánvaló ellentétet” lát a két megjelölés, a „bevándorolt” (*neusässig*) és „hazai” (*einheimisch*) istenek között. (Röm. Staatsverw. 3², 1885, 36; a problémához fűződő régi irodalom jegyzékét l. Koch: Gestirnerverehrung 78, 1.)

Altheim kutatásai (Röm. Rel.-gesch. 1, 1931, 29—, az eredmények összegzése: 38) nem hagytak kétséget a felől, hogy a *di Indigetes* semmire sem azt jelenti, aminek Wissowa feltételezte. Koch pozitív megoldással szolgált: valamennyi antik adat mélyreható elemzése alapján kiemelte a lényegét, az isteni *εὐδωχης* ill. a közösséget isteni hatalmukkal oltalmazó *εὐδωχαι* mivoltát. A legújabb összefoglalásban, N. Turchi

vallástörténetében (La religione di Roma antica. [Storia di Roma 18,] 1939, 160—; 323—) már helyet kaptak ezek az eredmények. De az *Indigetes*-probléma kielégítő megoldása után is a szerintünk nem kevésbé fontos *Novensides*-kérdés mindeddig fölöttébb mostoha elbánásban részesült. Koch ismerteti ugyan pl. a szó megfejtési kísérleteit (94—) és ő maga a *novem* számnévből kiinduló magyarázat (Mar. Vict. 6, 26 K. szerint *συνέννεα θεοί*) mellett foglal állást, csakhogy ezzel az egésze nehezedő bizonytalanság egyáltalán nem tisztult. Sőt egy jegyzetében (92, 1) „semmitmondó szónak” bélyegzi a *di Novensides*-t. Wissowához képest haladás mindenestre már az is, hogy a RE „*Novensides di*” cikkének írója (St. Weinstock) a két csoportot „nem egymást kizárónak, csak egymástól különbözőnek” mondja (1187), majd rezignáltan így folytatja: „Egyik csoport értelmezésével semmit sem tudnánk meg a másiktól.” Csakugyan nem kínálkozik lehetőség a *Novensides*-kérdés megfejtésére?

L. Preller (Röm. Myth. 1^a, 1881, 102) Varro egy kijelentéséhez (de II. L. 5, 74; *Feronia, Minerva, Novensides a Sabinis*) kapcsolódva megjegyzi, hogy ezeknek az istenségeknek a kultuszát is T. Tatius honosította meg Rómában, és „ezért aztán éppen úgy a római *Indigetes*-szel együtt szőlítették őket, mint a szintén sabinus eredetű Quirinust Mars-szal”. Mibenlétüket azonban nem tudja megállapítani, legfeljebb az Arnobius-féle hagyomány (3, 38—) határozatlanságára mutat rá és észrevételeit a következőképpen összegezi (103): „Jedenfalls war auch dieser Cultus ursprünglich ein bei der alten italischen Bevölkerung verbreiteter Collectivbegriff d. h. der Ausdruck einer Göttergruppe, welche namentlich den Sabinern teuer war und durch sie auch in das römische Göttersystem eingebürgert wurde. Die spätere Zeit hielt sich nach ihrer oberflächlichen Weise an den Klang und die Altertümlichkeit des Namens, den sie bald hier bald dort verwendete.”

Láthatjuk, hogy Preller előbb felvetett gondolatát nem vezette végig, pedig felgöngyölítése során talán közelebb juthatnánk a *Novensides*-probléma megértéséhez. Preller részletesen ki nem fejtett gondolata szerint a *Novensides* sabinus elnevezése lenne annak az istencsoportnak, amelyet Rómában *Indigetes* név alatt tiszteltek. Ez a két megnevezés aztán úgy maradt volna meg egymás mellett, mint Quirinus és Mars. Támogatják ezt az eredeti ötletet az antik források?

Koch megállapítása szerint (Gestirnverehrung 84) az *Indigetes*-csoport lényege szerint Faunusszal és Romulusszal van kapcsolatban, tehát azzal a középső szférával, amelyben az istenek az emberi ἀρχηγέ-της-ekkel összetalálkoznak. Idézi azt a Hesiodos-fordítást (Erga 122—), amelyet Macrobiusnál olvashatunk (ad Somn. Scip. 1, 9, 7):

Indigetes divi fato summi Iovis hi sunt,
quondam homines, modo cum superis humana tuentes,
largi ac munifici, ius regum nunc quoque nacti.

(V. ö. Arn. 1, 64: *Tyrannos ac reges vestros appellatis Indigetes atque divos.*) Egy többször (Serv. ad Aen. 12, 794; ad Georg. 1, 498; Schol. Bern. ad Georg. 1, 498) előbukkanó glossa szerint is *di Indigetes* annyi, mint *di ex hominibus facti*. (A tudóskodó folytatás nem fontos: *quasi in dis agentes*.)

Érdekes most már csak az, hogy az Arnobius-féle meghatározások közül az egyik pontosan ezt mondja — a *di Novensides*-ről (3, 39): *Sunt nonnulli, qui ex hominibus divos factos hac praedicant appellatione*

signari, ut est Hercules, Romulus (!), Aesculapius, Liber, Aeneas (!). (Romulusszal kapcsolatban l. Cic. de re publ. 2, 10, 18; v. ö. még Verg. Aen. 6, 129—.)

Koch is rámutat (88, 2) arra a hasonlóságra, amely a liviusi *devotio*-formula és egy Martianus Capellától felsorolt istencsoport (az etruszk *ég-templum* második *regio*-ja, 1, 46) között fennáll: *Iuppiter, Quirinus, Mars, Lars militaris, Iuno, Fons, Lymphae* (Koch most közbeszúrja: „man beachte, dass der lavinische *deus indiges* ein Flussgott ist“), és — *di Novensides*. Igen, mindenképen helyénvaló lett volna a *Fons* és *Lymphae* említése után a πατήρ θεός χθόνιος (Dion. Hal. ant. Rom 1, 56, 5; latinul talán *pater deus Indiges*), ὁς Νομικίου ποταμοῦ δεῦμα διέπει. Arnobius is ebből űz tréfát a pogány istenek rovására (1, 36): *Indigetes, qui in flumen repunt et in alveis Numici cum ranis et pisculis degunt*. Ha tehát helyettük a *di Novensides*-t találjuk, felbátorítva érezhetjük magunkat a két csoport felvetett azonosításának további kiaknázására.

Servius Aeneis-kommentárjában (ad v. 8, 187) a következőket olvassuk: *Sane quidem veteres Novensiles dicunt, quibus merita virtutis dederint numinis dignitatem*. Kinek ne jutnának eszébe Horatius harmadik római ódájának sorai a *iustitia* és a *constantia* jutalmáról (9—)?

Hac arte Pollux et vagus Hercules
enisus arces attigit igneas,
quos inter Augustus recumbens
purpureo bibet ore nectar,

hac te merentem, Bacche pater, tuae
vexere tigres indocili iugum
collo trahentes, hac Quirinus
Martis equis Acheronta fugit.

A görög félistenek sorában foglal helyet az isteni és az emberi szféra között csakugyan közvetítő Pollux mellett Hercules, akit pl. Iuvenalis Aeneas Indiges-szel együtt emleget (11, 60—:

... venis Tirynthius aut minor illo
hospes et ipse tamen contingens sanguine caelum,
alter aquis, alter flammis ad sidera missus.

V. ö. Tib. 2, 5, 43—). Bacchus Arnobiusnak előbb idézett helyén (3, 39) Romulus és Aeneas között szerepel, míg Horatius az „emberi mérték-nél nagyobb“ Augustus (Cass. Dio 53, 16, 8: Αὐγουστος ὡς καὶ πλείον τι ἢ κατὰ ἀνθρώπους ὢν ἐπεκλήθη) a csodálatos módon az istenek közé emelt Romulus mellé állítja. (EPHk 64, 1942, 189—; v. ö. 64, 1940, 168— és C. Koch: Gottheit und Mensch. [Das neue Bild der Antike, 2.] 1942, 153—.) Közben éppúgy az „érdem“-ről beszél (13: *merentem*), mint az a forrás, amelyet Servius őrzött meg számunkra (*merita virtutis*). Tökéletesebb párhuzamosságot Koch összefoglaló *Indigetes*-jellemzéseivel (Gestirnvorehrung 84; 98) nem is kívánhatnánk.

Felvetődik a kérdés: ha a két megjelölés — mint az eddigiekből kiderült — azonos értelmű, hogy merülhetett feledésbe a nevek azonos-ságának biztos tudata? Az elszórt antik bizonyságokból mindenesetre kiviláglik a római (idetartozik a közvetlen környék, pl. Praeneste is, l. Serv. ad Verg. Aen. 7, 678: *ibi erant pontifices et dii Indigetes sicut etiam Romae*) *Indigetes* és az eredetileg sabinus (Piso ap. Arn. 3, 38, Varro l. c.), de északon Umbriáig (CIL I², 375 Pisaurum), délen Marru-

viumig (CIL 9, 349=Conway 261), esetleg még Pompeiiben is (H. Nissen: Pomp. Stud. 1877, 335; Weinstock 1188) tisztelt *Novensides*-csoport lényegbeli azonossága. Piso és Varro megjegyzéseinek hitelességét nem kell kétségbevonnunk: ebbe az irányba mutat a *d—I* váltakozása is. (P. Kretschmer, Glotta 19, 1931, 281.) Az is érthető, hogy a két név egymás mellett továbbél, és hogy pl. a liviusi *devotio*-formulában közvetlenül egymás mellé van sorolva. Quirinus is ott van Mars mellett nemcsak ugyanebben a formulában, hanem a kultuszban is: a capitoliumi Iuppiter-Iuno-Minerva-triászt Iuppiter, Mars és Quirinus hármassága előzte meg. A quirinalisi Quirinus tisztelete érintetlenül virágzott a platinusi Mars mellé, papjaik, a Sal'usok is ennek a helyzetnek megfelelőleg kapták nevüket a két dombról: *Palatini* és *Collini* (*collis Quirinalis*). A két nép *συνουσις*-ára vonatkozó többi példát is l. Altheim: Röm. Rel.-gesch. 1, 67—.

Ismeretes, hogy a két (eredetileg teljesen azonos funkciójú) hadisten közül Quirinus alakja az idők folyamán új vonásokkal bővült, különösen a Romulus-apotheosis velejárójaként. Hasonló eltolódásokat esetleg az *Indigetes*- és *Novensides* csoporthoz fűződő elképzelésekben is feltételezhetünk a nélkül, hogy az általánosságban való eredeti azonosságot vitásnak tartanók. Mindenesetre nem mindig jut olyan határozottan kifejezésre *ἑνότης*-mivoltuk, mint az *Indiges*-é, de az a szféra, amelyben képviselőik mozognak, feltétlenül egybefolyik az *Indigetes* körével.

Az is érthető, hogy — látszólag fölöslegesen, ugyanazt ismételve — a két azonos jelentésű megszólítás Decius Mus ünnepélyes *devotio*-jában egymás mellett szerepel, ha meggondoljuk, hogy a rómaiak egybeült is (pl. jogi formulákban, vagy lelki alkotuknak megfelelően általában stilisztikai eszközként), de különösen szakrális vonatkozásban mennyire szeretik a mindenre kiterjedő, túlságosan is kimerítő pontosságot. Isten-megszólításaikban is a legkörülményesebb körülírásokhoz és kiegészítésekhez folyamodnak, nehogy valamelyik istent „elhanyagolják”. (A *negligere*, mint terminus technicus, a *religio* ellentéte!) I'yen formulák pl.: *di deaque omnes, ceteri di ce eraeque deae*, vagy egyszerűen: *quisquis es, sive deus sive dea, sive mas sive femina*, vagy különösen: *vel quo alio te nomine appellari volueris* (Serv. ad Verg. Aen. 4, 577. A horatiusi *carmen saeculare* is tanulságos példával szolgál (14—):

Lenis, Illithyia, tuere matres,
sive tu Lucina probas vocari,
seu Genitalis.

(Itt különösen érdekes az, hogy egymás mellett áll a görög és a latin megszólítás, l. még sat. 2, 6, 20.)

Pusztá ötletként talán szabad egy tovább mutató körülményre felhívni a figyelmet. Pau's Festus-kivenetében olvasható egy glossa (106 M.), amely szerint *di Indiges* annyi, mint *di, quorum nomina vulgari non licet*. Ez annál figyelemre méltóbb, jegyzi meg Koch (114), „als wir hier die von Verrius Flaccus übermittelte Anschauung des augusteischen Kreises und damit gleichsam einen zeitgenössischen Kommentar zu den *Indiges*-invokationen des Vergil und Ovid vor uns haben. Die *di Indigetes* sind also als geheimnisvolle Vielheit betrachtet worden.“ Most az az érdekes, hogy az id. Plinius egy helyén (28, 4, 18) —, amely mellesleg megint csak Verrius Flaccusra, tehát Augustus korának legnagyobb antikváriusára megy vissza, —, az *evocatio*-val kapcsolatban megtdjük,

hogy ellenséges városok ostromlása közben „kihívják“ az illető város védőisteneit és Rómában hasonló, vagy még tekintélyesebb kultuszt ígérnek nekik. Ezért aztán, hogy ellenséges részről ugyanez ne történehessék meg, Róma oltalmazó-istenségének a nevét a pontifexek titokban tartják... (*Verrius Flaccus auctores ponit, quibus credat in oppugnationibus ante omnia solitum a Romanis sacerdotibus evocari deum, cuius in tutela id oppidum esset promittique illi eundem aut ampliorem apud Romanos cultum. Et durat in pontificum disciplina id sacrum constatque ideo occultatum in cuius dei tutela Roma esset, ne qui hostium simili modo agerent.* V. ö. Macrob. 3, 9, 2: *Constat... morem Romanorum arcanum et multis igno'um fuisse, ut cum obsiderent urbem hos ium, ... certo carmine evocarent tutelares deos... Propterea ipsi Romani et deum, in cuius tutela urbs Roma est, et ipsius urbis Latinum nomen ignotum esse voluerunt.* Ugyanez Serviusnál is megvan: ad Aen. 2. 351, — v. ö. ad v. 244, — és ad Georg. 1, 498, ahol éppen a *di patrii Indigetes*-ről van szó: *verum nomen eius numinis, quod urbi Romae praeeset, sciri sacrorum lege prohibetur; quod ausus quidam tribunus plebis enuntiare in crucem levatus est.*)

Az összevetés a *di Indigetes*-szel, *quorum nomina vulgari non licet*, túlságosan csábító, de arra kell gondolnunk, hogy Wissowa szerint (RE „Flora“ 2749) Róma „szakrális névével“ (ἱερτικὸν ὄνομα Lyd. de mens. 4, 73, v. ö. Plin. nat. hist. 3, 9, 65, Plut. quaest. Rom. 61, Serv. ad Aen. 3, 12) *Flora*-val „semmit sem lehet kezdeni“.

Borzsák István.

Zur Indigetes-frage.

Im ersten Teil des Aufsatzes wird eine Stelle aus Vergils Aeneis (9, 446 ff.) interpretiert. Die Götteranrufungen des Aletes (247) und des Ascanius (257 ff.), bilden mit dem feierlichen Epiphonema eine konsequent durchgeführte Einrahmung der ganzen Nisus-episode. Dabei sellen sich die di patrii (247, vgl. 2, 702) als die di Indigetes (nach der Koch'schen Auffassung), der pater Romanus (449) als Iuppiter Capitolinus heraus. Diese Götter sind es, die mit den Penates und Vesta (258—) das imperium (449) dem römischen Staate geben (vgl. 3, 159) und es unter ihrer Obhut ewig bewahren.

Anlässlich des von Koch geklärten Indiges-komplexes wird dann die Frage aufgeworfen, ob aus diesen Ergebnissen etwas über das Wesen der di Novensides zu ermitteln wäre. Koch selbst, ohne Entscheidendes zu diesem Problem beigetragen zu haben, stempelt diese Bezeichnung von Göttern (92, 1) zu „einem nichtssagenden Worte“. Aber mehrere Quellen sagen genau dasselbe über beide Gruppen. (Vgl. die lat. Zitate im ung. Texte.) Zum Beispiel finden wir bei Horaz (c. 3, 3) in der Reihe derer, quibus merita virtutis dederint numinis dignitatem (vgl. Serv. ad Aen. 8, 187), und die somit als Novensiles von den Göttern rezipiert worden sind, diejenigen Gestalten, die wir von Koch als di Indigetes oder als zu ihrer Sphäre gehörig kennen gelernt haben. Demnach wären beide Göttergruppen dem Wesen nach identisch, und von einander gegenseitig ausschliessenden Indigetes und Novensides (wie es Wissowa wollte) kann nunmehr keine Rede sein.

Wie könn'e nun dieses Nebeneinander von identischen Göttergestalten erklärt werden? In der bekannten livianischen Devotionsformel stehen ja bekanntlich die Novensides und die Indigetes nebeneinander. Aber unmittelbar davor steht auch Quirinus, der sabinische Kriegsgott

neben dem römischen Mars! Und wir wissen, dass die Novensides von den Sabinern nach Rom gelangt waren!

Endlich wird als blosser Einfall daran erinnert, dass die di Indigetes nach Verrius Flaccus diejenigen sind, quorum nomina vulgari non licet. Auch Koch leugnet nicht die Brauchbarkeit dieser Glosse. Nun möchte man nach Vergleich dieses „zeitgenössischen Kommentars zu den Indigesinvokationen des Vergil und Ovid“ (Koch 114) mit den bekannten (im ung. Text zitierten) Evokationsformeln gern geneigt sein, in den tutelares di, quorum nomen ignotum esse voluerunt, die Indigetes oder Ähnliches zu suchen. Freilich ist nach Wissowa auch mit dem geheimgehaltenen sakralen Namen der Stadt Rom (Flora) „nichts Rechtes anzufangen“.

Stefan Borzsák.

Polybianum.

Textum Polyb. 3, 49, 8 s. ita legendum puto: πρὸς ἢ ἀφικόμενος (sc. Ἀννίβας) καὶ καταλαβὼν ἐν αὐτῇ δὴ ἀδελφούς ὑπὲρ τῆς βασιλείας στασιάζοντας καὶ μετὰ στρατοπέδων ἀντικαθημένους ἀλλήλοις, ἐπισπωμένου τοῦ πρεσβυτέρου καὶ παρακαλοῦντος εἰς τὸ συμπράξει καὶ συμπεριποιῆσαι τὴν ἀρχὴν αὐτῷ, παραυτίχ' ὑπήκουσε, προδήλου σχεδὸν ὑπαρχούσης τῆς πρὸς τὸ παρὸν ἐσομένης αὐτῷ χρείας.

Anno D. MCMXXXII in praefatione tomi primi (p. XXX) historia-rum Polybianarum a se iterum editarum Theodorus Buettner-Wobst omnia ad corruptelam textus Polyb. 3, 49, 9 spectantia comprehendit sic:¹ „... αὐτῶν | αὐτῷ ὑπηνόουσε (ὑπήκουσε A^r R) A R;² αὐτῷ ὑπήκουσε (cum hiatu) I. I. Reiske, Animadversionum ad Gr. auctores vol. IV. p. 225 et I. Schweighaeuser, Polybii Megalopolitani quidquid superest; αὐτὸν (i. e. Hannibalem) ὑπήκουσε G. E. Benseler, De hiatu in oratoribus Atticis et historicis Gr. 220; αὐτῷ ταῦθ' ὑπήκουσε coni. Hultsch;³ [αὐτῶν αὐτῷ] ὑπήκουσε Buettner-Wobst¹; ἀδήριτον. αὐτῷ ὑπήκουσε (cum hiatu) C. Wunderer, Coni. Pol. 14 = Acta Sem. Phil. Erlangensis IV. 234; αὐτῷ νουνεχῶς (vel προθύμως) ὑπήκουσε Buettner-Wobst, Fleckeis. annal. 1889, 155 ss.; αὐτῷ συνυπήκουσε coni. Hultsch²; αὐτόνομον αὐτόθεν συνυπήκουσε (voluit ὑπήκουσε) C. Wunderer, Philol. 1894, 50; αὐτῷ, (προθύμως) ὑπήκουσε Buettner-Wobst coll. 1, 66, 7. 11, 34, 7 (videtur enim codicis archetypi librarius non modo dittographiam αὐτῶν ante vocabulum αὐτῷ perperam inseruisse, sed etiam ante ὑπήκουσε omisisse adverbium quoddam, quo Polybius significarat Hannibalem regi auxilium oranti libenter esse obsecutum, quod prope manifesta esset utilitas societatis cum regulo faciendae).“ Haec Theodorus Buettner-Wobst. Supremis viginti annis locum nostrum Polybianum ab ullo docto viro tractatum esse ignoro.

Carolus Wunderer locis Polybianis (3, 3, 5 ἀδήριτον μὲν σφίσι παρεσκεύασαν τὴν τῆς Ἀσίας ἀρχὴν; 15, 10, 2 δυναστείαν ἀδήριτον αὐτοῖς περιποιήσουσι; 10, 36, 3 ὑπολαβόντες ἀδήριτον αὐτοῖς ὑπάρχειν τὴν Ἰβηρίαν

¹ Annotationem ad verbum reddam, ita tamen, ut abbreviationes in editione Buettner-Wobstiana usitatas tacite suppleam.

² Quod ad auctoritatem codicum pertinet, in pagina I. praefationis Buettner-Wobstianae haec legimus:

A Vaticanus 124 saeculi XI ab Hultschio collatus, quo continentur quinque libri priores. Est omnium Polybii codicum longe praestantissimus ac fide dignissimus.

A^r duae vel tres manus recentes.

R codices recentes quinque priorum librorum vel omnes vel complures.

fretus adiectivum quoddam vocabulo ἀρχήν adiungendum censuit. Primum (Acta Sem. Phil. Erlangensis IV. 234) adiectivum ἀδήριτον, deinde (Philologus LIII. p. 50 citatis locis Polyb. 4, 27, 5, 18, 51, 9) οὐτόνομον sermoni auctoris nostri hoc loco optime convenire statuit. — Sed Polybium vocabulis ἀρχήν περιποιέω (nam συμπεριποιέω apud auctorem nostrum ἀπαξ εἰρημένον) etiam sine adiectivo usum esse satis demonstrat locus 20, 6, 3 ἐδιδάχθη τὰ πλήθη... τοῦτοις περιποιεῖν τὰς ἀρχάς... (cf. 4, 82, 6... βουλούμενος τοῦτων τινὶ περιποιῆσαι τὴν στρατηγίαν).

Contra, me sciente, neque verbum περιποιέω in historiis Polybianis neque συμπεριποιέω in litteris Graecis (Diodor. 11, 81, 2; Ioseph. A. I. 9, 7, 2) dativo commodi carere solebat. Itaque Reiske Hultsch Buettner-Wobst e dittographia αὐτῶν αὐτῷ dativum αὐτῷ sine dubio apte restituerunt.

Buettner-Wobst recte notavit librarium codicis archetypū „ante ὑπῆκουσε omisisse adverbium quoddam, quo Polybius significarat Hannibalem regi auxilium oranti libenter esse obsecutum, quod prope manifesta esset utilitas societatis cum regulo faciendae“. Sed ego contra opinionem Buettner-Wobstii ipsum adverbium illud dittographiae quoque causam fuisse pro certo habeo.

Polybius vocabulo παραυτίκα post genitivum absolutum cum significatione „statim“ saepissime usus est (18, 10, 3 τοῦ δὲ πράγματος τῷ Τίτῳ... κατὰ τοὺς ἔξ ἀρχῆς διαλοτισμοὺς προκεχωρηκότος, παραυτίκα τὸ συνεχές τῆς ἐπιβολῆς ἐξῆυφαινε; 35, 4, 13 πᾶσιν δὲ παραδόξου φανείσης τῆς ἐπαγγελίας καὶ διὰ τὴν ἡλικίαν καὶ διὰ τὴν ἄλλην εὐλάβειαν, παραυτίκα μὲν εὐθὺς συνέβη...; cf. 1, 6, 1, 4, 53, 9, 5, 22, 11, 5, 52, 1). Sermo Polybianus ab elisione aspirationeque vocabulorum in syllabam κα desinentium non abhorret, sicut locus 31, 6, 3 (δέχ' ἡμέρας, cf. Theodectes fr. 11 Nauck² ap. Stob. 3, 29, 35: τὴν παραυτίχ' ἡδονήν) ostendit. Nihil igitur obstat quin locum nostrum Polybianum sic legamus: αὐτῷ, παραυτίχ' ὑπῆκουσε.

Quae lectio etiam dittographiae codicum optime convenit. Quod si ponas exemplar archetypi codicum nostrorum ante saeculum X maiusculis scriptum esse, facillime intelligas, quomodo librarius archetypi primam litteram vocabuli παραυτίχ' (in exemplari suo Π significatam) littera ν (N significata) confuderit (vide tabulam 6 Speciminum codicum Graec. Vatic. collegerunt Pius Franchi De'Cavalieri et Iohannes Lietzmann. Ed. iterata... Berolini et Lipsiae 1929). Inde vocabulum αὐτῶν in codices nostros Polybianos irrepsisse veri est simillimum. — Syllaba autem αρ in nonnullis codicibus vetustioribus nota ρ est scripta (Oskar Lehmann, Die tachygraphischen Abkürzungen der gr. Handschriften, p. 51, tab. 4). Quae abbreviatio paulo negligentius delineata pro spiritu leni legi potest. Itaque fessus oculus librarii, cum loco duarum syllabarum αραυτ false αὐτ videret, fortuito ad vocabulum antecedens αὐτῷ reversus, dittographiam αὐτῶν αὐτῷ commisit.

S. Szádeczky-Kardoss.

Über die römische Diktatur.*

Noch vor dem Erscheinen der Abhandlung Wilckens ist im Jahrgang 1939 dieser Zeitschrift eine specielle Abhandlung über Sullas Diktatur von mir in ungarischer Sprache mit deutschem Resumé erschie-

*Bemerkungen zu Ulrich Wilckens Abhandlung: Zur Entwicklung der römischen Diktatur. Abhandlungen d. preuss. Akademie d. Wiss. 1940. Philos. hist. Klasse.

nen, die in manchen Punkten mit den Resultaten der klaren Darstellung Wilckens übereinstimmt, in anderen aber von ihnen abweicht.

Wilcken gibt im ersten Teil seiner Abhandlung eine kurze Übersicht über die Geschichte der röm. Diktatur bis 202 v. Chr., als die Institution, ohne abgeschafft zu werden, auf die Dauer von 120 Jahren einfro, da in diesen Zeiträume kein Diktator bestellt wurde. Im 2-ten Teile wird über Sullas Diktatur, im 3-ten über die Diktaturen Julius Caesars gehandelt. Meine Bemerkungen beziehen sich dem Gegenstande meiner eigenen Abhandlung gemäss hauptsächlich auf den 2-ten Teil, doch muss ich im Anschluss an dieseiben mich auch mit den andern Teilen befassen.

Im ersten Teil wird mit Recht behauptet, die römische Diktatur sei eine in den ersten Jahren der Republik entstandene echt römische Institution. Der ursprüngliche Name des römischen Diktators war *magister populi*, der ihm als Führer des Fussvolkes zukam, er hatte aber einen Führer der Reiterei (*magister equitum*) zu ernennen, auch wenn ein solcher eigentlich überflüssig war, und diese Sitte erhielt sich auch später, als der Name Diktator den ursprünglichen Namen schon verdrängt hatte.

Die Diktatur war ein ausserordentliches Amt und trat mindestens im ersten anderthalb Jahrhundert nur dann ein, wenn die kritische Lage des römischen Staates an Stelle der zwei gleichberechtigten Konsuln ein ihnen überlegenes Staatsoberhaupt forderte, dessen Überlegenheit die 24 Liktores kenntlich machten, während der Konsul nur 12 hatte, also bei schwierigen äusseren Kriegen, oder inneren Krisen. Sie waren dazu geeignet, weil die Diktatur einstellig war und der Diktator ein *imperium maius* auch den Konsuln, den eigentlichen Erben des königlichen Imperiums, gegenüber besass. Sie werden zumeist *rei gerundae causae dictatores* genannt. Eben damit diese Machtfülle der Diktatoren die republikanische Regierungsform nicht gefährde, entstand auch der durch Abdikationspflicht gegebene ephemere Charakter der Diktatur, wobei die Maximaldauer einer Diktatur in 6 Monaten festgesetzt wurde.

Der Annahme Mommsens gegenüber, dass der Spezialauftrag von Anfang an zum Wesen der Diktatur gehörte, behauptet Soltau, dem darin Wilcken zustimmt, dass es lange Zeit nur *dictatores rei gerundae* mit dem vollen alten königlichen Imperium gab, was eine Spezialkompetenz des Diktators nicht zuliess. Nun aber lassen sich nach meiner Meinung die beiden Standpunkte mit einander ausgleichen. Nach Wilcken kann die Diktatur nur durch Abdikation beendet werden, aber die Abdikation war Pflicht, und zwar musste dieselbe spätestens 6 Monate nach der Ernennung erfolgen; während nach Mommsen die Diktatur nach 6 Monaten, oder schon früher, wenn das Konsulat desjenigen, der den Diktator ernannt hatte, durch Tod oder Ablauf der gesetzmässigen Dauer seines Konsulats beendet wurde, automatisch erlosch. Ist letzteres richtig, so war die Abdikation in diesem Zeitpunkt überflüssig. Dann konnte also von Abdikation nur vor dem automatischen Erlöschen der Diktatur die Rede sein. Die Abdikationspflicht habe ich auf Grund von Sullas Gebahren und der *lex Valeria* noch schärfer hervorgehoben. Aber selbst wenn die Abdikation nur freiwillig erfolgen konnte, entsteht die Frage: wann der Diktator abdanken sollte, oder musste. Er musste es spätestens beim Ablauf der Maximaldauer seiner Diktatur. Aber die *lex Valeria* zeigt auch, wann er abdanken sollte. Er sollte es sobald als möglich tun, nachdem er die ihm gestellte Aufgabe erledigt hatte.

Ein pflichtgetreuer Mann, wie Sulla, tat es auch und dies tat auch unter den alten Diktatoren rei gerundae des 5. Jahrhunderts v. Chr. Cincinnatus, der nachdem er den ihm gegebenen Spezialauftrag, den von den Aequern geschlagenen und eingeschlossenen Konsul zu befreien, erledigte, schon 16 Tage nach seiner Ernennung die Diktatur niederlegte. Dann aber ist auch Mommsens Annahme über den Zeitpunkt der Abdiktationspflicht richtig und kann dies auch auf die dictatores rei gerundae bezogen werden, wo aber der Spezialauftrag gewöhnlich militärischer Natur war und die Abwendung einer gefährlichen militärischen Situation bezweckte. Nur darf man Spezialauftrag und Spezialkompetenz nicht mit einander verwechseln. Der Spezialauftrag bedeutete nur so viel, dass nach Erledigung desselben der Diktator abdizieren sollte, bis dahin aber das alte königliche Imperium in seiner Totalität ausüben durfte. Die Abdikation war zwar nach der Erledigung seines Auftrages Pflicht, deren Ausübung er aber eben im Besitze des vollen königlichen Imperiums vermeiden konnte. Und die meisten taten dies auch. Darum war auch die Feststellung der Maximalzeit notwendig. Nach Ablauf derselben durfte er sich nicht mehr weigern, denn dies war der Endtermin der Abdikation, und darnach durfte er die ihm gegebene Macht nicht mehr ausüben. Die Spezialkompetenz ist etwas ganz anderes. Sie bedeutet, dass er nur gewisse Geschäfte erledigen durfte und zu erledigen hatte; und wenn er die Diktatur zur Erledigung anderer Angelegenheiten benützte, er seine Befugnis überschritt, selbst wenn dies geschah, noch so lange er rechtmässig Diktator war, und nach Ablauf seiner Diktatur dafür belangt werden konnte. So wurde der Diktator clavi figendi causa, L. Manlius Imperiosus i. J. 363 v. Chr. angeklagt sich den Krieg gegen die Herniker willkürlich angeeignet zu haben.

Damit kommen wir dazu über die Diktatoren mit meist nicht-militärischen Spezialkompetenzen des 3. Jahrhunderts zu sprechen. Hier meint nun Wilcken auf Grund des i. J. 1935 erschienenen Buches von Hans Rudolph: „Stadt und Staat im römischen Italien“, dies sei eine Umwandlung der römischen Diktatur, entstanden unter dem Eindruck der Änderungen, die diese Institution in den latinischen Munizipien erfuhr, als die Diktatur in denselben von Rom aus eingeführt wurde, und dass auch damals der Diktatorname in Rom den früheren Namen: *magister populi* verdrängte. Dass der Diktatorname aus *Latium* stammt, wo vielleicht schon früher der an der Spitze der Staaten stehende Einzelbeamte Diktator genannt wurde, scheint auch mir wahrscheinlich. Es mag dies also eine Rückwirkung der latinischen Diktatur auf die römische gewesen sein. Weniger wahrscheinlich scheint mir, dass die Munizipaldiktaturen Nachahmungen der römischen Diktatur waren und die römischen Diktaturen mit Spezialkompetenz auf Einwirkung der latinischen Diktaturen zurückzuführen seien, da in den latinischen Städten die Diktatoren Jahresbeamte waren, also nicht ausserordentliche Beamte wie in Rom und daselbst die Abdiktationspflicht auch nicht so am Platze war, wie in Rom, wo erst Caesar die Jahresdiktatur einführte. Ferner gab es in Rom auch später, wenn auch nur ausnahmsweise, *dictatores rei gerundae*, so in den Jahren 249, 217 u. 216, obzwar in letzterem Fabius Buteo nur formell ein solcher gewesen zu sein scheint, der eigentlich nur die Ergänzung des Senats zu besorgen hatte und nach Erledigung dieser Aufgabe noch am demselben Tage abdankte. Übrigens ging die römische Diktatur, als die meisten Diktatoren durch die Spezialkompetenz nur ohnmächtige Figuren wurden, bald ein, wozu aber, wie Wilcken richtig bemerkt, auch

die Kreation der Diktaturen durch den Senat, die Ernennung des Diktators durch einen Konsul, ferner die durch das Volk erzwungene Abschaffung der Freiheit von Provokation und Interzession und vereinzelt auch Bestellung durch Volkswahl beigetragen hat. So ward von 202 bis 82 kein Diktator bestellt. In 82 wurde dann Sulla Diktator.

Was nun Sullas Diktatur betrifft, so übereinstimmte und übereinstimme ich mit Wilcken darin, dass er bestrebt war sich wenigstens formell an die alte Diktatur zu halten. In Bezug auf die Bestellungsform hielt und halte ich mich trotz Cicero ad Att. IX. 15, 2 an die ausführliche Erzählung bei Appian. Ich gebe zu, dass es dem Herkommen besser entsprach, wenn er sich durch einen Konsul ernennen liess. Aber ich glaube kaum, dass er je ernstlich damit rechnete, dass einer der Konsuln von 82 ihn zum Diktator ernennen werde, da beide entschlossene Marianer waren. So musste es ihm nur angenehm gewesen sein, dass beide tot waren. Es trat also ein Interregnum ein. Der Interrex war nicht befugt einen Diktator zu ernennen, wohl aber Konsuln wählen zulassen. Wenn er also so sehr auf die Ernennung erpicht war, so hatte er nur zwei zu ihm haltende Personen zu Konsuln wählen, und sich durch einen von ihnen zum Diktator ernennen zu lassen. Anstatt dessen liess er gleich durch den ersten Interrex der Volksversammlung vorschlagen, dass eine Diktatur errichtet und er zum Diktator bestellt werde. Der Interrex hiess Valerius Flaccus, war *Princeps senatus* und ehemaliger Genosse des Marius im Konsulat, der aber jetzt dem Sulla sich bereitwillig zur Verfügung stellte, wofür ihn Sulla damit belohnte, dass er ihn zum *magister equitum* ernannte. Die Volksversammlung nahm seinen Vorschlag an, und so schien Sulla durch einmütigen Willen des Senats und *Populus*, also der ganzen Bürgerschaft, Diktator geworden zu sein. Und dies war ihm umso angenehmer, als er die Absicht hatte eine neue Konstitution zu schaffen. Da also schon im Vorschlag Sulla als Diktator empfohlen, dieser Vorschlag von der Volksversammlung angenommen und durch Renunciation des leitenden Magistrats zum Gesetz wurde, fasse ich die Bestellung Sullas zum Diktator als Volkswahl auf. Die Ernennung war, wenn Ciceros Bemerkung richtig ist, eben nur Formalität, die vorgenommen wurde, damit Sulla als ernannter Diktator gelten könne. Grosses Gewicht wird er übrigens darauf kaum gelegt haben.

Auch die Art seiner Diktatur wird schon in alter Zeit richtig angegeben. Er war *legibus scribendis et rei publicae constituendae dicator*. Wie schon ich, behauptet auch Wilcken, dass sich seine Diktatur wenigstens formell ganz der letzten Art der römischen Diktaturen vor ihm, nämlich der Spezialdiktaturen nicht, militärischen Charakters anschloss. Aber Wilcken hebt richtig hervor, dass der Umstand, dass er dadurch berechtigt war, ganz neue Gesetze und eine neue Konstitution zu geben, die Bedeutung seiner Diktatur weit über diejenige der gewöhnlichen Spezialdiktaturen erhob, wie sie auch sonst durch das von Provokation und Interzession befreite *Imperium maius* und die 24 Liktores eher der ältesten Diktatur gleich.

Was die Dauer seiner Diktatur betrifft, so hat Sulla an der Abdikationspflicht festgehalten und die *lex Valeria* hat auch den Termin angegeben, wenn die Abdikation erfolgen sollte. Sie sollte erfolgen, wenn er seine Aufgabe erfüllt, seine gesetzgeberische Tätigkeit beendet und die Konstitution durchgeführt hat. Eben dies bewog ihn auch

keinen fixen Termin seiner Abdikation anzugeben und die Maximaldauer zu überschreiten. Man durfte ihm vertrauen, dass er, sobald er seine Aufgabe erledigte, freiwillig abdizieren werde. Aber dass dies Vertrauen sich auf seine Genußsucht stützte, wie auch Wilcken meint, habe ich schon in meiner ungarischen Abhandlung bezweifelt, in dem ich nachzuweisen versuchte, dass die Erzählungen über seine Genußsucht übertrieben sind, und wahrscheinlich auf Verleumdungen seiner Feinde zurückgehen. Aber man kannte sein Pflichtgefühl, das ihn überhaupt bewog, eine so schwierige Arbeit zu übernehmen.

Die durch ihn geschaffene Konstitution gab der republikanischen Staatsordnung ein starkes oligarchisches Gepräge, wodurch er die letztere widerstandsfähiger zu machen hoffte. Nun musste er aber auch für den Bestand dieser Konstitution sorgen. Die Organisationsgesetze für unabänderlich zu erklären, hatte kaum einen Zweck, denn nach seiner Abdankung hätte man doch vermocht, dieselben zu ändern. Er suchte daher die Konstitution durch Ausrottung seiner Feinde, durch die 10,000 Kornelien und über 100,000 durch ihn versorgten Veteranen dauerhaft zu machen, deren Existenz und Wohlstand von dem Weiterbestehen der durch ihn geschaffenen Zustände abhing, und denen er nach seiner Abdankung auch den Schutz seiner Person anvertraute. Aber auch so konnte er nur so viel erreichen, dass die durch ihn geschaffene Konstitution noch 8 Jahre nach seinem Tode in grossem Ganzen erhalten blieb, dann aber zerbröckelte.

Über Julius Caesars Diktaturen habe ich nicht gehandelt, da ich dies einer eigenen Untersuchung vorbehielt. Nur nannte ich ihn nach Mommsen *rei publicae constituendae causa dictator*. Dass er dies nicht war, ist unbeweisbar, aber wahrscheinlich. Er war mehrmals Konsul, ihm standen immer Volkstribune bei und auch die Menge war ihm zugetan, so dass er die Diktatur nicht benötigte, um ihm genehme Gesetze zu schaffen. Auch weilte er während seiner Diktaturen meist fern von Rom, so dass ihm die alte Diktatur *rei gerundae* mehr entsprach. Seine erste Diktatur war wahrscheinlich *dictatura comitorum habendorum causa*. Seine zweite Diktatur nach Pharsalos scheint er auf die Dauer eines Jahres erhalten zu haben. Vor Thapsus war er eine Zeit lang wahrscheinlich nicht Diktator. Nach Thapsus wurde er gleich auf 10 Jahre zum Diktator designiert, aber immer nur auf ein Jahr ernannt und hatte jedesmal vor der Ernennung zu abdizieren. Dadurch wurde die Diktatur Jahresamt. Dies wird von Wilcken richtig damit erklärt, dass das Julische Geschlecht aus einer latinischen Stadt, aus Alba Longa stammte, und Caesar wahrscheinlich, wie sein Zeitgenosse Licinius Macer, (bei Dionys Hal. V. 74) glaubte, dass die Römer ihre Diktatur von den Albanern geholt haben. Während seiner IV. Diktatur wurde er zum *dictator perpetuus* designiert und nach dem er die IV. Diktatur am 13. Februar 44 niederlegte, noch an demselben Tage zum lebenslänglichen Diktator ernannt. Schon die Annuität und Kontinuität bewirkte, dass er nicht befürchten musste, dass die Leitung des Staates ihm entrissen werde. Durch die *dictatura perpetua* wurde er lebenslängliches Staatsoberhaupt, wie die alten Könige, obwohl er den Königstitel und das Diadem nicht annahm und auch seine übrigen republikanischen Würden, insbesondere diejenige des Konsulats beibehielt, so dass er nicht unter einem alles in sich begreifenden Titel herrschte. Die Abdikationspflicht fiel seitdem natürlich weg und er brauchte auch keine Diktatur mit durch ihn selbst bestimmbarern Termin, ebenso kein Überschreiten der Maximaldauer, wie Sulla. Er war nicht so selbstlos, wie dieser, aber auch nicht so unbarmherzig. Aber

dies war den republikanisch gesinnten Römern doch zuviel und nach einem Monat wurde er ermordet. Nach seinem Tode aber wurde die Diktatur durch die lex Antonia überhaupt abgeschafft. Aber die durch die lex Titia kreierten tresviri rei publicae constituendae ahmten, wie das ihr Titel „rei publicae constituendae“ und die Proscriptionen zeigen, wie dies Wilcken richtig bemerkt, nicht die Diktatur Julius Caesars, sondern diejenige Sulla nach. Die Einstelligkeit ward natürlich aufgegeben und damit auch der Diktatortitel. Im Jahre 22 v. Chr. wollte das Volk Augustus bewegen sich zum Diktator bestellen zu lassen. Aber Augustus lehnte dies beharrlich ab, da die Diktatur mit dem Principat unvereinbar war.

Wenn auch einige Fragen strittig bleiben, so hat doch Wilckens Untersuchung die Kenntnis der Diktatur, besonders derjenigen Sulla's und Julius Caesars bedeutend gefördert.

Stefan Heinlein.

Don Juan mondája Kisfaludy Károly Karácsonéjében.

Kisfaludy Károly *Karácsonéjének* egy szívtelen úrfi a hőse. Vadászszenvedélytől hevítve, rideg lelketlenséggel lövi le a hozzá esdeklő leánya legeltette őzet. De szívtelenségéért borzalmas halállal lakolt meg.

Bajza Józsefet, mint ezt Toldy Ferenchez intézett levelében olvasuk (1829. szept. 6.), a „kisérteties“ költemény angol balladákra emlékeztette. A *Karácsonéj* Weber Artúr megállapítása szerint két tárgykörbe vág: az egyik a kegyetlen vadász történetéé, a másik a Don Juan-mondák világa.¹ Heinrich Gusztáv arra utal, hogy a *Karácsonéj* mind tárgyában, mind feldolgozásában Bürger *Der wilde Jäger*ének sikerült utánzata.² Heinrich azonban nem vetett ügyet *Bánóczi József* megállapítására. Bánóczi is tudatában van Bürger hatásának, de eredetinek találja a tárgyházhoz teljesen simuló, festői nyelvet, ömlő sorait, tiszta rímelt.³ Másfelől az is igaz, hogy Zlinszky Aladár Heinrichnél is szigorúbban ítél: a *Karácsonéj* „egészen mása“ a *Vad vadásznak*, a borzalmak halmozásában pedig „valóban felülmúlta“ Bürgert.⁴ Ezen a megállapításon egy szemernyi enyhít Gálos Rezső: a vadászat képében a dunántúli emlékek hatását látja.⁵

Don Juan-monda nyomát csak Weber Artúr vette észre. Kiindulópontunk az ő eredménye. Arra törekszünk azonban, hogy szélesebb mezőre tekintsünk; rá akarunk világítani a motívum világirodalmi jelentőségére. Célunk még az is, hogy sugarat vessünk arra a forrásra, amelyből a magyar költő merített.

*

A vadászatról hazaszáguldó úrfit károgó varjak követik. Mikor egy puszta templomhoz ér, gúnyosan kérdi:

„Olly fejéren mi kacsingat
Ott felém a fű között?”

¹ A. Weber Don Juan en Hongrie, Revue de Hongrie, 1912, II. félév, 142—157. l., a *Karácsonéj* francia fordítása a 150—152. lapokon.

² Német balladák és románcok, 1896. 78. l.

³ Kisfaludy Károly élete és munkái, 1882, II. k., 116. l.

⁴ Arany balladaforrásai c. tan.-ban, Irodalomt. Közl. 1900, 8. l.

⁵ A Dunántúl a két Kisfaludy költészetében, 1927, 57. l.

„Úrfi, úrfi! az halálfő,
Ember egykor s üldözött;
Tömlöcödből itt tettük le,
Éve lesz, mint öngyilkost.“
„Haha! így nem félti hölgvét,
S itt hevét lefázza most“
S hetykén rúg a koponyához:
Nosza, csont, jer vacsorámhoz!

Ezek a kutatóktól mellőzött sorok élesen mutatják a Don Juan-mondához fűződő indítékot. Weber is csak a kíséő mozzanatban találja meg a kapcsolatot. De a kiemelt sorokból világlik ki a legmeggyőzőbben, hogy a ballada hőse nemcsak szívtelen vadász volt, hanem élettíprő Don Juan is; kiderül, hogy egy hölgvét féltővel bánt el cudar kegyetlenséggel és üzte azt halálba a gyönyöröket hajszoló ifjú.

A szerelmi motívum még egy helyen tűnik fel. A gödörből tompa jaj mordul fel, a kereszt is búsan fordul el tőle, a kastélyban pezsgő-kedvű társaság várja:

Föl barátim csábra, táncra,
Hadd perdüljön a leány,
Víg dalunk az égig hasson,
Van borunk! húzd rá cigány!

Nincs mérték a szilaj kedv tombolásában. Éjfélkor halálfő „hempelyeg be“. Feddözik „gyilkosa“ ellen, „durva ösztön- s kénynek“ élt arra kéri, térjen magába. De ez makacsul ellenszegül. Erre undok szörnnyé duzzad a koponya, kénköves lángot lövel, reá lehel; a bűn fia összeomlik, hamvait forgószeél szórja szét.

Az esztétikus okos boncoló készségével mutat rá Greguss Ágost az egység hiányára a *Karácsonyében*. Nem lehetetlen, hogy Kisfaludy Károly a sem Istent, sem embert nem ismerő kegyetlen vadász bűnhődését a mindenkin átgázoló nővadász kísérteti lakolásában kereste.

A Don Juan-mondát kivált négy ragyogó alkotás teszi elmúlhatatlan emlékvé: a spanyol *Tirso de Molina* (Gabriel Tellez 1570–1648) *Sevillai nőcsábítója* (*El burlador de Sevilla*), Molière-nek sajátosan francia és kora szelleméhez híven simuló *Festin de pierre*-je, Mozart operameke, Byron lírai és szatíras erőteljű duzzadó Don Juan-eposza, noha ez már alig örökít meg valamit a mondából. Az a motívum, hogy leányáldozata kigúnyolt apjának lovasszobrát Don Juan csőfondáros kegyetlenséggel vacsorára hívja, ez el is megy, Don Juant pedig pokolba taszítja, izgalmas erővel ragadta meg mind az alkotók, mind az élvezők képzeletét.

Nagyon tanulságos figyelni arra is, milyen forrásból támadtak ezek a mesteri alkotások. Egy pillantást kell vetnünk a mondára. Heinrich Gusztáv úgy találta, hogy hazája Spanyolország; hőse, Don Alfonso, Júfre Tenorionak, XI. Alfons legbizalmasabb emberének, a fia, János; ez „legpregnansabb“ fajképvé lett a nőcsábításnak.⁶ Az olasz Farinelli Artúr találóan fejtegeti, hogy Don Juan édestestvére Faustnak (*fratello di sangue del Fausto*). Az az álláspontja, hogy a monda az 500. vagy 400. évre száll vissza, kezdetleges jellegétől megszabadult és olyan sajátos alakot öltött, mely megfelelt a délvidéki ember sajátos világának; csak a *Burlador* megjelenése után rögződött Seville-hoz. Farinelli beható

⁶ A Don Juan-monda, Budapesti Szemle, 1882, XXI. szám. 167. 1.

filológiai tárgyalásokba bocsátkozik annak a hiedelemnek cáfolására, hogy Don Juan Tenorio olyan csélcsep lett volna, mint amilyennek a *Burlador* rajzolja.⁷

Bolte János, a nagy folklorista, miután tüzetesen fejtegette a monda népies változatait, arra az eredményre jut, hogy magva a menyegzőn megjelent holt lovag mondája.⁸

Figyelmet érdemel Reynier Gusztáv is. Azt írja, a középkor számtalan gyűjteményében, sőt a XVI. századi kísértetjelenésekről szóló írásokban is, nem egyszer olvassuk, hogy a katekizmusi tanítást kísérő borzalmas, de épülésre szánt történetekben számtalan változata van ennek: a gyönyörvadászatok természetfeletti büntetések érték, mert túllépték a hatodik parancsolatot.⁹

A kérdéssel alaposan foglalkozott Gendarme de Bévotte György is. Hatalmas munkát szentelt a Don Juan-mondának, szől eredetéről s aprólékos gondossággal fejtegeti feldolgozásait. A monda származását vizsgálva, arra az eredményre jut, hogy ez lényegében olyan babonák és mesék kimeríthetetlen állományához tartozik, amelyekben halottak avatkoznak az élők dolgaiba; ezúttal hiábavaló volna határozott kiindulópontot keresnünk (un point de départ déterminé).¹⁰

Valóban, Gendarme de Bévotte a kérdés lényegére tapintott. Hogy mennyire a holtak élők dolgába való beavatkozásának mozzanata a lényeges, igazolják azok a változatok is, melyekhez a *Karácsonéj* motívuma szorosabban kapcsolódik. A *Karácsonéj* indítéka: a koponya megrúgása, majd ez: mint hívja lakomára a kegyetlen ficsúr, végül a koponya boszszúja; mindez nem a köszöbortípushoz, hanem a mondának, minden jel szerint, ősbib alakjához tartozik. Ezúttal három csoportot kell szemügyre vennünk. balladákat, meséket és drámákat.

Ilyen tárgyú balladák élnek az olasz nép ajkán Ferrarában, Rovignóban.¹¹ Ismerik a firenzeiek is. *Leonzio, ossia la terribile vendetta di un morto*, 1878. Él még Velencében és Sziciliában is. Hőse Leonzio, istentelen nagyúr; a temetőben megrúg egy koponyát, majd lakomára hívja, de a csontváz pokolba taszítja.¹² Legjelentősebb a Leon hegyes vidékéről való, Menendéz Pidal-feljegyezte spanyol ballada.

Ebben a spanyol változatban a vacsorára hívott koponya a sírba tessékeli az ifjút:

Entra, entra el caballero,
Entra sin recelo en ella,

⁷ Don Giovanni, Note critiche, a Giornale Storico della letteratura italiana, XXVII. kötetében, 1896, 1—77. l.

⁸ Über den Ursprung der Don Juan-Sage, Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte, 1899, 374—398. l.

⁹ Les Origines de la légende de Don Juan, Revue de Paris, 1906, mai—juin, 314—338. l.

¹⁰ La légende de Don Juan. Son évolution dans la littérature, des origines au romantisme, 1906, XX. 547 l., az eredetről l. kivált a 48. lapot.

¹¹ L. Bolte értékes folklore-jegyzeteit id. tan.-nak, 388. lapján. Vannak a balladának breton, dán és német változatai is, u. itt 391—392. lapokon.

¹² Gendarme de Bévotte id. m.-ben 44. l.

Dormirás aqui con migo,
Comerás de la mi ceno¹³

A spanyol balladának van egy Algarvéből való portugál változata is: *A Mirra* (a Csontváz). Ebben az a legérdekesebb, hogy a macabreszerűen induló történet jól végződik.¹⁴

Mondai és mesei alakulatai is vannak. Érdekesebb a német *Gäste vom Galgen, Die erhängten Gäste* és a *Todter zu Tisch geladen*. Van egy portugál alakulata is Morin nevű kapucinus szerzetesről. Mindegyiknél megtaláljuk a koponyával való kölcsönös vendégségbe hívás mozzanatát; mikor a koponya sírjába hívja az ifjút, ez elvágódik, koponyája szétloccsan.¹⁵

Elzászban is mesélnek róla (l. Flaxland és Sécillot gyűjteményét). Picardiában a népképzlet tovább szőtte és jó végződéssel enyhítette a *Souper du Fantôme*-ot: a koponya-hívta ifjút a temető kápolnájában terített asztal várja, a halottak is ott vendégeskednek, majd a fiatalember hazatér. Ehhez hasonló meséket ismernek Gascogneban, Bretagneban is.¹⁶

Felmerül a kérdés: balladából vagy meséből merített-e Kisfaludy Károly? Maga a *Karácsonéj* Arany János előtti balladaköltészetünk egyik legjellemzőbb terméke, gondosan kell foglalkoznunk vele. Csaknem kínálkozik az a feltevés, hogy a balladaköltőt csak ballada sugalmazhatta. De hamarosan kiderül majd, hogy helyesebb lesz a drámák körében vizsgálódnunk.

Különösen figyelemreméltóak az iskoladrámák. Tudomásunk van arról, hogy 1615 őszén az ingolstadti Jézus-rendi kollégiumban előadtak egy ilyen tárgyú színművet. Csak a meséje ismeretes, maga a dráma elveszett. A buja és kegyetlen Leontinus a hőse. Ez egy temetőn át vezető útjában koponyára talál, gonoszul beleköt, majd vacsorára hívja. A lakomán résztvesznek Leontinus barátjai is. De jön egy szörnyű ember: az ajtót hiába reteszeli el, irtózatos keze érintésére lehull a lakat. Bejut, leül a gróf mellé; a barátok kisurrannak előle; a gróft megragadja, falhoz vágja, majd a pokolba cipeli.¹⁷

Az 1658-iki rottweili jezsuita iskoladráma, mint Bolte megállapította, korántsem másolata az ingolstadtinak, noha a mese lényegét megőrizte. Van egy 1700 tájáról való is, Dillingenben játszották: *Ludus Infelix Leontii Florentini Comitiss*. Leontius itt is lakomára hívja a koponyát, miután gúnyosan szólt hozzá. A dorbézoló társaság együtt ül, mikor a koponya jelentkezik. Hosszú beszéddel fordul a dárídózókhoz. Fergetes szavával magára Leontiusra így ripakodik: *Maledicte ad ignem perge, maledicte ad Stygem*.¹⁸

¹³ Bolte d.-ban 390. l. Eredetileg Don Juan Fernando Menéndez Pidal *Collección de los viejos romances que se cantan per los Asturias* c. gy.-ben, 1885.

¹⁴ Farinelli id. m.-ban, 22. l.

¹⁵ Farinelli id. m.-ben 21—23. l.

¹⁶ L. G. Reynier id. t.-át, 326—7. l. és Gendarme de Bévotte id. k.-ét, 46. l.

¹⁷ Bolte id. d.-ban 377—8. l.

¹⁸ U. itt: 381—387. l. — Zeidler Jakab azt fejtegette, hogy 1635-ben a morvaországi Iglauban a jezsuiták előadtak erről a tárgyról egy drámát, a latinul írott *Thanatopsychiá*t (*Beiträge des Klosterdramas* c. dolgozatában a *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte* 1896. évf.-

Kolczava Károly, prágai Jézus-rendi szerzetes, 1713-ban írta hasonló tárgyú drámáját: *Atheismi poena, seu vulgo Leontinus*. Nem egy dráma van még a dorbézoló Leontiusról.

Farinelli arra utal, hogy a Leontius-drámát először olasz színpadokon játszották, de tárgya idő múltával szegényes bábjátékká (burattinata) fajult. Olasz földről jutott el Németországba.¹⁹ Farinelli feltogását megerősíti a nem kevésbé széles tudású Bolte. A német tudós régi eredetű olasz népkönyvre hivatkozik: *Storia esemplare, la quale tratta d'un uomo per nome Leonzio che stava sempre in allegria*. Ennek a hőse is gúnyosan hív lakomára egy koponyát. A halott meg is jelenik. Kiderül, hogy Leonzio nagybátyja volt. Unokaöccsét a pokolba viszi.²⁰

D'Ancona a folklóre-kutatásnak és az összehasonlító irodalomtörténetnek egyik legkimagaslóbb olasz mestere, úgy találja, hogy a koponya meghívása német jezsuiták találmánya.²¹ Gendarme de Bévotte elveti ezt az álláspontot.²²

Zeidler, a kérdés egyik legalaposabb kutatója, arra utal, hogy a tárgynak rengeteg drámai feldolgozása akad: vannak róla parasztdrámák, kasperliádák, hanswurstiádák, bábjátékok is; hol a kőszobor, hol a halálfe vezérindítéka uralkodik bennök; az alaprétteghez sok cikornya járult, de a lényeg megmaradt.²³

Nagyon természetes az a feltevés, hogy a Leonzio történetét Bécsben is előadták akár mint bábjátékot, vagy egyéb alakban is. Ez a jelenség Kisfaludy Károly balladájának vizsgálata szempontjából döntő fontosságú.

Az ifjú Kisfaludy Károly 1812-ben Bécsben él. Bátyja, Mihály, váltig mondogatja apjának, kár pénzt küldeni öccsének, mert „a komédiásokkal és a piktorokkal” egy este nyakára hágna annak.²⁴ Mikor újból Bécsben van, sűrűn látogatja a színházakat, megismerkedik a német színi irodalommal. Azt írja Bánóczi József, hogy a színházi élet Bécsben Kisfaludyt a „fejlesztő és útbaigazító ráutalások” tömegével gazdagította.²⁵

Bécsben nyerhetett útbaigazítást a Karácsonéjhez is. Támogatja ezt a feltevést két fontos, magából a balladából merített érvünk is. A világirodalmi jelentőségű tárgy Kisfaludy költeményében két érdekes drámai mozzanatot tüntet fel.

Az első: az úrfi „dús lak”-ában vendégek várják, „pezseg” a sok ember, húzza a cigány, vadít a mámor:

S a ház sarki szinte rengnek
Nyalka táncban úgy kerengnek.

ban, 88—102. l.) A Thanatopsychiát mellékelve ki is adja itt, értékes jegyzetekkel (103—127. l.).

¹⁹ Id. d.-ban: 28. l.

²⁰ Id. d.-ban: 388. l.

²¹ La leggenda di Leonzio, a Miscellanea di studi critici c. könyvében, 1903, 621. l.

²² Id. m.: 45. l.

²³ Id. d.-ban 90. l. L. még Gendarme de Bévotte levelében 278., 306. és 388. l.

²⁴ Toldy Ferenc: *Irodalmi beszédek*, II. 6., 76. l.

²⁵ *Kisfaludy Károly élete és munkái*, I. k., 98. l.

Később vacsorához ülnek, kézzől-kézre jár a bújdosó pohár. De egyszerre kigyószemű koponya gurul a terembe, a vendégek rémületekben kiiramodnak.

A vendégekkel való dőzsölés, majd ezek kerekét oldása egyik legjellemzőbb vonása a tárgy drámai feldolgozásainak. Arra, hogy nyers drámai anyag felé szívesen fordul a romantikus költők figyelme, mintaszerű példát szolgáltat Hugo Viktor is. Mint ahogyan a nagy romantikus költő szívesen tekintett Guilbert de Pixérécourt melodramái felé, annyira megkaphatta Kisfaludyt is Bécsben a guruló koponyás történetnek valamelyik melodramaszerű előadása.

Nem kevésbé jelentős a ballada befejező része:

És undok szörnnvé duzzadva,
Kénköves lángot lövel,
Egy-egy mennykő csontütése
S így tátongva rálehel.
A bűn fia összeomlik,
Száz forgószél csap bele.
És üvöltve szórja hamvát,
Baglyoké lesz lakhelye:
S ott huhogják minden éjjel,
Ami történt a vad szívvél.

Mennyi mozgalmasság van ebben a tíz sorban. A melodramaszerű történetnek Kisfaludy-látta változatában a magyar költő lelkét megkaphatta a szörnyűségahajhászó színpadi mesterkedés: a kénköves lángot szikrázó szörnnvé alakítás s a forgószél sivitása után előrémedező bagolyhuhogás.

Miközben áttekintettük a tárgy történetét, külső és belső érvek alapján arra az eredményre jutottunk, hogy Kisfaludy Károly egy bécsi látványos színélődés ígérete alatt állott. A motívum rendkívülisége, emberfeletti csodássága, macabreszerűségének a dőzsölők világával szembemeredő, törülmetszett romantikus ellentéte szinte kínáltan kínálta a magyar költőnek, hogy balladája záró fordulatul feldolgozza.

Elek Oszkár.

*

Veille de Noël de Charles Kisfaludy.

Les recherches ont démontré que le modèle incontestable de la ballade épique intitulée Veille de Noël de Charles Kisfaludy était Le chasseur sauvage de Bürger. D'un autre côté il est évident que la Veille de Noël a des strophes qui prouvent que le poète a interpolé aussi le motif le plus efficace de la légende de Don Juan: le crâne roulant invite le chasseur cruel et le séducteur impitoyable à un repas mystérieux. L'auteur de l'article examine les différentes théories ayant trait à l'origine de la légende, celle de Henrich, de Farinelli, de Gendarme de Bévotte et de Reynier.

Il envisage les ballades populaires qui ont pour sujet l'histoire du crâne roulant et qui sont répandues chez beaucoup de peuples. D'après les recherches de Farinelli, de Bolte et de Zedlitz il traite aussi les drames scolaires et leurs variantes. Voici le résultat auquel il parvient: le jeune Charles Kisfaludy qui aimait à fréquenter le théâtre à Vienne, y a vu sur le sujet en question un mélodrame à trucs qui l'a fortement impressionné.

Oscar Elek.

Hol van Mindszenti Gábor naplója?

Horváth János előadásaiiban felvetette azt a kérdést, hol van, hová került Mindszenti Gábor naplója, melyet János király utolsó napjai címen 1837-ben gróf Kemény József adott ki Erdélyország Történeti Tárában (I. 7—19) Kolozsvárt? A kéziratot senkisé láta, senkisé említé azótá, hogy Kemény József napvilágra hozta. Pedig a magyar prózának ez a Mikes Kelemen leveleihez hasonlítható remeke, hol Szapolyai János megható emberi közelségben áll előttünk szinte romantikusan színes háttérben, megérdemelte volna, hogy kritikai kiadásban juttassák a magyar tudományosság birtokába.

Most Kolozsvárt járván, Kelemen Lajos segítségével megtaláltam Kemény József kéziratai között azt a másolatot, amiről a Kemény-féle kiadás készült. Jelzete: Coll. ms. C. J. Kemény t. XXX. Varia és a Kemény-féle kéziratgyűjteménnyel együtt az Erdélyi Múzeum levéltára főigazgatójának irodájában áll.

Először is azt kell megállapítanunk, hogy a kézirat nem gróf Kemény Józseftől származik, hanem Benkő Józseftől, Erdély szorgalmas ismeretőjétől. Címe:

II. Első Zápolya János Király' || utolsó napjai || írta le || Mindszenti Gabor || 16 János Király' Udvari Embere || most pedig || közre bocsátja leg előzőr || közep ajtai || Benkő Josef,

A másolat előtt egy latinnyelvű előszó világosít fel a kézirat eredetéről:

Praefatio.

Manuscriptum hoc auro praeciosum, dignumque, ut non amplius publicam fugat lucem, obtinuimus M. Vásárhelyini Ad 1789 ab Illmo Dno Comite Ludovico Theleki de Szék, bonarum artium fautore, Patriacque rerumque patriarum amatore insigni.

Continetur vero idiographa hujus manuscripti in Codice manu exarato, veteres Transilvaniae Articulos sic dictos Diaetales in se continente.

De Auctore hujus Manuscripti haec habeto: in codice praeaudato circa finem, ubi haec historia incipit, in fronte quasi ejusdem haec legitur manu eadem, quae historiam hanc descripsit, scripta: „Mindszenthí Gábor Diariuma Öregh János királi haláláruł.“ Nec retento auctoris nomine, alium praefiximus titulum, forte magis (si lubet) convenientem.

Auctorem vero fuisse coaevum, non est cur pluribus doceamus, quum ille ipse historiae contextu ubique palamfaciat

Josephus Benkő m. p.

Ez az előszó nyomára vezet a kéziratnak. Benkő szerint a kéziratot gróf Teleki Lajostól kapta Marosvásárhelyen és egy erdélyi országgyűlési articulusokat tartalmazó kézirat vége felé található. Benkő megadja a kézirat pontos címét is. A szerzőről azonban nem tud vagy nem akar többet mondani, mint amit a kéziratból tudunk.

Valóban rejtélyes egyéniség ez a Mindszenti Gábor! Bár Szapolyainak közeli embere, semmi nyoma nincs az egykorú történeti forrásokban, ilyen nevű embert semmiféle oklevélben vagy okmányban eddig nem sikerült felfedezni. Pedig nem csekély műveltségű és kitűnő tollú ember lehetett...

Benkő kéziratában még figyelmet érdemelnek a másoló széljegyzetei. Összesen 12 szómagyarázó vagy összövegre utaló széljegyzetet találunk. Ezek (balról a szöveg, jobbról a széljegyzet szavát irtuk fel):

mües	a) fert loco müis
mia	i. e. miatt
zabliajat	kardgyát
chiomo	csomó
lu	lő
hasartos	hásartos
Lekró	a) fert Le Croix
Kremont	Cremonát
Geraddát (sic!)	
Wrantzus	a) Werantzus
ketes	kétes, kétséges
giorgiáknak	gyergyáknak

E jegyzetekben feltűnik különösen a franciául lehetetlen Le Croix (helyesen: La Croix) és a szintén különös Kremön alak.

Benkő József, aki nem volt a történeti hűség nagy tisztelője, aligha másolta le híven az eredeti kéziratot, mert a kézirat nyelvében feltűnő neologizmusokat találunk. Így a XVI. században ismeretlen szóösszetétel fordul elő e mondatban: „nagy örömháng lön és kiáltás, mondván“; továbbá: „akkor láttuk *legszebmetünöleg*¹ ő felsége gyengülését“ és modern, XIX. századi mondatfordulatokat érzünk ezekben a mondatokban is:

volt is nagy zúgás az udvarban
szinte szédülve mene ki
érzünk még annyi erőt mű magunkban
az várt és kért német segítség
mű nekünk több búsulást nem okoz
az mint te Kegyelmed is tudhatja az multakról.

Mármost az erdélyi kutatók feladata a megtalált nyomon tovább keresni. Benkő József szerint egy gróf Telekitől kapta a kéziratot Marosvásárhelyen. Úgy gondolom, hogy ha a kézirat megvan valahol, csakis a vásárhelyi Teleki-tékában lappanghat. Ott kellene a kéziratárban keresni, a dietális iratok között. Vagy gróf Teleki Lajos hagyatéka talán más-hová került?

Ez az elsőrangú magyar prózai mű, mely egyúttal elsőrangú történeti forrás volna, megérdemelné, hogy felkutassuk és hiteles alakban kiadjuk.

Eckhardt Sándor.

Où est le journal de G. Mindszenti?

L'auteur de cette notice a retrouvé la copie du manuscrit dont J. Benkő, historien transylvain, a tiré l'édition du célèbre journal du roi Jean. La préface latine de la copie nous renvoie à un comte Louis Teleki qui aurait remis a Benkő l'original, aujourd'hui inconnu. La langue du journal semble avoir été enjolivée par l'éditeur et nous fait désirer la découverte du manuscrit original qui se cache quelque part dans la Telekiana de Marosvásárhely.

Al. Eckhardt.

¹ Benkőnél: „leg zembe thüneölegh“!

Bél Mátyás német helyesolvasási szabályai.

Helyesírási probléma azóta van, hogy írnak, helyesolvasási kérdés meg azóta, hogy írást hangosan olvasnak. Német helyesírásról is azóta beszélnek, amióta németül írnak, német helyesolvasásról pedig azóta, amióta német írást, illetőleg nyomtatványt fennhangon olvasnak vagy elmondanak. Persze addig, ameddig az író saját fogalmazványát olvasta, vagy ameddig ugyanazon nyelvtérületre való olvasta földijének írását, addig olvasási nehézségek s így, olvasási problémák sem jelentkeztek. De amikor a hangosan olvasó kezébe idegen nyelvjárási szöveg került, akkor már kétségek merültek fel az olvasás körül s nem egyszer vetődött fel a kérdés, vajjon ezzel vagy azzal a betűvel az író milyen hangot is akart papírra vetni? *Ickelsamer* Bálint¹ és *Helber* Sebestyén² német szövegek olvasásánál már rámutattak arra a következtetlenségre, amely írás és beszéd, betű és hangmegfelelése között fennáll s hangoztatták, hogy fontos volna a jó olvasás kedvéért az írt vagy nyomtatott betű pontos hangértékét meghatározni.³ Náluknál is hangosabban kívánták a betűk fonetikai értékének megállapítását azok a nyelvmesterek, akik idegeneket tanítottak német szövegek olvasására, illetőleg elmondására.⁴ *Ölinger* Albert,⁵ *Ritter* M. István⁶ és *Schöpf* Henrik⁷ jönnek itt számba s ezek közül is különösen a két utóbbi elmékedett azon, hogy miként tudnák francia tanítványaikat helyes és értelmes német olvasásra és beszédre oktatni. Ami e nyelvmesterek gondja a német nyelvtérület nyugati, az más vonatkozásban problémája a magyar *Bél* Mátyásnak ugyane nyelvtérület keleti határán, mert ő is idegeneket, magyar és tót diákokat tanított német nyelvre. Mint kiváló pszichológus a dolgok végére járt, s előbb Bcsztercebányán, később meg Pozsonyban

¹ *Ickelsamer*, Valentin, Die rechte weis auff's kurtzist lesen zu lernen, Erfurd, 1527; Marburg, 1534.

² Teutsches Syllabierbüchlein... Durch Sebastian *Helber*, Keiserischen Notarien zu Freiburg im Breißgew, etc. Getruckt zu Freiburg in Vechtland, durch Abraham Gempeler. Anno 1593.

³ „Auch beim Lesenlernen machten sich die Unvollkommenheiten der Schrift, wenn auch weniger als beim Schreiben, fühlbar... *Helber* bespricht die verschiedenen Lautwerte desselben Buchstabens.“ (*Jellinek*, M. H., Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik, Heidelberg, 1914, 2. feiköt., II. I.)

⁴ „Schwieriger als für den Deutschen gestaltete das richtige Lesen sich für den Ausländer. Grammatiken, die hauptsächlich für diesen bestimmt waren, mußten die Aussprache eingehend berücksichtigen.“ (U. o.)

⁵ Vnderricht der Hoch Teutschen Spraach: Gramatica seu institutio verae Germanicae linguae... Alberto *Oelingero* Argent. Notario publico Auctore. Argentorati, excudebat Nicolaus Vvriot. M.D.LXXIII.

⁶ Grammatica Germanica Nova, usui omnium aliarum nationum, hanc linguam affectantium inserviens, praecipue vero ad Linguam Gallicam accomodata: ... Studio et opera M. Stephani *Ritleri* Grunbergen-sis Hessi P. L. C. Marburgi, Typis Rodolphi Hutvvelckeri, Anno 1616.

⁷ Institutiones in linguam Germanicam, sive Allemannicam. Ex quibusuis probatissimis Authoribus excerptae ac in gratiam Studiosae, imprimisque Lotharingicae, Juuentutis conscriptae. Per Henricum *Schoepflum* ex Oppido Imperiali Inghelhemia prope Moguntiam. Moguntiae, typis Hermanni Meresii Anno M. DC. XXV. Superiorum permissu

vizsgálta a kérdést s rájött arra, hogy magyar és tót diákjainak különleges német kiejtése az anyanyelvi beszédejtésben keresendő. Ennek tudatában most már mint pedagógus járt problémája mélyére s megállapította, hogy magyar és tót diákjai csak úgy fognak jól, érthetően és talán szépen is németül olvasni vagy beszélni, ha a nyelvmester anyanyelvi adottságukra tekintettel lesz, s ha ennek figyelembevételével ismerteti a német betűk tartalmát s kimondását. Tapasztalatait azután híres *Institutióiban*⁸ fektette le s ezek *Praefatiójában* ezt a helyesolvasás szempontjából oly klasszikus mondatot írta le: „Dabit vero operam sedulus magister, vt Linguae Germanicae idiotismos, a genio et indole Hungarismi, aut Slauonismi, probe discriminet“. (XV. §.) E követelménynek megfelelően az *orthographiá-ról* szóló részben külön fejezetben a *de litterarum Cognitione* (1–7. ll.), a betűismertetésről ír s mindjárt a fejezet elejére teszi ezt az értékes útbaigazítást: „Iuuabit vero singulas litteras excutere sigillatim, atque accuratius de earum pronunciatione, natura atque indole, quidquid ab ea dissideat, dispicere“. E figyelmeztetésnek megfelelően ismerteti most már az egyes betűket. A *a*-nál mindjárt elárulja módszerét, amennyiben nemcsak azt írja „Vocalis est sonora, aperto modice ore, proferenda“, hanem megmondja csillag alatt azt is: „Vitiatur eius valor, cum a quibusdam Hungariae incolis legitur; vel tamquam o | ōber | auena, ōter | pater, pro ōber | ōter; vel tamquam ao | jao | jao pro ja | ita, ie | sic; vel tamquam au | jau | jau“. A *e* jellemzésénél azt mondja „ob amplissimum vsum, sonus eius purus est, exilis (sovány, vékony) tamen.“ Erre a magyar diáknak kell nagyon ügyelnie, mert „cum suo *e*, acuto, confundunt“. Ezért előfordul, hogy az ily szót „Sejen | benedictio, Hungarus tiro leget, Szégény“. A *g*-ről kifejti „Coincidit cum *ŋ* | sono tamen est molliore. certe a quibusdam, sed recte minus, permutantur invicem: Glock | aes, campanum; Klocke; Gluckhenne | gallina et Kluckhenne etc.“ Együttal figyelmeztet, hogy néhányan *j*-t mondanak *g* helyett (Gott ∞ Jott, Gut ∞ Jut, Garten ∞ Jarten, sőt még a latin gaudeo helyett is jaudeo-t, gallina helyett meg jallina-t ejtenek). Ezt nem szabad! Ez konfúzió!⁹ A *z*-vel kapcsolatosan a tót diákra gondol s elmondja, hogy ez a *z* olyan hangot jelöl, mint a magyar *cz*, *tz* vagy a szlávoknál ismert *c*. Ezért figyelmezteti magyar és tót diákjait, „ne sonum elementi huius germanici, ex suo *z* vel *ž* metiantur“. Még az affektált német ejtéstől is óvja tanítványait, amikor az *r*-ről ír s helyteleníti, hogy vannak, akik azért, hogy előkelőbbeknek látszassanak, német beszédjükben a szóvégi *r*-t elhagyják. Azt mondják „De Vo e | pro Herr Vater | dominus pater, Frau Mutter | domina mater, pro Frau Mutter etc“. A leírt szavak minden betűjének kiejtését különösen az *-en* raggal kapcsolatban szorgalmazza s kéri, hogy még e szótagban se nyelje el senki az *e*-t, ha mindjárt ez az *e* „in legendo rapidius pronunciantum, vt: Sejen | legere, jdreiben | scribere,

⁸ Institutiones Linguae Germanicae in gratiam Hungaricae inventis editae atque de Linguae Germ. et Slavicae in Hungaria ortu, propagatione et dialectis praefatus est, Leutschoviae, 1718.

⁹ E magyaráznál (de máskor is!) a hazai németiség dialektikus kiejtése állt szeme előtt, különösen annak a németségnek kiejtése, amely irodalmi *a* helyen nyílt *o*-t (*o*) szeret ejteni, azután meg az a németiség, amely a hosszú magánhangzókat gyakran kettős hangokká nyújtja.

¹⁰ Itt németországi tapasztalatai vezették.

reden | loqui etc, male |ein | löre|en | redn etc.“ Ily lelkiismeretesen tárgyal minden betűről, hangról, és ha más fejezetben alkalom kínálkozik, újból visszatér a helyesolvasás kérdésének ezen vagy azon pontjára. A *De Pronuntiatione Germanica* cím alatt is figyelmezteti a tanulókat, hogy német olvasásában és beszédjében ne rontsa előadását az anyanyelvében megszokott ejtegetéssel. Elrettentésül példát állít s óva inti a magyar fiút, nehogy ezt a mondatot „Ich liebe dich allezeit edelhaftig und herrlich“ így olvassa: „lkh liebe dikh allēseit rekhtskhaffen und herstlikh“. Még jobban a német nyelv hangsúlyozási szabályaira figyelmezteti tanítványait, mert e téren sok hiba történik a magyarban megszokott elsőszótagú hangsúlyozás miatt. Sorra veszi hát az egy-, két-, három- és többszótagú szavakat, de az összetetteket s idegeneket is, és megmondja, hogy hová helyezi a német a szó hangsúlyát. De nemcsak ezt tárgyalja, hanem azt is, hogy mit kell tudni a hangok hosszúságáról és rövidségéről, amely körülménynek figyelmen kívül hagyásából értelmi zavarok állnak elő az olvasásnál. Ezért „Sedes Accentuum, probe tenenda, ne producantur syllabae, quae corripri, et corripiantur, quae produci debebant. Ita fere tirones Hungari: Warum nicht gubén, meiném Bructér | nás vértiochén du? ich nimmiér nehr glai.bén dñ!“

A kiejtésről vagy helyesolvasásról szóló részt azután ezzel a mondatdal fejezi be: „Ista sunt, quae de Pronuntiatione Germanica, monita volumus, reliqua melius ex usu, et efficacius, quam ex regulis, quantumvis accuratis, petuntur“, vagyis hogy igazán helyesen akkor fogunk németül beszélni és olvasni, ha nemcsak a helyesolvasás szabályait ismerjük, hanem ha olyanok olvasását utánozzuk, akik szépen és értelmesen tudnak németül beszélni, és végül, ha a szép német olvasást és beszédet szorgalmasan gyakoroljuk.¹²

Bél Mátyás sem *Rittert*, sem *Schöpföt* nem említi mesterei között, de *Schotteliust*¹³ és *Bödiker* Jánost¹⁴ tanítójának vallja. E két neves német grammatikus sokat foglalkozott ugyan a német köznyelvvél s nyelvtanaikban a kor viszonyainak megfelelően gazdag nyelvi ismeretekről tesznek tanúbizonyságot, de főképen mégis csak az foglalkoztatta őket, miként kell a legjobban beszélt német nyelvet helyesen írásba foglalni. Jóllehet *Bél* Mátyás e fontos tételtől tudomást vesz, művének az orthographiáról szóló fejezetében mégis első helyen nem a német köznyelv helyesírási, hanem helyesolvasási szabályai állanak, mert az ő magyar és tót diákjai, akiknek ő nyelvtant ír, a német nyelvet

¹¹ A magyar betűkkel és ékezzettel írt hangok nyujtottak és hangsúlyosok.

¹² Ez az utóbbi rész *Mantissa de pronuntiatione Germanica* c. alatt található. (U. o. 100–102. ll.)

¹³ Ausführliche Arbeit Von der Deutschen Haupt Sprache... Ausgefertiget Von Justo-Georgio Schottelio D... Braunschweig. Gedruckt und verlegt durch Christoff Friederich Zilligern, Buchhändlern, Anno M. DC. LXIII.

¹⁴ Grund-Sätze Der Deutschen Sprachen im Reden und Schreiben, Samt einem Bericht vom rechten Gebrauch Der Vorwörter, Der studierenden Jugend und allen Deutschliebenden zum Besten Vorgestellt von Johanne Bödiker, P. Gymn. Svevo Colon. Rectore. In Verlegung des Verfassers. Cölln an der Spree, Druckts Ulrich Liebpert, Churf. Br. Hof-Buchdr. 1670.

még nem beszélék, hanem azt nyomtatott szövegek segítségével még csak tanulni akarják. Ez az oka most már annak, hogy ő tankönyvében *nem annyira a legjobban ejtett német köznyelv írásáról, mint inkább a már írásba foglalt legjobb német nyelv helyes olvasásának, avagy kimondásának fontosságáról és szabályairól ír.* S amikor a német nyelvtaníródalomban ezt a még elég új hangot szinte szokatlan erővel megüti, finom érzékkel a helyesolvasásnak leglényegesebb pontjait felismerve, azt kívánja, hogy a nyelvtanító a magyar és tót diák német nyelvtanításánál vegye figyelembe tanítványainak anyanyelvi adottságait (tehát az alaphelyzetet, Artikulationsbasis-t), azután ezt szem előtt tartva, magyarázza meg szóval és példával minden betűnek tartalmát, gyakoroltassa a német hangok kiejtését, figyeljen arra, hogy a hangok hosszúságát és rövidségét el ne hanyagolják, és főként arra ügyeljen, hogy mind a magyar, mind a tót diák a német hangsúlyozási törvényeket lelkiismeretesen tartsa be. Aki most már ismeri a mai helyesolvasási szabályokat és tudja, hogy ezek bizonyos részletkérdések mellett különösen azt írják elő, hogy a németül olvasó minden betűnek adja meg a maga teljes értékét s hogy sokszoros gyakorlattal minél tökéletesebben ejtse ki a német szavak hangjait, továbbá hogy a helyes német beszédnek a hangok hosszúságára és rövidségére aggályosan kell ügyelnie és különösen a hangsúlyozási törvényeket kell lelkiismeretesen betartania, az el is fogja ismerni, hogy a *Magyar Bcl Mátyás helyesolvasási szabályai a mai német szinpadai és előadési nyelvnek, vagy az ú. n. német köznyelvi ejtésnek egyik első tanítómestere volt.*¹⁵

Schwartz Elemér.

Mathias Bcl und das deutsche Rechtlesen.

Matthias Bcl, der als Deutschlehrer in Besztercebánya-Neusohl und Pozsony-Pressburg Ungarn und Slawen zu unterrichten hatte, verwies darauf, dass in der Lehre der Aussprache ganz besonders die Artikulationsbasis der Schüler fremder Muttersprache zu beachten sei. In diesem Sinne stellte er dann an Hand vieler Beispiele die Regeln zum richtigen Deutschsprechen auf und verlangte vor allem eine reine und klare Aussprache der Einzellaute, dann einen strengen Unterschied zwischen langen und kurzen Vokalen und eine einwandfreie Betonung.

Elmar von Schwartz.

Adalékok magyar humanisták francia kapcsolataihoz.

Veress Endre Berzeviczy Mártonról, Báthory István lengyel király kancellárjáról szóló életrajzában (Budapest, 1911) kellő részletességgel ismerteti B. ifjúkori művét, azt a gyászbeszédet, amelyet I. Ferdinánd királyunk halála alkalmából írt és amelyet talán elmondott a francia udvar színe előtt. Ez az *Oratio Funebris* Parisban 1565-ben nyomtatásban is megjelent. Veress facsimilében közli címlapját, valamint az *ad nobilem virum Martinum Berzevicacum Pannonium* intézett elégiát, amelynek *Ioanni Aurati Aquitani* szavakkal kezdődő címe elárulja szerzőjét. A biográfus figyelmét azonban elkerülte, hogy ez az Auratus nem kisebb személyiséggel azonos, mint Jean Dorat-val. Márpedig, ha mi nem is szoktunk túlzott fontosságot tulajdonítani a hangzatos jelzőkkel felcicmázott ajánlásoknak, vagy a kikönyörgött előszavaknak, ez eset-

¹⁵ *Jellinek* is ezt mondja: „Selbstständig ist er... in der Lehre von der Aussprache, die Rücksicht auf die Bedürfnisse der Ungarn und Slaven nimmt“ (*Jellinek*, i. m., 203. l.)

ben mégis ki kell emelnünk, hogy B. ismerte IX. Károly poeta regius-át, a Collège Royal görög professzorát, a *Pindare moderne*-t, ahogy kortársai nevezték és — az utókor ezt tartja leginkább számon — a „pléiade“ esztajnali csillagát, Ronsard mesterét. Feltételezhetjük-e ezek után, hogy B. összetalálkozott magával Ronsarddal is, a „honfitárssal“, akinek családja a Duna partjairól származott volna el? Ha valaki áttanulmányozná Emile Picotnak a Bibl. Nat. kéziratárában őrzött feljegyzéseit (*les fiches Picot*), talán választ fog tudni adni erre a kérdésünkre.¹

Berzeviczy 1566-ban hagyta el Franciaországot. „Útja — mondja Veress — mindenesetre német földön keresztül vezette vissza hazájába.“ Nos, mi e feltevést megcáfoljuk. Jérôme Maurand, aki 1544-ben Keleten járt, útleírásának borítékára feljegyezte provençal nyelven azoknak a humanista barátainak neveit, akik őt antibesi magányában felkeresték; köztük találjuk B. nevét is: „*Lo nom de los gentils homes que si delecton des antiquilas, historios et medaglios, que mi son vengus trobar a ma maiso ... Martinus Borseviccus, Pannonicus 1566, calendis octobris.*“² Így megállapítjuk, hogy B. Liguriának tartott, miután beutazta Dél-Franciaországot. Feltételezhetjük, hogy járt Avignonban, Toulouseban, ahol elpirulva a szegénytől, imádkozott Szent Gilles—Szent Egyed koporsójánál³ és meg lehetünk győződve, hogy Antibesből átvitorlázott a szomszédos Lerins szigetére, amelynek kolostorát árpádházi Szent Honoratus alapította.⁴

Több mint két esztendeig tartózkodott tehát B. Franciaországban. Lehetséges, hogy ott diplomataként tevékenykedett, résztvéve azokban a tárgyalásokban, amelyeknek eredményeképp IX. Károly feleségül vette II. Miksa leányát, Erzsébet főhercegnőt. Két másik magyar, erdélyi, szász író neve is összekapcsolódik ezzel a friggyel. Az egyikről, Uncius Lénárt-ról tudjuk, hogy ő is, mint Berzeviczy, a Báthoryak pártfogoltja volt. A másiknak nevét, Braun Jánosét, az irodalomtörténet, úgy véljük, még nem ismeri. Munkájának címe: *επιθαλαμια in Nuptias ... Regis Galliarum Caroli IX. et ... Elisabethae ... Imperatoris Caesaris Maximiliani II. filiae ... a magistro Joanni Braun ... Pannonio* (sic!). Ez a negyedrétt 4 oldalas füzet (Bibl. Nat. Yc. 2437) tartalmaz „*scripta a Leonhardo Uncio Transylvano*“ egy elégiának nevezett parafrázist is „*ex psalmo CXXXVIII.*“ Braun műzsája banális hangon énekel, „*Salve festa dies, salve vis viva lucis*“ avagy „*In morem solis spargit honesta comus*“ és hasonló frázisok vagy centok hangoztatásával, de nem felejthetjük el, hogy Braun és Uncius „plaque“-je talán a legrégibb magyarhoni

¹ Picot számos értékes filológiai tanulmányon kívül szerzője, eléggé meglepően, egy *Les Serbes de Hongrie* c. munkának is (Praguc, 1873), amely szerb fordításban is megjelent.

² Az *Itineraire*-t kiadta L. Dorez (Paris, 1901). — A 234. oldalon találjuk: „*Se vede inanti del ditto palasso — a konstantinápolyi Ibrahim-palotáról beszél — una bellissima colona marmorea fatta a la rustica la quale come me fu ditto, il ditto Hebraim la fece portare d'Ongria.*“

³ „*Erubescant igitur Ungari qui dicunt se habere ejus corpus*“, mondja a *Liber Sancti Jacobi*, amely a XII. században szerkesztve sokáig szolgált útikalauzul a campostellai zarándokoknak. Ed. J. Vieilliard, Macon, 1938, p. 47.

⁴ Még Chateaubriand sem kételkedik a legendában: „*Saint Honorat venant de Hongrie aborda l'un de ces écueils.*“ (*Mémoires d'Outre-Tombe.*)

írásmű, amely egykorú francia eseménnyel foglalkozik. 1570-ben „hely megjelölése nélkül jelent meg, *excudebat Michael Schiraf*“, akinek nyomdász jele az Aeolus-fő és aki vándorló nyomdász lehetett. Már ezért sem tudjuk eldönteni, hogy vajjon humanistáink jártak e Franciaországban, avagy csak a távolból juttatták e el hódolatukat a *pater pacis* és a *sponsa pudica* lábaihoz holmi gazdag baksis reményében Papirius Masson (*Discours* etc. 1570) nem említi ugyan őket az esküvői ünnepségek résztvevői sorában, de ennek a derék férfiúnak beszámolójában az ember a grófnál kezdődik.

Baumgarten Sándor.

Humanistes hongrois en France.

Martin Berzeviczy a connu Jean Dorat et passant par Antibes il s'entretint avec Jean Maurand. Fut-il mêlé aux négociations diplomatiques qui visaient le mariage de Charles IX et d'Élisabeth d'Autriche? Cela est bien possible. Deux Transylvains, Jean Braun et Léonard Uncius ont célébré ces noces princières en vers pompeux. Sándor Baumgarten

Marlowe magyar forrása.

Shakespeare kortársa és legnagyobb előfutára, Christopher Marlowe 1587-ben hozta színre első drámáját, a *Tamburlaine the Great*-et. A tragédiával az angol drámairodalom új fejezete kezdődött, vele diadalmaskodott az új formanyelv, a *blank verse* retorikája, mely évtizedeken át az angol renaissance-dráma kötelező köntöse maradt. Rendkívüli sikerét e dráma azonban nemcsak nemzedékeken át csodált ragyogó dikciójának köszönhetette, hanem tárgyának és légkörének is. A főhős, Timur Lenk hódításai, szerelmei és kalandjainak ábrázolása az angol renaissance Übermensch-kultuszának egyik legelső költői objektívációja volt, a nagyravágyás és tetterő e túlméretezett hősében a kor az isteni küldetés jegyeit vélte fölfedezni. Nagy része volt a tragédia roppant közönségsikerében a cselekmény keleti színterének és fűszeres légkörének is. Az izlám egyre nyugatabbra nyomulását, a császár és a szultán nagy mérközését, a kereszténység veszedelmét — mint Európában mindenütt — Angliában is rendkívüli figyelemmel kísérték a tizenhatodik században. A kíváncsiságot fokozta a mohamedán világ exotikuma, titokzatosnak látszó különlegessége is. A késői Erzsébet-korban a török iránti érdeklődés már valóságos kultusszá fajult, mely a társadalmi és irodalmi élet számos területén hagyott maradandó nyomot.¹ Az izlám mint irodalmi téma legtovább a dráma népszerű műfajában élt, s ennek a ténynek egyebek között az angol renaissance-irodalom számos magyar vonatkozását is köszönhetjük, hiszen a Tudor- és Stuart-korok angolja hazáinkról elsősorban az itt folyó török háborúk kapcsán értesült.

Marlowe tragédiája rendkívüli sikerének hatása alatt még ugyanazon évben (1587) megírta és színrehozta a dráma második részét is, *The Second Part of the Bloody Conquests of Mighty Tamburlaine* címen. Timur Lenkkel kapcsolatban az írónak ezúttal már aránylag kevés drámailag feldolgozható esemény-anyag állott rendelkezésére, s ezért Marlowe a fő eseményvonal rovására kevésbé fontos epizódokat is beleszórt a dráma második részébe. Így került a várnai csata is a tragédiába. Fest

¹ Lásd Samuel Claggett Chew könyvét, *The Crescent and the Rose*. N. Y. 1937.

Sándor már harminc évvel ezelőtt rámutatott erre a tényre² s egyben hangsúlyozta, hogy Marlowe — bár drámai feldolgozásában a magyar történelem e szomorú cseményének lefolyását meglehetősen híven ábrázolta — anakronizmust követett el, amennyiben a csatát és előzményeit évtizedekkel előre helyezte. A magyar történelmi eseményekre vonatkozólag filológiai irodalmunknak eddig nem sikerült a nagy olvasottságú író forrásmunkáira akadnia.³ Az újabb angol szakirodalom azonban Marlowe munkásságát beható vizsgálatnak vetette alá s ennek alapján ma már biztosra vehetjük, hogy a drámaíró forrásai között — éppen a várnai csatára vonatkozó részben — magyar munka is akad.⁴

A tragédiában Orcanes, a törökök vezére békét köt Zsigmond magyar királlyal, aki azonban Buda és Csehország lordjainak rábeszélésére megszegi az esküvel megerősített szerződést, a törököt hátbatámadja, de rajtaveszt, mert Orcanes elkeseredett küzdelemben végül is legyőzi őt. A várnai csata (1444) és előzményeinek ezen leírásában Marlowe önkényesen megváltoztatta a történelmi valóságot, amennyiben Ulászló helyébe Zsigmondot tette (mert ez Tamburlaine kortársa volt, ahogy erre Fest Sándor rámutatott);⁵ Cesarini Julián pápai követ szerepét felosztotta Frederick, Buda lordja és Baldwin, Csehország lordja között; II. Amurád szultán helyébe pedig Orcanes, Natolia királya, a szultán fővezére került.

Ezeknek a történeti eseményeknek rövid összefoglalása bármily egykorú kozmográfiában vagy török krónikában megtalálható volt. Marlowe azonban — eltérve Shakespeare, Ben Jonson és legtöbb kortársa gyakorlatától — nem elégedett meg csupán egyetlen s legkönnyebben hozzáférhető forrás használatával, hanem felkutatta az összes megtalálható, az alkalmi nyomtatványoknál hitelesebb és rendszeresebb szakmunkákat.⁶ Innen van az, hogy az események menetében való tájékozottsága felülmúlja kortársaiét. A várnai csatára és annak előzményeire vonatkozólag főforrássá Bonfini-nak *Rerum Hungaricarum Decades*-e volt (1543), melyet kiegészített Callimachus-nak *De Clade Varnensi*-jével (1556).⁷ Marlowe három ponton támaszkodott (néha szövszerinti átvétel formájában) forrásaira, elsősorban Bonfini-re, Mátyás király történetírójára.

² Fest Sándor: *Marlowe: Tamburlaine the Great (1586) magyar említéseiről*. Irodalomtörténet, 1912. évf. és ugyanő: *Mit tud a Shakespeare-korabeli angol irodalom Magyarországról*. Magyar Shakespeare Társ. VI: 179.

³ Róna Éva, aki behatóan foglalkozott az angol renaissance török-tárgyú drámáinak magyar vonatkozásaival, Marlowe művével kapcsolatban nem állapít meg számbavehető magyar vonatkozást. Lásd: *Magyar vonatkozások a XVI—XVII. századi angol irodalomban*. Angol Filológiai Tanulmányok, 1936. I: 39—47.

⁴ A legújabb kritikai kiadás Tamburlaine kötetének előszavában. *The Works and Life of Christopher Marlowe*. General Editor R. H. Chase. *Tamburlaine the Great*, edited by Una M. Ellis-Fermor. London, 1931. P 41.

⁵ Idézett műveiben.

⁶ John Bakeless, *Christopher Marlowe*. London, 1938. Pp 120.

⁷ Callimachus műve kiadva Philippus Lonicerus népszerű krónikájában, *Turcicorum Chronicarum Tomi Duo*, 1578. A várnai csatát illetőleg lásd még Ethel Seaton, *Marlowe and his Authorities*. T. L. S. 1921. P 388.

1. Orcanes azt kívánja, hogy a békeszerződést esküvel erősítsék meg. A keresztények Krisztusra és a Szentírásra, a törökök pedig Mohammedre és a Koránra esküsznek. Így található ez Callimachusnál (Lib. II.) és Bonfininél is (Dec. III. Lib. VI.). A szerződések írásbeli példányairól szólva pedig Marlowe úgyszólván szószerint követi Bonfini. Marlowe-nál:

I swear to keep this truce inviolable!
Of whose conditions and our solemn oaths,
Sign'd with our hands, each shall retain a scroll,
As memorable witness of our leaguc. (I. i.)

Bonfini idevonatkozó megjegyzésében foglaltakat Marlowe sem Callimachusban, sem egyéb forrásban nem találhatta:

Scriptis igitur eodem argumento, lingua tamen duplici, conditionibus pacis, eas inter se perpetuas inviolatasque fore, sanctissimo utriusque juramento asseverarunt.

2. A törökökkel kötött szerződés megszeghetőségére vonatkozó érvek, melyeket Marlowe-nál Zsigmond tanácsadói felhoznak, ugyanazok, mint amelyeket Bonfini ad Julián bíboros szájába. Julián is és Marlowe hősei is bosszúra tüzelik a magyar királyt, hivatkoznak a török visszavonulása és jóhiszeműsége által keltett támadási alkalomra és arra, hogy a hitelennel kötött szerződés nem köti a keresztény királyt, hiszen a törökök maguk is már gyakran megszegték szerződéseiket. Egyébként is a törökkel kötött szerződés árulásnak tekinthető a keresztény liga többi tagjával szemben, s a hitelennel szemben különben is minden eszköz megengedett.

Ezeket az érveket Marlowe egy más történetírónál sem találhatta meg, csupán egyetlen mozzanatnak lelhetette volna meg futólagos megemlést az egykorú krónikákban, t. i. annak, hogy a hitelennel kötött eskü nem kötelez. A második felvonás első jelenetében Zsigmond, Frederick és Baldwin vitájában kifejtett szempontok teljes egészében Bonfiniből származnak (Dec. III. Lib. VI.).

Nincs azonban kizárva, hogy a Julián-féle beszéd közvetett úton jutott el a fiatal cambridgei drámaíró-diákhhoz. A bíboros beszédét 1573-ban franciára fordította Belleforest, az angol renaissance egyik széles körökben ismert francia írója az *Harangues Militaires*-ben.⁸ Bár valószínűleg Marlowe is ismerte ezt a munkát, mégsem tehető fel, hogy főforrása lett volna, mivel a beszéd kísértő körülményeiről Belleforest sokkal szűkszavúbban számol be, mint az angol drámaíró, vagy éppen magyar forrása.

Bonfini lett egyébként ezen részletre vonatkozólag a tizenhetedik század legismertebb angolnyelvű töröktárgyú történeti művének, Richard Knollys harminc évvel később megjelent *History of the Turks*-jének is forrása.⁹

3. A hátbatámadott Orcanes szembeszáll a hitszegő magyarokkal s a hadiszerecsen ingatagságán elkeseredve végül is a keresztények isténéhez fordul imájával, arra kérve őt, hogy büntesse meg hiveit családságukért. Erre megfordul a csata sorsa s a török vezér a keresztény isten

⁸ François de Belleforest, *Harangues Militaires*... Paris, 1573. P 944—48.

⁹ Richard Knollys, *The History of the Turks*. London, 1603. P 290—92.

segítségével megsemmisítő csapást mér a magyarokra. Az esküszegő király is holtan marad a csatatéren. Marlowe drámájában a második felvonás teljes második jelenete Bonfini csata-leírására épül fel. Orcanes lángoló pátoszu imája

...if there be a Christ, as Christians say,
But in their deeds deny him for their Christ,
.....
If he be jealous of his name and honour
.....
Take here these papers as our sacrifice
And witness of thy servant's perjury!
(He tears to pieces the articles of peace)
.....
Thou, Christ, that are esteem'd omnipotent,
If thou wilt prove thyself a perfect God,
Worthy the worship of all faithful hearts,
Be now reveng'd upon this traitor's soul,
And make the power I have left behind
(Too little to defend our guiltless lives)
Sufficient to discomfit and confound
The trustless force of those false Christians!¹⁰

szinte szószerint egyezik Bonfini Amurátjának szavaival és azzal a helyzettel, melyben őket elmondja:

...e medio suorum agmine obclamitabat Amurathes, quum suos a Vladislao rege non sine magna caede fugari conspicaretur, ad expianda violatae fidei piacula, ad ulciscendam Christianorum perfidiam, et ad vindicandum jus rescissae pacis, incendit: depromptum e sinu codicem initi sanctissimi foederis explicat: intentis in coelum oculis, Haec sunt (inquit ingeminans) IESU Christe foedera, quae Christiani tui mecum percussere: per numen tuum sancte jurarunt, datamque sub nomine tuo fidem violarunt: perfide suum Deum abnegarunt. Nunc Christe, si Deus es (ut aiunt) et nos hallucinamur, tuas measque hic iniurias. te quaeso, ulciscere: et his qui sanctum tuum nomen nondum agnovere, violatae fidei poenas ostende. (Dec. III. Lib. VI.)

A forrás felfedezésével megdőlt a régebbi Marlowe-kutatás azon tétele, mely a dráma vallási és erkölcsi fejtegetéseit, s az alapjukul szolgáló eseményeket az író leleményének, világnézete kifejezésének véli s ezen át Marlowe „ateizmusának“ fontos bizonyítékait látja bennük. Az író tehát nem teljesen felelős értük, ő csupán a legmegbízhatóbb tekintélyek műveit használta fel. Az ifjú drámaíró egyébként is — mint volt cambridgei diák — korának megszerezhető legalaposabb történelmi és irodalmi műveltségével rendelkezett, amit nemcsak az Angliában kevéssé ismert Bonfini bűvárlása bizonyít (számos más kelet európai forrás mellett), hanem az a gondosság is, mellyel a várnai csata színhelyét Kis-Azsia meghatározatlan helyére tette át, hogy elkerülje az anakroniz-

¹⁰ Part II. Act II. Scene ii. lines 29—65.

must és a földrajzi tévedést a Zsigmond idejébe visszavitt esemény-sornál.¹¹

Számunkra Bonfini felhasználása elsősorban azt jelenti, hogy Shakespeare nagy kortársa és előfutára hazánk történelméről a lehető leghitelesebben és részletesebben volt tájékozva. Nagy szó ez a tizenhatodik század végének Angliájában, amikor Magyarországról az angol közönség csak megbízhatatlan mendemondákból, szenzáció-hajhászó háborús-tárgyú röplapokból és egy reánk nézve kevésbé előnyös, a legszélesebb körökben is ismert szójátékból (*Hungarians = hungry ones*) értesült. Bonfininek forrásképpen való felhasználása egyben értékes adalék a magyar szellemi export tizenhatodik századi történetéhez is. Valószínűnek tartjuk, hogy az angol író Bonfininek akkor legfrissebb, 1581-es Zsámboki-féle frankfurti kiadását használhatta, nyilván a cambridgei egyetemi könyvtárban, éspedig az eredeti latin szövegben. Eddig legalább is még nem sikerült Bonfini angol fordítására, vagy olyan kivonatára akadni, melyet a költő az eredeti szöveg helyett használhatott volna.

Országh László.

Marlowe's Hungarian Source.

Following the researches of English scholars, Miss Ethel Seaton and Miss Una M. Ellis-Fermor the author points out Christopher Marlowe's indebtedness to the great Hungarian historian, Antonio Bonfini. In the second part of his successful tragedy, Tamburlaine the Great (1587) Marlowe speaks of a battle fought out between Orcanes, King of Natolia and Sigismund, the treacherous King of Hungary and his lords. This incident has a close parallel in the events leading up to the Battle of Varna and the battle itself (1444) in which the forces of Wladislas, King of Hungary were defeated by the Sultan Amurath. Marlowe found the description of this battle in Bonfini's Rerum Hungaricarum Decades, 1543, (Dec. III, Lib. vi.) whence he took not only the outlines of the situation but some minor details as well. Some of Marlowe's well-known „atheistic” ejaculations are verbatim echoes of Cardinal Julian's speech as printed by Bonfini. Thus Marlowe gave evidence not only of Bonfini's widespread popularity in the sixteenth century but also of his, in his time unusually intimate, knowledge of Hungarian history. L. Országh.

Kristian Sandfeld

1873—1942.

A minket oly közelről érdekő balkáni nyelvészetnek 1942 október 22-én súlyos vesztesége volt: e napon halt meg Kopenhága mellett, holtei házában Kristian Sandfeld, a modern balkáni filológia első rendszerezője és mindmáig legnagyobb tekintélyű szaktudósa. Nemcsak azért tordulunk különös tisztelettel tiszta és nemes alakja felé, mert tudományának kiváló bűvára volt, hanem azért is, mert benne a magyarság egyik legőszintebb barátját veszítette el. Megtanult annyira magyarul, hogy irodalmi szövegeket nehézség nélkül olvasgathatott és a magyar nyelv szeretetét családjában is tovább plántálta: amikor 1938-ban Holteban, ebben a bűbajos dűn kertvárosban meglátogattam, fia Gárdonyi elbeszéléseinek egyes nyelvi finomságai iránt érdeklődött...

¹¹ Ethel Seaton, *Marlowe's Map. Essays and Studies by Members of the English Association*, Vol. X. 1924.

Sandfeld pályája azt igazolja, hogy a valóban nagy tudósok, ha hívek is maradnak ifjúságuk tudományos módszereihez és kutatási eszközeihez, sohasem zárkoznak el a később felvetődő szempontok és elvek alkalmazásától, hanem a régít és az újat érett bölcseséggel és higgadtsággal kell harmónikus egységbe olvasztaniok. Sandfeld e feladatot épp olyan tökéletesen teljesítette, mint nálunk Gombocz Zoltán, akinek páratlanul hajlékony tudományos felfogása szinte ösztönösen fejlődött Hermann Paultól Wundton és Saussure-ön át a prágai iskoláig, anélkül, hogy hármiben is következtlen lett volna önmagához. Ilyen típus volt Sandfeld is: ifjúságában, mint Brugmann és Leskien tanítványa, teljességgel a pozitívizmus és ennek nyelvészeti kivételése: az újgrammatikus iskola eszmekörében élt, s végül — Weigand útmutatása nyomán, de mesterénél sokkal mélyebb művelődéstörténeti fogékonysággal — mégis ő lett az első, nem genetikus, hanem művelődésbeli rokonságon alapuló nyelvcsaládnak valóságos megalkotója. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy a nyelv- és kultúrtörténet tényeinek összekapcsolása terén Sandfeld ihletője a benne továbbélő sajátos dán örökség volt: mestereinek, Thomsennek, Nyropnak és Jespersennek szelleme. Lehetetlen fel nem ismernünk a híres „Linguistique balkanique” számtalan finom megállapításában a „Growth and Structure of English Language” szerzőjének fölüyesen biztos módszerét.

Sandfeld, aki 1914 óta a kopenhágai egyetem egyik neolatin filológiai tanszékének tanára volt, a nyelvtudománynak legnehezebb területén, a mondatban kutatásában alkotott maradandót. A nyugati neolatin nyelvekre vonatkozólag legértékesebb műve a *Syntaxe du français contemporain* (Paris, 1928—36, I—II, a második kötetről ld. Egyet. Phil. Közlöny, LXIII. 118—21. l.), amely a mai francia nyelv mondattanának világosan rendszerezett, igen gazdag példaanyagot tartalmazó összefoglalása. Nagy kár, hogy e hatalmas munkából csak két rész, a névmások és az alárendelt mondatok tárgyalása készült el. Így is azonban a leíró nyelvtudomány egyik sarokköve: sokszáz oldalával és sok ezer példamondattal nemcsak a francia irodalmi kifejezési nyelv lehetőségeiről ad pompás képet, hanem például szolgálhatna ama neolatin nyelvek tanulmányozása számára is, amelyeknek még távolról sincsen ilyen arányú leíró mondattanuk. Mikor lesz például a modern olasz irodalmi nyelvről ilyen megbízható és alapos mondatnani kalauzunk? Pedig, hogy e feladat távolról sem oly nehéz, mint amilyenek látszik, azt maga Sandfeld bebizonyította, amikor román mondattanában (*Syntaxe roumaine*, Paris, 1936, vö. róla Archivum Europae Centro-Orientalis, III. 270—2. l.) egy, a modern olasznál is sokkal kevésbé ismert neolatin nyelvre alkalmazta a francia mondattanából leszűrt módszertani tanulságokat.

Lényegében véve a mondatban kutatása terén mozgott Sandfeld akkor is, amikor — nyilván Weigand buzdítására — az 1900-ban dánul megjelent *Rumaenske Studier*-ben a főnévi igenév részleges vagy teljes eltűnését vizsgálta a balkáni nyelvekben. E tanulmány csakhamar külföldön is jólismert lett: németül a Weigand-féle *Jahresbericht* 9. kötetében jelent meg. Ez volt az első lépés a balkáni nyelvek összehasonlító tárgyalása felé. Kétségtelenül további fontos impulzust jelentett Sandfeld számára az a körülmény, hogy 1908-ban P. Papahagi, ugyancsak Weigand kiadványsorozatában, érdekes dolgozatot szentelt a balkáni nyelvek párhuzamos kifejezéseinek (*Parallele Ausdrücke und Redensarten im Rumänischen, Albanesischen, Neugriechischen und Bulgarischen*). Miután — a *Jahresberichte* szellemi örököseként — megindult a szintén Weigand szerkesztette *Balkan-Archiv*, a román

nyelvészeti kutatásokat fellendítő kolozsvári *Dacoromania*, valamint az ugyancsak weigandi szellemben alapított, Tagliavini vezette *Studi Rumeni*, s az így összehordott anyag már meglehetősen felgyülemlett, 1926-ban megjelent dánul, *Balkanfilologien* címen, majd 1930-ban franciául Sandfeld legeredtetibb műve: a *Linguistique Balkanique*.

Ennek az aránylag rövidre fogott, de súlyos tanulmánynak az európai tudományban óriási visszhangja támadt, mivel ez a mű vitte bele a tudományos közvéleménybe azt a régebben már ismert, de soha szabatosan meg nem fogalmazott tételt, amely szerint a balkáni nyelveket, különösen az albánt, bulgárt, román s bizonyos mértékben a szerbet és az újbölgögöt a közös vonások egész sorozata fogja rendszerbe: olyan egyezések, amelyek részben hangtani, de különösen alak- és mondattani természetűek. Ezeknek a hasonlatosságoknak (hátrattett főnévmeghatározó, infinitívusz pusztulása, stb.), valamint a szókincs közös elemeinek, illetve szemléletbeli egyezéseinek hálózata együttesen adja a balkáni idiómák „belső nyelvalkaját“, amely mögött a háttérrel a balkáni népek közös műveltsége alkotja. Sandfeld tökéletesen mutatta be egyrészt az egyes nyelvek egymáshatását, másrészt pedig azokat a nagy hullámokat, amelyek — mint például a görög és a török befolyás — az egész balkáni nyelvcsaládot áthatották.

Sandfeld a tények leírását és egybevetését páratlan kitartással és hangyaszorgalommal végezte el, és nem őrajta, hanem egyrészt az előmunkálatok hiányosságán, másrészt a felvetett problémák nehézségén múlt, hogy egyes kérdések a *Linguistique Balkanique*-ban nem jutottak nyugvópontra. Nemcsak a szubstrátum-kérdés örök megoldatlanságára gondolunk itt, hanem különösen arra, hogy maga a nivelláló hatás mibenléte sem tisztázódott eléggé. Sandfeld talán túlzottan kiemelte a keresztény szellemű görög hatás nivelláló erejét; ma viszont úgy látjuk, hogy a legfőbb kiegyenlítő erő mégis inkább a Balkán annyi pontján ősidőktől szokásos bilingvizmus volt. E hiányérzetek is azonban mindmáig termékenyítő hatást gyakoroltak a későbbi kutatásokra, mivel a további munkálatok éppen azokon a pontokon indultak el, ahol az óvatos Sandfeld nem mert határozott véleményt nyilvánítani.

Sandfeld érdeme, hogy a Balkánon kialakult román nyelvet végérvényesen a balkáni nyelvek családjába sorozta, bár Pușcariu és Philippide nyomán célzott arra a lehetőségre, hogy ez a balkáni romanizmus nem feltétlenül ért véget a Duna vonalánál. Ennél azonban több koncessziót a román felfogás javára sohasem tett, sőt leszögezte, hogy a külföldi tudósok legnagyobb része („la grande majorité des linguistes étrangers“) a dáciai kontinuitás tétele ellen nyilatkozott. Mivel e kijelentést Sandfeld akkor tette, amikor még alig rajzolódtak ki Tamás Lajos érvelésének biztos pillérei, a dán tudós véleménye kettős súllyal esik latba, főleg ama — napjainkban néha olvasható — állítással szemben, hogy a kontinuitást ma már csak — a magyarok tagadják. Persze a románoknak Sandfeld óvatossága nem volt elegendő: a balkáni kapcsolatok nyomatókos hangsúlyozása a dákoromán mítosz alapján rendítette meg, s ezért Pușcariu — szkeptikus megjegyzéseinek csatánójául — 1934-ben fel is vetette a kérdést: miért kell a balkáni népek közé sorozni azokat, akik legalább részben mindig s ma jóformán kizárólagosan (!) a Balkán-félszigeten kívül laktak? [*Dacoromania*, VII. 504. l.]. E kérdésre azóta Friedwagner, Tamás és legújabban Stadt-müller megadták a méltó feleletet.

Sandfeld alapvetése természetesen közelről érinti a magyar nyelvtudományt is, hiszen a balkáni nyelvek közös szó- és kifejezőkészletének sok eleme — elsősorban délszláv közvetítéssel — a magyar nyelvbe

is eljutott. E kérdések tisztázása jövő kutatás feladata: az általános tennivalókat más tanulmányban már felvázoltam (*A balkáni filológia mai állása és magyar feladatai*. Apollo, IV. 161. kk. 1.).

1938-ban Sandfeld azt mondta, hogy szeretné sajtó alá rendezni a *Linguistique Balkanique* második, bővített kiadását, amely magában foglalja majd az utolsó tíz év eredményeit is. E mű, nem tudjuk, azóta mennyire készült el. Ha kéziratban megvan, kiadása európai szükség lenne. Mert talán sohasem szomjúhoztuk úgy a bölcsesség higgadt és pártatlan szavát, mint napjaink szenvedélyektől fűtött délkelet-európai légkörében. E fojtott küzdelemből úgy tekintünk a gyönyörű holtei kertváros eltűnt lakójára, mint láthatatlan kalauzunkra a tárgyilagosságnak s az emberi értékek megbecsülésének, sajnos, egyre járhatatlannabb ösvényein.¹

Gáldi László.

Nous venons d'apprendre avec une réelle émotion la douloureuse perte que fut, aussi bien pour les spécialistes de la linguistique romaine que pour ceux de la philologie balkanique, la mort du grand savant danois Kristian Sandfeld. L'auteur de ces lignes, après avoir brièvement rappelé les étapes successives de sa carrière scientifique et la visite qu'il lui a faite à Holte, en été 1938, fête en lui le créateur de la première famille de langues fondée non pas sur une parenté génalogique, mais sur une communauté d'esprit et de culture. Son manuel de „Linguistique balkanique“, conçu, malgré la difficulté du sujet, avec une clarté remarquable, fut le premier à mettre en évidence, d'une manière indiscutable, ces liens profonds qui attachent le roumain aux autres langues de la Péninsule Balkanique. Les Hongrois ont perdu en lui un grand ami de leur pays et un des rares savants étrangers qui aient jugé nécessaire d'approfondir l'étude de la langue hongroise.

Ladislav Gáldi.

¹ Lapzárta után, olasz földön értesültünk a romanisztika és az általános nyelvtudomány másik nagy művelőjének, Viggo Bröndalnak korai elhunytáról. Bröndal, aki a kopenhágai egyetemen Sandfeld tanártársa volt, a modern nyelvtudomány egyik legtermékenyebb elméjének bizonyult (vö. EPhk. 1934. 31. kk. 1.). Hálásan emlékezünk vissza nemcsak a Budapesti Philológiai Társaságban 1936-ban tartott előadására (Le français, langue abstraite), de magyar tudósokkal való szívélyes, baráti kapcsolataira is, valamint ama szeretetteljes támogatásra, mellyel magyar kutatók eredményeit külföldön népszerűsíteni igyekezett.

HAZAI IRODALOM.

Borzák István: *A latin nyelv szelleme.* Parthenon-Tanulmányok. 3. Budapest, 1942. 96 l.

E rövidre fogott, de annál tömörebb, tartalmasabb kis tanulmány két szempontból is öröndetes esemény nem éppen túlságosan gazdag nyelv- és stílustörténeti irodalmunkban: egyrészt azért, mert kitűnő bevezetés a latin nyelv szépségeinck és bámulatos sokoldalúságának élvezéséhez, másrészt pedig mert sietve rehabilitál egy olyan kutatás-ágat, amelynek még pusztá jogosultságát is nemrégén kétségbevonták. Könnyű kitalálni, hogy nép és nyelv összefüggéseire gondolunk, s kételkedő véleményként a „Mi a magyar?“ című tanulmánygyűjtemény egyik cikkére, amellyel már más vonatkozásban foglalkoztunk.¹ B. ugyanis, bár rendkívül óvatos és körültekintő kutató, mégis mindenféle mesterkéltn konstrukció nélkül, pusztán a tények és az antik vélemények megszólaltatása révén a latin nyelvről oly találó jellemzést adott, hogy ebben a képben magára a római jellemre ismerünk. Különös örömmünkre szolgál, hogy a nyelvkarakterológiai vizsgálataiban ő is első-sorban a szókinés és a mondat szerkezet tényeire támaszkodott, szinte akaratlanul igazolván azt a nézetünket, hogy e célra kétségtelenül „a szókészlet nyújtja a leghálásabb anyagot“.² Alak- és hangtani tények csak ott kerülnek sorra, ahol egy-egy sajáttság, mint jellemző stilisztikai variáns, tehát mint bizonyos esetben speciális funkcióval bíró kifejező-eszköz, vagy mint egyéni ejtősváltozat jut szerephez (pl. a *silici* abl. Vergiliusnál, 75. l., vagy Caesar nyelvi normát adó *infimus*, *optimus* ejtése, 69. l.). Egyébként B. bizonyítékai mind szó- és mondat történeti jellegűek, s általában oly jól vannak megválasztva, hogy még azt is éreztetik, mi lehetett bizonyos korban állandósult stílusfordulat s mi egy-egy nagy írónak egyéni alkotása (tehát, Eertoni értelmezése szerint, itt is élesen elválk egymástól a „linguaggio“ és a „lingua“).

A kis tanulmány két részre oszlik: az első rész általános kérdéseket vázol s néhány erősen meggyökeresedett előítélet eloszlatására törekszik (pl. hogy a latin csak katonás nyelv, amint Grillparzer is hitte), a második rész pedig egyes nagy írók nyelvének és stílusának pregnáns tömörséggel megírt, helyenként egyenesen művészi jellemzése.

¹ Zsirai Miklós e problémaköréről a jelzett műben u. i. a következőket írta: „Elvi jelen.őségű kérdés, lehet-e a nyelvi tényekből a beszélő közösség lelki alkatára, népi jellemvonására következtetni. Lehet, de kockázatos vállalkozás, amely töbtenyre nem szárnyalja túl a kávéházi grafológiát.“ (214. l.) Borzák is idézi könyve zárófejezetében (94. l.). L. még Gáldi L.: *Nyelvkarakterológia és hangszimbolika.* Athenaeum, 1940, 368 kk. l.

² Athenaeum, 1940, 371. l.

Természetes, hogy a kockázatosabb vállalkozást az első rész jelentette, ahol általános jellemvonásokat kellett megragadni s ahol nem a jobban elhatárolt egyéni nyelv, hanem maga a kollektív tudathoz élő nyelvrendszer volt a vizsgálat tárgya. Itt a veszélyes és nehezen megoldható problémák egész serege vezethette volna ingoványos talajra B.-ot, ha enged a kísértésnek s behatol ezekbe a kusza bozótokba. B. azonban logikus, néha szinte túlságosan logikus szerző, aki — ha nem talál forrásaiban megfelelő előmunkálatokat s maga nem mer összefoglaló ítéletet megkockáztatni — inkább a kérdésnek csak egy-egy részletére nézve világosít fel, a többi viszont óvatosan kikerüli. Persze pl. a latin nyelv költőisége vagy költőietlensége nemcsak azon fordul meg, vajjon tudja-e utánozni a görög szóösszetétel hajlékonyságait (10. l.), s a görög és latin nyelv szépsége körüli vitáknak is lehetett volna — néhány egykorú véleményen túl — konkrétabb alapot adni (11. kk. l., itt elsősorban a magán- és mássalhangzók arányára, a magánhangzórendszer változatosságára, a nyílt- és zárt-szótagok megoszlására, tehát százalékokban kifejezhető kritériumokra gondolunk, v. ö. Tolnai V.: *Halhatatlan magyar nyelv*. Magyar Nyelv, XX. 50. l.). Kitünő viszont a „Roma militans“ c. fejezettel kezdődő rész, amely az egyes fogalmi körökből származó kifejezőkészséget vizsgálja, vagyis azt, hogyan kerültek a köznyelvbe szavak, szólamódok és metaforák a harcászattól a földművelés stb. köréből. Legfeljebb azt lehetett volna kívánni, hogy a „Roma rustica“, amelynek fogalmi és frazeológiai köre archaikusabb és primitívebb, előzze meg a sokkal fejlettebb fogalmakkal és kifejezésekkel operáló „Roma militans“-t. A példák bősége, szemléletessége és szellemessége így is nagyon jól hat; a *felix* szócsaládjával kapcsolatban azonban (vö. ἡσιθαί 'szopni' ἡλυς 'nőstény') a magyar *tehén* szó szerepeltetése egészen felesleges; *tehén* szavunknak az a vesztai *daenua* történeti összetételét a nagyközönség úgy sem tudja s egyébként is ez az egyeztetés súlyos hang- és jelentéstani nehézségekbe ütközik.³

Sokkal egyenletesebb, kiforrottabb — már csak az anyag és az előtanulmányok természeténél fogva is — a második, stílustörténeti rész. Örvendetes, hogy itt az archaikus nyelvnek, valamint az Ennius óta nyomon követhető átalakulásnak megfelelő tér jutott. Az is figyelmet érdemel, hogy Cicero, Caesar, Vergilius nyelvéről az olvasó távolról sem közhelyeket kap, hanem gazdag egyéni tapasztalatokból leszűrte véleményt, amelyet azután — rendesen befejezésül — egy-egy különösen plasztikus „tekintélyi vélemény“ hitelesít (gyönyörű pl. a Horatius jellemzését lezáró Nietzsche-idézet, 80. l.). Friss elevenség, mozgékony-ság, minden iskoláságtól mentes üdesség van ebben a részben s éppen ez teszi B. művét, még középiskolai vonatkozásban is, rendkívül hasznossá: hadd tudja meg belőle tanár és tanítvány — el sem képzeljük, mennyire szükséges ez! — hogy a latin nyelv tanulása nemcsak acc. cum inf.-szerkezetek és gerundivumok felismerését jelenti, hanem egy nagy antik nép lelkének s egész sereg halhatatlan író egyéniségének feltárlását! Talán nem lehetetlen az a kívánság, hogy alkalmilag érdemes volna rövid kitekintést vetni a keresztény latinság nyelvének és stílusának sajátosságaira is: a kétezeréves katolicizmus latinítása ezt a figyelmet feltétlenül megérdemli.

Mindent összevéve, megállapítható tehát, hogy e Parthenon-tanulmány kétségtelenül a sorozat legjobbjai között fog helyet foglalni. Bár-

³ *Tehén* régi jelentése általában 'marha'; mai jelentése csak a XVI. sz. óta mutatható ki. V. ö. Bárczi G.: *Magyar Szófejtő Szótár*, 305. l.

csak hamarosan olvasnánk hasonlóan talpraesett jellemzést a görög nyelvről is; talán ezen útmutatások figyelmeztetni fogják klasszikus filológusainkat arra, hogy szaktudományuk nemcsak irodalomtörténet, hanem nyelvészet is. Gáldi László.

Le génie de la langue latine.

L'excellent livre de M. Etienne Borzsák vient combler une lacune très sensible des études latines de Hongrie, puisqu'il remet sur le tapis un problème qui était resté un peu en marge des recherches philologiques des dernières années. Bien que le zèle de nos spécialistes n'ait rien perdu de son élan, on s'intéressait relativement peu au style des grands écrivains et encore moins à l'évolution générale de la langue latine. M. Borzsák, s'inspirant plus d'une fois des travaux aussi classiques que ceux de Norden, réussit à dégager des particularités de la langue latine les traits essentiels du caractère romain et à retrouver derrière le style d'un Virgile ou d'un Horace l'homme même, avec toute la multiplicité de ses facultés personnelles. Il fait souvent allusion aussi au „caractère italique“ ou pour mieux dire à certaines qualités du latin qu'il considère comme „italiques“ (p. ex. allitération, richesse des dérivés, etc.). Il n'eût pourtant pas été inutile de dire ce que l'auteur entend par là, parce que le terme d'„italique“ prête à la confusion: faut-il penser à certaines particularités stylistiques des Italiques mêmes ou bien à des faits préromains (ou, si l'on veut, méditerranéens) que les immigrants auraient trouvés sur le sol de l'Italie? Pour ne citer qu'un seul cas, l'allitération a des attaches indo-européennes qui ne se laissent guère borner à l'Italie proprement dite. Ladislav Gáldi.

Szemerényi Oszwald: Az idg. I, I latin folytatása. (Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Általános Nyelvészeti és Fonétikai Intézete, Tanulmányok I.), Budapest, 1941. 8°. 50 l.

Szokás manapság azt hirdetni, hogy az idg. nyelvészetnek s az egyes idg. nyelvek kutatásának nincsen létjogosultsága. Legtöbbszörre kívülálló hangoztatják ezt a véleményt, de igen gyakran megkockáztatják közelállók is. Azzal érvelnek, hogy a különféle nyelvészeti iskolák, különösen a németországiak, már így is többször foglalkoztak az idg. nyelvek egyes problémáival, mint kellett volna, és tisztáztak minden olyan kérdést, amire a nyelvtudománynak a saját céljaira vagy más tudományok szempontjából szüksége volt. Hogy ez az ítélet mennyire felületes, azt egyetlen ellenvetéssel bebizonyíthatjuk. Ez pedig egy kérdés csupán: miért van hát az akkor, hogy a különféle kutatók részletcredményei ma sem foglalhatók egy egyetemes egészbe? Az ellen senki sem vethet semmit, hogy egy olyan tudományban, ahol a részletekben minden tisztázva van (s vajjon van-e ilyen?), ezek a részek szervesen és akadály nélkül illeszkednek össze egy harmonikus egészszé, amely azután csakugyan lezártnak tekinthető. Nos, hát az idg. nyelvek kutatásában egészen más a helyzet. Unos-untalan ellentmondásokba s az egységesítés akadályaiba ütközünk. Úgy látszik: sokat dolgoztak a kutatók, de nem eleget. Ilyenkor ugyanis revízióra van szükség s erre szükség van mindaddig, amíg az akadályok meg nem szűnnek. Ez viszont előreláthatólag messze van még: addig pedig a nyelvészetnek bőven vannak és lesznek feladatai s nem hiábavaló munka foglalkozni ezekkel.

Revízióra szokott szükség lenni a tudományokban elsősorban a nyersanyag gyarapodása, feldolgozásra váró tárgyak vagy jelenségek

felfedezése vagy felbukkanása esetén. De revízióra van szükség számtalanszor olyankor is, amikor már ez a gyarapodási folyamat befejeződött, vagy pillanatnyilag nem tesz szükségessé felülvizsgálatot. Ennek oka viszont a meglévő anyagkészlet feldolgozásának módszerbeli hibái. A nyelvtudomány szémszövegéből a sok módszerbeli hiba közül most kettőt hadd ragadjak ki csak. Mindkettő könyvében a szubjektivitás túlkapása. Az egyik eset röviden úgy jellemezhető, hogy egy-egy fő-probléma részletkutatója, monografusa a maga tárgyával foglalkozva felvesz még egy csomó más kérdést is mellékesen s ezeket is valamilyen szempont alapján a középponti kérdéssel hozza kapcsolatba, a körül csoportosítja. Ilyenkor azonban igen gyakran nem törődik azzal, hogy az ilyenformán adott és adódó magyarázat magával a dolog természetével összhangban van-e s nem kerül-e ellentmondásba azzal a körrel, amelynek az illető mellékkérdés középponti problémája. Ez az eljárás az egységsítés legfőbb akadály. A másik eset pedig egyszerűen abban áll, hogy a kutatók nagyrésze előre kitűzött szubjektív megoldáshoz — a megoldást intuíció diktálja, de önkény tartja fenn tűzön-vízen keresztül — csupán ürügynek keresi a tárgyi bizonyítékokat. Ezzel együtt jár természetesen az, hogy a bizonyításra felhasználható példákat kihangsúlyozza, az ellenkező eseteket ellenben mellőzi. Mivel pedig letagadni ezeket sem lehet, hát legjobb esetben valamilyen kisegítő megoldással intézi el, ami azonban nem meggyőző, csak jobb híján való segédcsköz.

Ebben az esetben a megoldásra váró esetek úgy állanak előttünk, mint a kérdés megoldásának Achilles-sarka, s a revízióra törekvő kutatóknak könnyű dolga van, mert a kiindulás magától adódik ezekben az esetekben. A feladata továbbiakban az, hogy szakítson a hagyományokkal, bármennyire nehezebbre esik is szabadulnia tőlük, induljon ki tisztán a dolog tárgyszerű vizsgálatából. Akkor aztán nem maradhat el a megfelelő eredmény: a „kopernikusi fordulat”, amelynek egyes problémákban éppúgy meg kell történnie a cél érdekében, mint egész tudományokban s amelynek feltételei mindenütt ugyanazok: megfelelő disztinkciót kell tennünk a helyes intuíció jogosult szubjektivitása és a szubjektív önkény, vagyis helytelennek bizonyult feltevésünk körömszakadtig való védelmezése között; ebből következik az is, hogy be kell vezetnünk a módszeres bizonyítást a saját malmunkra vizet hajtó adatok tendenciózus kihangsúlyozása és önkényes csoportosítása, vagyis a dolog természetén való erőszakot helyett.

Nézzük meg most már konkrét példán mindazt, amit itt általánosságban elmondottunk. Szemerényi Oszvald értékezése s az idg. szonáns likvidák problémájának a megismerése elsőrendűen alkalmas lesz erre. Nagy örömmel kell üdvözlölnünk ezt az értekezést a nyelvészeti teremtés egyre lanyhuló hazai piacán, logikus bizonyítása és a dolog természetéhez tökéletesen illeszkedő fellogása tülemeli jelentőségét ezen a szűkebb körön.

Az értekezés elején a szerző áttekinti az idg. l, r latinnyelvi folytatása kérdésének történeti fejlődését s itt alkalmunk van szemlélni az imént vázolt tüneteket. Látjuk: hogyan vonult be Osthoffnak az az egészen szubjektív megállapítása, illetőleg feltevése, hogy az idg. l, r latin megfelelője or, ol, De Saussure és Brugmann támogatásával s a kiindulás erős befolyása alatt álló, önkényes bizonyításai alapján „a nyelvtudomány biztos megállapításai közé” s hogyan szerepel, egészen megcsontosodva, mint kikezdehetetlen elmélet, tekintélyes és népszerű kézikönyvekben (Stolz—Leumann: Lat. Grammatik, Laut- u. Formenlehre, 1926,⁵ 64. o.), hogyan ivódik bele teljesen a köztudatba, annyira, hogy azok

sem tudnak a befolyásától szabadulni, akik pedig szeretnének (l. későbbben, az etimológiai szótárak idézőskor).

Az ol, or elemet tartalmazó szavak valóban elég nagy számmal szerepelnek a latinban. Saussure példái: posco = ói, pŕochāti, mort-is = ói. mŕti-, cortex = ói. kŕt-, mollis = ói. mŕdú-, cor(d) = ói. hŕd-, porum = gr. πορῶν, torqueo = gr. τραπεῶν. Brugmann ezekhez adja még a következőket: sors, mortuus, fortus, tortus, portare, hortari, cornu, cornus, ursus, occultus, multa, pulsus, percussus, mulsus. Későbbi kiegészítés ezenkívül: corpus, dormio, porca, porta, portus, fors, ortus, morsus, momordimus, iecur (szóvegi ur < urt < rt). Tendenciózus összeválogatásuk valóban könnyen lehet megtévesztő s szerfőlött alkalmas arra, hogy a bizonyítottság látszatát keltse. Az eddigi felfogás szerint az *l, r* > *ol*, *or* változás „hangtörvényszerű” jelenség. Mivel azonban nem titkolhatók el ebben az esetben sem azt, hogy vannak olyan esetek, amikor a folyamat így alakul: idg. *l, r* > lat. *ul*, *ur*, ezeknek a számára természetesen más magyarázatot kellett keresniök. Ilyen magyarázatok akadnak is. Brugmann például az idg. ősnyelvet teszi felelőssé az u-színezetű likvidákért s megállapítja, hogy ott alakultak ki ezek *l, r* mellett bizonyos feltételek között (veláris *l, u, ű* környezetében). A jelenség ősnyelvi volta bizonyos különnyelvi párhuzamok, parallel eltérések alapján feltételezhető. Ernout viszont a „szabálytalanságokat” dialekticizmusoknak minősíti.

A szerző legelőször arra mutat rá, hogy sem Brugmann, sem Ernout megoldási kísérlete egyáltalában nem meggyőző. Amaz nem is megoldás, mert magyarázatot nem ad, csak visszavetíti, elodázza. Nem számol azzal sem, hogy vannak olyan *ul*, *ur* elemek is a latinban, amelyeknek a többi nyelvben nem találkozik megfelelője, következésképpen nem mehetnek vissza ősnyelvi u-színezetű likvidákra. Ezeknek tehát megint más kiegészítő megoldásra volna szükségük. Ernout megoldása pedig elégtelen, mert ismeretlen és megoldatlan jelenségekkel operál s abszurdumba visz, mert a feltételezett dialektus éppen a felvett példában mond csődöt mint bizonyító elv (idg. *ghŕg-tlā > lat. furca, a várható *horclā helyett. A *h* helyett jelentkező *f* kiderítetlen, viszont az umberben éppen *k* előtt megmarad az *or* elem). Másfelől nem kielégítő Ernout megoldása azért sem, mert egyoldalúan csak a szonáns *r*-et vizsgálja, az *l*-ről teljesen megfeledkezik. — Ezután még az *ú. n.* veláris *l* zavaró hatását küszöböli ki a szerző egy rövid megjegyzése (kissé lazán odavetve, úgy hogy első pillantásra nem is értjük a jogosultságát); Brugmann példáinak egyrésze ugyanis ez után a megkülönböztetés után esik. Végül rátér a latinban adva lévő anyag felülvizsgálására, hogy aztán megtehesse a lépést a „kopernikusi fordulat” felé.

Idg. *l* esetei: culleus, fullo, mulier, mulleus, pullus;

idg. *r* esetei: curro, curtus, curvus, furca, lurcare, murcus, sturnus, turdus, turpis, urgeo, ursus, urvus, urvum.

Ezeknek a szavaknak az átvizsgálása a következő eredményekre vezet:

1. e-ablautsorbeli szavak nullfokáról, tehát *l, r*-ről van szó s ennek a latinban *ul*, *ur* felel meg;

2. ez a jelenség a felvett szavakban nem magyarázható latin különnyelvi *ol* > *ul*, *or* > *ur* változással;

3. az idg. u-színezetű likvidákkal nem érvelhetünk (culleus < *kul-nejos stb.), mert ez egyfelől semmiféle rendszer keretébe nem illeszthető bele — mint a szerző megállapítja — azonkívül pedig egyes szavak

esetében különnyelvi párhuzamokkal sem bizonyítható (culleus, fullo, pullus).

A fordulat tehát itt következik be. Röviden így fogalmazza meg a szerző értekezésének ezt a középponti megállapítását: „az indogermán liquida sonansok folytatása nem or, ol, mint eddig hitték, hanem ur, ul” (21. old.)

Most aztán azt a kérdést veti fel: ha ilyen világos a megoldás, mi vezette félre az eddigi kutatókat mégis. Erre ad feleletet s ez a felelet ismét igen fontos és pontos megkülönböztetést tartalmaz. Itt ugyanis az ablautviszonyokat kell alaposabb vizsgálat alá venni s dönteni kell afelől, hogy mely esetekben találkozunk nullfokkal, mely esetekben pedig o-szinű teljes fokkal. Ennek a vizsgálatnak az eredménye aztán az a megállapítás, hogy mindazok az esetek, ahol a latinban ol, or szerepel, lehetnek idg. o-ablautfok folytatásai, következésképpen tehát azok is. Csak egy-két példát emeljünk ki. posco = ői. prchāti feltételezett alakja *prk-skō, a prec- (preces, procus) fő nullfokával. Csakhogy a rokonnyelvek hasonló képzésű alakjai mind idg. *prskō alakra mennek vissza, aminek pedig a latinban *persco felelne meg. E mellett megvolt azonban a perk- fő is, egy *peporkai perf.-ban, v. ő. umb. peperkurent. Így az eredeti praes. *persco, az eredeti perf. *peporkai lehetett. Kiegyenlítőds következtében a praes. átvette a perk-tövet, a perf. pedig az -sk- képzőt, vagyis a lat. posco praes. nem egyenes folytatása a prchāmi őind alaknak. — Ugyancsak elesnek az összes ti- tu- absztraktumok: itt ugyanis egyből — tehát nem szonantikus likvidát tartalmazó — alakok mutatják, hogy nemcsak nullfok szerepelhet, hanem o-fok is. Ilyenek: fons, frons, mons, spons.

Nagyon tanulságos azután az a néhány adat, amelyet egyes etimológiai szótárak vagy munkák szókincséből állított össze a szerző. Ezekből az derül ki, hogy egyes ol, or elemek esetében a kutatók szívesebben vezettek volna fel idg. ol, or fokat (egyesek meg is tették, nem törődve a szabdalmozott hangtörvénnyel), csupán az l, r > ol, or elmélet zavartalan uralma érdekében operáltak, de itt is csak alternative, idg. l, r-rel. Ilyen esetek: cortina; idg. *kort- vagy *krt- (Muller, Altit. Wörterbuch); folium: *bhōljom, de aligha *bhljom Walde-Hofmann, Etym. Wörterbuch szerint, stb. Mindezek a régi elmélet tirannizmusát mutatják.

Mikor aztán a szerző világos okfejtésű és minden ízében meggyőző értekezésében idáig eljutott, levonhatja az eddigiekből adódó következtetéseket és összegezheti a nagyobb egységek és problémakörök számára kínálózkodó eredményeket.

Az első eredménycsoport az etimológia anyagát gyarapítja. Számos olyan szó tisztázódik teljes bizonyossággal, amelyeknek rokonnyelvek más szavaival vagy szócsoportjaival való egyezése csak többé-kevésbé volt bizonyosnak vehető, a kérdés régi állása mellett. Ilyenek: furvus < idg. *dhrg-uos (mellette fuscus < *dhrg-scos, v. ő. ang. dark); gurgus < *gurg-, v. ő. ői. gnāti; scurra < *sqrsā, v. ő. germ. sker-, ném. Scherz; turgeo < *trgējō, idg. *sterg- gyökehez; urbs < *urbis „körülkerített hely”, v. ő. or. verba, lat. verbera, verbera; fufur < *ghrgros; a várható *furfur helyett hasonulással, de nem reduplikált *ghf-ghf-, mint Ernout állítja; furnus < *guhrgnos (*gžher-; v. ő. forumus); dulcis < dlkus, gr. γλυκύς, az i-deklinációba való átlépéssel; urco < *urkājō, iecur < jecūrt, v. ő. őind yākr̥t.

Legvégül tágabb kört nyit meg a szerző. Először azt bizonyítja, hogy az oszk-umber dialektuscsoportban is ugyanez volt a fejlődés, de a kevés számú példa miatt nem tartja eldöntöttnek a problémát, csak

valószínűnek véli, hogy a fejlődés ősitáliei. — Majd azt állapítja meg, hogy a kérdés ilyen eldöntése, vagyis annak a megállapítása, hogy az idg. *l, r* latin folytatása *ul, ur*, egy új izoglóssza felállítását teszi lehetővé, mivel tudvalevőleg a szonantikus likvidák megfelelője a germán nyelvekben is *ur, ul* (idg. **sl̥g-*: lat. *lurco*, kfn. *slurc*; idg. **k̥s-*: lat. *curro*, kfn. *hurren* etc.). Azt az utat is megjelöli, amelyen kultúrtörténeti szempontból értékesíthető volna ez a nyelvi összefüggés: Altheim archeológiai felfedezései alapján azt állítja, hogy a Camonica-völgy latin-faliscusi népe vallása szerint is Skandinávia felé mutat kapcsolatot. Természetesen egyetlen izoglóssza végtelenül kevés ilyen kérdéseknek az eldöntésére, különösen akkor, amikor maga a szerző is tág teret enged annak a lehetőségnek, hogy az egyezés esetleg csak véletlen eredménye. Maga is megjegyzi: ennek eldöntése már a további kutatások feladata. Egyelőre tehát maradjunk meg csak a nyelvészeti eredményeknél, éppen eleget mondanak ezek is, mint láttuk, akár magát a kérdést vesszük figyelembe, akár pedig módszer tekintetében méltatjuk a probléma feldolgozását.

Varga Zsigmond József.

*

In seiner Abhandlung über „Die indogermanischen Liquidae sonantes im Lateinischen“ führt der Verfasser, Oszvald Szemerényi, den Beweis, lat. or, ol seien keineswegs lautgesetzliche Fortsetzungen von den idg. sonantischen Liquididen l, r, da die bisherigen Erklärungen des ul, ur, weder die von Brugmann, noch die von Ernout, überzeugen und stichhalten. ul, ur sind weder als Fortsetzung einer idg. u-farbigen sonantischen Liquidida, noch als Dialektizismen zu erklären. Somit schlägt Verf. den entgegengesetzten Weg ein, und nimmt an, idg. l, r seien im Lateinischen als ul, ur regelmässig fortgesetzt. Dafür sprächen culleus, fullo, mulier, mulleus, pullus mit idg. l, und curro, curtus, curvus, furca, lurco, murcus, sturnus, turdus, turpis, urgeo, ursus, urvum mit idg. r, die nur eine Schwundstufe enthalten können, da jeder idg. Vollvokal in ihnen erhalten geblieben wäre. — Es gibt aber einige, auch nicht wenige Wörter mit ol, or. Über dieselben steht es nach der Beweisführung des Verf. fest, dass sie anstatt der bisher angenommenen Schwundstufe eine Vollstufe mit o-Vokal enthalten, sodass lautgesetzlich als ol, or im Lat. vertreten werden können. — Gleiches ist vielleicht auch für das Oskisch-Umbrische anzunehmen. So wirft Verf. schliesslich die Frage auf, ob die Übereinstimmung des Lat. und Germ. in der Vertretung der idg. Liquidae sonantes als ul, ur, nicht als eine neue Isoglosse auch kulturgeschichtlich zu verwerten sei.

S. J. Varga.

(Debrecen.)

Szabó Árpád: *Perikles kora. Parthenon-Tanulmányok. 4. Parthenon-Franklin-kiadás. Bpest, 1942. 96 l.*

Izgalmasan érdekes történeti és politikai esszé — talán így jellemezhetnők röviden Szabó Árpád új kis művét. Történetfilozófiai bevezető fejtegetéseiben meggyőzően mutat rá, hogy minden történettudós legfontosabb kötelessége a tárgyilagosság, a teljes elfogulatlanságra való törekvés. Ennek a becsületes és igazi tudós tárgyilagosságnak a szellemi hatja át valóban művét is. A mellett ugyancsak a történetfilozófia tanít meg arra is, hogy miért kell újra írnia minden kornak a múltja történetét. Mert az új, a feltartóztathatatlanul továbbfejlődő élet mindig új szempontokat vet föl, s ezekben jobban megvilágosodnak a múlt történései is; viszont az így átvilágított múlt a jelen mélyebb megértésére

is vezet. Ebben rejlik a „*Historia est magistra vitae*“ elméletének örök értelme.

Ebből az egyedül helyes szemlélethől kiindulva vizsgálja szerzőnk Perikles korát, mely Európa multjának kétségtelenül szerves része, sőt mélyebb értelemben minden európai nemzet multjához is erőteljes szá-lakkal odafűződik. Perikles korát csak átmenetnek, viszonylagos nyu-galmi állapotnak tartja két nagyjelentőségű eseménysorozat: a perzsa háborúk és a peloponnesosi háború között. Ezért elsősorban a perzsa háborúk főbb eseményeit s velük kapcsolatosan a görögség lelki arcu-latát, Spárta és Athén szembenállását világítja meg, majd rátér a perzsa győzelmek hatása alatt átalakuló athéni életnek és az új athéni lelkü-letnek a rajzára. Általában erre a belső, szellemi átalakulásra fordítja a legnagyobb gondot (ezek könyvének legszebb lapjai; különösen meg-kapó s egyben meggyőző a salamisi győzelem hatásának, „Salamis patho-sának“ finom elemzése), s három nemzedéknek a lélekrajzát adja, külön is elemmezve a vezéralakok: Themistokles, Perikles és Alkibiades egyé-niségét. Így e történeti keretben világosodik meg legszebben Perikles korának politikai arculata.

E szellemesen, lebilincselő érdekességgel megírt tanulmánynak végső eredménye, sajnos, nagyon lehangoló. Kimutatja, hogy a perikleusi kor legnagyobb ideáljai: az agon, a kalokagathia, demokrácia, nagyhatalmi politika és diplomácia mind megbuktak (ez a megállapítás az egy kalo-hagathiára nem egészen áll, hiszen az „új világ“: Sokrates, Platon szel-lemi világa változatlanul ezt az ideált követi!), amint a peloponnesosi háború eredményei és Alkibiades szomorú szereplése igazolja. Köny-vének talán egyetlen hiányossága, hogy Perikles korát csak történeti és politikai szempontból értékeli (ebből a szempontból valóban igazolt a pesszimista eredmény), viszont a köztudat Perikles korában mindig a kultúra csodálatos kivirágzását ünnepelte a legjobban. A Parthenon-tanulmányok megkötött terjedelme természetesen minden felelősség alól fölmenti a tudós szerzőt: nem juthatott el a kultúráig, mint az alcim „Történeti és politikai áttekintés“ már világosan mutatja a tudatosan meg-szorító és körülhatároló szakértő kezét. A Parthenontól azonban kérjük, hogy Perikles korának csodálatos kultúráját is adja majd hama-rosan ilyen remek összefoglalásban közönsége kezébe. Papp János.

•

Árpád Szabó: *Das Zeitalter des Perikles.*

Das unter den Studien der Parthenon-Gesellschaft erschienene kleine Werk A. Szabós will einen historischen und politischen Überblick von Perikles' Zeitalter geben. Der Ansicht des Verfassers nach ist die sog. Perikles-Zeit eigentlich nur ein etwas ruhigerer Übergang zwischen den Perserkriegen und dem peloponnesischen Kriege; er untersucht daher zuerst die Zeit der Persenkriege, um die grossen politischen, wirtschaftlichen und seelischen Folgen besser verstehen zu können. Besonders schön schildert er hier die Wirkung des salaminischen Sieges, „das Pathos von Salamis“. Von diesem Pathos ausgehend erklärt er dann die seelische Entwicklung der perikleischen Zeit, später die vollkommene Umbildung infolge des peloponnesischen Krieges. Im allgemeinen können wir feststellen, daß Verfassers tiefgehender, gutgeschulter Blick besonders dazu geeignet ist, die innersten Gründe der politischen Entwicklung aufzudecken und die Umgestaltung der athenischen Seele fein darzustellen. Die Schlußfolgerungen dieses von Anfang bis zum Ende fesselnd geschriebenen Essays sind jedoch etwas pessimistisch: der pelo-

ponnesische Krieg und Athens Zusammenbruch sollten auch den Verfall sämtlicher perikleischer Ideale: des Agons, der Demokratie, der Großmachtpolitik u. s. w. bedeuten. A. Szabós Werk konnte, da das Ausmaß der Parthenonstudien durchaus beschränkt ist, nicht zugleich auch das Kulturbild dieser wunderbaren Zeit umfassen; doch hoffen wir, daß die Parthenon-Gesellschaft diesen Mangel in einem anderen Bändchen bald nachholen wird. Johann Papp.

Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221—1864.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1941. Olaszországi Magyar Emlékek. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. III. 8°. CLX. és 703 l.

A külföldön tanult magyarok iránti érdeklődés a múlt század hatvanas éveiben kezdődött. Vass Józsefet illeti a kezdeményezés, aki a *Hazai és külföldi iskolázás az Árpád-korszak alatt* című művében (Pest, 1862) a magyar diákelet egy-két híresebb és kimagaslóbb alakját említette meg. Levéltári kutatásokkal alátámasztva első komolyabb tanulmány Fraknoi (Frankl) Vilmos tollából került ki *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században* (Budapest, 1873) és két évvel később a „Századok“-ban közölt tanulmánya, amely az újabkori kutatások kiindulója lett. Az érdeklődés leginkább Bécs, Krakkó és az olasz egyetemeken tanult diákok felé fordult, érthető módon, mert az adatok gazdagsága e téren volt leginkább szembetűnő.

V. É. munkáját négy részre osztja. A bevezetésben az olasz diákelet történelmi hátterét rajzolja meg, majd sorra veszi az egyes egyetemeket s időrendben sorolja fel azok magyar vonatkozásait. A harmadik részben a külföldi tanulóinkkal kapcsolatos leveleket, dedikációkat, sírfeliratokat közli szemelvényekben. Bibliográfia és bő tárgymutató zárja be a kötetet.

A szerző igyekszik gondosan figyelembe venni a középkori és humanista diákokra vonatkozó eddigi magyarországi publikációkat: gróf Teleki Sámuel, Abel Jenő, Hegedüs István, Pór Antal, Békefi Remig dolgozatait, a külföldön tanult magyar orvosokat illetőleg Wespérmi István és Linzbauer Ferenc közleményeit. Kutatása leginkább a római, páduai, bolognai, perugiai, siennai és ferrarai tanulóokra és egyetemekre szorítkozott. A többi olasz város Vicenza, Verona, Pisa, Firenze, Parma, Nápoly nem árul el gazdagabb magyar vonatkozást, mert ezek egyetemeit a „századok folyamán oly kevés magyar látogatta“.

A szerzetesek között kétségkívül a Domonkos-rend vezetett. A domonkosok olaszországi szereplése Iványi Béla kutatásai: *Szent-Domonkos-Rend római központi levéltára* (Levéltári Közl. 1929.) és az újabb kutatók által felhasznált jegyzetei alapján világosan áll előttünk. A ferencrendiek idegenkedtek az olasz egyetemektől, inkább Krakkóba jártak, itt képezte magát középkorvégi nagy szónokunk *Temesvári Pelt* is.

A szerző által említett anjoukori tudományos visszahanyatlás szerintem kiigazításra szorul (XV. l.): „az amúgy fényes Anjou-kor első hatvan esztendejének klérusában egyetlen érseket, püspököt vagy prépostot sem találunk, aki legalább egyházi jogtudor lett volna“. Éppen a nem eléggé hangsúlyozott nápolyi szellemben indult útnak az Ágoston-rend számtalan kiválója. Magyarországi Sándort, a későbbi párizsi magister regent a nápolyi káptalan küldi a párizsi egyetemre. Vele jelentkezik az Ágoston-rend nagy fontossága, elég legyen Aegidius

Romanus híres rendtársukra utalni, akinek elvei Apród-Küküllei János krónikájában is előjönnek Nagy Lajos kormányzatának jellemzésében. Az ágostonrendi Nicholaus Nicholai párizsi lektor, akiért Nagy Lajos és Erzsébet királyné jár közbe a pápa előtt, később „Magister Janitorum Curie Regie Ungarie” (1365) (Theiner Mon. II. 72.), akiről azt mondja az oklevél „etiam aliis studiis exercitatus” (Chart. Univ. Paris. III. p. 20. [1353]). Kétségtől más egyetemeken szerzett (aliis studiis exercitatus) jogi végzettsége is lehett, hisz Nagy Lajos és V. Károly francia király között Louis d'Orléans és Katalin leendő házassága ügyében kötött szerződésben is szerepel (1374. dec. 19. mint „magister curie Regine senioris”. Stephanus de Insula 1345 körül meg a legnagyobb teológiai tisztiséget nyeri el, a párizsi magisztrátust, s hazatérve, 1350-ben nyitrai püspök lesz. Petrus Verebély, ki 1366-ban kapja meg a párizsi magisztrátust, Nagy Lajos és Erzsébet királyné kápolnája, s mint ilyen valószínűleg magasabb egyházi méltóságokra is emelkedett.

Ezékefi Remiget sem idéztem volna, miszerint a „magyar papság a XIV. század első felében a felsőbb teológiai tanulmányokban nem nagy kárt tett” (XVI. l.). A fent említett három teológuson kívül épp ebben az időben, a XIV. század első felében találjuk Párizsban egyetlen eddig ismert magister regensünket, kihez a franciskánusok mestere, Nicolaus de Hungaria csatlakozik.

A nápolyi egyetem alapításának 1124-re helyezése (CXIV. c.) valószínűleg sajtóhiba, mert ezt 1224-ben alapította II. Frigyes, kinek ambíciója és erőszakos terve már az alapító levélből is kitűnik. Ezzel az egyetemmel kapcsolatban Denifle régi munkája mellett hasznos utáigazítást adott volna F. Torraca: *Storia dell'Università di Napoli* (Napoli, 1924).

A hazai iskolázásra vonatkozó eddigi ismereteket szervesen fűzi a külföldi oktatás történetéhez Ismerteti az esztergomi „Collegium pauperum scholarium” intézményét, amely később „Collegium Christi” neve alatt működött egészen a XVII. századig, és az alapító Budai János barsi főesperes áldozatkészségéből nem egy tanulónak tette lehetővé külföldi tartózkodását.

V. E. élénk színekkel ecseteli a XV. századi diákszándoklatokat, a renaissance-nak fiainkat megnyerő szellemét. Az eddigi kutatásokat dicsérendő buzgósággal fűzte egybe, s ez csak tökéletesebb lett volna, ha a párizsi egyetem szerepét sem hanyagolta volna el. Párizsról azt mondja a szerző „ez az egyetem különben is távol esett a magyaroknak, akiket inkább a felsőolaszországiak vonzottak”. (XXIX. l.) Épp az általa idézett tanulók között szerepelnek olyanok, kik az olasz és francia egyetemeket egyaránt megjárták. Így pl. Polner János „de castro Schess Transilvano, cantore ecclesiae S. Crucis Wratislaviensis”, ki 1495. január 6-án Bognában van, itt marad még két évig, hogy hazatérte után magas egyházi méltóságokat foglaljon el. 1504 őszén Anna királyné titkára és tolmácsaként tartózkodik a budai várban. De miért? Mert 1499-ben Párizsban találjuk Johannes Polnar. dioc. Abbensis (Albensis), „Transilvanie, cujus bursa valet X. sol.” (Auct. III. p. 732). Ugyanígy Barnabas de Bak, 1493-ban római diák (V. E. 254), Párizsban baccalaureatust nyer 1482-ben. (U. o. Auct. III. 522.)

Különös módon nem találom említve a páduai egyetem hallgatói között a nagy nevezetességre szert tett Makrai Leneedet, akit társai annyira szerettek, hogy midőn Zsigmond elgátta, a párizsi Német Nemzettség járt közbe érte: „Immo dicebant magistri quod laboraretur pro ipso omnibus modis possibilibus, attento quod fuit, honestus et nobi-

lis genere, et attento quod fecit nationi honorem in gradibus suis, et eciam quia fuit magnus clericus." V. E. indexe is hallgat erről a híres diákról, pedig a Bev.-ben futólag (XCII. l.) említi. Makrai Benedek Páduában *Petrus de Ivrea* doktorátusán vett részt 1401. március 12-én. (V. ö. Gloria: *Monumenti della Università di Padova*, II. 363. no. 2100. és a róla szóló irodalom Barta István: *Regnum*, 1937. 115. l.) Ezért Denifle és Chatelain kiadásai: *Chartularium Universitatis Parisiensis* I–IV. 1889–1897, és az *Auctarium Chart. Univ. Paris.* folytatólagosan megjelenő kötetei megállapításainak széllesebb távlatot adtak volna.

Az irodalmat és a Targymutatót a szerző gonddal és buzgósággal állította össze. Az Indexnek nagy érdeme, hogy idegen kutatók is haszonnal tudják forgatni, a közölt levelek és költemények pedig a külföldi magyar diákéket képének megrajzolásához tartalmaznak érdekes és színesen felhasználható adatokat. Gábrriel Asztrik.

André Veress: *Étudiants Hongrois dans les Universités Italiennes. (1221—1864.)*

Dans son ouvrage essentiellement bibliographique M. Veress consacre une étude de grande envergure aux étudiants hongrois qui firent un séjour dans les Universités italiennes de Bologne, Padoue, Rome, Prouse, Florence, Sienné, Pavie, Ferrare et Parme. Il essaie d'abord d'identifier les noms des étudiants et indique les étapes principales de leurs carrières. Il a eu soin de joindre une grande quantité de chartes et de lettres, des poèmes avec dédicace qui contribuent à enrichir nos connaissances sur la vie scolaire au moyen âge. Plusieurs d'entre eux furent élevés à la dignité de recteur et de procureur.

Nous reprochons seulement à l'auteur d'avoir négligé d'utiliser les publications monuméntales de Denifle et Chatelain, et de ne pas avoir mentionné les éditions récentes des „*Chartularium de la Nation Anglaise* et de *Picardie*“, imprimées par les soins des deux illustres érudits français É. Van Moé et Charles Samaran directeur général des Archives de France. Dans la *Nation des Ultramontains* les étudiants hongrois se trouvèrent en compagnie d'autres étudiants étrangers, français, allemands, anglais et polonais. En consultant les publications citées ci-dessus, l'auteur aurait pu suivre la carrière de Jean Polner de Transylvanie qui avant de prendre ses inscriptions à Bologne (1495) avait fréquenté assidûment les cours de la Faculté des Arts à Paris, et devint en 1504 secrétaire d'Anne de Foix, reine de Hongrie, sans parler de Barnabé de Bak, chanoine de Nagyvárad qui passa également son baccalaurat à Paris.

Le volume de M. Veress contient des renseignements précieux pour les éditeurs des *Chartularium* et des *Auctarium*. Une vie mouvementée se dégage de ses pages et leur lecture nous oblige à constater combien nous sommes loin de ce moyen âge dont l'image hante encore les esprits retardataires. C'est un document de plus, révélant la vivacité et la promptitude avec laquelle nos ancêtres ont répondu à l'appel des maîtres renommés. M. Veress met en relief l'importance de nos institutions scolaires, notamment celle du Collegium Christi d'Esztergom qui rendirent accessibles les foyers universitaires.

L'introduction est suivie de la liste des étudiants classés et repartis dans les Universités. Et pour terminer une vaste bibliographie s'ap-

puyant particulièrement sur la documentation hongroise. Une table des matières clôt cet ouvrage utile à tous ceux qui se dévouent, aux recherches interuniversitaires de l'Europe.

(Lycée Français de Gödöllő, Hongrie.)

A. Gábel.

Szalay Jeromos: *Francia irodalom és katolicizmus.* Pannonhalma, 1942. 124 lap.

Világnézeti nyugtalanságunk főképp a világháborút követő második évtizedben meglepő érdeklődéssel fordult a francia katolikus megújulás nagy irodalmi tényei felé, amelyek a hatás és az utánzás korlátozott lehetőségei miatt a külföld számára a regény- és drámaírás terén jelentettek a legátütőbb sikerek jegyében. Szinte divattá lett nálunk francia katolikus regényírókról beszélni, divattá, amellyel sem a német, sem az angol, vagy olasz világnézeti irodalom nem vehette fel a versenyt. Bizonyára szerepet játszott ennek a divatnak kialakulásában a francia irodalom presztízse, továbbá az a bizarr, izgató átlagélmény, amely a francia irodalmi Sátánnak erotikus árnyékában találhatta meg a bűn és kegyelem tusakodásának, a katolikus igazságnak és életszentségnek lelőhelyeit. Nem hangsúlyozhatjuk eléggé azonkívül ennek az új francia katolikus irodalomnak túlnyomóan konvertita jellegét: az elveszett és megtalált báránynak nemcsak evangéliumi szempontból van nagyobb értéke; a konszolidált katolicizmusnak nyárspolgárizlúsú, főként német irodalom helyett közönségünk sokkal fokozottabban figyel azokra a könyvekre, amelyek a válság ízeit, az átélt bűnök és vergődésnek tapasztalatát is belevegyítik a katolikus bizonyosság élményeibe. Tegyük nyomban hozzá, hogy ezek a konvertiták, akik a francia katolikus irodalmat világvizsgonylatban is első helyre emelték, a francia elit legjelesebbjei közül kerültek ki, külön-külön is izgató művészegénységet képviselnek és katolicizmusuk is még problémáktól terhelt, ami sokirányú megközelítésüket teszi lehetővé.

Nem csoda tehát, hogy az az írónemzedék, amely a harmincas években új magyar katolikus szépirodalom megteremtésén fáradozott, elsősorban ezeknek a francia íróknak varázsa és sugallata alá került és olvasóink nagy részének érdeklődését olyan irányba terelte, amelytől a katolikus frankomán jelzöt megtagadni aligha lehet. Érdekes és egyben értelmiségünk tagozódására jellemző körülmény azonban, hogy ugyanakkor, amidőn tanulmányok, cikkek, fordítások terjesztették a francia katolicizmus nagyszerű irodalmi nekilendülését, nem akadt olyan összefüggő munka, amely a maga egészében, összefoglalva tárta volna olvasóink elé ennek a megújulásnak történetét, problematikáját és szépségeit. Szalay Jeromos, a francia katolikus élet kitűnő ismerője, *A katolikus gondolat útja az újkori Franciaországban* című művében az irodalomnak inkább csak határterületeit érintve tárgyalta a gondolatnak közösségi érvényrejutását s új tanulmánya, amely a Bevezetés szavai szerint a Katolikus Középiskolai Főhatóságtól rendezett nyári előadásokból született meg, még távol áll attól, hogy az egész kérdésnek módszeres és rendszeres megoldása legyen.

A cím megválasztása is mutatja, hogy szerzőnk mennyire tisztában van vállalkozásának korlátaival. Már maga a katolikus jelző az irodalommal kapcsolatban bőséges vitákra adhat alkalmat s tudjuk, hogy a kérdés jeles ismerői még katolikus oldalról is mennyire ellene vannak az irodalom vallás és világnézet szerint végrehajtott széttagolásának. Bizonyos, hogy létezik egy belső használatra kitermelt katolikus irodalom, ennek azonban a magasabb művészethez s az értékeket teremtő

írói alkotáshoz vajmi kevés köze van. Helyesebb dolog tehát felvetnünk a katolikus jelző egyszerű alkalmazása helyett az irodalom és katolicizmus viszonyának vizsgálatát, mint ezt Szalay Jeromos tette meg és azt kutatnunk, hogy a katolicizmus mint gerjesztő erő milyen helyet foglal el a szellemtörténet más energiái között s hogy a katolikus hit, mint az egyéni élet kovása miképp hatja át egy-egy írónak művészi teljesítményeit. Világos, hogy az így végrehajtott vizsgálat nem korlátozódhatik a tisztán katolikus hitéletet élő írók műveire, és a Thibault-család történetét éppúgy érinti, mint Bernanosnak plébános-regényeit. Szalay Jeromos, talán éppen előadás-sorozatának szűk keretei miatt azonban e tágabb értelemben vett viszonyt bemutatásáról lemondva, csak az úgynevezett katolikus vezéregyéniségeket vette vizsgálat alá s itt is látszólag önkényesen, de bizonyára pedagógiai okoktól vezettetve hol a művekben felcsillanó katolikumot, hol pedig pusztán a konverzió tényét kommentálja. Így olvashatjuk a középkori klasszicizmus sommás elemzése után a romantika lehiggadt értékelését, Baudelaire és Verlaine szerepét a megújulás előkészítésében (sajnos, hiányolnunk kell Baudelaire prózai vallomásainak és Rimbaud-nak kellő megbecsülését az új francia spiritualizmussal kapcsolatban), majd Bourget, Huysmans, Bloy, Claudel, Maritain, Péguy, Psichari, Barrès, Mauriac, Bernanos, Malègue többé-kevésbé részletes arcképét. A szerző nemcsak a művek és egyéniségek kiértékelésénél tartózkodik mindenfajta rajongó beleérzéstől, amely túlbuzgóságból remekműveket fedezne fel a katolikus szellem számára, sőt magát a katolikus jelzőt sem szívesen alkalmazza olyan írókkal szemben, akiknek ortodoxiájával kapcsolatban az óvatos tantszót bármiféle kételyeket támaszthat. Műve így nem egyszer illúziófosztónak is tetszhetik sokak szemében, de annál megbízhatóbb kalauz egyes írók katolikus szempontból vizsgált világnézeti magatartásának tisztázásában. Mert, amint már említettük, a szerző számára ennek a magatartásnak hitelessége volt a döntő, sajnálhatjuk azonban, hogy ugyanakkor kissé elsikkad éppen az az irodalom, amelyben ez a magatartás műveket teremt. De elsikkadnak azok az írók is, akiknek élete nem mutat eléggé kiemelhető vitás pontokat a katolicizmussal szemben. Francis Jammes, Le Cardonnel, s velük a katolikus líra teljesen hiányzik ebből a bemutatásból és a dráma helyett is csak a keresztény színház megteremtésére irányuló társadalmi mozgalomnak vázlatos képét kapjuk. Szalay Jeromos jól ismeri ezeket a hiányokat s ha művét így csonkán mégis közreadta, talán csak előadása hallgatóinak akart elsősorban szolgálatára lenni, talán csak ízelítőt akart adni abból a munkából, amelynek betetőzése minden bizonnyal a katolikus megújulásnak teljesen feltárt irodalmi képe lesz.

Semjén Gyula.

*

Jérôme Szalay: *La littérature française et le catholicisme.*

Le vif intérêt qu'une partie considérable du public hongrois a toujours porté aux oeuvres littéraires du renouveau catholique en France a poussé le R. P. Jérôme Szalay à traiter bien à fond une série de problèmes qui se rattachent à la catholicité de la vie et de l'oeuvre de plusieurs grands écrivains de la littérature française contemporaine. Après avoir démontré la présence constante et toujours actuelle de l'inspiration catholique dans la vie spirituelle de la France, l'auteur passe à l'examen de la conscience collective et de cette inquiétude religieuse qui ont amené enfin dans la littérature l'admirable épanouissement du sentiment et des problèmes religieux. Puis il nous donne d'excellents

portraits des représentants du renouveau catholique littéraire en préférant surtout les romanciers et les personnalités bruyantes des convertis et en portant un jugement juste, parfois même sévère sur leur attitude et leur profession de foi catholiques. L'étude du R. P. Jérôme Szalay est loin d'être complète, mais elle semble donner une précieuse direction dans la littérature d'inspiration catholique de nos temps, hérissée si souvent de questions d'orthodoxie.

Jules Semjén.

Gerlőtei Jenő: *Verhaeren*. Irodalomtudomány I. Helicon. Debrecen, 1941. 163 lap.

—: *A költő Valéry távlatai*. Irodalomtudomány II. Helicon. Debrecen, 1942. 82 lap.

Kemény próba elé állítja az olvasót Gerlőtei Jenő mindkét tanulmánya. A próba annyira igénybe vesz figyelmet és türelmet egyaránt, hogy meggyőződésünk szerint igen nagy mértékben fennforog az a veszély, hogy a fiatal tudósunk kétségkívül nemes, de túlhajtott szándékai a szószerint vett megnevezés miatt még a szakemberek előtt is teljes kudarcba fullnak. Könnyű volna Gerlőteinek nyilván újszerű irodalomszemléletre törő munkásságát a szinte jogosultnak tetsző ironia eszközeivel elutasítani magunktól vagy megelégedve a penzumszerű megoldással, néhány tetszetősen értelmetlen mondatban összegezünk Gerlőtei művében a szellemtörténet és az egzisztenciális esztétikai látás találkozását. De mindkét eljárás súlyosan sértene azt a paroxizmusig fokozott tudományos szenvedélyt és mélyrcható spekulációkban megnyilvánuló komolyságot, amely Gerlőtei írásainak legrokonszenvesebb vonása.

Szószerint vett megnevezésről beszéltünk s érdemes lesz először is, szerzőnknek bizonyára elméleti alapon nyugvó tiltakozásával is számolva, ennek a ténynek lélektani létrejöttét kissé megvilágítanunk. Első és legfontosabb tényező itt kétségtelenül a szerző elmealkata, ez az átlagtól eltérő structure mentale, amely a közlés hevében hihetetlen bonyolultsággal tóduló vagy bonyolultan kimunkált gondolatasszociációi miatt képtelen a mondatoknak általánosságban elfogadott és gyakorolt logikai tagolására, úgyhogy alig akad egy-egy mondata, főként lényegyet közlő mondata, amely rejtvénytől zsúfoltságával ne akadályozná meg a közvetlen megértést. Tudjuk, hogy a német szellemtörténetnek főként irodalommal foglalkozó művei s a Corrêa kiadásban megjelenő francia esztétikai tanulmányok úgynevezett komplex látásukkal s a bölcséleti fogalmak túlságos bonyolításával már eléggé rászoktatták a szakembereket a lassú, figyelmes, újra meg újra megrágó és továbbbeszmélnéző olvasásra. De Gerlőtei fiatalos hévvel homályosság dolgában messze túlhaladja német és francia mestereit, úgyhogy a jóindulatú olvasó nem egyszer a megértés reménye nélkül bagozthatja ezeket az állítólag magyar nyelven írt gondolattekervényeket.

Amit Mauron Mallarmé homályával kapcsolatban megállapít, Gerlőteire is érvényes. A szerző nem törődik azzal, vajjon közönsége birtokában van-e annak az asszociáció-rendszernek, amelyből kifelé fogalmazza meg közléseit s amely asszociáció-rendszer nélkül mondatai gyökértelenek, lebegők, érthetetlenek, semmitmondók maradnak. Magunk is éreztük azt a gazdagodást, amelyet e két tanulmány együttes újraolvasásával nyertünk, amikor lassan kirajzolódtak a mögöttes tudományos élmények, amelyekből mindkét tanulmány táplálkozik. De a tudományos szerző módszeres munkájához az is hozzátartozik, hogy gondo-

latainak tisztasága kedvéért művébe beleépítse ezeket a mögöttes élményeket is, hogy ne csak villanásokat adjon, hanem megmutassa fényének eredetét s ha új fogalmakat vezet be, megmagyarázza értelmüket és jelentőségüket is.

Nem akarjuk a homály kérdését még távolabbi személyes térre terelni, csak annyit jegyzünk meg, hogy a szerző jogfenntartási közlése, továbbá ma még beláthatatlan jelentőségűeknek feltüntetett kutatási eredményei és irodalomtörténeti programadása olyan magabizást, mondjuk tudós büszkeséget tételeznek fel, amelynek nyilván természetes velejárója az is, hogy a megértés határát, olvasóival nem törődve, tisztán önkényesen szabja meg. Költő lehet ilyen elragadtatott fölényű hangulat-tervezgetéseiben és jóslatszerű megnyilatkozásaiban, de tudós — véleményünk szerint — csak a maga kárára burkolózhatnak mesterséges kódokba. Igaz, Gerlőtei homályának vannak aztán tárgyi feltételei is. A szellemtörténet, a pszichoanalízis eredményeit felhasználó lélektani, továbbá az egzisztenciális esztétika kétségkívül sok új fogalomnak s velük együtt sok új szónak bevezetését tette indokolttá az irodalomtörténeti vizsgálódásokban. A mai kutató differenciáltabban, több rétegűen, sokszor csak másképp nyúl az irodalom kérdéseihez, mint a régebbi nemzedék. Bár az is tagadhatatlan, hogy az irodalomtudomány fogalmának megalkotásával a műszavak varázsa s a törekvés a minden tudományban felkelhető stíláris elkülönülés és fogalmi hermetizmusra, erősen eltaszította a szerzők egy részét új zsargon kialakítása felé. Mégis minden problémát látó kutató elismeri Gerlőtei megállapításának helyességét, hogy „az alkotói lefolyások és a művek sajátosságából egyetemesen mered elénk a feladat, hogy felhasználva az előző irodalomtörténetész-nemzedékek javának lényegi felismeréseit, a lehető mértékben kialakítsuk az alkotók és műveik végtelenül gazdag individuáliságának és rétegezettységének, legfinomabb egyénítő vonásainak is utánaszökő, végtelenül hajlékony és minden irányban befogadóképes fogalomvilágot...” (Valéry 63. l.)

Csakhogy az új fogalomvilág kialakításának főként egy-egy szerző egyéni szóhasználatában az érthetőség kedvéért sokkal mérsékeltebbnek, sokkal hagyományhoz tapadóbbnak kell lennie, különben olyan mondatok állnak elő, amelyeknek bizzarr formája már eleve tartózkodásra int. Amikor például a szerző „a benső személyes és telített hozamáról” ír (Verhaeren 20. l.), vagy csodálattal tölti el Van Gogh fiatalkori művein „a megfeszülés és az érzelmező benső formát kereső entelechia kitárlása” (Verhaeren 20. l.), vagy ha az alkotó „energetikus megragadását” úgy magyarázza, hogy az „a konstans erők egyes műveken érzelmi hevületekkel, témánként és célzatosan eltérülő kivetődéseinek egységesített életműbe való összefoglalása” (Verhaeren 21. l.), inkább csak a *folie en deux* lassú kifejlődése folytán sejtí meg az olvasó Gerlőtei szándékait, de az irodalomtudomány fogalmi gondolkozásától igen távol marad. Hogy a szöveg nehézségeiről teljes mondat alapján képet alkothasson e recenzió olvasója, idézzük a két tanulmány egy-egy passzusát. „A festészet szimultán kiterülő, végtelenül „planteureux”, mert minden részletdúság dacára egy tekintettel, pillanatnyilag átöllelhető és ezért csak az érzelmező összeszervezés erőpróbáját feladó világának a minden mást elöntő ideálja az alkatában adott sajátos kihívást jelentette számára: a festői világot a valahogy mindig általános, sosem a tárgyi egyed minden mástól megkülönböztető evidenciájáig élező szó szukcesszive nyilvánuló költői világába kellett átszerveznie.” (Verhaeren 60—61. l.) Vagy: (Valéry) „Előadásának, nyilvánulásainak e változó, imponderabilitási formulába foghatatlan személyes sajátosság-összessége, személyes kiképző mértéke megnyilvánításának bősége, szinte kifogyha-

tatlan változatsorain túl valamikép feltűnő alkati, erőbeli és eredői zárt egységbe tömörül az alkotói megteszülések és a létrehozott érték, valamint az értéksajátosság ingadozásainak a legtöbb költőéhez viszonyítva kis kerete folytán, testi és idegalkatával meglepően egyező irányban, ahogy ezt az alkatát a festő óvatosan elemző elmerülésével fényképeiről leolvassom.“ (Valéry 32. l.)

Elképzelhetjük, milyen feladatot rótt a — nyugodtan mondhatjuk — kutatóra Gerlőtei mondanivalójának kihámozása. Ha ellenvetésül szerényen a homályos nagyok szövegrészleteire utalna a szerző, továbbra is fenntartjuk abbeli, bizonyára hagyományos nézetünket, hogy a tudományos gondolkodás feladata nemcsak a jelenségek mögött rejlő bonyolult szövődések feltárása, hanem ezeknek megértése is.

Kissé túlsokáig időztünk el Gerlőtei tanulmányának formai problémájánál, pedig vizsgálódásának módszerére nézve is volna némi megjegyezni valónk. Hogy Gerlőtei főként Verhaeren tanulmányában a frontális megközelítés helyett az oldalazást választja, hogy Valéryn és Gide-en keresztül lopakodik tulajdonképeni tárgyához, ez a modern esszéirodalomnak közismert fogása. De a szerző az egyes írók tanulmányozásánál kopernikuszi fordulatról is beszél, lássuk, miben áll ennek a fordulatnak lényege. Szerzőnk abból a megállapításból indul ki, hogy az alkotófolyamat teljes visszaidézése tulajdonképen lehetetlenség; megismeréseink még a legbensőbb alkotói mozzanatokon innen megszakadnak, s ezért ebben az irányban csak költői „divinálás“ lehetséges. Miután így megvonta az irodalomtudományi megismerés határait, azt a kijelentést kockáztatja meg, hogy az „irodalmi mű rejtő szervezetének“, a benső világ és a mű inadekvát voltának ellenére is, „sőt sokszor épp a célzatos rejtés fokának a felismerésével jelenségmeghatározó és értékelő felismeréseink célbatalálhatnak“. (Valéry 30. l.) Más szóval, hogy a „mű, az alkotó létének végső célja nem megismerhetetlen“ (u. o.).

Az a felismerés, hogy az alkotófolyamat felidézésének elháríthatatlan akadályai vannak, kétségkívül sem a szerzőtől, sem Valérytől nem származik, hanem benne rejlik a monografikus történetírás évtizedes gyakorlatában. Viszont a felidezés lehetetlenségét állítani olyan túlzás, amelyre a szerző éppen a tájélmények kiértékelésénél maga is rácáfol. Igaz, a felidezés sokszor tudománytalannak tetsző beleérzés dolga, de vajjon a mű energetikai megragadása úgy, ahogy ez a szerző gyakorlatában megvalósul, vagy akár fényképeket elemző eljárása, nem ugyanilyen beleérzés és divináció-e, csakhogy más síkon és más zsargonban? S kell-e meglepőbb divináció, mint amelyet Gerlőtei Valéryvel szemben elkövet, amikor annak a hitének ad kifejezést, hogy „Franciaország katasztrófája és a folyó világégés Valéryt oly mélységesen megrendítette, hogy nem hallgathatja el időtlen ódáit a letűnt derűs görög kultúra utolsó örökösehez, az előtte mindig eszmei magaslaton tündöklő szellemi Franciaországhoz, az utolsó századok sajátosan kimagasló francia értékeihez, nem fojthatja el zokogását és aggodalmát Európa jövőjéért“. (Valéry 34. l.) Mennyivel van több jogosultsága egy ilyen szépirói, de tudománytalan jóslatnak, amelynek érzelmi elemeivel a legfrissebb, kitűnő Valéry-beszámoló egyes adatai mintha ellentétben is állnának? (Dobossy: Új francia könyvek. Magyar Szemle 1942 augusztus.) Egy-egy írói mű genézisének ismeretéhez feltétlen hozzátartozik a lehetőleg teljes életrajzi feltárás, amelynek végső célja a legszerencsésebb esetben az alkotófolyamat utánélése lesz. A lényeges csak az, hogy ez az utánélés éppoly feltételek között történjék, mint az úgynevezett energetikai megragadás, tehát az alkotó „belső problematikájához az analógiás, kicsinyes következtetéseket meghaladó, hozzájuk méltó felidézés-kísérletekkel kell

közelednünk". (Valéry 28—29. l.) Ugyancsak bizonyos tartózkodással kell fogadnunk a szerzőnek az adekvát és inadekvát szavakhoz fűződő messzemenő következtetéseit. Így rögtönözve nem tudnók lelőhelyek szerint bebizonyítani, hogy az inadekvációnak milyen régen megvan már az irodalomtörténeti értéklésben is a maga bevált gyakorlata, csak arra szeretnénk rámutatni, hogy egy-egy megnyilatkozás „rejtő célzata" első-sorban a pszichoanalízis éleslátása folytán lett számunkra tudatossá.

És végül a két tanulmány szembeszökő eredményeit mérlegre téve meg kell állapítanunk eszméltető és problémát bontó jellegüket. A Verhaeren-esszé főként a művészetek összefüggésének szellemtörténeti elvével nyúl a nagy flamandnak költészetéhez, keresi a festészet, továbbá a tájajda élmények meghatározó erejét, amely kutatáshoz Gerlőtei szerint a festő sajátos képzettsége is elengedhetetlen. Bizonyos, hogy éppen képzőművészeti elmélyedése ösztönözte a szerzőt arra, hogy Verhaeren ifjúkori élményei között visszautasítsa, vagy legalább is a legkisebbre korlátozza a Baudelaire-hatást, és hogy nem törődve azzal, hogy minden művészet elsősorban a saját alkotó területén belül fejt ki stílusbeli meghatározó erejét, épp a képzőművészeti és tájbenyomásokat tartsa olyanoknak, amelyek Verhaeren költői lényének legmélyéig értek. Sokkal kerekébb, kiegyensúlyozottabb, legalább is az első tanulmányhoz viszonyítva, a Valéryről szóló elmélkedés. Ez a tisztuló folyamat meglátszik az érthetőbbé váló nyelvezeten, a problémák határozottabb megfogásán és bizonyos irányításul szolgáló megjegyzéseken is. A tanulmány leg-ikerültebb fejezete Valéry alkotó erői címen jól rajzolja meg Valéry szellemi arcképét, viszonyát a francia lélekhez, rámutatván megalkuvásaira és szellemtörténeti jelentőségére.

Semjén Gyula.

*

Eugène Gerlőtei: Verhaeren. Hélicon. Debrecen, 1941. —: *Les perspectives de Paul Valéry poète*. Hélicon. Debrecen, 1942.

Les deux études du jeune savant hongrois imbu du style et des idées des sciences littéraires allemandes et influencé par les méthodes philosophiques des littérateurs et esthéticiens français d'une trempe pareille à la sienne représentent le point extrême jusqu'où l'on peut pousser dans l'histoire des lettres l'analyse des tempéraments et les spéculations abstraites. Il n'est pas facile de débrouiller dans ce langage tourmenté et imprécis la base solide des pensées et la conception d'investigation littéraire de l'auteur. Les résultats obtenus par sa méthode de travail sont d'une valeur très inégale. Pourtant en appliquant le principe des correspondances des arts, l'auteur a réussi à établir des traits communs et très significatifs entre la peinture flamande et les paysages poétiques de l'auteur belge et de montrer combien la peinture et le paysage ont exercé leur puissance de formation sur cette âme nordique. L'étude sur Valéry, surtout le portrait spirituel de ce poète si fragile, si tendre nous captive davantage. Il serait exagéré de prétendre qu'on y trouve de très belles pages, mais si l'on ne se perd pas dans les dédales des phrases trop compliquées, on en revient avec l'impression d'avoir assisté à une lutte acharnée, parfois même dramatique dans laquelle l'auteur a voulu saisir par des mots toujours inadéquats les secrets d'une grande création artistique et les phénomènes de la vie spirituelle.

Jules Semjén.

Molnár Éva: *Boszorkánypercek Magyarországon a XVII—XVIII. században*. Budapest, 1942, 64 l.

Molnár Éva értekezése a disszertációk mind gyakoribbá váló szokása szerint alig mond valami újat (még anyagában sem!) felvetett témá-

járól. Sokhelyütt egyenesen bosszantó, hogy következetesen elkerüli forrásidézéseiben az első helyet s mindegyre újabb ismertetések, összefoglaló cikkek alapján igazodik el. Jellemző példa, hogy amíg *Holló Domokos* kompilációszerű dolgozatára lépten-nyomon utal, addig a praelógikus és integritásos gondolkodás kérdésénél még csak fel sem említi *Solyomossy Sándor* nevét, akinek pedig az egész integritásos gondolkodásról való felfogást köszönhetjük. Altalában a kérdés irodalmának ismerete elég hiányos, *L. Lévy-Bruhl* munkái közül épp a legfontosabbak hiányzanak (*L'âme primitive* és kül. a *La mythologie primitive*, Paris, 1935), a vonatkozó nagy angol irodalomról, vagy *P. Bogatyrev* szláv vonatkozású kérdésünkben igen fontos tanulmányai, könyve (*Actes magiques...*, etc.) teljesen hiányoznak. Az irodalomban túlsommásan hivatkozott *Soldan-Heppé* könyvnek (*Geschichte der Hexenprozesse*, München u. Leipzig, é. n.) használata sem mutatkozik meg a szövegben. A Gellért-hegy boszorkányairól *Katona Lajos* is írt egy kis figyelemreméltó tanulmányt (Pesti Hírlap, 1897. ápr. 18.), az egyes boszorkányesetekhez pedig bőven lehetne az elhagyott irodalmat, fontos lelőhelyeket idézni, analógiákkal. A könyv alig terjed túl az ismert *Komáromy, Reizner, Alapt* anyagának történeti tárgyalásán, ismertetésén. Ennél jóval fontosabb lett volna, ha a szerző a dicséretes szélességgel induló bevezetés nyomán (a bevezetés majd a dolgozat fele!) ugyanolyan részletesen tárgyalja a kor boszorkánypöreinek külföldi vonatkozó anyagát. Különösen a nagy szláv anyag földértése lenne kíváncsú, mert meggyőződésünk, hogy etnológiailag ez a hatás jóval fontosabb a nyugateurópainál. Altalában népi hiedelemvilágunk kérdéseivel kapcsolatban a szláv provenienciát a jövőben szögesebb gonddal kellene vizsgálunk. (A méltányosság is kívánja, hogy megemlítsük: a mulasztás itt egész tudományunkat s nem a szerzőt terheli egyedül.) Így kíváncsú lett volna a pörös eljárások részletesebb összehasonlító vizsgálata, az anyag kritikai összevetése, az analógiák s rokonságok körének felállítása. Disszertációja nyomán alig tudunk többet az eddiginél. Az is elegendő lett volna, ha a boszorkányhit népi továbbélését, recens formáit vizsgálja (*Marót* elvi indításainak megfelelően!) s történeti anyagához viszonyítja, hiszen a hiedelem- és népmesevilágának motivikáját érdemes lenne összevetni a boszorkányperekével, akár a morfológiai egyezések, akár a különbségek megállapítása végett. Kár, hogy a látható buzgalommal készített dolgozat ilymódon alig több az eddigi közkeletű felfogás és kiadott szövegközlés ismertetésénél holott tán publikálatlan boszorkánypörök után is érdemes lenne nyomozni még, hisz Eckhardt Sándor egy most publikált kéziratot anyagából is tudjuk, hogy az ilyen kutatásnak vannak még érdemes lehetőségei.

Ortutay Gyula.

*

Éva Molnár: *Hexenprozesse in Ungarn im XVII—XVIII. Jahrhundert.* (Budapest, 1942, 64 l.)

Die Abhandlung von Éva Molnár ist bloß eine Zusammenfassung des schon bekannten und veröffentlichten Materials. Schade, daß Verfasserin das Material ausländischer Hexenprozesse, sowie die volkskundlichen Parallelercheinungen im ungarischen Aberglauben nur sehr ungenügend berücksichtigt.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Otto Weinreich: *Martials Grabepigramm auf den Pantomimen Paris (XI 13).* (Sitzungsberichte der Heidelberger Akad. d. Wiss. Philos.-hist. Kl. Jahrg. 1940/41. 1. Abhandlung.) Heidelberg, 1941. 8°, 24 lap.

Weinreich kiadásra váró epigrammatanulmányaiban — mint jelen értekezése egyik jegyzetében (23. l.) közli — külön fejezetet szentel azoknak az epigrammáknak, amelyek pantomimusokról szólnak. Közülük Martialisnak Paris pantomimusra, Domitianus feleségének kedvesére írt sírversét ebben az előzetes kiadványban különösen részletes tárgyalás alá veszi. Elsősorban azt a nagy időbeli távolságot igyekszik megmagyarázni, amely Paris Kr. u. 82 táján történt meggyilkoltatása és Martialis 96-ban megjelent verse között van. Szerinte Domitia a Domitianus halálát követő három hónap alatt (mert ennyi idő van Domitianus halála és Martialis XI könyvének megjelenése között) végleges nyugalomra helyezteti a via Flaminian 14 évvel előbb meggyilkolt kedvesét, diszes márvánsíremléket állíttat neki, és a sírvers elkészítésével kora legismertebb és legtekintélyesebb epigrammaköltőjét bízza meg. Weinreich ezzel azt akarja hangsúlyozni, hogy Martialis költeménye nem irodalmi epigramma, amelynek megírására annak idején Paris meggyilkoltatása adott ösztönzést, hanem valóban sírvers, amelynek teljes mértékben megvolt az alkalmosszerűsége. Weinreich feltevése végeredményben azon fordul meg, mennyi időre tehető Domitia hűségének tartama elvesztett kedvese iránt, s mivel ez forrásaink szerint is ellenőrizhetetlen, mennyire hisszük el a szerző okfejtését. Hogy maga W. sem tulajdonít bizonyításának teljes meggyőző erőt, kitűnik abból is, hogy egy másik feltevést sem tart kizártnak, s inkább az vitte rá a valószínűsítésre, hogy a költemény minden tekintetben megfelel a valódi sírversnek: benne a síremlék szólítja meg az arra haladót, megállásra inti (noli nobile praeterire marmor), s dicsérő szavakkal szól a halottról, akit csak az utolsó sorban nevez meg a sirral kapcsolatban.

Bármint áll is azonban a dolog, e hétsoros epigramma sok tekintetben különleges helyet foglal el Martialis epigrammái között. Hiányzik belőle minden közelebbi életrajzi adat a halottra vonatkozóan, nincs meg benne a halotti dal ünnepélyessége, ezzel szemben majdnem catullusi modorban írt könnyed kis vers lett belőle, amely páratlanul tudja érzékeltetni azt a kecsességet, amely az elhunyt művészt jellemezhetette. A kis vers a költőt művészetének olyan magaslatán mutatja be, amelynek felismerése Weinreich interpretációs művészetének vezetése nélkül bajosan sikerülne. Ebben a költeményében Martialis jól ismert variálós készségével tudatosan tér el más epigrammaiban követett gyakorlatától, s a helyett, hogy a halott személyét emelné ki a vers dicsőítő részében, arról beszél, hogy mi szállt vele együtt sírba. Az elogiumnak ez a közvetett formája az, ami költőnk összes versei között egyedülálló.

De eltér e vers a pantomimosokra írt görög epigrammák hagyományától is, mert hiányzanak belőle az ilyen epigrammák stílusára jellemző részletek is. Alaposnak látszik Weinreichnek az a gyanítása, hogy ebben is tudatosság vezette Martialist, aki inkább a közvetett elógiumnak a római irodalomban ritkábban képviselt típusához csatlakozott (Naeviusra, Plautusra és Ciceróra vonatkozó sirversek), s ezzel a versével a halottdícsőítésnek az általánosítás felé törekvő régi, római vonalán haladt és ezt a formát a legmagasabb fokra emelte. De Martialis nemcsak ebben illeszkedett bele továbbfejlesztően és tökéletesítően a római epigrammaköltészet fejlődésébe. Kifejezéseiben és fordulataiban tudatosan nyúlt vissza Vergiliusra és Catullusra is, ami egyéb finomságain kívül valóságos irodalmi csemegévé avatja ezt a versét.

Természetesen nem lehet elszakítani Martialist a görög, elsősorban a hellénisztikus epigrammától sem. Weinreich nem kételkedik abban, hogy ennek az indirekt elógiumnak is megvan a maga hellénisztikus előzménye, de rámutat arra, hogy Iustinianus korának görög epigrammaíróinál, akik közös vonásokat mutatnak fel Martialisszal, nemcsak a hellénisztikus epigrammaköltészet folytatására lehet számítani, hanem arra is, hogy Martialis sirversei, elsősorban a tárgyalt Paris-epigramma, szintén hatással lehettek a későbbi görög epigrammaköltőkre. Hiszen az Antinoe-ban egy évtizeddel ezelőtt napvilágra került, a Kr. u. 500 körüli időkből származó görög magyarázatokkal ellátott Iuvenalis-törődék is arra figyelmeztet, hogy ebben a korban a latin irodalom felől érkező ösztönzésekkel is számolnunk kell ezután.

Weinreich a felvetett probléma megoldásában módszertanilag is mintaszerű eljárást követ s az antik epigrammával foglalkozók érthetően nagy érdeklődéssel várják epigrammatanulmányainak nyomtatásban való megjelenését.

Vitéz Györkösy Alajos.

Die methodisch mustergültig abgefasste Abhandlung stellt uns Martial als einem feinfühligem und geistreichen Epigrammadichter vor, der trotz hellenistischer Vorstufen bewusst in der römischen literarischen Tradition wurzelt.

Vitéz A. Györkösy.

Aldo Marsili: *De praesentis historici usu apud Caesarem.* Lucca, 1941. 4°, XCV l.

F. Wania nem egyértelmű tetszéssel fogadott megállapításai után (F. Wania: *Das Praesens historicum in Caesars Bellum Gallicum.* Wien, 1885. V. ö. B. Ph. W. 1886. (VI); p. 47 kk.) Aldo Marsili Procksch vizsgálatainak eredményeit is szem előtt tartva (A. Procksch: *Die Consuetudo Temporum bei Caesar.* Leipzig, 1874.) az egész Caesar-corpuszt dicséretreméltó szorgalommal átvizsgálta és megállapításait a példák egész tömegével támasztja alá. E kérdés vizsgálata Caesarnál annál is fontosabb, mert tudjuk, hogy Caesar nem volt hajlandó a köznyelvben élő, de alkalomadtán még oly nagy stilszta nyelvében is felbukkanó vulgaris ususnak engedményeket tenni, mint Cicero. Gellius őrizte meg számunkra Caesar *De analogia* c. nyelvészeti munkájának mintegy alap-tételét: *Ut tamquam scopulum, sic fugias inauditum atque insolens verbum* (Gell. Noct. Att. I. 10.), amely alaptételt, gondolom, Caesar szellemében egészítünk ki akkor, ha tilalmát kiterjesztjük a szavakról a mondatfűzésre, a constructióra, az idők használatára, illetőleg a praesensnek és a perfectumnak az elbeszélés menetéhez alkalmazkodó változtatására is. A nagy körültekintéssel végzett s minden mondatfajta kiterjedő vizsgálatok eredményeit a szerző röviden abban foglalja össze

(p: LXXXIX kk.), hogy a praesens historicum Caesarnál valódi praesensként áll. Igen figyelemreméltó megállapítása az eddigi vizságotokkal szemben, amelyek szerint Caesar is, miként az aranykor többi írói, bizonyos szigorú szabályokat követett a praesens és a perfectumnak az elbeszélés menetében való váltogatása tekintetében, hogy a beszéd sokkal inkább pszichológiai jelenség, semhogy a logika szigorú szabályai érvényesülhetnének benne mindenkor maradéktalanul. Így azután megesik, hogy maga Caesar is, akit a latin grammatika normájának szoktak tekinteni, a grammatika szigorú szabályait mellőzi és az események mindent magával ragadó áradatának adja át közvetlen módon éppúgy önmagát, mint olvasóit.

A nyelvi kifejezésnek a logikát gyakran mellőző pszichológiai jellegére éppen Caesar esetében igen érdekes módon mutatnak rá Oppermann vizsgálatai (Caesar. Der Schriftsteller und sein Werk. Neue Wege zur Antike II. 2. Leipz., 1933. p. 56. kk.), amelyek szerint Caesarnál a mult események elbeszélésében a praesens aránya a praeteritumokhoz nemcsak ugyanazon mű egyes szakaszaiban különböz, hanem e tekintetben az egyes művek között is nagy a különbség. A Bellum Civile-ben például sokkal több esemény jelentkezik praesensben, mint Caesar többi történeti munkájában.

Máris e kérdés vizsgálatára nem tér ki, vizsgálata kizárólag grammatikai jellegű, de mint ilyen pontos és megbízható.

ifj. Horváth János.

Eine sorgfältig ausgeführte Arbeit, deren Hauptergebnis ist, dass bei Caesar das Präsens historicum immer eine wahre Gegenwart bezeichnet.

Johann Horváth jun.

Hans Hendriksen: *Untersuchungen über die Bedeutung des Hethitischen für die Laryngaltheorie.* (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser XXVIII, 2.) Kopenhága, Munksgaard, 1941. 100 l.

Az alapnyelvi ablautviszonyok tanulmányozásában az összehasonlító nyelvtudomány az utolsó évtized során a Hirt-féle rendszertől teljesen eltérő, és — mint már most nyugodtan állíthatjuk — az alapkérdésekben maradandó eredményekhez jutott. Az alapnyelvi hosszú vokálisokról kiderült, hogy azok tulajdonképpen egy rövid hang (e) és egy laringális hang egybeolvadásából („pótlónyújtás”) jöttek létre. Valószínű, hogy három ilyen laringális is volt, amelyek éppen az előttük álló vagy rájuk következő magánhangzó átszíneződéséből ismerhetők fel.¹ A de Saussure gondolatát felújító és továbbfejlesztő nyelvészek a részletekben természetesen eltérnek egymástól. A lengyel Kuryłowicz és a francia Benveniste majdnem azonos rendszere mellett ott áll a dán Pedersen egyéni felfogása, aki csak két laringalist hajlandó elismerni, és ezeket is úgy tekinti — élénk ellentétben Kuryłowiczsal —, mint sonansokat, tehát szerinte ezek is lehetnek magánhangzókká. Kapóra jött mindezen elméleti úton nyert fejtegetéseknek a hetita nyelv felfedezése, amelyben a feltételezett laringális tényleg élő hang. Az előttünk fekvő dolgozat éppen a hetitának a jelentőségét vizsgálja a laringális elmélet szempontjából, és igyekszik pontosan meghatározni, hogy ezek a laringálisok a hetitában hogyan folytatódnak.

¹ Vö. EphK 66, 1942, 19 skk.

A dolgozat gondolatmenete logikus és világos. Egyrészt összeállítja azon hetita szavakat, amelyekben *h* jelentkezik, és bebizonyítja, hogy ez a *h* alapnyelvi laringálisok folytatása, másrészt magyarázni, törvényszerűsíteni akarja azokat az eseteket, amelyekben a hetitában sem jelentkezik a várható laringális. Ez utóbbi esetre speciális hangtörvények adnak magyarázatot, s úgy látjuk, hogy a szerző elgondolásai fedik a tényeket is.

A mű gazdag tartalmából csak néhány kérdést ragadhatunk ki. H. szerint (25–7. l.) — ebben mesterét, Pedersent követi — bizonyos esetekben a hetita *h* nem laringálisból származik, hanem indoeurópai *k*-, *g*-, sőt *gw*-palatalizációjának eredménye. Mivel az összes világos esetekben az alapnyelvi inhangok a hetitában is megőrzik artikulációs helyüket és zárhang-jellegüket, sőt még a labiovelárisok is megmaradnak, ezen elméletet nem tudom elfogadni, és egy rövidesen megjelenendő cikkemben, úgy hiszem, sikerült részleteiben is kimutatnom ezen elmélet tarthatatlanságát. — Sokkal megfontolandóbb H.-nek egyidőben Hirt és Kuryłowicz ellen irányuló azon ellenvetése (14. sk.), hogy az ú. n. hosszú sonansok nem lehetnek kétszótagúak, mert akkor a görögben és az óindban, ahol nincs különnyelvi synkopé, mindkét vokálisnak meg kellett volna maradnia. Mivel pedig a hosszú sonans ezekben a nyelvekben egyszótagos alakban jelentkezik, csakis tényleges hosszú sonansból, nem pedig kétszótagos (*arə*) komplexumból kell kiindulnunk, vagyis vissza kell térnünk de Saussure eredeti elgondolásához. Rendszer szempontjából is logikus, hogy amint *e* + laringális eredménye hosszú vokális, úgy sonans és laringális egyesüléséből hosszú sonans származzék. — Nagyon fontos eredménye H.-nek, hogy az alapnyelvben voltak tiszta magánhangzós kezdetű szavak is (44. l.). Kuryłowicz szerint ugyanis az alapnyelvben minden szó, mely a különnyelvekben magánhangzós kezdetű, laringálissal kezdődött. Ezen felfogás mellett azonban csakugyan érthetetlen, hogy hogyan lehetnek olyan szavak, amelyek *he*-szótaggal kezdődnek. Hiszen a *h*, amire az *e*-szín utal, a hetitában Kuryłowicz szerint eltűnik. A helyett ezzel szemben az — és ezt H. meggyőzően eluttja ki —, hogy ahol indoeurópai laringális volt a szókezdetben, ott mindig meg is maradt a hetitában. Ahol viszont a hetitában nincs *h*, ott az alapnyelvre sem tételezhetünk fel laringalist. — Nagy szerepet játszik a laringális elméletben az a kérdés is, hogy hány alapnyelvi laringális veendő fel. Pedersen kettőt vesz fel, mert *ē* és *ā* szerinte is irreducibilis, de az alapnyelvi *ō* szerinte mindenütt 'Abtönung', s így *ō* nem áll egy fokon a *ā* és *ē* alakokkal, hanem pl. egy *δεδωκα* perfektum nyomán történt átalakítás. H. már nem ennyire merev. Bár alapjában véve ő is csak két laringális felvételében biztos, mégis lehetségesnek tart egy harmadikat is. pl. *οατεον* het *hastai* 'csont' esetében. Szerintem a harmadik laringális felvétele elkerülhetetlen, mert Pedersen magyarázata csak erőszakoskodás a lehetőségekkel: az alapnyelvi, 'Abtönung'-előtti *ō* hangok nem tüntethetők el.

Küönös, hogy H. minden megokolás nélkül csatlakozik Pedersen nézetéhez, és elveti az indohetita felfogást (19'). Pedig egyebek között éppen a laringális teória is mellette szól. Mivel a hetitában egészen más a laringális fejlődése, mint a többi nyelvben, ill. a többi nyelv a hetitával szemben egységesen fejlődött, ami a többféle, egyaránt lehetséges fejlődés mellett nem lehet véletlen egyezés, csak közös újtás, ez is az indohetita ketősség mellett szól.

Mindent összevéve, H. munkája fontos állomást jelent az indo-

európai ablautviszonyok tanulmányozásában, és a további kutatásoknál állandóan szem előtt kell tartani az általa elért eredményeket.

Szemerényi Oszvald.

Verfasser sucht in dieser ausgezeichneten Arbeit die Laryngaletheorie zu stützen, bzw. die Fortsetzung der grundsprachlichen Laryngale im Hethitischen auf bestimmte Formeln zu bringen. Seine Ergebnisse scheinen dem Rez. gut begründet und stichhaltig zu sein. In der grossen Masse der angeschnittenen Probleme kann er natürlich nicht immer H.'s Ansichten folgen. So hält Rez. die von Pedersen ausgehende Annahme des Verfassers, dass im Hethitischen in gewissen Fällen ein Guttural, ja sogar ein Labiovelar zu h geworden ist, für verfehlt, wie er es in einem demnächst erscheinenden Aufsatz eingehend darlegen wird. Dagegen hält er die Annahme von grundsprachlichen langen Sonanten und die von reinvokalisches, also ohne Laryngal anlaufenden Wurzeln für sicher. Ebenso ist er aber der Meinung, dass die Annahme eines dritten Laryngals, wozu sich H. zweifelnd verhält, unumgänglich ist. Des weiteren sieht er in der gemeinsamen Abweichung der übrigen Einzelsprachen in Bezug auf die Laryngale eine gemeinsame Neuerung und demgemäss eine weitere Stütze der indo-hethitischen Hypothese.

Oswald Szemerényi.

Az újabb Pégy-irodalom.

A Pégy-eset több szempontból tanulságos. A szellemi fejlődés figyelői számára a „divat“ alakulásának és ferdüléseinek minden mozzanatát megmutatja, francia vonatkozásban pedig a nemzeti ízlés és érdeklődés változásait jelzi. Irodalomelméleti szemléletünket hasznosan gazdagíthatja e jellemző tünet közeli vizsgálása.

Pégy mostani széles népszerűsége nemcsak azért különös és meglepő (bár túlzott), mert halála előtt csupán szűk baráti kör ismerte és becsülte művét, hanem azért is, mert nem politikai áramlat vetette őt felszínre, mint Gobineau-t, halálutáni találkozása a dicsőséggel mélyebb okok eredője. A Pégy-életmű annak kitejezése, mi a francia népben és lélekben maradandó, tiszta, hagyományos, életképes, egészséges, erős. Ezért merít most e forrásból a megrendített nemzeti szellem. Porché szava szerint a beteg találkozik itt orvosságával. A szellemi és erkölcsi megújódás csírait hinti szét a hős poéta tanítása. Az új rend hivataltosai nem gáncsolják e mozgalmat: a Pégy-mű zsúfolt és sok irányba ágazó, minden magyarázatot elvisel. A divat követői azonban mégis főleg a belső megtisztulás igénylői.

Feltűnő tehát, hogy a „divat“ sem nem politikai, sem nem irodalmi jellegű, indítékai a politikum föött s az irodalmon kívül keresendők, a szellem s az erkölcs taláiban. És mondani sem kell, hogy főleg az értelemiségi ifjúság szegődött lelkesült hívévé.

Tünetei, igaz, nem a vereség beteljesülésekor kezdtek jelentkezni, hanem a háborús veszély fuvallatainak első érzésekor, 1933 táján, az európai légkör elborulásakor. A Gallimard-könyvkiadó hozzátérhető kötetekben közölte Pégy műveit s ezek fokozatosan növekvő példányszámban terjedtek a közönség körében, a magyarázatok is sokasodtak. A háború kitörése idején már nemzeti költőt, irányító gondolkodót és példát mutatót hőst tiszteltek benne. Jérôme Tharaud akadémiai bemutatkozó beszédében mint nemzedéke szellemi vezérét idézte a „hős, a nagy“ Pégy emlékét.

A katonai vereség természetszerűen még jobban elmélyítette a nemzeti lelkiismeret tisztaság-vágyát s így a Péguy-hatást: a befelé fordult francia szellem Péguy eszméivel töltökezik. Vereség még nem bukás; sőt: egészséges leküzdése a vereség káros következményeinek erkölcsi győzelem lehet. Ennek útját egyengeti a péguy-i tanítás és példa. Ezért van, hogy e nehéz szerző egyszerre tömegek szellemi táplálója lett. Igaz, mindig is arra vágyott. A dicsőség és a divat élete idején elkerülték őt, de nem érték volna váratlanul. Lázasan kereste és remélte a pillanatot, amikor találkozhat a nemzettel. Mily szomorú jellemzője a szellem kusza útjának, hogy az erő kifejezői az erőtlenség idején emelkednek rangra...

Bizonyára most van a pillanat, mikor a Péguy-divat leghullámzóbb és leghódítóbb; általános tanulságai is most láthatók legpontosabban. Az államfő hivatalos nyilatkozatban idézi; a Notre-Dame prédikátora hosszan magyarázza egy-egy gondolatát; a Sorbonne, mely ellen pedig oly ádázul küzdött szegény Péguy, szakdolgozatok és doktori értekezések tárgyává teszi; fakultási egyesületekben, ifjúsági táborokban rendszeresen tanítják ígét; verseit már kabarékban is szavalják groteszk tánc és idétlen kuplé között; korszerű regényekben a hősök érdemét azzal növeli a szerző (pl. Duhamel), hogy Péguy ismerőivé szinezi őket; egy fiatal színészgárda nagy sikerrel mutatta be Párisban és vidéken is az ifjúkori Jeanne d'Arc-drámát; másik nagy sikere a színházi évek (Vermorel: Jeanne avec nous) Péguy-inspirálta mű. És nincs se szeri, se száma az előadásoknak, cikkeknek, tanulmányoknak.

Itt most csak az érdemleges és jellegzetes megnyilvánulásokkal foglalkozhatunk: a Péguy-irodalom újabb termékeivel.

A népszerűség szervezésében nagy része van a Péguy-családnak. (Az örökösök szerepe különben is fontos adalék bizonyos művek sorának megértéséhez; pl. Isabelle Fournier szerepe Jacques Rivière és Alain-Fournier hírnevének terjesztése körül.) A család s a kiadó közös munkájának eredményeként jelentek meg a pompás Pléiade-sorozatban Péguy összes költői művei.¹ Váratlan és páratlan könyvsiker: előjegyzésben fogvott el minden példány s könyvtárusi forgalomba csak zúgpiazi áron került a kötet. (Új kiadás papírhány miatt nem jelenhetett meg; az üzerek összevásárolta példányoknak most megközelíthetetlen az áruk, a népszerűség legbiztosabb jele.)

Péguy klasszikussá avatása e kötet: a Pléiade-sorozat a francia és a világirodalom halhatatlan remekeit közli, kezelhető alakban és megbízható (bár csak a legszükségesebb) jegyzetekkel. Valójában, azt hiszem, túlzott e szándék. Péguy túlságosan egyenetlen ahhoz, hogy klasszikusnak legyen minősíthető. E kötetben is telivér szépségű olvasókönyv-részletek váltakoznak élvezhetetlen kísérletezésekkel. Értéke — bár igen vitatható értéke — azonban a nagyszámú, többszáz oldal terjedelmű kiadatlan vers közlése. A Péguy-ismerők számára felfedezés ez: a végnélküli négy soros strófák helyenként új fényt vetnek a költő mély háborgású lelki életére; az olvasó számára azonban alig több érdek-telen műhelymunkánál, mint ahogy Péguy számára is csak ujjgyakorlat volt.

Erőszakolt kísérlet az ilyen kiadvány, minden tollvonásnak aggá-

¹ Charles Péguy: Oeuvres poétiques complètes. Bibliothèque de la Pléiade. Paris, 1941. Gallimard-kiadás.

lyos tisztelete, visszaélés az olvasók (most) felajzott érdeklődésével, természetesen helyénvaló és szükséges lenne e teljességre törekvés, ha kritikai kiadásról lenne szó, de nagyközönség olvasmányának szánt kötetben fölösleges. Am annál meglepőbb és jellemzőbb az üzleti siker. Nyilvánvaló, hogy a kiadó a közönség érdeklődését kielégítendő, vállalkozott e gyönyörű, de felemás kötet közlésére, a túlzott teljességhez viszont a családi kegyelet ragaszkodott. Felemás e kötet azért is még, mert a Péguy-műben próza és vers szétválaszthatatlanok: e „költői összes munkákat“ prózai részek tüzelik tele; pl. az egész roppant terjedelmű első Jeanne d'Arc prózában íródott, kivéve a hősön néhány imáját, s a misztériumok „szabad verse“ is tulajdonképpen zenésített próza csupán, veszélyes műfaj: ahol a zenésítés nem sikerül, menthetetlenül csak-prózává egyszerűsödik. Ezzel szemben a prózai művekben hiteles költői részek csillognak, messzire zengő hibátlan versek, persze „szabad versek“. De Péguy költészetében csak e zenésített próza költői értékű, szabályos versei mesterkéltek, szerkesztettek, nehézkesek, csináltak. (Eltekintve talán a Beauce felajánlásától, melyet azonban szintén költőiben írt meg prózában, a Situations utolsó kötetében.)

Ilyen és hasonló meggondolások ellenére is a szép Pléiade-kötetnek az a nagy érdeme, hogy végérvényesen megpecsételte Péguy irodalmi rangját. François Porché bevezető tanulmánya e rangot akarja meghatározni, belehelyezvén Péguyt a francia szellemi fejlődés folyamába. A legnagyobbak közé emeli őt, nemzeti költőnek nyilvánítja, ki a régi és időtlen franciaság hiteles kifejezője; a férfias és népi hősiesség s a kiegyensúlyozott kereszténység költője. Nehéz idők költője, amilyen a mai is: lírája főhúrjain nem egyéni érzelmek játszanak, ez most kicsinyes lenne. Katolicizmusa szintén nem a baudelaire-i és mauriaci fájdalmas önelemzése, hanem természetes folytatása és összegezése és kifejezése az évezredek értékeknek; „une 'geste' de la foi militante.“ Nemzeti és vallási vonatkozásban egyaránt az egészség hirdetője. A francia (lelki) nagyságnak és szenvedésnek a költője; nemzeti szenvedése és fájdalomé, melyek azonban szükségesek időnként, mivel a megváltás és az üdvözlés zálogai. Viszont nincs e műben semmi pesszimizmus, semmi lemondás, semmi siránkozás. Azt tanítja, hogy a szerencsétlenség még nem végleges, csak átmeneti; csak megpróbáltatás. Nemzeti költészet ez, azonban nem dicsőséget zeng, hanem a megtisztulás szükségét hirdeti.

A Pléiade kötet anyagát s a kisszámú tájékoztató jegyzeteket a költő másodszülött fia, Pierre Péguy, állította össze.

Pierre Péguynak két könyve is jelent meg az elmúlt év folyamán s mindkettő azzal a szándékkal készült, hogy fiatalok, főleg a munkatáborok ifjúsága számára magyarázza az apai hagyatékot.

Az egyikben² Péguy életének és lelki fejlődésének fő mozzanatait mutatja be, jól választott idézetek fényénél. Több új és eddig ismeretlen adatot és részletet közöl; ismerteti a kiadatlan kéziratok anyagát. Mindenképpen hasznos és kezelhető tájékoztató.

A másik³ hivatalos gyámkodással jelent meg: előszavát az ifjúsági ügyek államtitkára írta. Az előszó Péguyt a francia fiatalság szellemi

² Pierre Péguy: Péguy présenté aux jeunes. Páris, 1941. Gallimard-kiadás.

³ Pierre Péguy: La pensée de Péguy. Lyon, 1941. La France Nouvelle kiadása.

vezérének nyilvánítja. A Péguy-mű — mondja — a francia föld, táj és civilizáció iránt ébreszt bizalmat, a „splendide héritage“ folytatója és magasztalója. Pierre Péguy dolgozata atyjának a gondolatvilágát rendszerezi szerencsés és szemléletes módon. E gondolatvilág mozgatója a „jól végzett munka“ tisztelete volt, a szellemi becsületesség; a tisztaság áhítása. Az ilyen lélek, mely a tökéleteset keresi minduntalan a rosszba ütközik. A Péguy-életmű egyetlen ádáz küzdelem a rossz ellen. Az életmű első fele, a szocialista korszak, a földi megoldással próbálkozik; a tökéletes társadalom körvonalait vázolja. Am felismeri a megoldhatatlanság okait: a mindenkori misztika (tisztá hit) mindenkori politikává torzul, az áltudományosság (pozitivizmusa) hamis utakra vezet s a „modern világ“ távolabb van az ember földi kérdéseinek megoldásától, mint bármelyik eddigi civilizációs keret. Marad tehát az isteni megoldás: a hit, mely az Egyházban ölt testet, a remény, mely egész életünket betölti s a szeretet, melyet Isten tanúsít teremtményei iránt. Péguy keresztény műve együttműködés Istennel e földi szakaszon: keresztény humanizmusért, mely folytassa az előző nagy humanizmusokat, a szelleminek és anyagainak valamint az örökkévalónak és a pillanatnyinak az egységéért; s a világ megváltásáért az eredendő rossztól.

Pierre Péguy munkái nem nagy igényűek, de okosak, rendszeresek, magvasak; kissé talán tanárosak. Kár, hogy fiatalon, alig negyven éves korában pusztult el, mult év őszén, Grenobleban.

Az elsőszülött Péguy-fiu, Marcel, szintén közölt most egy könyvet atyjukról.⁴ Ő azonban több tekintetben ellentéte öccsének; Pierre katolikus, ő protestáns; Pierre szemlélődő tanár, ő harcos ideológus; Pierre szöveghűen magyaráz, ő pamfletot ír. (S ez is hasznos irodalomelméleti tanulság: két testvér mennyire másként ítéli meg az életművet, melynek árnyékában felnőttek; a légkört, melyben lélegeztek; a tájat, melyben mozogtak. Ha a vérségi gyermekek ilyen ellentétes távolságra eshetnek az atyai műtől, lehet-e egyáltalán remény és lehetőség teljesen tárgyilagos, tehát a mű szellemét hiánytalanul megközelítő magyarázatra? Ha a gyermekek is csak önmagukon át képesek nézni atyjukat, hogyan nézhetnének másként a messziről közelítők?)

Marcel Péguy kihasználja és vissza is él a vérségi kapocssal. Gondosan ügyel arra, hogy monográfiája hőseit véletlenül se nevezze név szerint, következetesen „apám“-nak írja mindenütt; még ahol a gyermekkoráról beszél is: „Apám leült a kis székre, nagyanyja mellé.“ Két oldalon, hol pedig több az idézet, mint a szöveg, tízszer mondja „mon père“. Tulajdonképp szokványos életrajz lenne a könyv, ha Marcel Péguy nem próbálná új szempontból magyarázni és időszerűsíteni Charles Péguy eszmevilágát. Ez az új szempont a fajelmélet. Szerinte Péguy a „pourriture républicaine“ ellen küzdött s ugyanannak az eszmei forradalomnak volt a francia kifejezője, és megalapozója, melyet Olaszországban a fasizmus, Németországban pedig a nemzeti szocializmus valósított meg. Mesterkélts és hamis e beállítás, márcsak azért is, mivel köztudomásúak Péguy zsidó rokonszenvei s maradandóak a szövegek, melyekben a köztársaságért lelkesedett. Marcel Péguy módszere hasonlatos a középkori farce szerzetesének tréfájához, ki bőjti napon hallá keresztelte a csirkesültet, amit ugyanis ő atyja fajelméletének nevez, nem más, mint a patriotizmus; ragaszkodás a földhöz, a néphez (a faj-

⁴ Marcel Péguy: *Le destin de Charles Péguy*. Paris, 1941, Librairie Académique Perrin-kiadás.

tához), az ősi munkához, a nemzeti multhoz s a francia paraszthoz. Szerecsent mos Marcel Péguy: apja patriotizmusát nem lehet fajelméletnek minősíteni; népi ösztön marad az, bárminek is nevezik.

Saját politikai eszményeit szeretné apja művébe magyarázni, saját magatartását apja érveivel igazolni. Ez is különös és tanulságos irodalomtörténeti jelenség: a fiú folytatni akarja az apai művet, az apa tehetsége és mondandója nélkül. Ő is szerkesztett „füzeteket“, ő is írt felhívást barátokhoz és előfizetőkhez s ő is önmagáról szaval apja cégére alatt, amint apja is önmagáról vallott Hugoról vagy Descartesről címzett könyvekben. A látszat azonos s mégis mily nagy a különbség: a lényeghez nem jut el Marcel, hiányzik a lélek, a lélekzés, a tehetség; apjának csak a modorosságát ölthette magára, nem a belső hevületét. Ez esetben a vén sas valóban többet ér az ifjú bagolynál.

Önkényes szemlélete több ferde eredményt termel; így a fajelmélet érdekében kisebbiteni akarja Péguy katolikus, tehát költői alkotásainak jelentőségét, azzal érvel, hogy ez hat kötet csupán, holott a teljes életmű harminc kötetnyi anyag. Arról azonban megfeledeznek, hogy e hat kötet épp az utolsó évek termése, s így életterve további vonalára épp ezek folytatását állította. Azonkívül pedig írói alkotás jelentősége nyilvánvalóan nem mérhető kötetek száma, vastagsága meg mennyiségi tartama szerint. Hasonlóképen — saját magatartásának igazolására — nyilvánosságra hozza a család belső civódását a lángezü apa szellemi hagyatékának birtoklásáért; *difficile est satiram non scribere*... Ilyeneket mond: „Húgom méltatlan atyám eszméinek hirdetésére, mivel képtelen bármit is megérteni tanításból — ugyanazon okok miatt, mint nagyanyám.“ Nagyanyját is hevesen támadja, akiről pedig Péguy mindig a leggyöngédebben emlékezett s akinek mindent köszönhetett. S mindezt azért, mert a családi drámában, mely Péguy belső életét feldúlta, anyját akarja igazolni, Péguy feleségét. S ez az egyetlen — bár érdektelen — új adalék e könyvben.

Marcel Péguy kísérletét magasan túlszárnyalja Daniel Halévy remekül írt könyve, mely kétségtelenül a legértékesebb mű, mely Péguyról eddig megjelent.⁵ Halévy hűsége és ragaszkodása ifjúkori bajtársához megható érzelmi színezést adnak a műnek: e tanulmányt már harmadszor írta meg, újra meg újra bővítve, módosítva, átalakítva. S bár új nyersanyagot nem közöl, mint a Péguy-fiúk munkái, sok és termékeny új szemponttal gazdagítja a Péguy-kutatást. Hősét belehelyezi a századeleji szellemi élet áramlásába s találó párhuzamokat von Péguy és Maurras, Péguy és Claudel, Péguy és Rolland között. Ezáltal műve kiszélesedik, központjában Péguy marad, valójában az egész izgalmas kor szellemi keresztmetszetét adja; megérteti a legjobbak lelki szabadságharcát, menekülését az anyagiaskodó civilizáció béklyói, a könnyű élet csábításai elől, a szilárd szellemi támaszpontok keresését; a járványszerű „megtéréseket“. Így Halévy könyve nemcsak azokat tájékoztatja hasznosan, akiket a Péguy-kérdés érdekel, de mindenkit, ki nem közömbös civilizációnk e válságdúca iránt. Írói teljesítmény is e könyv — mint egyébként Halévynek legtöbb munkája —: stílusa pontos, érzékeny, lényegre érintő.

Hiánya, hogy Halévy — Marcel Péguytól eltérően — szemérmetesen elhallgatja a személyes vonatkozásokat; s mivel e személyes vonatkozások Péguy életében és művében is döntő jelentőségűek voltak, Halévy munkáját e tapintat csonkává bénítja. Tudnivaló, hogy Péguy

⁵ Daniel Halévy: Péguy. Paris, 1941. Grasset-kiadás.

két legszebb prózai írását (a Notre Jeunesse-t s a Victor-Marie comte Hugo-t) válaszul írta Halévynak; nos Halévy most átlép e művek fölött, bár Péguy fejlődésében fontosabb a jelentőségük, mint azoknak, melyeket behatóan eleméz; nem beszél róluk, mivel — mint mondja —, egyoldalú lenne a vita, Péguy nem vehet részt benne. Így e lényeges pont, melynek pedig egyetlen hiteles ismerője Halévy, valószínűleg örökre homályban marad. Másik hiánya Halévy könyvének, hogy alig terjeszkedik ki Péguy írásművészetének, stílusának, esztétikájának az elemzésére: a belső fejlődést vázolja, az eszmék érését és vívódását, tehát az embert és a gondolkodót mutatja be; a művészt mellőzi.

E mellőzés s főleg a kritika hiánya — érthetetlenül —, általános jellemzője az eddigi Péguy-irodalomnak; megközelítő kivételek csak Johannet régebbi könyve: az *Itinéraires intellectuels*, néhány német munka (főleg Spitzer dolgozatai), valamint Thibaudet egy tanulmánya a *Nouvelle Revue Française*-ben továbbá Ramon Fernandez egy cikke a *Revue de Paris*-ban. Ugyancsak Ramon Fernandez a *Nouvelle Revue Française* 1942. januári számában újra visszatér e Péguy-stílusproblémára s a belső ritmusban látja annak lényegét.

E stíluselemző kísérletre egy doktori értekezés szerzője Jean-Pierre Dubois, vállalkozott.⁶ Kitűnő és elmélyült írásában, mely sikerült formulákkal magyarázza a Péguy-jelenséget, az eddigi magyarázóktól eltérően a művet vizsgálja s az életből csak a lelki bontakozást veszi tekintetbe, azt, mi a műre hatással volt; mellőzi a tetszetős anekdotákat és életrajzi színes adatokat; ezáltal tere nyílik az esztétikai értékelésre, s nemcsak elemzésre, de bírálatra is. A Péguy-stílust a bergsoni tartam(*durée*)elmélet irodalmi megvalósításának tekinti; e „megvalósított bergsonizmus“ eszközei: az ismétlés, a zeneiség, a beszéd átvitele. Egy-egy alapotívum köré csoportosul a péguy-i mondandó s ezek visszavisszatérését fejezi ki a gondolatok és érzések ritmikus hullámlását.

Kár, hogy Dubois nem elemzi párhuzamosan a Péguy-stílust s a másik Bergson-megvalósulást: Proust stílusát. Épp az ellentétek bizonyítanak eredetiségét. Némileg az is hiányolható Dubois értekezésében, hogy nem foglalja össze Péguy esztétikai elveit, tiltakozását Taine módszere ellen, heves harcát a Sorbonne ellen s dús erdményű Hugo-, Corneille- és Beaumarchais-elemzéseit.

S bár Dubois dolgozata — főleg szándékaiban — megközelíti és ígéri a szükséges Péguy-szintézist, a higgadt kritikai elemzés hiányzik még. A megítélést s a távlatokba helyezést — szűkre szabott keretek közt — René Lalou kísérli meg a „Mai francia irodalom történetének“ jelentékeny és igen előnyösen bővített új kiadásában.⁷

Az előbb elnemfoglalt Franciaország értelmiségi köreiben még erősebb a szándék, hogy Péguyt hivatalos költőnek fogadtassék el. (Kb. úgy, amint ma hivatalos költő Mistral, — azzal a különbséggel mindenesetre, hogy a Mistral-kultuszt felülről kezdeményezik, Péguy divatja pedig alulról, illetve belülről indul, szellemi szükséglet.) Bizonyára e körülmény okozza, hogy az onnan érkező Péguy-tanulmányok, így Pierre Péguy egyik ismeretlen könyve is, főleg az erkölcsi példát és a nemzeti tanítást időszerűsítik. „Péguy-izmust“ akarnak kovácsolni, bármennyire fából vaskarikának látszik is szilárd rendszer leszűrése Péguy műveiből. Hiába figyelmeztet a szintén hivatalos Massis új könyvének egy jelen-

⁶ Jean-Pierre Dubois: *L'esthétique de Péguy*. (Kézirat.)

⁷ René Lalou: *Histoire de la littérature française contemporaine*. Paris, 1941. Presses Universitaires kiadása.

tős fejezetében,⁸ hol Péguyt a francia folytatódás erői közt tanulmányozza, Barrès és Maurras mellett, — hogy Péguy nem volt doktrinér, hanem tanu, hiteles francia, kultúrákba tévedt paraszt író, kinek műfaja a vallomás. Péguy a valóság maga. S „ha Franciaországról beszélünk őt kell kérdeznünk“. Massis szerint tehát nem a tanai élnek. hanem élete példája, szellemi becsületessége, hűsége a hitt és vallott elvekhez; és hősiessége.

Az erkölcsi megújhodás ifjú apostolai azonban az egész Péguyt igénylik. Roger Secretan úgy véli, hogy a péguy-izmus a nemzet erkölcsi erőforrása; az igazságra vezérlő katona. Az élet és alkotás együttesen teszik teljessé e példát; az alkotás az élet egyik megnyilvánulása. E teljesség láttán választaniok kell a hivatottaknak (és hivatalosoknak) Ilyen viszonya munkája tárgyához érthetővé teszi, hogy főleg Péguy erkölcsi életével és elveivel foglalkozik. Meglep, hogy mennyire nem érti és mily tévesen magyarázza Péguy katolicizmusát. Péguy hitt az isteni gondviselésben s a kegyelemben; e hitet Secretan — akárcsak Marcel Péguy is — protestáns elemnek tekinti, holott Péguynek e hitét szervesen egészítette ki és táplálta a reménység, katekizmusi értelmezésű főerény. Reménység, tehát egyéni cselekvés; az üdvözülés megérdemlése. Jeanne d'Arc nemcsak szent, de hős is, nemcsak keresztény, de katona is. Nemcsak hisz, cselekszik is. Az is új Secretan fejtegetésében, hogy a katolikus magyarázóktól eltérően, akik — mint a magyar Rezek Román is (Vigilia, V. évf., 405. l.) — Péguy szocialista írásaiban is felfedezik a katolikus elemeket, ő a katolikus Péguy munkáiban is kimutatja a szocializmust.

Magát a Péguy-anyagot nem sok adalékkal gazdagítja Secretan: orléansi lévén ő is, mint Péguy, a költő gyermekkoráról és középiskolai éveiről közöl néhány emléket, följegyzést; a készülődés idejét hasznosan világítják meg ezek. Valójában azonban alig ereszkedett a Péguy-jelenség lényegéhez. Az alkotásba nem mélyed el: megáll a zseni küszöbén; a példa érdekli őt, nem a mű. Különben is könyve inkább olvasmány, mint tanulmány, készül. Könnyed és kellemes írás: majdnem „vie romancée“, előadási módja a Tharaud-testvérek „Notre cher Péguy“-jére emlékeztet. Egészében nem olyan mélyenszántó Secretain monográfiája, mint Halévyé, de helyenként részletesebb és mindenképen harcosabb.⁹

Harciaságában azonban még Marcel Péguy sem versenyezhet Alexandre Marc pamfletjével.¹⁰ Vad könyv ez, szándéka nem kevesebb, mint Péguyt az új francia rend harcosává tenni, élővé változtatni, beledobni a mai forgatagba. Nem Péguyt magyarázza tehát, hanem a mai francia problémákat vizsgálja a péguy-i tanok fényénél. Merész kísérlet, de nem érdektelen; tanulságosan mutatja Péguy élő hatását a cselekvő ifjúságra. Túlzása: természetszerűek. Péguy időszerűségét, „jelenlétét“ azonban sikerül bizonyítani. Szándékosan Péguy módorában írt mű, stílusa helyenként olyan, mintha Péguyról készült irodalmi karrikatúra lenne. Folytatni akarja a Péguy-művet, folytatni és egy lépéssel továbbmenni. Új cselekvést adni hozzá a Péguyéhoz. Cselekvő könyv ez, harc a „litteratura“ ellen; hadüzenet azoknak, kik Péguyt irodalmi értekezések tárgyává teszik s ezáltal kiemelik a valóságból. Péguy az

⁸ Henri Massis: Les idées restent. Lyon, 1941. Lardanchet-kiadás.

⁹ Roger Secretan: Péguy, soldat de la vérité. Marseille, 1941. Sagittaire-kiadás.

¹⁰ Alexandre Marc: Péguy présent. Marseille, 1941. Clairière-kiadás.

életé — mondja Marc — és mi kevésbé irodalmi, mint az élet? Elítéli tehát a magyarázásokat, a helyreigazításokat, a kiegyenlítéseket, a le-simításokat, az irodalompedagógiát. Jelenkori harcra akarja mozgósítani Péguyt, lebontja hát a történelmi távolságot, megszünteti a három évtizednyi közt. Azzal okolja ez önkényességet, hogy Péguy ugyanannak a történelmi kornak a terméke és kifejezése, melyhez mi is tartozunk s mely 1880 körül kezdődött és ma is tart még.

Belső forradalmat hirdet Marc, a történelmi szükségszerűség abszolút törvényei ellen ágál s az egyéni felelősség elvét dicséri. Péguy példa és iránytű, sőt Marc számára még több is ennél: próféta és jós. Olyan áhitattal jegyzetezi Péguy gondolatait, mint jószándékú keresztények a Szentírást „egyszerű lelkek használatára“. Mindenre talál magyarázatot, ám mi sem könnyebb, mint idézeteket gyűjteni. Meggyőzőek Marc érvei, arról azonban nem győznek meg, hogy amit ő bizonyít ugyanannak az ellenkezőjét is lehetne bizonyítani ugyanannyi, sőt több idézettel.

Zavar az is, hogy Marc és azok számára, kik vele együtt „Péguy-rendet“ akarnak alakítani, főleg az ideológus Péguy létezik. Holott Péguy nemcsak próféta és jós volt, hanem elsősorban poéta. Pamfletjei időszerűvé tehetik őt, időtlen irodalmi rangra azonban misztériumai emelik. Marc viszont csak a pamfleteket látja. De még így is — s ez az igazi baj —: Péguy pamfletjei alkotás voltak, Marc-é viszont csak utánzat. „Sánta embernek messze van Buda“: nagyobb a szerzőnk szándéka, mint képessége.

Viszont (különösképp) némileg mégis rendszerezi Péguy tanait: a munkáktól eltérően nem fejlődésükben mutatja be azokat, hanem horizontális kiterjedésükben. S ez az átcsoportosítás nem érdektelen eredményű.

Mindezeket a tanulmányokat a több-kevesebb időszerűsítési szándékon kívül az jellemzi még, hogy a szövegek, melyeket idéznek, szinte pontosan azonosak. Antológia-szerző volt Péguy, néhány nagy töredék marad majd művéből az irodalmi utókorra, ezeket tanítani és ízlelni fogják, mint a francia nyelv és szellem érett gyümölcseit, az egész életmű azonban már ma is csak fáradsággal közelíthető meg. A divat tehát, mely most előtérbe dobta, nem a teljes művet népszerűsíti, hanem csak néhány gondolatot, szerencsés képletet. A gondolat él csak, nem a mű. És él a példa, mely a műben gondolatot öltött.

Valószínű, hogy minden irodalmi divatot (nemrégiben Proustét, Valéryét, nálunk Petőfiét, Adyét) néhány ilyen közhelyszerű formula szentesít. E formulák azok a különös szikrák, melyek a művész vagy a gondolkodó teremő képzeletéből a műbe s a műből a közösségbe pattannak s e közösség saját belső nyugtalanságának kifejezését érzi meg bennük. Népdalok meg szállóigék keletkezése lehet ehhez hasonlatos. Miért válik egy szólás közmondássá, holott körülötte számtalan értékesebb gondolat sikkad el? Az irodalomtudomány feladata elválasztani a divat társadalmi és társadalomlélektani okait a siker esztétikai indítékaitól.

Dobossy László

*

Autour de Péguy.

L'auteur de cet article passe en revue un certain nombre d'ouvrages écrits sur Charles Péguy; insiste sur l'actualité de son enseignement; dénonce les déviations que des apôtres indiscrets ont fait subir à sa pensée et dont le chef est, hélas, son propre fils: Marcel Péguy. Daniel Halévy plus que tout autre semble le plus fidèle interprète de son ancien ami.

Ladislas Dobossy.

Charles Mauron: *Mallarmé l'obscur.* Éd. Danoël. 199 l.

Adalékokat adni egyfajta kísérleti esztétikához, ilyen szándékkal írta meg a szerző, már Henri Mondor kitűnő életrajzának felhasználásával, ezt a kis könyvét, amely négy fejezetből áll: általános és elméleti szempontból foglalkozik a homályosság kérdésével, szemügyre veszi a mallarméi érzésvilág és költői technika fejlődését, megállapítja az obszesszió jellegével visszatérő hasonlatoknak hálózatát és végül magyarázó jegyzeteket közöl egyes Mallarmé-sorokhoz. A szerző szerint a mallarméi homály ténye elvitathatatlan. Nemcsak az ú. n. átlagolvasók, hanem az irodalmilag műveltek körében is. Ezt a homályt nem osztja el az idő, a költészetnek vakmerőbb irányú fejlődése. A szöveg megértéséhez ma sem jutottunk közelebb a kommentátor segítsége nélkül. A homály okát nem kereshetjük misztifikációban. Ez ma már túlhaladott magyarázat, amelyre elsősorban a költőnek egész lényé, feltűnést kerülő magatartása cáfol rá. Az elmebaj, amennyiben ez az észbeli képességek szétoldódását jelentené, szintén nem jöhet számításba, hiszen ennek a szellemnek minden terméke hatalmas kapcsolórőről tanúskodik. A mallarméi homály lényegében a különösnek, a furcsának jellegét viseli magán, tehát csak személyhez kötött és átmeneti jellegű. Eloszlatásában nagy szerep jut az értelemnek, magyarázni kell, nem lehet pusztá szóbenyomásokra, szépséghatásokra hagyatkoznunk. A javítgatások is mutatják, hogy Mallarmé értelmet és okot talált bizonyos szövegrészek elködösítésére. A költő szempontjából a homály eredetére nézve Mauron többféle feltevéshez jut. Szerinte először is abban az élménykötegben, amely a szépség érzetét váltja ki, nagy szerepe van a felfedezés gyönyörének: A szépség lényeges eleme egy bizonyos titokzatosság. Ehhez járult Mallarmé sajátos eszmeformája, amely a költőt szeszélyes képzettársításokra s általában az érthetőség követelményének az átlagos felfogástól eltérő megítélésre képesíti. De a homály nemcsak elmeforma következménye, amelynek kialakulásában Mauron bizonyos, a lélekelemzésből jól ismert fixációkat, rögzítődéseket is vél felfedezni. Belejátszik az a stíluselv is, amely a naturalizmus és romantika ellenében a tények áttételére törekszik, és a valóságot zeneszerűen tovasikló álommá akarja a szimbolizták mintájára feloldani. Költőnk ezt a muzikális könnyedséget azonban nem érte el, Mauron úgy véli, hogy ebben elsősorban túlfűtött erotizmusa akadályozza meg. Mallarmé szereti a plasztikusan kiformált anyagot, amelyhez hosszú, hömpölygő mondatainak arabeszkje is járult. Van valami az ő szellemében a nagy barokk írók ízléséből, amelyről Mauron szerint nem egy darabjának felépítése is tanúskodik. A másik stíluselv, Mallarmé későbbi modorában, az elvonásra való törekvés. Hogy több álomszerűséget adjon a valóságnak, a konkrét dolgok helyett szívesebben használ elvont fogalmakat, s ez is az érthetőség rovására megy. Fontos szerepet játszanak továbbá az obszessziószerűen fellépő képzetcsoporthoz is, amelyek Mallarmé fejlődésében életszakaszonként leváltják egymást. Ezek a költő agyában tevékenyen élő képzetek mintegy hálózatot alkotnak, amelynek egyes tagjai felfelbukkannak Mallarmé egy-egy költeményében. Az olvasó ezt a hálózati összefüggést nem mindig találja meg. Mallarmé tévedése az volt, hogy azt hitte, stílusának homálya csak mondattani kérdés. Pedig az olvasók zöme az egészen kivételes belemélyedőktől eltekintve épp ezt a kapcsolatrendszerét nem tudta felfedezni.

Mauron kis tanulmánya a legjelentősebb előretörést jelenti a mallarméi probléma megoldásában és pedig az ú. n. lélektani esztétika területén. A szerző szinte mindvégig magáévá tette Rémy de Gourmont

felfogását, amely szerint, ha valaki végleges megoldásra akar jutni a mallarméi kérdésben, a homály problémáját csak lélektani szempontból szabad vizsgálat alá venni. Azt a mélységet és találékonyságot, amely a bevezető tanulmányt jellemzi, leljük fel azokban a magyarázó jegyzetekben is, amelyek Mallarménak nem egy soráról oszlatják el az érthetetlenség vádját és több helyütt bebizonyítják, hogy ezek a sorok a ma már szinte tudományosan elfogadott álláspont ellenében nem az ész retortaművészetéből, nem tudományos konstrukciókból fakadnak, hanem egyfajta illuminizmusnak, belső világosság fényében keletkező s a költő intim életével és környezetének tárgyaival összefüggő kapcsolatoknak eredményei.

Semjén Gyula.

*

En utilisant et en discutant dans certaines parties de son ouvrage quelques résultats de la récente biographie mallarméenne de M. Mondor, M. Charles Mauron nous présente une étude approfondie de l'obscurité de son poète. Après avoir constaté que l'obscurité de Mallarmé est celle de l'étrange, donc provisoire et personnelle, l'auteur examine les différentes raisons et causes qui ont dû contribuer à la genèse de cet hermétisme. Le mystère comme élément de la beauté, la structure mentale extraordinaire et le principe du style du poète de même que ses métaphores obsédantes embrouillent de plus en plus dans la poésie mallarméenne le réseau des correspondances et des relations dont le sens échappe le plus souvent même aux soi-disant initiés. C'est avec un plaisir incomparable que nous voyons l'auteur — après tant d'analyses savoureuses — remonter le chemin utilisé par le poète et nous donner l'explication non seulement ingénieuse, mais psychologiquement vraie et incontestable de certains vers qui — pour la plupart des lecteurs — devaient se perdre ou dans l'incompréhension totale, ou dans des suppositions saugrenues.

Jules Semjén.

Vittorio Cian: *Umanesimo e rinascimento*. Biblioteca della Rinascita, diretta da Giovanni Papini. Le Monnier, Firenze, 1941.

A Firenzében Giovanni Papini vezetése alatt álló olasz Renaissance-kutató központ folyóirata, a „Rinascita“ újabban kiadványsorozatot indított meg. Ennek első kötete Pico della Mirandola *De hominis dignitate*-jának bilingvis kiadása Bruno Cicognani fordításával és kitűnő jegyzeteivel. A második kötet a humanizmus és renaissance eredetének sokat vitatott kérdését tárgyalja. Vittorio Cian, a torinói egyetem tanára, a *Giornale Storico della letteratura Italiana* nagynevű szerkesztője, összefoglalásában nem annyira Burdach szellemtörténeti útjait járja, mint inkább azokat az új olasz kutatókat követi, akik — mint Antonio Viscardi a Vallardi féle irodalomtörténet „Le origini“ c. kötetében — az antik auktorok és latin studiumok továbbélésének folyamatosságát nyomonkövetik Itália középkori művelődésében. Cian megkülönböztet egy „középkori humanizmus“-t, melyet Boetiusztól és Cassiodorustól kiindulva továbbnyomoz a karoling humanizmusban azt bizonyítva, hogy Nagy Károly római tartózkodásának benyomásaiból merítette az antik és keresztény kultúra összeegyeztetésére irányuló törekvéseinek ihletét. Cian a goliardizmus vizsgálatával folytatja nyomonkövetését, melynek azonban olasz viszonylatban nem tulajdonít nagy fontosságot, majd Liutprand, „Gunzone italicus“, Pier Damiani s a montecassinoi kör antik irodalmi ismereteit tárgyalja s Alfano salernói érsek szerepénél időzik hosszasan. Az antik szellem „renaissance“ értelemben vett újjá-

ébresztését Vittorio Cian Brunetto Latinitől és a hozzá hasonló vulgari-zátoroktól számítja. Hogy cicerói *Retorikája* milyen nagy hatást gyakorolt korára, azt ő hangsúlyozza először Fr. Maggi kiadása és tanulmánya után (La „*Rettorica*“ italiana di Brunetto Latini edita da Fr. Maggini, Firenze, 1912. — u. a. La „*Rettorica*“ di B. L. Firenze, 1915.) Az ő humanizmusa Cian szerint már renaissance-humanizmus („umanesimo rinascimentale“), s ez tőle származik át Dantéhez is. Részükre a humanizmus szellem és nem stílusprincípium. A latin és olasz műveltség egysége bennük ébred fel először. Dante Vergiliust már „Divinus poeta noster“-nek nevezi a *De Monarchiában*, az „Ytalus Dante Alighieri“ az „Ytala silva“ nyelvjárásait kutatva, először csillan meg annak a nemzeti összetartásnak érzése, mely Petrarca „Italia mia“ kezdetű canzone-jában bontakozik ki majd teljes határozottsággal. Azonban ezzel a „renaissance-humanizmussal“ párhuzamosan Pádovában és velencei területen egy „iskolai humanizmus“ is jelentkezik már a trecento kezdetén, melyet Giovanni di Virgilio és Albertino Mussato munkásságában mutat be a szerző s mely a Brunetto Latini—Dante-féle népnyelven megjelenő antikizáló szellem felé hajló irodalommal összeütközésbe is kerül, sőt pillanatnyilag győzedelmeskedni látszik fölötte: Giovanni di Virgilio fölényes hangon oktatja ki Dantet a latin nyelv használatáról s a pádovai Albertino Mussato 1315-ben elnyeri azt a költői babért, mely után Dante hiába áhítozott. A prehumanizmus e kettős törekvése, melyet Cian kutatásai új világításba helyeznek, egyesül és diadalmaskodik Petrarcában, aki azonban a maga új életérzés felé mutató hiúságában mindkét előfutárát, Dantet és Albertino Mussatot, egyaránt megtagadta.

Koltay-Kastner Jenő.

*

Eugenio Koltay-Kastner recensisce il libro di Vittorio Cian („Umanesimo e Rinascimento“), rilevando la novità dei punti di vis'a, con i quali l'illustre storico della letteratura italiana riesamina la questione dei principi dell'umanesimo. Dopo avere esaminato la continuità della cultura latina nel medio evo, egli in fatti distingue un umanesimo rinascimentale ed uno grammatico-scolastico, che vanno a fondersi nell'umanesimo totale del Petrarca.

Marco La Piana: *Studi linguistici albanesi. Vol. I. Prolegomeni allo studio della linguistica albanese.* Palermo, 1939. 183 l. 8°.

A magyarországi valachisztikának egyik fontos feladata, hogy a román nyelv történetét ne csak erdélyi vonatkozásban vizsgálja, hanem odaadó figyelemmel kísérje a román nyelv balkáni őstörténetére irányuló újabb kutatásokat is. Tamás Lajos kitűnő könyve (Rómaiak, románok, oláhok Dacia Trajanában. Budapest, 1935, vö. EPhK. 1936, 88. kk. I) eléggé igazolta a magyar közönség előtt is, mily súlyosan esnek latba az albán-román nyelvi kapcsolatok a román őshaza kérdésének tisztázásánál, mennyire nem lehet ezek figyelembevétele nélkül véglegesen leszámolni a dáciai latin-román folytonosság mítoszával. A magyarországi albanológia mégis tudományos életünk mostohagyermeké s éppen ezért tartjuk szükségesnek felhívni a figyelmet La Piana, palermói albán specialista érdekes tanulmányára, amely — alábbi megjegyzéseink ellenére is — hasznos bevezetés az albán nyelvtörténet ismeretébe. Nem öleli ugyan fel az albán szókincsben a római hódítás óta kimutatható hatásokat s még a sokat emlegetett latin jövevényszavakról sem szól részletesen, annál inkább ráirányítja azonban a

figyelmet az albán nyelv ősi indogermán elemeire, tehát — akárcsak C. Tagliavini (*La lingua albanese*. Roma, 1936, 11. kk. 1.) — elsősorban a legősibb autochton-réteg jelentőségét domborítja ki.

Ezzel kapcsolatban valósággal a szemünk előtt bontakozik ki La Pianának az albán nyelv *satam* vagy *centum* jellegére vonatkozó felfogása. Bár minden ilyen elgondolásról éppen Tagliavini legújabb nagy fenntartással nyilatkozott (Indg. Jahrb. XXV, 222. l.), mégsem hallgathatjuk el, hogy La Piana alapos indogermán hangtani ismeretekkel és bátor kézzel vágott bele az indogermán-albán hangmegfelelések szövedékébe s többé-kevésbbé szerencsésen tudta elválasztani az ősalbánok (Protoalbanesi) nyelvének *satam*-rétegét (pl. indg.-**g̃mti*: albán *-zet*, lat. *vi-ginti*, 92. l.) a *centum*-jellegű nyelvkeveredésen keresztülment „Deuteroalbanesi” nyelvének *centum*-rétegétől (pl. indg.-*gru-n: albán *grunë*, latin *granum*, de ősláv *zruno*, 94. l.). Azt természetesen nehéz lenne elfogadni — s Tagliavini is ezt kifogásolta —, hogy ez a *centum*-réteg éppen az ősalbánoknak egy ősgörög (protoellenico) népcsoporttal való keveredésével magyarázandó; ennek ellenére azonban a kettősség éles kidomborítása és pontokba szedése mindenestre megkönnyíti a probléma további tisztázását, annál is inkább, mert e kettősséget oly éles vokalizmusbeli különbségek kísérik, mint a rövid a, e, o összeesése a-vá a *satam*-rétegben és a hangszín pontos megőrzése a *centum*-rétegben. Persze jobban lehetne La Piana magyarázatait nyomon követni, ha mindenütt részletesen utalna a megfelelő bibliográfiára, valamint azokra a véleményekre, amelyek az övével közös vonásokat mutatnak.¹ Egyszersmind szükséges lenne az albán nyelvtörténet tanúságait összhangba hozni legalább azzal a kevés pozitívummal, amit az illír és trák nyelvek jellegéről eddig megállapítani sikerült. La Piana éppen a praealbán réteg fontosságát túl kategórikusan zárja ki gondolatmenetéből s még a közös balkáni nyelvi sajátságok kialakulásánál sem veszi figyelembe.²

La Piana eddig vázolt elgondolásaiból természetesen következtetni próbál az ősalbánoknak a Balkán-félszigeten történt elhelyezkedésére is, valamint a toszk és gég nyelvjárások szétválására.³ Bár még nem ismerhette G. Stadtmüller megállapításait,⁴ mégis nézetei számunkra igen jelentősek, mivel e ponton érkezik el szerzőnk az albán-román együttélés és a román őshaza döntő fontosságú kérdéseire. Az ő-

¹ La Piana elmélete bizonyos fókig emlékeztet M. Bartoli egyik újabb tanulmányának (*Accordi antichi fra l'albanese e le lingue sorelle*. Studi Albanesi. II. kny.) eredményeire: „La lingua albanese si accorda col baltico piuttosto nelle conservazioni che nelle innovazioni; per l'opposto, essa si accorda col greco — e con altre lingue meridionali della famiglia — più spesso nelle innovazioni che nelle conservazioni” (i. h. 47. l.).

² „In tutti i punti di accordo delle lingue balcaniche esaminati e in quanti altri ancora si possono addurre come tali, non è dato riscontrare alcuna esigenza per oltrepassare l'albanese e l'ellenico e risalire a presupposti traci, frigi, illirici e simili...” (154. l.).

³ La Piana a két fő nyelvjárás különbségeit nem tartja régieknek, sőt odáig megy, hogy a legtöbbet a XV–XVI. sz. utáninak véli. Ez igaz lehet sok esetben (pl. az *ie>i* összevonás, stb.), de azért feltétlenül van számos sokkal régebbi különbség is (a toszk rotacizmus!).

⁴ V. ö. *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*. AECO. VII. 1. kk. 1.

románságot ugyanis az ősi keleti albánság romanizációjából származtatja: „Qui l'elemento indigeno fu sopraffatto dall'elemento romano, colà per ovvie ragioni militari, ai confini dell'impero, stanziato in maggior numero, e qui dagli Albanesi romanizzati ha origine la nuova gente rumena“ (166 l.). E romantizált lakosság azonban tovább is szoros kapcsolatban maradt a nyugati albánsággal s csak később indult meg az ősrómánság szétszóródása egyrészt észak, másrészt dél felé. *A román nép és nyelv magját tehát La Piana teljes határozottsággal a Balkán-félszigeten találja meg, mert csak így tudja megmagyarázni az albán-román nyelvi egyezések rendszerét.* Sajnáljuk viszont, hogy a dáciai romanizmus fennmaradását illetőleg — igaz, hogy csak egy mellékesen odavetett szakaszban — mégis túl konciliáns: ha közelebb-ről megismerné az idevágó magyar és külföldi kutatásokat, bizonyára nem írná, hogy egyes dáciai romanizált töredékek elképzelését „nulla in realtà vieta ad ammetterlo“ s a négy román fő nyelvjárás különbségeit sem lenne hajlandó e kettős őshazával magyarázni (166—7. l.).

Ami az albán-román egyezések elemzését illeti, La Piana kissé alaposabban figyelembe vehette volna a román kutatásokat, különösen T. Capidan akadémiai székfoglaló előadásának megállapításait;⁵ mindennek ellenére azonban nem vitás, hogy összevetései sok igazságot tartalmaznak. Egy-egy etymonja (pl. *buză*, albán *buzë*) talán vitatható, a **breno->brâu* fejlődésre sem jó analógia *mentem>mintē*, hanem inkább *frenum>frâu* kellene (102. l.), mindazonáltal efféle részletekbe mennünk ezúttal túl messze vezetne. Igen ügyes viszont a szintaktikai egyezések analízise, az albán névelő korának megvilágítása,⁶ s például a futurum képzésével kapcsolatban annak a sokszor mellőzött ténynek hangsúlyozása, hogy az albán jövő idő képzésében nemcsak a „velle“ jelentésű segédige jut szerephez, hanem itt a „velle“ és „habere“ jelentésű segédigék párhuzamos használatáról van szó (legalább is a régi albánban; ma északon *habere*, délen *velle* használatos, de pl. a szicíliai toszk még őrzi a régi *habere*-futurumot, pl. *ka me bèkoñē* 'mi benedirá' (149. l.). A szükségesség és akarás futurumának e kettőssége rendkívül érdekes, mivel a románban mindmáig pontosan így jelentkezik: a közönséges *voiu cânta* mellett ott áll az *am să cânt* szerkezet, sőt még a XVI. században: *am a sluji*, éppen úgy a *habere+inf.* típus szerint, mint az albán *ka me bèkoñē*. Az infinitivusz általános balkáni pusztulása körül persze kronológiailag kissé nehéz az albán és román tényeket szerves kapcsolatba hozni, mivel bizonyos, hogy a coniunctivus aránylag újabban, szinte a szemünk előtt szorítja ki a régebbi infinitivust. Mindazonáltal azt sem lehetne nyugodt szívvel állítani, hogy e tendencia gyökerei nem az albán-román együttélés idejébe nyúlnak vissza. Persze bizonytalan, vajjon a román inf. előtt álló *a(<ad)* tényleg az albán *mē* calque-ja-e, ahogyan szerzőnk állítja (146. l.).

⁵ T. Capidan: *Romanitatea balcanică*. Acad. Rom. Discursuri de receptiune. LXVII. București, 1936.

⁶ La Piana az *ámēne*-féle határozott alakú acc.-szal érvel, amely szerinte **ámanta<*amam-tam* alakból, vagyis régi -m esetjelű acc.-ból származnék. Mivel pedig az *-m->-n->-nn-* fejlődés csakis a latin jövevényszavak kora előtt volt érvényben (de v. ö. *amita>am'ta>emptē!*) az artikulusz így néhány századdal feltétlenül korábbi a latin befolyásnál. Ugyancsak a határozott alakokból merített az artikulusra vonatkozólag érdekes érvet N. Jokl (Indg. Jahrb. L. 42. kk. l.), reá azonban La Piana nem hivatkozik.

Mindent összevéve, bizonyos bibliográfiai hiányok s néhány túlmerész állítás ellenére is örömmel fogadjuk La Piana művét, mivel alapos albanológiai ismeretekkel felfegyverkezve tudománytörténeti szempontból éppen a legjobbkor szögezi le, hogy „la lingua rumena non ha avuta la sua culla nella Dacia, ma in una zona più occidentale e a sud del Danubio in contatto intimo con gli Albanesi“ (161. l.). Nagyon kíváncsún lenne, ha e végkövetkeztetést az olyan olasz szerzők is megszívlelnék, mint Mario Ruffini, aki még egyik legújabb könyvében is (*Il problema della romanità nella Dacia Traiana*, Roma, 1941) a balkáni nyelvészet teljes mellőzésével próbálta a román őshaza nehéz kérdését megoldani.

Gáldi László.

Interessante introduzione alla linguistica albanese. Nonostante certe lacune bibliografiche ed alcune asserzioni troppo categoriche, essa getta una luce viva sulla genesi della lingua albanese, sulla stratificazione dei Protoalbanesi e dei „Deuteroalbanesi“ e sulla necessità di sopporre una lunga simbiosi fra Albanesi e Rumeni. Tenendo dovuto conto delle concordanze linguistiche albanorumene, l'autore cerca di spiegare la formazione del popolo rumeno colla romanizzazione degli Albanesi orientali, fissando così la patria primitiva dei Rumeni nella parte centrale della Penisola Balcanica.

Ladislao Gáldi.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

A Budapesti Philológiai Társaság LXVIII. rendes közgyűlése.

a) Jegyzőkönyv a Budapesti Philológiai Társaság 1943. évi január hó 20-án tartott LXVIII. rendes közgyűléséről.

Elnök: dr. Eckhardt Sándor.

Jegyző: dr. vitéz Györkösy Alajos.

Jelen vannak: Ács Károly, Alszeghy Zsolt, Angyal Endre, Antal Imre, Balassa László, Ba'ázs János, Balogh Károly, Bárczi Géza, Bencze István, Borzsák István, Bory István, Császár Ernő, Csapláros István, Dercsényi Mór, Egry Gyula, Elek Oszkár, vitéz Esztergomy Ferenc, Fábián István, Finály Gábor, Fludorovits Jolán, Förster Aurél, Gábel Asztrik, Gál István, Galamb Sándor, Gáldi László, Garda Samu, Genthon Mária, Grabits Lajos, Gruber Miklós, Gyóni Mátyás, Győry János, Happ József, Hári Ferenc, Hegedüs Zoltán, Horger Antal, Horváth Endre, Horváth János, Kardos Tibor, Kárpáti Győző, Karsai Géza, Kenéz Ernő, Kenyeres Imre, Kerecsényi Dezső, Kiss Eéla, Kispéter Miklós, Kniezsa István, Kósa János, Kovács Gyula, Kozocsa Sándor, Lám Frigyes, Láng Nándor, Lelkes István, Lux Gyula, Marczis Vilmos, Marót Károly, Melich János, Molay Károly, Moravcsik Gyula, Moravcsik Endre, Nagy Ferenc, Nagy Lajos, Nedeczey Jenő, Nemes Tivadar, Németh Sándor, Ortutay L. Gyula, Pais Dezső, Papp János, Pápay István, Pauka Tibor, Pázmán József, Péter Gyula, Petrich Béla, Pitroff Pál, Pongrácz Alajos, Pukánszky Béla, vitéz Réz Henrik, Sági István, Salamon Károly, Scheitz Emil, Semjén Gyula, Simon Sándor, Simonyi Dezső, Sipőtz Pál, Sötér István, Staud Géza, Szabó Mihály, Szegő Albert, Szemkő Aladár, Szögi Ferenc, Tamás Lajos, Tauszky Etel, Thicnemann Tivadar, Tomasz Jenő, Tóth László, Varjas Eéla, Vass Árpád, Vékey Károly, Wagner József, Waldapfel József, Zigány Miklós, Zombory János, Zsirai Miklós.

1. Az *elnök* üdvözli a megjelenteket s felolvassa elnöki megnyitóját Batthyány Boldizsárról a francia udvarnál.

2. *Gábrriel Asztrik* felolvassa „Egy XIII. századi magyar diáknak a párizsi egyetemen írt szentbeszéd gyűjteménye. (Egykorú magyar nyelvű glosszával)” című tanulmányát. Az elnök a közgyűlés nevében köszönetet mond az előadónak.

3. *Vitéz Györkösy Alajos* bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, köszönetet mond a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztériumnak és a Magyar Tudományos Akademiának a Társaság támogatásáért és a titkárnak működéséért.

4. *Wagner József*, a számvizsgáló-bizottság elnöke előterjeszti a számvizsgáló-bizottság jelentését. A jelentés szerint a Társaságnak 1942-ben 7408-70 P bevétele és 6755-51 P kiadása volt. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, *Lelkes Istvánnak* köszönetét fejezi ki pénztárosi működéséért és az 1942. évre a felmentést megadja. *Wagner József* előterjeszti az 1943. évi költségvetést, amely 12.700— P bevételt és ugyanannyi kiadást irányoz elő. A közgyűlés a költségvetést elfogadja.

5. Az *elnök* elrendeli a szavazást a számvizsgáló-bizottság és a választmány megújítására, a szavazatok összegyűjtésére Angyal Endre és Papp János választmányi tagokat kéri fel és a szavazás idejére a közgyűlést felfüggeszti.

Az *elnök* újból megnyitja a közgyűlést és felkéri Papp Jánost, tegyen jelentést a szavazás eredményéről. A jelentés szerint beadott összesen 32 szavazat. 32 szavazattal a közgyűlés a számvizsgáló-bizottság tagjaivá Antal Imrét, Nagy Ferencet és Wagner Józsefet választotta meg. Választmányi tagokká ugyancsak 32 szavazattal a következőket választották meg: Alföldi András, Alszeghy Zsolt, Angyal Endre, Balogh József, Bárczi Géza, Belohorszky Ferenc, Birkás Géza, Borzsák István, Császár Ernő, Egy Gyula, Fest Sándor, Fludorovits Jolán, Gábrriel Asztrik, Gáldi László, Gálos Rezső, Garda Samu, Gulyás József, Gyóni Mátyás, György Lajos, Gyulai Agost, Hankiss János, Heinlein István, Horváth Endre, Ivánka Endre, Kardos Tibor, Karsai Géza, Koltay-Kastner Jenő, Koszó János, Kövendi Dénes, Kristóf György, Lám Frigyes, Magyarné Techert Margit, Marót Károly, v. Mészáros Ede, Molnos Lipót, Moravcsik Gyula, Pap Károly, Papp Ferenc, Papp János, Péter Gyula, Pröhle Vilmos, Pukánszky Béla, Pukánszky Kádár Jolán, Rados Tamás, Schmidt Henrik, Schwartz Elemér, Semjén Gyula, Szabó Árpád, Szabó Miklós, Szemerényi Oszvald, Szidarovszky János, Szinnyei Ferenc, Tamás Lajos, Thienemann Tivadar, Tomasz Jenő, Vayer Lajos, Vietorisz József, Waldapfel József, Zolnai Béla, Zsigmond Ferenc.

Az *elnök* kihirdeti a választás eredményét és üdvözli a megválasztottakat.

6. Az *I. titkár* a választmány megbízásából a következő indítványt terjeszti a közgyűlés elé:

„Tisztelt Közgyűlés! Választmányunk azt az egyhangú javaslatot terjeszti a tisztelt Közgyűlés elé, méltóztassanak *Baranyai Lipót* ő nagy méltóságát, a Magyar Nemzeti Bank elnökét tiszteleti tagjaink sorába választani. Társaságunk régi hagyományainak megfelelően az elismerésnek eme jelével nemcsak azokat a hazai és külföldi tudósokat szokta kitüntetni, akik a filológiai tudományok művelése terén kimagaslanak, hanem egyben azokat is, akik a társaság céljainak és ideáljainak, a humanisztikus eszmények megvalósításában kimagasló érdemeket sze-

reznek. Baranyai Lipót ő nagyméltósága, mint a Parthenon- a Klasz-szikus Műveltség Barátai Egyesülete elnöke, a mai nehéz idők ellenére rövid néhány év alatt hazánkban a humanisztikus tanulmányok iránti érdeklődést újjáélesztette elsősorban azáltal, hogy az egész országban köztiszteletnek örvendő személyét e nagy cél szolgálatába állította s életrehívta a Parthenon-könyvek mintaszerű sorozatát, amelyek a magyar közönség szélesebb rétegei számára is feltárják a humanisztikus műveltség forrásait s kiváló monográfiákban világítják meg a klasszikus kultúra és mai élet összefüggéseit. De Baranyai Lipót ő nagyméltósága — amint főleg a Parthenon-társaságban tartott elnöki megnyitói mutatják — mint a legnemesebb értelemben vett humanizmus ritka emberi képviselője is teljes mértékben rászolgált az elismerésnek és a tiszteletnek ama jelére, amellyel ezúttal társaságunk testvéregyesületének, a Parthenon-nak nagyérdemű elnökét óhajtjuk kitüntetni. Ebben a meggyőződésben terjesztjük a választmány egyhangú javaslatát a tisztelt Közgyűlés elé.”

A közgyűlés az indítványt egyhangú lelkesedéssel elfogadja s Baranyai Lipótot a Társaság tiszteleti tagjává választja.

7. Az elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Gáldi László és Gyóni Mátyás választmányi tagokat és a közgyűlést bezárja.

Kelt Budapesten, 1943. évi január hó 20-án.

Dr. vitéz Györkösy Alajos s. k.
I. titkár.

Dr. Eckhardt Sándor s. k.
elnök.

Hitelesítik:

Gáldi László s. k.

Gyóni Mátyás s. k.

b) Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk az elmúlt évben a mindinkább súlyosbodó háborús viszonyok ellenére is igyekezett feladatának megfelelni. Folyóiratunk 1942-ben 24 ív terjedelemben jelent meg. Az elmúlt évi terjedelemhez képest mutatkozó 2 ívnyi növekedés azonban nem jelenti anyagi eszközeinknek ugyanilyen arányú megnövekedését, csupán annak bizonyítója, hogy Közlönyünk az eddigi terjedelemben nem tudja betölteni azt a súlyos tudományos feladatát, amelyre nemcsak Társaságunk tudományos multja kötelezi, hanem más, hasonló folyóirat hiánya kényszeríti. 10 nagyobb értekezés, 15 kisebb közlemény, 32 hazai és 18 külföldi irodalmi ismertetés csak része annak a folyóiratunkban megjelenésre igényt tartó nagy anyagnak, amelynek számontartása és sorozatos közlése nem kis gondot és fáradságot okoz szerkesztőinknek. Különös köszönet és hála illeti meg ezért az önzetlenül végzett terhes munkáért Huszti József és Eckhardt Sándor szerkesztőket.

Közgyűlésünket január 21-én tartottuk. Ezen Huszti József elnöknek a Társaság hivatásáról, a humanitás-eszmény megőrzéséről elmondott megnyitója után Koltay-Kastner Jenő olvasta fel „Cola di Rienzo és a magyar renaissance kezdetei” c. tanulmányát. Felolvasó-ülést ötöt tartottunk, a hatodikat a Parthenon-nal és a Magyarországi Olasz Kultúrintézet-tel közösen március 9-én rendeztük, amikor Giorgio Pasquali, a firenzei egyetem klasszika-filológiai tanára olasz nyelven tartott előadást „Az archaikus Róma nagysága”-ról. Februárban Marót Károly „Herodotos és a görög próza kialakulása” és Angyal Endre „Meltzl Hugó, a vallástörténet kutatója” c. tanulmányai kerültek bemutatásra. Áprilisban Rozsály Ferenc „A hipokratesi népismeret szempontjai” és

Semjén Gyula „Barokk elemek Paul Claudel költészetében“ címmel olvasott fel. Május havában újra vendégünk volt. Eduard von Jan lipcei egyetemi tanár adott elő „A mai Provence-i irodalom“-ról. Novemberben Péter Gyula „Ókori költők újabb műfordításai“ és Szabó Richárd „Klasszikus hatás Ady Endre költészetén“ c. előadása volt a felolvasó-ülés tárgya, végül decemberben Simon Sándor „Nagy Szt. Vazul és buzdító beszéde a görög írók haszonnal olvasásáról“ és Gál István „Magyarország az Erzsébet-kori angol irodalomban“ címmel értekezett. Valamennyi ülésünkön tagtársaink és az érdeklődő közönség örvéndesen nagy számmal vett részt.

Társaságunk anyagi helyzetéről a számvizsgálóbizottság jelentése tájékoztat. Reméljük, hogy tagtársainkban a tagdíjfizetési készség a háborús viszonyok ellenére is éber marad s nem kell e miatt Közlönyünk terjedelmét nagyobb mértékben korlátoznunk. Ha minden tagtársunk teljesítene tagdíjfizetési kötelezettségét, a máshonnan nyert jelentős támogatással együtt még növelnünk is lehetne folyóiratunk terjedelmét. 1942. december 31-én Társaságunk tagjainak száma a következő volt: alapító és tiszteleti tag 30, rendes tag 284, rendkívüli tag 32, összesen 346.

Jótevőink közül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának kell hálás köszönetünket kifejeznünk; jelentős anyagi támogatásban részesítették Társaságunkat, az utóbbi ezenkívül a hagyományos készséggel engedte át felolvasó-üléseink számára heti üléstermét.

A halál ebben az évben sem kímélte meg Társaságunkat. Eltemettük Gyomlay Gyula alapító és tiszteleti tagunkat, akinek nyolcvanadik születése napjáról éppen az elmúlt esztendőben emlékezett meg Társaságunk. Elvesztettük Oberle József tanügyi főtanácsos és Losonczi Zoltán gimn. tanár tagtársunkat, az újesztendő első napjaiban vált meg tőlünk Kemenes Illés tanker. kir. főigazgató, választmányi tagunk, s ma búcsúztunk Friml Aladár ny. tanker. kir. főigazgató, választmányi tagunktól is, aki 1883 óta volt Társaságunk tagja. Emléküket kegyelettel fogjuk megőrizni.

Tisztelt Közgyűlés! Egy évvel ezelőtt reményünket fejeztük ki, hogy a magyar filológusok összefogása át fog segíteni bennünket a nehézségeken. Reményünk nem vált be olyan mértékben, ahogyan kívánatos lenne. Kérem Társaságunk minden tagját, népszerűsítse Társaságunk célkitűzéseit s igyekezzék legalább egy új tagot szerezni. Különösen vidéki tagtársainkat kérem erre, mert rendes tagjaink számának alig egyharmada csak vidéki, 284 rendes tag közül éppen 100 a vidéki tagtárs.

Tisztelettel kérem titkári jelentésem tudomásul vételét.

vitéz Györkösy Alajos, I. titkár.

Beküldött könyvek.

Birkás Géza: Az Ember Tragédiája és a franciák. Budapest, 1942. Az Irodalomtörténet füzetei 8. 14 l.

Igen alapos átnézete és elemzése mindazoknak a magyar és francia törekvéseknek, melyek célja a nagy magyar drámának a francia közönséggel való megismertetése volt.

Erdélyi Csillagok (második sorozat). Szerk. Kovács László. Erdélyi Szépmíves Céh, 1942. 301 l.

Kitűnő módja a „genius loci“ iránti érzék kifejlesztésének ez a sorozat. A legnagyobb erdélyiek (Apácai Cseri János, Bethlen Miklós, Pápai Páriz

Ferenc, Benkő József, Jósika Miklós, Wesselényi Miklós, Kriza János, Székely Bertalan stb.) rövid életrajza, munkásságuk világos és értelmes ismertetésével: mindezt igen jól kiválógatott szakemberek végzik, kellő komolysággal és alapos-sággal, írói készséggel.

Fajcsék Magda: Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben. Budapest, 1942. 192 l.

E kiváló doktori értekezésben, mely Horváth János tanulmányaiból indult ki, a szerző kihámozza a régi magyar versekből a normális mondat szerkesztésektől eltérő mondatfordulatokat. A költői licentiáknak ez a régi magyar története egészen új távlatokat nyit a magyar verselés története tanulmányozásához. Sok esetben rámutat a szerző az eltérő mondatképletek forrására is a latin retorika megfelelő fogásaiban. Hál'Istennek, e dolgozatban is messze vagyunk az újabban megint virágzó romantikus „őskutatási“ módszerektől és prelogikus zagyvaságoktól.

Fekete Lajos: Mohamedán vallási és szellemi élet a törökkori Budán. Kny. Tanulmányok Budapest multjából IX. 1941.

Gál István: Magyarország és a Balkán. A magyar tudomány feladatai Délkelet Európában. Budapest, 1942. A Magyar Külügyi Társaság Balkán-Bizottsága. (Balkán Könyvtár 1.) 112 l.

Széphalom. XII. kötet. Szeged. 76 lap.

Régi ismerősünk új folyama, mint a kolozsvári egyetem összehasonlító irodalomtörténeti intézetének kiadványa jelent meg. Ez a körülmény s az a szerencsés fordulat, hogy a szerkesztő közben Kolozsvárra került, magyarázza, hogy az új füzet szinte teljesen az Erdély-kutatás szolgálatában áll változatossá tartalmával: Tóth László „Erdélyi Biedermeier“ címen ismertet igen érdekes erdélyi emlékiratokat, melyekből inkább a régi erdélyi kismemesi, mintsem a biedermeier-polgári életet ismerjük meg. (Kissé gyorsan üjtük rá ezt a biedermeier jelzőt a magyar kismemesi multat jellemző jelenségekre.) Zolnai Béla, a szerkesztő Ady nyelvéről értekezik, Ortutay Herman Ottó emlékét idézi fel, Jancsó Elemér ismeretlen Döbrentei-leveleket közöl (ez biedermeier-stílus!), Csekey István Liszt Ferenc erdélyi útját követi, Sulica Szilárd az erdélyi román irodalmi tanszék feladatát a magyar-román szellemi hatások megvilágításának kutatásában határozza meg.

Varjas Béla: Enyedi György Gismunda és Gisquardus széphistóriája. Bevezetéssel ellátta és közzéteszi —. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár, 1942. 81 (3) l.

Varjas Béla a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban meglelte a kiváló széphistória eddig ismeretlen 1577. kiadását, mely az eddig ismert 1582-ikétől lényegesen különbözik. Míg ez a most már világosan elsőnek mondható kiadás a régi históriás énekmondók stílusában szárazon követi forrását és tisztán a narrációra szorítkozik, a későbbi átdolgozás, mely V. B. szerint aligha lehet Enyedi Györgyé, a profán humanista retorika szellemében bővíti ki a történetet, az eseményeket erős pszichológiai okadatolással támasztva alá. Stílusa is tömörebb, képesebb, magyarosabb: láthatólag műveltebb elme és kor terméke. Érdekes, hogy az átdolgozó éppúgy ismerte Beroaldo elbeszélését, mint Enyedi György, mert betoldásai is olykor követik az olasz eredeti gondolatmenetét. A gondos és végre csakugyan betűhív kettős szövegkiadás most már kitűnő és régen várt forrásul szolgálhat a XVI. század minden kedvelőjének, nyelvésznek, irodalomtörténésznek egyaránt.

Zolnai Klára: Bibliographia Bibliothecae Regis Mathiae Corvini. Mátyás király könyvtárának irodalma. Fitz József közreműködésével összeállította —. Az Orsz. Széchényi kt. kiadv. X. Budapest, 1942. 160 l.

Igen nagy és szép munkát végzett a szerző, mikor a Corvina irodalmának ezt a magától beszélő könyvészetét összeállította. Maguk a fejezetcímek sokatmondóan adják elő a könyvtár és a vele foglalkozók történetét. A magyar kultúrának egyik univerzális kisugárzása terméke volt Mátyás király könyvtára, mely iránt mind a mai napig sem szűnt meg az érdeklődés, a hódolat és bámulat. Minderről a bibliográfia kitűnően tájékoztat bennünket, miután a könyvtár történetét, tragédiáját könyvcímekben megismerteti velünk.

A kiadásért felelős: Huszti József.

41.976. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

A ZENE SZEREPE AZ ANTIK TÁRSADALMI ÉLETBEN.

Kiegészítésül „Az antik világ zenéje” című Parthenon-könyvhöz.

A zene az istentiszteletben.

Azt a fontos szerepet, amelyet a zene a pogányok vallásos életében betöltött, a mítosz számos népnél azzal magyarázta, hogy a zenét az istenek ajándékozták az emberiségnek. Így aztán általánossá vált az a hiedelem, hogy az istentiszteleti zenének és éneknek a célja a jóindulatú istenséget megörvendtetni s a haragvót kiengesztelni.

Az ókor alkonyán, a Kr. u. V. században élt *Martianus Capella* a Philológiának Mercuriussal kötött házasságáról írott s költői részletekkel teletűzdelt enciklopédiájában a hét szabad művészet közül az utolsóval, a megszemélyesített *Musicával* ezt mondhatja: „Én általam édesgetnek magukhoz benneteket az emberek, hogy megsegítsétek őket, s az alvilág haragját gyászdalokkal engesztelik ki.”

A görög zene történetének áttekintése folyamán meggyőződést szerezhethetünk arról, hogy a mítikus kortól fogva Pindarosig, s még azon túl is a legjelesebb zeneszerzők, zenészek és énekesek egyúttal egy-egy isten kultuszának megalapítói, vagy legalább is zenei tevékenységük jelentékeny része az egyházi zene körébe tartozik. Az istentiszteleti zenének három fajtáját különböztethetjük meg: a karéneket, a táncot s a hangszeres zenét.

A gyermekkaroknak vallási célokra való felhasználását nem lehet tisztán művészi célkitűzésekkel megmagyarázni. Igaz ugyan, hogy a fiúhangok szépségének dícséretére *Lukianos* (*Imagines* 13, II 2, 35) igen meleg szavakat talál: „a fiúhang a lehető leggyengédebb; nem megy oly mélyre, mint a férfihang, de nem is olyan lágy s erőtlen, mint a női hang, hanem finom, kedves és jól esik hallgatni”. A főok azonban az volt, hogy az ókor meggyőződése szerint a gyermeki lélek ártatlansága igen kedvező hatással van az istenségre. Olyan fiúgyermeket válogattak össze a görögök a nép kéréseinek vallásos dalokban való előadására, kiknek szülei életben voltak (*amphithaleis*). Egyes helyeken külön e célra létesített énekiskolákban készítették elő a kis dalosokat a nyilvánosság előtti ünnepélyes szereplésükre. A görög mintára létesített római gyermekkarok közül az első 27 tagú leánykar volt, mely 207-ben *Livius Andro-*

nicusnak egy parthenionját adta elő a fórumról ünnepi menetben Jupiter Stator templomába vonulva abból a célból, hogy egy csodajel (prodigium) alkalmából az istenek haragját kiengeszteljék.

Horatius *Carmen Saeculare*-jét Kr. e. 17 nyarán 27—27 előkelő s nem árva (*patrimi-matrimi*) fiú- és leányból álló kettős kar adta elő a költő személyes vezetésével („*Servate pedem meique pollicis ictum*“). A vallásos és egyúttal hazafias tartalmú karének sapphói strófáit valószínűleg felváltva, s néhol talán együttesen énekelték a fiúk és leányok a három napig tartó és színielőadásokkal egybekötött százados ünnep fénypontjaként az utolsó napon. Ugyancsak előkelő fiúk és leányok kara énekelt a császárok elhunytja után apotheosisuk szertartása keretében.

A táncnak szintén vallásos jelentőséget tulajdonítottak, miként más különböző testmozgásoknak és mozdulatoknak is, aminők az oltár érintése áldozás és ima közben, csók, térdelés stb. A tánc lehet kötelező része valamely ritusnak, lehet elhárító vagy kathartikus célzatú, erősítheti a táncolóban lakozó varázserőt, s szolgálhat egyszerűen az isten tiszteletére. A táncdalok szövegében Lukianos szerint a táncolók arra kérték Aphroditét s a szerelem isteneit, hogy segítsenek nekik a táncolásban. Sokat táncoltak Artemis kultuszában is, erre céloz ez a közmondás is: „Hát hol nem volt tánc Artemisnek?“ A termékenység és földi áldás isteneinek ünnepeit tavasszal s aratáskor elképzelhetetlennek tartották tánc nélkül. A híres *geranos*- (daru-) tánc Delos szigetén, hol Apollon tiszteletére az áldozatoknál is táncoltak, oly közkedveltségre tett szert, hogy mindmáig fennmaradt. A vígjáték tánca, a *kordax* eredetileg szintén varázstánc volt, mely a termékenység varázserőjének szólt. Később Artemis Kordax tiszteletére járták Elisben az istennő hívei e táncot. A táncnak sokszor az a célja, hogy a táncolót, miként az orgiasztikus zene, extázisba hozza s növelje benne azt a mágikus erőt, melyre a varázslás vagy a kultuszcselekmény sikere végett szüksége van. Az ugandai varázsló — miként hajdan a spártai fiúk a *Gymnopaídiákon* — ma is meztelenül táncol haragosának banánültetvénye előtt, hogy a levelek s a gyümölcs elszáradjanak.

A táncosok állati mozgásokat is utánóznak, hogy az állatoknak tulajdonított varázserő átszálljon rájuk. A hatás teljessé tétele végett álarcot s állatbőröket öltenek magukra nemcsak a tragédia kezdeti korszakában, hanem a szatírijátékban s a vígjátékban is. Az extázis állapotába jutott papot vagy varázslót megszállja a daimon (démon), úgyhogy magának az istennek megtestesülése, vagy legalább természetfeletti varázserővel rendelkező lény válik belőle. Ilyenek a Dionysos kíséretéhez tartozó *mainasok* (*μαίνομαι* = önkívületi állapotban vagyok). Ők az isten szolgái, isteni erővel vannak felruházva, de maguk is ősrégi vegetációs daimonok. Ilyen a *kuretes* és

korybantes papi rendje is, kiknek zenével kísért lármás fegyvertánca elhárító célzatú. Félig isteni, félig emberi lények, majd istenek, majd isten szolgálai. Ilyenek a szatírok is, kik felteszik az isten álarcát, hogy őt ábrázolják s előadják a kultuszcselekményt (*δρῶμενα*). Védő és elhárító célzatú a *Saliosok* tánca is.

A legrégibb műemlék, mely görög földön zenével kísért áldozatot tár elénk, a Kr. előtti 1300. év idejéből való szarkofág, melyet a krétai *Hagia Triadában* találtak. Ennek a színes képei között az egyikken a feláldozásra szánt bika mögött álló ember kettős fuvolát fúj, a másik hosszoldalán pedig az asszonyok italáldozatát egy lantos egészíti ki zenéjével. *Homeros* eposzaiban ugyan az áldozatnak nem kelléke a zene, azonban a *Homeros* utáni korban olyan szoros kapcsolatba jut a zene az áldozattal, hogy pl. *Herodotos* a perzsákra jellemző tulajdonságként hozza fel azt, hogy fuvolaszó nélkül áldoztak (I. 132, 1). A chthonikus isteneknek, pl. az *Eumenidáknak* bemutatott áldozatok csendben, fuvolázás nélkül folytak le. Ellenben nagyobb ünnepeken több zenészre is volt szükség. Így a *Parthenon* frízének északi oldalán 4—4 fuvolás és lantos lépdel a három áldozati állat előtt az áldozatot megelőző körmenetben. A római *lectisterniumnak* megfelelő *θεοξένια* (istenek megvendégelése) alkalmával a fuvolás mellől nem hiányzott a lantosan kívül a *syrinx* (pánsíp) sem, sőt pl. *Apollonnak* *Delphoi*-ban és szülőföldjén, *Delos* szigetén, az áldozati zenét fiú- és női énekkar kartáncsal és énekkel oly változatossá tették *Lukianos* szerint (*De saltatione* 16), hogy ez igazán méltó volt az énekesek és költők istenéhez. *Dionysos* áldozatainak hangszereihez csatlakozott a kymbalon (réztányér) s a *tympanon* (üstdob), ez utóbbi különösen alkalmas volt a tánc ritmusának éles kidomborítására.

Bár a rómaiak eredetileg elleneztek a gimnasztikának (mai értelme: atletika), táncnak és zenének a magánéletben való ápolását, mégis a 12 táblás törvény arról tanúskodik, hogy már akkor megvolt nekik a maguk liturgikus zenéje, mely *Cicero* feljegyzése szerint ének-, lant- és fuvolából tevődött össze (*De legibus* II. 9, 22). Sokáig csak a fuvolás szerepelt a házi isteneknek, a *laroknak* bemutatott magánáldozatoktól fel egészen a nagyszabású állami áldozatokig, amilyen pl. a *Konstantin* császár *didalívének* déli oldalán levő domborműn látható *suovetaurilia*. Itt *Marcus Aurelius* császár van megörökítve, aki a középén lévő oltár tűzébe tömjént szór. Tőle balra van a bika és juh, jobbra a sertés, a fuvolás fején koszorúval a császár és a nyitott tömjénládikót tartó *camillus* (templomszolga) közt áll, ettől jobbra pedig még két katona működik közre, mint *tubicen* (trombitás). Ekkor ugyanis már a sibyllai könyvek alapján meghonosodott a *ritus Graecus* a többi görög hangszerrel együtt. Így a lant is, mely *Horatius* szerint (*Carm.* III. 11, 5) „nec loquax olim neque grata” volt, most már ott honol a gazdagok lakomáin s az istenek templomaiban.

A ritus Graecus nyomán vették át s nevezték el a rómaiak a theoxeniát *lectisternium*nak; ez nevét az étkezőpárnáknak az asztali kerevetekre való kirakásától kapta, t. i. e párnákra helyezték az istenek képeit, mintha azok római szokás szerint fekvé étkeznének. E nagy ünnepek jelentőségét eléggé feltűnetheti az a körülmény, hogy az ünnepi lantosok külön szakszervezetbe tömörültek, melynek neve *Collegium Fidicinum Romanorum* volt.

Sokkal régibb volt ennél a fuvolások céhe, a *Collegium Tibicinum Romanorum*; *qui sacris publicis praesto sunt*, melynek alapítója *Plutarchos* szerint Numa, Romulus utóda volt (Numa 17). A műemlékek tanúskodnak arról, hogy az etruszkok áldozatainál nem hiányozhatott a fuvola, ezért hitelt érdemmel *Livius* állítása, hogy t. i. a fuvolát a rómaiak az etruszktól vették át (VII. 2, 4), amit *Vergilius* adata: „Inflavit cum pinguis ebur Tyrrhenus ad aras“ (Georg. II. 193) csak megerősít.

Ezek az egyházi zenészek szolgálati helyükön, a capitoliumi Juppiter-templomban kaptak ellátást. Június Idusán ülték meg a maguk külön ünnepét, a *quinquatrus minusculet*. Ez afféle farsangvégi ünnep volt, melyen női ruhában és álarccal kóborolták be a várost. Ezt a furcsa szokást *Livius* mulatságos anekdótával magyarázza meg. Szerinte Kr. e. 309-ben a censorok elrendelték, hogy a zenészekről meg kell vonni az eddig élvezett capitoliumi étkezést. Erre a tibicines testülete kimondotta a sztrájkot, s valamennyien kivonultak Tiburba, úgyhogy fuvolás hiányában Rómában egyetlen ládozatot sem lehetett bemutatni. A senatus is meghökkent s követek útján arra kérte Tibur lakóit, hogy eszközöljék ki a zenészek visszatérését. Ezek elhivatták a sztrájkolókat a község házára, s mikor minden rábeszélés sikertelen volt, a zenészek természetének megfelelő cselt eszeltek ki. A legközelebbi ünnepen minden zenész más-más házba kapott meghívást áldozattal egybekötött ebédre. Ekkor persze az itókakedvelő népséget (vino, cuius avidum ferme genus est, oneratos sopiunt; nota bene: a fúvósok ma is szeretik az alkoholt) könnyűszerrel úgy leitatták, hogy elaludtak, s most aztán szekerekre rakták s Rómába szállították őket. A jámbor zenészek nagyot néztek, mikor reggelre mámoros fejjel felébredtek a forum közepén nagy népcsődület közepette. A nép kívánságára azonban nemcsak az étkezést kapták vissza, hanem ráadásul a fentemlített álarcos multság jogát is (Liv. IX. 30, 5). Akár van történeti háttére ennek az anekdotának, akár nincs, mindenesetre jellemző a nekik tulajdonított fontosságra nézve.

Akiket nem elégített ki az áldozatot kísérő zene céljának fentebb vázolt magyarázata, azok arra a feltevésre jutottak, hogy antik felfogás szerint a zenének nem lehet más a célja, mint távoltartani az áldozati állattól eredő minden zavaró hangot, mely az áldozatot károsan befolyásolná. E nézet ellen szól azonban az a körülmény, hogy a vérnéküli ú. n. füstáldozat

sem történhetett meg zene nélkül. Azt is el lehetne képzelni, hogy a zene először a véres áldozatoknál volt szokásos s csak később honosodott meg a füstáldozatoknál. Amde a fuvolás olyan régen szerepel a füstáldozatoknál is műemlékeinken, hogy nem tudunk olyan korszakot kimutatni, amelyben a zene csupán csak a véres áldozatot kísérné, a füstáldozatot pedig még nem.

Ugyanígy ellene szól a fentebbi feltevésnek az a tény is, hogy a nagyon gyakori *libatio* (italáldozat) is zenekíséret mellett szokott lefolyni. A közismert *Aldobrandini menyegző* című vatikáni falfestmény jobboldalának libatiós jelenetében lantoló nőt látunk. Leggyakrabban azonban a fuvolás szerepel a libatióknál. Ezért is kapta a görögöknél a *spondautes* nevet.

Némelyik antik író egyik-másik adata támogatni látszik azt a fentemlített felfogást, hogy a zene feladata volt a zavaró hangokat elnémítani. Így *Plinius* (*Nat. hist.* 28, 2, 11) az áldozati szertartás leírásánál ezt is mondja: „...videmus... alium praeponi, qui favere linguis iubeat, tibicinem canere, ne quid aliud exaudiatur“. *Plutarchos*nál meg azt olvassuk (*De superstitione* 13, 171), hogy Karthagóban a Saturnusnak feláldozott gyermekek jajgatását a fuvola és tympanon szava volt hivatva túlharsogni. Ezért mondja bizonyára *Cicero* is (*De haruspicum responsis* 11, 23), hogy ha Magna Mater deum, Cybele istennő ünnepén, a Megalesia játékain a fuvolás hirtelen elhallgat, a játékokat ez megszenteltségteleníti, úgyhogy meg kell őket ismételni az istenek kiengesztelése végett.

Quasten (*Musik und Gesang in den Kulturen der heidnischen Antike und christlichen Frühzeit* 37. l.) szerint azonban mindezekben az adatokban nem arról van szó, hogy az áldozók áhítatának megzavarását akarták volna a zenével megakadályozni, hanem *Plinius* is, *Plutarchos* is inkább az *euphemiát* (favere linguis; v. ö. *Horatius Carm.* III. 1, 2: Favete linguis) tartották szem előtt, ami olyan fontos volt az áldozatoknál, hogy ilyenkor még a parancsokat is szóztalanul, csupán gesztusokkal adták ki. Ezt igazolják a *Sittl*-től „Die Gebärden der Griechen und Römer“ című könyvében felsorakoztatott antik idézetek (214. l.). Bár igaz az, hogy az áldozati imában előforduló nyelvbotlás, az áldozóknak feleslegesen kiejtett szava, vagy más zavaró körülmény antik felfogás szerint az istenek haragját vontta magára, mégis tagadhatatlan, hogy a gyakorlatban egy-egy hangszer, pl. a leggyakrabban használt fuvola, vagy a még sokkal gyengébb hangú lant nem képes túlharsogni sem a bika, sem a sertés halálfélelemtől felfokozott üvöltését. Mivel pedig, mint láttuk, a zenének alkalmazása a füst- és italáldozatnál is általános volt, *Quasten* mélyebben fekvő okokkal magyarázza az áldozati zene célját.

Az antik felfogás hitt a zene mágikus erejében, melynél fogva a zene, harang- és csengetyűszó s más efféle hangok képesek a chthonikus (alvilági) rossz szellemeket elűzni. A Satur-

nalia és Lupercalia ünnepein dob- és csengetyűszóval igyekeztek a rossz szellemeket távoltartani, hogy hatálytalanná ne tegye megjelenésük a bő termést kérő szertartást. Isis istennő hívói a szertartásokon a sistrum (fémkereplő) csengésével akarták a gonosz Typhont (Szethe) távoltartani. Ennek szent állata a számár volt, s mivel a trombitaharsógás hasonló a számár-ordításhoz, azért Busiris és Lykopolis lakói mellőzték Typhon ellenségének, Osirisnek kultuszában a trombitát. E babona annyira meggyökereződött, hogy még a keresztény anyák is csengetyűket akasztottak gyermekeik nyakába és kezére a gonosz szellemek elleni talizmánul, úgyhogy Aranyszájú Sz. János kénytelen nyomatékosan figyelmeztetni a hívőket arra, hogy egyesegyedül a kereszttől várhatnak védelmet, nem pedig az efféle babonáktól (Epist. ad Corinthos Hom. 12, 7).

Egyébiránt, miként a Talmudból kiderül, ilyen *apotropia* (szelleműzés) szolgálatában álló csengetyűket a zsidó főemberek gyermekei még szabbat napján is hordhattak ruhájukon (*Mischna*: Sabbath 66 b). A Mithras-kultuszban a csengetyű a fuvolával párosulva szolgáltá ugyanazt a célt, s a rómaiak Sz. Iván-éji népies szokása, amikor a démonok garázdálkodását manapság is csengetyűk lármájával akarják megfékezni, kétségtelenül antik eredetű. Ellenben az antik hangszerek legkiválóbb szakértőjének, C. Sachsnek azt a nézetét, hogy a katolikusok a misében a csengetyűszóval szintén a rossz szellemeket akarják távoltartani, Quasten (i. m. 38. l.) tévedésnek minősíti, mert a csengetés a miséken csak a középkorban lépett életbe a mise rendjének jelzőeszközeként.

Quasten szerint tehát, mivel az áldozati állatok ordítását alkalmasnak tartották a kártékony és rossz démonok odacsalogatására — hiszen úgy képzeltek, hogy a levegő szinte hemzseg tőlük —, ezért van szükség a zenére, melyet a rossz szellemek nem szeretnek, s azért kell a zenének az egész szertartás alatt szakadatlanul szólania, hogy mindvégig távolmaradjanak, ellenben az nem feltétlenül szükséges, hogy a zene a halálhörgést túlharsogja. Azonban a gonosz szellemek apotropiáján kívül még egy célt szolgált az áldozati zene s az ének: a jó istenek *epiklesisét* (meghívását). Argos lakói trombitaszóval hívták Dionysos ünnepén az istenséget magukhoz, másutt fuvolával kísért meghívó himnuszokkal igyekeztek előmozdítani a női karok Dionysos epiphániáját. *Arnobius* egyházatya, Diocletianus császár kortársa e himnuszokra célozva gúnyosan kérdi, hogy talán alusznak az istenek s azért énekelnek a pogányok reggelenként fuvolaszóra, hogy felkeltsék őket.

A zenének a démonokra gyakorolt mágikus elhárító hatását felhasználták a misztériumokba való felavatási szertartásnál is, melynek célja az újoncot lelkileg megtisztítani, azaz a démonok okozta bűnök szennyétől megszabadítani. Pythagoras tana a léleknek a zene által történő katharsisáról is voltaképen nem lélektani, hanem ilyen vallási alapon kapja meg magya-

rázatát, mint ahogyan általában Pythagoras és iskolájának tanai szoros kapcsolatban állanak a pogány kultusszal és néphittel. A felavatásnál azonban a zenére azért is szükség volt, mert az újoncot ilyenkor a *mystesek* (a *mysterium* papjai) körültáncolták, ahogy pl. *Platon*nál ezt olvassuk a *korybasok*-ról, *Kybele* papjairól (*Euthydemus* 7, 277 D). Ezeknek az avatási táncoknak régiségét *Lukianos* hangsúlyozza; szerinte *Orpheus* és *Musaios* nevéhez fűződik e szertartás meghonosítása (*De saltatione* 15). A zenének e kathartikus jellege érvényesül a vallásos fürdetés alkalmával is. Így *Szent Theodotos* martýriumában (14. c.) olvassuk, hogy *Ankyrában* (ma: *Ankara*) *Artemis* és *Athene* xoanonját (faszobor) minden évben dob- és fuvolaszó kíséretében elszállították és megfürösztötték egy közeli tóban. Ugyanezt a szertartást írja le *Ovidius* (*Fasti* 4, 339) *Magna Mater* szobráról, s minthogy a fürdést el sem tudták képzelni az ott settenkedő rossz szellemek leskelődése nélkül, melynek elhárítását éppen a zene célozta, azért az attikai *Plynteria* (πλύνω-ból, jelentése: mosok) ünnepét, amikor *Athena* szobrát kellett megmosniok, baljóslatú napnak tartották, melyen tanácsos volt tartózkodni minden gyakorlati tevékenységtől. A vallással nem sokat törődő *Alkibiades* e napon indult el a sicíliai hadjáratra, mely *Plutarchos* szerint ezért is vallott kudarcot.

*Aristoteles Synesius*nál (*Dion* 7) azt mondja, hogy a *mystes*nek nem tudásra kell törekednie, hanem arra, hogy a szenvedélynek megfelelő lelkiállapotba jusson. Ez alatt a *mysteriumok* extázisát érti, mert hiszen a *mysteriumok*ban az éjjeli orgiáknak éppen az volt a célja, hogy az ember kedélyállapota a vele érintkezésbe lépő istenség felvételére alkalmas fokig felcsigáztassék. Ha ez sikerül, akkor az ember *ἐνθεος* vagy más-kép *enthusiasta*. E célra szolgált a zene, mégpedig a phrygiai hangnem, melyet *Lukianos* *ἐνθεον*-nak, *Apuleius* pedig „*Phrygium religiosum*“-nak nevez. Ez a phryg fuvolának a hangneme. „Ennek ugyanolyan a hatóereje a többi hangnem közt, mint amilyen a fuvoláé a hangszerek közt. Ugyanis mindkettő orgiasztikus és pathetikus“ — mondja *Aristoteles* (*Politeia* VIII, 7, 1342 b), s egyúttal rámutat arra, hogy *Plato* helytelenül cselekszik, mikor a phryg hangnemet meghagyja, ellenben a fuvolát elveti, holott a kettő szorosan összetartozik. A fuvolának az orgiasztikus kultuszokban az biztosította a vezetőszerepet, hogy alkalmas volt a vallási extázist előidézni. Ebben találja *Aristoteles* annak is a magyarázatát, hogy a *dithyrambosok*at mind phryg hangnemben komponálták.

A thrák *Sabazios* és a később vele azonosított *Dionysos*on kívül főleg *Kybele* kultuszában használják fel a zenét a vallási önkívület felkeltésére. *Catullus*nál (63, 19 sk.) az istennő egy ifjú szolgálja hívja társait az orgiasztikus szertartáshoz, melynél a fuvolát kiegészíti a kymbalon és tympanon ritmikus hangjától vezetett ének és tánc. Még szemléltetőbben ecseteli az

őrületig fokozódó tömeghisztériát Lukianos (De dea Syria 50). Az orgiák alkalmával a gallosok (Kybele papjai) megvagdossák karjukat s egymás hátát püfölik, eközben a mellettük álló társaik serege fuvolázik, verik a tympanonokat s szent énekeket harsognak. Ez a templomon kívül történik, s akik ezzel vannak elfoglalva, azok nem lépnek oda be. Mialatt a papok fuvoláznak s az orgia szertartásait végzik, az odasereglett nézők közül sokakat elfog a vallási őrület (*μανία*). Egy ifjú, akin szintén kitört ez a téboly, letépi testéről a ruhát, felordít, közéjük rohan, felkap egy kardot, melyek, azt hiszem, e célból vannak odarakva s megcsonkítja magát vele.“ Lukianos után két évszázaddal Nazianzosi György ez orgiákra célozva szemére lobbantja a keresztényüldöző Julianus Apostata császárnak, hogy a keresztények vértanúsága helyett a fuvolaszótól elkábított phrygek utálatos öncsonkításaért lelkesedik (*Oratio contra Jul.* 1, 70).

A phrygiai fuvola a közönséges kettős fuvolától abban különbözött, hogy a jobboldali csövének vége felfelé ki volt görbítve. A Kybele-kultusz hangszerei később még bővültek a kereplővel (*κρόταλον*), kürttel, a pánsípval (*syrinx*) stb. A műemlékeken „szent fá“-ra akasztott ily hangszereket fogadalmi ajándékoknak tekinthetjük.

Az extázisos ritusok közelebbi érintkezésben állanak a mysteriumok drámai előadásaival, amelyeknél nem arról volt szó, hogy a hívők lelkét betöltse az istenség, hanem hogy boldogító jelenlétét valóságnak érezzék. Alexandriai Clemens szerint az eleusisi mysteriumok Demeter istenasszonyának és lányának, Korének életéből vett jeleneteket dramatizáltak: a bolyongást, Kore elraboltatását az alvilágba, búsulásukat stb. (*Protrept.* 2, 12, 3). Az istenséget azonban nemcsak ábrázolják a mystesek, hanem jelenlevőnek érzik, ami okul szolgált arra, hogy örömük zenében és énekben jusson kifejezésre. Az Isis-kultusz drámai jeleneteit ábrázoló herculaneumi falfestményeken a nápolyi nemzeti múzeumban ott találjuk a csengőhangú fémkereplőket (*sistrum*), a fuvolát, a kymbalon és tympanon ritmusára táncoló négert s egy trombitást. Másutt külön templomi énekkar is szerepel, így a Campus Martius-i Isis-templomban, sőt későbbi műemlékeken már az egyiptomi hárfa is megjelenik.

Itt említjük a Hellasból Rómába is átplántált éjjeli mysteriumokat (*παννυχίς*, *pervigilium*), melyek közül a január 5. és 6-a közti éjjel az alexandriai Kore-templomban Kr. u. még a IV. században is megült *pannychis* lefolyását Epiphánios autopsia alapján így ecseteli: „A mystesek egész éjjel virrasztanak, az istenszobor tiszteletére fuvolaszóra énekeket énekelve. A *pannychis* befejeztével kakaskukorékoláskor fáklyásmenetben vonulnak le egy földalatti helyiségbe, onnan felhoznak egy meztelen s ülőhelyzetben lévő, fából faragott istenszobrot, melyen öt aranyból formált jel van, egy a homlokán.

kető-kettő kezén s lábán. E szobrot hétszer körülhordozzák a templom legbelső részében, fuvoláktól és tympanoktól kísért himnuszokat énekelve, majd visszaviszik a földalatti helyiségbe. Arra a kérdésre, hogy miféle mysterium ez, azt felelik, hogy azon a napon éppen ebben az órában szülte meg Kore — ez a Szűz neve — Aiont.“

Hellasban a nők bakchikus ünnepeiket jobbára éjjel ülték meg. Rómában Bona Dea, a termékenység és szűziesség istennőjének tiszteletére tartottak az asszonyok évenként május 1-én a consul házában feleségének vagy anyjának vendégeként a Vesta-szüzek jelenlétében pervigiliumot. Hogy itt sem hiányzott a zene, az abból derül ki, hogy Cicero halálos ellensége, Clodius, aki fülig szerelmes volt Caesarnak feleségébe, Pompeiába, lantosnőnek öltözve lopózott be az asszonyok éjjeli ünnepére Caesar házába (Plutarchos: Cicero 28, 2). Nagyobb csapások, pl. Róma leégése után Kr. u. 64-ben Nero alatt, a sibyllai könyvek utasítása alapján is tartottak a matronák egyes megjelölt istenek kiengesztelése végett pervigiliumot (Tacitus Annales XV. 44).

A hellén pannychisek s a római pervigiliumok, főképen a Dionysos tiszteletére tartott orgiák, ahol férfiak s nők együtt jelentek meg, idővel olyan kicsapongássá fajultak, hogy a senatus külön határozattal volt kénytelen ellenük fellépni (Senatus consultum de Bacchanalibus), persze nem sok sikerrel. Livius (39, 8) realiztikusan borzalmas rajzát adja az emberi elme eme eltévelyedéseinek, melyeknél az istentisztelet már csak ürügy volt arra, hogy a terített asztal örömeitől s a bor mámorától megrészegült sokadalomban kiki levetkőzve a szeméremérzet minden gátlását, úgy elégítse ki legalantasabb ösztöneit, ahogy tudja, szép szóval vagy ravaszsággal, s ha ez sem használt, erőszakkal. Mindez lehetséges volt, mert a fúvós- és ütőhangszereknek meg nem szűnő fölsiketítő vásári zsivajában hiába kiabált segítségért a megtámadott: a sebesült jajgatását, a haldokló halálhörgését mások meg nem hallhatták, s hogy a sötétebb helyeken mi történt, azt sem láthatták.

Aristoteles fent idézett nyilatkozatában azt is mondja, hogy a zenétől előidézett vallási extázis vagy lelki katharsisra vezet, vagy pedig jóslási képességet ébreszt. Magna Mater papjai a fuvola, tympanon és kymbalon keltette extázisukban vállalkoztak arra, hogy a jelenlevők előtt feltárják a jövőt. Plinius (Nat. hist. VIII. 46, 185) szerint, mikor a szent Apis-bika körmenetében a kíséretében levő fiúk kara Apis tiszteletére éneket zengedez, a fiúkat egyszerre csak megszállja az ihlet s jövendőt mondanak. Ez teszi érthetővé azt, hogy az antik nyelvekben ugyanaz a szó zenélést és költést, valamint jóslást is jelent. Plinius itt a jóslást a praecinere szóval fejezi ki, mely azonban zenélést is jelent; ilyen kettős jelentésű szó a *vates*, a görög χρησμοπός, s a héber *naba*, s Apollo a jósek és zénészek istene. Lukianos paphlagoniai vándor jövendőmondókról tesz

említést, kik állandóan magukkal visznek egy-egy fuvolást, tympanistát vagy kymbalonost (Alexander 9, 217), Firmicus Maternus pedig egy afrikai nép papjairól jegyzi fel, hogy nő ruhába öltözve fuvolaszóval hívják istennőjüket, hogy jóshassanak (De errore prof. rel. 4, 2). Az ótestamentumban *Elizeusról* is azt olvassuk (Királyok IV, 3, 15), hogy hárfást hozatott, s mikor az hárfázott, akkor Jehova megihlette őt, úgyhogy a próféta jósolni tudott. *Cicero* tanúsága szerint (De divinatione I, 50, 114) nemcsak a pythagoreusok, hanem a stoikusok is hittek a zenének a lélekre gyakorolt tisztító hatásában, miáltal a gátlások kiküszöbölése után az askesis folytán úgyis tisztaszívűvé vált ember alkalmassá lesz az istenség kinyilatkoztatásának felfogására. A zsidó próféta a zenét arra használja fel, hogy külső zavaró behatások elől elzárkózva, belső lelki koncentráció útján jusson el az ihlettség állapotába, a pogány jószok pedig ezt az ihletet külső eszközök, ú. m. zene, tánc, böjt, kábítóital útján igyekeznek elérni.

A babonás elképzelésekben oly dús sokistenség és az ebből kifolyólag nem ritkán a vallási tébolyig lezúlló szertartások ellen a filozófusok elég korán emelnek szót. *Menandros* kijelenti, hogyha az ember képes volna a kymbalonok hangjával az isteneket tetszése szerint befolyásolni, akkor hatalmasabb volna magánál az istenségnél is (Fragm. 245). *Platon* csodálattal emlékezik vissza *Isisnek* több ezer éves énekeire, melyeket Egyiptomban volt alkalma hallani, s arra a következtetésre jut, hogy az istentiszteletből a hangszeres zenét teljesen ki kell küszöbölni, minthogy a zenének szöveg nélkül — μέλος . . . ἄνευ ῥημάτων — nincs több értelme, mint az állati hangnak (Leges 669 E). Még tovább megy a gadarai *Philodemos* (Kr. e. 110—28), aki határozottan tagadja azt, hogy a zene az istentiszteletnek nélkülözhetetlen kelléke s hogy az áhítattal szoros kapcsolatban áll (De musica 20, 28 sk.). Főérve az egyházi zene ellen az a körülmény, hogy az ő idejében e zenét hivatásos muzsikusként végezték fizetésért. Szerinte önámítás az a hit, hogy a zene áhítatot idéz elő; ő ezt az extázist a különféle hangszerek lár-mája nyomán fellépő önkívületi állapotnak minősíti, mely első-sorban a nőket s a feminin lelkű férfiakat fogja el. A zene szerinte az istentiszteletben sem más, mint az élvezet eszköze az emberek számára, akárcsak az étel és ital.

Hasonlóan nyilatkozik többször is Caligula császár kortársa, a hellenisztikus műveltségű zsidó *Philon* (De specialibus legibus című görög művében). Visszatér Theophrastosnak (Kr. e. 372—287), Aristoteles halála után az athéni peripatetikus iskola vezetőjének felfogásához, aki a véres áldozatokat a harmadrendű démonoknak, a másodrendű istenségeknek a hymnodiát, vagyis a himnuszok éneklését engedi meg áldozatul, a legmagasabb istennek pedig csak a tiszta gondolatok néma áldozatával kíván hódolni. Ezzel eljutottunk — a közbeeső fejlődési fokok áthidalásával — a λογική θυσία, a szellemi áldozat

fogalmáig, mely elveti nemcsak a véres áldozatot, hanem előbb a hangszeres zenét, mint az istentisztelet eszközét, később magát az istendicsőítő himnuszénekletét is, hogy csupán a lélek és szív tisztaságát ajánlja fel a most már egyre inkább megvilágosodó erkölcsi egyisten-fogalomnak. A logike thysia fogalmát természetesen egyelőre csak egyes kivételes elmék, tisztáfejű gondolkodók karolták fel, így az újplatonisták.

A zene gyógyhatása.

Az ókori írók számos olyan esetet sorolnak fel, amely azt bizonyítja, hogy a zene a történeti korban is igazán csodálatos varázserőként hatott az emberi lélekre. Egy fuvolás izgató játékaival olyan gerjedelmet keltett egy ifjúban, hogy szinte önkívületi állapotban be akart törni egy szép hölgy házába. Pythagoras úgy csillapította le, hogy a fuvolással lassú spondeusos dallamot játszatott. A duzzogó Achilleus haragját úgy próbálja az Iliasban csillapítani, hogy hősi tettekről énekel s önmaga kíséri énekét lantjával. Empedokles a gyilkosságtól tartóztatott vissza egy felingerült embert. Terpandros a lázadó csöcseléket csillapította le lanttal kísért énekével. Viszont a harcba vonuló katonákat mi sem tüzei fel jobban, mint a harogó fúvóshangszerek pattogó ritmusú dallama. Arminius germán csapatait is fúvósaik harci indulói tüzelték fel, mikor megtámadták és megsemmisítették Varus legióit.

A zenének az orvostudománnyal való kapcsolataira mutat az a körülmény, hogy *Pan* nemcsak a zene, hanem a gyógyítás istenségei közé is tartozik, továbbá, hogy a *paian* szó nemcsak éneket, hanem orvost is jelent, s így Apollonnak egyik mellékneve. A zenének az emberi lélekre gyakorolt csodás hatását az orvostudomány sem hagyja kiaknázatlanul. *Pythagoras* az első filozófus, aki tudomásunk szerint a lélek és test gyógyászatával foglalkozott s erőszakos operációs beavatkozások helyett inkább arra törekedett, hogy testgyakorlás, diéta és zenei katharsis útján állítsa helyre az emberi szervezet alkotó elemeinek megzavart egyensúlyát. *Aristoteles* Államában (VIII. 7, 5) rámutat arra, hogy a zenében szuggesztív hatású rábeszélő erő rejlik (πειθώ), mely úgy hat a vele ellenkezést tanúsítóra, mint valami gyógyszer (iatreia, v. ö. 5, 1). *Diodoros Siculus* szerint (IV 23) a gyógyászat megalapítója, *Asklepiades* (Kr. u. I. század végén) azt tanította, hogy dallamokat és énekeket kell rendelni az olyan emberek számára, akiknek heves és zabolátlan lelki alkatuk testükben is gyulladást idéz elő. A híres *Galenus* pedig „De valetudine tuenda” című munkájában (I 2) bevallja, hogy ő maga is zenével csillapítja a betegek fájdalmait s a zavartalan, nyugodt kedélyállapot megteremtésével könnyebbé válik a gyógyulás folyamata. S ha még a Kr. u. V. században is *Martianus Capella* a hét szabad művészetről (melyeknek sorában a zene az utolsó helyre jutott) írott enciklopédiájában így ír: „Musica curat corpus per animam”, akkor talán nem fog

abszurditásnak feltűnni, hogy milyen hihetetlen gyógyulási eseteket tulajdonítottak a zenében lakozó terapeutikus erőnek. Plutarchos (De musica 42) kifejezetten hangsúlyozza, hogy az Ilias I. énekében leírt dögvészt a hellének éneke szüntette meg, s hogy később a krétai Thaletas a delphoibeli jósda tanácsára szintén zenéjével szabadította meg Spártát az ott dühöngő pestistől.

Mai felfogásunkkal persze a mesék és mondák világába utaljuk az ilyen hihetetlen gyógyításokat, ellenben már nem tagadhatjuk meg a valószínűség lehetőségét Athenaeus adatától, mely szerint az őrültséget, derékfájást és kígyómarást is sikeresen lehet zenével gyógyítani. A legtermészetesebbnek látszik az elmebetegek zenei terapeutikája, melynek módszere a homoeopathia volt, vagyis gyógyításuknál azokat a zenei hatásokat használták fel, amelyeknek túlzásba vitele alkalmas volt arra, hogy az épeszűt hasonló elmebajba sodorja. *Walther Vetter* (Antike Musik 11. lap) magyarázata szerint ugyanis, minthogy a zene ethosánál fogva képes volt a hallgatót egy bizonyos akaratú tevékenységre rábírni, vagy valamely szándékolt cselekvéstől visszatartani, vagy legalább is természetes akaratfolyamataiban átmenetileg korlátozni, ebből kifolyólag az is lehetővé vált, hogy a zene esetről-esetre adagolva, a pathologikus tüneteket előmozdítsa és óvatosan egészen a váltságig, a krízisig fokozza, s ilyenkor aztán beállhatott az a kedvező eset, hogy a beteg állapota jóra fordult. E lelki folyamatot *katharsis*nak, tisztulásnak tekintették.

Ha meg *Theophrastos* kígyómarás és derékfájás (köszvény) ellen a phryg fuvola zenéjét ajánlja, úgy voltaképpen táncra kell gondolnunk. Hisz még a maga korában híres orvos, Georgius Baglivus is 1696-ban megjelent értekezésében a tarantella pókmarása ellen egyedüli orvosságnak azt ajánlja, hogy a beteg zeneszóra addig táncoljon, míg a méreg a verejtékkel együtt el nem távozik testéből. Ezek után érthetővé válik, hogy a tarantella nevű tánc miért a leggyorsabb ritmusú táncok közé tartozik.

Zene a sportéletben.

Nem kicsinylendő szerep jutott a zenének a sportélet egyes ágaiban. Az evezősdalok, bár voltaképpen a munkadalok kategóriájába sorolhatók, mai szemmel tekintve a sportélet keretébe tartoznak, minthogy a görögök evezőversenyeket is rendeztek (l. e. sorok írójának „Ó-görög sportélet” c. könyvét 94. l.). Az Odysseiában a labdázás két ízben is énekkel van egybekötve. Egyszer Nausikaa, a szépséges phaiak királyleány kíséri énekkel a leányzók labdázását, majd meg két bátyja mutatja be a labdázó táncot.

A mai tornaünnepélyeink zenével irányított tömegmutatványaira emlékeztetnek a Spártában 665 óta évenként megtartott s népszerű *Gymnopaedia* nevű ünnepélyek, melyeknek

zenei, orchestikus és gymnastikus jellegét Athenaios (XIV. 631) leírásából ismerjük meg. E pantomimikus táncok a palaestra (birkózóiskola) iskolaszerű birkózágyakorlataihoz hasonlítottak. A bennük résztvevő ifjak meztelenül táncoltak s ritmikus testmozdulataik, egymást kiegészítő megfelelő kéz- és lábmozgásuk a palaestra tanításait s az észszerű erő kifejtés törvényeit szemléltették. A Gymnopaedia ünnepélyének másik kiemelkedő műsorszáma a *pyrrhiche* (t. i.: *orchésis*) nevű s fuvolaszóval előadott fegyvertánc, melynek eredetét a krétai dórok a mítikus *Kuretes* papokra, a spártaiak a Dioskurosokra (Kastor és Polydeukes = Pollux) vezették vissza. Nevét a táncosok lángvörös ($\pi\upsilon\rho$ = tűz) színű ruhájától kapta, melynek a táncosokra nézve mágikus erősítő hatást tulajdonítottak. Spártában a pyrrhichét háborús előgyakorlatként már ötéves korukban kezdték tanulni a fiúk, az athéniek pedig istennőjüket, mint a titánok legyőzőjét ünnepelték e tánccal a négyévenkénti pánathéni ünnepen. A vatikáni gyűjteménynek pyrrhichét ábrázoló márványdomborműve három pár meztelen harcost ábrázol szimmetrikus csoportosításban, sisakkal s baljukban kerek pajzsral, kitárt jobbjukban rövid kardot tarthattak, mely azonban már letört s így hiányzik.

Philostratosnak (megh. Kr. u. 245-ben) magyar fordításban is megjelent *Gymnastikos* című sport-szaktípusa szerint (55. c.) a távolugrást, mely az atletikai versenyeken az ötösverseny (pentathlon) részeként szerepelt, a legnehezebb teljesítménynek tartották, ezért fuvolaszóval buzdították a távolugrókat. A híres fuvolásnak, Olymposnak egyik tanítványa, az argosi Hierax Plutarchos zenetörténeti adata (26. c.) szerint a pentathlisták számára külön felvonulási indulót írt. Műemlékeinken valóban több ízben fuvolás kíséri játékaival a távolugrást. A fuvolás tevékenységét az ókor Baedekere, a Kr. u. II. században élt *Pausanias* szerint (VI. 14, 10) oly nagyra értékelték, hogy Pythokritosnak, miként a győztes atlétáknak szoktak, szobrot állítottak Olympiában, mert hat olympiász versenyén működött közre a pentathlon fuvolásaként. Nála még lehet szó arról, hogy művészi teljesítményének jutalma volt a szobor, mert hiszen Sakadas tanítványaként a pythiai hangversenyeken is hat ízben nyerte el a koszorút. Azonban az olympiai trombitások versenye már semmiképpen sem sorolható a zeneművészet körébe, hanem a kikiáltók versenyével együtt a fizikai erőpróbák keretébe utalandó. A trombitások közül legtöbb győzelmet aratott az Augustus-korabeli argosi Heliodoros, akinek három olympiai, négy nemeai, egy-egy pythiai, isthmosi, actiumi stb. győzelmét sorolja fel egy görög felirat (CIG I 591). Kétszáz évvel előtte élt a másik nagy trombita-rekorder, Herodoros, aki ugyan csak tíz olympiai győzelmet vívott (azaz jobban mondva fújt) ki magának, azonban olyan legendás tudóerővel rendelkezett, hogy egyszerre két trombitát is tudott fújni, s trombitálásával akkora szelet csapott, hogy ilyenkor

nem lehetett a közelébe menni. Az óriás termetű, közel 2 méter magas trombitásnak 303-ban Demetrios Poliorketes Argos ostroma alkalmával nem csekély mértékben vette hasznát (Mező: Az olympiai játékok története 70. l.).

De legnagyobb jelentőséget nyert a zene a sportéletben azáltal, hogy a nagy versenyjátékoknak nemcsak istentiszteleti részeiben, pl. az oltárhoz való felvonulás alatt, hanem a befejező ünnepségeken és lakomán is régi dalokkal, vagy újonnan betanult kardalokkal hódoltak a szinte istenített győztes bajnokoknak. Amióta ezeket a győzelmi kardalokat olyan nagynevű zeneszerző-költők komponálták, rendszerint megrendelés alapján, mint Simonides, Bakchylides és Pindaros, azóta e kardalokat a győztes szülővárosában a visszaérkezte után rendezett ünnepélyen adták elő, mert hiszen megírásukon kívül betanításukhoz is több-kevesebb időre volt szükség. Minthogy a költő egyúttal zeneszerző is, nem egyszer ő maga tanítja be az ünnepelt honfitársaiból alakult énekkart is az énekre s esetleg a vele járó táncra is. Nem tisztára véletlen, hogy Pindaros műveiből az olympiai, pythiai, nemeai és isthmosi győzelmi dalok majdnem hánytalanul fennmaradtak, sőt az első pythiai epinikionnak dallama a ráánkmaradt antik zenei ereklyék legrégibb darabja.

Az antik felfogásba azonban teljesen csak akkor fogjuk magunkat beleélni, ha elképzeljük, hogy ma az öklözés vagy bármely más sportág olympiai világbajnokának tiszteletére rendezett ünnepélyen egy Dohnányi, Kodály, Richard Strauss, Sibelius vagy más hasonló híres karmesternek ez alkalomra megrendelt ének- és zenekari művét adnák elő a szerző személyes vezetésével.

A gladiátori játékokon nélkülözhetetlen volt a *tuba*, melynek harsogása jelezte, hogy jön a parancs az eddig tompa fegyverekkel vívott vívójátékokat követő s most már éles fegyverekkel vívandó komoly küzdelemre. Később egész zenekarok működnek közre a viaskodások alatt. A Kr. u. 70 körül készült zliteni amphitheatrum mozaikjának egyik gladiátori mérkőzést ábrázoló jelenetében egy harsonás, két kürtös s egy orgonista szolgáltatja a kísérő zenét (Sachs 27. lap). A bizánci lóversenyeken a circusba érkező császárt, mikor páholyában megjelent, szintén orgonával kísért karének fogadta.

Asztali zene.

Homerosnál az Odysseia békés polgári életet élő társadalmában az énekmondó lantos előadása s a tánc a társasvacsorák népszerű ráadása (*anathema*). Később azonban már nem csupán a hivatásos *aoidos* szórakoztatja a társaságot, hanem a zenetanítás elterjedése folytán a társaság tagjai is aktíve vesznek részt ebben. A spártaiak étkezés alkalmával békében is lelkesen énekelték egymással egyénenként versengve *Tyr-*

taios élénk anapaestusokból álló indulóit (*embaterion*), melyekkel 685-ben a II. messeniai háborúban az ellenségen győzedelmeskedtek. A *polemarchos* a legjobb énekesnek jutalmul protekciós adag hússzeletet adott, ami a *phaiakok* vak aoidosának jutalmára emlékeztet (Od. VIII. 477.). A görögök dicséretére legyen mondva, hogy pl. *Anakreon*, mikor mélyebben akar a boroskancsó fenekére nézni, még akkor is azzal a kívánsággal egészíti ki a szolgájának adott utasításait, hogy ne fajuljon a mulatozás olyan lármás duhajkodássá, mint a barbár *skytháknál*, hanem szép énekek kísérjék a poharazgatást.

Platon nem rokonszenvezett ezekkel az ivászati összejövelekkel és cimboráskodásokkal (*synodoi*, *hetairiai*), melyeken az ő idejében (Theait. 173d) már fuvoláslányokra is volt szükség. De jóval ő előtt *Themistokles* sem szívelhette ezeket az asztaltársaságokat, csakhogy őt politikai okok vezették e gyanakvó álláspont elfoglalásában, míg *Platon* az olyan szellemes és tanulságos beszélgetéseket pártolta, aminők *Symposion* címmel az ő, *Xenophon* és *Plutarchos* neve alatt maradtak ránk. A *symposion* bevezetéseképen a hellének három italáldozatot mutattak be: egyet az *olyposi* isteneknek, a másodikat a hőroszoknak s a harmadikat a megmentő *Zeus*nak. Ha a sorrend néha más is volt, azonban az italáldozatok mindegyike kapcsolatban állott egy-egy vegyítőedény megtöltésével, s *Plutarchos* szerint ünnepi aktusként fuvolaszó kíséretével ment végbe. Az ő idejében még szokásban levő italáldozati ünnepélyes *paiant* szintén fuvolakísérettel énekelték, ami tehát vallási jelleget adott a zenének. A tulajdonképeni *bordal* nevének, a *skolion*nak eredeti jelentése: görbe. *Skolion melos* tehát oly dal, melyet a körben elhelyezkedett vendégek egymás után énekelnek el felköszöntésképen. Azonban legtöbbször karban énekelték el a *skolion*t.

Athenaios 25 óattikai *skolion*t őrzött meg számunkra. Tárgyuk a legkülönbözőbb: van köztük lírai, de elmélkedő, vallásos, sőt politikai is, amely persze a mai hazafias dalok fogalmkörébe volna sorozható. Az étkezés utáni társas szórakozások azonban nem tisztán zeneiek voltak, hanem sokszor az emlékező tehetség fitogtatásának is hely jutott, pl. folytatni kellett egy megkezdett idézetet. Aki sem ének-, sem zeneszámot nem tudott előadni, annak megengedték, hogy valamit meséljen. Néha egészen különös módon mulattatták a vendégsereget. Így *Herodotos* anekdótájában (VI. 129) *Kleisthenes*, *Sikyon* tyrannosa, ki lányát a legderekabb hellén férfiúhoz akarta feleségül adni, miután egy évig vendégül látta a jelölteket, hogy jellemüket kiismerje, az eredményki hirdetés napján nagy lakomát csapott. Ennek végén a kérők versenyeztek abban, hogy ki tudja a társaságot jobban mulattatni valamilyen zenedarabbal, énekkel vagy más előadással. Egyikük, *Hippokleides*, a fuvolással táncdallamokat játszatott, amihez ő spártai, attikai táncokat mutatott be először a földön, azután egy asztal tete-

jén, végül ugyanott a fejére állt s úgy lóbálta a lábait a tánc ritmusára a levegőben. A házigazda követte a latin közmondást: „Nemo saltat sobrius” (józan állapotban senki sem táncol; t. i. a szabad polgárok csak a kartáncban vettek részt, a magántáncot színészi *banausos* foglalkozásnak tekintették, a mai páros táncok pedig még nem voltak szokásosak), s mivel e mutatvány után kétségbevonta Hippokleides erkölcsi komolyságát és férfias derékségét, azért e szavakkal: „Te eltáncoltad a házasságodat!” kirekesztette őt a pályázók sorából. Lányát Megakleshez, Perikles és Alkibiades öséhez adta nőül, a többi kérő kárpótlásul kapott fejenként egy-egy ezüst talentumot (kb. 6000 pengő), Hippokleides azonban nem kapott semmit.

A rómaiak az idősebb Cato idejében lakomáikon híres férfiak dicséretét zengedezték fuvolaszó mellett. A keleti luxus átvétele után a nagyobbbszabású társasvacsorákon a vendégsereget érzékcsiklandozó táncaikkal táncosnők, valamint görög énekesek és énekesnők húros hangszerrel kísért sapphói, anakreoni stb. dalok előadásával mulattatták, akik vagy a házigazda betanított rabszolgái és rabnői voltak, vagy pedig esetről-esetre elszerződő bohémnépség. De egyszerűbb étkezések alkalmával sem hiányzott a zene. A III. emeleten lakó Martialis, midőn vendégül hívja meg barátját, előre kijelenti, hogy a szerény vacsoránál nem fognak vele csintalankodni pajkos hispániai táncosnők, csupán egy flótás fogja szórakoztatni (V. 78, 22). Az ifjabb Plinius egyetlen vendégének szabad választást enged felolvasás, lantjáték és vígjátéki móka közt (Epist. IX. 17, 3: lector aut lyristes aut comoedus).

A gazdagságát fitogtató újjgazdagok tipikus képviselőjének, *Trimalchió*nak lakomáján Petronius a zenei élvezetek halmozását is ad absurdum viszi. Mikor Trimalchio a fürdőből gyaloghintón hazaviteti magát vacsorára, kíséretének tagjai közt van egy fuvolás is, aki útközben szünet nélkül fújja hangszereit. A vendégsereg már az előétet fogyasztotta, mikor a házigazdát zenekísérettel beszállítják az ebédlőbe. A következő fogás behozatalakor megint rázendít a zenekar, s mikor az előételek maradványait kihordják, a rabszolgasereg e munkáját énekelve végzi. Később a házigazda is belevegyül a rabszolgák kórusának énekébe s kappanhangján a legújabb operettből (ha szabad így neveznünk) egy slágert énekel el. A főétel bejelentését a zenekar tussal üdvözli, s ennek ritmusára négy rabszolga tánclépésben lejtve szolgálja fel a pecsenyét, melynek felszeletelését zenekíséret mellett drámai mozdulatokkal végzi az a rabszolga, kinek ez a feladata. S így folyt tovább a zenés lakomázás.

Ilyen túlzások visszahatásaképen felelhetne Martialis arra a kérdésre, hogy melyik a legjobb társasvacsora, ezt: „Amilyen nincs fuvolás” (IX, 77, 5). Hasonlóan dicséri Claudianus, Stilicho udvari költője, azokat a lakomákat, melyeken sem kithara, sem ének nem hangzik el.

Lakodalmi zene.

A lakodalmi zene legrégibb leírását az Iliasban találjuk Achilleus pajzsának egyik részletében. A menyasszonyt fáklyavilág mellett vitték el a szülői házból a városon keresztül hangos nász dallal. Fuvola és lant szolgáltatta hozzá a zenét s a fiatal legények táncrea is perdültek rája. A felvonulást a házak kapujában ácsorgó asszony nép kíváncsian bámulja végig. A lakodalmi karéneknek két fajtáját találjuk meg a görögöknél. Az *epithalamiont* a lakodalom estéjén éjfélig, vagy másnap reggel énekelték a legények és hajadonok az újházások szobája (*thalamos*) előtt. E műfajt főleg Sappho és Anakreon kultiválták. Tágabb értelemben azonban minden lakodalmi dal *epithalamion*, tehát az is, amellyel a menyasszonyt elkísérik új otthonába. A *hymenaiost* a lakodalom folyamán énekelték. Pajzán tartalmuk ellen a kereszténység egyházatyái nem is mulasztották el felszólalni.

A római házassági szertartások egyike volt az ú. n. *licentia Fescennina*; ez alatt azokat a vaskosan tréfás gúnydalokat értették, amelyeket a legények és hajadonok az új párról énekelték. Az elnevezést az etrúriai Fescennia város nevéből szokták származtatni, azonban vannak, akik a pogány menyegzői szertartásoknál különös szerepet játszó *fascinumból* (a nemzőképesség szimboluma) magyarázzák, amely szokást Augustinus megbotránkozva tesz szavá (De civitate Dei 6, 9: Sed quid hoc dicam, cum ibi sit et Priapus masculus, super cuius immanissimum et turpissimum fascinum sedere nova nupta iubeatur, more honestissimo et religiosissimo matronarum?). A fiatal párt este a férfiak fáklyásmenetben vezették el a főtérre, s onnan a vőlegény házába. Utközben az említett sikamlós dalokon kívül a *hymenaiost* énekelték kithara- s fuvolaszó mellett. A lakodalmi tánchoz Aphroditének énekelték himnuszokat, akinek epiklesise a táncolóknak állandó szokása volt.

A gyászzene.

Antik pogány felfogás szerint a halál a legnagyobb rossz. Achilleus az alvilágban azt mondja Odysseusnak, hogy jobban szeretne a felvilágon valamely szegény parasztgazdánál béresként szolgálni, mint itt az alvilág halottainak fejedelmeként uralkodni (Odysseia XI, 489). Ebből kifolyólag az elhunytat mindenki a délvidéki vérmérsékletnek megfelelő fájdalomkitöréssel sajnálja és gyászolja. Hiábavalónak bizonyult a filozófusok minden okoskodása, akik közül pl. Sokrates Platon Apológiájában oly szépen fejti ki, hogy akár a túlvilági élet kezdete a halál, akár pedig az öntudat elvesztésével járó álomszerű állapothoz hasonlítható teljes megsemmisülés, okos ember nem fél tőle. Egy másik filozófus, az akadémikus *Krantor* (Kr. e. 330—270) a fájdalomról szóló iratában a *metriopatheiát*, vagyis a mértéktelen fájdalomnyilvánítás s teljes egykedvűség

szélsőséges túlzásai között levő középutat tartotta a bölcshez illőnek. Hogy a halált továbbra is csak a legnagyobb rossznak tartja az életkedvelő antik világnézet, arra nézve jellemzők a Rómában 20 éves korában elhalálozott Prokope sírfeliratának istenkáromlásszámba menő zúgolódó szavai: „Kezeimet Isten ellen emelem, aki engem ártatlan létemre elragadott“ (MANVS LEBO CONTRA DEVM QVI ME INNOCENTEM SVS-TVLIT).

Ezek előrebocsátása után nem lehet csodálkozni azon, hogy a zenének igen jelentékeny szerep jutott a halottak tiszteletével kapcsolatos szertartásokban, melyek időrendben így tagolódnak: a felravatalozás, a gyászmenet, a temetés, s a halotti áldozat a halott emlékének tisztelete.

A halott prothesisének (ravatalra helyezésének) megtörténte után megkezdődik a *siratás* (σπῆνος = nenia), mely eleinte az elhunyt rokonai és barátai, később a fizetett siratóasszonyok feladata volt. E váltakozó énekszerű recitatív gyászdal tárgya Festus szerint a halott dicséretének megéneklése fuvolakísérettel, melyet időnként bizonyos ritmus szerint refrénként szakított félbe a siratóasszonyok szívtépő feljajdulása, miközben mellüket verték, hajukat tépték s arcukat véresre karmolták. A fuvolát hasonló céllal használták az asszírok, babyloniaiak, egyiptomiak és zsidók egyaránt. Mikor Jézus Jairus házába érkezik, a fuvolások s a siratók már megkezdték munkájukat (Máté ev. 9, 23). S a Talmudnak utasításai között ez is előfordul: „Ha egy goj szabbat napján hoz gyászszerzartási fuvolákat, izraelitának nem szabad ezekkel gyászzenét adnia, kivéve, ha valamely közeli helységből valók.“

A *gyászmenet* főhangszere Egyiptomban a sistrum, a görögöknél és rómaiaknál a fuvola volt. A hivalkodó luxust Athénben már Solon rendeletileg igyekezett korlátozni, ez azonban állandóan mégsem sikerült, amit abból is láthatunk, hogy nem egyszer teljesen érdemteleneknek is díszes temetést rendeztek. Így Nagy Sándor hűtlen kincstárosa, Harpalos, hetaira barátnőjének temetésére Hellas legjelesebb zenészeit szerződtette (Athenaeus XIII. 594). Rómában is már a 12 táblás törvény 10-re korlátozza a gyászmenetek fuvolásainak számát s eltiltja a sirató asszonyokat arcuk összekarmolásától (Cic. De legibus II, 23, 59). Később a gyászmenet élén trombitás haladt, csupán szegények és gyermekek gyászkíséretében mellőzték e harsogó hangszert, mely szállóigévé vált, amennyiben *ad tubicines mittere* oly értelmű, mint hogyha ma a halálos betegről azt mondjuk, hogy jó lesz papot hívni hozzá. A zenekari gyászindulókka bővült luxustemetésekről Senecának Claudius császárról írt gúnyverséből, az *Apocolocyntosis*ből alkothatunk magunknak fogalmat (12, 1): „A trombitásoknak, kürtösöknek és egyéb rezeseknek akkora tömege volt ott, hogy Claudius (halott létére is) meghallhatta. Mindenki jókedvű és vidám volt, s a neniát egy óriási kórus énekelte anapaestusokban:

„Fundite fletus,
Edite planctus...”

A tulajdonképeni *temetés* módja az elhamvasztás volt. Ennek színhelyére érve megismétlődött a siratási szertartás. Az égő máglya lustratiójának kísérő zenéje, úgy látszik, apotropaios (vészelhárító) jellegű volt. Magát az engesztelő lustratiót az Aeneis így ecseteli (XI. 188):

„Ter circum accensos cincti fulgentibus armis
decurrere rogos, ter maestum funeris ignem
lustravere in equis...”

A temetés utáni harmadik napon megtartott áldozat célja eredetileg az volt, hogy az elhunynak éhségét és szomjúságát csillapítsák. A lakoma legnagyobb részét természetesen a gyászolók fogyasztották el, míg a halott adagját elégették. Később azonban már azzal is megelégedtek, hogy a sírkövet megkenték illatos kenőccsel s megkoszorúzták, úgyhogy az ételekből s a borból a halott lelke mit sem kapott, amit Lukianos nem is mulasztott el kigúnyolni. A halotti tor zenéjével és táncával is eredetileg az elhunyt lelkét akarták megörvendeztetni, de valójában a maguk életöröme jutott ebben kifejezésre.

A síremlékeken előforduló étkezési jelenetekből ritkán hiányzik a zenész hangszerével. Hasonlóképen gyakori a síremlékeken és a hellének halotti kultuszában használatos olajos edényeken a hangszer, amelyet az elhunyt a kezében tart, vagy éppen átvesz az őt meglátogató élő rokon áldozati ajándékképpen. E jeleneteknek magyarázatául szolgál a Lukianos idejében már általánossá vált orphikus és mysteriumvallásokban az a közhit, hogy a megboldogultak főképen énekkel, zenével és tánccal töltik az időt az *Elysion* mezőinek örökös symposionjain (lásd Lukianos *Verae historiae* II. 5-ben a túlvilági élet leírását, magyarra ford. e művet Révay József). Hangszereik azonosak a mysteriumok és felavatási szertartásaikon használatos hangszerekkel (lyra, tympanon, sistrum). Ugyanis Plutarchos elképzelésében az elhunyt lelkének s a mysteriumba felavatandónak élményei között nagy a hasonlatosság, hisz pl. az eleusisi mysteriumok avatási szertartásai közt szerepelt a túlvilág meglátogatása is. A halál és a felavatás igéje a görögben (τελευτάν és τελείσθαι): befejezést jelent. Az elhunyt lelke, miként az avatásnál az újonc, fáradságos bolyongás, viszontagságos és verejtékes kalandozás, ijedelmek és remegés árán jut el a sötétségen át a világosság honába, ahol a fent leírt örökös ünnepi időtöltés vár rá (Stobaios III., 52, 49).

Gyakori a síremlékeken a tympanont, lyrát vagy fuvolát tartó szíren is. Ennek azonban G. Weicker megállapítása szerint (Der Seelenvogel in der alten Literatur und Kunst, 1902) semmi köze sincs Odysseusnak hangszer nélkül éneklő s az arra hajózókat mindentudásukkal odacsalogató szírénekhez, ha-

nem jelképes jelentése van: e szirén a túlvilági boldog élet zenéjének örvendező lelkét akarja jelképileg ábrázolni.

A halotti kultusz zenéjének tulajdonképeni céljára vonatkozólag több vélemény alakult ki. A legrégebbi elképzelést az Orpheus-monda tünteti fel, aki az Aeneis szerint (VI. 119) thrák kitharája húrjainak zengzetességével felidézte felesége szellemét (manes). Statius Thebaisában (VI. 120) a phrygek szokása szerint fuvola idézi fel az elhunytak szellemét. Mint-hogy azt képzelték, hogy az elhunytak szelleme ott lebeg valahol a holttest körül, a gyászzenével Quasten magyarázata szerint azt akarták elérni, hogy a szellem megengesztelődve ottmaradjon a ravatalnál a siratás alatt, s azután kövesse a gyászmenetet a sírig.

Egy későbbi felfogás, úgy látszik, abban látta a célját a gyászzenének, hogy a halott kísértetként vissza ne térjen s bajt ne okozzon, mint ahogyan a római házigazda a *Lemuralia* ünnepén fekete babszemek hintése közben rézszerszámokkal nagy csörömpölést visz végbe, hogy a visszatérő kísérteteket távozásra kényszerítse (Ovidius: Fasti V. 441 sk.). Persze idővel az eredeti cél rendszerint feledésbe megy s csak a szokás marad meg. Így pl. Herodotos is, mikor arról beszél, hogy Spártában, ha a királyok egyike meghal, asszonyok üstkongatás hangja mellett járkák be a várost (VI. 58), azt hiszi, hogy ennek a halálhír elterjesztése a célja. Ezzel szemben Apollodoros rámutat arra, hogy a rézkongatásnak a közhit szerint bajelhárítás a célja (Schol. Theokrit. 2, 36: χαλκός . . . ἀπελαστικός τῶν μισμάτων). E felfogást megerősítik a görög és föníciai síremlékeken már a korai archaikus kortól fogva előforduló hasonló jelenetek, t. i. tympanont verő asszonyok, kik rendszerint a siratóasszonyok karának élén állanak.

A halottaktól való félelem helyébe idővel a kegyelet érzése lép. Most már az élők féltik a halottat a rossz szellemek részéről fenyegető bajoktól, s ezért kell a halott mellett nyitott szemmel (Apuleius II. 21, 143) éberren őrködni. A károkozó démonok távoltartására alkalmasnak tartott csengetyűket (lásd fentebb) felakasztották síremlékekre, pl. Porsenna pyramisára (Plinius: Naturalis historia 36, 13, 92), a Nagy Sándor halottaskocsiját húzó öszvérek fejére stb., úgyhogy 'szélben, illetőleg a gyászmenet alatt hangjuk messziről hallható volt. Sőt azt a pogány szokást, hogy ilyen csengetyűket a holtak mellé a sírba is beraktak, a keresztények is átvették, amit nem egy lelet igazol. Később e szokás eredeti jelentése is feledésbe ment, s akkor büntelen jámborság hírében álló emberek temetésénél is szólt a csengetyű, annak jeléül, hogy lelkük felszállott a magasabb szférákba, mint ahogyan Macrobius szerint az egész gyászzenével az emberek azt akarják kifejezni, hogy az elhunyt lelke visszatért a zenei szépség ősforrásához, vagyis az égbe (In somnum Scipionis II. 3: ad originem dulcedinis Musicae, id est ad coelum).

Wagner József.

De usu artis musicae in vita sociali Graecorum et Romanorum.

Haec dissertatio appendix est libri „Ars musica antiquitatis“ intitulati cui in serie dissertationum Societatis Parthenon edita cum amplitudinem praescriptam superare non liceret, auctor in hoc additamento separatim publici iuris facienda esse curavit, quae in libro omittenda erant. Primum cur ars musica in variis caerimoniis cultus deorum ab antiquis adhibita sit, exponitur. Erant, qui crederent antiquos cantu tiliarum impedire voluisse, quominus sacrificia mugitu victimarum turbarentur. At *Quasten* demonstravit tibicines non solum sacrificiis cruentis, sed etiam incruentis libationibusque adfuisse. Revera igitur cantu instrumentorum hominumque antiqui nil aliud facere voluerunt, nisi deos propitios, quibus ars musica placuit, advocare, numina autem inferna daemonesque malevolos omnes absterrere. Philosophi neoplatonici iam declarant homines voluptatis cupidos arte musica abuti in cultu deorum quibus non acroama auditu dulce, sed sacrificium cordis (λογική θυσία) deberi volunt.

Deinde de effectu therapeutica artis musicae certiores auctor lectores facit. Postea quando cantu in certaminibus gymniciis opus fuerit, narratur. Tum musica convivii et nuptiarum tractatur, postremo causa cantus lugubris instrumentorum explicatur. *Ios. Wagner.*

KLASSZIKUS HATÁS ADY ENDRE KÖLTÉSZETÉN.

Ady Endre költészete megindulása idején újszerűségével keltett feltűnést. Mind magasztalói, mind gáncsolói elsősorban a formaromboló, a hagyományelvető, az esztétikai értelemben is forradalmi költőt látták benne, az egyik oldalról ezért ünnepték s ugyanezért érték szemrehányások a másiktól.

Ady költészetének ezt a sokszorosán új voltát nem lehet kétségbevonni. Különösen újnak tetszett ő a magyar lírában, mert alig ismerték akkor még nálunk, kiváltképen a versolvasó közönség körében, azokat az egyéniségeket, áramlatokat és stílusirányokat, amelyek döntő hatást gyakoroltak Ady lírája és egész egyénisége kialakítására. A nélkül, hogy költői teremtő erejének eredetiségét egy pillanatra is kisebbíteni akarnók, ma már megállapíthatjuk, hogy költészete éppen az azt kialakító szellemi erők ismeretének hiányában tűnhetett fel szokatlan mértékben újnak. Mert Ady sem volt Zeusz fejéből teljes fegyverzetben kipattant Pallasz Athéné, őreá is áll a *chacun est le fils de quelqu'un* elve. Önmaga és az élet szemléletére Nietzsche filozófiája, társadalomszemléletére a szocializmus hatott, bontakozó költészete megértéséhez egy alig ismert magyar költő: Komjáthy Jenő ad kulcsot, stílusát kápráztató kibontakozásra egy francia költői csoporttal való megismerkedése temékenyítette meg.

Ezek a hatások költészetén oly könnyen láthatók, lemérhetők és megrajzolhatók, mint akár a föld felszínén a hegyek, a folyók, a színdús növényzet. Csupán a ható szellemi erőknek és Ady költészetének ismerete kell hozzá.

Vannak azonban ennek a lírának rejtettebb rétegei is. Ezeknek kincseit csak akkor fedezhetjük fel, ha stílusának és képzeletének mélységeibe behatolunk. Megcsillannak ezek természetesen a felszínen is, mi azonban úgy látjuk, hogy ezeket a véletlennek látszó előfordulásokat erős belső szálak kötik össze. Olyan hatásokra gondolunk, amelyek ideológiai szempontból nem az újszerű költőt bontakoztatják ki, sőt inkább erős emberi és magyar hagyományt jelentenek. Ezek közül már foglalkoztak a biblia hatásával, amelyek nyelvi, kifejezésbeli és képzeletindító ereje egész költészetén érezhető. Nem mérték még le a népmese alakító ösztönzését sajátos képzeletén. Legkevésbé ismeretes a klasszikus — különösen görög — szellem hatása és annak mértéke. Nem is könnyű feladat ennek föl-

ismerése, mert költészetén nyomokban, itt-ott elszórva bukkan elő.

Ady fölületes olvasásakor is észrevehető, hogy szeret — a korabeli hagyományörző költőknél jobban — idegen szavakat használni. Ezeknek nagyrésze latin szó. Ilyenek: famulus, harmónia, szimfónia, rubrikázni, imperátor, poéta, vátesz, ritmus, kórus, himnusz, glória, humusz, kázus, testamentum, légio, okuláré, textus, prédikátor, ájer, stáció, pátria, komédiázni, korrigálni és a többi... Ezekben főleg azokról a szavakról kívántunk szemelvényt adni, amelyek korabeli fogalmakat jelentenek s amelyek a magyar nemzetnek latinos műveltséggel bíró, különösen vidéki rétegénél használatban voltak. Már ezek a szavak mutatják, hogy volt minálunk — s talán van is — olyan társadalmi csoport, amelynél bizonyos görög-latin szavak használata iskolás műveltséget, iskolás hagyományt jelentett s a hagyományos iskolán keresztül magyar hagyománnyá fejlődött. Különösen megvolt ez a régi kisnemes társalgási nyelvében s így Ady, mikor szakított a kötelező purizmussal s ezeket a szavakat — engedve a stílusrealizmusnak — verseibe fűzte, tulajdonképen magyar ízt vitt költészetébe.

A purizmusnak ezt a figyelmen kívül hagyását látjuk Csokonai költészetén is. Ő is használta a társalgási nyelv idegen szavait és pedig sokkal aggálytalanabban, mint Ady. Lehet, hogy Adynak éppen Csokonai adta a fölszabadító ösztönzést az ünnepélyessé vált költői nyelv ilyen fölfrissítésére. Az a Csokonai, akit Ady annyira közel érzett magához, akiről egyik versében azt sejteti, hogy késői reinkarnációjának tudja magát.

Csokonai mitológikus stílustára sem pusztán rokokó ornamentika volt, hanem ennek a magyar iskolás latinságnak a nyelvkincse. Erre a régi, Csokonai-kori latin nyelvhasználatra utal Ady egyik korai verse (*Van olyan perc...*), mikor Amor és Bacchus isteneket emleget. Valószínűleg az *evoé* szót is Csokonay nyomán kedvelte meg annyira, hogy még pályája vége felé is használja (*Az ősz dicsérete*).

Az ilyen utánérzések azonban a későbbi, egyéniségét megtalált Ady költészetében már alig fordulnak elő.

A köznapi nyelv latin szóhasználatán túl már akadunk olyan szavakra, kifejezésekre, amelyek az irodalmilag művelt ember tanulmányai emlékére vallanak. Az a körülmény, hogy ezeket elszórtan, de mindig könnyedén és természetesen alkalmazva találjuk, mutatja, hogy itt a tudat alatt fölbukkanó, mélyen elraktározott élményekről van szó. Ezek között föltűnően kevés a latin. Igazán latin fogalmat csak a *faun*, *Szturnusz* és *Rémusz* szó takar, a többi (bukolika, metamorfózis, Herkules, Auróra, Vénusz, Liber, Grácia) részben görög eredetű, részben a mitológiában görög tulajdonnevek viselőivel azonosítható név.

Latin szólást is csak ritkán idéz. Egyik ilyen idézete szinte lappang a rejtett hasonlatban:

Oh, tegnapi cirkulusok, halott,
Szent ábrák gyilkos árkokba fultak.

Kezem szomorú áldását hinti:
Oh, tegnapi halott mozdulatok,
Oh, érintések halott kéje,
Oh, tegnapi kis bánataink, ti,
Oh, tegnapi bizakodásaink,
Oh, tegnapi tegnap ígéje:
Noli tangere (Tegnapi tegnap siratása).

Nem fejt ki a hasonlatot, ott lappang az a tudat és a sorok alatt s csak az előtt bontakozik ki a vers egész, mély értelme, aki ösmeri Archimedes meggyilkolásának történetét, a nagy görög lángész utolsó szavait. Ahogy a költő magától értetődőnek veszi ennek ismeretét, mutatja, hogy saját magának mélyen elraktározott diákkori emléképe volt ez, felidézésére két egymástól elszakított idézet is elég.

Horatiusi tanulmányaink emléke is nyomot hagyott versein. A *truditur dies die* mondást pl. így szövi soraiba:

S úgy futnak el napjaim,
Hogy nap napot tördöz (Megint sokan néznek).

S a *post equitem sedet atra Cura*, ez a magyar beszédben is gyakran használt szállóige, szerepel *Futás a Gond* elől című versében. Ebben vágató fekete ménen képzei magát, amint lovát egyre hajszoja, mert

Kerget a Gond, a
Fekete Ördög.

Az Ady által használt klasszikus tanulmányokra való legtöbb szó azonban görög. Ezeknek javarésze a mitológiából vett tulajdonnév (*Mentor, Pán, Apolló, Olimpusz, Midász, Helikon, Múza, Heléna, Ulisszesz, Prometheusz, Hadesz, Cerberusz, Gigász, Léthe, Phryné*) vagy fogalom (*szfinksz, szatir, nimfa, titán*), akad néhány történeti tulajdonnév (*Xerxes, Szólon, Krözus*) és a mai értelemben is használt *hetaera* szó.

Három görög szavát nem soroljuk a klasszikus élményt bizonyító szavai közé. Egyik a *kiméra* szó, ezt négy ízben használja a francia *chimère* értelemben. Nyilván a franciából vette, főleg Jehan *Rictus* általa lefordított verséből. Ugyancsak francia hatásra vall a *fárosz* emlegetése, a *Thaisz* névvel pedig valószínűleg Anatole *France* regényének alakja után ruházta föl az éjszaka leányait.

Ezeknek a szavaknak a fölbukkanása nem azt jelenti, hogy Ady olymódon használta volna ezeket szimbolum-, allegória-, esetleg hasonlatképen, mint ahogy az már a magyar költészetben — mondhatni — nemzeti hagyománnyá vált. Nem is cél-

talán ornamensei ezek költői stílusának, hanem határozottan elsődleges, közvetlen élményt, a görög költészet, mítosz és kissé a történelmi hagyományok élményét jelentik.

Ennek az élménynek tudatos földézése először *Még egyszer* című kötete verseiben jelenik meg. Ez a kötet a benne tükröződő ideológiával, hangjával, sok helyütt már stílusával is közelebb áll az *Új versek* kötetéhez, mint a megelőző első versek gyűjteményéhez. Mutatja ezt az az öt vers is, amelyet innen az *Új versek*be átvett, de van benne sok újhangú, oda föl nem vett verse is.

Ezek között éppen azok válnak ki, amelyekben a régi pogány, görög életöröm feltámasztását szeretné megvalósítva látni. Lehet, hogy ezt a gondolatot *Nietzsche* váltotta ki benne, de bizonyos, hogy képzelete, szemlélete egyénileg átélt lelki élményből táplálkozik. *Reviczky* Pán haláláról énekelt — s ezzel Pánt az antik világ szimbolumává tette meg —, hogy ugyanakkor a kereszténység hajnalhasadását hirdesse. De Adynak nem kell a kereszténység, ő a hellászi, örömmel teljes kort várja vissza. Átvéve a szimbolumot, vágyakozva énekl:

Pán ébred. E fáradt világra
Egy új világ reszketve készül... (*Vén faun dala*).

Önmagát ekkor képzelet és nevezi először *faun*nak, ekkor mondja ki először:

Oh, szent pogányság, jövel, jövel már,
Várnak a bénák és az épek...

Ez a vágyakozása később egy hosszú, tizenkétszakos versében teljeseedik ki (*Farsangi dal*). A *fin de siècle* fáradt *décadence*-ától az antik világhoz fordul, az antik szellem felélesztésétől várja a megújulást:

Szép úri nép, hej, fordult a világ...
Kihúny a gáz... Ős Hellász napja éget,
Amerre nézek, fény, dal és virág,
Olimpiának síkja színes élet,
Virágosó hull s mámort zeng az ének...

Összekapcsolja ezt a mámoros görög képet a római hagyomány *aurea aetas*ával, mikor így kiált föl:

Szatumusz hív ünnepre deli népet...

S hogy az élmény frissességének, lírai ihletének hitelét adja, belerejt soraiba egy kifejezést, mely nyilván a homéroszi *ἔρκος ὀδόντων* változata:

Szép úri nép, jambus-dal száll feléd,
Szájam sövényén egy-egy szava reszket...

Az egész verset pedig átszővi Adynak egy sajátos lírai elképzelése. Egy különös komplexus ez, a lélekvándorlás hitével azonos eredetre vezethető vissza. Teljes kifejtésének nem itt van a helye, csupán annyit említünk meg róla, hogy lényege egy elgondolás, mely szerint élt valaha ősi időkben, ősi alakban. Ezt a gyakran visszatérő, igen jelentős motívumot, a tudat-előtti mélylélek megnyilvánulását, ős-keresésnek, ős-komplexusnak nevezem. Ez tűnik föl itt első ízben, szinte csak sejtetve, mikor ezt a kijelentést teszi:

A lelkünk, hej, régibb, mint mink magunk,
Nagy Pán sípjában ez vala az élet...

És végül határozott módon nyilvánul meg az ős-keresés, mikor így szól:

Ez a világ ma itt a Pán világa,
Mi dédapánk, a nagy Pánnak világa...

Később majd magyar földön keresi és érzi meg őset, hol Ond vezérben, hol Barla diákban, hol pedig másokban. Az első alkalommal, mikor ez a sajátos komplexus megjelenik, a görög mítoszvilághoz kapcsolja lelkét.

Ez a mítoszvilág bújkál szinte állandóan a tudata alatt költői pályája kezdetén. Az *Új versekben* bukkan föl legtöbbször az élménnyé vált mítosz. Önmagát többször is faunnak, szatírnak nevezi. Talán arcának, szemének színére, sokszor kajánkodó kifejezésére gondol, mikor ezt írja:

Megszépül szatír-arcom... (*Az utolsó mosoly*).

Egy másik versében (*Ha fejem lehajtom*) ugyanilyen értelemben használja ezt a szót:

Asszony ölébe, ha lehajtom
Nagy szomorú szatír fejem...

De már szimbolummá válik a *faun-mezü Apolló* elgondolása, annak a költőnek szimbolumává, akiben nem tudták meglatni Apollót: az igazi költőt, akiről ezt csak Léda tudja s ő fogja fülébe csókolni a titkot:

„Csúf faunom, Apolló voltál.“

Apolló, mint a költészet istene s egyben szimboluma, máskor is megjelenik.

A *Krisztusok mártirja* című versében így idézi föl az életörömök pogány világát:

Paraszt Apollónak termettem,
Ki dalos, erős és pogány,

Ki szeretkezve és dalolva
Dől el az élet alkonyán.

A nevető Hellász kékegű elképzelésével ellentétesnek érzi a magyar őst és hagyományt:

Finom, dalos titkokkal tele
A lelkem. S mégse apollói bátor,
Mégse merek. És úgy dalolok,
Mint egy ósdi, telt szájú prédikátor (*Egy csúf rontás*).

Költői énjének hasadt tudatából kivetített megszemélyesítését, az ő *Kajánt* is *korhely Apollónak* nevezi.

És Apollónak, az új dalok ifjú Apollójának mondja magát ott is, ahol költői erejének tudattá vált megérzésére jut el. *Dalok tüzes szekerén* a vers címe, helyzetelgondolása pedig a lovait fény-országúton hajtó Hélioszt juttatja eszünkbe. Természetesen szimbolista versben nem szabad sem itt, sem másutt parnasszien modorban kidolgozott rajzú képet várni.

Az önbizalom örömteljes érzésének aránylag ritkán ad kifejezést. Egy másik olyan versében, ahol ez megjelenik (*Egy párisi hajnalon*), a Napistent emlegeti, a Napisten papjának mondja magát s az *evoé* kiáltás adja meg ennek görög koloritját.

Egy másik, már korábban megírt versében a győzelemvárás érzését a Midász-mítosz segítségével fejezi ki. Egyik, még a francia költőkkel való ismeretség előtt megírt szimbolikus verse ez. Megérteni csak a mítosz ismeretében lehet. Királynak érzi magát, az el nem dalolt csodaszép dalok, sohasem csókolt csókos asszonyok, a csak álomban élő büszke tett, a meg nem érkezett szép holnap királyának és költői erejének tudatában kijelenti, hogy bármint kacagnak is a léha, lenge nádak, egykor még hódolni fognak előtte. A Midászszal való hasonlóságot itt is odáig fokozza, hogy önmaga ősévé teszi meg.

Néhol csak egy-egy célzás, máshol mitikus személyekre vagy eseményekre való egész hasonlattá szélesedő utalás mutatja, hogy milyen természetesen, önkéntelenül bukkannak föl ezek az emlékképek. Van úgy, hogy csak futólag említ — metaforaként — Gigász-ördögöket, előfordul, hogy a lappangó hasonlat teljesebb, de megértéséhez mégis a mítosz ismerete szükséges. Például:

A Herkules-bölcsők ideje volt
S még a sors sem aggoskodott miattunk
S mi, azóta már fölnőtt valakik
Unalmunkban kígyókat fojtogattunk
(*Margita élni akar*).

Megesik, hogy hasonlatának alapjául nem a mítosz, hanem egy görög kép, egy archeológiai emlék szolgál:

Márvány-omlasztó rózsza
 Régi Zeusz-templom falán:
 Bekúsztá, fogta diadalmasan
 Szíveinket a városi lány (*A város leánya*).

S a mítosz talán renaissance-képekkel egyszerre elevenedik meg lelkében ebben a hasonlatban:

Úgy kellene, hogy Vénusz a habokban,
 Csilló testtel káprázz, mint forró bálvány
 (*Mert senki jobban*).

Úgy érezzük, hogy az antik világ szellemi kincseiből a homéroszi eposzokon át merített legtöbbet. Egy kifejezésén — szájam sövényén — már homéroszi fordulatot ismertünk fel. De ha nem vehető is szószerinti fordításnak, mégis mennyire homéroszi íze van ezeknek a soroknak:

Testem röpítné könnyű szél
 Hádesz felé...

Mintha csak a Kirkétől elinduló Odysszeuszról szólna.
 Már határozottan fölismerhető egy derűs hasonlatnak homéroszi helye. *Szent Junius hívása* című versének utolsó szaka így hangzik:

Becsókolnék Léda szívébe
 Egy ékes nárcisz-ligetet
 S mint kaland-útján egy Zeusz,
 Befeküdnék a közepébe.

E sorok mögött az Iliász 14. énekében elmondott epizód lappang. Nem Zeusz kaland-útja volt ugyan, hanem inkább Héráé, aki az istenek atyját az Ida hegyén szerelemre gerjesztette. Ott fakasztott a földből hirtelen virágot Zeusz:

ἦ ῥα καὶ ἀγκὰς ἔμαρπτε Κρόνου παῖς ἦν παράκοιτιν'
 τοῖσι δ' ὑπὸ χθών δια φύεν νεοθηλέα ποιήν,
 λωτὸν θ' ἔρσηεντα ἰδέ κρόκον ἢ δ' ὑάκινθον
 πυκνὸν καὶ μαλακόν, ὃς ἀπὸ χθονὸς ὕψος' ἔεργεν.

(*Iliász*. 14. ének, 346—349. sor.)

Tehát lótosz, sáfrány és jácint virult ki Zeusz szavára. Adv talán a mediterrán országok tavaszi nárcisz-ünnepeire gondolt s ezért változtatta meg, nem emlékeztén jól az eredetire, a virágot. A virágmező szerepe azonban ugyanaz.

Mikor *párvó királyokat* emleget, mint a földi életöröm ideális megvalósítóit, bizonyos, hogy a homéroszi királyokra gondol (*A csókok átka*). S mikor ezeket a sorokat írja le:

Ma ez a föld üdvök Olymnpja
 S nem laknak itt csak istenek...

az életöröm legteljesebb megvalósítóit — hiszen Ady a konkrét élvezés híve, vágyója és szerelmese — a homéroszi fantáziában annyi hűséggel megrajzolt isteneket látta képzeletében.

Antik elgondolás az is, hogy a haldokló meglátja a jövőndőt, jósolni tud. Csak, ha Patroklosz és Hektor halálának homéroszi elbeszélését ismerjük, érthetjük meg, miért akarta Ady megfojtani az apró fiúkat, csitri leányokat, illetve azt, hogy azok miért tudnák akkor hörögve fölfedni a jövőndőt, költői nagyságának késői elismertetését.

Néha-néha mitológiai személyre vagy eseményre való határozott célzás nélkül bújkál soraiban a vágyott, az örömmel telt mítoszvilág. Például *Vérmuzsikálás, csodálatos harc* című versében:

Sűrűjük nincsen még a fáknek,
De milyen sűrű a világ,
Rügyező bokrokban rejtőznek
Csintalan mithológiák.

És ugyanez a hangulat és kolorit egy másik helyen:

Ilyenkor mindig mintha legény lennék
Újra és újra,
Elöttem egy sereg, öreg szatír
Tavaszi sípját fujja
(*Hüvösvölgyemből sebtén, rohanón*).

A megszemélyesített rózsáslábú Hajnal is mintha Homeros rózsaujjú Éoszának lenne késői rokona (*Hajnallal a Hajnalnak*).

Kevesebb azoknak a verseknek a száma, melyekben az ókori történeti hagyományt, a történelem levegőjét érezteti meg. Ilyen a *Nyárdélutáni hold Rómában* című verse, melyben az alkonyodó római városkép csodálatos művészettel felrakott pasztell-színeiből az ősi Urbsot bontakoztatja ki s egyszerre Remusnak álmódja magát. A vers egy hasonlatában van egy homéroszi célzás egybefonódva sajátos lélekvándorlásszerű időtlenség szemléletével:

Örökkön éltem, élek,
Csupán hüvelyt cserélek,
Mint Ulisszes-görög.

Néhány sorral tovább felsóhajt: „Be régen élek itt“. Ady, ha elmerül a múlt idők szemléletében, hamar megjeleníti a múltat s rögtön kész önmagát a régi korok egy alakjával azonosítani.

Igy tesz *Jártam már Délen* című versében is. A Riviérán egy amfiteátrum romjai fölött visszaálmódja magát a kétezer év előtti multba. Látja, amint Gallián felesége a trónusán ül

az udvari nép között, lát egy régi vándorlót, „ki poéta volt vagy nem is volt talán“, s egyszerre önmagával azonosítja.

Nemcsak a múlta, a jövőre is gondol. Saját halálára. Ezt két ízben is egészen eredeti és sajátos módon írja meg: ókori alakok halála története által kifejezve. Egyik ilyen verse: *Agg Néró halálára*. Az agg jelző már sejteti, hogy nem kell itt történeti hűséget várni.

Ady egyik különös lírai tárgya: költő-utódjának megsejtése. Van úgy, hogy gyűlölettel gondol rá, elátkozza, meg akarja ölni, néha — mint itt is — szívesen rátestálja aranyait s jelképes vörös palástját: költői lelkét. Formailag helyzetdal ez a vers s Nérónak — nem a zsarnok császárnak, hanem a sikertelen költőnek — említése csak arra jó, hogy a szimbolumok körvonal nélküli világába absztrahálja a gondolatot.

Hasonlóan helyzetdal *Catullus költő halála* című verse. Ebben is haldokló költőről ír, akinek nótái elhallgattak s ekkor

Nótához csábított félvárost
Egy hirtelen támadt legény.

A költő-utód gondolata csak éppen felvillan ezekben a sorokban, de egy új költészet megindulásának s az élet és szerelem tovább virágzásának megérzése megvan a rákövetkező jelképes versszakokban.

Édekes, hogy mindkét hasonló komplexszust megérzőítő versében római történeti keretet választott annak kifejezésére.

A klasszikus — főleg görög — költészetnek Adyra gyakorolt hatását a közölt példák — úgy hisszük — kétségtelenné teszik. Nem jelentik azonban azt, hogy Ady egészben vagy akár költői pályája egy szakaszában ilyen hatás alatt írta volna verseit. Nem klasszicizáló költő, nem utánoz sem stílust, sem hangot, sem műfajt, nem keres ókori témát megírásra. Nem humanista és nem parnasszien költő, nem farag ógörög szobrokat, nem ír ógörög drámákat. Nem antikizál poeta doctus-ok módjára, nem értelmi, hanem érzelmi élmény volt számára a görög szellem, ezért bukkan fel érzelmein keresztül, hogy vele elsősorban képzeletvilágát termékenyítse meg.

Föl lehetne vetni a kérdést, hogy ennek a szellemnek intenzív átélése — hiszen láttuk, hogy hatása még pályája vége felé is kiütözik — nem hagyott-e nyomot Ady ideológiai fejlődésén is.

Utaltunk már arra, hogy élete és költészete forrongó, alakuló korszakában Nietzsche jelentette számára a döntő irányítást. Nietzsche is a görög szellemből indul ki s hatásának egyik területe, a dionizoszi életöröm filozófiája, kétségtelennül találkozik a már Ady képzeletébe befogadott, idealizáltan látott görög életformával. Ady már korán fölállítja a tételt, hogy csak egy fontos van: az élet és fölvetve a kérdést: mi az élet — elhagyva mesterét, Nietzschét —, így adja meg a választ: asz-

szony-öröm. Érdekes, hogy panerótikus életfilozófiájához is görög igazolást keres. A görög kozmogónia egyik változata szerint Chaoszt, a tunya ős-ködöt Erósz mozgatta meg, így indult meg a világ, az élet keletkezése. Erre emlékeztetnek *A csókok átka* című verse kezdő sorai:

Valami szent, nagy éjszakán
Vad nászban megfogant az élet
S azóta tart a nász örökké,
Minden kis mozgás csókba téved.
Csókok világa a világunk,
Csókban fogan a gondolat,
Kicsi-kis agyvelő-csomócskák
Cserélnek tüzes csókokat...

A csók tehát megindítója és egyszersmind célja is az életnek. Csókban fogan a gondolat, sőt az ige is — e mögött a szó mögött a János evangéliumába is beleszótt logosz-eszme lap-pang — a legforróbb csókból születik meg.

Ady életfilozófiájának kialakítására tehát hatott a görög szemlélet. Ezt a fent idézett versében megkísérli absztrakt téren filozófikusabbá tenni, ez a kísérlet azonban elszigetelt marad.

Az élettel ellentétes halál-gondolat kiformalásában is — úgy érezzük — van szerepe a mítosz-világnak.

Már Horváth János rámutatott arra, hogy Adynál a halál a létezésnek bizonyos sajátságos módját, formáját jelenti. Nem elpusztulás, nem megsemmisülés, nem is a túlvilági élet vallásos hite, hanem egy sajátosan elképzelt létezési állapot. Tulajdonképpen szimbolum ez is, olyan lelkiállapotnak jelképes és misztikus rajza, amelyben megszűnt a lelket fölmaró vágy, az életnek szükségszerű velejárója.

Ez az állapot pedig nagyon hasonlít a homéroszi Hadesz üres árnyainak állapotához. S ha eszünkbe idézzük, hogy egyszer éppen a Hadesz szót használja Ady a halálba utazással kapcsolatban, bizonyos belső hitelét is látjuk elgondolásunknak.

Nem gondolatkölcsonzésre gondolunk. Csupán arra, hogy az alvilági létezés ókori elképzelése nyomot hagyott Ady egyik legkülönösebb, legeredetibb komplexusza kialakításán.

Határozottabb formáló erejét látjuk azonban egy tipikusan görög hitnek Ady szemléletén. Ez a *végzet-hit*: a Homérosznál is gyakran szereplő *Até*, az istenek fölött álló hatalom hite. Ennek ellenére még Zeusz sem cselekedhet vagy irányíthat. Az életsors rendelésszerű megállapíttósága, a megfellebbezhetetlen determináció érzése Ady egyik legállandóbb, legerősebb motívuma. Bizonyos, hogy táplálékot kapott ez a meggyőződés, ha nem is magából a predesztináció tanából, hanem annak egy olyan közkeletű felfogásából, amely egészen közel áll a keleti fatalizmus hitéhez. Ady egy helyen (*Az én sírásom*)

használja is az *eleve-elrendelés* kifejezést, az iszlámra utaló szót azonban alig találunk benne.

Megtalálhatjuk azonban a kapcsolatot Ady végzet-gondolata s a görög felfogás között. A *könnyek asszonya* című versében ezt írja:

Nagy az én bűnöm. Vesszen is,
Kire a végzet mérte,
Hogy a könnyek szfinksz-asszonyát
Megérezze, megértse.
Maradjon szent talánynak ő...

Itt a *szfinksz* említése mélyebb jelentésű, mint első pillanatra gondolnók. A *megérezze, megértse* és a következő sorban a *talány* szó mutatja, hogy az idézett sorok mögött az Oidipusz-monda húzódik meg. Teljessé ezt a megállapításunkat éppen a végzet említése teszi. Mert ez a monda a végzet klasszikusan borzalmas hatását jelenítette meg s ezt érzi Ady, mikor újonnan ébredt szerelme tárgyában saját szerelmének és egyben életének sorsát kutatja. Aki megfejti a talányt, megérti a szfinkszet: vesztét okozza annak, de egyszersmind önmagára is a kérlelhetetlen végzetet hívja ki, mint Oidipusz, az emberi élet hármasszimboldumának megfejtője, a reá mért végzet öntudatlan teljesítője. A szerelemmel, étellel és halállal kapcsolatos végzet-tudat a görög mítoszban s az azon alapuló sors-tragédiákban gyökerezik.

S hogy nemcsak henye módon, szokványos értelemben használta a szfinksz szót, mutatja, hogy egy később írt versében újból fölbukkan, most már általánosabb, elvontabb, jelképebb, de hasonló értelemben:

Szerelem, szülés, lét és költözés:
Az élet-Sphynx nem asszony mása?

A *verselő asszonyok* című eme versének sorai mutatják, hogy a Szfinksz itt is az asszonyt, azon át az életet jelenti, más oldalról is aláhúzva Adynak az életről vallott elgondolását. Egyszersmind azt is mutatja ez az idézet, hogy Adynál egy-egy gondolat szimbolumba burkolt, képpé kialakított megjelenítése nem pillanatnyi stílusvirág, hanem állandó, a tudat alatt megmaradó és ismét felszínre kerülő kifejezésforma.

A platoni filozófiának is megtaláljuk nyomát költészetében. Lédához írott egyik legszebb versében, a vallomások hatyúdalában olvashatjuk ezeket a sorokat:

S akkor volt, amikor nagy ámulva
Tárta ki karját két szakadt
Egy-ember és megint egy lett újra.
És nem is volt ez szerelem,
Csak visszaforrás újra itt,
E választó bitang időben (Hiába hideg a Hold).

A *Symposion* elbeszélése a Zeus által ketté osztott emberről, a két fél összeforrni-vágyásáról Ady versében, mint élmény jelenik meg. Ennek az élménynek erős voltát mutatja, hogy még egy versében kifejezést nyer.

A Léda-korszak lezárása után *A Magunk Szerelme* című kötetének szerelmi ciklusát három nagy verssel nyitja meg. Az elsőben (*Nő-kergető fényes Hazugság*) új szerelem vágyának hangjait üti meg a költő, a második a híres *Elbocsátó, szép üzenet*. A harmadik versnek már különös címe is figyelmet kelt: *Valaki útravált belőlünk*. A szerelmesétől elvált, magára maradt ember lelkiállapotát rajzolja meg benne:

Egy régi, kényes, édes dámát,
Kegyetlen szépet siratunk...

írja, bizonyára Lédára való emlékezéssel.

Asszony-részének mondja elszakadt kedvesét, aki benne sarjadt, belőle vált útra, önmaga volt. A verset ezzel végzi:

Ösztöngzünk, igazi valónk,
Kiszakadt belőlünk az asszony.

Ezek a kifejezések, sőt az egész vers, akkor kapják meg igazi értelmüket, ha az előbbi filozófiai helyet ismerjük. Ady nyilván ennek az élmény-hatásnak alapján érzi magát egy lénynek kedvesével: asszony-részével s a tőle való elválás megrázkódtatásának mélységét fejezi ki a belőle való kiszakadás metaforájával.

Az antik szellemnek Ady nyelvén, stílusán tükröződő, sőt ideológiai fejlődésén is kimutatható hatását egyik versében maga a költő hozza tudomásunkra, egyszersmind azt is elárulja benne, hogy ez a hatás nem pusztán olvasmányon alapult, hanem egy kiváló tudós szellem eleven szuggesztíóján. Kincs Gyula volt Zilahon Ady görög tanára. Felnőtt ifjak, ha elhagyják az iskolát, rendszerint elfelejtik volt tanáraikat, vagy legfeljebb azok furcsaságaira emlékeznek. Szinte megható, hogy ez a kivételes költő mennyi szeretettel, mennyi őszinte ragaszkodással ír verset „jó görög tanító“-jához, később pedig, annak halálakor, versben siratja meg.

A Kincs Gyula jubileumára küldött versnek *Vén diák üdvözléte* a címe.

Megtaláljuk benne mindazt, amit eddig kifejtettünk, mintha csak azért írta volna, hogy egyetlen versben valamennyi állításunkat igazolja.

Már az első szakaszban az iskolás latin emlékeképpen latin szavakat használ: scholá-t és magister-t emleget.

Alighogy kimondja a „görög“ szót s eszébe jutnak a régi, görög órák, már Homéroszra gondol, elárulva, hogy ez volt főélménye:

Homérosz s felhős görög tragédiák
Vágnak a szívembe.
Te beszélsz és mi, nebulók, hallgatunk,
Istenem, istenek, mintha csak ma lenne.

Emlegeti a mítosz-világot is, sőt az élet talányának megkísértéséről is beszél, mintha csak újból a szfinksz-mítosz rejtőznék gondolatai mögött.

Legerősebb bizonyság azonban ez a vers a mellett az állításunk mellett, hogy Ady végzet-tudata a görög felfogásból alakult ki. Először az „ős görög átkot“ említi benne, majd egyre erősebben és teljesebben csendül ki belőle a sorsnak, a végzetnek, majd újból a „cudar és görög“ sorsnak említése, míg végül legvilágosabban ebben a sorban fejezi ki ezt a gondolatot:

Igy rendelte el ezt a Végzet-Isten.

Jellemző Ady stílusérzékére, hogy a vers utolsó szakában igazi antik képet elevenít meg: az ünneplés, a triumfus jelenetét. Csak egy utalás, egy metafora az egész és mennyire keresetlenül hat és jól illik ebbe a görögórákra emlékező versbe.

Kiegészítésül megemlíthetjük még, hogy van egy klasszikus versfordítása is. *Sappho szerelmes éneke* címen fordította le, vagy helyesebben ültette át magyarra az ógörög líra egyik legszebb gyöngyét. Jelentőségét ennek az adja meg, hogy egyébként alig foglalkozott fordítással, mindössze pályája elején találunk versei között néhány Baudelaire-, Verlaine- és Rictus-fordítást.

Összekötve a verseiben szétszórtan, eleinte erőteljesebben, de később sem egészen elmúlóan jelentkező klasszikus hatások nyomait, úgy érezzük, hogy erős, egész életére kiható élménye volt a görög-római szellem. Bizonyos, hogy ezen a ponton magyar hagyományhoz kapcsolódott, de mégis folytatásnál és hagyománynál több volt ez: közvetlen találkozás az antik szellem költői ősforrásával, Homérosszal s az egész ókori irodalom éltető erejével, a görög mítosszal. S míg a homéroszi istenek és lakmározó királyok derűsebb világa életvágyának nyújtott illúziót, a görög tragédia komor *anankéja* végigkísérte egész életén.

Szabó Richárd.

•

Klassische Einflüsse in Ady's Dichtung.

Als Andreas Ady in der Reihe der ungarischen Dichter erschien, wurde jedermann durch die Neuartigkeit seiner Dichtung in Erstaunen gesetzt. Seitdem wurden jene Einflüsse, die zur Geburt dieser neuen Dichtung mitgeholfen hatten, immer klarer und einleuchtender. Unter ihnen ist vor allem der Einfluss Nietzsches zu erwähnen.

Es gibt aber in dieser Dichtung Einflüsse, die mehr verborgen sind, die man nur in Spuren vorfindet, die aber während seiner ganzen dichterischen Laufbahn erweislich sind. Solche sind die Einflüsse, die

seiner Dichtung aus der Bibel, aus der Volksdichtung und aus der Tradition der klassischen, hauptsächlich der griechischen Literatur zuströmten.

Der klassische Einfluss ist schon an den häufig verwendeten lateinischen und griechischen Wörtern bemerkbar. Damit wandte sich Ady von dem dichterischen Stil seines Zeitalters ab und kam teils dem Wortschatz der Alltagssprache, teils dem einer früheren dichterischen Periode näher. Der grösste Teil seiner Worte und Wendungen ist griechischen Ursprungs, an seinen Symbolen und Motiven ist die Atmosphäre der Mythenwelt der homerischen Epen zu spüren. Seine starke Lebensbejahung wird durch griechische Heiterkeit genährt, in seiner Liebesdichtung sind mythische Motive und teilweise der Einfluss von Platons Symposion nachweisbar.

Neben sprachlichen und stilaren Einflüssen finden wir bei ihm also eine ideologische Einwirkung. Und während diese Einwirkung in engem Zusammenhang mit der Philosophie der Lebensfreuden einerseits in die Welt der schmausenden homerischen Könige führt, fühlt der Dichter anderseits, wie die düstere Schwere der Ananké ständig auf seine Seele lastet. Einer der charakteristischsten Züge in Adys Dichtung ist das Bewusstsein seines eigenen Verhängnisses. Dies ist bestimmt mit der Oedipus-sage in Verbindung zu bringen.

Unsere Behauptungen werden — ausser den an vielen Stellen vorfindbaren Zitaten — am meisten durch sein an seinen ehemaligen Professor des Griechischen gerichtetes Gedicht (*Botschaft des alten Studenten*) gerechtfertigt, in welchem der Verhängnisgedanke eine zentrale Betonung bekommt.

Richard Szabó.

EGY XIII. SZÁZADI MAGYAR KLERIKUS PÁRIZSI EGYETEMI SZENTBESZÉD-GYÚJTEMÉNYE.

— Egykorú magyarnyelvű bejegyzéssel. —

I.

Francia-magyar kapcsolatok. Előzmények.

A középkori magyarság szellemi életének kialakulásában, lelkeségének kristályosodásában, keresztényi közösségtudatának elmélyítésében az egyetemi központoknak nagy, és ma még szinte át nem tekinthető szerepük van.

Szellemi életünk hajnalán, írásbeliségünk tudatának derengésekor, az európai gondolatot egyetlen szellemi gócpont és tudományos tűzhely irányította, amely a spekulatív élet titkáinak kulcsait is őrizte, — ez az orthodoxia bástyája, a párizsi egyetem volt.

Ma már közhely arról beszélni, hogy a középkorban minden ország nyugatra küldte fiait, a tudományos világ mégis sok kérdéssel, számos fejezettel adós a párizsi egyetem történetének megírásához. Ennek a fel nem fedhető szellemi kisugárzásnak, legtávolabbi zugba is eljutott hatásnak „rovására” kell írunk, hogy a párizsi egyetem története nem talált újabb feldolgozóra.

A párizsi egyetemmel kapcsolatban a középkori skolasztika története napjainkban *A. Pelzer, P. Glorieux, M. Chenu, E. Gilson* személyében legilletékesebb munkásokra talált. Nemcsak a filozófusok, de az irodalomtörténészek figyelme is mindjobban a gondolatot termelő, életszemléletre befolyást gyakorló középkori magisterek tanítása felé fordul. Az ófrancia irodalom szélteben-hosszában a teológia szavától hangos,¹ a Szeplőtelen fogantatásnak a Chanson de geste-ekben előbukkanó szép képei nem mentesek az e kérdés körül fellobbanó teológiai iskolák állásfoglalásának vetületétől.

Ahhoz, hogy az ófrancia és ezzel párhuzamosan a magyar középkori szellemi élet termékeit maradék nélkül megfejthesük, mint segédeszközre szükségünk van

¹ L. E. Wels: *Theologische Streifzüge durch die Altfranzösische Literatur. Für Philologen und Theologen.* Vechta i. O., 1937.

1. az egyetemi rendszer, tanításmód biztos ismeretére,
2. az ott tanuló diákok, mesterek neveire,
3. szellemi kincseik, munkáik repertóriumára. Ezzel az egyetemi élet hatását kutató módszer alapjait is megadtuk.

A középkori szellemi munkahelyek között a párizsi volt a legfontosabb. Egyetemén keresztül siklott száz meg száz kézbe az a tudomány, amely a XII. századtól kezdve a francia szellemet, mint valami felsőbbbrangú műveltség melegágyát teremtette meg. Egykorú mondás szerint Isten az olaszoknak adta a pápát, németeknek a császárt és franciáknak a tudományt.²

„Várostok malom — mondta egy XIII. századi prédikátor a párizsiaknak —, amelyben Isten búzája őrlődik az egész világ táplálékául; várostok kemence és konyha, ahol a világ kenyere és eledele készül. Megőrlődik mondom, a mesterek vitája és előadása által.”³

A francia hatás lehetőségének írástörténeti alapjait, a betűk formáiban gyökerező és nyugat felé mutató biztató megállapításokat *Hajnal István* szilárdította meg.⁴ Névtelen írások párizsi sajátságait eláruló ductusok önkénytelen egy *magister parisiensis* neve után kiáltanak.

Középkori krónikáink sorai közt előmlő francia hatást, francia költők ajkán felcsendülő magyar megemlékezést, szellemi érintkezéseket gyámolító utazások, követjárások, zárándoklatok történeti kereteit átfogó méretben *Eckhardt Sándor* írta meg.⁵

Mindezek és sok más tanulmány⁶ biztató körülmények voltak arra, hogy a párizsi diákok nevét felkutassuk és összegyűjtsük. Ez a „névsor” módszeres kutatás ellenére sem lesz sohasem teljes. Az Auctariumok és Chartulariumokon kívül egy-egy eldugott oklevél, egyetemi kézirat: Quodlibet, Dispu-

² Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Budapest, 1921, 87. l.

³ M. Poëte: *Une vie de cité. Paris de sa naissance à nos jours*. I. Paris, 1924, I. 167.

⁴ Hajnal István: O. c. 2. jegyzet.

⁵ Eckhardt Sándor: *A francia szellem*. Budapest, 1938, 266. l. U. a.: *A pannóniai hún történet keletkezése*. Századok, 1928; *Sicambria. Egy középkori munda életrajza*. Minerva könyvtár IX. Budapest, 1928; *Une tradition hongroise sur les champs catalauniques*. Revue des Études Hongroises, T. VI. *Franco-Hungarica. Extr. des Mélanges Baldensberger*. Paris, 1930. *Villon et l'ambassade hongroise à la cour de France en 1457*. Nouvelle Revue de Hongrie. 1938, 128—139; *Várdai István beszéde a francia király előtt*. E. Ph. Közlöny, 1938, 101—104; I. *Endre francia zárándokai*. Magyar Nyelv 1936, XXXII. 38. l. *Magyar humanisták Párizsban*. Minerva könyvtár XIX. Budapest, 1929.

⁶ Balázs Ilona, Bárczi Géza, Birkás Géza, Gáldi László, Győry János, Horváth János, Kardos Tibor, Király Ilona, Kniewald Károly, Machovich Viktor, Melich János, Pais Dezső és mások jeles dolgozataira gondolok.

tacio, Collacio reméljük még sok magyar diák nevét fogja a szerencsés kutatók keze alatt napvilágra hozni.

A nevek birtokában az identifikálás, a szerzői meghatározás kérdéséhez is hozzáfoghattunk. A magyar diákok pusztán nevén kívül *Magyarországi Sándor* személyében sikerült oly magiszterre akadnunk, kinek párizsi tanításait, a teológia tudomány voltáról tett fejtegetéseit idegen kortársa, az olasz *Prosper de Reggio* ágostonrendi szerzetes jegyezte fel.⁷ Diákjaink nem fecsérelték el hiábavaló vetélkedéssel a *Pré aux Clercs* mezején idejük, úgy látszik, a *Petit Pont-on* is hallatták szavukat, a vitatkozó hosszú tógás magiszterek között. *Magyarországi Sándor* egyelőre csak név, de idegen rendtársa idézi a középkori skolasztikus gondolat legnagyobb képviselői között, velük egy lapszálon, egy oldalon. Ott találjuk *Aegidius Romanus* társaságában, kinek írásának hatása alól *Küküllei János* krónikásunk sem vonhatta ki magát,⁸ ott szerénykedik neve *Duns Scotus* oldalán, a *Doctor Subtilis* közelében.

Magyar magisztert is találunk tehát a XIII. század nagy gondolkodói között, a skolasztikus renaissance fényében. Amidőn az európai gondolat épült, ennek tégláit magyar kézzel rakja le *Sándor mester*, megnyitva a *Miklósfia Miklósok*, a *Verebély Péterek*, a *Szigeti Istvánok* sorát, kik idehaza magas méltóságokban, franciaországi követjárásaikban fognak emlékezni fiatal éveik párizsi napjaira.

II.

Egyetemi környezet és irodalmi művek.

Az irodalmi művek szellemi háttérének elemzéséből sem mellőzhetjük tehát a skolasztika-filozófiai áramlatok, teológiai iskolák harcának figyelembevételét. A szerzők legtöbbje a *Faculté des Arts* vidám tagja volt, a diákság-klerikátus légkörében időztek.

Gondoljunk *Rutebeufre*, aki az egyetem életében a propaganda szerepére vállalkozott a „világi” katedrák védelmében, *Guillaume de Saint Amour* párizsi magiszter mellett törve palcát a kolduló rendekkel szemben.

Maîtres ès arts,
Décrétistes et médecins,
Vous les gens de Justinien,
Et autres anciens prud'hommes

⁷ Gábel Asztrik: *Magyarországi Sándor mester a középkori Sorbonne tanára*, Budapest, 1941. U. a.: *Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban*, Budapest, é. n.

⁸ Bartoniek Emma: *A magyar királyválasztási jog a középkorban*. Századok, 1936 (LXX), 380—381. 1

Comment laissez-vous en exil
Maître Guillaume?⁹

Jean de Meung, a *Roman de la Rose* írója is Szent Tamástól a *Summa contra Gentiles*-ben megtámadott averroista tételekkel kacérkodott, Abélard és Guillaume de Saint Amour iskolájával állt érzelmi kapcsolatban, ezért csipkedte a jakobinusokat,¹⁰ a fekete kápás dominikánusokat, vagy említsük Maistre Villon-t, a bolondos diákvilág legeredetibb képviselőjét, ki szomorúan tapasztalta a „nem mindig úr a klerikus” igazságát.¹¹

III.

A Vatikáni-kódex leírása.

A magyar diákok párizsi napjai, egyetemi élete után kutatva akadtam a vatikáni könyvtárban egy XIII. századi kéziratra, amely már teljességben magyar elme gyűjtése, részben, ahogy szerzői szerénységgel mondja, kompilációja, kódex, amelyen a párizsi egyetemi környezet teremte légköre a maga frissességében ömlik el. Szerény keretekben hozzájárul a középkori magyar szentbeszéd szerkezetének, technikájának tisztázásához, egyúttal szentbeszédeinknek a párizsi egyetemen keletkezett *Ars predicandik*hoz való viszonyának alaposabb megvizsgálására ösztönöz. Rámutat arra, hogy Párizst járt magyarjaink *Duns Scotus*, *Aegidius Romanus*, *Yves de Caen* társaságában nemcsak filozófiai mélységekbe szálltak alá, hanem a divatos *Ars Predicandik*, a szónoklás szabályait meghatározó művek szárnyán, az egyetemi oktatáshoz hozzátartozó szónoki műfaj párizsi gyakorlatára emelkedtek.

A párizsi egyetemi jellegű kéziratok átvizsgálásakor akadtam a *Pal. Lat. 460.* szám alatt őrzött kódexre, amelyet *Vatikáni-kódexnek* nevezek, magyar szavait pedig „vatikáni magyar bejegyzés”-nek.¹²

A kézirat oktáv alakú, 96 lapot tartalmaz, hártya, 140 × 185 mm. Kéthasábos, gótikus, *somma-s* betűk, *réclame*-mal. Több kéz munkája. — Fo. 1, a *Dk*, dedikáló kéz könnyen ír, ezt az előszót 1270—1320 közé datálnám, írása hasonlít a miniátoréra.

⁹ Léon Clédat: *Rutebeuf*. Paris, 1922, p. 83.

¹⁰ *Mélanges Mandonnet*. Paris, 1930, T. I. M. Gorce: *Le Roman de la Rose de Jean de Meun et son caractère universitaire*. p. 241.

¹¹ Szabó Lőrinc: *A szegény Villon Nagy Testamentuma*. Budapest, 92. l. „Toujours n'ont pas clers l'audessus.” *François Villon. OEuvres*. Edition critique par. L. Thuasne. Paris, 1923. I. p. 232.

¹² A kódexet Stevenson—Rossi: *Cod. Pal. Lat. Bibl. Vat. Romae*, 1886, T. I. 146. l. nagyon röviden írja le. Zsák J. Adolf: *Egy ismeretlen Vitéz-kódex*. Magyar Könyvszemle, 1907, 210. l. a Palatinus könyvtár régi házi katalógusa után idézi.

— I. kéz fo. 1v—4; 5—36; 38—44. szabályos sűrű XIII. sz.-i álló gótikus egyetemi alakú betűk. — II. kéz 4v., tüzetesebb vizsgálatot igényelne, vajjon azonos-e a fo. 30v. lapalji magyar és latin bejegyzés írójával. — A III. kéz 36—36v. kissé durva, valamivel későbbi, mint a XIII. századi törzsanyag írója. — V. kéz rendkívül hasonlít az I.-re, álló szűkített szabályos írás. — VI. kéz a 66—92v.-n dolgozott. A lap alján a bal sarokban, vagy fenn középen egész vékonyan jelzéseket találunk a rubrikátor számára. A nagybetűk elé is mindig odaírja minuskulával a megrajzolandó iniciálét. A másoló néha egész kolumnát kihagy és a következő folián kezd, nincs kizárva, hogy peciák szerint dolgozott. Réclame, néha az alsó jobbsarokban (fo. 16.), hiányra is figyelmeztet, pl. a fo. 49. alján, ahol *et ordinetur* jelzést találjuk, de a következő folió azonban már más szöveggel kezdődik.

A kézirat külső arca, paleográfiai sajátága a párizsi egyetem felé mutat. Sok apróságot találunk benne, amely *P. Destrez* korszakalkotó munkája a *Pecia* után megannyi áruló jel az egyetemi tűzhely felderítésében.

A *Chanson de Roland* neves paleografusa, az Archives Nationales igazgatója, *Ch. Samaran* hívta fel a figyelmet arra, hogyha valamely nagybetű (lettrine) előtt három pontot találunk, az a kézirat kizárólag párizsi munka lehet.¹³ Ugyanilyen három pontot és belőle kifutó kis szálat találunk a kódexünk 7. fol.-án, 34v.-on, a margón. Az előbbi sajátágot mutatja *Jean de Fribourg* kézírata, a *Summa confessorum*-ja.¹⁴ Párizsi sajátágok még a hosszúfejű *a*-k, a nagybetűket (lettrine) kísérő, fel- és lefutó filigránok, amelyek divatja 1270-ben kezdődik és 1320-ig tart. Ha az iniciálénak kiképzett nagybetű piros, a kísérő filigrán kék, ú. n. párizsi kék lesz, amelynek titkát félve őrizték a párizsi műhelyek. Ha a nagybetű kék, a kísérő filigrán cinóberpiros lesz.¹⁵

A külső paleográfiai megfontolás tehát a mellett szól, hogy a kódex törzsanyaga, különösen az I. kéz munkája a XIII. század harmadik felében készült Párizsban. A kéziratok kormeghatározása mindig hálátlan feladat. Ha a scriptor öreg volt és még a régi hagyomány megszokott vonalvezetése szerint írt, művét szívesen antedatáljuk. A kalligráfikus betűk pedig nem egy gyakorlott szemet csaltak már meg.

A kódexet *Mgr. Pelzernek*, a középkori kéziratok nagy szakértőjének, a vatikáni könyvtár szolgálatkész könyvtárosá-

¹³ Gábel Asztrik: *A középkori kéziratok identifikációja és lokalizációja*. Budapest, é. n. 15. l.

¹⁴ P. J. Destrez: *La pecia dans les manuscrits universitaires du XIVe siècle*. Paris, 1935. Pl. XVII.

¹⁵ Az *a* betűket v. ö. *Philippe* párizsi kancellár *Questioneseivel*; J. Destrez: O. c. Pl. I. a filigránokra vonatkozólag u. o. p. 54. és III. műmelléklet. (Pl.)

nak is megmutattam, ő is a XIII. század második felére helyezte kódexünket. Alábbiakban megkíséreljük a paleográfiai sajátságoktól eltekintve, pusztán belső szövegkritika alapján meghatározni mind a kódex korát, mind párizsi eredetét és mindez igazolni fogja azt a megállapítást, hogy a törzsanyag 1270—1290-es években íródott.

IV.

A kódex tartalma.

A kézirat az első lapon ajánlással kezdődik. A *Dk.*, dedikáló kéz könnyen futó írása különbözik a kódex törzsanyagát másoló hat kéztől és leginkább a rubrikátor betűstílusához hasonlít. Nem tartom lehetetlennek, hogy a törzsanyag elkészülte után írták.

Az előszó eredeti állapotában megnevezte a magyar szerzőt, de szerencsétlenségünkre, mint a Gyulafehérvári Glosszában is, az író nevét valamely barbár kéz nemcsak hogy elmaszolta, de valósággal kivakarta. Monsignore *Albareda*, a vatikáni könyvtár prefektusának lekötelező szívességéből a kritikus részt ultraviolet sugárak alatt kétszer is megvizsgáltam, de az átszüremlő betűket¹⁶ összefüggő névként nem sikerült elolvasni.

A szöveg „ajánlás” jellegű. Ha hiányzik is a magyar szerző neve, az idő viszontagsága a magyar *ungarus* jelzőt mégis megőrizte. Íme az előszó:

„Tisztelendő Atya, ... Szentségednek méltatlan .... (magyar) fia, valami kedveset kívánva alkotni, amivel Atyaságodat megörvendeztethetné, ezt a könyvet, amelyben néhány kedves kollációt, részint olyanokat, amelyeket szerény tehetségem járatlansága kompilált, részint olyanokat, amelyeket más barátaim mondtak tollba nekem, éber szellemmel gyűjtöttem össze a Te használatodra, alázatosan kérve, hogy ezt a könyvet, amíg és ahogy Tisztelendő Atyaságodnak tetszik, a küldőnek szeretetével, használni méltóztassa.”¹⁷

¹⁶ ...l. go .. fo ...

¹⁷ Reverendissime pater... ungarus, vestre sanctitatis filius quamquam indignus, cupiens vobis gratum aliquod exhibere, quo vestra paternitas valeat consolari. Librum istum in quo familiares quasdam collaciones tam de hiis quas ingenioli mei ruditas compilavit, quam de illis que per alios mihi familiares sunt dictate vigilantia sollicitudine congregavi, Vestris usibus studui destinare, supplicans humiliter quatenus eodem libello amore mittentis quomodolibet et quamdiulibet uti dignemini Pater Renverende.“ Fo. 1.

Az előző lapon ú. n. feuillet de garde-on későbbi kéztől találunk bejegyzéseket. Így a verso-n példákat, exempla-kat, amelyekre még visszatérek. *Quidam miles habens uxorem pulcherrimam...; Nota, quidam heremita orabat dominum...*

Az alábbiakban, az előszótól eltekintve, tőle függetlenül, egyedül a kódex XIII. századi törzsanyagára támaszkodva, tisztázni fogjuk a kézirat 1. egyetemi szentbeszéd jellegét, 2. magyar kéz munkáját, 3. párizsi eredetét, és e hármas eredmény mindenben igazolni fogja az előszót.

Az előszó után a beszédek Summariumát olvashatjuk. Húsvét utáni első vasárnaptól kezdve egész a XXIV. vasárnapig. Ez a tartalomjegyzék azonban nem egyezik a szentbeszédnek a törzsanyagban levő tényleges sorrendjével. XIV. *Querite* és a XVI. *Qui se humiliat* sorrendje fel van cserélve, a XV. *Qui se preoccupatus* meg, úgy látszik, hiányzik. A kézirat nem teljes voltát, amint említettem, a lapalji *réclame*-ok is igazolják. E hiányokat menti a kéziratban dolgozó hat kéz munkája, de az sincs kizárva, hogy különböző Exemplarból összeválasztva, peciák szerint dolgoztak.¹⁸

A kódexet lapozva, az első szentbeszéd nem a húsvét utáni I. vasárnap, ahogy azt az előszót követő (más kéztől való) jegyzék megkövetelné, hanem a Szent Szűzről szól.¹⁹ Ezt a beszédet szeptember 8-án mondhatták el, vagyis az egyetemi év kezdetén. Ismerünk egy másik, ugyancsak szeptember 8-ára mondott hasonló tételű beszédet, amelyet 1230—31-es egyetemi évben *Odo de Castro Radulphi* mondott el. Rendszerint erről az ünnepről szólóval kezdték meg az egyetemi szentbeszéd sorozatát, így figyelmünk az egyetemi szentbeszéd műfaja felé fordul.²⁰

Ugyancsak szeptember 8-ra írhatták a másik beszédet, *Fons ascendebat de terra*, amelyet a rubrikátor határozottan *De nativitate beate virginis* jelez. Ezután egész sereg beszéd következik részint a Boldogságos Szűzről, advent négy vasárnapjáról, karácsonyról, vízkeresztről, nagybőjtről, tehát magába foglalja a négy évszakot, amelybe az egyház az isteni cselekmények emlékét tárta a hívek elé.

A *Sermones de tempore* mellett a szentekről (*sancti majores*) is találunk beszédeket. Gyertyaszentelő, a Gyümölcsoltó Boldogasszony beszédeihez Szent Péter és Pál apostoloké²¹ csatlakozik. A közös *communis* rész is képviselve van a templomszentelés és a halálról szóló résszel egyetemben.²²

*

¹⁸ Az 1. lap alján ugyancsak találunk bejegyzést. *Exemplum. Nota* (narra?) *quod quidam frater laycus devotus orabat...*

¹⁹ *De beata virgine, Maria optimam partem elegit...* Luc. X. tétellel. Fo. 1v.

²⁰ A. Callebaut: *Le calendrier parisien des prédications universitaires de l'année scolaire 1230—31*. Arch. Franc. Hist. 1933 (XXVI.), p. 543.

²¹ *De purificatione...* fo. 2v. 82.; *In visitacione...* 65v. *De S. Petro et Paulo...* 65vo.

²² Fo. 67—82-ig a *Communis* rész; *Sermo generalis et in die mortis* fo. 64; *De morte* 84; 86vo.

A középkori szentbeszéd felépítése elsősorban attól függött, hogy ki számára mondták el, ez a leglényegesebb kérdés a szentbeszédek stílusának kritikájában.

Ha a szónok az írástudó diákokhoz, *ad clericos* beszélt, a tudomány illata fogja átjárni beszédét; másképen építi fel szerkezetét, ha a néphez *ad populum* beszél, ekkor közvetlenebb, néha tréfás és kizárólag a gyakorlatiasságot tartja szem előtt. A középkori szentbeszédekről elhangzott magyar bírálat, sajnos, sokszor egyforma mértéket állított fel a sokszínű és lényegében különböző beszédek megítélésében. Azt szerette volna, ha *ad clericos* beszédeket, melyeket pedig nem ismert föl, napjainkban megkívánt lüktetés, a képeknek színes változatossága járta volna át.

A francia szónoki iskolák teljes tudatában voltak annak, hogy máskép kell beszélni a hívőknek, kik Isten szeretetében izzanak, máskép a tőle elfordultaknak; máskép a klerikusoknak, máskép a paraszti uraknak, máskép a szegénynek, máskép a gazdagnak, mindegyiknek a maga módján.²³

A vatikáni szentbeszédgyűjteményt magyar szerzője nem a nép, nem a hívők világi gondokban tépelődő seregének írta. Tárgya, a beszédek felépítése, gondolati emelkedettsége, mind azt hirdeti, hogy tudós deákság, a teológiában jártas klerikátus számára készült. Az elszórt piros bejegyzések még inkább megerősítik ezt az állítást. Három beszéd elé is odaírja *et ad Religiosos, Sermo ad Religiosos*. Beszéd a szerzetesekhez.²⁴

E gyűjtemény tehát főleg egyetemi közönség számára készült, ezért hivatkozik magyar glosszás szentbeszédeiben *Tholomeusra*, a csillagok járásának ismerőjére, *Galenusra*, az orvosok tekintélyére, *Justinianusra*, a jogászok kedvencére, mert hallgatósága a négy fakultás deáksága köréből került ki.

V.

A francia Artes Predicandi-k.

A szentbeszédeknél a legnehezebb a műfaj kérdésének meghatározása, mert a szentírási szöveggel egyformán induló

²³ A középkori szentbeszédről, különösen a XIII. századi szónoklás történetéről mindmáig legkiemelkedőbb és legkitűnőbb munkát A. Lecoy de la Marche írta *La chaire française au moyen-âge*. Paris, 1886, p. 207. és passim. Gyakran fogom idézni. V. ö. U. a. *La société au treizième siècle*. Paris, 1880, p. 233—286. Le sermon.

Ço doit bien esgarder li precheres à quele gens il parole e qui il lor die; car ne en une manière, ne en une affaire ne doit hom mie à tote le gent parler; car autrement doit hom parler as prodomes qui sunt entendant e servent en l'amor de Deu. Autrement à cals qui de l'amor Deu sunt negligent autrement as clers, autrement as laiz, autrement as pources, autrement as riches, chascun en sa manière. Ms. fr. 13.316. fo. 166. után Lecoy de la Marche. o. c. 207.

²⁴ F. 50v.; Fo. 90; Fo. 91.

beszédnek csak a „laikus“ előtt látszanak hasonlóknak. A *homiliát* lassanként a *sermo* szorítja ki, amely a XIII. században egyeduralkodó lesz. A beszédben a *sermo*-nak is több válfaja van, a szerint, hogy, 1. klerikusok, vagy 2. hívők előtt mondták el őket. A klerikusok előtti prédikációt részben a) reggel *in mane*, részben b) délután *post prandium* mondták. Így a liturgia is kétféle beszédet ismert, amelyek az ünnepről szóltak, ezeket a mise keretén belül adták elő (*preconium* = *prône*), vagy amelyeket más alkalommal, az egyetemi életben pl. délután mondtak, ez utóbbinak neve *collatio*.

A szentbeszéd felépítése szigorú előírások szerint történt. A szabályok gyűjteményeit, a csaknem kivétel nélkül párizsi magiszterek által készült *Artes predicandikban* találjuk meg. Az *Ars predicandik* legnagyobb része még kiadatlan, pedig sokat tudnának beszélni a középkori magyarnyelvű szentbeszéd szerkezetének kialakulásáról.²⁵

Legtöbbje francia szónok volt, kik színes mintákat, érdekes példákat tártak hallgatóik elé, hogy gazdag anyaggal megteremtve térjenek hazájukba, szóródjanak szét a világ minden tájára.

Guibert de Nogent, *Alain de Lille*, *Jacques de Vitry*, *Etienne de Bourbon* adták a szellemi táplálékot és szabták meg a középkori szónoklat megkövetelte kánonokat.²⁶

A középkori beszéd előtt állva, legelső feladatunk legyen a jelleg megállapítása. Addig sohasem fogjuk azokat megérteni, míg a szónok lelkületébe nem helyezzük magunkat. Gondoljuk meg, a középkori szentbeszédek azért mondták el, hogy a lelkeket az örök haza számára megnyerjék, ezt pedig azokkal a módszerekkel (fölosztás, alosztály, felsorolás) érték el, amelyek az akkori, tehát a XIII. századi tudomány lényegét alkották és módszerileg erőseknek bizonyultak a mindig tusakodó ész a jobb belátás útjára terelni.²⁷

A magyar szónok munkája, amint látni fogjuk, hű tükröz ezeknek a párizsi egyetem légkörében fogant *Artes predicandiknak*, beszédei kidolgozásában kora divatos módszerét követte.

²⁵ A Nemzeti Múzeumban kéziratban megvan *Alain de Lille Summa de arte predicandi*-jének kb. VIII. fejezete. É. Bartoniek: *Codices Latini medii Aevi*, Bp., 1940. no. 392. ff. 19–40. V. ö. Migne P. L. CCX. p. 111–198, ez az egész traktust tartalmazza.

²⁶ *Guibert de Nogent* † 1124, *Liber quo ordine sermo fieri debeat*. P. L. CLVI. col. 21; *Alain de Lille* † 1202. L. 25. jegyzet. *Jacques de Vitry* † 1240, *Sermones de tempore*; *Étienne de Bourbon* † 1260, *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus*. Lásd: M. Davy: *Les sermons universitaires parisiens de 1230–1231.*, Paris, 1931, p. 29.

²⁷ Az egész kérdést élelátással és szigorú logikával világítja meg E. Gilson: *Michel Menot et la technique du sermon médiéval*. dolgozatában. *Les idées et les lettres*. Paris, 1932, p. 93–154.

VI.

A thema és prothema.

Az egyetemi szentbeszédeknek szigorú és kérlelhetetlen szerkezetű felépítése van, amelynek szabályos kibontakozása adta meg a hallgatók logikai örömét. A vatikáni kódex valamennyi beszéde szentírási idézettel kezdődik, ez a tétel a thema. Az Artes predicandik szerint szentírási idézetre kell mindent alapozni, mert a Szentírás hitünk alapja, gyökere és éltető napja. A thema választása igen fontos volt a klerikusok előtt. Midőn Magyarországi Jakab Orléans-ban, az egyetem székhelyén a pástorkeresztesektől körülvéve 1251 táján beszélni kezdett, az eseményt elbeszélő krónikás szemére vetette, hogy nem tűzött ki maga elé semmiféle tételt. „Midőn a felülmondott mester nyilvánosan prédikálni kezdett, *nem tűzött maga elé semmiféle tételt*, hanem számtalan kimondhatatlan csúnyaságot kezdett dörögve okádni.”²⁸

A thema után újabb szentírási szöveg következett, amelyet *prothemanak* neveztek. Ezt eddig nemigen vették figyelembe, pedig igen jelentős szerkezeti szerepet játszik. A prothema kapcsolja a szentírási szöveghez a megkívánt imádságot, az isteni kegyelem hatékonyságáért szóló könyörgést.²⁹ A szónok művészlátása abban állt, hogy olyan prothema-szöveget találjon, amely a themához símul, idomul és mesterkéeltség nélkül lehetővé teszi az Istenhez intézendő fohász vagy ima zökkenő nélküli bevezetését.³⁰

A prothemát tehát bevezetni nem volt a legkönnyebb feladat, azért örömmel sóhajtott fel a szónok, ha e feladatát a kritikus hallgatók előtt sikerrel oldotta meg. A vatikáni beszédgyűjtemény magyar szerzője ismerte ezt a nehézséget, látta mások fejtörését, szem előtt tartotta mások igényét, azért az 56. lapra piros betűkkel írja oda figyelmeztetőül: Jó altétellel! *Bonum prothema!*

²⁸ Cumque magister memoratus in propatulum predicaturus ascendisset, nullum thema prefigendo, coepit multas irrecitabiles abusiones rebuando ebullire. Matth. Parisiensis. *Hist. Major*, 1684, p. 711.

²⁹ Secundo oportet subungere prothema, quod sic dictum est, quia est propter principale thema, et utrumque (t. i. a thema és a prothema), debet esse ex aliqua auctoritate sacri Canonis, maxime thema, quod semper debet esse de verbis Biblie sumptum. Assumitur autem prothema, ut per ipsum fiat quedam via ad divinum auxilium impetrandum, implorandum, quod necessarium est propter sequencia... Premittatur ergo prothema, ut divina gracia et sapientia impetrentur? post hoc vero repetendum primum thema. Bibl. Mazarine, Ms. 569. f. 82. után E. Gilson: O. c. 103.

³⁰ A középkori magyar szentbeszéd technikájára külön tanulmányban fogok szólni, most csak röviden ismertetem, hogy a magyar szónok egyetemi képzettségét és jártasságát igazoljam.

VII.

A kódex egyetemi szentbeszéd jellege.

A párizsi tanulmányokhoz, a magisteri tevékenységhez a beszédek szorosan hozzátartoztak. A teológia mesterének, tanárának hármas feladata volt: 1. előadni, legere, *lectio*; 2. vitákat irányítani, disputare, *disputa*; 3. szónokolni, predicare, *predicatio*. A középkori képes gondolkodás, *Pierre Cantor* szavával, a tanítást épülethez hasonlította, amelyben az előadás (*lectio*) az alap, a vita a falak, és mindennek betetőzője a szentbeszéd. A szentbeszéd szerkesztése tehát vizsgák programjához tartozott.³¹

Az egyetemi szentbeszédgyűjtemények rendkívül fontosak tehát, mert egyrészt felvilágosítást adnak az egyetemen szereplő tanárokról, másrészt bepillantást engednek az egyetem életébe. Sokszor azt is elárulják, hol mondotta a szónok a beszédet. A legtöbbjét, ahogy az 1230/31-es gyűjteményből megtudjuk, a dominikánusoknál, a Rue Saint Jacques-on, franciskánusoknál, Szent Viktor apátságban, Saint Germain des Prés, Sainte Geneviève-ben tartották, ezek voltak az egyetemi összejövetelek kedvelt színhelyei.

A vatikáni beszédek bevezetése elárulja, hogy 1. az a deákságnak, klerikátusnak készült. A jó szónokról, a Szentlélek tüztől átjárt lelkekről beszélve, hivatkozik is a szónok-elődökre: tales fuerunt antiquitus *antecessores nostri* predicatorum nec mirum sermo quidam eorum erat igneus. Ilyenek voltak hajdanában a mi szónok-elődeink, nem csoda tehát, ha beszédük izzó volt.³²

2. Segédkönyv jellege van, fölhívja a figyelmet a jó al-tételre, *bonum prothema*, tehát az Artes predicandik keletkezésének korában vagyunk.

3. A kézirat a beszédeket, akárcsak a Löweni-kódex, *collación*nak nevezi. Vizsgáljuk meg közelebbről, mi volt a colláció jelentése az egyetemi élet keretén belül.

VIII.

„Quasdam collationes.“

A párizsi diákélet legnagyobb veszélye a lustaság és ennek szülőanyja, a „szünetek“ voltak. A diákok visszariadnak a legkisebb munkától, panaszkodik egy kortárs, idejüket korcsmák-

³¹ Praedicatio vero, cuius subserviunt priora, quasi tectum est tegens fideles ab aestu, et a turbine vitiorum. P. L. CCV. 25. V. ö. Davy: o. c. 24.

³² Fo. 8lv. A francia közmondást tartalmazó beszédben.

ban töltik, légvárakat építenek maguknak,³³ castella in Hispania, ezekből sohasem lesz haszna a kereszténységnek.

Az előadások szünetelése alatt a diákok ide-oda ténferegtek, ahogy Rutebeuf vetette szemükre:

Et par chaque rue il regarde
Où il verra belle musarde;
Partout regarde, partout muse.
Son argent part, sa rube s'use,
Et c'est tout à recommencer:
Il ne fait point bon là semer.

(Dit de l'Université de Paris.)³⁴

Az egyedüli orvosságot a délutáni szentbeszédekben, az elfoglaltságot jelentő collációkban látták az illetékesek. A csálékony estéket, a „vesprée“-ket ilyen collációkkal akarták kitölteni. Ezeket, amint Humbert de Romans dominikánus krónikás is írja, Jordanus de Saxonia generális vezette be a párizsi iskolákban, ki nem nézhette, hogy szünetnapokon délután a diákok szabadon csavarognak, *pro libito vagari*.

A colláció tehát az egyetem ambitusába vezet bennünket és megerősít a vatikáni kódex egyetemi kézirat jellegéről, mert az előszóban kifejezetten megnevezi műfaját: *quasdam collaciones*. Magasabbrendűséget, felülemelkedettséget képvisel e gyűjtemény, mert szerzője, a szerzetesek rétegéből kiemelkedve, mintagyűjteményt, prédikáció-antológiát akart nyújtani.

A collációt tehát szünetnap mondták. Mihelyt a teológiai fakultásnak ünnepe volt, vacat, azonnal beiktattak egy beszédet délutánra. Az egyetem statútumai a legrészletesebben kidolgozták a colláció-mondás kötelezettségének szabályait.³⁵ A reggeli beszédet a magisternek, tehát a tanároknak kellett elmondani. Ez a szokás egész a XIV. század végéig érvényben volt. Ha a koldulórendekből saját templomában beszélt valaki, akkor neki kellett a délutáni collációt is elmondani. Ha más szerzetházban tartotta beszédét, pl. domonkosrendű a ferenceseknél és fordítva, akkor nem volt köteles a délutáni collációt elmondani, hanem a bacallaurus, vagyis a tanítványoknak kellett tanáraikat helyettesíteni.³⁶ Az, aki a délutáni collációt

³³ V. ö. La Fontaine: Quel esprit ne bat la campagne,
Qui ne fait châteaux en Espagne?
(La laitière et le pot au lait.)

Az idézet Lecoy de la Marche: o. c. 463.

³⁴ Clédat: O. c. p. 72.

³⁵ Item nota, quod quando theologi habent aliquod festum, quo ipsi non legunt, licet in illo festo legatur in aliis facultatibus, nichilominus in illa die fit sermo de mane, et collatio in vespere in Cordigeris vel in Jacobitis. *Chart. Univ. Paris*. II. 1. p. 692.

³⁶ Item nota, quod quando unus magister in theologia, qui est de ordine Mendicantium, facit sermonem in mane in Universitate in domo

mondotta, ugyanazt a témát kellett, hogy válassza, ami nem kis feladat volt, mondjuk egy kezdő számára.³⁷ Ezért eskették meg a baccalaureusokat, mielőtt vizsgájukat letették volna, hogy legalább egyszer egy évben collációt mondanak, ha erre kijelölik őket, és ha ezt nekik két hónappal előre megmondják.³⁸ Képzeljük el: az egyetem színe-java, magiszterek, társak előtt kellett beszélnie a kezdő borostyánkoszorús teológusnak, mégpedig ugyanarról a themáról (most már tudjuk, mi az), mint délelőtt. Nehéz volt új felosztást, új gondolatokat, új szerkezetet kitalálni, ezért volt nagy keletjük a szentbeszédgyűjteményeknek. Ezek voltak tehát azok a collációk, amelyeket a magyar szerző éber szellemmel gyűjtött össze.³⁹

IX.

Reportata, jegyzet jelleg.

A magyar szónok nem minden beszédet tulajdonít magának. Némelyekről azt állítja, hogy úgy mondták tollba neki.⁴⁰ A beszédek maguk is vázlagszerűség benyomását teszik, ez arra enged következtetni, hogy hallás után készült jegyzetekből állították össze.

A szónokok, *Jean de Saint Gilles* dominikánus mesterrel az élen, gyakran bíztatták a tanítványaikat, hogy a beszédek „ne csak a quaterniókba (füzetbe), hanem a szívükbe is véssek be”.⁴¹ A beszédek lejegyzésére az egyetemnek külön másolói is voltak, kik jóváhagyott exemplárok után dolgoztak, ebből az egyetem később valóságos monopóliumot teremtett magának. A Sorbonne, Saint Victor apátság könyvtárnak szép számmal voltak ilyen szentbeszéd-jegyzetei, amelyeket nagy haszonnal gyümölcsöztettek.

A beszédek egész seregét írták le *de auditu*, vagyis emlékezet után. *Robert de Sorbonne* beszédeiről azért mondják *Sermones relati a magistro Roberto*. Ezeknek a jegyzeteknek

Ordinis sui, ipse tenetur eadem die facere collationem. Sed si faciat in domo alterius religionis sermonem de mane, tunc non tenetur facere collationem. *Chart. Univ. Paris.* II. 1. p. 692. n. 14.

³⁷ Tunc ille qui facit collationem post prandium debet accipere illud thema in collatione, quod assumptum fuit per prelatum vel per magistrum qui fecit sermonem eadem die. U. o. n. 17.

³⁸ Qui cursores antequam admittantur, jurabunt per se vel per alium ad minus semel in anno unam collationem facere, si sibi assignetur, et quandiu erunt in studio, et fuerit eis significatum per duos menses ante. U. o. p. 699. n. 26.

³⁹ A Löweni-kódex latin szövegében olvastam f° 81. Hic scribas aliam collationem loco istius.

⁴⁰ Que per alios mihi familiares sunt dictate. F. 1.

⁴¹ Dico vobis scholaribus: ponite vos in cordibus vestris, nisi in quaternis, sermones istos. B. N. Nouv. Acqu. lat. 338. f. 9.

reportata volt a neve, aki készítette, az volt a reportator.⁴² Az egyetemi kéziratok között tehát a *reportata* egész külön műfajt foglal el, különösen ha meggondoljuk, hogy a reportátákat át is nézték a szerzők, akár ma az egyetemi tanárok a könyomatos alá kerülő jegyzeteket. Így nem egy *reportata* a tanár feljegyzéseit, javításait őrizte meg számunkra. A reportatáról a legelmésebb cikket Mgr. Pelzer írta Duns Scotusnak párizsi jegyzeteivel kapcsolatban. Vigyáznunk kell, amelyeket néha glosszáknak nézünk, azok az előadó tanár javításai. Nem egy esetben vagyunk tanúi, amidőn a tanárok tiltakoznak a meg nem bízható jegyzetek forgalombahozása miatt.

„Harmadszor — mondja Gérard d'Othon, a franciskánusok generálisa 1333-ban — tiltakozom és semmisnek tartom mindazt, amelyet akár előszóból, akár írásból jegyeznek le szavaim után, jelen füzetén kívül, amelyet mintapéldányként kiadok.”⁴³

Igen gyakran a másoló diákok is tanúságot tesznek a reportációról. *Gui de Perpignan* tanár magyarázatának átírása mellé odajegyzi egyik hallgatója: „erről sokkal több van nekem papírra vetve, amelyet az előadáson jegyeztem”.⁴⁴ A középkori könyvterjesztés romantikus elgondolása csak Ex Libris-szerű barátot képzel el, amint kézirat fölé hajolva görnyed munkáján. A könyv sokszorosításának az egyetemi stationariusokon kívül számtalan módja volt és egy kézirat megítélésében ezeket a körülményeket (tanítvány készítette *reportata*, tanár átnézte és exemplar hitelességével bíró *reportata* stb.) a legnagyobb körültekintéssel kell figyelembe venni.

Azoknak a beszédeknek nagyrésze, amelyeket a magyar szerző nem mond a magáénak, szintén reportáció jelleggel bírnak. A reportator csak a beszéd lényeges részét írja le, a vatikáni kódex is a beszédeknek csak gondolati vázát adja. A reportatort csak a disztinkciók feltüntetése érdekli, vagyis ami a lényeg, a velő. Azért tehát addig ne vádoljuk szárazsággal a predikátort, míg meg nem győződünk a kézirat *nem reportata* volta felől.

Hogyan kell értelmezni a magyar szónok „mihi sunt dictate” kifejezését? Láttuk, hogy a szentbeszédeket szorgalmasan jegyezte a diákság, *Guillaume de Mâcon* körül a tanulókon kívül a hivatásos másolókat is megtaláljuk.⁴⁵

⁴² Lecoy de la Marche: o. c. 328.

⁴³ Tertio protesto quod quecunque reportabuntur verbo vel scripto de dictis meis preter illa que in quaterno presenti quem pro exemplari dabo habeo non dictis et ea non reputo dicta mea nec ex mea intentione dicta. Pelzer: *Le Premier livre des Reportata Parisiensia*. Louvain, 1924. Annales de l'Institut Supérieur de Philosophie (1924). 453—553.

⁴⁴ De ista materia plus habeo in papiro meo quod reportavi in scolis. Pelzer: O. c. U. o.

⁴⁵ Et illa scripta fuerunt per multos scolares et tabelliones quos ad hoc miserimus... Ms. lat. 3120. Lecoy de la Marche: O. c. 329.

A beszédek tehát a magyar szónok vagy maga jegyezte le idegen mesterek lábai előtt ülve, vagy az egyetem által forgalomba hozott szónoki gyűjteményekből, diktálás után állította össze. A beszédek nagyrésztében hiányzik a prothema, a fohászkodás; ez is arra mutat, hogy jegyzettel állunk szemben, reportatával.

A vatikáni kódex az egyetemi kézirat, colláció-műfaj után tehát újabb sajátossággal gazdagodott, a *reportata* jelleggel.

X.

Példák.

A középkori beszéd vége felé a hallgatóságot példával, *exemplával* vidámították fel. Vatikáni kódexünk alig mond ilyen példát, az egész gyűjtemény mintha tudomást se venne az épületes történetek, példák, anekdóták üdítő voltáról.

Ennek kettős oka van: 1. a reportata jelleg, ahol a példákat legritkábban, vagy csak felületesen jelölték, pl. *Narra de illo viro bono...*; *Narra mala et infidelitates quae proveniunt de tabernis...*; ⁴⁶ 2. a XIII. század előtt ritka volt a példa. Azok, akik valamivel később használták a kódexet, már a címlapjára is példát jegyeztek fel, ezenkívül a belső „feuille de garde“-ra is kettőt. Ez is azt mutatja, hogy kódexünket a XIII. század utolsó harmadában írták. ⁴⁷

XI.

Felosztások.

A thema és a prothema után következik a szöveg erkölcsi és teológiai magyarázata, a *De dilatione sermonum*, a beszéd kifejtése című traktatusokban előírt szabályok szerint. Ezt rendszerint felosztás, érvelés, szentírási szövegek konkordanciája révén érik el. A felosztás lehet *extra* vagy *intra*, a szerint, hogy nép vagy klerikus előtt beszél-e a szónok. A külső felosztás azt jelenti, hogy a szövegtől magát szabaddá téve indul ki, és így világítja meg a felosztás alapját. Kódexünkben belső felosztást, *divisio intra*-t találunk, amidőn a felosztás a rendelkezésre álló szöveg kifejtéséből indul ki. ⁴⁸

⁴⁶ Ms. lat. 15954. Lecoy de la Marche. O. c. 330.

⁴⁷ F. l. *Exemplum. Nota (narra?) quod quidam frater laicus orabat frequenter.* .; Belső lapon: *Quidam miles habens uxorem pulcherrimam... Nota quidam heremita orabat dominum...*

⁴⁸ Szent Bonaventura megállapítása: *Hoc viso sumatur divisio intra vel extra in themate assumpto secundum exigentiam auditorum. Aliter enim dividendum est cum clero, aliter cum populo predicatur, cum ab*

A felosztás technikájában nagy szerepet játszik a szónoklás középkori szabályaiban kulcsnak nevezett tényező, amely a Gyulafehérvári Glosszákkal kapcsolatban tisztázhat egy-két problémát. A „kulcsok” jelentőségét a középkori beszédben E. Gilson, a Collège de France tanára hangsúlyozta először. Ha már egyszer a középkori prédikátor használta, akkor nekünk, kik műveiket vizsgáljuk, ugyancsak illik ismernünk.⁴⁹

A kulcs oly eszköz, amely nyit és csuk. A témában közölt szentírási szöveg kulcsa tehát olyan felosztási eljárás lesz, amely a szöveg értelmét „kinyitja”, kitárja és egyúttal jelentését tökéletesen kimerítve, be is „zárja”.

Vagyis akinek a kezében van a „kulcs”, az napvilágra hozhatja a szentírási szöveg egész tartalmát, amelyet a felosztási kulccsal mintegy kinyit, és kimerítve jelentését, be is zárja. A szentírási szöveg felosztása határozta meg előre a részek számát és rendjét, ebben állt a beszéd egész művészete. Mivel a szentírási szövegben az előadandó tanítás teljessége benne van, így a beszéd sikere attól függött, hogy mennyire áll összhangban az alkalmazott fölosztás a szentírás szövegét tartalmazó tétellel. A kulcsok tehát a fölosztás értelmét nyitják ki, és miután kimerítették azt, be is zárják.⁵⁰

A legszívesebben alkalmazott felosztási mód, amely a legjobb kulcsot is adta, a *divisio per verba*, mert kevés szóval tudta összefoglalni az evangélium értelmét és a szónok emlékezetén is tudott segíteni. Íme a Gyulafehérvári Glosszák jelentősége („hivatalos” neve *claves*-kulcsok), az egyetemi tűzhelyekről útnak indult *Ars concionandi* fényénél.⁵¹

A *divisio per verba*, a szavak szerinti felosztás előnye volt, hogy a konjugáció és deklináció segítségével új esetek egész sorát tudták kicsiholni, ami által szándékolt prózaritmusra tettek szert.

illis acutius ab istis tardius capiatur. Ideoque dividendum est extra, cum predicatur populo. *Ars concionandi*. St. Bonaventura. *Opera omnia*, Quaracchi. IX. (1901.) 8.

⁴⁹ E. Gilson: O. c. 118 és köv.

⁵⁰ Possunt autem et debent hic poni et fieri *claves*, et in omnibus ubi talis modus dividendi servatur... Vocantur autem *claves*, quia divisionis factae aperiunt rationem et ejusdem sufficientiam claudunt... Ideo summopere est in omni artificiali divisione et subtili distinctione hoc servandum; alioquin praedicantis sermo nec pulchritudinis nec artis ratione fuigebit. St. Bonaventura *Ars concionandi* I., 4. p. 9. E. Gilson: O. c. 119.

⁵¹ Haec sunt *claves* divisionis praedictae (scil. per verba) et modus iste utilis est maxime, cum quis de toto Evangelio praedicat sive Epistola, pro eo quod in paucis verbis potest claudere evangelicum sensum et memoriam labilem adjuvare. *Ars concionandi* I. 11. p. 11. E. Gilson: O. c. 120.

A vatikáni kódexbe a *magyar kéz* a margóra szintén beír ilyen disztinkciókat:

Nota alius est qui credit dominum	dominum credunt infideles
alius est qui credit in domi-	in dominum credunt fideles
num	
alius est qui credit domino	sed domino credunt soli
	perfecti quia totaliter
	adherent domino. ⁵²

A középkornak megvolt a maga eszköze, hogy a disztinkcióknak alkalmazását elősegítse, megkönnyítse. Ezek bizonyos repertóriumokban, betűrendes sorrendben álltak a szónokok rendelkezésére, csak fel kellett ezeket a disztinkció-gyűjteményeket csapni és a szónok megtalálhatta a keresett fölosztást. *Mauritius Anglicus* 1111 kifejezésnek adta meg a betűszerinti és misztikus értelmezését. Ilyen disztinkció-repertóriumok nálunk is lehettek forgalomban. A Gyulafehérvári Glosszák Jézus nevééről szóló archrostikonjának forrását kutatva, Nyirkállói Tamásnak tulajdonított *Stilus curiae sub Mathia rege* kéziratára mutattak rá.⁵³ Valójában mind a kettő közkezen forgó szentbeszédmintákból származott. A Gyulafehérvári Glosszáról azt mondják, hogy beszédvázlatok. Ez csak a II. és III. esetében fogadható el, akkor is a középkori szóhasználatú *claves*, *kulcsszerű disztinkció* jelentésében. Az I. első disztinkció nem lehet beszédvázlat, mert ez a disztinkció Jézus nevééről szóló latin beszédben nincs is benne, csak a margóra van írva. Más beszéd hallása, vagy mintagyűjtemény lapozgatása közben akadt erre a jó kulcsszerű disztinkcióra, leírta, hogy az ugyan-ezen témáról szóló beszédet már ezzel a felosztással tarkítsa, vagy e szerint készítse el.

A skolasztikus szentbeszéd úgy van felépítve, mint egy katedrális, a nagy érvek, felosztások, mint magasba törő támfalak szökkentik a kifejtet felé a könnyen hajló osztályozások árkádját. A mi esztétikánk unalmasnak találja a subdivíziók útvesztőjét, ők pedig a felosztások ritmusában csodálták a nagy egységnek visszaütő erejét.

Vatikáni kódexünk számtalan divisióival nem megindítani, hanem tanítani akar. Nem a szavak szépsége mérte a szónoki súlyt, hanem a gondolatok nehézsége és a használhatóság, a repertórium jelleg kidomborítása. Ezek a beszédek, akárcsak Szent Bonaventuráé, *non facundia verbis, sed sententiis metienda est*.

⁵² A magyar kulcsdistinkcióval egy margón. F. 30. v.

⁵³ Dézsi Lajos: Magyar Nyelv, 1913. 183. l.

XII.

Magyarnyelvű bejegyzés.

A Vatikáni kódex feketevasárnap i prédikációjában a szónok az Úrnak az igazságról mondott szavaihoz fűzi fejtegetéseit. *Ha igazságot mondok néktek, miért nem hisztek nekem.* Ján. VIII. 46. A magyar bejegyzést, a beszédnek magyarul visszaadott bővített „kulcs”-át ennek a margóján találjuk meg. Mindenkinek a saját képességében hiszünk, és mivel Krisztust, a lelkek orvosát visszautasítják, azért panaszkodik Ő, mondva: *ha igazságot mondok nektek* stb. Hiszünk a zsoltárosnak (?) a betűk elrendezésében, Aristotelesnek (?) a hamisság megjelölésében, Tholomeusnak a csillagok járásáról (t. i. mondottakban), Justinianusnak az ügyek meghatározásában, így mindenkinek, még az asszonyok mesterkedésének és hitvány (rongyai)ak) fondorlatainak is.⁵⁴ És mivel Krisztus járatos a lelkek tudományában, nem hiszünk neki, ezért méltán panaszkodik. *Ha igazságot mondok* stb.

Az igazság mesterének eljövedele előtt az emberek

félénkek és némák
hajthatatlanok és kemények
vakok és félrevezetettek voltak a bálványimádás
által.

Félénkek és némák az isteni nagyság hirdetésében;
Hajthatatlanok és kemények az isteni titok meg-
értésében,

ezért az igazság Tanító Mestere a fent felsorolt három dolog
ellen hármat tesz

Eliminat fallaciam
Animat ad audaciam
Increpat duriciam.

Ezt a három felosztást külön is bekeretezik, úgy a felső margó felől, mint magában a szövegben. Ez az egész felosztásnak a *nyitó kulcsa*, mert teljesen kimeríti a szöveget, értelmét megvilágosítja és be is csukja.

1. Si veritatem dico... *Aki igazságot mond, az egyúttal*
Eliminat fallaciam, *elűzi a hamisságot.*

⁵⁴ A kézirat Fol. 30. v. op'cla rövidítését *opuscula* és *opercula*-val lehetne feloldani.

Operculum, i = födél, v. ö. cooperculum > coperclo > covercle > couvercle; Lat. pop. *copercellum* e. h. cooperculum > XII. s. Covercel = takaró, bútorok befedésére való szövet. (Hatzfeld—Darmesteter: *Dict. Langue Fr.* 578.)

2. Dico vobis Quare... Mondom néktek, miért nem hisztek nékem... szavakkal pedig *feléleszti bátorságunk, korholva hitetlenségünk*.

Ez tehát a kulcsdisztinkció, amely a szentírási idézet teljes tanulságát szemünk előtt megnyitja és egyúttal magába is zárja. Ezt fogja a könyvet lapozó magyar diák, tulajdonos, vagy szónok magyarra fordítani, mégpedig szabadon, a magyar szavakkal új, szabatosabb kulcsdisztinkciót állítva fel.

A hamisságról, bátorságról, keménységről szólva amaszt týltia, emezt coroltýa (toroltýa?), koncatýa (kontatýa?), bátorságunk pedig batorohtýa,

týltia
coroltýa
batorohtýa
koncatýa

négy magyar szó, a három disztinkciónak nem fordítása, hanem új szerkesztése.⁵⁵

A helyes olvasás kérdésére még visszatérek. A kéziratban a c nagyon hasonlít a t-hez, így ilyen olvasás, mint:

týltia
toroltýa
batorohtýa
kontatýa

tüzetesebb vizsgálatot igényel.

— Animat audaciam per veritatis annunciacionem subjungens
Dico

= Increpat duriciam per incredulitatis exprobrationem *conclu-*

⁵⁵ Et quia Xristus peritus est in scientia animarum nec sibi creditur ideo merito conqueritur Dominus. *Si veritatem dico etc.* Ante adventum magistri veritatis erant homines *timidi et muti*, erant homines *inflexibiles et duri, excecati et seducti* per vana idolorum sacrificia.

Timidi et muti ad predicanda divina magnalia,

Inflexibiles et duri ad intelligendum et ad suscipiendum divina misteria

et ideo magister veritatis *contra hec tria in verbis proponitis*

(t. i. -timidi et muti

-inflexibiles et duri

-excecati et seducti)

tria facit

Eliminat falaciam

Animat ad audaciam

Increpat duriciam

Eliminat fallaciam per veritatis positionem premittens

Si veritatem

dens quare non (Fo. 31. *creditis mihi.*)

- Veritatis positio est contra fallacitatem
- Ejusdem annuntiatio contra timiditatem
- Duricie exprobratio contra infidelitatem F 31.

Mi ez a négy magyar szó? A feketevasárnapi beszédnek a kulcsa, a leglényegesebb disztinkciója, amely a latin *claves*-t kiegészíti, mert a háromsoros, három gondolatot tartalmazó kulcsot négy igével, *memoriam labilem* segítő szavakkal fordítja le.

Eliminat fallaciam $\sim$ tiltja; animat audaciam $\sim$ bátorohtja; increpat duriciam $\sim$ konkatja. De honnan vette a negyedik szót: *koroltja*? Az *increpat duriciam* kifejezéshez fűzött megokolásból: *Increpat duriciam per incredulitatis exprobrationem*, megkongatja keménységünk, a hitetlenség korholása által. Itt találta az *exprobratio* = *korholást* jelentő szót, ezzel akarta kiegészíteni, tökéletesebbé tenni az eredeti kulcsát. Ez a négy szó tehát nem pusztá fordítás, hanem új, eredetibb gondolat rögzítése.

A disztinkciót rendeltetésének eldöntésekor nem elegendő a latin megfelelővel összehasonlítani, hanem a beszéd összefüggő egészét kell figyelembe venni és ahhoz viszonyítani a lap alján vagy szélén szerénykedő felosztást. Ez a kulcsdisztinkció volt tehát a beszéd leglényegesebb része, mert azonkívül, hogy az emlékezetet segítette, a Szentírás értelmét egészben kimerítette.

Miért fordították le magyarra, illetőleg miért egészítette ki a hármas latin disztinkciót? Az a tény, hogyha valamely reportált, lejegyzett beszédben vulgaris kifejezést találunk, arra enged következtetni, hogy ezt a beszédet az illető nyelven későbbi szónokok el is mondták. A nehezebb kifejezéseket, hogy a szónok el ne csússzék, megmagyarázták *in vulgari*. Példának hozok fel egy Szent Erzsébetről szóló latin beszédet, amelyben a nehéz latin disztinkciókat a franciában könnyítik:

Ista sancta domina potest laudari a duobus:
Primo ab evidentia bonitatis,
Secundo ab eminentia dignitatis.

gallice,

de sa très grant bonté,
de sa très grant dignité.

A latin beszédet valamely tudós mondotta el, esetleg tudós közönség számára. A nép előtt *evidentia bonitatis* visszaadni nem a legkönnyebb dolog lehetett, ezt a reportator is érezhette, azért odaírta ezt a két könnyű kifejezést: *de sa très grant bonté, de sa très grant dignité.*⁵⁸

⁵⁸ Lecoy de la Marche: O. c. 261.

Az egyetemi tanulmányok rendeltetése, hogy az ott szerzett tapasztalatokat a tanulók később eredményesen alkalmazzák és nagyobb körben szórják szét. A feketevasárnapi beszédet, amelynek a latinja csak kivonatos, reportált jegyzet, később az, akinek küldték, valószínűleg el is mondta. Esetleg ő jegyezte le emlékezete megkönnyítésére ezt a kulcsdisztinkciót. Nincs kizárva, amint a Szent Erzsébetről szóló beszéd esetében láttuk, maga a szerző akarta megkönnyíteni a magyar nyelvre történő szerkesztés, átfordítás nehézségét és előre jelezte a leglényegesebb kulcsdisztinkciót, a tömör latintól eltérő, már megkönnyített és szabatosabb alakban.⁵⁷

Ki írta be e sorokat? A szerző, ki talán magister volt és az elébe tett reportációt javította; új gondolattal toldotta volna meg a gyűjteményt, mert a magyar bejegyzésen kívül, ugyaneztől a kéztől margóra írt más latin disztinkciót és följegyzést találunk? Nem valószínű!

A baccalaureus, ki összegyűjtötte és a maga által írt beszédekhez később fontosnak talált disztinkciókat írt?

Az új tulajdonos a *Reverende Pater*?

Vagy az egyetem könyvtárába került a gyűjtemény, mint annyi más és innen jó pénzért kibérelve, valamelyik párizsi magyar diák írta volna be a sorokat?

Vagy talán Párizsból egész hazáig jutott ez a kódex? Akkor meg kellene magyarázni, mikép jutott a Palatinus-gyűjteménybe, amelyet 1482-ben alapítottak és csak a heidelbergi anyaggal gazdagítottak a XVII. század elején. Hogy lehet az, hogy annyi Párizsban levő beszéddel egyezik és a *Nemzeti Múzeumban* levő középkori szentbeszédgyűjtemények egyetlen beszédével sem rokoníthatjuk. Ebben az esetben minden hatás nélkül lappangott volna minálunk.

A kérdés lényege nem ez. Fontosak a magyar sorok, de szellemtörténetileg égetőbb kérdés, hol készült a gyűjtemény, kik voltak a kortársak, kiknek szellemi világát szívta magába

⁵⁷ *týltia* ∼ *tílt* 1200 kör. HB.; itt tárgyas alakban. (V. ö. *zocoztia*, *mulchotia*. HB.) — *elimino*, -are értelemben: mettre dehors, chasser. Bárczi Géza: *Magyar szófejtő szótár* p. 310.

coroltýa. Régiségben *kurhol*, *kúrol* XVII. sz. NySz; Bárczi: 171.

increpo v. inkább *exprobro* jelentésben; *blâmâer*, *reposer*.

batorohtýa. *Bátorít*, XV. sz. e. fele. *Bécsi-kódex*. R. M. Ny. 144. Jelen alak az -*ít* képzőnek régi változatát őrizte meg. V. ö. *tonohtuana-nac* Gy. Gl. Bárczi: 17.

koncatýa ∼ *kondít* szn. 1423. *OkSz.* XVIII. sz. *NySz.* *kon/g*, amely a XVI sz. közepéről volt ismeretes, *NySz.*; származékszavát, amely a Vatikáni-kódexben van meg *kongat*. *Márton Józsefnek* 1800 kör. megjelent szótárából idézik. Így kódexünkben (ha ezt az olvasást fogadjuk el) ennek az igének 500 évvel korábbi alakjával találkozunk. Latin megfelelője *increpo* -are; rendre un son, sonner, faire raisonner. Bárczi: 169.

az ismeretlen magyar szerző vagy a magyar szavakat bejegyző magyar szónok.⁵⁸

XIII.

A beszédek XIII. századi francia szerzői.

Adósak vagyunk még azon beszédek eredetének és szerzőinek meghatározásával, amelyeket a magyar szónok nem tulajdonított magáénak, hanem csak úgy mondtak „tollba” neki. E célból a beszédek *Incipit*jeinek összehasonlításához kell folyamodnunk. A kéziratok tüzetes szövegösszehasonlításáról nem lehet szó, csak nagy általánosságban, a tétel felépítése körül követett egyezésről, vagyis az *Incipitek* egybevetésével kell megelégednünk. Ez annál tökéletesebb, minél nagyobb a kutató incipitgyűjteménye, kiegészítve azokkal, amelyeket a nagyobb könyvtárak, mint a párizsi Bibl. Nat., a római vatikáni könyvtár őriz.

Az egybevetés után megállapítható, hogy a névtelen magyar beszédgyűjteményének jó része a XIII. századi párizsi egyetemi szentbeszédgyűjteményekben levőkkel egyezik. Ez nem azt mondja, hogy ezek a beszédek nem lehetnek a magyar szónoké, lehetséges, hogy a középkori francia könyvtárakból származó gyűjtemények eredetileg a magyar szerző kollációt is tartalmazták, éppolyan kompiláció révén, ahogy ő átvette bizonyos szónokok beszédeit.

A kódex 83 incipitjének összehasonlítása után leszögezhetjük, hogy a beszédek tekintélyes részét a XIII. század párizsi *Collacio-gyűjteménye*kből mutathatjuk ki; némelyeket pontosabban, pl. a Gyertyaszentelőkor mondottat, *Postquam impleti sunt* beszédet, a között a 170 beszéd között találjuk, amelyeket 1281. október 12-től 1283. május 3-ig mondtak Párizsban.⁵⁹

Azok a gyűjtemények, amelyek kódexünkkel egyező szentbeszédek tartalmazzak, mind a Sorbonne, Saint Victor, Saint Corneille de Compiègne-i könyvtárakból kerültek ki és valamennyien a XIII. század harmadik feléből valók. Ehhez számítsuk még a Notre Dame-i székesegyház és a karmeliták párizsi könyvtárát a Place Maubert-en, amely a szónokok kedvenc helye volt, hisz a Place Maubert a néphit szerint onnan kapta a nevét, hogy itt szónokolt M. Albertus, franciául M(aître) Aubert, kinek magiszteri jelzője, nevével összeolvasva adta a Maubert nevet.

⁵⁸ A magyar kéz nyomát megtaláljuk még a F. 30. Ne ex consideratione tedii vite presentis et perennis luctu contristemur, ostendit apostolus statim celestis patrie ut consolemur dicens...; Fo 30. verso *Nota alius est qui credit dominum*... L. 50. jegyzet.

⁵⁹ BN. 14947. f. 288. (*Hauréau* után.) V. ö. Pal. Lat. 460. Fo. 2v. Lecoy de la Marche: O. c. 78. és 535.

Baráti köréből, *mihi familiares*ek közül egy-kettőnek sikerült a nevét is kideríteni. A *Letare Jehrusalem*...⁶⁰ szerzőjét egy XIII. századi francia magiszterrel azonosíthatjuk, kinek párizsi egyetemi működése 1272—74-re esik, Guillaume de Tournai-val.

A Gyertyaszentelőkör mondott beszéd, úgy látszik, megvan *Guillaume de Mailly* dominikánus mester beszédei között. Életéről keveset tudunk, tény, hogy a XIII. század harmadik felében élt, meghalt 1300 körül. Termékeny szónok, egyike az elsőknek, kinek *Abjiciamus* és *Suspendium*-féle repertórium a azt a kényelmes légkört teremtette meg, amely a következő század *Dormi secure* (Aludj nyugodtan testvér, beszéded már készen van) című gyűjteményekhez vezetett.

Beszédeinek kelendőségét és egyetemi jellegét mutatja, hogy eredeti példányainak, *Exemplarjainak* árát maga az egyetem határozta meg a Librariák számára.⁶¹

Ez a tény, hogy a magyar szónok által is felvett *Guillaume de Mailly* beszédgyűjteményének Exemplárját az Egyetem hozta forgalomba, csak aláhúzza kódexünk fentebb megállapított egyetemi jellegét.

⁶⁰ *Letare Jehrusalem et conventum... Verbum hoc quod in ecclesia sub ac forma recitatur partim...* Pal. Lat. 460. fo. 4v. V. ö. Paris BN. 15943. fo. 216., BN. 14943. fo. 287., BN. 16479. fo. 231. E három gyűjtemény a Sorbonne könyvtárából származik. Delisle: *Inventaire des Mss. de la Sorbonne*, Paris, 1870. p. 29.; Lecoy de la Marche: O. c. 509 e három gyűjteményt *Guibert de Tournai* beszédeiként hozza. Kérdés, benne voltak-e Guillaume de Tournai beszédei is. A lényegen nem változtat semmit, mert Guibert de Tournai is a XIII. sz. harmadik felében élt, 1284. október 4-én halt meg. *Sermones ad varios status* 1261 után írta. E két XIII. századi francia mesterre vonatkozólag. P. Glorieux: *Répertoire des Maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle. Guillaume de Tournai* no. 29.; *Guibert de Tournai* no. 311.

⁶¹ Item sermones de Mali de dominicis, continent pecias XLIX... XX. den. — *Chart. Univ. Paris*. I. n. 530.

Chevalier: BB. I. 1958; Lecoy de la Marche 511; 79; 334. — Denifle: *Chartularium Univ. Paris*. I. 647—8.

A kódexünk gyertyaszentelői beszéde más XIII. századival összevetve:

Postquam impleti sunt dies purgationis... ad celebritatem hujus festi tres personas legimus convenisse. Pal. Lat. 460. Fo. 2v. Hauréau négy Incipitet jelöl meg.

1. Lat. BN. 12.424. fo. 88. S. n. a.

2. BN. Lat. 14.961. fo. 113; BN. Lat. 16.500. f. 113. (V. ö. Lecoy de la Marche: O. c. p. 538, ahol XIII. századi gyűjteménynek mondja.) BN. Lat. 14.947. f. 288. (L. 56. jegyzet. BN. Lat. 3.556. f. 12, S. n. a,

3. BN. Lat. 16.474. fo. 228.

4. BN. Lat. 15.952. fo. 291. (E gyűjteményben van *Nicolas de Nonacour* párizsi kancellárnak 1284-ben elmondott adventi beszéde. Fo. 279. V. ö. Lecoy de la Marche: O. c. 536.) Ars. 857 és *Guillaume de Mailly* Lat. 16.475. fo. 283.

A halálról három beszédet találunk. A *Memor esto*⁶² és a *Beati mortui*⁶³ kezdetűek szerzője: *Nicolaus d'Hacqueville*⁶⁴ franciskánus szerzetes volt, ki a XIII. század második felében és a XIV. század elején élt. *Sermones de dominicis*je a legdivatosabbak közé tartozott. A halálról szól beszéde a Sorbonne és a Saint Victor kolligatumban is fellelhető, tehát ugyancsak a párizsi kedvelt beszédek közé tartozott.

Azok a beszédek, amelyeknek nem sikerült megállapítani szerzőjüket, azok is francia környezetre mutatnak. *Maria optimam partem elegit*... a Notre Dame-i székesegyház és a Place Maubert-i karmelita kolostor XIII. századi kódexében megvan.⁶⁵ A *Bonus homo*... bármely hitvalló ünnepén elmondható beszéd a Saint Victor-apátság könyvtárában is megvolt, mégpedig ugyancsak XIII. századi kódexben.⁶⁶ A több hitvallóról szóló

⁶² *Memor esto iudicii*... *In verbis istis tria sunt considerata, primum est quare in ecclesia fit memoria mortuorum*. Pal. Lat. 460. f. 84. V. ö. Paris, BN. Lat. 15.957. fo. 174. A BN. kézírata a Sorbonne könyvtárából származott. Tehát megint olyan beszéddel állunk szemben, amelyet egyetemi körökben használtak. Delisle: *Inventaire des Mss. de la Sorbonne*, Paris, 1870. p. 30. — A beszédgyűjtemény végén találjuk a ferences testvér *Nicolaus de Arqueville* nevét. Hauréau: *Notices et Extraits*. BN. 1.892. p. 60.

Ugyanez a beszéd megvan a Vatikáni könyvtárban Vat. Lat. 1.251. fo. 71—73.

⁶³ *Beati mortui qui in domino moriuntur*... *Hodie fratres karissimi est confratria omnium fidelium*... Pal. Lat. 460. f. 86v. V. ö. BN. Lat. 15.957. Lásd előző jegyzet. — Megvan még BN. Lat. 14.955. XIII. századi beszédgyűjteményében, amely a Saint Victor kanonokok kolostori könyvtárából jutott a BN.-be. Delisle: *Inventaire des Mss. lat. de Saint Victor*. — Ezenkívül Arsenal 946. A. fo. 31. Ugyanebben a kódexben, amelyben a vatikáni magyar szerző által „átvett” beszédet találjuk, fo. 78. után francia közmondások következnek, még pedig latin magyarázatokkal. *Qui bon morsel met en'sa boche bone novele envoie a son cuer. Bonus morsellus verbum Dei*. Ez a kézirat is a XIII. századból származik. Henry Martin: *Cat. des Mss. de la Bibl. de l'Arsenal* II. Paris, 1886. p. 189.

⁶⁴ Chevalier: *Bio-Bibl.* II. 3.336—7.

⁶⁵ *Maria optimam partem elegit*... *Verba ista non solum evangelica sed etiam dominica*... Pal. Lat. 460. fo. 1v. V. ö. BN. Lat. 18.081. fo. 144. Delisle: *Inventaire des Manuscrits Latins de Notre Dame et d'autres Fonds, conservés à la Bibliothèque Nationale sous les Numéros 16.719—18.613*. Paris, 1871. p. 79.

A kézirat a Notre Dame-i káptalané volt. V. ö. Hauréau: *Notices et Extraits de Quelques Mss. latins de la Bibl. Nat.* VI. Paris, 1893. f. 1. no. 18.081.

Ugyancsak megvan e beszéd a BN. Lat. 18.187. f. 30. kéziratában, amely a Place Maubert-i karmelitáké volt. XIII. századi. Delisle: *Inventaire des Mss. Lat.* o. c. 1871. p. 85.

⁶⁶ *Bonus homo de bono thesauro*... *Vulgariter dicitur quod non potest exire de sacco nisi quod est intus*... Pal. Lat. 460. fo. 77. V. ö. BN. Lat. 14.951. fo. 135. Delisle: *Inventaire des Mss. Lat. de l'Abbaye de Saint Victor* no. 14.950—14.953.

beszéd *Sint lumbi vestri precincti*, amely különben, mint látni fogjuk, egy francia közmondást is tartalmaz, ugyancsak ennek az apátságnak a beszédgyűjteményei között lelhetjük fel.⁶⁷

A vatikáni kódexben levő beszédek közül kb. huszat a Soissons-i egyházmegyében (Oise) levő *Saint Corneille de Compiègne* monostor tulajdonából előkerült XIII. századi beszédgyűjteményben találjuk meg.⁶⁸

XIV.

Francia közmondások.

A párizsi légkört azonban nemcsak a XIII. századi *Abjiciamus* repertóriumokkal való egyezés, nemcsak *Guillaume de Mailly* vagy *Guillaume de Tournai* mester kezenyomát árulja el, hanem a reportált beszédek hamisítatlan francia illatot, francia mondatot, francia közmondást őriztek meg számunkra.

A *Sint lumbi vestri precincti*... Luc. XII. 35. *Legyenek felővezve csípőitek*... szavakkal kezdődő téma után közvetlen magyarázatként egy francia közmondás eredeti szövegét szúrja be: *vulgariter dicitur, garnis si nest pas surpris et propter hoc dominus etc.*

A magyar szónok tehát ott állt a franciául beszélő mesterek előtt, kik bizony gyakran a klerikusok és hívők serege előtt sermo generalis-t, általános beszédet mondtak. A reportált beszéden nem akart változtatni és ezzel e pár sor a magyar bejegyzés mellett mindennél hangosabban hirdeti a magyar diák párizsi éveinek el nem múló emlékét.

A beszédek, még ha franciául is mondták el, a diákok latinul jegyezték le, latinul reportálták, mivel már *Robert de Lincoln* fordítója mondotta: a román nyelvnek a klerikusok előtt nincs édes íze.⁶⁹ Számos beszéd hangzott el franciául és mégis latinul foglalták össze, mivel ez alkalmasabbnak látszott a lényeg visszaadására. Tudjuk, hogy diákok és laikusok néha együtt hallgatták a szentbeszédeket:

Entendez tuit à chest sarmon
Et clerc et lay, tout environ.

A *Sint lumbi* beszéd is franciából reportált lehetett, de a francia idiómát nem tudták latinul visszaadni, vagy meg akarták

⁶⁷ *Sint lumbi vestri precincti*... *vulgariter dicitur garnis si nest pas surpris*... Pal. Lat. fo. 79. vo. V. ö. BN. Lat. 14.951. fo. 111.

⁶⁸ Delisle: *Inventaire des Mss. Lat. no. 16.719—18.613*. Paris, 1871. p. 85.

Pal. Lat. 460. 34v. *Bonus pastor*... BN. Lat. 18.195. fo. 128. és így tovább még tizenkilenc beszéd esetében. Advent, epiphania, nagyböjti és húsvét utáni vasárnapok beszédeit „kölcsonözte“ általában.

⁶⁹ *Lingua romana coram clericis saporem suavitatis non habet*. Ms. fr. 902. Lecoy de la Marche: 249.

az eredeti ízét hagyni, ugyanis, ha latinra fordított közmondásokban egy szót megváltoztattak, akkor elveszett az egésznek a sava-borsa.

Annak is tanúi vagyunk, hogy bizonyos közmondást latinra fordítottak le. Fo. 77. *Bonus homo de bono thesauro profert bona. Vulgariter dicitur Quod non potest exire de sacco nisi quod est intus. Legyenek felővezve csipőitek...* szavakhoz fűzi a francia közmondást ebben az értelemben: *Qui est garnis, il n'est pas surpris.*⁷⁰ Ez a közmondás kedvenc szállóigéje volt az ófrancia irodalomnak. A BN. Lat. 18.193. fo. 46. oldalán is megtaláljuk *Qui est garniz si n'est sourpris* alakban.

A latin szentbeszédgyűjtemények egyébként bővelkednek ilyen ízes francia közmondásokban. Rendszerint a tétel után szúrják be, tehát a *vulgariter* szó semmikép nem jelent szó szerinti fordítást. Pl. *Magister scimus quia verax est... Dicitur vulgariter: Qui bien set oindre bien set poindre.*⁷¹ Vagy egy másik beszédben, ugyanehhez a témához: *Qui bien set il le doit fere.*⁷² Továbbá: *Nostra autem conversatio in coelis, vulgariter dicitur. La on est li cor la est l'amor.*⁷³ Ugyanaz a kódex, amely *Nicolas d'Acqueville* beszédeit tartalmazza, francia közmondás-gyűjteménnyel végződik, ebben *Mieut vaut un tien que deux tu l'auras.*⁷⁴

*

Azoknak a neves XIII. századi francia szónokok közül, kikkel magyar diákunk Párizsban együtt volt, némelyeknek a munkáit idehaza, kéziratárainkban is fellelhetjük. A franciskánus eredetű Gyulafehérvári Glosszák mellett ott találjuk a párizsi diákság kedvencének, az ugyancsak franciskánus *Guibert de Tournain*ak beszédeit is.⁷⁵

Guibert de Moriel-Porte, Tournai egyik legelőkelőbb családjának gyermeke, 1248-ban Szent Lajost kíséri a Szentföldre, 1256-ban a teológia mestere, Szent Bonaventura utóda a franciskánus katedrán (1257—60). Tournai-i konventben halt meg 1284. október 4-én. IV. Sándor pápa kérésére gyűjtötte össze beszédeit, amelyek később a Sorbonne birtokába kerültek. Jézus és Mária nevééről szólnak, szinte már traktusszámba men-

⁷⁰ Leroulx de Lincy: *Le livre des proverbes français*. Paris, 1842. p. 297. Az ófr. si, sic értelemben.

Aki jól fel van szerelve, jól el van látva, úgy az nincs is meglepve!

⁷¹ BN. Lat. 15.964. fo. 425.

⁷² BN. Lat. 18.081. fo. 123.

⁷³ BN. Lat. 18.081. fo. 124; 15.964. fo. 436.

⁷⁴ Mss. Lat. Arsenal. 946. A.; Sok közmondást felsorol Lecoy de la Marche: O. c. 256.

⁷⁵ *Gilbertus Tornacensis ordinis sancti Francisci: Sermones de tempore et de sanctis*. Saec. XIV. Gyulafehérvári Kt. F5. V. 20. L. Varju Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány könyvtár*. M. Kszemle, 1900. 50. l.

nek.⁷⁶ A század végén összegyűjtött beszédeiben kifejezetten megemlékezett a párizsi diákságról, akik előtt beszédeit „latina lingua” elmondotta.⁷⁷

XV.

A beszédgyűjtemény magyar szerzője.

Ki volt mármost a vatikáni beszédgyűjtemény szerzője? Kétségtelen szerzetes, mert több ízben is *ad religiosos*, szerzetesekhez intézi szavait.⁷⁸ Egyetemi fokozattal rendelkezett, mert azokat a szentbeszédeket használta, amelyek az egyetem körében forogtak közkézen. *Guillaume de Tournai* és *Guillaume Maily*val egyidőben tartózkodik Párizsban, szemtanúja sikerüknek, fültanúja beszédeknek.

A Sorbonne, Saint Victor, Notre Dame, Place Maubert-i könyvtárakból származó gyűjteményekben nincs kizárva, hogy saját beszédei is megtalálhatók, hisz, amint említi, ő is írt beszédeket. A szentbeszédnek több mint háromnegyedrésze még identifikálásra szorul. Hogy a sok névtelen beszéd közül melyek a magyar szerző sajátja, azt szorgalmas Incipit-gyűjtés és további tételmeghatározás fogja eldönteni.

Lehetséges, hogy baccalaureus korában írt és reportált jegyzeteit később mint magister egybefoglalta, előszót írt elébe és így kerekedett ki jelen szentbeszédgyűjteménye. Kortársai, *Jacques de Vitry*, *Jean d'Abbeville*, *Barthélemi de Cluny* is összegyűjtik beszédeiket, később előszót írnak hozzá és kézikönyvvé alakítják, amelyet növendékeik haszonnal forgathatnak, okulással használhatnak.

Szónokoknak készült beszédgyűjtemény volt a Vatikánikódex, az a *Sint lumbi vestri*... kezdetű és francia közmondással felfrissített beszédből tűnik ki. A jó szónokról, a Szentlélek tüztől átjárt lelkekről beszélve így kiált fel: Ilyenek voltak a mi elődeink, a régi prédikátorok, nem csoda, ha beszédük valóban izzó volt.⁷⁹

Ki lehetett a szerző közelebbéről? Egy magyar diákot ismerünk ebből az időből Párizsban, az agyafurt eszű *Magyarországi Salamon* dominikánust. Valószínűleg 1269-ben érkezett Párizsba,

⁷⁶ BN. Lat. 17.511. fo. 162. és köv. Lecoy de la Marche: O. c. 149—150. V. ö. Gyulafehérvári Glosszák *Vocatum est nomen ejus Jesus*... *Cum duo digna memorie*-t érdemes volna ezekkel összevetni.

⁷⁷ Rogatus pluries ut sermones quosdam, quos ad clerum Parisiorum latinā linguā praedicaveram, congruarem. Lecoy de la Marche. O. c. 267. — Glorieux: *Répertoire*: no. 311. II. 56.

⁷⁸ Fo. 50v.: D. XXIII. *et ad Religiosos*, Nostra conversatio in celis; Fo. 90: *Sermo ad religiosos*, Exiit vincens...; Fo. 91. *Sermo ad religiosos*, Confirma hoc Deus.

⁷⁹ Pal. Lat. 460. fo. 81. vo. Tales fuerunt antiquitus predecessores nostri *predicadores*, nec mirum sermo quidam eorum erat igneus.

amikor is a Rend általános káptalanja zajlott itt le. Ezen Szent Tamás is résztvett mint lector és regens studii. Párizsba menet a magyar szerzetes útközben, éppen virágszombaton, Köln melletti Stommelnbe nézett be, barátja, *Petrus de Dacia* látogatására. A svéd származású dominikánus 1266-tól tartózkodott Kölnben, ahol három éven keresztül Szent Nagy Albert tanítványa volt.⁸⁰ Valószínűleg együtt mehettek 1269-ben Párizsba.

A magyar dominikánushoz szívélyes viszony kötötte, felsőfokban beszél róla, *meus familiarissimus*nak mondja. Ugyancsak Petrus de Dacia meséli el azt a jámbor furfangot, amellyel az agyafurt magyar, Petrus de Dacia lelkilányának, a stigmákat hordó *Krisztina Bruzonak* (1242—1312) sebeit megtekintette. A jámbor leányzó a kíváncsi szemek előtt óvatosan elrejtette Istentől kapott sebeit, senkinek sem akarta mutatni. Magyarországi Salamon cselhez folyamodott tehát, szakadást keresett és talált kápáján, ezt varratta meg Krisztinával, közben kívül és belül alaposan szemügyre vehette a sebeket. Ily csellel környékezte meg, hogy lássa, amit kíváncsi szemek sóvárogva sem értek el.

1268-ban mint rendje deffinitora, tehát már vezető állásban levő tagja, visszatér Párizsba. Pályája csak emelkedik, 1289-ben prior provincialis, mint ilyen meggy 1290-ben Ferrarába rendi tanácskozásra.⁸¹

Egyetemi pályafutása épp arra az időre esett, midőn *Guillaume Mailly*, *Guillaume Tournai* rendtársai tartózkodtak Párizsban. Ő kétségtelenül a XIII. század harmadik felének kimagasló alakja, nyitott kérdés marad, köze van-e a magyar szentbeszédgyűjteményhez ennek a magyar kortársnak.

1270—85! Szent Lajos fiának, III. Bátor Fülöpnek uralma, Franciaország gazdagodik, gyarapszik, a királysághoz csatlakozik az Alençon, Toulouse, Poitiers, Auvergne-i grófság, Szent Lajos Tuniszban kimúlt szelleme hatja át az erkölcsi életet, mindez kedvez a nyugodt szellemi élet kibontakozásának. *Adam de la Halle*, a maître és arts, fiatal felesége oldaláról visszamegy az egyetemre, ahogy a *Jeu de la Feuillée*-ben mondja

Seigneurs, savez pourquoi j'ai mon habit changé?
J'ai été avec femme, or revais au clergé.⁸²

Ekkora volt az egyetem varázsa!

Ki számára gyűjtötte össze szerzőnk e beszédeket? Az előszó szerint valamely magasabb állású egyházi személynek, kit *Szentségednek*, *Tisztelendő*, sőt *Nagyon Tisztelendő Atyasá-*

⁸⁰ A. Budinszky: *Die Universität Paris und die Fremden an derselben im MA.* Berlin, 1876. p. 223.

⁸¹ Gábrriel Asztrik: *Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban*, oc. 7. l.

⁸² G. Cohen: *Le théâtre en France au MA.* Paris, 1928. II. p. 20.

godnak nevez. Püspök, prelátus, vagy apát volt, nem tudjuk. Lehetett kint tanuló főpap, kinek a kollációkkal kedveskedni akart.⁸³

XVI.

Összefoglaló.

A szövegkritika mindenben igazolta a szentbeszédgyűjtemény névtelenségbe burkolt „ungarus” szerzőjét. A beszédek a XIII. század harmadik felében írta, 1270—1290-es esztendőben, részben saját, részben mások beszédeit használta fel, hallás, diktálás, reportálás után, amivel új műfajt ismertetett meg velünk, a *reportaciót*. A szentbeszédek egyetemi jellegét a thema, prothema, distinctiók kérlelhetetlen betartása, a collatio jelleg árulja el, és így a Löweni-kódex latin anyagával mutat rokonságot.

A beszédek egy része közkinccse azoknak a Sermonariumoknak, amelyeket az egyetem életében szerepet játszott és neves könyvtárak és konventek őriztek. Notre Dame-i székesegyház, Sorbonne, Saint Victor, Place Maubert-i hagyatékkal áll rokonságban, tehát kétségenkívüli XIII. századi beszédgyűjteményekkel.

Nem tagadhatjuk a kézirat magyar vonatkozását. A feketevasárnapi beszéd értelmét nyitó „kulcsdisztinkció”-t, týtíia, coroltýa, batorohtýa, koncatýa, magyarul írják le, ezáltal a Gyulafehérvári Glosszák felé alapozódik a hagyomány.

Beszédei Párizsban születtek. Erre mutat a kék-piros fili-gránok finomsága, és egyik beszédbe bejegyzett francia közmondás, *garnis si nest pas supris*, a mindennapi élet tanulságából levont velős mondat.

Munkája *Guillaume de Tournai*, *Guillaume de Mailly* XIII. századi mesterek szellemi termékeit is felhasználta, szívesen lapozott oly szerzőket, kik előszeretettel beszéltek a szalmán ülő fiatalság nemzetközien tarka tömegének.

Magyarországi Sándornak, a filozófusnak társa akadt. Az ágostonrendi mestert a Sorbonne kollégiuma előtt, a szó lendületes erejében bízva, korban megelőzi. Nem jegyzet, egész gyűjtemény maradt ránk négy magyar szóval, párizsi tartózkodásának kétségtelen bizonyítékával. Ő már a nagy nyugati kultúrközösség lelkivilágának alakításában is résztvett, ki tudja,

⁸³ A kódex provenienciája talán el tudna ezekről a homályos pontokról valamit oszlatni. A kódex a Palatinus-gyűjteményben van. A Palatinus-könyvtárat 1482-ben alapította Fülöp választófejedelem (1476—1508) és utódai fejlesztették ki. 1623-ban, Heidelberg bevétele után I. Maximilian bajor herceg e könyvtárat felajánlotta XV. Gergelynek. 1815-ben az egyetem a pápától kéziratok legnagyobb részét visszakapta. Így azt hiszm, hogy a Pal. Lat. 460. az eredeti anyaghoz tartozott.

hányan, ki tudja hány XIII. századi kéziratba másolták be collatióit.

Rá is vonatkozott kortársának, Rutebeufnek, a szorgalmas diákokról mondott verse:

Quand ils sont en terre étrangère
Pour pris et pour honneur gagner
Et pour honorer corps et âme,
Ne pense à eus homme ni femme;

— — — — —
Ceus-là, je les aime, et le dois;
On doit bien les montrer au doigt,
Car au monde ils sont clair-semés:
Doivent en être mieus aimés.⁸⁴

Magyar diákjaink ifjúságuk bolondóráiban, úgy látszik, nem herdálták el idejüket „a szép ámulások szent városában”. Ha gondolatban végigmegyünk a Rue Saint Jacques-on, a Sainte Geneviève lankás dombjára kanyargó utcákon, kongassa meg szívünket a Vatikáni-kódex névtelen magyarjának Rómába vetődött emléke.

Gábrriel Asztrik.

*

Le recueil de sermons d'un Hongrois, étudiant à l'Université de Paris au XIIIe siècle.

Je signale dans cette étude l'importance historique d'un manuscrit d'origine universitaire conservé à la Bibliothèque Vaticane (Pal. Lat. 460) et dont la préface indique assez clairement que nous sommes en présence d'un ouvrage composé, dans sa grande partie, par un étudiant hongrois à Paris vers la fin du XIIIe siècle. Le manuscrit contient 96 feuillets écrits en deux colonnes par plusieurs copistes, avec, au bas des pages et au dernier feuillet des réclames, et partout, des indications pour le rubricateur. Les caractères paléographiques du ms. trahissent le milieu universitaire de Paris. En effet tous les traits caractéristiques de la lettre parisienne, relevés par le P. Destrez dans son livre *La Pecia*, y sont évidents. Le contraste entre l'épaisseur des caractères et la finesse des liaisons, les lettrines accompagnées de filigranes (bleu, vert d'eau, vermillon), constituent autant de preuves de cette origine.

Le manuscrit, d'après le prologue de son auteur hongrois, est une compilation, c'est-à-dire un recueil de sermons, qui en partie sont de l'auteur lui-même, en partie lui ont été dictés par des amis et des confrères. Ce ne sont pas d'ailleurs des sermons à proprement parler, mais des collations, genre de sermons ou plutôt conférences, faites à l'Université le soir des jours fériés, sur le même sujet que le sermon du matin.

Chaque sermon débute par un thème sur lequel s'appuie tout le discours, et dont les divisions sont plutôt de la catégorie dite „intra”, ce qui nous fait dire que ces sermons étaient destinés à un public déjà cultivé, car la division „intra” ne se pratiquait que dans les sermons

⁸⁴ Rutebeuf: *Plaies du monde*, V. L. Clédat: O. c. p. 96.

prononcés devant les clercs, gens lettrés, ou étudiants de l'Université. Comme les sermonnaires servaient à faciliter la tâche du prédicateur, notre Hongrois, dans son recueil, souligne aussi avec le caractère rouge une partie indispensable du sermon, le „prothema“ qui consiste en général en précautions oratoires. Le recueil des collations de cet Hongrois „ungarus“ dont le nom a été malheureusement gratté, et est devenu ainsi illisible, n'est donc qu'une „reportata“ des sermons universitaires prononcés à Paris. L'anonyme hongrois avait rassemblé dans ce recueil les collations qu'il avait lui même prononcées pendant son séjour à Paris, et y avait ajouté celles qu'il avait entendues pour en faire hommage, probablement à un ecclésiastique haut placé, un prélat, compatriote vraisemblablement.

Les sermons dont je suis arrivé, à l'aide des *incipit*, à identifier les auteurs, reflètent l'ambiance universitaire de la fin du XIIIe siècle. Et j'ai retrouvé presque toutes les collations réunies par notre étudiant hongrois à Paris, dans les sermonnaires du XIIIe siècle conservés, soit à la bibliothèque de la Sorbonne, soit à l'abbaye de Saint-Victor, au couvent des Carmes de la Place Maubert, ou à la bibliothèque du chapitre de Notre-Dame.

Nous savons que l'Université avait des scribes chargés d'enregistrer les sermons de ses membres, ce qui explique que les sermons de notre Hongrois se trouvent dans les collections parisiennes. Il n'est pas exclu non plus que la plupart de ces sermons furent transcrits „de auditu“ (cf. „mihi dictate“).

Les „exemples“ y manquent complètement. On en rencontre pourtant quelques-uns inscrits plus tard en marge ou sur les feuillets laissés en blanc.

Il est indiscutable que ce sermonnaire a été entre les mains des étudiants hongrois qui y ont laissé des marques visibles. La „clef“ du sermon prononcé le dimanche de la passion, la distinction la plus importante, est libellée en hongrois, quatre mots de la fin du XIIIe siècle, qui viennent enrichir ainsi nos connaissances sur l'ancien hongrois.

Je suis arrivé d'autre part à identifier quelques sermons anonymes et le résultat m'a fait relever les noms de quelques maîtres, dont l'activité se déployait entre 1275 et 1290, tous contemporains de notre étudiant hongrois. De plus j'y ai retrouvé les oeuvres de Guillaume de Mailly ou l'Auxerrois, dominicain, mort vers 1300, Guillaume de Tournai, Nicolas d'Acqueville, insérées dans leur forme abrégée.

Certaines homélies devaient être prononcées en français puis résumées en latin par un clerc de l'auditoire pour être plus abordables aux étudiants des différentes nationalités. Dans „notre“ sermon qui débute par les mots: *Sint lumbi vestri* le thème est suivi d'un proverbe français: *garnis si n'est pas surpris*. Le rédacteur a laissé la forme originale de la locution française, car il voulait lui conserver ainsi toute la saveur d'un proverbe populaire.

Les recueils de sermons des prédicateurs français furent eux aussi répandus en Hongrie. La bibliothèque de Gyulafehérvár en possède un exemplaire, dans lequel Guibert de Tournai, franciscain, qui accompagna saint Louis en Terre Sainte lors de sa première croisade (1248) et qui succéda probablement à Saint Bonaventure dans la chaire franciscaine à Paris, figure par le recueil des *Sermones de tempore et de Sanctis*.

L'auteur compilateur de ces sermons était sans doute un clerc hongrois qui vivait à Paris, au déclin du XIIIe siècle, soit qu'en

étudiant il ait rapporté ou copié les collations qu'il venait d'entendre, soit que, déjà maître régent, il ait ajouté ses propres collations à celles dites par les autres maîtres contemporains, „mihi familiares“, comme il dit lui-même dans sa préface. Nous pourrions penser au dominicain hongrois Salomon, qui était arrivé à Paris vers 1269, et y revint à plusieurs reprises comme provincial de la province de Hongrie. Mais il est certain, que nous sommes en présence d'un recueil de sermons, de collations, rédigés d'après les règles des *Artes Predicandi*, et que ce manuscrit quasi universitaire nous affirme la présence d'étudiants hongrois à Paris où ils ont su profiter de leur séjour, et préparer ainsi le terrain de la tradition oratoire hongroise qui a donné naissance à des prédicateurs aussi célèbres que Michel de Hongrie, Osvath de Laska et Pelbart de Temesvar.

Lycée Français de Gödöllő (Hongrie).

A. Gabriel.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A korinthusi gyarmatbirodalom szervezete.

Az itt következő fejtegetések körvonala U. Kahrstedt, *Das korinthische Kolonialreich* (Griechisches Staatsrecht. I. Sparta und seine Symmachie. 357. kk.) olvasásakor alakult ki bennem. Az ókori forrásanyagot a német tudós alaposan összegyűjtötte a kérdéses problémakörre vonatkozóan, nem is annyira általa figyelmen kívül hagyott adatokra támaszkodva akarom megállapításait helyesbíteni, hanem főként a nála felhasznált hagyomány új és — meggyőződésem szerint — kielégítőbb megvilágításával.

Kahrstedt szerint Korinthus gyarmatbirodalma a tyrannosok idején alakulhatott ki s 500 körül (amikortól kezdődően forrásaink alapján némi biztonsággal láthatunk a viszonyokba) hat korinthusi alapítású várost foglalt magába. Ezek: Ambrakia, Anaktorion, Leukas, Sollion, az aitoliai Chalkis és Molykreion. Hogy később mely városok váltak ki és csatlakoztak ehhez a korinthusi birodalomhoz, erre csak ott térünk majd ki, ahol fejtegetésünk gondolatmenete kívánja. Ami a birodalom szervezetét illeti, Kahrstedt ezt úgy képzei el, hogy a kisebb városok lakói jogilag korinthusi állampolgárok voltak, a földjük, amelyen laktak, Korinthus földjének számított. Szóval egészében ugyanaz volt jogi helyzetük mint az athéni kleruchosoké.

Magának a korinthusi gyarmatbirodalomnak a fennállása tény s hogy annak kiterjedését egészében Kahrstedt az egyes időszakokra vonatkozóan helyesen állapította meg, ez is bizonyosnak látszik. Helytelenül látta azonban a birodalom jogi szerkezetét. Meggyőződésem szerint Korinthus kisebb gyarmatvárosai forma szerint önálló polisok voltak. Anyavárosukhoz olyanszerű viszonyban állottak, mint Athénhez a delos-attikai szövetség tagállamai s nem mint a kleruchiák. Az egész birodalom eszmei összekötőkapcsa a közös származás, a rokonság érzése (a delos-attikai szövetségnél Hellas védelme a barbár ellen, ez volt az eszmei kapocs). Gyakorlatban Korinthus hatalmi túlsúlya tartotta együtt a birodalmat s talán a kis városok gazdasági érdekei, amelyeknek kedvezett, hogy egy nagy hatalmi tömörülés tágabb kereitei közt és védelme alatt élhették életüket.

Abból, hogy Herodotos (VII 145) nem emlékezik meg külön a kisebb korinthusi városoknak a perzsák elleni háborúba való meghívásáról s Ambrakia, Anaktorion és Leukas férfiai mégis ott küzdenek később a hellenek oldalán (Her. VIII 45, IX 28, 31), egyáltalán nem következik — mint Kahrstedt hiszi —, hogy ezek, mint korinthusi állampolgárok, Korinthus csatlakozásával automatikusan tagjaivá váltak a perzsaellenes szövetségnek. Rajtuk kívül egész sor független polis harcol a hellenekkel együtt, amelyeknek a szövetségbe való hívásáról expressis verbis szintén nem hallunk Herodotosnál (VIII 47: Kroton).

Az a körülmény, hogy sokszor a korinthesiaktól egészen külön állanak a csatasorban (Her. i. h.; Thuk. II 80, VIII 106; Diodor. XIII 40) a gyarmatbirodalom többi városainak katonái, természetesebben magyarázható, ha a kisebb városokat Korinthosszal szövetséges önálló polisoknak tekintjük s nem Korinthos város egy darabjának, mint Kahrstedt teszi. A mi felfogásunk alapján érthető könnyebben az is, hogy Leukas, Ambrakia és Anaktorion (ha mindjárt korinthesi mintára is)¹ saját érmeiket vernek (Head HN² 319 k., 329 k., 406 idézve Kahrstedtnél). Ambrakia (Thuc. III 114 v. ö. II 68) és Leukas (Demosth. XVIII, de cor., 237) egyébként külpolitikai téren is önálló polisként szerepelnek. Innen érthető, hogy a médeket legyőző hellén államok sorában is önállóan olvasható a nevük (IGA 70).

Ha Thukydides nem értesít külön megbeszélésekről, amelyek alapján a gyarmatvárosok hadereje Korinthosszal együtt száll harcba, hanem minden magyarázat nélkül beszéli el, hogy a leukasiak és ambrakiaiak (I 26, VI 104, VII 7) korinthesi oldalon küzdenek, hogy Ambrakia és Leukas korinthesi őrseget fogadnak be (III 114, IV 42), hogy Kerkyra, mielőtt Korinthosszal hadiállapotba került, Leukast is ellenségnek tekinti (I 30), ez nem jelenti azt, amit Kahrstedt belőle következtet, hogy nem is folytak megbeszélések Korinthos és birodalmához tartozó városok közt a közös hadviselésről. S ha nem folytak megbeszélések, ez nem mond ellene felfogásunknak, hogy a gyarmatvárosok lakói nem állampolgárai, hanem szövetségesei voltak Korinthosnak, hiszen a pentekontaetia derekától fogva Athén is teljesen szövetségeseinek megkérdezése nélkül döntött közös ügyekben (P. Usteri: Achtung u. Verbannung im gr. Recht. 42). Meg aztán Thuc. I 27 csak a megaraiakat, epidaurosiaikat, thebaiakat, phleiusiaikat és elisieket említi, mint olyanokat, akiket Korinthos külön felkért a vele való szövetkezésre; ugyanakkor minden külön megjegyzés nélkül a leukasiakkal és ambrakiaiakkal egy sorban szól Hermionéről, Troizenről és Paleról, mint amelyeknek hadereje szintén Korinthos oldalán száll küzdelembe Kerkyra ellen. Ebből Kahrstedt okoskodása szerint az következne, hogy Hermione, Troizen és Pale lakói is korinthesi állampolgárok voltak jogilag, már pedig ezt állítani teljes értelmetlenség volna. Korinthos kis szövetséges városai a dolog természeténél fogva automatikusan szembe kerültek a hatalmaskodó Kerkyrával, mert hiszen az utóbbi túlkapásai ellen védte őket az anyavárossal való szövetség; hadbalépésük magyarázatára egyáltalán nem szükséges feltennünk, hogy συμμαχία-nál szorosabb jogi szálak fűzték őket Korinthoshoz.

Aki Thuc. I 24 k. elbeszélését figyelmesen olvassa végig, az percig sem tartja valószínűnek, hogy Epidamnos lakói, mint Kahrstedt gondolja, kerkyrai állampolgároknak számítottak s a delphoi jósa tanácsára mint korinthesi állampolgárok akarnak Korinthos védelme alá helyezkedni: Epidamnos önálló polis, amely midőn eddigi szövetségese, Kerkyra cserbenhagyta, új szövetséges támogatását keresi s találja meg Korinthosban.² (Hogy az új szövetséghez mindjárt eszmei alapot is

¹ Anaktorion még 350 után is korinthesi mintára veri érmeit, mikor teljesen kiválhatott már a korinthesi birodalomból, mert Timoleon syrakusai hadjáratában nem vett részt. Az éremtípus azonossága tehát egyáltalán nem szolgálhat rendkívül szoros kapcsolat bizonyítására az anyaváros és gyarmata között.

² Thukydides (I 25) szavai szerint az epidamnosiak παρέδοσαν városukat a korinthesiaknak. Ugyanez a παρέδοσαν kifejezés a Nikias-

teremt, mikor magát Kerkyra helyett Korinthus gyarmatvárosának nyilvánítja, ez természetes.)³

A kerkyraiaknak, ha Korinthus legyőzi őket, nem mint korinthosi állampolgároknak kellett volna harcolniok Korinthus oldalán (Thuc. I 36), hanem mint szövetségeseeknek, ahogyan pl. a kytheraiak sem váltak athéni állampolgárokká (Thuc. IV 53–57), mikor Athén legyőzte őket, s aztán mint szövetségeseik harcoltak Athén oldalán Siciliában (Thuc. VII 57). Így ezen a ponton is a mi elképzelésünk bizonyul helyesebbnek, mint Kahrstedt.

A korinthosi és kerkyrai népelem éles ellentéte Anaktorionban és a korinthosiak eljárása, akik a kerkyrai származású lakosokat fogságba vetették, mihelyt a város birtokába jutottak, szolgálkat eladták s helyüket korinthosi gyarmatosokkal pótolták (Thuc. I 55), mindez nem Kahrstedt feltevésében leli magyarázatát, hogy Anaktorion lakóinak egyik fele korinthosi, másik fele kerkyrai állampolgár volt. Anaktorion formailag bizonyos önálló polis, ahol az egyik párt Korinthossal, a másik Kerkyrával rokonszenvezett, hogy az előbbinek a tagjai a korinthosi, az utóbbiéi a kerkyrai származásúak voltak, (mivel egy részük talán nem is nagyon régen költözött előző lakóhelyéről Anaktorionba), természetes. S éppen ilyen természetes, hogy Korinthus, amint háborúba keveredett Kerkyrával, saját pártját megerősítette, az ellenségét pedig ártalmatlanná tette a szövetséges Anaktorionban. Gyarmatvárosokban különböző népelemek éles sűrűlódása napirenden lehetett anélkül, hogy a gyarmatosok új lakóhelyükön is megmaradtak volna jogilag az anyaváros polgárainak. Így történt ez Sybaris újrabetelepítésekor 446–445-ben: az egykori sybarisiak utódai s a melléjük telepedett anyaországi, főként athéni gyarmatosok egyaránt az újonnan alapított város polgárai

féle béke okmányában a delos-attikai szövetséghez tartozó városoknak Athén fennhatósága alá bocsátását jelenti (Thuc. V 18, 5; v. ö. lejjebb 200. lapot).

³ A korinthosiak Epidamnos helyzetének megszilárdítására ἀποικίαν ἐς τὴν Ἐπίδαμνον ἐκέρυσσον ἐπὶ τῇ ἴσῃ καὶ ὁμοίᾳ τὸν βουλούμενον ἵέναι (Thuc. I 27, 1). A szöveg csak úgy értelmezhető, hogy az újonnan Epidamnosba költözők a régi epidamnosiakkal egyenrangúak lesznek. Ilyen feltétel hangsúlyozásának semmi jelentősége nem volna, ha Epidamnos lakói a Korinthoszhoz való csatlakozással korinthosi állampolgárokká lettek volna, mint Kahrstedt elméletéből következne. Ebben az esetben a dolog természeténél fogva egyenrangúak volnának a régi epidamnosiak és az újonnan odatelepedő korinthosi polgárok. Az ἐπὶ τῇ ἴσῃ καὶ ὁμοίᾳ... ἵέναι szavak értelme csak az lehet, hogy az új gyarmatosok is a régi lakossággal egyenrangú epidamnosi állampolgárok lesznek. Ha korinthosi hatóságok megengedik, hogy a gyarmatosoknak ne kelljen azonnal Epidamnosba hajózni, hanem 50 korinthosi drachma lefizetésével biztosítsák a maguk részét a gyarmatosításban, úgy ez nem azt mutatja, hogy Epidamnos amolyan kleruchia jellegű településnek szánták, amelynek tulajdonosai továbbra is korinthosi polgárok maradnak; hanem azzal számoltak, hogy az Epidamnusra szakadt veszedelmes háborús világban az azonnali odautazásra alig lesz kedve valakinek, míg az említett kedvezmény megadásával, ha emberhez nem is, legalább pénzhez jutnak. (Hogy pénzre mekkora szüksége lehetett ez időben Korinthosznak, kitetszik Thuc. I 27, 2 leírásából, amely szerint a thebaiaktól, phleiusiaktól és elisiektől nem fegyveres segítséget, csak pénzt és anyagi támogatást kérnek.)

voltak,⁴ ez kétségtelen. Az utóbbiak összeütközésbe kerültek az előbbiekkal, részben lemészárolták, részben elűzték őket s aztán — éppen mint Anaktorion korinthusi származású lakói is a kerkyrai származásúak eltávolítása után — régi hazájukból újabb gyarmatoshullám csatlakozásával szilárdították meg pozíciójukat. (Busolt, Gr. Gesch. III 1, 523 kk.)

A szerint, hogy választott békebírák Korinthus vagy Kerkyra gyarmatának ítélik Epidamnost, eszerint kellett volna az egyik vagy a másik hatalom fennhatósága alá kerülnie a vitás városnak. A fennhatóságot Thukydides (I 28) a κρατεῖν szóval jelöli. Hogy ez a kifejezés a σύμμαχος állam viszonyát jelenti a συμμαχία fejjével szemben, nem pedig mint Kahrstedt hiszi, Korinthostól távol élő korinthusi polgárok viszonyát hazájukhoz, ezt jól mutatja egy éppen a peloponneszosi háború idejéből való athéni néphatározat (Plut. v. X orat. p. 834 B) szövege, amely a delos-attikai szövetség területét ὅσης Ἀθηναῖοι κρατοῦσι szavakkal jelöli. (Hasonló értelemben olvasni ἐκ τῆς πόλεως καὶ ἐξ ἀπάσης ἥς ἄρχουσιν Ἀθηναῖοι Aischinesnél, in Ctes. 258, v. ö. a hivatalos okmány szavait, amelyre Aischines céloz, Demosth. IX 42: τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων καὶ τῶν συμμάχων. Más okmányokban ugyanezt a jelentést ilyen fordulatok adják: τὴν Ἀθηναίων χυρυναχίδα Dittenberger Syll.³ 41 v. 30 k.; τῶν συμμάχων τῶν Ἀθηναίων, ... τῶν πόλεων τῶν συμμαχίδων u. o. 191.)⁵

⁴ Anaktorionban a régi lakosság a korinthusi eredetű s minden okunk megvan feltenni, hogy a kerkyrai származású gyarmatosok zöme csak néhány évtizeddel a peloponneszosi háború kitörése előtt került ide, abban az időtájban, amikor a szintén korinthusi származású leukasiak is kerkyrai telepéseket fogadtak polgártársul a szigetre (Plut. Them. 24). Így az itteni viszonyok alapján egészen hasonlóak Új-Sybaris helyzetéhez. A különbség legfeljebb annyi, hogy mindaddig, míg Kerkyra nyíltan szembe nem került Korinthosszal, Anaktorionban megfért egymás mellett a kétféle származású népelem, viszont Új-Sybarisban rövid egy-kétévi együttélés után már kirobbant az ellentét. Beloch, Gr. Gesch.² I 1, 248 alaptalanul teszi fel, hogy Anaktoriont mindjárt kezdetben együtt gyarmatosították korinthusiak és kerkyraiak. Az ókori hagyomány (összegyűjtve Müllernél FHG III 392 ad fr. 58 Nicol. Damasc. és Leukasra vonatkozóan Böckhnél CIG I p. 58) mit sem tud arról, hogy a korinthusi tyrannosoktól megindított gyarmatosításban, amely Anaktoriont életre hívta, kerkyraiak is résztvettek volna.

⁵ Plutarchos (Them. 24) szerint Themistokles, békebíró szerepében, úgy döntötte el a kerkyraiak és korinthusiak viszályát, hogy Λευκάδα κοινὴ νέμειν ἀυποτέρων ἄποικον. A νέμειν szót, mint terminust, következtetések kiinduló pontjául felvenni, mint Kahrstedt teszi, nem lehet. Plutarchos több mint félévezreddel az esemény után ír s csak odavetőleg említi az egész dolgot: szóhasználatja aligha precíz és az egykori jogi viszonyoknak megfelelő. Magát az eseményt a rövid időre új életre keltett Siris sorsa világíthatja meg a legjobban (Diodor. XII 23, 36, Antiochus fr. 12 Müller ap. Strab. p. 264 C.). Hosszabb ellenségeskedés után a tarasiak és thurióiak Sirisre vonatkozóan megegyeznek συνοικῆσαι μὲν κοινῇ, τὴν δ' ἀποικίαν κριθῆναι Ταρανίων. Hogy thuriói gyarmatosok a velük nem rég még ellenséges lábon álló Taras állampolgárai legyenek, ez elképzelhetetlen. Siris formailag önálló polis. Hogy Taras gyarmatának tekintendő, ez főként az anyaváros iránti kegyeletben nyilvánulhatott (v. ö. Thuc. I 25). Politikai téren az anya-

Thuc. V 30, 2 szavait rosszul érti Kahrstedt, midőn ἀπέλαβον alanyának a korinthisiakat tekinti, nem pedig a lakedaimonokat (lásd Classen³—Steup jegyzetét a helyhez). Egyébként a szöveg értelme egyszerűen csak annyi, hogy a spártaiak nem vették vissza a Nikias-féle béke megkötésekor Athéntől Solliont és Anaktoriont a korinthisiak részére, azaz nem csatolták vissza a korinthisi gyarmatbirodalomhoz. A békeszerződés okmányában (Thuc. V 18, 5) nyilvánvalóan ugyanilyen természetű dologról van szó, csak a visszaadó (παρέδοσαν) és nem a visszavevő (ἀπέλαβον) szemszögéből nézve s a hely félreérthetetlenül mutatja, hogy az „athéniaknak“ visszaadandó városok nem athéni állampolgároktól lakott kleruchiák, hanem a delos-attikai szövetség keretébe tartozó önálló polisok: ὅσας δὲ πόλεις παρέδοσαν Λακεδαιμόνιοι Ἀθηναίοις . . . τὰς δὲ πόλεις φέρουσας τὸν φόρον τὸν ἐπ' Ἀριστείδου αὐτονόμους εἶναι.

Ha korinthisi gyarmatvárosokat Thukydides többször (I 108, II 30, IV 49 v. ö. Demosth. IX = in Phil. III 34) Κορινθίων birtokos jelzővel említ, ha az anaktorioniakat egy ízben (IV 49) Κορινθίους szóval jelöli, ebből egyáltalán nem következik, mint Kahrstedt hiszi, hogy a korinthisi birodalom városainak lakói korinthisi állampolgárok voltak. Thukydides ugyanis a thrák partvidék, sőt Itália és Sicília chalkisi alapítású városainak lakóit is rendszeresen Χολκιδεύς-oknak emlegeti (I 58, II 99, V 3, VI 44, 79 stb. v. ö. IG. ed. min. I 211, 212), pedig ahhoz kétség nem férhet, hogy a chalkisi gyarmatvárosok önálló polisok voltak s nem az euboiai Chalkis darabjai. A szokásban, hogy a gyarmatvárosok lakói szívesen nevezték magukat anyavárosukról sokszor évszázadokkal a gyarmatosítás után is, ebben a szokásban őseik hazája iránti kegyeletes érzés jutott kifejezésre, nem pedig jogi hovatartozás ténye. Ez az eszmei kapcsolat nyilvánult meg a kultikus élet terén Korinthos gyarmatainak az anyavárossal való viszonyában (Thuc. I 25), sőt, hogy Poteidaiaiba évenként küldtek a korinthisiak tisztviselőket, úgynevezett epidemiurgosokat (Thuc. I 56), ez sem jelentett többet kegyeletes formaságnál: Poteidaia ettől még teljesen független és önálló polisnak számított (még Kahrstedt szerint is).

A rokonságnak élénken élő érzése, a gyarmatnak az anyaváros iránti kegyelete csak akkor vált politikai kapcsolat alapjává, ha a tényleges hatalmi helyzet és gazdasági érdekek így hozták magukkal.⁶ Ez utóbbi tényezők kovácsolták össze a kisebb korinthisi gyarmatvárosok egy részét az anyaváros vezetése alatt egyetlen birodalommá. Persze az eszmei kapocs, amely az egyívású városokat a kegyelet szálaival fűzte egybe: a közös származás tudata annál szembeötlőbb volt, minél inkább fedte a valóságos politikai összetartozás tényét.⁷ Ezért mondja

város (itt Taras) annyiban rendelkezett gyarmattal, amennyiben tényleges hatalmi túlsúlya ezt természetessé tette. Mindenesetre a συνοικῆσαι μὲν κοινῇ kifejezés Strabon szövegében nem érthető úgy, hogy Siris lakói régi hazájuk állampolgárai maradtak volna. Semmi okunk ennél fogva a teljesen hasonló κοινῇ νέμειν fordulatot így értelmezni, mint Kahrstedt teszi.

⁶ A politikai viszonyok alakulása folytán még a hatalmas Syrakusai is abba a helyzetbe került, hogy anyavárosának, Korinthosnak hadvezérére, Timoleonra és annak haderejére bízta sorsát. (Timoleon szerepét Syrakusai-jal szemben kifogástalanul jellemzi Kahrstedt.)

⁷ Bármilyen heterogén összetételű volt a valóságban a delos-attikai szövetség, midőn eredeti célja, Hellas védelme a perzsák ellen kezdett

Thukydides (VII 58), hogy a leukasi és ambrakiai haderő κατὰ τὸ θυγγενὲς harcolt Korinthos oldalán. De, hogy ebből a kifejezésből a leukasiak és ambrakiaiak korinthusi állampolgár mivolta lenne kiolvasható, mint Kahrstedt hiszi, annak félreérthetetlen cáfolatát adja Thukydides egy másik helye (VI 76), amely szerint az athéniek ugyancsak κατὰ τὸ θυγγενὲς veszik pártfogásukba a leontinoiakat; már pedig Leontinoi lakóit athéni állampolgároknak képzelni igazán lehetetlen.

Thukydides (I 30) így ír a kerkyraiak leukimiei győzelmét követő nyár eseményeiről: . . . Κερκυραῖοι . . . τοὺς τῶν Κορινθίων ἑυμάχους ἐπιπλέοντες ἐφθειρον, μέχρι οὗ Κορίνθιοι περιόντι τῷ θέρει πέμψαντες ναῦς καὶ στρατιάν, ἐπεὶ σφῶν οἱ ἑυμάχοι ἐπόνουν, ἐστρατοπεδεύοντο ἐπὶ Ἀκτίῳ καὶ περὶ τὸ Χειμῆριον τῆς Θεσπρωτίδος, φυλακῆς ἕνεκα τῆς τε Λευκάδος καὶ τῶν ἄλλων πολέων ὅσαι σφίσι φίλαι ἦσαν. — A σύμμαχος-okon, akiket a kerkyraiak zaklatásától megvédeni Thesprotis partjaira vonult fel a korinthusi flotta, ezeken a σύμμαχος-okon aligha lehet mást érteni, mint a kis korinthusi gyarmatvárosokat.⁸ A korinthusi gyarmatbirodalomba tartozó városok lakói tehát nem voltak Korinthos állampolgárai, nem olyan volt jogi viszonyuk az anyavárossal szemben mint a kleruchosoké Athénnel szemben, hanem a gyarmatvárosok állampolgárai Korinthos szövetségesei voltak s olyan-szerű viszonyban álltak a birodalom fejéhez, mint a delos-attikai szövetség tagállamai Athénhez. Így a korinthusi gyarmatbirodalom jogi szervezetét egészében συμμαχία-jellegűnek mondhatjuk.

(Kolozsvár.)

Szádeczky-Kardoss Samu.

*

Die Organisation des korinthischen Kolonialreiches.

Gegen U. Kahrstedt (Gr. Staatsrecht. I 357 ff.) behaupte ich, dass die Einwohner der kleineren korinthischen Pflanzstädte (die das korinthische Kolonialreich bildeten) rechtlich und formell σύμμαχοι, nicht aber korinthische Staatsbürger waren. Ihr Verhältnis zur Mutterstadt war etwa, wie jenes der Mitglieder des delich-attischen Bundes (nicht aber der Kleruchen) zu Athen.

In dem ungarischen Aufsatz habe ich alle Argumente Kahrstedts widerlegt. Hier kann ich nur auf die wichtigsten Momente eingehen.

Die Korinthier, um die Position Poteidaia gegen Kerkyra zu verstärken, ἀποικίαν ἐς τὴν Ἐπίδαμνον ἐκήρυσσον ἐπὶ τῇ ἴσῃ καὶ ὁμοίᾳ τὸν βουλόμενον ἵεναι (Thuc. I 27, 1). Der Text ist nur so zu verstehen, dass die Neuankömmlinge mit den alten Epidamniern gleichberechtigt werden sollen. Die Betonung einer solchen Bedingung hätte keinen Sinn, wenn die Bürger von Epidamnos mit ihrem Anschluss an Korinth automatisch zu korinthischen Staatsbürgern geworden wären, was aus Kahrstedts Theorie folgt. Wären nämlich die Epidamnier korinthische Staatsbürger, so wären die Korinth verlassenden und sich in Epidam-

elhalványulni, az athéniek is szívesen fordulhattak az ion rokonság gondolatához, mint uralmuk ideális alapjához (v. ö. pl. Thuc. VII 57, 4) szemben a dór Peloponnesossal.

⁸ Korinthosnak Thukydidestől (I 27) felsorolt egyéb szövetségesei közül legfeljebb a paleiakat és elisieket érthette (az utóbbiakat Thuk I 30 szerint érte is) kerkyrai támadás. Thukydides azonban kétségtelenül kettőnél több városra, tehát Leukasra és a kisebb korinthusi gyarmatokra is gondolt, mikor a Kerkyrától szorongatott városokról azt írta: ἐπεὶ σφῶν οἱ ἑυμάχοι ἐπόνουν.

nos ansiedelnden korinthischen Bürger selbstverständlich mit den alten Einwohnern gleichberechtigt. Die Wörter ἐπὶ τῇ ἰσῇ καὶ ὁμοίᾳ . . . ἵεναι können also nur bedeuten, dass die Kolonisten aus Korinth mit den alten Epidamniern gleichberechtigte epidamnische Staatsbürger sein werden. Demnach war Epidamnos, als Mitglied des korinthischen Kolonialreiches, rechtlich eine selbständige Polis mit eigener Staatsbürgerschaft.

Wenn die korinthischen Behörden es erlaubten, dass die Kolonisten nicht sofort nach Epidamnos schiffen mussten, sondern vorläufig durch Abzahlung einer Summe von 50 Drachmen an der Kolonisation teilnehmen konnten, so beweist dies nicht, dass sie Epidamnos als eine kleruchienartige Kolonie betrachteten, deren Einwohner auch weiterhin korinthische Staatsbürger blieben; vielmehr rechneten sie damit, dass die Kolonisten unter den Epidamnos bedrängenden gefährlichen Kriegswirren keine Lust haben werden sofort dorthin zu fahren: mit der erwähnten Erleichterung konnten sie zum Kriege gegen Kerkyra zwar keine Männer, doch wenigstens Geld verschaffen. Wie sehr die korinthische Regierung damals des Geldes bedurfte, zeigt die Tatsache (Thuc. I 27, 2), dass sie von einigen ihrer Verbündeten, namentlich von Thebai, Phleius und Elis überhaupt keine militärische, sondern ausschliesslich nur materielle Unterstützung, in erster Linie Geld, verlangte.

Gegen Beloch, Gr. Gesch.² I 1, 248 weise ich darauf hin, dass die antike Überlieferung (zusammengestellt bei Müller FHG III p. 392 und in Bezug auf Leukas bei Böckh CIG I p. 58) gar nichts von der Beteiligung der Kerkyräer an der korinthischen Kolonisation der Tyrannenzeit weiss. Man kann also mit Fug und Recht annehmen, dass Leukas (Plut. Them., 24) und aller Wahrscheinlichkeit nach auch Anaktorion erst zur Zeit des Themistokles (Anaktorion vielleicht noch später) kerkyräische Kolonisten aufgenommen haben und früher von einer Bevölkerung korinthischer Herkunft bewohnt wurden. Nach solchen Prämissen ist der Gegensatz des alten korinthischen und des neueren kerkyräischen Volkselementes in Anaktorion (Thuc. I 55) leicht verständlich ohne annehmen zu müssen, dass die Einwohner in Anaktorion die Staatsbürger ihrer alten Heimat blieben. Anaktorion war eine selbständige Polis, wo die eine Partei (die der alten Bürger) Korinth, die Andere (die natürlich aus den kerkyräischen Ankömmlingen bestand) Kerkyra zugeneigt war. Als der Krieg zwischen Korinth und Kerkyra ausbrach, mischte sich das erstere im Interesse der korinthischen Partei ein, schleppte die Mitglieder der Gegenpartei fort und liess an ihrer Stelle neue korinthische Kolonisten zurück, um die Stadt Kerkyra gegenüber zu verstärken (vgl. oben das in Bezug auf Epidamnos Gesagte). Wenn Thukydides erwähnt, dass die derart in korinthische Gefangenschaft geratenen Anaktorier in Kerkyra grossen Einfluss hatten, so bedeutet dies nicht (wie Kahrstedt wollte), dass sie auch in Anaktorion kerkyräische Staatsbürger blieben, vielmehr ist diese Tatsache darauf zurückzuführen, dass sie nicht sehr lange aus Kerkyra nach Anaktorion übersiedelt waren und mit der nahe liegenden alten Heimat die Beziehungen nie verloren haben. Es ist lehrreich die Verhältnisse Anaktorions mit jenen von dem im Jahre 445 gegründeten Neu-Sybaris (Busolt, Gr. Gesch. III 1, 523 ff. vgl. Philipp, Sybaris. RE IVa 1008) zu vergleichen. Da wohnten die alten Bürger der Stadt und die meist aus Athen gekommenen Kolonisten nebeneinander. Der Gegensatz der zwei verschiedenen Volkselemente war ebenso scharf, wie in Anaktorion. Sicher gab es unter den athenischen Kolonisten angesehene Athener, die gelegentlich auch in Athen ihren Einfluss

ausgeübt hätten. Als es zwischen den zwei Volkselementen zum Bruch kam und die alten Sybariten vertrieben wurden, wurden die Neubürger durch eine frische Kolonistenschar aus ihrer alten Heimat verstärkt (Gründung von Thurioi). So lässt sich beinahe in jedem Punkt (*mutandis mutatis*) eine Analogie zwischen dem Schicksal von Anaktorion und Neusybaris erkennen. Daran kann niemand zweifeln, dass in Neusybaris die Kolonisten ebenso, wie die alten Einwohner sybaritanische Staatsbürger waren, nicht aber Staatsbürger ihrer alten Heimat. Aller Wahrscheinlichkeit nach war der Fall auch in Anaktorion derselbe: Einwohner sowohl korinthischer, als kerkyräischer Herkunft waren anaktorische Staatsbürger.

Wenn Thukydides die Einwohner der korinthischen Pflanzstädte oft als *Κορίνθιοι* bezeichnete, so folgt daraus keineswegs (wie Kahrstedt glaubt), dass sie als korinthische Staatsbürger zu betrachten sind. Thukydides nannte nämlich die Einwohner der chalkidischen Pflanzstädte an den thrakischen Küsten, in Sizilien und Unteritalien gleichfalls *Χαλκιδῆς*, obwohl sie unzweifelhaft keine Staatsbürger der euboiischen Mutterstadt waren. In dem Brauche, dass die Einwohner der Pflanzstädte sich Jahrhunderte nach der Kolonisation von der Heimat ihrer Ahnen benannt haben, kam die Pietät der Mutterstadt gegenüber, nicht aber die rechtliche Zugehörigkeit zum Ausdruck. Das lebendige Gefühl der Verwandtschaft zwischen Mutter- und Pflanzstadt wurde erst dort zur Grundlage politischer Verbindung, wo die tatsächlichen Machtverhältnisse und wirtschaftlichen Interessen dies verlangten. Letztere Faktoren haben auch das korinthische Kolonialreich zustande gebracht. Natürlich war das Gefühl der Verwandtschaft unter den einzelnen Städten desto auffälliger, je mehr die tatsächliche politische Verbindung der betreffenden Städte ihm entsprach. Darum sagt Thukydides (VII 58), dass die Einwohner der korinthischen Pflanzstädte, die in das korinthische Kolonialreich gehören (Leukas, Ambrakia), *κατὰ τὸ εὐρυγενὲς* an der Seite Korinths kämpfen. Wie aber die Verwendung desselben Ausdrucks in Thuc. VI 76 uns lehrt, bedeuten diese Worte nicht, dass die Städte des korinthischen Reiches (kleruchienartige) Teile der Stadt Korinth waren.

Schliesslich sei noch auf Thuc. I 30 hingewiesen. Danach zieht eine korinthische Flotte nach den thesprotischen Gewässern, um die *ἐϋμμάχοι* Korinths gegen die Behelligungen durch die Kerkyräer zu verteidigen. Ausser Elis und Pale (vgl. Thuc. I 27) können wir das Wort *ἐϋμμάχοι* nur auf Leukas und die übrigen in das Kolonialreich gehörenden korinthischen Pflanzstädte beziehen. Das korinthische Kolonialreich war somit als *συμμαχία* organisiert.

(Kolozsvár.)

Samuel von Szádeczky-Kardoss.

Tibullo e il „Corpus Tibullianum“.

Tibullo è un elegiografo. Elegia é una parola di origine probabilmente caria, che significava „canna, flauto“: l'elegia infatti era accompagnata dal flauto ed era poesia recitata non cantata. Fra i Greci essa ebbe un contenuto guerresco, come in Callino ed in Tirteo, parenetico e gnomico come in Focilide, Senofane, Solone, Teognide, o racchiuse il pianto sulla fugacità della vita con l'invito a godere la vita stessa finché questa sorride nell'amabile giovinezza, come in Mimnermo. Poi, durante l'età alessandrina, l'elegia divenne narrativa, erudita, mitologica: Filita (o Fileta) di Cos (340—285 circa intitolò una sua raccolta di elegie col nome della moglie, *Bittide*, come Ermesianatte di Colofone

(340—280 circa) intitolò una raccolta alla sua donna *Leontion*, seguendo ambedue l'esempio di Mimnermo di Colofone, vissuto verso la fine del settimo secolo, autore di un poema elegiaco continuato, di argomento storico-mitologico, intitolato ad una suonatrice di flauto, Nanno, e di Antimaco di Colofone, che, sulla fine del V secolo, si consolava in metri elegiaci della perdita di Lide. Una lunga elegia era la Chioma di Berenice e catene di elegie formavano gli *Aitia* („Le origini“) di Callimaco di Cirene (320—240 a. C. circa). Alla fine della repubblica romana l'elegia ellenica ed ellenistica fece sentire il suo influsso anche sulla poesia latina. Già *un poeta novus*, Catullo di Verona (87—54 a. C. circa) aveva riversato la piena dei suoi sentimenti nostalgici e del suo cuore ferito in alcune elegie, come in quella che i critici dividono in 68a e 68b, nella quale „in mezzo a un risuscitare di miti e a un risuonare di singhiozzi si sente come più misterioso, più favoloso e lontano lo scricchiolio di un elegante calzare femminile nella notte deliziosa. In questo carme c'è tutto Catullo: sfrenato, appassionato e bambino: caparbio nell'amore, caparbio nel dolore: che pure può dimenticare e l'amore e il dolore suo per seguire una favola o una visione e intrecciarla ai casi della propria vita“.¹

Come Catullo celebrò Lesbia, Cornelio Gallo canterà Licoride, Tibullo Delia e Nemesi, Propertio Cinzia, Ovidio Corinna. L'elegia latina non si può capire senza quella ellenica ed ellenistica: infatti ne riprende motivi, situazioni, luoghi comuni. Tuttavia nella valutazione dell' elegia latina, pur non potendosi prescindere dai precedenti greci, avvertiamo subito che il tono è diverso da quello greco e che in quei motivi ed atteggiamenti talvolta tradizionali i poeti latini sanno infondere più sincerità, più abbandono, più vivo desiderio di manifestare se stessi: l'elegia greca insomma crea delle luminose immagini, delle sculture di marmo candido, illuminate da un sole freddo; l'elegia romana parla di più al cuore e ai sentimenti dell'uomo: l'elegia greca è più esterna, quella romana è più intima, penetra più a fondo nella vita varia di sfumature e sensazioni dell' anima umana. Direi che l'elegia greca è più oggettiva, più plastica, e quella romana è più soggettiva, più moderna. Leggiamo, per esempio, l'elegia, dove Mimnermo esorta a godere la vita, quando essa è ancora in fiore: questo concetto, che in un poeta moderno, come nel Leopardi, avrebbe assunto toni e colorito di doglia mondiale, di *Weltschmerz*, come dicono i tedeschi, nel poeta greco si mantiene, per così dire, in un'atmosfera superiore, non scende cioè nei più intimi recessi del cuore umano. Ora leggiamo un'elegia di Tibullo: il poeta ci apre tutto il suo cuore, ci manifesta le sue passioni, le sue ansietà, i suoi desideri. Ecco perché l'elegia greca ci appare nel complesso un po' fredda, più ricca di figure che di sensazioni: mentre quella latina è tutta sensazione, è autobiografia, quasi più moderna.²

Il primo grande elegiografo latino, se si eccettuano le elegie che appaiono già nel Canzoniere di Catullo, fu C. Cornelio Gallo (69—26 a. C.), amico di Partenio di Nicea nella Bitinia, che gli indirizzò un manualetto in prosa intitolato „Avventure di amore“. Compose quattro libri di elegie, dove cantava l'amore per Licoride, pseudonimo della

¹ Cfr. Concetto Marchesi: „Storia della letteratura latina“. Quarta edizione V. I. Pag. 227.

² Vedi le belle pagine di Augusto Rostagni in „Classicità e spirito moderno“ e specialmente „Genio greco e genio romano nella poesia“ Pagg. 103—136 (Einaudi—Torino 1939—XVII).

mima Citeride. Della poesia di Gallo non ci è pervenuto nulla, a meno che non siano suoi gli esametri, con cui in Virgilio, nella X. Bucolica, il Poeta si lamenta di essere stato abbandonato dalla sua donna amata. Virgilio celebrò Gallo anche nel quarto libro delle Georgiche: ma poi vi sostituì la favola di Aristeo, quando il poeta di Fréjus, insuperbito della carica di prefetto dell'Egitto, cadde in disgrazia di Ottaviano e disperato si tolse la vita. Dall'ammirazione, che Virgilio gli tributa più volte, possiamo dedurre che Cornelio Gallo dovette essere uno dei più grandi elegiografi latini, e che nell'elegia esprimesse tutto il suo animo, il suo amore e la sua disperazione, perché tradito nell'amore. Ma gli elegiografi, di cui ci rimangono le opere e di cui perciò possiamo penetrare il mondo affettivo e sentimentale e, in un certo qual modo, come si siano svolte in realtà le vicende di quel mondo, sono Tibullo, Propertio, Ovidio: tre temperamenti diversi, tre grandi poeti dell'amore, tre grandi stilisti e perfezionatori del distico elegiaco. In Tibullo c'è l'amore sereno e pacato soffuso di dolce malinconia in un paesaggio mite di campi e di feste campestri; in Propertio tumultua l'amore che brucia e consuma l'animo; in Ovidio folleggiano gli amori mondani e superficiali dei grandi salotti di Roma. In Tibullo e Propertio Delia, Nemesis, Cinzia, sono donne reali, in Ovidio invece Corinna è un nome fittizio, è un pretesto per ricamarvi intorno un tessuto di avventure amorose e mitologiche.

*

Della vita di Albio Tibullo³ sappiamo ben poco. Non sappiamo precisamente nè dove, nè quando il Poeta sia nato. Da un epigramma di Domizio Marso, premesso nei manoscritti alle opere Tibulliane, che dice: „E te pure, Tibullo, ingiusta morte compagno di Virgilio (*Vergilio comitem*) mandò, giovine ancora, negli Elisii campi, perchè qui non restasse altri, che piangesse teneri amori in elegie, né cantasse guerre di re con vigoroso carme“, possiamo dedurre con certezza che Tibullo morì ancor giovine, quasi contemporaneamente, sebbene un po'dopo, a Virgilio. Ora Virgilio morì il 21 settembre del 19 a. C.: dunque Tibullo terminò la sua vita o negli ultimi mesi del 19 o al principio del 18 a. C. La data della nascita fu posta tra il 60 e il 48. Nei manoscritti l'epigramma di Domizio Marso è seguito da una vita anonima di Tibullo: servendoci delle notizie riferite da questa vita e dell'epistola quarta del primo libro di Orazio, indirizzata ad Albio, amico del Venosino, possiamo ricostruire un Tibullo, cavaliere romano, bello di persona, ricco ed esperto nel sapere godere le sue ricchezze:

Di tibi formam.

Di tibi divitias dederunt artemque fruendi.⁴

Quando Orazio scrive questa epistola, Albio vive ritirato e pensoso tra i boschi salutarì in regione Pedana:⁵ forse era cagionevole di salute o

³ Il prenome è sconosciuto.

⁴ Cfr. Orazio Ep. I, 4, 6—7.

⁵ Cfr. Orazio Ep. I, 4, 2. Dunque i poderi di Tibullo si trovavano nel territorio di Pedo, cioè fra Tivoli e Preneste, ed è probabile che il Poeta sia nato a Pedo. Il Baehrens invece correggendo *l'eques regalis* della vita anonima di Tibullo in *eques R(omanus)* e *Gabius* faceva di Gabii il luogo di nascita del Poeta. „Certo in quella regione, che prendeva nome dal più popoloso centro di Pedum — „in regione Pedana“ —

deluso nell'amore o abbattuto da rovesci patrimoniali. Infatti la famiglia di Tibullo era stata ricca (come ci dice il poeta stesso in I, 1, 19, 41—42): poi il patrimonio si era assottigliato, com'è probabile, a causa della distribuzione delle terre ai veterani l'anno seguente alla battaglia di Filippi (novembre del 42): distribuzione i cui effetti risentirono anche Virgilio, Orazio e Propertio. Tuttavia Tibullo rimase sempre un agiato proprietario.⁶ Appartenne al circolo letterario di M. Valerio Messalla Corvino,⁷ che accompagnò nella spedizione di Aquitania, la quale riuscì al trionfo del 27⁸ e che avrebbe pure accompagnato nella spedizione in Asia, se non fosse caduto ammalato nell'isola di Corcira.⁹ Non ricorda mai il padre: fa menzione invece della madre e della sorella,¹⁰ le quali assistettero ai funerali del Poeta.¹¹

Amò due donne, che chiamò Delia e Nemesi, e delle quali, secondo la testimonianza di Ovidio,¹² l'una fu il primo amore (*primus amor*), l'altra l'ultimo (*cura recens*). Delia pseudonimo per Plania,¹³ ci richiama alla mente „la bianca beltà dell'agreste Diana“,¹⁴ Era cerula comme la nereide Teti,¹⁵ con lunghi e biondi capelli: ragazza borghese dabbene, la sera aspettava, traendo alla rocca la chioma, Tibullo lontano, mentre la vecchia madre le andava raccontando antiche storie. Sappiamo poi che Delia, persuasa da una mezzana, tradì per un ricco amante Tibullo:

egli possedeva le sue terre“ ecc. (cfr. A. Rostagni „La letteratura di Roma repubblicana ed augustea“ Bologna 1939, pag. 353.).

⁶ Cfr. Tibullo II, 1.

⁷ M. Valerio Messalla Corvino (64-a. C. — 8 o 13 d. C.) comandava, sotto gli ordini di Bruto, l'ala destra dell'esercito dei tirannicidi nella battaglia di Filippi (novembre del 42). Poi, schieratosi con Antonio, lo seguì in Asia, dove, ad Antiochia, difese la causa dell'idumeo Erode contro gli ultimi Asmonei; quindi passò al partito di Ottaviano; fu console insieme a lui l'anno 31 a. C. e ad Azio ne comandò la flotta (settembre del 31). Dopo Azio andò in Aquitania a domare la rivolta colà scoppiata e ne celebrò il trionfo il 25 settembre del 27. Inoltre fece una spedizione in Oriente e precisamente in Cilicia, Siria, Egitto. Ebbe nel 26 la carica di *praefectus urbis*: ma dopo sei giorni si dimise. Nell'11 avanti Cristo fu nominato *curator aquarum*. Si lasciò morire di fame tormentato da dolorosa malattia. Ebbe due figli: M. Valerio Messalla Messalino, console nel 3 a. C. di cui Tibullo (II, 5) celebrò l'entrata nel collegio dei *quindecimviri sacris faciundis et Sibyllinis libris inspicundis* e Marco Aurelio Cotta Massimo console nel 22 d. C. M. Valerio Messalla Corvino fu oratore, seguace dell'indirizzo ciceroniano, e storico. Fu protettore di poeti e fondò un circolo letterario che, politicamente, si mantenne in decoroso riserbo, mentre quello di Mecenate era la voce della politica augustea. A quel circolo letterario parteciparono Tibullo, di cui Messalla fu amico, Ligdamo, Sulpicia, l'autore di *Ciris* (Virgilio?), C. Valgio Rufo, Emilio Macro, Ovidio.

⁸ Cfr. Tibullo I, 7.

⁹ Cfr. Tibullo I, 3. Altri critici e storici pongono la spedizione in Oriente prima di quella nell'Aquitania.

¹⁰ Cfr. Tibullo I, 3, 5 sgg.

¹¹ Cfr. Ovidio *Amor.* 3, 9, 49—52.

¹² Cfr. Ovidio *Amor.* 3, 9, 32.

¹³ Cfr. Apuleio *Apol.* 10.

¹⁴ Cfr. Vincenzo Ussani: „Storia della letteratura latina nell'età repubblicana ed augustea“ Vallardi—Milano 1929 pag. 359.

¹⁵ Cfr. Tibullo I, 5, 45—46.

in seguito appare accasata e indulgente a facili costumi, per cui il Poeta, che si era illuso di poter vivere con la sua Delia per tutta la vita nella pace e nella felicità campestre, geloso, passa a Nemesi,¹⁶ una vera cortigiana dagli occhi parlanti (*oculos... loquaces*),¹⁷ avida solo di denaro, che poi fu amante di un antico schiavo d'oltre mare.¹⁸ Una sorella era precipitata dalla finestra.¹⁹ Inoltre Tibullo sperimentò gli amori pedici, cioè gli amori per i *pueri delicati*.²⁰ Infatti le elegie 4, 8, e 9 del libro primo si riferiscono ad un amore col giovinetto Marato:²¹ ma anche in questo fu sfortunato, perché il ragazzo gli preferì un ricco amante.

Orazio nell'ode 33ª del libro primo così dice:

*Albi, ne doleas plus nimio memor
Immitis Glyceræ, neu miserabilis
Decantes elegos, cur tibi iunior
Laesa praeniteat fide.*

Ora i critici hanno, forse giustamente, identificato questa Glicera con la donna, probabilmente una cortigiana, ricordata da Tibullo nell'elegia e nell'epigramma, rispettivamente IV, 13 = III, 19 e IV, 14 = III, 20, che chiudono il così detto *Corpus Tibullianum*.²² L'amore per questa Glicera, da cui il Poeta fu poi tradito, si pone cronologicamente dopo l'abbandono di Delia e Marato e prima della relazione con Nemesi. Quindi, quantunque non ci sfugga che la cronologia tibulliana sia molto incerta²³ e che Tibullo, pur cantando i suoi amori reali e non fittizi, come credono alcuni dotti (per i quali il poeta non avrebbe fattò che letteratura o semplici variazioni sopra motivi dell'erotica greca²⁴), tuttavia

¹⁶ Nemesi è nome fittizio: secondi alcuni Tibullo avrebbe chiamato la donna così per il suo carattere superbo, secondo altri il Poeta avrebbe voluto rappresentare in quel nome la vendetta contro la infedeltà di Delia. L'Ussani (cfr. o. c. pag. 360) dice: „...Nemesis il cui nomignolo è quello di un genio della poesia erotica greca, quello tra gli Eroti che impone agli amanti il taglione. E forse la pena del taglione voleva infliggere Tibullo alla traditrice Delia con questa sua nuova relazione“.

¹⁷ Cfr. Tibullo II, 6, 43.

¹⁸ Cfr. Tibullo II, 3, 59—60.

¹⁹ Cfr. Tibullo II, 6, 38—40.

²⁰ Cfr. Giorgio Pasquali „Orazio lirico“ Firenze 1920 Pagg. 482—483.

²¹ Secondo alcuni critici il nome di Marato significherebbe „colui che fa consumare, languire i suoi adoratori“ (cfr. *μαραίνω*).

Il Voss crede che le poesie riguardanti Marato siano un giuoco di fantasia ed anche il Belling considera il rapporto con Marato come un semplice motivo poetico.

²² Cfr. più oltre.

²³ Studiarono la questione cronologica l'Ulrich, il Cartault, il Sel-lar, il Ponchont, ecc. Cfr. Cartault: „A propos du Corpus Tibullianum“ Vedi: „Table méthodique des matières“ IV, 7: La chronologie des élégies.

²⁴ Cfr., fra gli altri, K. Witte: „Die Geschichte der Römischen Elegie“ Erster Band-Tibull. Erlangen 1924, pag. 118: „Die Elegie Tibulls ist nicht bloss ein Spiel... sondern...“ etc.

non ci riveli che certi momenti della sua esistenza, che certe circostanze della sua passione, ci sembra di poter acconsentire col Ponchont,²⁵ quando stabilisce la seguente cronologia:

Dal 31 al 29 Tibullo partecipa alle due spedizioni di Messalla in Gallia ed in Oriente;

dal 30 al 27, relazione con Delia;

dal 29 al 26, relazione con Marato;

nel 27, trionfo di Messalla (7 delle Calende di Ottobre) e, nel 27—26, composizione dell'elegia I, 7 per celebrare la sua gloria e la sua carriera, nell'occasione del primo anniversario della sua nascita, che seguì il trionfo;

nel 26—25, pubblicazione del primo libro delle elegie;

nel 25—24, relazione con Glicera;

dal 23 al 19, relazione con Nemese.

L'ordine cronologico delle elegie del primo libro sarebbe il seguente: X (fine del 31 o 30), II (fine del 30 o 29), III e I (29), IV, V, VI (dal 29 al 27), VII, VIII, IX (dal 27 al 26); quelle del secondo libro sembrano disposte per ordine cronologico.²⁶

Parliamo ora della questione del così detto „CORPUS TIBULLIANUM“, la quale fu studiata dal Baehrens, dal Cartault, dal Ponchont, dal Marchesi e dall'Ussani, per non citare che i critici più rappresentativi di questi ultimi tempi.

È noto che il *Corpus Tibullianum* è contenuto nei codici Ambrosiano e Vaticano: sono tre libri di poesie. Il libro 3° fu suddiviso dai dotti italiani del Rinascimento in due libri: di qui deriva la divisione tradizionale dei quattro libri accettata dagli editori Tibulliani.

Nel 1° libro si celebra l'amore per Delia e per Marato e si canta la gloria di Messalla (in tutto 10 elegie); nel secondo libro si parla dell'amore per Nemese, si celebra il natalizio di Cornuto e si festeggia Messalino (in tutto 6 elegie); nel 3° libro (in tutto 6 elegie) sono contenuti gli amori di Neera e di Ligdamo²⁷ pseudonimo greco di un giovane Romano del circolo di Messalla^{27bis}; poi nei manoscritti, viene, in 211 esametri, il „Panegirico di Messalla“ di incerto autore, non cer-

Ibidem, pag. 119: „... wobei mimisch, in dem Sinne zu verstehen ist, dass die einzelnen Liebesfreuden und Liebesleiden so, wie der Dichter sie erzählt, nicht von ihm erlebt, sondern lediglich fingiert sind“.

Cfr. anche A. Cartault o. c.: „Table méthodique des matières II, 5“: „Rapports de Tibulle avec les Grecs“.

²⁵ Cfr. „Tibulle et les Auteurs du Corpus Tibullianum“ Texte établi et traduit par Max Ponchont—Paris 1924 Introduction IX.

²⁶ Cfr. U. Ullrich: „De libri secundi Tibulliani statu integro et compositione“. (Jahrb. f. class. Philol. 17 Supplement-Band 1890, p. 383—472) e F. Marx: „Albius Tibullus“ Paulys Real-Encyclopädie... Neue Bearbeitung... I Band 1894 colonne 1319—1329.

²⁷ Eccetto l'elegia Va, che è un breve messaggio del Poeta malato ai suoi amici, che si trovano in Etruria.

^{27bis}) Si fa derivare Ligdamo dal greco λυγδος: „marmo bianco“; l'aggettivo λυγδῖνος significa: „bianco come il marmo“. Alcuni critici lo hanno identificato o con Cassio di Parma o con Valerio Messalino o con Valgio Rufo o con Lucio, fratello di Ovidio, o con Ovidio stesso. Sulla nascita di Ligdamo vedi: III, 5, 17—18.

Cfr. anche A. Cartault o. c. „Table méthodique des matières“ III, 1: „Le 3e livre. Lygdamus. Neaera.“ Inoltre vedi: H. de la Ville de Mirmont: „Le poète Lygdamus“ Le Musée Belge, 1904, p. 339—403;

tamente di Tibullo: senza dubbio di un giovane poeta del circolo di Messalla.²⁸ Al Panegirico seguono, nei manoscritti, due gruppi di elegie: il primo gruppo consta di 5 elegie composte da Tibullo per Sulpicia, presa d'amore per un certo Cerinto; il secondo gruppo è formato di 6 piccole elegie, delle quali è autrice, in un latino che il Gruppe²⁹ chiamò femminile, Sulpicia stessa. Dunque nel primo gruppo Tibullo „rielaborò con simpatia di spirito il materiale offertogli“³⁰ dal secondo. L'intera raccolta si chiude con un'elegia di 12 distici e un epigramma di due, l'una e l'altra poesia composte da Tibullo. Sulpicia era nipote del giureconsulto Servio Sulpicio e figlia di Servio Sulpicio Rufo e di Valeria, sorella di Messalla: essa avrebbe perduto il padre e sarebbe rimasta sotto l'autorità dello zio. Si innamorò di un giovine di condizione inferiore alla sua, di nome Cerinto, che alcuni identificano, a torto, con il Cornuto di II, 2 e 3.³¹ Infatti, secondo questi ultimi, *Cerintus* si ricondurrebbe al greco κέρας: *cornu*, da cui *Cornutus*. Sulpicia era una donna di anima appassionata e ardente d'amore, mentre Cerinto era piuttosto freddo. Concludendo sono certamente Tibulliani i libri I e II del *Corpus*, l'elegie per Sulpicia IV, 2 = III, 8; IV 6 = III, 12; IV, 13 = III, 19; IV, 14 = III, 20.³²

*

e A. Rostagni „La letteratura di Roma repubblicana ed augustea“ pagg. 371—372.

²⁸ Cfr. A. Cartault o. c. „Table méthodique des matières“ III, 2.

²⁹ Cfr. O. F. Gruppe „Die Römische Elegie“ Erster Band. Leipzig, 1838.

³⁰ Cfr. V. Ussani: o. c. pag. 364.

³¹ L'identificazione di Cerinto con Cornuto risale probabilmente a un umanista del XV secolo. Cfr. sulla questione H. Belling („Albius Tibullus. Untersuchung und Text...“ Berlin 1897), il quale identifica Cerinto con Cornuto; è dello stesso parere G. Némethy („Egyetemes Philologiai Közlöny“ 1903, t. 27, fasc. 8 e 9 e „Albii Tibulli carmina... Budapestini... 1905“). Al contrario E. Kalinka („Zum Corpus Tibullianum“: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. 1898 p. 481—496) distingue Cerinto da Cornuto. Per una visione generale della questione cfr. A. Cartault o. c. „Table méthodique des matières“ III. 3.

³² Tutto il *Corpus* non può essere attribuito a Tibullo per ragioni grammaticali, metriche ed estetiche. M. Haupt („*Opuscula*“ Vol. prim. Lipsiae 1875) segnala alcune differenze grammaticali fra Tibullo e Ligdamo; P. Paroli („*De Tibulli arte metrica cum Lygdamo comparata*“ *Brixiae*... 1899) indica delle differenze fra la metrica di Tibullo e quella di Ligdamo. Fr. Teuffel („*De Catulli Tibulli Propertii vocibus singularibus*“ *Friburgi*... 1872) nega che il Panegirico sia di Tibullo, basandosi sulle espressioni delle voci *singulares*; B. Engbers („*De metricis inter Tibulli Propertique libros differentiis quaestionum pars prima*“ ecc. *Monasterii* 1873.) basandosi sullo studio della metrica, T. Mayer („*Ueber den Hiatus in den Elegien des Tibullus und in Panegyrikus an Messalla*...“ Im Selbstverlage des K. K. deutschen Staatsgymnasiums 1900—1901) basandosi sullo studio dell'iato. Anche T. Streifinger („*De syntaxi Tibulliana*“ *Winceburgi* 1881) ha notato qualche differenza grammaticale fra Tibullo, Ligdamo e il Panegirico.

G. Némethy (Cfr. „*Ligdami Carmina*“ *Budapestini*—MCMVI) attribuì il Panegirico a Properzio. (pag. 89. sgg.). Cfr. invece A. Rostagni „La letteratura di Roma repubblicana ed augustea“ Appendice pagg. 447—449.

I motivi di cui si compone la poesia di Tibullo sono: *l'amore, l'amicizia, l'odio della guerra, il desiderio della vita tranquilla dei campi*. Tibullo appare un temperamento pigro e mite: infatti l'amore non è in lui tormento di sensi nè disperazione. L'ideale di Tibullo è il ritirarsi nella quiete e nella vita semplice della campagna, lungi dalle ambizioni e dalle guerre, con la sua donna amata. Questo motivo di desiderio di pace è frequente nella poesia augustea (cfr. Virgilio ed Orazio), ma in Tibullo acquista un tono tutto particolare. Tibullo non ama la campagna come idillio nè come rifugio di anime stanche, raffinate e borghesi, ma bensì la vive compiacendosi e perdendosi nella semplicità di pensieri e di azioni dei contadini e dei pastori. Nelle *Georgiche* virgiliane la terra è celebrata come fonte di lavoro e di benessere sociale, nelle *Odi* oraziane i paesaggi italici sono contemplati con l'occhio del borghese raffinato e stanco della vita cittadina, nella poesia tibulliana v'è ad ogni passo, odore di terra rivoltata di fresco dal vomere dell'aratro: nel tino ribolle il vino nuovo, i plaustri cigolano, le pecore ritornano ai loro ovili e gli agnelli alle loro stalle. Il Poeta non ammira tutto questo da lungi, come una suggestiva cornice, ma bensì non teme di avvicinarsi contadini, né di sporcarsi le mani nelle zolle ancor fresche, né di sentire odor di stalla, né di afferrare il bidente o l'aratro, né di portare in seno un capretto abbandonato dalla madre. Entra nelle capanne degli umili contadine e vive della loro intimità fatta di affetti semplici, di religione pura, di mancanza di ambizioni e di vani desideri di ricchezza. Esso partecipa alle feste Palilie con dedizione di animo, come con vera sincerità di cuore prega e offre sacrifici agli dei italici. Tibullo è un poeta sanamente democratico e, come non esiterebbe a pigiare con i propri piedi l'uva nel tino, così prende in collo gli schiavetti (*vernae*) nati in casa e, in dolce intimità familiare, ascolta i loro balbettamenti e si diletta del loro ruzzare. Anzi fra i poeti dell'età repubblicana è quello che sa penetrare più a fondo la felicità domestica, la gioia della famiglia rallegrata da candidi sorrisi di bimbi, il raccogliersi di essa, in determinate occasioni, intorno al focolare domestico e alle immagini dei Lari e dei Penati. Purché abbia al fianco la sua donna amata, in quella pace di campi, il Poeta rinuncia agli onori, alle ambizioni, alla gloria e frequenti risuonano nei suoi versi le maledizioni contro la ricchezza. Talvolta sembra esso possedere animo di bambino, come quando (cfr. I, 3) ha quasi paura di morire lontano dalla sua Delia, lui che desiderava invece di poter stringere al letto di morte la sua bionda donna (cfr. I, 1, 59—60). Esso si concede tutto all'amore e all'amicizia. Messalla per lui è l'amico sincero e devoto e ne celebra l'impresa senza meschina adulazione, ma quasi rivivendo le giornate trascorse insieme a lui nell'Aquitania, e non esita ad invitarlo nel suo podere di campagna per vivere, insieme con lui e con Delia, la vita semplice dei pastori e dei contadini. È naturale che per un temperamento simile avessero lieve risonanza gli avvenimenti storici che si andavano maturando in Roma: una volta, nell'occasione dell'entrata di Messalino nel collegio dei *quindecimviri sacris faciundis* (cfr. II, 5), celebra Roma assurta a sì grande potenza da umile paese di pastori che era all'origine e rivive con toni epici e solenni i miti che fanno sapo ad Enea e alle guerre di esso sul suolo italico, come farà Properzio nelle *Elegie romane* del quarto libro e Ovidio nei *Fasti*, ma si sente che la sua Musa non è proprio lì: la sua Musa è altrove, cioè tra i campi, tra i pastori, tra la sua Delia e la sua Nemesi, tra il suo Messalla. Tibullo è tutto in questi sentimenti e si dà ad essi lasciandosi da essi trasportare più che esso dominarli; donde quel ritor-

nare su sentimenti già espressi e quel fluire di concetti l'uno dall'altro e quell'intrecciarsi di motivi lungi dal motivo centrale, che ad alcuni è sembrato disordine logico (e di qui deriva il tentativo di alcuni filologi di restituire il supposto ordine logico),³³ ma che al contrario è un disordine affettivo, voluto, perchè con esso si esprime la piena dell'animo che scorre, s'intreccia ed ha risonanze ed echi.

La Musa Tibulliana è attraversata dall'ombra della morte (cfr. I, 1, 69 sgg. e I, 3 ecc.), donde quel tono di dolce melanconia, che è il fascino di quella musica sinfonica, espressa in una lingua ed in una sintassi generalmente pure,³⁴ in uno stile puro,³⁵ in una metrica perfetta³⁶ e tuttavia sotto quella semplicità si nasconde una tecnica sapiente e cosciente, spesso troppo sapiente.³⁷

*

Le elegie del terzo libro manifestano un animo sincero, casto e ingenuo. L'autore però dice male quello che sente profondamente; la semplicità monotona del soggetto s'arricchisce troppo spesso e male a proposito di comparazioni banali, d'amplificazioni inutili sviluppate secondo i procedimenti della scuola di declamazione, di digressioni appesantite da una erudizione mitologica scolastica.³⁸

³³ Cfr. sulla questione A. Cartault o. c. „Table méthodique des matières“ I, 2, 3, 4, 5.

³⁴ Qui noterò alcune forme sintattiche, che non sono proprie dell'età classica: l'aggettivo *dignus* costruito talvolta coll' infinito, invece che col *qui* e il congiuntivo (cfr. II, 6, 43; IV, 6, 10=III, 12, 10); il verbo *vescor* costruito una volta con l'acc. invece che con l'ablativo (cfr. II, 5, 63—64). Da notare anche la forma dativale *ullae* invece di *ulli* (cfr. IV, 6, 9=III, 12, 9), alcune costruzioni alla greca, qualche imperativo negativo arcaico (cfr. I, 1, 67: *ne laede per ne laesis o noli laedere*), il polisindeto *que... que* invece di *et... et*, ecc. Per un esame più profondo della questione cfr. T. Streifinger: „De syntaxi Tibulliana“ *Wircburgi* 1881).

³⁵ Cfr. R. Stehle: „De Tibullo puri sermonis poetici cultore“ Argentorati 1886. Esso arriva con il suo studio, giustamente, alla conclusione che il lavoro di epurazione, che Cesare ha operato sulla prosa, Tibullo l'ha compiuto sulla poesia.

³⁶ W. Y. Sellar (cfr. „The Roman poets of the Augustan age“ Oxford 1897—1899) dice che Tibullo per il primo dette al metro elegiaco il corso limpido, che Virgilio aveva dato all'esametro nelle sue Bucoliche. La metrica tibulliana fu studiata da Luciano Müller (cfr. „Catulli Tibulli Propertii carmina“ Lipsiae 1870). W. Gebhardi (cfr. „De Tibulli Propertii Ovidii distichis quaestionum elegiacarum specimen“ Regimonti 1870) nota la severità e la semplicità del pentametro tibulliano contenente due sostantivi provvisti ciascuno di un attributo; P. Rasi („De elegiae latinae compositione et forma“ Patavii. 1894.) studia la conformazione del distico in Tibullo e negli altri elegiaci latini. Cfr. inoltre A. Cartault: „Le distique élégiaque chez Tibulle, Sulpicia, Lygdamus“, Paris 1911.

³⁷ Il Witte (o. c.) studia la tecnica delle poesie tibulliane, tecnica che Tibullo imiterebbe dai poeti alessandrini, da Virgilio e da Orazio.

³⁸ Cfr. H. de la Ville de Mirmont o. c. e M. R. Truffi „Il poeta Ligdamo“ in „Athenaeum“ N. S. 4 (1926), 414. Secondo Th. Martinon (cfr. „Albii Tibulli libri quattuor“ Paris 1895) le elegie del terzo libro sono poste nell'ordine cronologico e la seconda deve essere collocata

Il Panegirico poi, con le reminiscenze omeriche e di poeti latini e con le digressioni erudite, rivela anima di retore. Si sente invece l'*animus* della poesia tibulliana nelle prime cinque elegie del quarto libro, composte da Tibullo per Sulpicia innamorata di Cerinto, e, nei seguenti sei biglietti d'amore, avvertiamo l'anima femminile di Sulpicia, che ora ha quasi paura di manifestare l'incendio del proprio amore (cfr. IV, 12, 6), ora gioisce di gioia improvvisa (IV, 9), ora è presa da stizza e da gelosia di essere posposta a una semplice schiavetta (IV, 10, dove è da notare l'orgoglio con cui è scritto il verso 4: *scortum quam Servi filia Sulpicia*) e fa una coperta minaccia. Il tutto detto con semplicità, civetteria e cuore tremante di donna innamorata, che preferirebbe non guarire, che vedere l'amante freddo e impassibile di fronte alla sua malattia (IV, 11).³⁹

N. B. Solo, quando quest' articolo era già composto e stampato, ho potuto usufruire del bel libro di M. Schuster: *Tibullstudien*. Wien. 1930.

Aldo Marsili.

Adat Dedricius György erdélyi humanista életrajzához.

Dedricius (Deidrich) György, a tekei születésű, erdélyi humanista költő életrajzával Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái* I. kötete részletesen foglalkozik. Születési évét azonban nem ismeri s viszontagságos pályafutásának leírása is elakad az 1598. évnél, amikor a költőt tekei lelkészségéből elcsapták. Az érdekes és érdemes költő adatait sikerült halála helyének és idejének megállapításával kiegészítenem.

Az akadémiai kiadású *Monumenta Hungariae Historica*-sorozat *Scriptores* osztályának 30. kötete Szamosközy István kisebb történeti maradványait tartalmazza. A feljegyzések közt a 339. lapon a következő epigrammát olvassuk:

Epitaphium Georgio Dedricio, artium liberalium magistro, viro docto, mortuo Colosvarini 2. die aprilis 1605.

Mellette zárójelben: lapidi incisum. — Maga a vers így hangzik:

Haec est Dedricii fatalis tumba Georgi:
 Quisquis es, ad manes dic pia verba sacros.
 Ille magister erat Sophiae septemplex, illum
 Laverat Aonis Rhenus et Albis aquis;
 Seu populo pandit mysteria sancta Tonantis,
 Non illo quisquam plenior oris erat;
 Sive artes docuit, caelique arcana rexit,
 Illum quae fugeret, nulla Mathesis erat.
 Vixit et a sancta nunquam pietate recessit
 Illa fuit vitae regula certa suae.
 Ipse sibi magni reseravit limen Olympi:
 Felix, qui simili tendit ad astra via.
 Sed quid in exiguo cupimus te inscribere saxo?
 Non capiunt laudes marmora mille tuas.

Steph. Zam(osius).

alla fine: teoria che viene confutata da H. Belling (cfr. *Wochenschrift f. Klass. Philol.* 15ter Jahrg. n° 13, 23 marzo 1898, colonne 345—353). Cfr. anche di G. Némethy: „*Lygdami carmina. Accedit Panegyricus in Messallam*“. *Budapestini* MCMVI.

³⁹ Cfr. P. Rasi: „Una poetessa del secolo d'Augusto“ Padova 1913; M. Schuster: *Zu den Gedichten der Sulp. Mitt. des Vereins Klass. Phil. in Wien* 1 (1924), 19.

A Szamosközy által írt s a halott sírkövébe vésett felirat kétségtelenül a hányatott életű íróról szól. Utal németországi tanulmányaira, bölcsész-magiszteri fokozatára, költői, papi, tanítói hivatalára s Dedricius pályája folyamán valóban mind e hivatásokat folytatta. A felirat halála helyének és időpontjának (1605. április 2.) feltüntetésén kívül új adatot nem nyújt. Az udvari hivatalnok Szamosközy bizonyára nem mulasztotta volna el feltüntetni, ha Dedricius 1598—1605 közt valami új pályán működött volna, például udvari állásban. Éppen ezek a nagyon is viharos évek amúgy se voltak alkalmasak arra, hogy a költő az erdélyi udvarban elhelyezkedést találjon, ámbár Báthori Zsigmondról írott epigrammaival valószínűleg ilyenfajta ábrándot kergetett. Így feltehető, hogy e kérdéses években is lelkész vagy tanító lehetett valahol, talán éppen halála helyén, Kolozsvárott — ennek megállapítása azonban, születési évével egyetemben még a jövő feladata. Geréb László.

*

Der Dichter und Humanist, Georg Dedricius von Transsylvanien, dessen Lebensdaten nur bis zum Jahre 1598 bekannt sind, starb laut einer Epigramme des Stephan Szamosközy (Mon. Hist. Hung. II. Band 30. Pag. 339.) am 2. April i. J. 1605. in Kolozsvár. Bedauerlicherweise gibt aber dieses Gedicht, das die Grabinschrift des Dedricius war, keine näheren Daten über die Jahre 1598—1605 des Dichters und gibt auch sein Geburtsjahr nicht an. L. Geréb.

A spongyába szorult Ajax

Berzsenyi Dániel 1817. szeptember 8-án kelt levelében Kölcsey „goromba recensio“-járól ír és a következő kéréssel fordul Kazinczyhoz: „Mivel némelly tudós bolondságait nem értem, ne legyen terhedre barátodat ezekben megvilágosítani: Jól vagynak e Homér és Göthe. Schiller és Euripides öszve hasonlítva, s mi az a nagy titok, az a görög szó, s mi az a spongyába szorult Ajax? — Kölcsey bírálatában a kérdezett rész így hangzik: „Az ilyeneket kímélés nélkül el kellene törölni, mint a spongiába ereszkedett Ajaxot.“ — Közismert, hogy Aias a görög monda szerint kardjába dőlt. De hogy lett a kardból spongya? Erre a kérdésre Moys István (v. ö. Merényi O., Berzsenyi Dániel levelei Kazinczy Ferenchez, Debrecen, 1942. 84) a következő választ adta: „Ha meggondoljuk, hogy Kölcsey még spongiát írt és nem spongyát, mint Berzsenyi, belátjuk, hogy a spongia helyett itt ‚fringia‘ kellene. Az eredeti kéziratban minden bizonnyal így is volt. A két szó azonos számú betűből áll; azonfelül Kölcsey s betűje, mint általában az f betűk, nagyon hasonlít a régi s-hez (mint ezt Kölcsey aláírása is bizonyítja); ha az r betű szárát egy kicsit is megnyújtjuk, könnyen p-nek olvashatjuk; Kölcsey az o betűt felülről nem kapcsolta össze, tehát felületesen meg sem lehetett különböztetni a kettőt egymástól. Ezért nem értette Berzsenyi sem a spongyába szorult Ajaxot.“

Ezt a tetszetős, de valójában mégis téves magyarázatot legutóbb én is átvettem (v. ö. Forrás, 312). Hogy a tévedés továbbterjedését lehetőleg megakadályozzam, sietve helyesbíték. — Huszti József professzor úr figyelmeztetett Suetonius Augustus életrajzának (85. c) következő mondatára: *tragoediam magno impetu exorsus, non succedenti stilo abolevit quaerentibusque amicis, quidnam Aiax ageret, respondit, Aiacem suum in spongeam incubuisse.* Augustus mondta tehát a megsemmisített Aiax-tragédiára szellemes fordulattal: *spongyába dőlt!* Erre cél-

zott Kölcsény és ezt nem értette — többek között! — Berzsényi sem. A „fringia“-ötlet pedig csak tanulságos tévedés, intő példa filológusoknak.
Szabó Árpád.

Adalékok XI. századi krónikánkhoz.

Kaindl, Domanovszky Sándor és Hóman Bálint kutatásai bebizonyították, hogy már a XI. században létezett egy magyar krónika s ennek egy későbbi változatából merített P. mester, egy másik variánsból Kézai Simon és így tovább. Az itt következő tanulmányban megkíséreljük közelebbről meghatározni az ősforrás tartalmát, alapgondolatát, stílusát és keletkezési idejét. Nevezzük a továbbiakban az említett ősforrást XI. századi, vagy románkori krónikának.¹

Történészeink csaknem egyöntetű megállapítása, amely minden kétséget kizár, hogy a XI. századi magyar krónika magában foglalta Regino prümi apát évkönyvének és az Altaichi Évkönyveknek magyar tárgyú részleteit. Ezek a kivonatolt passzusok ugyanis csaknem valamennyi középkori krónikánkban visszatérnek. A korunkra jutott művek közül P. mester krónikája a legrégebb, amely az említett német évkönyvek töredékeit megőrizte. Vitán felül áll azonban az a tény, hogy sem Kézai Simon, sem a Budai, sem a Képes Krónika írói nem ismerték P. mester *Gesta Hungarorum*-át. A német évkönyvek magyar tárgyú részleteit tehát nem tőle vették át. Azonkívül P. mester művében számtalan egyéb egyezés is található a későbbi krónikairódommal, ami megint csak azt bizonyítja, hogy P. mester is másodkézből jutott a német évkönyvek magyar vonatkozású passzusainak birtokába.

Felületes áttekintésre is szembeszökő az a párhuzamosság, amelyet a Regino-részleteket tartalmazó fejezetek vonnak az egyes magyarországi krónikák között. Az őshaza leírása természetes, hogy mindenik krónikának az elején található. A románkori krónikás ezt főleg Regino szavaival adta elő, a későbbiek lényegesen kibővítették, átdolgozták, de azért a prümi apát néhány kitétele bennmaradt valamennyiben. A kalandozások elbeszélésében már kevésbé módosították Regino szövegét. Itt már teljes mondatok is érintetlenül maradtak és sorrendjükön egyik író sem változtatott. P. mester éppúgy mint Kézai vagy a Budai és a Képes Krónika szerzői, négy egymásután következő fejezetben reprodukálják a külföldi kalandozások történetét. Regino több évszám alatt közölt hadi eseményeit is valamennyi krónikásunk ugyanabban a sorrendben csoportosítja fejezetté. A XI. századi krónikában a kalandozások története közvetlenül a honfoglalás röviden előadott cselekménye után következett. Így találjuk Kézainál s így volt ez a XIV. századi krónikák forrásában is. A Budai és a Képes Krónikának a honfoglalás és a kalandozások közé toldott bekezdései a jövevényekről: később kerültek erre a helyre. P. mester forrásában hasonló volt az elosztás. A honfoglalás földrajzi jellegű, aprólékos epizódokra szaggatott története ugyanis P. mester saját műve, forrásában tehát a Regino-részletek a mű elején voltak, közvetlenül a honfoglalás rövid elbeszélése után. Ha ezt a párhuzamosságot megtoldjuk még azzal a ténnyel, hogy a hún történet csak a XIII. században (P. mester még nem ismeri) került bele a magyarországi irodalomba, akkor világossá válik előttünk, hogy a XI. századi krónikában nemcsak a honfoglalás rövid és magyar hagyo-

¹ A kérdés egész történetét és a rávonatkozó irodalmat lásd Hóman Bálint művében: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói*. Budapest, 1925.

mányon nyugvó története volt a Reginón nyugvó kalandozástörténet közvetlen szomszédságában, hanem ez egészet közvetlenül előzte meg a szintén Regino hatása alatt íródott Szkitia-leírás. Más szavakkal kifejezve: P. mester Regino-formulákat tartalmazó őshaza-leírása és Regino nyomán előadott kalandozások-fejezetei közé nagyobbára saját, egyéni írói műve ékelődik, valamint a XIII. századi krónikás ugyan-ezen részleteit saját kompozíciója, a hún-krónika választja ketté, mint ahogy a Képes Krónikában és a Budai Krónikában is a jövevényekről szóló betoldás egyéni fogalmazás eredménye.

Ez a meglepő párhuzamosság azt bizonyítja, hogy a XI. századi krónika egyik főforrása a prümi apát évkönyve volt s a Szent István előtti magyar történet megfogalmazásához ezenkívül csupán a hazai hagyomány néhány közszájon forgó mondatát írta le az orosz földön való átvonulásról és az új haza birtokbavételéről s még talán egy-két ősi, mítikus részletet szedett szavakba, ezt is röviden, amilyen például Álmos fogantatása. Ha e krónika leszármazóiból kihagyjuk mindazt, ami a XI. század után került oda, akkor Regino évkönyvének domináló szerepe szembeszökővé válik.

A Szent Istvántól I. Andrásig terjedő részhez is hazai hagyomány vagy forrás csak szűkszavúan járult hozzá. Kézainál a szent király alig szerepel s még szinte abba sem hagyta Kézai a Regino-részleteket tartalmazó történet kiírását, máris olyan passzusokat vesz át forrásából, amelyek tarkállanak egy újabb idegen évkönyvnek, az Annales Alta-henses-nek adataitól. A XIV. századi krónikák hosszasán beszélnek el Szent István történetét, de ez a részlet későbbi kezek műve és semmi köze a XI. századi krónikához. A Szent István utáni válság a XIV. századi krónikákban ugyanazokat az altaichi információkat tartalmazza, mint Kézainál, ugyanabban a sorrendben előadva, szorosan egymásra következő fejezetekben.

P. mester szempontjából az Altaichi Évkönyvek csekélyebb jelentőségűek, mint Regino. P. mester ugyanis nem írta meg a királyok történetét s így a Szent István utáni interregnummal kapcsolatos altaichi adatok érdeklődési körén kívül estek. Három kitétele azonban elárulja, hogy ő is olyan hazai mintát olvasott, amely az Altaichi Évkönyvek adatait is tartalmazta. Egyik ilyen kitétel, amely műve végén, az 55. és az 57. fejezetben szerepel, a *propter illatam injuriam* formulát emlegeti, mindig a németekkel kapcsolatban. Ez a formula Kézainál (48. fejezet) és a XIV. századi krónikákban (74. fejezet) az altaichi adatok társaságában szerepel, német vonatkozásban s valószínű, hogy hasonló helyről vette P. mester is. A királyi jegyző műve végén említi ezeket a kifejezéseket, a Regino-részletek között, mert hazai forrásában is minden bizonnyal hasonló helyen találta. A másik két kitétel, amely már minden kétségen fölül az Altaichi Évkönyvekből ered, az erdélyi Gyulával kapcsolatos és P. mesternél a 24. és 27. fejezetekben bukkan föl.²

A két német évkönyv magyar tárgyú részletei tehát lényeges elemét alkották a XI. századi hazai forrásnak. Minden okunk megvan, hogy ezeken keresztül próbáljunk a — jelenlegi tudásunk szerint — legrégibb magyar krónika lényegébe hatolni.

A prümi apát a magyar honfoglalás kortársa volt. A kortárs friss értesüléseinek tudható be az az ijedt rémület, amellyel évkönyvében az Európára hirtelen rátörő magyarságot fogadja. Évkönyvének ez a kirobbanó hevületű részlete a legérdekesebb. Egyébként száraz esemény-

² V. ö. Hóman id. mű 81—85.

felsorolást, évszámok köré csoportosított naptári feljegyzéseket hord össze, belső kompozíció és esztétikai érzékenység nélkül. Az Európára rontó magyarságot eleven színekkel jellemzi, ez a jellemzés azonban nem eredeti műve, hanem Justinusnak és Paulus Diaconusnak a szkítákról adott értesítéseit egyszerűen átírja a magyarokra. Innen ered a magyar krónikák szkíta-magyar azonosítása. A továbbiakban Regino a magyarság nyugati kalandozásait követi nyomon, egy-egy évszámhoz fűzve száraz modorban előadott eseményfelsorolásait. Ugyanígy jár el krónikájának folytatója, aki a 907. és a 967. évek közötti eseményeket adja elő.

A részletes szövegegyeztetéstől el kell tekintenünk. Történetíróink közül többen összehasonlították már a két krónikát, a legmodernebb apparátussal Deér József a Szkítia-leírás esetében.³ Itt csupán annyit jegyezzünk meg, hogy P. mester — mint már említettük — a Regino-féle híreket egy régibb magyar krónikából írta ki. P. mester krónikás előde természetesen kissé leszűrkitette a prümi apát ríktó leírását a szkíták vadságáról s csak néhány kitételt vett át az emberevő-vérivő ősookról. A kalandozások felsorolásában azonban szószerint átírta Reginót s a magyarok vadságát jellemző kitételeket is benne hagyta. P. mester még jobban megnyirbálta a magyarságtól rettegő német apát mondatait s a szkítákra nézve derűsebb Exordia Scythica szövegét használva főforrásnak, Reginónak csak egy-két kifejezését tartotta meg. A kalandozások elbeszélését azonban ő is szószerint veszi át forrásából. Egyéb szempontból Regino és a magyar krónikák szövegének összehasonlítása nem vezetett célra. Hiába vetjük össze valamennyi kéziratvariánst, nem lehet megállapítanunk, hogy a magyar író melyik változatot használhatta. Így tehát elesünk attól, hogy az átvett szöveget valamelyik irodalmi centrumra lokalizálhassuk.

Művészi szempontból a magyar krónikás messze túlhaladja a prümi apátot. Hóman mutatott rá, hogy Regino évszámokra aggatott, listászerű eseménysorozatot a magyar író, akit Hóman Szent László udvarában keres, kerek elbeszéléssé alakította.⁴ Az egyszerű időrendi egymásutánt tárgyi csoportosításban adja, ami kritikai érzékről és emelkedett esztétikai felfogásról tanúskodik. Ez az eljárás első jele annak a korrekciónak, amelyet a magyar tudomány a német szakszerűsége a francia esszéyszerű história-írás igénybevételével fog végezni. Felfogásának emelkedettsége abból is kitűnik, hogy a németországi történetírókat, noha forrásul használja, egyszerűen „krónikás évkönyvek”-nek nevezi, minden közelebbi megjelölés nélkül.⁵ Tudatában van tehát annak, hogy német forrásai az ő számára csak nyersanyagok, amelyekre legföljebb egy évszám hitelességével kapcsolatban érdemes hivatkozni.

Tudósaink bizonyára tévedésből tartották Reginót franciának. Prüm apátja, aki egy ideig a trieri Márton-kolostort vezette, származására és iskoláztatására nézve Németország legnyugatibb területéhez tartozik. Csupán a francia határ közelségére gondolhatunk, de francia származásra vagy műveltségre nem. Francia kapcsolatokat csak annyiban gyaníthatunk, hogy Bretagne-ról sokat ír. Föltehető, hogy hosszabb

³ Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. Magyar Könyvszemle 1930, 243—263.

⁴ Id. mű 80, 103—104.

⁵ Hóman megállapítása, hogy P. mester „sicut in annalibus continetur cronicis”-kitétele kétségtelenül az ősforrásra vezetendő vissza; id. mű 79.

időt töltött itt, ahol a prümi szerzeteseknek birtokaik voltak.⁶ Azonban Bretagne ebben az időben, a IX—X. század fordulóján, még egyáltalán nem tartozik bele a francia kultúrterületbe. Évkönyvének folytatója valószínűleg Adalbert magdeburgi érsek volt s ez a tény is bizonyítja, hogy itten specifikus német művel állunk szemben.

Semmilyen formában sem tudjuk Reginót a francia világ közelébe hozni. Igen népszerű munka volt, rengeteg kézírata volt, de csaknem valamennyi német eredetű s a zöme a középkorban német területen volt található. Az utókorra maradt 29 kézirat közül is 17 német és svájci, 1 olasz, 6 angol, 5 pedig francia könyvtárakban van.⁷ Míg azonban a németországi kéziratok közül egy sem származik francia kéztől, addig az 5 franciaországi példány közül egy Otterbergből (Rheinpfalz), egy Metzről, egy pedig szász területéről való. Tehát csupán két kézirat esetében lehetne arra gondolni, hogy esetleg Franciaországban vagy Franciaország számára készültek, vagy még a XI. századi magyar krónika megírása előtt kerültek Franciaországba. Mindezt azonban csak feltételeznünk lehet, de minden bizonyító adat hiányában. Így tehát Regino kézirati elterjedése is nehezen hozható kapcsolatba Franciaországgal.

Ha megvizsgáljuk ezenfelül azt, hogy a prümi apát művének nyomai milyen irodalmi alkotásokban lelhetők fel, hasonló kép tárul elénk. Németországban természetesen sok középkori krónikás használta fel, az egyszerűbb évkönyvírók csakúgy, mint Hersfeldi Lampert vagy Freisingi Ottó. Európa keletibb felén csupán a prágai Cosmas és a magyar krónikás ismerik, míg Franciaországban egyedül Hugues de Flavigny művében lelhető fel egy-két részlete. Franciaországot tehát ki kell kapcsolnunk a Regino-érdekszférából. A XI. századi magyar krónikás e szerint — a Hóman által feltételezett franciás műveltség ellenére — bizonyára német kézből jutott Regino birtokába. Az Altaichi Évkönyveknek pedig már a nevük is jelzi, hogy Németország kellős közepében készültek.

Történészeink figyelmét mindeddig elkerülte az a tény, hogy Reginót az Altaichi Évkönyvekkel együtt a magyar krónikáson kívül csak Hersfeldi Lampert használta, sőt: a XIII. század előtt az Altaichi Évkönyvek nyomai csak Lampert és a magyar krónikás művében mutathatók ki. Lampert pedig járt Magyarországon.⁸

Íme a kapcsolat. Hóman azt tartja, hogy a magyar krónikaíró az Altaichi Évkönyvek összes 1063-ig terjedő magyar híreit ismerte és átvette.⁹ Sőt, szerinte az altaichi író műve legkorábban Salamon uralkodásának utolsó éveiben kerülhetett Magyarországra. Hóman szöveg-egyeztetése az Altaichi Évkönyvek és a későbbi magyar krónikák között valóban egészen 1063-ig meglepő párhuzamosságot mutat ki. Az egyezés azonban sem P. mester, sem Kézai szövegével nem bizonyítható eddig az évhatárig. Valószínű tehát, hogy az ősforrás esetében Hómannal ellentétben vissza kell térnünk ahhoz a régi nézethez, amely az I. András korabeli kölcsönzést teszi valószínűvé.¹⁰ Ez a régi felfogás az

⁶ M. Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. I. kötet, München, 1911, 700.

⁷ Kurze: *Neues Archiv* 1890 (XV): 293—330, és: *Scriptores rerum Germanicarum ad usum scholarum* XI—XV.

⁸ Hóman B.: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Történetírás és forráskritika* c. művében. Budapest, 1938, 75.

⁹ A Szent László-kori *Gesta Ungarorum*, 84.

¹⁰ Zeissberg: *Zeitschr. für die österr. Gymnasien*. 1875, 491—511

Altaichi Évkönyveket időről-időre írt feljegyzéseknek tartotta s a hazai románkori krónikára való hatását csak az 1046. évi eseményekig vélte bebizonyíthatónak.¹¹ E szerint tehát az Altaichi Évkönyvek több ízben is Magyarországra kerülhettek. Első ízben talán Hersfeldi Lampert révén, később talán Salamon idejében, amikor a Hóman említette nordheimi Ottó bajor herceg révén fennállott a kapcsolat Magyarország és Altaich között.¹² Nyilvánvaló tehát, hogy az 1058-ban, I. András korában Magyarországon időző Hersfeldi Lampert útján könnyen hozzánk kerülhetett mind Regino műve, mind pedig az Annales Altahenses 1046-ig terjedő egyik példánya.

Lehetséges tehát, hogy a XI. század derekán, I. András uralkodása alatt, vette kezdetét a magyar történeti tudat írásbeli megnyilvánulása.¹³ Erről tanúskodik a Tihanyi Alapítólevél, amely már méltónak tartja a magyar szavakat arra, hogy latin oklevélben szerepeljenek. Az 1055-ös keletű oklevél szerzője kérkedve hinti szét a magyar szavakat az egyeduralkodó latin szövegben. A nemzet önmagára talál. I. András uralkodása alatt mintha végleg megszűnne a Németország felől fenyegető veszély s a magyar uralkodó család uralma megszilárdul. Ennek a nemzeti fellendülésnek véres előzményeit írja le németbarát és magyarelles tendenciával az altaichi író, a Reginóéhoz hasonló felfogással. Krónikáink szövegéből megállapítható, hogy már a XI. századi krónika írója — szerintünk I. András korában — elvégezte a módosításokat mind Regino, mind pedig az altaichi krónikás szövegén. Az Altaichi Évkönyvek magyar tárgyú részletei németellenes szellemben íródtak át: a magyar Vazul megvakíttatásáért Szent István idegen feleségét tesz felelőssé, Regino barbár vérszopóiból pedig az európai térben hazát kereső harcos nomádok lettek.

Ne gondoljuk azonban, hogy Regino használata valami mély német irodalmi iskolázottságról tanúskodik. Ellenkezőleg. A kalandozó-sokról szóló híreket a magyar író szósz szerint adja vissza, emésztetlenül, de ízlésesen csoportosítja, vagyis kritikát gyakorol forrása fölött. Eljárásából csupán arra lehet következtetni, hogy magyar tárgyú felfogásokat keresett s véletlenül a németországi évkönyvek kerültek kezébe. Szó sem lehet arról, hogy ízlés terén is német mintákhoz igazodott volna, hiszen láttuk, hogy stílus készsége magasabbrendű a német annalistákénál, akiket a legszigorúbb kritikával kezel. Itt, ebben a légkörben válik első ízben érezhetővé a magyarság vonzódása a világosabb műformák felé. A P. mesterrel tetőpontjára hágó francia-mediterrán orientáció előre veti fényét.¹⁴

A magyar krónikás szépítései ellenére is a vérfoltok nagyjából belekerültek XI. századi krónikánkba. Úgy látszik, a magyar írónak nem is volt szándéka teljesen tisztára mosni őseit, ellentétben a későbbi P. mesterrel, aki ezt sokkal több igyekezettel próbálta elérni. A vérfoltokat a románkori író csak részben tüntette el s az a tény, hogy ellenes indulatú kezek művéhez nyúlt, bizonyítja, hogy más volt a felfogása, mint P. mesternek, aki a mediterrán levegőt árasztó, derűs

¹¹ Rademacher: *Forsch. z. d. Gesch.* 25:398—402, 405, Kaindl: *Archiv f. österr. Gesch.* VIII:213.

¹² A Szent László-kori GU, 84.

¹³ Domanovszky S.: *A Pozsonyi krónika és a kisebb latinnyelvű prózai szerkesztések.* Századok, 1905, 399—400.

¹⁴ V. ö. Győry János: *P. mester franciaországi olvasmányai.* Magyarságtudomány 1942, 8—25.

Exordia Scythica színeivel javította Regino sötét tónusait. A XI. század krónikása azonban egyedül a szent királyról igyekszik elhárítani az emberölés vádját. A szkítákat és a kalandozó magyarságot azonban még a román kor felfogásának megfelelő színekben látja.

Ez a felfogás még az augustinusi történet-konceptió jegyében áll, amely a földi világ történetében az ördög-állam megvalósulását látta. A vérszopó magyarság féktelen portyázásai s a Szent István utáni állapotokban feléledő pogány szellem megnyilatkozása jól illett egy románkori krónikába. A földi dolgok históriája nem egyéb mint a siralom völgyének rajza: ez a koncepció a XI. század szellemét lehelte. Ebben a korban nem lepődhetünk meg, ha a magyar krónikás ellenséges információknak ad hitelt s főigyekezete arra irányul, hogy csupán a szent királytól távolítsa el az emberi gyarlóság vádját. A pogány ősök nem fekszenek szívéen. Itt még nem alakult ki az egy évszázad múlva divatba jövő szemlélet, amely a genealógia távlatában tekintette a történetet s a pogány ősökben is a szentlélek munkálkodását sejtette: „*velut donum spiritus sancti erat in eo, licet paganus*“ — írja P. mester Almosról.¹⁵ A genealógiai gondolkodásmód, amely a XII. század második felében kereszténnyé bűvöli a rablásból élő nomád ősöket, idegen a románkori krónikástól. Az ő szemében áthághatatlan a szakadék a pogány és a keresztény között s a Szent István előtti és utáni magyar történet pogány elemeiben valami alacsonyabbrendűt lát. Ezért van hitelük az ő szemében az ellenséges indulatú német évkönyveknek.

A pogánygyűlölet mellett az interregnum után fellángoló németfélelem alkotta egy másik alaphangját a románkori krónikának. Mint ahogy Regino és az Altaichi Évkönyvek megjelenése Magyarországon I. András korához vezetett bennünket, éppen úgy gyanítható a magyar krónika németfélelme és németgyűlölete mögött is I. András ideje. A császár Magyarország ellen intézett hadjáratával kapcsolatos mese a Vértess-hegységről, illetve erdőről, amely a németek vértjeiről kapja nevét, Kézainál és a XIV. századi krónikákban fontos szerepet játszik.¹⁶ P. mester is megemlíti 50. fejezetében. A P. mester szerkesztette Gesta Hungarorum 15. fejezetében található hagyomány Ketel ivadékainak elcserélt birtokáról szintén I. Andrást idézi s telve van sejtelmes rettegéssel egy újabb németvész lehetőségétől: „*rex Andreas de posteris Ketel canbivit illum locum... quia diligebat partes illas habitare uxor sua eo, quod propius ad natale solum esset, quia erat filia ducis Ruthenorum et timebat adventum imperatoris Theotonicorum, ut ne ulturus sanguinem Petri regis Hungariam intraret...*“ P. mester nem is említi Szent Istvánon kívül más királynak a nevét, csak Aba Sámuelét és Andrásét. Egyházmegyei székhelyeket és apátságokat a szentistváni alapításokon kívül nem említ, csak az I. András alapította Tihanyt. Úgy látszik, helyes nyomokon járt Domanovszky Sándor, amidőn krónikáink őseit András korában kereste.

Hóman viszont Szent László udvarába helyezi a XI. századi író, megállapítja franciás műveltségét s a német Reginót — a románkori krónikának, mint láttuk, főforrását — megteszi franciának s azt sem tagadja, hogy ugyanez a magyar író az Altaichi Évkönyveket is felhasználta. Már pedig nehéz franciás műveltséget feltételeznünk, amikor csak német minták állnak rendelkezésünkre. Szent László idejében két-

¹⁵ 4. fejezet.

¹⁶ Képes Krónika, Budai Krónika 90. fejezet. Kézai 57. fejezete a Bársonyos hegységre vonatkoztatja ezt a mesét.

ségtelen a francia szellem hazai jelenléte, de hogyan fér ez össze a magyar krónikás német informátoraival? Nézetünk szerint csak úgy, hogy a románkori krónika keletkezését vissza kell tolnunk az 1060. év előtti időkre, amikor Regino és az Altaichi Évkönyvek Magyarországra kerülhettek. Szent László krónikása már nem nyult ilyen forrásokhoz.

A francia irodalmi hatást, éppen úgy mint P. mester esetében, nem a magyar eseménytörténet forrásaiban kell keresnünk, hanem a krónikások stílusfordulataiban. Ilyen franciásnak gyanítható stílusfogásokat már P. mester előtt találunk, ha nem is az I. András korabeli krónikában, de nem sokkal később, 1100 táján, talán Szent László, talán Kálmán idejéből. A Budai Krónika Sambucus-kódexében és a Pozsonyi Krónikában például a következő megkapó mondatot olvassuk: „*Ego autem in illo tempore illius mundi illud opus incoavi, quando caritas refriguerat, iniquitas abundaverat et omnis caro ad malum quam ad bonum pronior erat.*”¹⁷ Ez a mondat, amelynek sem forrását, sem átvételi idejét nem sikerült megállapítani, nem egyéb, mint egy „*laudatio temporis acti*”-hoz tartozó kitétel. A világ esendő, öreg, erkölcsileg romlott. Ez a kép ad alkalmat az íróknak a régmúlt idők dicsőítésére. Az idézett mondat a XI. század végének szellemét lehel, azét a korét, amelyben a francia nyelvű Alexius-legenda keletkezett. Ennek a verses műnek első strófája, a magyar krónika idézett mondatához hasonlóan, az erkölcsi romlást említi s a hit, az igazságosság és a szeretet hiánya felett sajnálkozik.¹⁸ Az olvasót a szelíd pátriárkák idejébe vezeti vissza s ez a történeti távlat hívja életre a francia földön divatba jövő s csakhamar hozzánk is átszármazó genealógiai szemléletmódot. Az Alexius-legenda Noé, Ábrahám és Dávid idejét idézi, a magyar krónika Noé és Jáfet korát s Jáfetre vezeti vissza a magyarságot. Ennek a franciás ízű formulának, érzésünk szerint, legkésőbbben 1100 körül kellett a magyar irodalomba kerülnie. I. András korába még nem illik bele ez a morális jellegű és franciás ízű fordulat, a XII. század szellemének pedig már nem felelt meg az aszketikus „*laudatio temporis acti*”. Ezért mellőzi P. mester is és Kézai is.

A kialvófélben levő aszketikus szellem és a helyére lépő lovagi életérzés különös, átmeneti vegyülete a XII. század első negyedében termi gyümölcsseit. Az első keresztes hadjárat krónikairódalma és a francia *Chanson de Roland* a legszebb termékei. E műveknek révén jön divatba egy sereg epikus fordulat, amelyhez hasonlóak a magyar krónika-irodalomba is átszármaznak. A követküldési szokások, a harcmodor és a fegyverzet leírása, a várostrom és egyéb, már a lovagvilág körébe vágó epikus fordulat¹⁹ jelenléte az összes magyar krónikákban bizonyítja, hogy az ősforrás valamelyik leszármazottja vezette be a magyarországi irodalomba ezeket az eszközöket. 1100-tól kezdve az epikus költészet egész témavilágát a francia irodalom adja Európának, valószínűleg a stílusbeli külsőségeket is. A késő románkor átmeneti típusa nálunk Szent Lászlóban ölt testet. A „*rex pius*” és a keresztes lovag öbenne egyesül. Az ő korára kell gondolnunk, ha aszkézis és lovagság, „*laudatio temporis acti*” és fegyverzetleírás békés egymás-

¹⁷ Szentpétery I.: *Scriptores Rerum Hungaricarum* I: 240.

¹⁸ V. ö. H. Adolf: *Zschr. f. fr. Spr. u. Lit.* 1933, 88–91, E. Richter: ugyanott 91–92, D. Scheludko: *Zschr. f. rom. Phil.* 1935, 194–197.

¹⁹ V. ö. J. Győry: *Étude sur la Chanson de Roland*. Paris, 1936, 27–87.

mellettségét találjuk. A Szent László-korabeli krónika azonban már csak leszármazottja lehet az ősforrásnak és nem maga az ősforrás.

Az árpádkori irodalom vizsgálójának egyik feladata lesz a továbbiakban elhatárolni az I. András korabeli őstörést annak 1100 körüli első leszármazójától, amelybe a lovagi epika fordulatai és a Jáfet-genealógia kerültek bele s amely ezáltal specifikusan átmeneti stílust képvisel.

Győry János

*

Contribution à la solution du problème de la chronique hongroise du XIe siècle.

Au sujet de la première chronique hongroise écrite en latin, qui ne nous est pas parvenue, mais qui peut être reconstruite à l'aide des passages concordants des chroniques postérieures, les historiens hongrois sont tombés d'accord pour y voir une oeuvre de l'époque de saint Ladislas de Hongrie (dernières années du XIe siècle), une oeuvre d'inspiration française. Cette constatation n'a été facilitée que par une erreur. On a tenu notamment l'abbé Reginon pour un Français. Or, Reginon qui est le principal informateur du chroniqueur hongrois du XIe siècle, est un Allemand, et, l'autre source, les Annales d'Altaich montrent également l'orientation germanique de la littérature hongroise du XIe siècle. Ainsi, puisque, à l'époque de saint Ladislas de Hongrie, la présence d'une forte influence française est indéniable en Hongrie, on ne peut autrement préciser la première chronique hongroise que de la reculer jusqu'à l'époque d'André Ier (mort en 1060). L'influence française sur la littérature narrative de Hongrie n'est démontrable qu'à partir de 1100. C'est à ce moment que les thèmes et les motifs dus à l'esprit de la chevalerie française, font leur entrée en Hongrie, mais, l'oeuvre où ils apparaissent pour la première fois, ne peut être qu'une dérivée de la chronique primitive, elle n'en est nullement la source originelle.

Jean Győry

A magyar-olasz tanulmányok mérlege.

Első észrevételünk magának a feldolgozandó anyagnak tulajdon-ságaira vonatkozik. A sajátos anyag figyelembe nem vétele okozta az eddigi tévedések nagy részét. A magyar-olasz kapcsolatokat vagy az olasz irodalom és műveltség magyarországi hatását fejtegető írónak ismernie kell azokat a kritériumokat, amelyek alapján a Kelet-Európa felé szétszóródó olasz humanisták magyarországi működését, sajátos módon s minden más ország olasz kapcsolataitól megkülönböztethetően, csak a magyar-olasz kapcsolatoknak vagy hatásoknak részeseiként kell feltüntetnie. Itt állandóan két szempontot kell érvényesítenie: a tényleges olasz indítékok s a vele összefüggő magyar befogadás szempontját, másfelől azonban a módszeres elvet: a kapcsolat és hatás között fennálló lényeges különbség kívánalmait is ki kell elégítenie. Ezeknek az elveknek vizsgálata áll tanulmányunk középpontjában.

Tényleges olasz indítékon azt az Olaszországból vagy Itália reprezentatív egyéniségeiből kiinduló impulzust értem, amelynek valóságos olasz jellegét az egyén hazai kultúrájában való aktív részvétele s olasz életműve biztosítja. Így gondolunk Goldoni, D'Annunzio és Pirandello francia, illetőleg németországi olasz hatására. De hogy közelebb jussunk a mi problémánkhoz, ilyen olasz hatást közvetít-e a nemzetközi olasz humanizmus, s különösen XVII. és XVIII. századi csapata, amelyből magyar földre is eljutottak? Ugy gondoljuk, ez éppen nem azonos a valóságos és élő olasz kultúrával, ennek csupán európai vetü-

lete. Az emigráns vagy száműzött sohsem éli nemzete életét, már nem aktív részese kultúrájának, a humanizmusnak három évszázados tanúsága éppen az, hogy se nem olasz, se nem francia vagy angol, hanem európai. Maguk az olaszok is különbséget tesznek Baretti vagy Foscolo angliai tartózkodásának s a megelőző nemzedékek Európajárásának értelme között. Az előbbieket részesei maradtak az olasz kultúrának, ez utóbbiak kiszakadtak belőle, mint tisztán európai jelenségek. Az, hogy még az annyira olasz Galianit is besorolták francia antológiába (H. Sensine, *Anthologie du français classique*, Payot, 1928) ékesen bizonyítja a humanizmusnak tipikus európai tényését s azt a vélekedést, hogy egy nemzet sem vallhatja magát kizárólagos birtokosának. Petrarca példája a legalkalmasabb arra, hogy a nemzetközivé váló, európai igényű humanistát egy személyen belül is megkülönböztessük a vulgáris nyelvű és olasz szemléletű költőtől. Petrarcanak olasz irodalmi hatása tehát szinte kizárólag költői életművének sorsában keresendő s nem a humanistáéban. Ehhez a humanista tipushoz tartozik — hogy magyar érdekű példát említsünk — a XVII. századi L. F. Marsigli is. Műveit, amik Magyarországról is szólnak, tudományos érdeklődése sugallta, az új földrajztudományok igazsága, működése nem árul el kimondott olasz jelleget.

Azt mondtuk, a tényleges olasz indítékokkal függ össze a magyar befogadás szempontja is. Itt még szükségtelennek tartjuk, hogy kapcsolat és hatás között különbséget tegyünk. Csak azt vizsgálónk meg, konkrét esetenként, hozzáférhetett-e a tényleges olasz indíték a magyar befogadó lelkületéhez? Akárhány Magyarországot járt humanista esetében nem lehetett szó erről. Bőven jut itt helye a történelmi paradoxáknak, egyértelműen nem is magyarázható jelenségeknek. Savojai Jenő, sok híres társával együtt, császári szolgálatban munkálkodott — történetesen Magyarország érdekében is, viszont ha maga került kapcsolatba a magyarsággal, inkább ellenfelének, mint megértő idegennek mutatkozott.

Hogy a kapcsolatok területére térjünk át — amit a pusztá, interpretálhatatlan östények terrénjának tartunk, nagy lehetőségek, tradíciók csírájának, tehát potenciális hatásnak —, Magyarország kapcsolatai Itáliával minőségileg nem különböztethetők meg a többi kelet-európai országok olasz kapcsolataitól. Itt legfeljebb mennyiségi eltérésekről lehet szó: magyar-olasz viszonylatban sokkal több a kapcsolatok meglétét tanúsító tény, adat és esemény, mint Lengyel-, Oláh- vagy Oroszország felé. De mit mondhatunk minőségi értelemben ez érintkezések sajátosan magyar-olasz jellegéről, ha többnyire ugyanaz az olasz származású egyén közvetítette európaizált olaszos kultúráját Lengyel-, Magyar- és esetleg Oroszország felé is? S lehet-e sajátosan olasz jellege az átadott anyagnak, ha, szem előtt tartva az előbb tárgyalt elveket, e közvetítésben inkább a nemzetközi olaszos humanizmus kincstárát fedezzük fel, mintsem a hiteles olasz impulzusokat. Sőt: Callimachus Experiens vagy Stancaro magyarországi működéséről — bármilyen paradoxul hangzik is — inkább magyar-lengyel, mint magyar-olasz kapcsolatok jutnak eszünkbe. S ha egyszerre beszélünk irodalmi hatásról és művelődési kapcsolatokról, nem szabad elfelejtenünk Metastasio példáját: magyar fordításai irodalmi értelemben tényleg olasz hatást jelentenek, művelődési szempontból azonban csak a bécsi felvilágosodással való kapcsolatokat.

Különösen ezen a ponton hasznos a hatás és kapcsolat nagy különbségeire felfigyelnünk. A kettőnek összetévesztése szüli a legtöbb tévedést. A két fogalmat sokszor indokolatlanul váltogatják íróink, nem

törődve azzal, hogy a már helyesen bemutatott hatások értékét és szí-
vósságát a kapcsolati adatok tömegével éppen nem erősítik, s a művelő-
dési kapcsolatok közé kevert irodalmi hatások szinte maguktól válnak
ki s önálló fejlődéssorba kíváncsoznak. Koltay-Kastner Jenőnek az e
tárgykörben írt minden más munkánál értékesebb kis könyve néhány
tévedésére gondolunk: arra, hogy pl. a Balassa- és Zrínyi-műben lelhető
olasz eredetű hatások, illetőleg kölcsönzések az irodalmi hatás és nem
az olyanféle művelődési kapcsolatok körébe tartoznak, amilyenekre
Marsigli, C. Teti vagy Savoiai Jenő az igazi példák. A könyv címe
pedig a művelődési kapcsolatok történetét ígéri.

Hatáson már a létrehozott kapcsolatoknak a magyar történeti kul-
túrában való felnövekedését, izmosodó részvételét értem, állandó aktua-
lizálódását. Tagadhatatlan, hogy minden, még olyan elszigetelt tény,
adat is, ami magyar-olasz viszonylatban egyáltalán fölmerülhet, máris
gyarapítja a kapcsolatokra vonatkozó ismereteinket. Csakhogy maguk-
nak a kapcsolatok meglétét bizonyító adatoknak a további történeti
fejlődésben vitt hatásos szerepük ad kulturális hitelt. Míg a pusztán
kapcsolatokra vonatkozó adattárunk egyre nő (ezekhez az adatokhoz
tartoznak a pohárköszöntők is, éppúgy, mint az olasz-magyar házassá-
gok!), a megtelepült s folytonos tradíciók vagy egyéni hatások vizsgá-
latával alig találkozunk. Ennek a hiánynak tulajdonítandó az a minden
összefoglalást gátló körülmény, hogy az összegező kénytelen a még el
nem bírált s nem értékelt adatok egészével hadakozni s a legtöbbször
el is vész anyaga tömegében.

Az ilyen maradandó nyomok vizsgálata híján azt kell monda-
nunk, hogy a több ezer régi magyar pap és diák fölött, úgy látszik,
nyomtalanul múltak el az itáliai tanulóévek: itthon csak azok érdek-
lődtek az olasz kultúra iránt, akik magas pozíciójuk s vagyoni hely-
zetük indítására közvetlen kapcsolatok nélkül is Olaszország felé for-
dultak volna. Igen kicsiny azoknak a magyaroknak és olaszoknak a
száma, akik olaszos műveltségüket tovább is adták a magyar közösség
felé. Giuseppe Goraninak, aki Törökország felől lépett be Magyar-
országba, még itt is az járt a fejében, hogyan szerezhethé meg magának
Korziika szigetét. A hatások bizonyítása ezenkívül éppúgy feltételezi
a befogadó egyéniség alapos és sajátosan magyar jellegének ismeretét,
mint az átadott anyag olasz vagy kevésbé olasz tulajdonságainak meg-
állapítását. Nem a magyar befogadó egyéniség félreismerésére vall az,
ha pl. Széchenyinek olaszországi romantikus könyvélményeit döntő
tényezővé nagyítják éppenséggel nem olaszoktól vezetett fejlődésében
vagy életművében? S nem meglepő, hogy doktori értekezés készült
Itáliáról és Kosztolányiról, aki az angolok, franciák, németek, spanyo-
lok, négerék és kínaiak mellől nem hagyhatta ki antológiájából vagy
egyéb írásaiból az olaszokat sem. Furcsa dolog az is, ha a renaissance
magyarországi s magyar létét bizonyító tanulmány in medias res olasz-
nevu humanisták névsorába vezet. Zambra Alajos kijelentése a magyar-
olasz humanista tanulmányokról: „A magyar rinascimento képe még
csak most van kialakulóban,” (Olasz Szemle 1. 102. l.) minden más
magyar-olasz vonatkozásban megszívlelendő.

Érthető az elmondottakból, hogy a kimutatható olasz művelődési
hatás legjava a XVII. század derekáig terjed (erre az adatok, a kap-
csolatok nagyobb része is figyelmeztet), s azontúl legfeljebb impulzu-
sokról, eléggé még figyelembe nem vett régi hatások folytatásáról s
tradícióvá mélyítéséről lehet szó, valamint kevésbé lényeges irodalmi
kölcsönzésekről. Az oly sokszor elővett magyar-olasz irodalmi kapcsó-

latok kérdését, illetve az olasz irodalomtól a magyarra gyakorolt hatások problémáit érdemes közelebbről tanulmányoznunk.

Az irodalmi hatásokat kutató munkák részleteiben esik a legtöbb tévedés: az irodalmi anyagkölcsonzést egyúttal olasz irodalmi hatásnak fogják fel (így Váradi Imre, nagy összefoglaló művében). A hatás mai fogalma az eredetiség elvéből született: súlyos történeti tévedés tehát a XVI., XVII. s XVIII. században bárminő eredetiség-igényt keresni olyan íróknál, akik kivétel nélkül a műegészt szolgálták, nem pedig originális jellegét. A magyar irodalom ugyan sokat kölcsönzött az olaszból, de az olasz még többet a latinból s a franciából, s az angol megint az olaszból: ezért még senkinek sem jutott eszébe az az abszurd ötlet, hogy olyan korban, mikor az irodalmi motívumok, formák és anyag átvétele a mű közös európai szemléletéből következett, önálló s tudatos nemzeti s egyéni hatásokat keressen az esetleges kölcsönzések mögött. Az olasz-magyar tanulmányok javarésze pedig éppen az ilyen irodalmi átvételekkel érvel. Az anyag azonban ellenáll a szintézisnek, mert magában a materiában ismeretlen az eredetiség fogalma; a XVI., XVII. és XVIII. században semmiképpen sem fogadhatunk el olyan irodalmi hatásokat, amilyenek a XIX.-ben is csak az eredeti egyéniségek expanzív hajlamai révén léptek fel.

Az irodalmi átvételek túlbecsülésében rejlő tévedések mellé még egy gyakori hiba társul: ez abban áll, hogy a lényeges átvételek időpontját nem vették eléggé figyelembe. Feltehető, hogy a magyar írók, akár a régiségben, amikor még a kölcsönzésnek semmi kulturális hatásjellege nincsen, az idegen mű annyira hatalmába keríti, hogy saját műve látja kárát. Ebben az esetben kétségtelen az idegen mű s vele együtt az idegen kultúra hatása. Kérdés azonban, egyidejűek-e azok a kulturális termékek, amelyek között az említett viszony fennáll? Beszélhetünk-e olyan irodalmi alkotás hatásáról, amely már nem úgy létezik, mint élő organizmus tagja, hanem csak mint könyvtári könyv? Ilyenkor már nem az irodalom hat, csupán egy könyvélmény, vagy egy vándormotívum, ami még kevesebb. Csak ilyen megfontolásokkal közeledhetünk széphistóriáinkhoz, amikben vagy egy évszázadokkal régebbi olasz irodalom, illetve irodalmi alkotások kövületeit kellene látnunk, vagy pedig európai vándormotívumok lecsapódását, valamilyen balkáni közvetítéssel: s a két megoldás majdnem egyre megy. Faludi esete ezen a ponton különösen tanulságos. Öt évet töltött Rómában, a XVIII. század derekán, s amennyire ment maradt az olasz felvilágosodás hatásától, épp annyira nem érdekelte az egykorú barokk termés sem. A másfél századdal azelőtt virágzó udvari eszme és életkódex vonzotta Darrel és Gracian műveiben, tehát olyan irodalomban, amely a XVIII. századi Olaszországban már rég elvesztette aktualitását, ponyvára került, „lesüllyedt” s hatástalanná vált. Egyszerre érthetővé válik Faludi választása, ha az egykorú magyar viszonyokra nézünk. A XVIII. századi magyar barokkban megmaradt még, sőt továbbfejlődött az a XVII. századi udvari eszme, amely a XVIII. századi Európában már helyet adott az előretörő felvilágosodásnak. Faludi választását tehát nem valami idegen hatás, hanem a helyes magyarságismeret irányította. A verseire tett idegen hatás sem Metastasiónak, hanem az egykorú zenei formáknak tulajdonítható, ma már inkább meglepően tiszta magyar ütemezést találunk bennük. Így csökkennek le Faludi és Itália kapcsolatai egyetlen iskola-dramára, amit tényleg olasz szerzőtől s olaszból fordított. A Balassa- és Zrínyi-mű olasz elemeiről szükségtelen beszélnünk; annak a kornak szellemében jutottak ide, mely egyenest megkívánta a sok átvétellel járó erudíciót, s jelenlétük épp olyan nyilvánvaló, mint gyökeres átalakításuk.

A sajátos olasz anyag meghatározatlanságából, a befogadó magyar egyéniség figyelembe nem vételéből s a kapcsolatok és a hatások közötti különbségek tisztázatlanságából adódnak az előbb említett furcsaságok és tévedések. A zűrzavar oka nyilván nem a kutatók készületlenségében rejlik. Egyedül a munka természetének félreismerése adja meg a kielégítő magyarázatot. Ehhez járul az általános fogalmi bizonytalanság s az, hogy kutatóink nem ragaszkodnak következetesen a címben adott célkitűzésekhez. A kapcsolatok s hatások kutatása tipikusan összehasonlító irodalom-, illetve kultúrtörténeti feladat. Az első effajta s mindmáig alapvető tanulmányokat nagy pozitivista tudósainknak köszönhetjük. Módszerük, a pozitivista módszer, szigorúan elhatárolta egymástól a feldolgozandó területek anyagát: a motívumokat kutató Katona Lajos vagy György Lajos mindvégig a tisztán irodalmi jellegű s ezen belül az anekdótászerű novella-mag után vizsgálódott s nem érdekelte az a magasabb kultúrtörténeti egység, aminek ez apróságok szerves tartozékai voltak. Még kevésbé próbálták megállapítani az anekdótahalmaznak történeti jellegű s funkcionális elváltozásait, csupán a szerkezeti, konstitutív részeik megléte vagy hiánya keltette fel figyelmüket, a keverési képlet kibogozása, a szinte kémiaiilag mérhető vegyület részeinek arányszáma. Ma már túlságosan mechanizáltak tetszik az alkotóelemeknek önmagukért való megállapítása: mégis, egyedül ennek köszönhetjük azt, hogy legendáinkon, meséinken vagy régi regényes elbeszéléseinken belül könnyűszerrel szétválaszthatjuk a tisztán hazai elemeket az európai, illetve ázsiai közösségi kincstől. Ha ez az alapvető s tisztán szerkezeti összefüggésre néző ahisztórikus pozitivista motívumkutatás hiányoznék, a tulajdonképeni funkcionális szemlélet sem állapíthatta volna meg pl. a legenda elemeinek elvilágiasodását, trufákká züllését s a regényekbe való belekerülését s a modern novella magját sem találhatta volna fel bennük. Turóczi-Trostlernek ugyan-ezen az anyagon végzett finom szellemtörténeti elemzései bizonyítják, hogy az adatszerű pozitivista közlés ez esetben az egyetlen megbízható kiindulópont a szellemtörténet számára, ami a pozitivista szerkesztőmunka s extenzív hálózati feldolgozásmódja nélkül csak a levegőben lógó délibáb, feje tetejére állított tárgyak tömegével. A pozitivista módszerekkel megteremtett szerkezeti összefüggések nélkül a szellemtörténet sosem konstruálhatja meg a maga tipikus összefüggéseit.

Az irodalomtörténeti példa, kellő óvatossággal, átvihető a kultúra egyénhány más területére is. Ha a társadalmi hatás terén egy bizonyos fajta határozott, megformált külföldi indíték, egy bizonyos életforma utat talált Magyarország felé, mulaszthatatlan kötelesség, hogy a magyarság egyéb, európai jellegű és sajátosan magyar életformáival összevettessék, az egész szervezetben elfoglalt helye és jövőendő sorsa megállapíttassék. Kétségtelen pl., hogy a humanista áram előkészítése, negatív, a délvidéki vallásos forrongásoknak is tulajdonítható; de a XV. század derekán meginduló olasz humanista hatás aligha kapcsolható ezekhez, ha épp akkor, 1440 táján, „az olasz Marchiai Jakab inkvizítori működésével jelentősebb eredményt ér el“ az említett forrongások leküzdésében s így éppen az olaszos humanizmust bevezető lelki előkészületet hatálytalanítja. Ebből csupán az tűnik ki, hogy a délvidéki vallásos forrongások, Marchiai Jakab szerepe s az olaszos humanizmus nem vonható egy gondolatsorba, mint egymást erősítő tételek — pedig így olvassuk Koltay-Kastner Jenő kis könyvében (25. l.) —, sőt ellenkezőleg: három különböző s különmemű fejlődéssorba tartoznak. Ugyan-csak kétféle irodalmi hagyomány vonalába állítandók pl. Sztárai művének vallásos, Istváni és Enyedi világias olasz irodalmi kölcsönzései.

Kérdés azonban, nevezhetők-e hatásoknak az előbb említett irodalmi kölcsönzések s jogosak-e az ezekből kieroszakolt irodalmi tradíciókon alapuló történeti összefoglalások? A hűséges összehasonlító-irodalom-történeti ábrázolásnak külön kell választania az eltérő műfajokat, vagy ha ilyeneket még nem állapíthatnánk meg, az élménytípusokat és szellemiséget a helyesen megállapított tényleges hatásokon belül, s a maguk egyneműségében kellene nyolcszáz év fejlődésén végigvezetnie a különböző előjelű irányokat. Egyedül így lehetne kimutatni a magyar irodalmon vagy kultúrán belül a tényleges olasz tradíció meglétét vagy hiányát.

Kitűnik az elmondottakból, hogy az eddigi tanulmányok a még rendszeres, pozitivista építőmunkával meg nem dolgozott, egymástól meg nem különböztetett adatokra szellemtörténeti szintézist óhajtottak felépíteni. Másfelől a kapcsolat és hatás fogalmának tisztázatlansága okozott zavart. Egyszerű címek mögött igen magas igény ágaskodott, két sajtóságos életforma és kultúratiszta egymásba kapcsolódásának története, mint ígéret. A nyers anyag azonban, nem engedelmessé az oda még nem illő s tisztázatlan szellemtörténeti módszernek, ledobta magáról a ráeroszakolt magasabb összefüggéseket, a vallástörténeti anyag egymásba kavardott az irodalomtörténetivel, a gazdasági adatok kapcsolattalanul állottak a hadi jellegűek s a képzőművészeti mellett, a formák s a tradíció kérdése fel sem vetődött s a tárgyilagos megállapítások a tudós többé-kevésbé helyes megérzőképességére maradtak. A kiváló szellemtörténeti készségű Koltay-Kastner Jenő sikertelen küszködésére jellemző újabban megjelent kis kötete, s arra is tanulságos, hogyan érvényesül az anyag tömege s az adatszerűség a formálókészség rovására. Legyen elég ez a kötetek áttanulmányozásáról beszélő mondata: „(Hunyadi) Hazatérése után, Brande Castiglione egymás mellé festeti alakjukat Castiglione d'Olonai püspökségének keresztelő kápolnájában azon a Heródes lakomáját ábrázoló freskón, melyen maga is szerepel az ugyancsak Magyarországon megismert Giovanni Dominici dominikánussal együtt, aki itt rövid ismertetést írt Boldog Margit kultuszáról és 1419-ben Budán halt meg.“ (26. l.)

Elmondhatjuk, hogy Heinrich Gusztáv Boccaccio-könyve vagy Kaposy Dante-monográfiája még mindig több pozitívumot hozott az említett tárgykörben, mint a legsúfoltabb huszonötves feldolgozás, s többet mond, mint a legszemfényvesztőbb esszé. Sajnálatos, hogy Eckhardt Sándor (A francia forradalom eszméi Magyarországon) vagy Pukánszky Béla (Német polgárság) kitűnő könyvének olasz megfelelőjére nem akadunk a több tucat nagyterjedelmű s olasz hatást kereső magyar tanulmány között, melyek között egészen kiváló részlettanulmányok vannak, mint Koltay-Kastneréi. De a legtöbbször a feladat természetének fel nem ismerése eredményezte azt, hogy az olasz-magyar kapcsolatok valósága a gondolkozó emberek előtt (s olaszok előtt is!) hit dolgává lett.

Észrevételeinket a magyar-olasz tanulmányok legértékesebb anyagából szűrtük le, minden polemikus szándék nélkül. Az a több tucat cikk és tanulmány, ami Klebelsberg 1927-i beszédétől a mai napig nyomtatásban is megjelent, kevés kivétellel nem érdemli meg a kritikai vizsgálgatást. Némelyik még a normális diplomáciai kapcsolatoknak is különleges kulturális hatást tulajdonít, esetleg művelődési érintkezésekre következtet a magyar lovag és olasz dáma szerelmi viszonyából. Az őszintén kívánt magyar-olasz barátságnak az ilyen tanulmányok csak kárára vannak.

Helyesen elrendezett anyag, tisztázott fogalmak és célkitűzések, s állandóan ellenőrzött s óvatosan változtatott módszerek hozhatják meg egyedül a magyar-olasz tanulmányoktól célbavett tudományos eredményeket. Olasz hatásokat Magyarországon akkor mutathatunk ki, ha látjuk a tradíció vonalát, amelyen az idegen benyomások állandóan s törés nélkül származtak át s hasonultak a magyar történeti műveltség egészéhez. Amíg e hagyományokat nem derítjük ki, addig az olasz-magyar kapcsolatok egészéről nem írhatunk. Legsürgősebb az egyes olasz hagyományokra vonatkozó történeti monográfiák elkészítése úgy, ahogy Kaposy Dante-könyvében láthattuk, vagy gazdaságtörténeti tanulmányokban. Dús erezésű ferences, Petrarca- vagy Machiavelli-hagyományt állapíthatnánk meg a XVII. és XVIII. század alig vizsgált latinnyelvű irodalmából. Az olasz eszmék és egyéni életművek magyarországi tradíciója árulná el egyedül az átvétel kiindulásait, a kútfők áthelyeződését, a folyamatosságot s a kapcsolatok megtorpanásait, valamint a magyar műveltségbe való teljes vagy részleges felszívódását. Elegendő Perarca utóéletére intenünk; hatása Kisfaludy Sándor művében teljesen magyarrá lett, nemcsak irodalmi, hanem közéleti értelemben is, mert Petrarca révén tette nálunk szabad témává az addig egyházi cenzúra alatt lapuló szerelmi érzést. A kevésbé méltatott ferences hagyomány sorsa különösen érdekes, mert elmaradásával a XVIII. század 60-as éveiben kezdődő irodalmi elvilágiasodást világítja meg. Az évszázados, már a kódexirodalommal fellépő ferences tradíció, amelynek a század első felében még minden évtizedre esett egy-két megnyilvánulása, traktátusok, életrajzok kiadásával, 1756-tal lezárul, s 1860-ig semmiféle ferences termék nem jelenik meg. Amíg hagyományszerűen nem mutatjuk ki az olasz hatások meglétét kultúránkban, nem beszélhetünk pozitív eredményekről, a rendezetlen anyag mindig megzavarja a szellemtörténész számítását. Addig csak a szintézis körvonalait vázolhatjuk fel s csak azokat a műveket forgathatjuk haszonnal, melyek minden idegen hatás feldolgozása nélkül e tárgykörben is a legértékesebbet nyújtották: Horváth János, Szekfü Gyula s más klasszikus történésznünk műveit. Szauder József.

•

Il bilancio degli studi italo-ungheresi.

Quanto agli studi riguardanti le relazioni culturali italo-ungheresi bisogna pur dire una volta quanto i lavori in tema siano stati insufficienti e poco, rassodati nei risultati. Avanti tutto lo studioso dovette affrontare tutt una congerie di date racimolate e assai superficialmente selezionate. Alle prese col materiale andarono scemando le forze della visione unitaria e scientifica quanto il metodo autentico. Mancarono i criteri del giudizio e un concetto fidato dell'idea „relazioni“. Scambiarono spesso, generando confusioni, il concetto dei „rapporti“ (più semplici delle relazioni, fatti anche insignificanti e senza conseguenze). Dall'oscurantismo intorno ai concetti non andarono disgiunte altre pecche più gravi, come la malsicura conoscenza del vero e autentico materiale italiano concepito come base delle influenze e delle relazioni. Mai sarà possibile ravvisare un influsso italiano autentico nell'attività degli umanisti italianeggianti dei secoli XVII, XVIII. tanto essi si sono dispersi dappertutto nell'Europa, trasmisero le stesse influenze nella Valacchia quanto nella Russia e non stettero più in contatto attivo con la madrepatria. Di più molti impulsi ritenuti finora tanti pilastri di dette relazioni, non si reggono più tali alla luce della critica (è il caso dell'influsso italiano sull'opera del Faludi).

Con ciò non vogliamo dire che si sia ricreduti sull'importanza e profondità di esse relazioni. Più che mai sentiamo la necessità dell'elaborazione e visione sintetica. Insistiamo però sullo studio della tradizione continua degli influssi italiani, che finora rimase del tutto trascurata. Solo avendo le presentazioni dettagliate e positivistiche del materiale si potrà procedere alla sintesi più universale delle cose.

Giuseppe Szauder.

Néhány megjegyzés Gombocz Zoltán jelentéstani rendszeréhez.

A jelentéstani története tele van osztályozási kísérletekkel. Ez az osztályozási láz nyilván abból a két meggondolásból fakadt, hogy a szertelenül gazdag és szétágazó jelentéstani anyagot határozott, áttekinthető, élesen körülábrakolt keretek közé foglalják, és ezáltal egyszersmind fényt derítsenek a jelentésváltozások lélektani rúgóira.

Ha ezeket az osztályozásokat logikai szempontból vizsgálat alá vesszük, azonnal kitűnik, hogy túlnyomórészt nem felosztásokkal, hanem csupán tipizálásokkal állunk szemben. A szemantikusoknak csak aránylag csekély csoportja próbálkozott tudományos értelemben vett felosztással, „a fogalom körének rendezett és teljes kifejtésével” (Kornis), egységes és következetesen keresztülvitt „fundamentum divisionis” alapján. A kutatás kezdeti stádiumaiban, Bréal, Darmesteter és Paul munkáiban, fölmerültek ugyan ilyen kísérletek, ezek azonban csupán formális szempontokra szorítkoztak és az említett meggondolások másodikát, a lelki folyamat megvilágítását, teljesen figyelmen kívül hagyták. A későbbi kutatók, még a legjelesebbek is — Wundt, Örtel, Meillet, Erdmann, Sperber, Wellander stb. — jobbra beérték különféle jelentésváltozás-típusok megkülönböztetésével és lélektani, logikai, művelődéstörténeti, szociológiai vagy stilisztikai értelmezésével. Ezen a téren semmi újat sem hozott minden idők egyik legnagyobb szabású jelentéstani monográfiája sem, amelyet Gustav Stern adott ki 1931-ben, a göteborgi egyetem évkönyvében. A legutóbbi évek jelentéstani kutatása jobbra Stern eredményeihez kapcsolódott. Az a két nagy reformgondolat, amelyet az elmúlt évtized angol és amerikai nyelvfilozófiája ismételt és nagy erőfeszítéssel próbált átültetni a szemantikába: a Pareto-féle behaviourizmus és a Carnap-féle formális logika, mindeddig nem vezetett termékeny eredményekre a jelentésváltozások értelmezése és osztályozása terén.¹

Nagy vesztesége a nemzetközi nyelvtudománynak, hogy Gombocz Zoltán jelentéstani rendszere nyelvi okokból hozzáférhetetlen maradt, nem került be a tudományos fejlődés sodrába, és még az olyan kimerítő könyvészeti összeállításokból is hiányzik, mint pl. a Sterné vagy a Bloomfieldé. A Gombocz-féle felosztás szilárdságát és elméleti

¹ A behaviourizmus jelentéstani alkalmazására l. I. A. Richards: *The Philosophy of Rhetoric*, 1937, valamint L. Bloomfield: *Language*, 1935 (II. kiadás), és legújabban: *Linguistic Aspects of Science* (International Encyclopaedia of Unified Science I, 4, 1939; ism. Athenaeum XXVI, 84). — A formális logikáról l. R. Carnap: *The Logical Syntax of Language*, 1937, és legújabban K. Britton: *Communication. A Philosophical Study of Language* (International Library of Psychology, Philosophy and Scientific Methods, 1939; ism. Athenaeum XXVI, 87). — Az egész kérdés tömör és világos áttekintésére l. J. R. Firth: *The Tongues of Men* (1937; ism. MNy. XXXV, 61).

megalapozottságát az bizonyítja legjobban, hogy keretei ruganyosak és fejlődésképesek, könnyen kiterjeszthetők a további kutatás új eredményeire, anélkül, hogy megbontanák a rendszer alapvető egységét és szerves összefüggését. Minden hozzátevés és kiegészítés csupán a Gombocz-féle séma életképességét bizonyítja.

A továbbiakban három ponton szeretnék Gombocz felosztásába új elemeket beiktatni, az általános keretek épségbentartásával és tartalmuknak szabadabb és gazdagabb kifejtésével.

I.

Gustav Stern jelentéstanának ismertetése folyamán (MNy. XXXIII, 185) már kiderült, hogy a Stern-féle induktív tipizálás kategóriái azonosak a Gombocz-féle deduktív osztályozás alcsoportjaival, vagy legalább is könnyen beilleszthetők a Gombocz-féle keretek közé. A két rendszer összevetéséből azonban levonhatók bizonyos következtetések, amelyek eddig csak implicite szerepeltek Gombocz jelentéstani gondolatmenetében. Legtermékenyebbnek a Stern-féle második típus, az ú. n. *analógia* mutatkozik. Az analógiás jelentésváltozásokon belül Stern három esetet különböztet meg: a kombinatív, korrelatív és fonétikai analógia eseteit. Ezek közül az utolsó világosan kifejezésre jut Gombocz rendszerének harmadik osztályában, a „padmaly“ és „cinterem“-féle példákban; az előbbi két csoport azonban nem szerepel Gombocz fejtegetéseiben, bár könnyen kihámozható belőlük.

Kombinatív analógián Stern olyan jelentésváltozásokat ért, amelyek egy hasonló hangtestű, ugyanazon szócsaládba tartozó szóból sugároznak át egy másik rokonszóba. Az angol „fast“ melléknév eredetileg „erős“-et jelentett, mint a német „fest“. Másodlagos jelentését, „gyors“, „sebes“, onnan nyerte, hogy a vele etimológiailag rokon „fast“ határozószó már korábban keresztülment ugyanezen a változáson és most hasonló folyamatot indított meg a vele egy töről metszett melléknév jelentésében. Az ilyen esetek, amelyekre eddig csupán szűköös példaanyag áll rendelkezésre, világosan beleilleszkednek a Gombocz-féle harmadik csoportba: jelentésátvitel a nevek hasonlósága alapján; csak hogy itt az asszociáció forrása nem csupán hangalaki hasonlóság, hanem az ennél sokkal erősebb etimológiai összetartozás tudata.

Még ritkább szemantikai jelenségekre vonatkozik a Stern-féle analógia második alcsoportja, a *korrelatív* analógia. Ide sorolja Stern azokat a rendkívül gyér példákat, ahol a szó értelme megváltozik egy másik, korrelát, azaz ellentétes jelentésű szó jelentésfejlődésének hatása alatt. Az a tény, hogy a latin „constantia“ szót lelki értelemben kezdik használni, hasonló változást indukál a korrelát „mobilitas“ szó jelentés-használatában. Ide tartoznának még a „High Church-Low Church“-féle példák is.

Lélektani szempontból a korrelatív analógia nyilvánvalóan abból az erős asszociatív kapcsolathól fakad, amely korrelát értelmű szavakat — „szülő — gyerek, kezdet — vég“ — összefűz egymással, és amelynek fontosságát a gondolatársítás gépezetében világosan lehet látni a kísérleti lélektan „hívószó-testjei“-ből, valamint a nyelvi életben belül az analógiás szóváltozásokból. Az idevágó példák tehát névátvitelek a tárgyképek korrelatív asszociációja alapján, azaz tulajdonképpen az asszimilációs jelentésváltozás egy sajátos válfaját képviselik.

II.

A korrelatív jelentésváltozással egy kalap alá vonja Stern, minden különösebb indokolás nélkül, a *calque*-ok jelentéstani csoportját.² Bár ezzel az értelmezéssel nehéz egyetérteni, annyi kétségtelen, hogy a *calque*-jelenségek egyrésze a szemantika körébe tartozik és valamiképpen beiktatandó Gombocz rendszerébe. Fritz Mauthner és Salverda de Grave, valamint K. Sandfeld—Jensen óta ismeretes, hogy a *calque*-oknak két főcsoportja van: származékszavaknak, összetételeknek és szószerkezeteknek átfordítása valamely idegen nyelvből (Lehnübersetzung és Lehnredensart), és jelentéskölcsönzések valamely idegen nyelvből (Bedeutungsentlehnung). Bennünket ezúttal csak az utóbbi típus érdekel. A jelentéskölcsönzés abból áll, hogy egy idegen szó jelentésfejlődését átmásoljuk a neki eredetileg megfelelő hazai szó jelentésébe. Az átmásolás vonatkozhatik a szó képzettartalmára és mondattani funkciójára; az előbbire példa a német „Schöpfung“, amely eredetileg nomen actionis volt, a teremtés aktusát jelentette, a XVIII. században azonban, az angol „creation“ hatása alatt, átvette annak másodlagos jelentését: „a teremtés eredménye, a teremtet világ“;³ az utóbbira példa a német „selbst“ visszaható névmás főnévi használata, ugyancsak a XVIII. századi angломánia korában, amelyet már Behaghel az angol „self“ szó indukáló hatásának tulajdonított.⁴ A szorosabb értelemben vett jelentésváltozás szempontjából természetesen nem a funkcionális eltolódás, hanem az ezzel párhuzamos képzettartalom-módosulás jön tekintetbe.

A Gombocz-féle rendszerbe való beillesztés, vagyis a lélektani rúgók feltárása előtt éles határvonalat kell húznunk a jelentéstani *calque*-ok két főformája között. Az idegen és a hazai szó közt fennálló kapcsolat lehet tisztára jelentésbeli hasonlóság, mint a „Schöpfung“-féle példákban; ilyenkor a *calque* automatikusan beilleszkedik a képzettartalom hasonlóságán alapuló névátvitel közé, azzal a megszorítással, hogy az asszociáció nem a nyelven belül, hanem két nyelv között, vagyis kétnyelvű beszélők tudatában működik. Lehet azonban a kapcsolat nemcsak jelentés-, hanem hangalakbeli, azaz etimológiai: a hazai és az idegen szó azonos szócsaládba tartoznak és közös eredetük jeleit világosan meg is őrizték. Ilyen pl. az említett „selbst—self“ összefüggés, vagy a francia „juré“ szó jelentésfejlődése a belőle származó angol „jury“ szemantikai hatása alatt.⁵ A két szó közti etimológiai összefüggés lehet, történeti szemmél nézve, alárendelt, ha az egyik szó a másiknak átvétele, jövevényszó a maga nyelvében (mint a „jury“), vagy mellérendelt, ha mindkét szó egyenrangú folytatója ugyanazon alapszónak (mint „selbst—self“). Ez a diachronikus különbség azonban semmiféle szerepet sem játszik a beszélők tudatában, a jelentésváltozás synchronikus lefolyásában.

² A *calque*-ok-ról l. EPhK. LIX, 303, valamint F. Seiler: Lehnübersetzungen und Verwandtes (Zschr. f. d. deutschen Unterricht XXXI, 241. kk.); O. J. Tallgrén—Tuulio: Locutions figurées calquées et non calquées (Mémoires de la Société Néophilologique de Helsingfors IX, 279. kk.); M. Deanovic: Osservazioni sulle origini dei calchi linguistici (Archivum Romanicum XVIII, 129. kk.); E. Back: Wesen und Wert der Lehnübersetzung (Giessener Beiträge zur deutschen Philologie XL, 1935).

³ J. A. Walz: Schöpfung-Welt (Zschr. f. deutsche Wortforschung XV, 146. kk.).

⁴ J. A. Walz: Das Selbst (ibid. XIV, 1. kk.).

⁵ F. Brunot: Juré et jury (Mélanges Baldensperger I, 86.)

A jelentéstani *calque*-nak erre az utóbbi, sokkal gyakoribb változójára érdekes példát idéz Nyrop a „*Mélanges A. Thomas*“-ban.⁶ A francia „*réaliser*“ ige általános jelentése: „megvalósítani“. E mellett azonban kezdői fölvenni a vele szoros etimológiai kapcsolatban álló angol „*realise*“ igeének másodlagos, ma már csaknem kizárólagos jelentését „felfogni, megérteni“. A kétféle szóhasználatból időnként furcsa kétértelműségek keletkeznek. A múlt háborúban egy francia újság a következő szerencsétlen mondatot írta le: „*L'État-Major français a pleinement réalisé les intentions ennemies*.“ Az író természetesen az anglicizmusra gondolt: „a vezérkar átlátott az ellenség szándékán“; de tulajdonképpen azt állította, hogy a francia vezérkar pontosan „végrehajtotta“ az ellenség szándékát! Az ilyen kétértelműségek, melyeket Stern „*permutáció*“ néven nevez, természetesen valóságos melegágyai a jelentésetolódásoknak.

A *calque*-ok első csoportja, ahol a hasonlóság csupán a két szó értelmében gyökerezik, nyilvánvalóan az asszimilációs jelentésváltozások osztályába tartozik: névátvitel az értelemek hasonlósága alapján. Ezzel szemben az etimológiai eredetű *calque*-ok inkább a Stern-féle kombinatív analógiára emlékeztetnek, csak hogy itt az összetartozás tudata túllépi a nyelvterület határait. Az etimológiailag rokon szavak közötti asszociáció részben hangalaki, részben értelembeli, azonban feltehető, hogy a beszélők tudatában a fonétikai megfelelés a prius. Ezért az etimológiai alapú jelentéskölcsönzést, akárcsak a kombinatív analógiát, a potiori beilleszthetjük a Gombocz-féle harmadik osztályba: jelentésátvitel a nevek hasonlósága alapján.

III.

A harmadik pont, amelyen az újabb kutatás kiegészítette a Gombocz Zoltán alapvető megállapításait, a „*Synaesthesia*“, vagyis jelentésátvitel egyik érzékterületről a másikra. Ismeretes, hogy a kutatók két táborra különülnek a *synaesthesia*-jelenségek értelmezése terén: egyesek a két képzet hangulati rokonságából származtatják az átvitelt, mások pedig a szemléleti tartalmak alapvető egységéből.⁷ Ez a kettősség a magyar nyelvtudományon belül is megmutatkozik. Gombocz Zoltán és Szeremley Császár Loránd⁸ Wundt magyarázatát fogadták el és a *synaesthesiát* — a nélkül, hogy magát a szót használták volna — azonosították az elsőrendű komplikációs jelentésváltozással. Ezzel szemben Lovas Rózsa (NyK. L) Ginneken és Larsson elméletéhez csatlakozott és a szemlélet *synchronikus* egységéből vezette le az érzetátvitelleket.

Nyilvánvaló, hogy a két értelmezés nem zárja ki egymást, hanem két teljesen különálló jelenségre vonatkozik, amelyek, miként a *konvergens homonímia* (Jelentéstan 40. k.), szemantikailag azonos eredményeket hoztak létre. Minthogy a Gombocz-féle rendszer genetikus alapokon nyugszik, a kétféle *synaesthesiát* természetesen élesen szét kell választani. Hogy minden adott esetben melyik típussal állunk szemben, azt sokszor csak a szövegbeli helyzet, az utóbbi években annyit hangozta-

⁶ K. Nyrop: *Réaliser* (*Mélanges Antoine Thomas* 319.)

⁷ V. ö. EphK LXIII, 177, valamint a jegyzetben szereplő bibliográfiát.

⁸ Sz. Császár Loránd: *Jelentéstanulmányok a komplikációs jelentésváltozásokról* (NyF. XXXVI).

tott „kontextus“⁹ fogja eldönteni. A „rikító“ melléknév átvitele hang-érzetekről színérzetekre kétségkívül a hangulati hasonlóságban gyökerezik és így megmarad azon a helyen, ahová Gombocz eredetileg sorolta: névátvitel a tárgyképek hangulati hasonlósága alapján. Ezzel szemben „illatos sötétség“, vagy „fehér csönd“ tulajdonképpen elliptikus szerkezetek ahelyett, hogy „illat“ és sötétség“, „fehérség és csend“. Az asyn-deton itt találóan fejezi ki a szemlélet, és főként a szemlélés szétbont-hatatlan egységét, tömörségét és közvetlen adottságát, a Bergson-féle „durée“ folytonosságát és sodró erejét. Amennyiben az ilyen közvetlen tudati adottságokat elemezni lehet, ezek az esetek névátvitelek a tárgy-képek, illetőleg érzéki tartalmak érintkezési asszociációja alapján, tehát Gombocz második osztályába sorolandók.

A fönti fejtegetések tehát a következő pontokon gazdagítanak Gombocz jelentéstani rendszerét:

1. Kombinatív analógia (fast)	Jelentésátvitel a nevek hasonlósága alapján
2. Korrelatív analógia (mobilitas)	Névátvitel a tárgyképek hasonlósága (korrelációja) alapján
3. Értelmi hasonlóságon alapuló szemantikai calque (Schöpfung)	Névátvitel a tárgyképek hasonlósága alapján (két nyelv között)
4. Etimológiai hasonlóságon alapuló szemantikai calque (réalise)	Jelentésátvitel a nevek hasonlósága alapján (két nyelv között)
5. Szemléleti egységen alapuló synaesthesia (fehér csend)	Névátvitel a tárgyképek érintkezése alapján.

E szerint a Gombocz-féle első és harmadik kategória két-két, a második kategória pedig egy alcsoporttal gazdagodnék, és csupán a negyedik kategória maradna változatlan. Természetesen mindezek a kisebb kiegészítések nem jelentenek semmiféle lényeges módosítást az egész szerkezeten, amelynek tért és időt legyőző ereje abból látszik a legjobban, hogy milyen játszi könnyedséggel fel tudja szívni magába a legújabb kutatások lassanként kikristályosodó eredményeit.

Ullmann István.

*

Some notes on the semantic system of Zoltán Gombocz.

It is highly regrettable that the „Semasiology“ of Prof. Gombocz, published in 1926, should have escaped the notice of Gustav Stern and other semasiologists of recent years. While maintaining the general framework of Gombocz's classification of changes of meaning, the present paper attempts to supplement it with some recent findings and to bring it up-to-date in three points: combinative and correlative analogy, semantic calques, and intersensorial transfers based on the fundamental unity of perception. All the new data can be equated easily with the categories distinguished by Gombocz, and while enriching its pattern, they constitute a tribute to the solidity and flexibility of his system

Stephen Ullmann.

⁹ A kontextus-elmélet, amely Sperber, Stern és I. A. Richards fejtegetéseinek sarkalatos pontját alkotja, világosan megtalálható J. Stöcklein multszázadvégi munkájában: *Bedeutungswandel der Wörter* (1898).

HAZAI IRODALOM.

Marcus Aurelius vallomásai. Összeválogatta, fordította és a bevezetést írta *Vajda László*. Budapest, 1942. (Officina-könyvtár 20.)

Marcus Aureliusnak „Önmagához“ intézett elmélkedései már az 1600-as évek elején magyar tolmácsra találtak Prágai Andrásban. A nagyközönség figyelme az azóta eltelt idők során a bölcsész-császár alakja felé is változó intenzitással fordult. Nem minden érdekesség nélkül való, hogy a mult század eleji magyar újhumanizmus Marcus Aurelius-kultusza (erre emlékeztet pl. gróf Dessewffy Aurél neve is, l. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. 2, 1927, 263) csak a napjainkban tapasztalható érdeklődéssel állítható párhuzamba. Huszti József 1923-ban megjelent teljes Marcus-fordítása (Marcus Aurelius római császár elmélkedései. Filozófiai Könyvtár 4.) után most az Officina is kiadott egy szép csokorra valót, és reményünk van arra, hogy a közeljövőben ismét egy teljes fordítást üdvözlhessünk az eredeti görög szöveg kíséretében.

Az Officina Marcus-kötete Platon Symposion-jának Telegdi Zsigmond- és a „Görög költők“-nek Waldapfel Imre-féle fordításához csatlakozik. (Azóta Plutarchos Caesar-életrajza és egy Augustinus-szemelvény is megjelent.) Tekintettel arra, hogy a Huszti-féle tolmácsolásról annakidején éppen Közlönyünk nem emlékezett meg, most Vajda László fordításáról a mindedig egyedülálló teljes magyar Marcusra való kitéréssel számolunk be.

A római világbirodalom latin anyanyelvű császáranak görögül írott feljegyzéseit stílusosan fordítani nem könnyű dolog. Tanítómesterének, Frontónak erőszakolt nyelvi törekvései arra kényszerítették, hogy önmagával a phrygiai rabszolga cicomátlan, őszinte nyelvén beszéljen. Olvasmányaiából eredő irodalmi reminiscentiák keverednek „stílus“-ában a korabeli társalgási nyelv keresetlen fordulataival. A könyv páratlan értéke nem is ebben van, évezredes hatását nem ennek köszönheti, hanem a trónra tévedt filozófus lelki nemességének, aki erősen római színezetű stoikus elveinek megfelelően Platon eszményi követelményeit az uralkodó filozófusról iparkodott a gyakorlatban is megvalósítani. Keserű önmegtagadással, önmaga iránt könyörtelen kötelességtudattal vezette évtizedes háborúit, — a legsúlyosabbakat éppen magyar földről, a Garam partjáról, — és közben megszületett a „Vallomások“ modern műfajának első remeke.

Mint a stoa-tanította folytonos világváltozás elvének vallója, tisztában volt az uralkodói tisztével együttjáró erőfeszítések hiábavalóságával, az egyének, a népek és az egész emberi nem egyszer szükségszerűen bekövetkező, feltartóztathatatlan végével, mégis példátadóan megtette kötelességét, mert „emberi munkálkodásra született“. (V. 1.) A sarmatak ellen viselt háborúit annyira értékelte, mint a pók légyvadá-

szatát (X 10), mégis viselte, mint rárótt, nekirendelt terhet, melynek sikerétől a világbirodalom boldogulása függ.

A sok ellentétet az önfeláldozó kötelességteljesítés el tudta simítani, de csak a császárnak, mint egyénnek az életében. Az antik Róma, mint csak egyszer virágzó organizmus, materiális tekintetben haladt a kikerülhetetlen felbomlás felé. A császárnak sok mindenben a kereszténységre emlékeztető elvei már azt is mutatják, hogy az antikvitás szellemi — anyagtól, időtől, államszervezettől független — kincseinek általános értékelésében is jelentkezett az a bizonytalanság, amely végül nem elmúlásukat, mert a szellem alkotásai nincsenek alávetve az elmúlásnak, hanem a megelevenítésükre való képesség hiányát hozta magával. Reman Marc-Aurèle-kötete is jellemzően a „La fin du monde antique“ alcímet viseli...

Tulajdonképen az „Elmélkedések“ ötletszerű sorrendben egymást követő gondolatforgácsai vagy hosszabb lélekzetű gondolatmenetei is csak részben tekinthetők a szándékos stilizálatlanság, vagy a művészi egységet (filozófiai, ill. etikai rendszert) összekovácsolni nem engedő körülmények következményeinek, része van ebben az azelőtt természetes követelményekről való tudatos lemondásnak is, ami megint csak az antikvitás alkonyára mutat. (Az első könyvben — antik ember létére — hálát ad az isteneknek azért is, hogy nem sokra vitte a retorikában és a poétikában...) Gondolatai mindenképen úgy következnek egymásután, ahogyan a császár „mécsvilág mellett, egyszer a quadok földjén a táborban, másszor fárasztó szenátusi ülés után szobájában“ (Taine-t idézi Huszti, 6. l.) papírra vetette, és ebből az író sérelme nélkül nem válogathatunk össze „együvértartozó“ fejezeteket. Egész biztos, hogy Marcus nem „Emberi alkat“, „Az értékek értéktelensége“, „A világ-egyetem kormányza“ stb. címek szerint felosztva gondolta el önmagával folytatott beszélgetéseit. Persze áttekinthetőbbnek látszik és élvezhetőbb a nagyközönség számára az ilyen formában kiadott antik szerző, de mégis csak más a teljes Symposion, vagy a teljes Caesar-életrajz... Nem hivatkozunk itt olyan részletekre, mint pl. az első könyv, amelynek összefüggéséből fejezetek kiszakítására és máshonnan vett részekkel való párosítására nem mindenki vállalkozott volna. De akárhány példát hozhatnánk fel arra is, hogy az egymásután következő fejezetek szervesen összetartoznak, és más összefüggésbe való sorolásukra semmi szükség sincs.

Közismert dolog, hogy Marcus írása nem tartozik a könnyen fordíthatók közé a szöveg gyakori romlottsága miatt sem. Ezeknek a romlott részeknek a helyreállítására és magyarázatára Huszti József sem vállalkozott, mindenesetre a kérdéses helyeket megjelölte. Az új fordításban — megint valószínűleg a kötetke rendeltetése miatt — az erre való utalás is hiányzik, a helyek pedig „le vannak fordítva“. Egyebekben gyakran találkozunk az előző fordítás felhasználásával, vagy enyhé módosításaival. (Pl. V 33 a Hesiodos-sor fordítása Husztinál: „Tágas földünkről elszálltak a büszke Olympra“, — a vers kedvéért, — Vajdánál: „Téres földünkről elszálltak az Olymposra.“) A Huszti-féle terminológia is továbbél az új fordításban. (Pl. a ψυχόριον — a hadrianusi *animula* — mint „páralélek“.) De ez sohasem sülyyed másolássá, a jó fordítónak egyenesen kötelessége a jó elődök eredményeinek gyümölcsöztetése. Az olvasó majd eldönti, hogy a két közömbös mondat közül melyik a sikerültebb: „(Az istenek) műve, hogy nevelőimet idejekorán olyan megtisztelő állásokba helyeztem, melyek után észrevehetőleg vágyakoztak, és nem halogattam a reménységet, hogy ezt, mivel még fiatalok voltak, csak később fogom megtenni“ (I 17, Huszti), vagy:

„Az isteni gondviselés műve, hogy siettem nevelőimet oly méltóságra emelni, melyre láthatólag vágyakoztak, s nem tettem próbára türelmüket azzal, hogy még fiatalok, s majd később fogom azt megcselekedni.“ (Vajda.)

De a helyett, hogy további összehasonlításokat tennénk a két fordítás között, szögezzük le, hogy annakidején Huszti József sem tekintette céljául a „mélyre szántó filológiai tevékenységet“ (194. l.), mégis érdemes filológus-munkát végzett, Vajda pedig egyéni felfogású szemelvényeivel a mai közönség minél szélesebb rétegeit akarja Marcus-hoz vezetni. Őszintén kívánjuk, hogy sikerüljön neki. Akikben ezek a szemelvények felkeltik a vágyat a Csarnok megközelítésére, meg fogják keresni a teljes szöveget is. A fordítások igazi jósága pedig akkor mutatkoznék meg valójában, ha a görögöt keresnék.

Borzsák István.

*

Besprochen wird die neuerdings erschienene Übersetzung einer Auswahl aus den „Bekennnissen“ des Marcus Aurelius, eine tüchtige, wenn auch gar nicht philologisch gemeinte Arbeit von L. Vajda, herausgegeben von der Officina-Bibliothek.

Stefan Borzsák.

Wagner József: *Az antik világ zenéje.* (De arte musica Graecorum et Romanorum). Parthenon-Tanulmányok 6. Budapest, 1943. 93 l., 8°.

Nemo nescit artem musicam inter puerorum liberaliter ingenueque educandorum studia apud Graecos semper eminentem locum obtinuisse atque etiam Platonem et Aristotelem in musica arte ad educationem puerilem vim summam inesse autumavisse nihilominus quis negaverit perpaucos esse libros, quibus artis musicae Graecorum et Latinorum vis, natura et progressus pervestigatione accurata et subtili comprehendantur. Recte igitur factum esse opinor, quod Societas Parthenon vocata in seriem scriptorum librum quamvis mediocris circuitus, subtiliter exquisiteque tamen artem musicam Graecorum et Latinorum tractantem recipere non dubitavit. Haud quemquam vero nostratium aptiorem habilioremque ad huiusmodi librum componendum Iosepho Wagner elegi potuisse, neminem esse puto qui infitias iret. Sunt enim in eo musicae artis amor, peritia et sollertia cum Graecarum et Latinarum antiquitatum interiore scientia consociata. Non est itaque mirum, ut rem suam egregie peregerit.

Prooemio auctor huius libelli limitibus, quibus Graecorum et Latinorum ars musica a nostrorum temporum discriminatur, constitutis artem musicam Graecorum copulis cum populorum orientalium vinctam esse licet non neget, Graecos tamen artem quoque musicam indoli suae accommodasse immo vero in sucum suum et sanguinem transfudisse dicit. Enarratis fabulis, quae a Graecis de origine artis musicae fictae sunt, instrumenta musica Graecorum enumerat ac describit. Praestantia autem libri — ut nostra opinio est —, augeretur, si instrumentorum varia genera, qualia in vasis et urnis cernuntur, in his paginis depicta videre liceret. Post enumerationem musicorum instrumentorum de canticis operariis et carminibus epicis tractatur. Post persequitur scriptor libri artis musicae Graecorum historiam et progressus inde a temporibus antiquissimis per transitum ad aetatem artis musicae laetissime florentem et usque ad novissimam artem, in qua musici artifices in medium sese protulerunt atque ars musica a poesi et saltatione seiuncta est. Deinde de lineamentis praeceptorum Graecorum musicae artis agi-

tur exponiturque quid Graeci Romanique imprimis Plato et Aristoteles de arte musica docenda senserint et praeceperint. His expositis Romanorum musicam e Graecorum pependisse demonstratur, quomodoque in sacris adhibita fuerit explanatur, in ultima denique libri parte christianorum musica tangitur atque litterae, quae artem musicam Graecorum spectant, enumerantur.

Iosephus Wagner nedum subtili suae materiae et religiosa tractatione, verum etiam disserendi evidentia, narrandi vigore, bellissimarumque narratiuncularum condimento insperso nobis lectionem iucundissimam ministravit. In tam artum gyrum coartatus, quae de hac re dicenda essent, mirum quam efficaciter expromere valuit. Hoc Iosephi Wagner opusculum in philologia lucri faciendum esse dicimus multosque lectores nacturum speramus.

Carolus Ács

Görögök sírfeliratai magyar temetőekben. Kiadta és magyarázta *Prosser Piroska*. Ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ Ἑλλήνων εἰς οὐγγρικά νεκροταφεῖα ἐκδιδόμεναι μετ' ἐξηγήσεων ὑπὸ *Piroska Prosser*. (Magyar-Görög Tanulmányok — Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται 19.) Budapest, 1942. 8°, 51 lap. (Négy sírfelirat fényképmásolatát adó melléklettel s a bevezető tanulmány teljes szövegű újjörög fordításával.)

Ebben a doktori értekezésben egy 117 hazai görög sírfeliratot tartalmazó gyűjtemény került kiadásra. A sírfeliratok lelőhelyei: Budapest (a váciutcai szerb templomudvar, a Petőfi-téri görög templom fala, a fiúmeiúti köztemető). Kecskemét (görögkeleti temető és templomudvar), Miskolc (görögkeleti templomudvar), Komárom (görögkeleti templomudvar), Szentendre (a görögutcai görögkeleti templom külső fala), Vác (temető). Ezek közül a fiúmeiúti köztemetőbeli, a komáromi és a miskolci feliratokat a kiadó maga vizsgálta meg s másolta le. A váciutcai templomudvarbeli s a Petőfi-téri görög templom falán található sírfeliratok szövegét, Sp. Lampros régibb kiadását az eredetiek vizsgálata alapján ellenőrizve és sok helyen visszaállítva, javítva, a kecskeméti feliratokat pedig Hajnóczy István egyébként hibátlanul közölt szövegei sorbeosztását az eredetieké szerint helyesbítve adja ki a közlő, míg a szentendrei és váci feliratokat Horváth Endre másolatai alapján közli. A feliratok szövegének a nemzetközi szabályok szerint történt kiadása s ezek apparátusai gondos és pontos filológusmunka megbízható eredményei. Ugyanez mondható a bevezető tanulmányról s a szövegek után adott fejezetről is, mely a feliratokban mutakozó legfontosabb epigráfikai, helyesírási és nyelvi sajátságokat tárgyalja. A dolgozatot lezáró két index (a feliratokban előforduló hely- és névnevek, valamint a személynevek pontos jegyzéke¹) értékes tárgyi magyarázataival nagyon megkönnyíti a feliratok történeti anyagának értékesítését s a hazai görögség és az ennek anyaországaként mutakozó Makedonia főbb városai történetére vonatkozó irodalom alapos ismeretére vall.

Egészében véve, az értekezés nagy érdeme az, hogy gazdag epigráfiai forrásanyag feltárásával járul hozzá a magyarországi görögség tör-

¹ A helynévjegyzékben teljesség kedvéért nem ártott volna megjegyezni, hogy a 196-ban szereplő Μακεδονοσερβίτης jelző arra utal, hogy a halott görög a makedóniai Σέρβια városból, Kozani mellől származott. V. ö. M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland (Abhandl. d. Preuss. Akad. d. Wiss. 1941, Phil.-hist. Kl. Nr. 12), Berlin, 1941, 187.

ténetére vonatkozó anyaggyűjtéshez. Már maga ez a feliratos anyag sok érdekes település-, hely- és családtörténeti adattal gazdagítja az említett görög egyházközségek és telepek ismeretét. Az 51 budapesti sírfeliraton 1757-től 1885-ig szereplő személyek közül 33 származási helye állapítható meg: Makedóniában született 26 (és pedig Kozaniban 7, Moschopolisban 5, Kastoriában 4, Thessalonikében 2, Grabavóban 2, Serviában 1, egyebütt 4), Thessaliában (Turnavo) 2, Thrakiában (Ainos) 1, Epirusban (Ioannina) 1, és már Magyarországon (Szentmártonban, Nagyszentmiklóson, Pesten) született, tehát második nemzedékbeli 3. Ezek közül négynek a határozottan szláv neve (Popovics, Raikovics, Nikolovics, Mihalovics) azt az asszimiláló hatást mutatja, melyet a görög ritusú egyház a bolgárookra és szerbekre gyakorolt. Foglalkozásként a legtöbb feliraton természetesen a kereskedői van jelezve. A kecskeméti sírfeliratok már kevésbé tüntetik fel a származási helyet. A 1794—1865 közti időből fennmaradt 19 feliratból megállapítható származású 6 személy mind makedóniai (Siatistából 3, Kozaniból 3). A görögök itteni gyors megmagyarosodására jellemző, hogy már az első nemzedékbeli egyikének-másikának a neve is magyaros hangzású (Miskoltzi, Juhász(i), Papp < Papa Georgiu). Szláv eredetű nevek itt is mutatkoznak (Markovits, Csakovázt, Szervitzki). Az 1757-től 1898-ig mutatkozó 25 komáromi sírfeliratból kideríthető származású 9 személy is mind makedóniai származású (Moschopolisból 6, Sipiskából 3). Itt mutatkozik aránylag a legtöbb szláv hangzású név (Georgovitz, Nikolit, Radonitz, Dumtza, stb.) s az itteni régi sírkövek közt a görögök mellett kettő szerb feliratú. A miskolci 1783—1828 közt íródott 17 feliratból kihámozható egyetlen származási hely a makedóniai Moschopolis. Viszont megint a makedóniai Sipiskából származik a szentendrei két görög sír (1758 és 1774) egyik s mindhárom váci sír (1793—1799) halottja.

Gyóni Mátyás.

*

Die Arbeit veröffentlicht teils auf Grund eigener Sammeltätigkeit, teils auf Grund eines Vergleichs mit älteren Ausgaben (Sp. Lampros, I. Hajnóczy), teils auf Grund der von A. Horváth gefertigten Abschriften 117 griechische Inschriften aus den Friedhöfen von Pest, Kecskemét, Miskolc, Komárom, Szentendre und Vác. Die sorgfältige Textausgabe hat das große Verdienst, für die Geschichte der ungarländischen griechischen Siedlungen im XVIII—XIX. Jahrhundert einen reichhaltigen und interessanten Stoff geliefert zu haben.

Matthias Gyóni.

Kneifel Mária: *Purkircher György.* Értekezések a magyarországi latin-ság köréből. Szerkeszti: Huszti József. 6. k. Kiadja a budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem latin filológiai intézete. Budapest, 1942. Pécsi egyetemi nyomda. 8°, 89 l.

Voigt és Burckhardt sem vetették meg a mérsékeltbb tehetséggel megáldott humanistákat nagy renaissance-korabeli munkáik megírásánál, annál kevésbé szabad megfélekednünk nekünk azokról a magyar humanistákról, akik ha költői téren nem is alkottak különösebb remekművet, humanista működésük miatt mégis a magyar irodalom jelentékeny alakjai közé tartoznak. Általában azt hiszik, hogy Mátyás király halálával a renaissance képviselői is eltűntek az országból. Igaz ugyan, hogy a királyi udvar megszűnt kizárólagos irodalmi központ lenni, de nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a sok kisebb humanista kört, amely ebben az időben és később a török harcok idején, a

mohácsi vész előtt és után otthont nyújtott a magyar műveltségnek. Az idegenből származott humanisták helyét magyarok foglalták el és e nehéz időkben az ő érdemük, hogy fenntartották az irodalom művelését, elsősorban főleg a latinnyelvűt, és a külföldi irodalmi kapcsolatokat.

Érdekes egyénisége ennek a késői humanizmusnak a pozsonyi születésű Purkircher György. (1530 kb.—1578.) Szülővárosából Stöckel Lénárd bártfai iskolájába kerül, itt szívja magába a humanista műveltséget és a protestáns hit tanait. Innen Wittenbergbe megy, ahol Melanchton tanítványai sorába lép és a humanista tanokon kívül botanikával is kezd foglalkozni. Wittenbergből Páduába kerül, innen származnak baráti humanista kapcsolatai. Páduában doktori diplomát nyer. Hazatérve, Pozsonyba telepszik le és orvosi gyakorlatot folytat. Ezenkívül figyelemreméltó eredményt ért el a botanika terén is és számos latin költeményt írt.

Purkirchert eddigi ismertetői: Weszprémi, Frankl, Bálint Nagy, mint botanikust, illetőleg, mint gyakorló orvost mutatták be. Kneifel Mária a humanista költőt állítja szemünk elé. Felkutatja Purkircher költeményeit és rámutat arra, milyen értéke lett, ha nem is költeményei műfaji kiválóságai alapján, ez a német anyanyelvű latin költő a magyar humanizmusnak. Alapos kutatás és részletekbe ható, aprólékos vizsgálat eredménye, hogy megismerünk egy sokoldalú magyar humanistát, akinek kora kulturális életében éppen nem jelentéktelen szerep jutott.

Érdekesen látja meg Kneifel Mária Purkircher gondolatvilágának kialakulásában egész költői munkásságának tulajdonképeni alapját. A protestáns hitelvek jegyében írt költeményeket (*Anniversarium Sacrum Philomelae*, *Liber Sapientiae Salomonis*) felváltják a páduai évek után írt, a haza sorsa felett aggódó költői művek (*Aristaeus Pisoniensis*, *Pannonia lugens*). A protestáns hitű Purkircher Verancsics Antalt ünnepli és a törökkel tárgyaló ügyes diplomatától várja a vallási eltévelyedések megszüntetését is. Íme: a vallási gondolat átadja elsődleges helyét a nemzeti gondolatnak, a német anyanyelvű, protestáns meggyőződésű humanistából, akiről feltehető, hogy magyarul nem is tudott, öntudatos magyar lett.

Purkircherre, a költőre főleg Vergilius hatott: *Anniversarium*, *Aristaeus Pisoniensis*, *Dialogus Istri et Grani c.* verseiben sok az antik közhely. Úgyesek kisebb költeményei, melyek közül kiemelkedik a *προπειπτικόν*, a későbbiek közül pl. a *Pannonia lugens* hét distichonból álló kis előverse.

Purkircher nem annyira humanista költő, mint egyszerűen protestáns magyar, — állapítja meg Kneifel Mária. Valóban az antikból csak formákat, stíluselemeket merít, költeményeit nem tüzdeli tele jó humanista szokás szerint mítológiai hasonlatokkal, azokat inkább a mindennapi életből veszi. Humanizmus tehát inkább eszmei, amelynek csak szükségszerű kifejezési formája a költészet. Ezt az ideált szolgálja, mint a pozsonyi Radeczky irodalmi kör tagja, Sambucus és több más nagynevű kortársával együtt. És nem utolsó sorban említendő, hogy ez eszme érdekében humanista barátait nem egyszer anyagi támogatásban is részesítette.

Az értekezés mind tartalmilag, mind formailag jóval átlagon felüli. Kneifel Mária stílusa szabatos, mondanivalóját világosan adja elő, nem fecséreli az időt és helyet általános megállapításokkal, hanem a lényeg, alapos kutatásának pontos eredményeit adja. Az értelmet erősebben alátámasztó idézetekből talán kevesebb is elég lett volna, így viszont kétségtelenül jobban megismertük humanistánk stílusát. Ahol

probléma merül fel, nem nyugszik a szerző, igazi tudományos kutató módjára, míg összes felhozható érveit elő nem adja, hogy legalább némileg megvilágíthassa és érzékeltethesse, mit is akart kifejezni a költő. Különösen a költeményekben előforduló allegóriák okoznak nehézséget, ilyen például a *Anniversariumban* a *Cuculus*-kérdés: kit illet vajjon Purkircher ezzel a névvel, talán Oláh Miklós a *Cuculus*, amely üldözi az énekesmadarakat, azaz a reformátorokat?

A tanulmány következtetései a szerző jó meglátását bizonyítják. Rámutat például arra, hogy Purkircher leveleivel szinte a hírlapok hiányát pótolta. Valóban a humanista levél általában a mai újság őseinek tekinthető.

A munka adatszolgáltatása olyan pontos és alapos, hogy mindenki találhat benne eddig nem ismert részleteket, aki csak foglalkozik a hazai humanizmussal.

Nem hálás téma egy sokoldalú humanistát aránylag legkevésbé produktív oldaláról bemutatni, Kneifel Mária értekezésének éppen ez az érdeme, hogy ennek ellenére tudományos munkát végzett.

M. Ernuszt Johanna.

*

Maria Kneifel: *Georg Purkircher. Studien zum Humanismus in Ungarn.* Bd. 6. Ausgabe des Instituts für lateinische Philologie der Kön. Ung. Peter Pázmány Universität. Budapest, 1942. Pécsér Universitätsdruckerei. 8°, 89 S.

Vorliegende Arbeit befasst sich mit einem vielseitigen, jedoch in der Dichtkunst nicht besonders auffallenden ungarischen Humanisten. Purkircher wird hier nicht als berühmter Arzt und Botaniker, wie allgemein bekannt, gewertet, sondern eben als Dichter und Humanist. Seine dichterische Tätigkeit ist der Widerhall seiner Gedankenwelt: in der ersten Periode seiner Dichtung spiegeln sich die religiösen Prinzipien wider, später ertönen die Klagen eines guten Patrioten über die vaterländischen Verhältnisse. Wenn auch dichterisch minderwertig, ist Purkirschers humanistische Einstellung und Tätigkeit lobenswert und seine Rolle im kulturellen Leben des Humanismus in Ungarn bedeutungsvoll. Die inhaltliche und formelle Annehmlichkeit, der gründliche Forschungsgeist, die pünktlichen Daten und die Resultate der Dissertation zeigen die wissenschaftliche Sachkenntnis der Verfasserin.

Johanna M. Ernuszt.

Egy „őstörténész“ latin tudása.

Nemrég egy újabb mű jelent meg dr. Bendefy László tollából: Szallám tolmács küldetése Nagy Sándor falához (A magyar őstörténet kútfői I.). E mű előszavában a szerző könyveinek a középiskolákban való terjesztését ajánlja. Nem lesz tehát felesleges, ha Bendefy módszerének jellemzése végett ideiktatunk néhány részletet *Az ismeretlen Juliánusz* című munkájából (Budapest, 1936).

Gombocz Zoltán egy 1923-ban megjelent nevezetes tanulmányában összegyűjtötte a Magna Hungáriára vonatkozó nyugati kútfőket. (Nyelvtudományi Közlemények, XLVI, 1—33.) Bendefy könyve XI. fejezetében a Gombocz által összegyűjtött latin szövegeket magyarra fordítja. A fordítás kétségtelenül Bendefy műve. („A Gombocz által közölt latin szövegeket ezúttal először közöljük magyar fordításban a Szerző tollából“, írja maga Bendefy, 136. l.) Ez a fordítás párját ritkítja a magyar irodalomban. Íme néhány kiragadott példa:

Pannonia Europae est provincia, quae ab Hunnis quondam occupata ab eodem populo *Hungaria* vulgariter est appellata. Quae duplex est secundum Orosium. *Maior* sc. *et Minor* (Gombocz, 3. l.) = Pannónia Európa (egyik) tartománya, amelyet valamikor a húnok hódítottak meg; ugyanez a nép közönségesen Hungariának nevezi. E *második Orosiumból* kettő van. T. i. *Major* és *Minor* (Bendefy, 138. l.).

... Gentesque ille secundum proprietatem linguae sue Mangoli appellantur (Gombocz, 13. l., az eredeti ortográfiával). = A népek ezt a *szerencsés, különös fajt* saját nyelvükön mangoloknak nevezik (Bendefy, 140. l.).

Et etiam alia multa secreta Imperatoris praedicti cognovimus per eos... (Gombocz, 16. l.) = És sok mást is megtudunk az *Uralkodó* már említett *titkáráról azokról*... (Bendefy, 141. l.).

Inde procedentes venerunt ad Samogedos; *hi autem homines*, ut dicitur, tantum de venationibus vivunt... (Gombocz, 17. l.) = Innét továbbhaladván, érkeztek a szamojédekhez. *Ezek is emberek*, amint mondják, teljességgel vadászatból élnek (Bendefy, 142. l.).

Quomodo, rege Hungarie confederato cum puibusdam (sic Gombocz) aliis regibus, victi sunt Tartari. Sub illius temporis spacio Tartari, gentes inhumanae, qui stragem magnam exercuerant, et christianorum iam fines in manu hostili invaserant, in *Maiori Hungaria* discurrendo victi recesserunt. Maxima autem pars eorum in manu fortitudinis et *ore gladii* cecidit trucita, obviantibus eis in virtute Spiritus Sancti quinque regiis (sic Gombocz) christianis ac Saracenis ad hoc confederatis... (Gombocz, 21. l.) = Ilymódon, miután már a magyar királyságot néhány más királysággal együtt elpusztították, a tatárokat legyőzték. Ugyanezen időközben a tatárok (ez az) embertelen fajzat, amely nagy pusztítást vitt véghez és a keresztények határai már majdnem ellenséges kezükbe jutottak, leveretve és szétzúllóttan visszavonultak Nagymagyarországba. Legnagyobb részük azonban az erő kezében és a *kardok órájában* kegyetlenül legyilkolva esett el, minthogy ez alkalomra öt keresztény és szaracén királyság egyesülten szállott szembe velök a Szentlélek erejével (Bendefy, 145. l.).

Azt hisszük, hogy ez az ízelítő elég Bendefy művéből. A példákat különben megsokszorozhatnók. Középiskolákban való terjesztése helyett jobb volna, ha a már megvásárolt példányokat is *kard órájára* hánynák.

Scheitz Emil.

*

Le latin d'un historien amateur.

L'auteur de cette notice signale les bévues énormes d'un amateur d'histoire qui a publié un certain nombre de volumes sur l'histoire ancienne des Hongrois. Il démontre en citant quelques passages des traductions de Bendefy, qu'il est loin de comprendre même le latin pourtant si facile des chroniqueurs du moyen âge.

É. Scheitz.

Szlovák irodalomtörténetek — magyar szerzőktől.

1943-ban már talán senkit sem kell meggyőzni Magyarországon róla, mily fontos a szomszéd népek, kiváltképen a szlávok szellemi életének, történetének, társadalmi fejlődésének ismerete. A különböző feladatkörök semmiképen sem különíthetők el egymástól. Hiszen még a nagy történeti hagyományokkal rendelkező Magyarországon is oly szorosan összefüggött, egymásból következett a történeti megújulás és irodalmi feléledés, — mennyivel inkább így kell, hogy legyen ez az

államtalan és laza, primitívebb, természeti fokon álló szláv népek között, ahol a nyelv és irodalom funkciója teremtett középosztályt, „intelligenciát“, társadalmat, történelmet, szellemi életet, európai kapcsolatokat. A nyelv és irodalom társadalom- és nemzetteremtő szerepét sehol sem szemléltethetjük tisztábban, mint a kisebb szláv népek között, akik más népek és államok uralma alatt élvén, nemzeti megújulásuk legelején tudatosították magukban, hogy számukra az egyetlen politikai és társadalmi forma, állam, haza: a nyelv és irodalom; így tartották ezt Kollár, Kukuljević—Sakčinski és nyomukban annyian mások, szláv ébresztők, írók.

A nyelv és népi-nemzeti irodalom funkcióját a XIX. század eleje ismerte fel. A német romantika áramlatai termékenyítették meg a szláv feléledést, innét örökölték a szlávok a nyelv és a néphagyomány fontosságának ismeretét. A német romantika már eleve szembeszegült az állammal, hogy a régi német partikularizmus ellen annál jobban reámutathasson a határokon, államokon, tájakon túlnövő német egységre. Így fogalmazták meg a nép, nyelv, nyelvrokonság, népiesség fogalmát Herder, Schlözer, W. v. Humboldt, a Schlegel testvérek, J. Grimm, úgyhogy a nagy cseh gondolkozónak, a nemzetiségi kérdés nagy tudósának, Emánuel Rádnak kísértetiesen igaza van, mikor azt vallja, hogy a két roppant ellenfél, a nagy szláv és a nagy germán gondolat egy anyaméh szülöttei, testvérek, egy és azonos lényegűek. A nép és nyelv funkciója e gondolkozás szerint természetjogi jellegű és már eleve szembekerült a történeti-hagyományos magyar koncepcióval, melyet szintén éppen a XIX. század első felében adott át a nemesi-rendi magyar államgondolat egy újabb, népiesebb magyar nemzedéknek, hogy ez tovább képviselje a történeti gondolatot. De a történeti gondolat abröncsait már kívülről jött, idegen erők feszegetik; a peremvidékek szláv lakosságának „intelligenciája“ a korabeli európai szellemi áramok fegyverzetével, természetjogi érveivel indul a magyar szupremácia ellen. A változás tehát társadalmi fontosságú is; a peremvidékeken a nemzetiségi nyelveket hordozó „intelligencia“ egyben társadalmi változásra is törekszik. Ki akarja szorítani innét a régi nemesiséget, majd 1867 után örökösét, a magyar középosztályt, hogy saját középosztályi programját megvalósíthassa, vagyis hogy az új népi nacionalizmus természetjogi tanításaival, valamint az 1800 után kialakult új irodalommal átalakíthassa a nép szellemét, melynek képviselőitől jelentkezik.

Ezt azért volt szükséges elmondanunk, hogy lássuk; a hajdani magyarországi nemzetiségek fejlődésében a XIX. század elejétől kezdve egyre több a kívülről jött, általános európai hatás. E hatások, befolyások, ösztönzések tömege most szembeszáll a régi magyar hatásokkal, melyek a XVIII. század végéig főként a régi társadalmi szerkezet keretében uralkodtak ott a magyarországi népeken. De a régi, történeti magyar államgondolatot hordozó nemesség társadalmi szerkezete a XIX. század elején bomlásnak indul, új gazdasági, társadalmi, polgári szükségletek jelentkeznek és a polgári igények közt ott vannak a nemzetiségek követelményei is. Polgáriasodásuk menetében roppant szerepet játszik a pár magányos egyedtől felemelt, jelentőségéhez, népi és civilizációs érvényhez segített anyanyelv és irodalom, mely közvetlen kapcsolatokat keres Európához és a rokon szláv népekhez. A szláv mozgalom tehát egalitárius és polgári jellegű és nem ismer alárendeltséget a történeti koncepcióval szemben. Kezdetben van a nemzeti nyelv a maga népi formájában, innét emelkedik fel az új nemzeti irodalom és ennek az irodalomnak hitvallói, művelői, képviselői, politikai

heroldjai készítik elő a magyar fölénnnyel szemben a nemzetiségek polgárisodását. Mindebből világos, hogy a nemzetiségek, a peremnépek szellemi fejlődését nem érthetjük meg egyedül a magyar hatások ismeretével, annál kevésbbé, mivel ezek a hatások és példák igen nagy részt a nemesi-rendi korszak termékei és fontosságuk a XIX. század elejétől visszaszorul. A kárpáti népek szellemi és társadalmi fejlődésében a magyar hatások kétségtelenül rendkívüli szerepet játszanak; de éppen a nemzeti öntudatosodás folyamata és kibontkozása az, mely lerázza a magyar (nemesi) hatásokat és elősegíti a külön-külön nemzeti egyéniségek gyors fejlődését. A magyarsággal szomszédos szláv népek, köztük elsősorban a szlovákok ismerete nem érthető meg egyedül a magyar hatásokkal. Szükséges tehát, hogy a pontos és tárgyilagos megismerés figyelembe vegye a belső, önelvű, egyenlősítő fejlődés gondolatát is. 1918 tapasztalatai után Magyarországon viszont elsősorban a magyar hatások kutatásával és hangoztatásával foglalkozott a nemzeti-ségi kérdésekhez közelítő tudomány és publicisztika. Teljes képet nyerhet-e a magyar tudomány ilymódon a szomszéd kis népekről? Aligha, hiszen létüknek és fejlődésüknek, nemzeti öntudatosodásuknak legfontosabb korszaka már e hatások ellen, sőt nélkül s feltétlenül az önelvű, öncélú nemzeti lét alapján épül fel, még ha tudatosan, vagy tudat alatt még mindig ott van a régibb magyar hatások és kapcsolatok elleni küzdelem.

Ha magyar tudós, író, kutató foglalkozik a régi magyarországi nemzetiségek történetével, szellemével, irodalmával, társadalmával, kétségtelenül kötelessége kimutatni, igazolni a magyar hatásokat, hiszen ezt a munkát az elmúlt nemzedékek hosszú sora elmulasztotta elvégezni. Szerves tudományos feladat ez is: a magyar szellemiség sugárzásának teljes szintéziséhez szállít mindenki újabb fejezeteket, aki a magyar és a többi nép szellemi kapcsolatait újabb eredményekkel megvilágítja. Azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy a magyar hatás nem minden, hiszen közben megváltozott a régi magyarországi nemzetiségek szellemi képe és e változás szintere éppen a XIX. század s a fordulat épp a népi-anyanyelvi-természeti nemzeti eszme friss légkörében történik a hagyományos magyar történeti eszme ellenében.

Közben meg hatalmas méretű nemzetiségi polgárisodásnak is tanúi lehetünk, melyre semmiképen sem érvényesek a XIX. század előtti kor harmónikus és szelíd kategóriái. Különben is e fejlődés legnagyobb része már túllép a Kárpátokon, a magyar határokon és a magyar állameszme feje fölött talál kapcsolatot egyéb európai áramlatokkal, illetve alkalmazza ezek eredményeit a magyar állameszme ellenében. Az így lejátszódó, belső, önelvű fejlődésnek az izgatott nemzetiségi nacionalizmus értelmében nyilván jelentős része a magyarok elleni ellenérzés, de nem feltétlenül ez a legnagyobb része, legfontosabb eleme. A kutatás itt tehát jól teszi, ha nem veszi el szeme elől a régi nemzetiségek belső, önelvű fejlődését sem és figyelemmel kíséri, mint teremtenek a nyugatról jövő nyelvi-népi-nemzeti eszmék irodalmat, politikát, polgárságot, társadalmat a régi hagyományos magyar területi és társadalmi kötöttségekkel szemben s mint válik aztán — legelsősorban az irodalom nagy és öntudatosító hatása folytán — önállóvá és külön egyéniséggé ez a nemzetiségi társadalom. Ha történelmet írunk, a tények előtt nem húnyhatjuk be szemünket.

Az elemek már az 1850-es évekre mindenütt készen állanak. Az 1848-as évek politikai területre viszik át az irodalmi egyéniség gondolatát, az anyanyelvi-territoriális elvet politikai princípiummá emelik a

magyar állam egysége ellenében, a népi természetjogi és anyanyelvi gondolat ellen a természetjogi külön egyéniség hitét hangoztatják. E bomlási, bomlasztási folyamat legfontosabb eleme a nemzetiségi intelligencia. Száma kezdetben igen csekély, pár Európával közvetlen kapcsolatban álló intellektuális elemből áll s ezek a maguk természetjogi, anyanyelvi, polgári eszméivel szembeszegülnek a magyar állammal, fel-emelik a külön nemzetiségi irodalmak ügyét, majd meg 1848-ra az irodalmi-nyelvi kérdést politikai és önrendelkezési, territoriális autonómista-szeparatista irányban formulázzák. Mindebben természetesen benne van a régi magyar nemesség elleni polgáriasodási ellenérzés és az a felfogás, mely az illető etnográfiai területen uralomra akarja juttatni az illető nép kiművelt, európaasított, civilizált, természeti ósállapotából kiemelt nyelvét. Ime, így válik a nyelvi-irodalmi megújhódásból múlhatatlanul politikai principium; a nyelvi feléledésben már ott van a külön politikai lét merész igénye, hiszen a nemzeti romantika korában az irodalom nem élhet politikai és történeti témák nélkül; a romantika egész ősi történetet és hagyományt termel, regéket, mitológiát, néphagyományt teremt s már az 1840-es évekre készen van minden szellemi, eszmei, politikai, társadalmi tényező, mely utóbb 1918 felé vezetett. Ime, így szövődnek együvé az irodalmi és társadalmi folyamatok, — az irodalomnak sehol sincs olyan nagy politikai és társadalmi szerepe, mint a magyarországi nemzetiségek között s ezért már eleve lehetetlen minden olyan tárgyalás, mely elkülöníti egymástól az irodalmat, a politikát, a társadalmi fejlődést a magyarországi nemzetiségek történetében, amit különben sem lehet megérteni a belső, önelvű fejlődés elvének elismerése nélkül.

*

Két könyv fekszik előttünk, mely a szlovákok irodalmi fejlődésével foglalkozik. Ritka két könyv, mert bár szívesen meggyőztük magunkat a volt magyarországi nemzetiségek, szomszédaink ismeretének szükségességéről, nem nagyon siettünk megvalósítani a meggyőződés, az önmeggyőzés következményeit. Talán még legtöbbször foglalkoztak a különböző magyar hatások szemléletével, ami világosan következett az 1918 után következő politikai helyzetből, mely a történeti és irodalomtudományt a nemzeti politika és a történeti elv szolgálatára kötelezte, illetve a politika munkásait és módszereit átvitte a történeti elv védelmében a tudomány területeire. Mindez a húsz-huszonöt éves törekvés erőfeszítés, melynek tanúságait különböző folyóiratainkban szemlélhetjük, teljességgel jóhiszeműen történt: a magyar író, tudós, kutató szívesen sietett az állami és nemzeti érdekek védelmére és szívesen foglalkozott a számos magyar hatás és vonatkozás kimutatásával. A jóhiszeműséget említettük, igen, mert az 1918 előtti és utáni Magyarországon szinte még kezdeteit sem láthattuk az oly munkának és felismerésnek, mely a volt nemzetiségek belső, önelvű, egyéni fejlődését kutatta volna. Nálunk a történeti elv jóhiszemű védelmében és érdekében mindenütt túlságosan hungarocentrikusan néztek, amiből aztán többféle kínos meglepetés is következett. Nem mintha ez a magyar tudományosság nem dolgozott volna a legpozitívabb és legpontosabb tudományos érvekkel, eszközökkel, módszerekkel. Különböző korokból és területekről említsük csak akár a román kérdéssel foglalkozó Jancsó Benedek politikai történetírói működését, a politikai publicisztika harciaságával, de egyben a tények rendkívül szigorú pozitív ismeretével dolgozó Steier Lajost, vagy legújabban a szlovák-magyar települési viszonyokat, illetve az ósláv liturgia magyarországi létének kérdését

zseniális módszereivel felfejtő Kniezsa Istvánt, aki talán a legelső volt évekkel ezelőtt az aggodalomban, hogy nálunk „Slavica non leguntur“... Azonban a köztudat nem egyszer nem lát mást a volt magyarországi nemzetiségeknél, csak a magyar hatásokat; valljuk be, nem is ismeri e népek nagy XIX. és XX. századi szellemi és történeti életét; belső fejlődésük elemeiről alig van fogalma és hajlandó mindent azzal a patriarkális szemszögből nézni, ahogy például Mikszáth Kálmán nemzedéke nézett a nemzetiségekre, vagy ahogy a XVIII. század „hungarus“ koncepciója látta Magyarország népeit.

Holott a patriarkális-nemesi rendi korszak mélyén is ott vannak már a külön nemzeti fejlődés elemei. Sőt, ezt a fejlődést nem egyszer maga a magyar nemesség is előmozdítja, illetve ennek részese, ahogy erről a felvidéki nemességnak a lutheri reformációban való részvétele tanúskodik. A szlovák fejlődésben akkora szerepet játszó protestáns korszakról, ennek irodalmi életéről, a cseh és szlovák nyelvnek a kezdő szlovák irodalomhoz való viszonyáról beszél az egyik előttünk fekvő munka, Szilády Jenő könyve: *A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom* (Budapest, 1940. 1517—1711). Természetszerűleg szerepel benne a magyar hatások ismertetése és méltatása. Helyesen fogja fel a nemesi korszak jelentőségét, részletesen elemzi a nemesség szerepét a szlovák protestantizmusban és a szlovák irodalom fellendülésében. A cseh és szlovák nyelv közti viszony tekintetében a szlovák népi-nemzeti álláspontot képviseli. Művének legnagyobb része belülről tekinti a szlovák fejlődést. Sőt, talán túlságosan is nagy benne ez a belső, önelvű szempont. Nem a magyar hatásokkal szemben érvényesül ez a zárkózottság, hanem az európai kapcsolatok ellenében. Pontos, pozitív módszerrel, igen instruktíven dolgozza fel a szlovák protestáns egyházi irodalmat. Alaposan kimeríti a rendelkezésére álló forrásokat és azokat helyesen értékeli.

Am, mintha kissé nyitva hagyná a cseh és szlovák nyelv viszonyának kérdését; mintha hajlana — éppen az önelvű, külön szlovák nyelvi nacionalizmus és Czambel eszméinek hatására — az oly felfogás szerint, mely szerint a szlovák nép fölött a cseh egyházi protestáns nyelv valami, a latinhoz hasonló szerepet foglalt el. Kifejti, mint nyerneket teret a népi szlovák hatások, szlovacizmusok a cseh nyelvi korrektség rovására, ám, ugyanekkor nem mélyed el eléggé a cseh-szlovák nyelvi kapcsolat és rokonság kérdésében. Nem tudjuk, eléggé felhasználja-e Václav Chaloupeckýnek a szlovák középkor nyelvéről, avagy kimeríti-e B. Varsiknak a szlovák reformációról szóló munkáit és sokban alapvető megállapításait? Pontos pozitív anyagismertetése mellett eléggé nyitva hagyja a kérdést, a protestáns kor magyar rendi és cseh nyelvi promizskuitása, avagy utrakvizmusa mint hatott a későbbi szlovák nemzeti tudatra és egyéniségre. Miközben tudatában van a protestantizmus és a rendiség kapcsolatainak, nem értékeli eléggé a társadalmi fejlődést. A cseh hatások dolgánál nem elemzi eléggé a kérdést, vajjon a szlovák protestantizmus mely hitágazatok szerint igazodik. Említi a cseh hatásokat, de B. Varsik munkája nyomán nem határolja körül a problémát, vajjon a szlovákok német-lutheri, vagy huszita-kelyhes hitvallást követtek-e. Ám, mégis hajlik a felfogás felé, hogy a cseh hatás csak és elsősorban nyelvi-irodalmi, de nem hitágazati volt. Pontos, pozitív előadása, mely kihasználja a rendelkezésére álló régibb és újabb irodalmat, túlságosan szűk körű. Nem tekinti végig az európai összefüggéseket s pozitív adatközlésnél nem halad tovább. Holott a magyarországi barokk-kutatás számára nyilván hasznos és értékes adalék lett

volna a szlovák protestáns barokk stílusjegyeinek és nemzeti-nemzetközi helyzetének felderítése.

*

A másik munka sokkal többet ígér, sokkal nagyobb igényekkel lép fel, mint Szilády Jenő pozitív adatközlései, melyek célja elsősorban egyháztörténeti indokokból fakad. Sziklay László könyve — *A szlovák irodalom*. Budapest (1942) Franklin Társulat — szlovák irodalom egészére kiterjeszti érdeklődését. Nagy és érdekes feladat ez, mely díszére válnék a magyar tudománynak. Sajnos, azonban Sziklay László mintha kissé felületesen dolgozott volna, — hadd soroljuk el műve tendenciái és szelleme elleni kifogásainkat, melyek egyben módszerének kritikáját is magukban foglalják.

Az feltétlenül helyes és dícséretes eljárás, hogy Sziklay László megkísérli és véghezviszi egyes nagy irodalmi akotások ismertetésénél azok esztétikai méltatását. Szívesen olvastuk például Kollárról és Sládkovičről szóló esztétikai magyarázatait és értékeléseit, melyekbe azonban kissé túlsókat vegyíti — a tudomány kárára és a magyar tudománynak az ily eljárásra nézetünk szerint semmi szüksége sincs — erős magyar irodalmi öntudatát. A szerző a mai kor „hungarus“-felfogásának hódol és ezzel az erősen nemesi-hagyományos koncepcióval közeledik a modern polgári-romantikus szlovák irodalom felé. Tehát külsőleges szempontokat és fikciókat alkalmaz, nem nézi a fejlődést belülről, saját törvényei szerint. Vannak talán, akik dícséretesnek találják, hogy Kollárnál Vörösmartyval, Sládkovičnál Arannyal való analógiákat emleget. De ezzel még nem jutott e költők lényegéhez. Ami legnagyobb hibája és hiánya: hibás, ingadozó történeti szemlélete, eklektikus, kapkodó módszere, melynek természetszerű hiányait helyettesíti aztán nemzeti szemléletével. Így jut aztán oly paradoxonokig, hogy a szlovák irodalomban mindenütt „hungarus“ szellemet talál, még arról a Kollárról is kijelenti, hogy „hungarus“ költő, aki pedig az egyetemes szláv gondolat legnagyobb hirdetője volt e történeti magyar határok ellenében. Feltétlenül szívesen olvastuk a szlovák irodalom kezdeteiről, a török elleni harc hősi korszakáról szóló fejtegetéseit, a különböző históriás énekek ismertetését. De ha itt helyes a „hungarus“ szemlélet, ez a nemesi-rendi produktum, abból még nem következik, hogy ezt a szempontot a XIX. századra is sikerrel alkalmazhatjuk. Nem hisszük azonban, hogy a magyar tudomány rászorul Sziklay szemléletére és módszerére, hogy t. i. valósággal be akarja bizonyítani, hogy a szlovák irodalom a magyar irodalom oldalága. A magyar hatások vizsgálata feltétlenül érdekes részlettanulmány lehet, erre nagyon is nagy szükség volna még mindig. De a belső fejlődés rajzát nem pótolhatja a hatások folytonos kimutatása. Különbösen is Sziklay Lászlónak semmi érzéke sincs a társadalmi fejlődés meglevenítése, az irodalom-szociológiai szempontok alkalmazása iránt. Előadása rögtön megakad és botladozik, ahogy az irodalom közösségi funkcióiról van szó. Így nemcsak a nemesi kor rajza marad hiányos — itt a szerző nagy „hungarus“ idealizmusával operál —, hanem még hiányosabb a szlovák nemzeti romantika meglevenítése. Ismerteti ugyan Ludovit Štúr egyéniségét és szerepét, de már Josef Milosláv Hurbán irodalmi és nyelvi hatásáról éppen oly keveset beszél, mint Michal Hodža nagy kodifikatív munkásságáról.

Hogy hová vezet különben a belső, önelvű fejlődés gondolatának megtagadása, azt világosan bizonyítja műve szellemi zürzavara. Semmi érzéke sincsen az irodalmi és társadalmi jelenségek összefogása iránt s látszik, hogy a magyar köztörténet és társadalomtörténet területén

nagyon bizonytalanul mozog; még bizonytalanabb belső, sajátos szlovák területen, amit jól mutat anyagának rengeteg hiánya, jegyzetelésének és forrásfeldolgozásának felületessége. A magyar nemzeti szempontot azzal domborítja ki, hogy rengeteg mai magyar szerzőt idéz, egészen szükségtelenül. Szekfű Gyula Három Nemzedéke, Bartók Béla, Gárdi László Eminescu és Herder kapcsolatáról szóló értekezése sok más egyéb közt ott van könyve jegyzeteiben. De például egyetlen szóval sem említi sehol a nagyérdemű Steier Lajosnak a szlovák történeti és szellemi fejlődésről szóló, valóban úttörő dolgozatait. Steier Lajos politikai publicisztikai módszerével és szemléletével talán nem érthetünk egyet mindig, de neve és munkásságának említése nem hiányozhat egyetlen könyvből sem, mely a szlovákokról beszél. Holott szerzőnk mindenütt lelkes magyarnak mutatkozik s a szlovákok felé volt-e a magyar nacionalizmusnak nagyobb heroldja, mint a szlovák jelenségeket és részleteket rendkívüli gonddal és pontossággal regisztráló Steier Lajos? Hogy Steier könyvét sehol sem idézi és nem említi, annak hatásai máris mutatkoznak előadásában. Egészen különleges dolog, hogy a magyarországi szlovákok mozgalmairól magyar szerző nem a magyar kézikönyveket idézi, hanem a másod- és harmadkézből merítő német politikai-publicisztikai munkához fordul. Ha Steier Lajos nem szerepel Sziklay Lászlónál, holott munkáiból bőven meríthetett volna, annál többet idézi Alfred Fischel *Der Panslavismus bis zum Weltkrieg* (Stuttgart—Berlin, 1919) című, különben igen tartalmas művét, mely azonban nem tudósít kellően a magyarországi dolgokról és nem is rendelkezik dokumentációs és jegyzetanyaggal. Holott Sziklaynak éppen a Fischel-féle munka a főforrása a szlovák köztörténet és társadalmi fejlődés területén. Hát eléggé lazán, halványan is rajzolja ezt a fejlődést. Miközben minduntalan a „hungarus“-szempontot emlegeti, a szlovákok felé, nem említi, mint szerepelt L. Štúr 1848-ban — nem is Magyarország ellen, sőt Magyarország területi egysége érdekében — a prágai kongresszuson, amiről pedig Steier nagy 1848-as feldolgozásából bőven értesülhetett volna.

Különben szerzőnk meglehetősen fölénytel kezel a kérdést s talán e fölényének tulajdonítható, hogy biztonsága egyszerűen elhagyja, amint pozitív adatokra kerül a sor tetszetős elméletek helyett. Könyve bevezetésében bizonyos felsőbbbséggel szól Jaroslav Vlček szlovák irodalomtörténetéről, századvégi munkának nevezi, kifogásolja pozitivistá irodalomtörténeti módszerét, kifogásolja azt is, hogy Vlček csak a XIX. századot értékeli, de nem veszi tekintetbe az előző korszakokat. Sziklay ezenfelül elítélően nyilatkozik a régibb magyar feldolgozásokról is (Pechány stb.), mintha erre annyira szükség volna. De ha művét alaposan megtekintjük, roppant meglepetéssel állapítjuk meg, hogy szerkesztésében, tartalmában, részleteiben kizárólag az említett Vlček-féle munkára épít (*Dejiny literatury slovenskej*. Turč. Sv. Martin, 1890). Vlček lezárja művét Ország-hviezdoslávval és itt fejezi be előadását Sziklay is, akinek Vlčekkel való egyezéseire ezúttal nem térünk ki. Nyilvánvaló, hogy ha Vlček munkája tovább terjedne, Sziklay is többet írt volna. De így a XX. század nemzeti és társadalmi szempontból igen érdekes irodalma teljesen terra incognita maradt szerzőnknek, aki különben Fischel mellett rengeteget idézi Vlček általa a bevezetésben leírt pozitivistá munkáját még ott is, ahol azóta egészen új feldolgozások állanak rendelkezésünkre szlovák és magyar íróktól egyaránt.

Sziklay László könyvét talán legjobban úgy ismertethetjük ezek után, hogy nem arról beszélünk, hogy mi van benne, hanem, hogy mi

nincs benne, mi maradt ki belőle. Ez már nem a szemlélet, avagy valamely új módszer kérdése, hanem az egyszerű írói és tudós gondosságé. Sziklay könyve így egyáltalában nem adhat méltó és megfelelő képet a szlovák irodalom belső fejlődéséről, ténybeli alakulásáról, mikor a legfontosabb nevek, források, kézikönyvek, adatok hiányoznak belőle és ezek helyét nem egyszer fellengős és magasztos történeti magyarázatok és „hungarus” szellemben fogant fejtegetések pótolják. Ime, itt van mindjárt a Cyrill-Method-kérdés, mely a szlovák romantika és nemzeti öntudat belső ügye. Nem közelít kritikával a problémához és nem ismerteti az erre vonatkozó szlovák nézeteket s könyvében különben sem említi sehol annak a romantikus nemzeti történetírónak — F. Sasinnek — nevét, aki az 1860—70-es években annyit tett e katolikus szellemű hagyomány, általában a szvatopluki gondolat meggyökereztetésére. Talán helyénvaló lett volna itt ismertetni, mint alakult ki a cyrill-methodi gondolat, mily elemek táplálták és segítették diadalra a soká szentistváni hagyományok közt élő szlovákok közt. De Sziklay László nem sokat beszél a szentistváni hagyományról sem és ha konstátálja is, hogy Cyril és Method működésének és szlovák hatásának a népben semmi nyoma sincs, sehol sem említi a kérdés geneziséét és az utolsó forrásokat, nem beszél róla, mint terjedt el ez a gondolat a nagy nyelvtudós, a cseh Josef Dobrovský írásaiból a szlovákok közé és mint emelte fel utóbb a szlovák romantika, elsősorban a nagy nemzeti költő, Ján Hollý. Sziklay magatartására különben jellemző, hogy többször utal Hollýra passim, a 37. oldalon meg is ígéri, hogy munkásságát ismertetni fogja, de aztán nagy sietségében nyilván teljesen elfelejtkezik róla. Ez oly mulasztás, mintha valaki egy magyar irodalomtörténetből kihagyná Vörösmartyt. Hollý ismertetése pedig nagyon fontos lett volna: e nagy katolikus költő époszai gyökereztették meg a szláv kontinuitás hitét, ezek élesztették a régi szláv dicsőség és a katolicizmus és a szlovákok összetartásának öntudatát, — nem is szólva róla, Hollý ideológiájának mily hatása volt az elmúlt húsz év autonomista nemzeti fejlődésére. Ami különben a Cyrill-Method-kérdést illeti, szerzőnk éppen a legfontosabb magyar feldolgozásról és megvilágításról felejtkezik el, Kniezsa Istvánnak a szláv apostolok és a szlovákok viszonyáról szóló értekezéséről, mely bízvást rendelkezésére állhatott volna. (Szent István-kultusz és a szlovákok. Kisebbségi Körlevél. A Pécsi Egyetem Kisebbségi Intézetének közleményei. 1940. július. IV. évf. 4. sz.) De jegyzetanyagában és feldolgozásában hasonló mostohán bánik a szerző a szlovák középkorra vonatkozó már kiadott anyaggal. Így nem említi fel és nem használja fel Václav Chaloupecký nagy publikációit (Středověké listy ze Slovenska. Bratislava-Praha, 1937—1426—1490 közé eső szlovák levelek és okmányok; Kniha Žilinská, Bratislava, 1934, — zsolnai oklevelek), — általában a szlovák nyelv első emlékeiről, középkori állapotairól, helyzetéről sehol semmit sem beszél.

Még kevesebbet mond azonban arról a témáról, mely egyformán érdekelhet minden magyar, szlovák és cseh olvasót s aminek tulajdonképpen könyve bevezetését kellett volna alkotnia, nevezetesen a szlovák nyelv viszonyáról, kapcsolatairól, közösségéről, majd meg elkülönüléséről Hus János korában és utána. Látszik, hogy nem ismeri sem Chaloupecký Staré Slovensko-ját (Bratislava, 1923), sem L. Niederle és a szláv nyelvtudomány nézeteit a szlovákokról; Czambelt említi, de látszik, tőle is keveset tanult. In medias res ugrik át Cyrill-Method után a reformáció korába, ahol pedig már jó előre megmagyarázhatná a cseh-szlovák nyelvi probléma kérdéseit. A reformáció koráról való forrás-

anyaga szinte a semmivel egyenlő. Emlegeti ugyan Szilády Jenő könyvét, melyből valamit meríthetett, de nem megy vissza a protestáns egyházi irodalom eredeti forrásaihoz. Nem tud sem Ján Kvačala alapvető feldolgozásáról (*Dejiny reformácie na Slovensku. Lipt. Sv. Mikuláš*, 1935), sem pedig Ján Mocko régibb művéről, (*Historia posvätnej piesne slovenskej a kancionálu. Lipt. Sv. Mikuláš*, 1909). Azt állítja, hogy a szlovák prédikátorok a protestantizmust Csehországból kapták s egész röviden utal a reformáció és a huszitizmus közhelyként ható kapcsolataira. Ez arra vall, hogy nem ismeri Branislav Varsik fontos munkáját, melyet különben Szilády Jenő sem aknázt ki: *Husiti a reformácia na Slovensku do žilinskej synody. Bratislava, 1932.* Ebből a műből megismerhette volna, hogy a huszitizmus a protestáns szlovákokkal nincsen semminémű kimutatható hitelvi kapcsolatban, a szlovákok a protestantizmust wittenbergi forrásokból nyerték a felvidéki német városok és magyar urak közvetítésével. A cseh hatás nem hitelvi, hanem nyelvi; a szlovák reformáció hitvallása mindig szigorúan követi a lutheri elveket és semmi kapcsolatot sem mutat a huszita (kálvini jellegű) tanokhoz. A némely vidékeken élő és pár történeti emlékekhez kapcsolódó huszita történelmi hagyomány pedig inkább tudós költemény, XVII—XVIII. századi papok történeti folytonosságot kereső fikciója, egy valószínű kisebbség elkülönülő kiváltságos hite, semmint történeti valóság. Ha annyira „hungarus” elveket vall szerzőnk, ezeket az eredményeket sikerrel használhatta volna fel. A reformáció kibontakozásánál részletesen elemzi Jiří Třanovský énekköltészetét, de közben csak Vlček könyvét idézi és nem tud a pozsonyi Šafařík tudományos társaság Třanovský-emlékkönyvéről (Jiří Třanovský, *Sborník k 300 výročí kancionálu Cythara Sanctorum. Bratislava, 1936*). A katolikus restaurációról szólván, nem ismerteti a nagyszombati egyetem jezsuita tanárainak tulajdonított elméleteket a szlovákok ősi eredetéről (L. Fr. Hřusovský: *Slovenské Dejiny. Turč. Sv. Martin, 1939, 207. l. stb.*), ugyanígy nem beszél semmit róla, mint jelenik meg a cyrill-methodi gondolat az 1655-ös Szöllősi Benedek-féle *Cantus Catholici*-ben stb., noha e közismert tényeket még Szilády általa használt munkája is említi. A nagyszombati egyetem szerepének szlovák értékeléséről mit sem tud és magyar öntudata ezzel nem száll vitába; meg sem említi a Šafařík tudományos társaság kiadványát e tárgyról (Třanovský *Sborník*, Bratislava, 1935), ahogy semmit sem beszél a katolikus-történelmi szlovák érzés katolikus formulálásának kezdeteiről, forrásai közt nem szerepel Anton Aug. Baník munkája Ján Baltazar Magin „Defensio”-járól (Trnava, 1936). A nagyszombati egyetem sokat emlegetett „nemzetiségi kérdése” sem hívja ki figyelmét, holott erre szüksége lehetett volna a nemesi korszak tárgyalásánál is; nem ismeri Branislav Varsik polemikus élű nagy publikációját a nagyszombati egyetemi anyakönyvekből (*Národnostný problém trnavskej univerzity. Bratislava, 1938*). A nemesi kornál nem hatol a magyar nemesség és a szlovák nyelv kapcsolatának mélyére; mit sem tud Bél Mátyás híres előszaváról Doležál csehszlovák grammatikájához, melyben a magyar nemesség szeretetét dicsőíti a szláv nyelv iránt; nem említi Horčíčka-Synapius nyilatkozatát sem a magyar nemesi ifjúság szeretetéről a szlovák nyelv iránt. Az előbbi megtalálhatta volna Steier Lajos általa mellőzött egyik munkájában (A tót kérdés, Liptószentmiklós, 1912. 11—12. l.), az utóbbit Vlček sokat használt könyvében a 12—13. oldalon. Ugyanily biztossággal mellőzi Brtholomaeides László gömöri Notitiáit és csetneki Memorabiliáit a XVIII. század végéről, ahonnan pedig szintén meríthetett volna a huszita-szlovák kérdéshez s nem szól semmit Bél Mátyás magyarságának taglalásakor

a vitáról, mely Bél „magyarónságáról“ zajlott Josef Škultéty és Daniel Rapant között (Bélovo mad'aronstvo. Prúdy, 12, 1928, 171. l.).

A szlovák nacionalizmus kezdeténél aztán végképen elhagyják Sziklayt a források; Dobrovský hatását nem említi a szlovákokra és nem tudja, mint fordult a szlovák protestáns intelligencia Dobrovský személyében a cseh szellemi feléledés felé. Ha kimerítően is tárgyalja Bohuslav Tablic szerepét, nem említi sehol az annyira fontos Ribay Györgyöt, aki Josef Dobrovský figyelmét felhívta a szlovákokra. Holott ha felhasználta volna e tárgyról a Bratislava folyóirat 1929. 3—4. számát J. Hanuš, Ferdinand Hrejsal, Pavel Bujnák, Vilém és Albert Pražák stb. értekezéseivel, nyilván többet tudna mondani a feléledő szlovák és cseh nacionalizmus és irodalom kapcsolatairól. Ugyanígy nem ismeri J. Hanuš értekezését — Dobrovský a Slovensko, Bratislava 1924 —, mely pozitivistá közléseivel megvilágítja a szlovákok és a csehök kapcsolatait. Ribay György szerepének mellőzése érezhető hiánya Sziklay előadásának. Ugyanígy csak általánosságokban beszél Šafaříkról is, akit egyszerűen megtesz „hungarus“-nak, noha bevallja, hogy „gyűlölte“ a magyarokat, de egy szóval sem említi például Josef Hanuš értekezését Šafařík szláv irodalomtörténetéről a Bratislava 1927. 1. számában. Források és adatok hiányában előadása egészen töredékes és hiteltelen, Šafaříkról különben nem tud mást idézni, mint Vlček régi előadását, más és jóval mellékesebb szerzők kíséretében. Kollárról sokat beszél, méltatja esztétikai értékeit, ám ugyanekkor csak Vlčeket idézi. Nem ismeri Mathias Murko régi könyvét a cseh romantika német hatásairól: Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik (Graz, 1903.), nem tud semmit Miloš Weingart négy Kollár-kiadványáról: Rozparý o slovanské vzájemnosti. Praha, 1929. Összetéveszti egymással a protestáns szuperintendens Martin Hamalját, Tablic barátját Martin Hamujákkal, Bernolák hívével (43. és 97. l.) s az olvasó nyilván csodálkozik, hogy egy személy egyszerre katolikus és protestáns, a pozsonyi líceum barátja és Bernolák híve. Holott ha megnézte volna alaposabban az oly buzgón forgatott, de közben elavultnak bélyegzett Vlček-féle irodalomtörténet 1890-es kiadásának 29., illetve 287. oldalait, azonnal tisztában lett volna a különbséggel. De már akkor, midőn láttuk, mint felejtkezett el irodalomtörténetírónk a szlovák költészet egyik legnagyobb alakjáról, Ján Hollýról, meggyőződhattünk módszerének könnyedségéről, így most se csodálkozunk.

Soroljuk még fel a további hiányokat. Mit sem beszél Hodžáról és Hurbanról; itt rosszul forgatta a Vlček-féle irodalomtörténetet. Štúr-ról Osuský Sturova Filozofia-ján kívül főforrása a Fischel-féle munka, holott ha nem mellőzi el Steier Lajos „Tót kérdés“-ét és 1848-as feldolgozását a Fontes-sorozatban, sokkal alaposabban és szebben írhattott volna róla. Felületességére mi sem jellemzőbb, mint téveszt össze egészen közkeletű szavakat és könyvcímeket, pl. Štúr orosz kiadásban a 60-as években megjelent munkájának címét, a Lamanskij által 1867-ben kiadott Slavjanstvo i mir buduscsago-t németre sajátos módon „Slawenthum und der Friede der Zukunft“ címen fordítja, azt híván, hogy mir oroszul békét jelent. Holott a forrásként idézett Fischel-féle munkában mir helyesen Welt-nek van fordítva (303—304. l.). Sziklay tehát másodkézből kapott közlések átvételében sem pontos. Egész eljárásából látszik, hogy nem ismeri Josef Jirásek nagy Štúr-kiadványát: L. Štúr: Das Slawenthum und die Welt der Zukunft, Bratislava, 1931, mikor az orosz-cseh-szlovák kapcsolatok tudós és alapos feldolgozója, Štúr először orosz fordításban publikált munkáját eredeti német szó-

vegében bocsájtotta ki. Sajnos, sejtelmé sincs Josef Jirásek két nagy munkájáról sem, melyben rendkívüli adatgazdagsággal tárgyalja az orosz-cseh-szlovák kapcsolatokat, személyi érintkezéseket 1791-től 1914-ig. Holott innét rengeteget tanulhatott volna Kollár, Hollý és a többiek egyetemes szláv irodalmi öntudatáról és a szláv témák kibontakozásáról. Štúrra vonatkozólag csak Fischelből idéz, mit sem beszél az 1840-es évek nagy nyelvi és politikai mozgalmairól, a cseh-szlovák ellentét és nyelvújítás ügyét egészen felületesen intézi el, alig ejt szót az irodalmat hordozó intelligencia kialakulásáról és társadalmi szerepéről. Nem ismerteti a szlovák irodalmi nyelv kodifikálását, nem tud az ellene emelkedő cseh ellenzésről, melyet pedig Steier oly világosan említ (Tót kérdés, 30. l.), a Palacký, Kollár, Tablic, Šafařík közreműködésével a csehszlovák nyelvi egység mellett kiadott Hlasové o potřebě jednoty, 1846. kötetről. Nem ismerteti Kossuth Lajos, Zay Károly gr., Pulszky Ferenc stb. szerepét a szlovák nyelv és irodalom ügyében, semmit sem tud gr. Thun Leóról és így tovább. Palacký szlovák és magyarországi vonatkozásait sem dolgozza ki beéri felületes általánosításokkal és mit se tud róla, mint éled szláv-cseh öntudatra Palacký trencsényi és pozsonyi iskolázása idején a szlovák protestáns vallási irodalom olvasása közben. Természetesen nem ismeri Josef Fischer nagy munkáját Palackýról (Myšlénka a dílo Franciška Palackého. I—II. Praha, 1926—27) és Karel Kálal Palacký ifjúságát, főként magyarországi kapcsolatait, itteni éveit tárgyaló műve is idegen előtte (Palackého mladá léta. Praha, 1925). A cseh és szlovák protestantizmus nagy nemzeti szerepét, összefüggéseit, a huszita élmény feléledését tárgyalja Jan B. Čapek nagy műve: Československá literatura toleranční. 1781—1861. I—II. Praha, 1933 —, Sziklay László semmit sem tud erről a munkáról, mely oly nagy adatszerűséggel, részletesen, pontosan tárgyalja Kollár, Šafařík és társaik egész korát és a kor irodalmi mozgalmait. De szerzőnknek nincsen érzéke az irodalom társadalmi vetületének megrajzolásához, melyet pedig Farkas Gyulától is megtanulhatott volna, akit a rengeteg magyar és igen kevés szlovák forrás és irodalmi utalás közt például Illyés Gyulával együtt nem egyszer említ. Ám az adathoz sincs nagyobb érzéke. Például teljesen megfelejtkezik az 1851-es pozsonyi irodalmi értekezletéről, mikor Peter Hattala, a későbbi prágai egyetemi tanár közbejöttével Bernolák és Štúr hívei véglegesen kodifikálták a szlovák irodalmi nyelv szabályait. Közben nem szól semmit arról, mily viszonyba kerültek Štúr—Hurban—Hodža hívei Kollár táborával, mely kitartott a protestáns gondolatból eredő csehszlovák egység mellett. Azon már meg egyáltalában nem csodálkozunk, hogy egészen megfelejtkezett a Slovenská Matica megalapításáról, Moyzes beszercebányai püspök irodalmi szerepéről, majd meg a Matica és a véle együtt felállított három szlovák gimnázium bezáratásáról stb., stb. Holott érdemes lett volna idéznie Grünwald Béla szerepét és elmélyednie nagy „hungarus“ mivoltában az 1868:44-es nemzetiségi törvényben és annak megvalósultában. A Maticáról és a szlovák gimnáziumokról idézhette volna vitéz Ruttkay László munkáját: A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben. Pécs, 1939. A XIX. század szlovák társadalmi és irodalmi fejlődését nem ismeri, nem használja Julius Botto és Ambro Pietor munkáit e korról s Országh-Hviezdosláv költői géniuszát szívesen magyarázza kliséje szerint magyar hatásokkal. A Vlček-féle irodalomtörténet nyomán a XIX. század végével sietve le is zárja előadását.

Sziklay László munkája tehát, bárhogyan is szabadkozott ellene, nem más, mint a szlovák romantika eléggé hézagos ismertetése, majd-

nem már Jarosláv Vlček munkájának kissé szabad és szabados magyar átültetése. Még végezetül nézzük meg, hogy irodalomtörténészünk ismert módszerével kikről felejtkezett meg, miután túlságosan sokat forgatta a Vlček-féle munkát. Hollý utólagos említése után elfelejtkezett egyszerűen Karol Kuzmányról, aki Kollár mellett a romantika első korának legnagyobb egyénisége, nagy költő, Kollár barátja és ösztönzője — az ő Hronka folyóiratában jelent meg Kollárnak a szláv kölcsönösségről szóló munkája —, utóbb az 1850-es években az osztrák kormány intim tanácsadója, Štúréc önállósulási mozgalmának heves ellenzője, az ő tervei szerint vezeti be az osztrák kormány a cseh nyelvet a szlovák nép lakóhelyének hivatalaiban és iskoláiban. Elfelejtkezett szerzőnk a romantika korának emberei közül Dobšinskýról, Dohnányról, Francisciról (aki Ján Rimavský néven a romantika jelentős költője volt politikus mivolta mellett), — semmit se látszik tudni a legnagyobb szlovák lírikusok egyikéről, Janko Kráľról, aztán Godráról, Geromettáról, Hostinskýról. Nem tudja, mi a Codex Revuciensis, a gömöri dalok gyűjteménye, nem beszél Reuss Adolfról és Gusztávról, Kollár barátjáról, Benedicti-Blahoslávról és Rožnayról, a szlovák nemzeti dalok költőiről, Matuškárról és Tomášikról. Egyszerűen kihagyja tárgyalásából a szlovák történeti romantika érdekes regényíróját, Ján Kalinčákot, aki — jóval még Mikszáth előtt — annyi „mikszaí” színnel elevenítette meg a szlovák mult „hungarus” korszakát, a lipői és túróci kisnemesek életét, s a XVIII. század megyei közszellemét, középnemesi társadalmát. A katolikus szlovák irodalmi és nemzeti mozgalmak közt nem említi az oly jelentős Radlinskýt és Palárikot, — de meddig folytassuk még hibái, hiányai felsorolását?

Nem akarjuk lerontani Sziklay László munkájának erőfeszítését. Mindenesetre hasznos maga a törekvés, hogy szlovák irodalomtörténet adassék az érdeklődő magyar közönség kezébe. Mégis hasznos-e az oly munka, mely ferde irányban, a valóságnak meg nem felelően, tévedések roppant halmazával és felületes dokumentációval mit sem teljesíthet a funkcióból, mely oly fontos, szükséges és nemes: a szomszéd népek megismerése. Talán sikerült bebizonyítanunk, hogy a magyar tudomány nem vállalhatja Sziklay László könyvét. Ez a munka lehet törekvő és érdekes dolgozat, de semmiesetre sem adhat átfogó és helyes képet a szlovákok szellemi fejlődéséről. Legfőképen hiányzik belőle a tudomány biztonsága és alapossága, a nézetek szilárdsága és pozitív tudáson alapuló erőssége.

Gogolák Lajos.

•

Slovakische Literaturgeschichten von ungarischen Verfassern.

Diese Studie die zugleich auch die Kritik von zwei slovakischen Literaturgeschichten auf ungarischer Sprache bildet, verweist auch die gesellschaftliche und politische Funktion der Nationalitätssprachen des alten Ungarns, wie die unter Wirkung der Romantik sich erhebende national-völkische Sprache eine neue Gesellschaft, Mittelklasse und allgemeines Bewusstsein schafft. Bei den Nationalitäten des alten Ungarns bedeutet also die Angelegenheit der nationalen Sprache und Literatur zugleich auch eine gesellschaftliche Erscheinung. Diese Emanzipation bringt mit sich auch die Veränderung des früheren Gesellschaftsbildes. Mit dem Ende des achtzehnten Jahrhunderts schliesst sich das Zeitalter der „Hungarus“-Ideologie feudal-adeligen Ursprungs und beginnt, in Folge der Entwicklung der Nationalsprachen, auch die Entwicklung des politischen Bewusstseins der ungarländischen Nationalität.

ten. Die Angelegenheit der Nationalliteratur kann also bei diesen kleineren Völkern auf die Prüfung der gesellschaftlichen und politischen Faktoren nicht verzichten: die Entwicklung der Literatur und der Sprache bezeichnet ja das Zustandekommen derjenigen Intelligenz, die dem geschichtlichen Ungarn entgegentritt. Besonders wichtig ist die Kenntnis dieser Entwicklung bei den kleineren slavischen Völkern, insbesondere bei den Slovaken, bei denen die völkisch-sprachliche Ideologie des Anfangs des neunzehnten Jahrhunderts alles bedeutete: Vaterland, Staat und Nation. Wie Jan Kollar sagte: „Den heiligen Namen des Vaterlandes sollen wir nicht auf das Gebiet beziehen, das wir bewohnen. Das wahrhaftige Vaterland haben wir im Herzen, das wahrhaftige Vaterland ist unsere Muttersprache.“ Die Muttersprachenideologie der deutschen Romantik übte also eine riesige Wirkung auf die Slovaken aus, ebenso wie auf die übrigen slavischen Sprachen. Hier ist der Punkt, wo sich das Ideal des geschichtlichen Ungarns von der Entwicklung der ungarländischen Nationalitäten trennt. Gegenüber der früheren Wirkungen der geschichtlichen Ungarns übergeht jetzt die slowakische Literatur, deren Entwicklung in den siebzehnten und achtzehnten Jahrhundert durch die feudal-patriarchalen Verbindungen mit den oberländischen (heute: slowakenländischen) Adel gekennzeichnet war, auf neue, andere Gebiete. Wenn also die Wissenschaft bis zu diesem Zeitalter die ungarischen Verbindungen und Wirkungen betont, handelt sie richtig. Vom Anfang des neunzehnten Jahrhunderts an durchbrechen jedoch andere, äussere Wirkungen — deutsche Romantik und der Gedanke der slavischen Gemeinschaft — die ungarischen Wirkungen. Die neue, national-völkische Entwicklung nimmt also auch andere Wirkungen in sich auf. Die ungarische Wissenschaft, wenn sie sich mit der Literatur der Nationalitäten befasst, muss auch andere Wirkungen in Betracht ziehen, die die früheren ungarischen Wirkungen kreuzten und sogar vielfach vernichteten. Wenn auch die Verbindung mit der ungarischen Literatur und Politik immer ein wichtiges Element der slowakischen Literatur und des allgemeinen Bewusstseins bildete, wird jedoch die geistige Entwicklung von anderen, äusseren und inneren Kräften geregelt. Durch die Bekanntmachung der ungarischen Wirkungen werden wir also kein klares, ausschliessliches Geistesbild schaffen können z. B. von der Entwicklung der Slovaken im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhundert. Hier ist also auch die Kenntnis der besonderen, eigentümlichen, inneren geistigen Entwicklung, die Würdigung der individuellen Entwicklung einer vom Selbstprinzip erfüllten Nationalität nötig. Nebst der selbstprinziplichen national-völkischen Entwicklung müssen wir natürlich auch das enge Zusammengehören des Karpathenbeckens in Betracht ziehen, das Forschen der Wirkungen kann aber nicht alles erklären, was durch ein individuelles national-völkisches Literatur- und Geistesbild viel besser erklärt wird.

Wenn wir uns also mit der Entwicklung der slowakischen Literatur beschäftigen, so müssen wir auch dieses besondere, individuelle Nationalprinzip vor Auge halten. So handelt besonders das Werk von Eugen SZILÁDY: *Die ungarländische slowakische protestantische kirchliche Literatur (1517—1711)*, Budapest, 1940. Bei dem Dilemma der slowakischen und der tschechischen Sprache, das auf das protestantische Zeitalter so bezeichnend ist, vertritt er den slowakischen Standpunkt und er zerlegt unterwegs eingehend die slowakische protestantische kirchliche Literatur aus formellen und inhaltlichen Gesichtspunkten. Das andere Buch, das den Gegenstand unserer Kritik bildet. Die slowakische Literatur

von Ladislaus SZIKLAY, umfasst ein grösseres Gebiet, es reicht jedoch nicht zum Vorteil und Ruhm der ungarischen Wissenschaft. Verfasser behandelt die Cyrill-Method-Frage oberflächlich, er spricht nichts über die Gestaltung des slowakischen Volkes und seine Muttersprache und macht uns mit dem Verhältnis der slowakischen und der tschechischen Sprache nicht bekannt. Er meint mit Hilfe der „Hungarus“-Ideologie alles erklären zu können. Er hebt die ungarischen Wirkungen hervor, ohne Rücksicht auf die innere, selbständige, individuelle Entwicklung der slowakischen Literatur und des slowakischen Geistes. Er benützt nicht die ihm zur Verfügung stehenden Bearbeitungen und Quellen. Er citiert vielfach unrichtig, verwechselt Namen, usw. Er führt seine Arbeit nur bis zum Ende des neunzehnten Jahrhunderts und lässt somit die neuen interessanten Gebiete und Veränderungen der modernen slowakischen Litteratur völlig unberührt. Obzwar er manchmal mit bemerkenswerten esthetischen Erläuterungen experimentiert, ist es offensichtlich, dass sein Werk eine etwas lockere und freie Umarbeitung der in den ersten Jahren des zwanzigsten Jahrhunderts erschienenen slowakischen Literaturgeschichte von Jaroslav Vlcek ist, was der ungarischen Wissenschaft keinesfalls zugutekommt. Rezensent zeigt die Mängel des Sziklay'schen Werkes detailliert auf, und weist darauf hin, dass Verfasser es unterlassen hat, sich der grundlegendsten neuen Werke zu bedienen und sich in jeder Beziehung auf die Vlcek'sche Literaturgeschichte stützte, wobei er in der Einführung seines Werkes dieselbe als ein veraltetes Werk bezeichnet.

L. Gogolák.

Suzanne Déry: *Un émigré hongrois en France Daniel Irányi.* Kolozsvár, 1943, p. 95. (Etudes françaises publiées par l'Institut Français de l'Université François-Joseph, 23.)

Irányi Dániel, Kossuth egyik legbizalmasabb híve, 48-as képviselő és kormánybiztos, majd a kiegyezés után a függetlenségi politika vezére, közel 18 esztendő telt el franciaországi száműzetésben és odakinn értékes irodalmi működést fejtett ki az elnyomott magyarság érdekében. Az emigráció és a kiegyezés korának egyik legjelentősebb alakja volt és csak sajnálni lehet, hogy életrajzát mindezekig nem írta meg a tudomány. Déry Zsuzsa most megjelent értekezése nyújtja az első terjedelmesebb összefoglalást róla. A szerzőt természetesen az emigráció ideje és abból is az irodalmi szerep érdekli legerősebben; a 48 előtti reformifjú és a 67 utáni függetlenségi politikus élettörténetét még továbbra is várnunk kell.

Az ilyen módon elhatárolt anyagát Déry Zsuzsa nagy szorgalommal gyűjtötte össze és — amit a magyar filológiai értekezéseknél, sajnos, különös dicséret gyanánt kell kiemelni — az Országos Levéltár eddig fel nem dolgozott kéziratos anyagát is bőségesen felhasználta. Összefoglaló képet nyújt Irányi irodalmi működéséről, bár örömmel vettük volna, ha Irányinak az emigrációs diplomáciában játszott nevezetes szerepére is kiterjeszkedik.¹ Sok eddig ismeretlen adatával nemcsak a magyar-francia szellemi kapcsolatokra, hanem a Kossuth-emigrációra vonatkozó ismereteinket is bővítette.

Az eljövendő kutatás érdekében mindamellett szeretnők Déry Zsuzsának egyébként szorgalommal összeállított Irányi-bibliográfiáját megpótolni. Mindenekelőtt érdemes fölemlíteni, hogy a kassai Felső-

¹ Irányival, a diplomatával ezen sorok írója fog egy hamarosan megjelenő értekezésében foglalkozni.

magyarországi Múzeumban őrzött Henszlmann-hagyatékban (ami önmaga is bőséges és érdekes anyagot nyújtana egy disszertációhoz) számos Irányi-kézirat és levél található, így többek közt egy nagyon érdekes darab, amely Montalembertnél tett látogatását írja le. A jelen disszertációban említett lapokon kívül Irányi még munkatársa volt a *Journal pour Tous-nak* (1855), rendszeres levelezője a *Bremer Handelsblatt-nak* (1857–8), írt a *Nouvel Économiste*-ba (1857) és a *Revue chrétienne*-be (1858). Párizsi tartózkodása idején a hazai lapokba is sokkal több cikket írt, mint ahogy azt Déry Zsuzsa a Szinnyei-féle ismert életrajzi lexikon alapján feltételezi. Már 1861 elején munkatársa lett Pompéry és Jókai lapjának, majd pedig 1865-ben, amidőn Jókai újból átvette a Hon szerkesztését, abba is küldözött párizsi cikkeket. *Kósa János.*

*

Nous signalons ici la publication d'une dissertation fort intéressante sur l'activité politico-littéraire de Daniel Irányi, agent diplomate de Kossuth en France pendant les années qui suivent la catastrophe hongroise de 1849. Le compte rendu ci-dessus complète la bibliographie dressée par l'auteur.

Jean Kósa.

Papp István: *Az irodalom életformái.* Bevezetés a magyar irodalomismertetbe. A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai. Debrecen, 1943.

Az értekezés igen korszerű. A szorgalmas szerző összegyűjtötte mindazokat az ötleteket, eszméket és elveket, amelyek Szabó Dezső, Németh László, Kodolányi János, Féja Géza, Karácsony Sándor és még néhány ilyen irányban működő író műveiből erednek. Ezeket a tarkabarka virágokat szorgalmasan behímézte egy alapszövegbe, amelyet Horváth János és Thienemann Tivadar elméletéből vont ki. Külön díszíti még a dolgozatot, hogy a szerző lépten-nyomon elárulja, mennyire meg van elégedve önmagával, s milyen kevésre becsüli a „hivatalos iskolai és tudományos felfogást“, amelynek mintha „egyenesen az volna a célja, hogy az ifjúság és a többi, tudományra szomjazó közönség elöl *elrejtse* az irodalmi jelenségek valódi célját, tompítsa az irodalom életirányító erejét, s a teremtés vulkánikus erejével nyilatkozó igazi írók és művek hatását kisebbitse azzal, hogy vagy egyszerűen nem vesz róluk tudomást, vagy beskatulyázó módszerével holtnak minősíti őket, vagy pedig sekélyes írókat, harmadrangú alkotásokat állítva az igaziak elé, elsőkélyesíti az egész irodalomtanítást és az egész irodalomtudományt“.

Mivel a lendületes szerző nem folytatja ezt a sekélyesítést, egyszerűen kinyilatkoztat, mint az ószövetségi próféták, de nem bizonyít semmit. Ugyanilyen sekélyes dolognak tartja a források megjelölését. Néhány évvel ezelőtt az ilyenféle eljárást olyan jelzőkkel illették volna, amelyeket a szellemi tulajdon elve ellen vétőkkel szemben szoktak használni. Ma azonban már nem botránkozunk meg azon, hogy valaki másnak csak a gondolatait használja, hiszen a tudományos illem meglazulásának sokkal nyilvánvalóbb jeleit is szemlélhettük a mai fiatalság egy részében.

Ahogy a szerző mondja: Nem a láncszemek hanem a gondolatrendszer egésze itt a lényeges.“

Mi se legyünk sekélyesek, nézzük meg a rendszert. A fejezet-címek, tehát a rendszer váza Thienemann Tivadar könyvéből és Hor-

váth János tanulmányaiból való, azonban találunk újdonságot is, az előbb már említett korszerű szerzők ötleteit. — A lényeg az, hogy az összes külföldről érkezett hatásokat elhallgatja — ezek nyilván sekélyes dolgok —, cserébe fölelevenít minden lezárt vitát. Hisz a naív eposz létezésében, hisz a kuruc balladák eredetiségében, ellenben igen károsnak, nemzetellenesnek tartja a humanista nevelést. Közben néhány történelmi tévedéshez ragaszkodik: a kódexirodalom akkor lesz szerinte magyar nyelvűvé, amikor az idegen eredetű papság megmagyarosodik (a valóságban már régóta magyarok a papok, és még mindig latinok a kódexek), szerinte még mindig a Kölcsey-féle kritika haligattatta el Berzsenyit, (a valóságban inkább felvillanyozta, ha nem is költészetét, de tudományos prózáját), de ha minden tévedését, túlzását szóvátenném, legalább akkora értekezést kellene írnom, mint a lelkes szerzőé.

Érdemes még stílusát is megvizsgálnunk, hogy megkeressük ennek a sértegető, másokat lekicsinylő, önmagát tömjénező, irodalomdiktátori pózban tetszelgő magatartásnak a forrását. Ez a magatartás lehet vulkánikus, lehet, hogy nem sekélyes, egy azonban bizonyos: nem magyar. Arany, Gyulai, Kemény Zsigmond, Péterfy Jenő tudományos prózában találhatunk határozott, de alaposan indokolt véleményt, találhatunk harcias buzdulást, de önteltséget és vezéri mellbőséget soha. Stílusa megmutatja, honnan ered mindez. Legfeltűnőbb vonása, hogy igen szereti az összetett szavakat. Gyakori az ilyenféle mondat: „irodalmunk oly élettevékenysége népközösségünknek, amely a magyar életigények irányításában önállóan fejlődik“. Magyarul így hangzik ez a mondat: irodalmunk népünknek olyan tevékenysége, amely a magyar igényeket önállóan irányítja és fejleszti. Így is nagyképu és nehézkes még, de az eredeti úgy árasztja magából az idegenszerűséget, mint a Bach-korszak „arme Reisender“-jeinek körmönfont hivatalos aktanyelve.

Mielőtt Papp István leckét akar adni másoknak magyarságból, először tanuljon meg magyarul írni, aztán olvasson sokat, ne csak a mai korszerű írókat, hanem a magyar szellem régi képviselőit, aztán merüljön el önmagába, keresse meg tehetsége határait. Mert lehet, hogy e pöffedező, „vulkánikus“ és „mély“ sallangok alatt képességek is lappanganak.

Fábián István.

•

István Papp: *Formes et vie littéraires.*

L'auteur de ce compte rendu signale les défauts de conception d'une dissertation publiée récemment à l'École Normale d'instituteurs de Debrecen.

István Fábián.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

H. Wagenvoort: *Imperium*. Studien over het „Mana“-begrip in zeden taal der Romeinen. Amsterdam, H. J. Paris, 1941, 202 l.

1. A kitűnő utrechti professzor kezdettől a vallásos élet talajával együtt ragadta meg a maga nyelvészeti¹ és interpretációs² problémáit, így — a legismertebbeket — a principatus lényegére³ és az Augustusra⁴ vonatkozókat is. Nem mehet tehát meglepetésszámba — hiszen Augustus a katexochen „manás“ hős —, hogyha most a vallástörténet kellős közepébe csapva, Röhr és Pfister irányában,⁵ a római erőhit nyomainak összefogását, az elmosott római manavallás körvonalainak kirajzolását tűzte céljául.

Sietünk itt mindenesetre meglepően fontos eredményeit annál inkább bemutatni, minthogy szerzőnk könyvét (reméljük, csak egyelőre) anyanyelvén publikálta. A fogyatékos holland-tudásunkból fakadó nehézségeken (meg kell említenünk), W. maga segített át lekötelező szívességgel; és szerettük volna fáradozásait legalább minél kevesebb félreértéssel meghálálni.

2. W. törekvéseinek megértéséhez célirányosnak gondoljuk bevezetőleg az utóbbi évek néhány fontos és talán még nem közismert szófejtési eredményét előrebocsátani. Így tulajdonkép

a) már Corssen és Bücheler szemét dicséri az a meglátás, amelyet W. számára leydeni kollégájának, F. Mullernek Augustus-dolgozata (Meded. Kon. Ak. v. Wett. Aft. Lett. 13. ser. A. n. 11, 1927) tett elevenné⁶ és engedett a maga céljaihoz képest értékesítenie. A meglátás,

¹ V. ö. Caerimonia, Glotta 1937, 115 kk.; Orcus, SMSR 1938, 33 kk.; Diva Angerona, Mnemosyne 1941, 215 kk.

² V. ö. De Vergiliū ecloga I, Mnemos. LVIII; De Horatii Epodono, u. o. LIX; De Horatii Carmin. Saec. Compositione, u. o. 1936, 143 kk.; Vergils vierte Ekloge und das Sidus Iulium, Medededeel. d. kon. Akad., stb. Amsterdam, 1929. Nem ismerjük (nyilván nagyobb) hermeneutikus művét: L. Annali Senecae, Divi Claudii Apocolocyntosis és egy holland világirodalomtörténet (1942) tőle redigált első (ókori) részét.

³ Princeps, Philologus, 1936, 206 kk. és 323 kk.

⁴ A., Schets van zijn persoonlijkheid in de omgeving van zijn tijd, Amst., 1931. L. még Gli studi olandesi sulla figura e l'opera di Augusto stb., Quaderni Aug., Studi Stran. X, 1938. is.

⁵ L. I. Röhr, Der okkulte Kraftbegriff im Altertum, Philologus Splbd. XVII, 1, 1923 és F. Pfister, RE s. v. Kultus XI, 1922; Numen, XVII, 1937; Religion der Griechen u. Römer, Bu. Jhber. Splbd. 229, 1930; stb.

⁶ W. 14 kk. nem tud Norden, Aus altröm. Priesterbüchern 1930, 10. k. (v. ö. 74 k.), Linkomies-Flinck, Augurales und Verwandtes, Helsingfors, 1926 nyomán, hasonló állásfoglalásáról.

hogy az *augur*, *augurium* szavakat csak az utólag már nem-értő „nép“ etymológizálása hozta össze az *avis* szó tövével, úgy, hogy aztán ez az összehozás egy (eredetileg legfeljebb mellékesen követelt) munkakört is előtérbe tolt. Valójában ezek a szavak csakúgy, mint az *auctor*, *auctoritas* stb. főnevek és az *augustus* jelző is egy *augus (= *augur*)-féle elvont főnévvel (ab *augendo*), tehát a 'szaporaság', 'gyarapodás' gondolatával tartoznak össze.⁷ Az *augur* valódi működési tere — Linkomies-Flinck szavai szerint — „Gebete und Opfer für das Gedeihen der Saaten und das Gemeindewohl überhaupt“ volt;⁸ az *augustus* jelző, amely Kr. e. 27-ig kizárólag dolog- (sohasem személy-)névhez járult (Müller), csak olyat jelezhetett, ami egy „szapora“ dolog vagy személy által meggyarapított, megszaportított (leggyakrabban: *templa augusta*, de v. ö. *augurium augustum* is); *Augustus* végre: 'colui che è stato accresciuto' (Quad. Aug. i. h. 15. l.) és így maga is gyarapuló érintésű, eredetileg — mint minden rex, imperator —, csak annyi volt, mint a felicitas (= termés, siker) jelentője (v. ö. Felicitati imperi: Feriale Cuman. ad apr. 16.). — Erről a pontról érthető

b) a W. könyve címét adó szó jelentésének a revíziója is, amelyhez megint F. Müller (Altit. Wb. 1926, 163 és Augustus, 53 k.) főleg pedig Mc Fayden egy chicagói disszertációja (The history of the title Imperator under the Roman Empire, 1920) tettek kezdeményező lépést. E szerint nevezetesen *imperator* nem ab *in-parando* és nem — ahogy Mommsen, Staatsr. I³, 22, 3 a régi etymológia alapján kénytelen látni — a „parancsolás pregnáns megjelölésé“nek értendő! Imperare: parere = occupare: capere, azaz *imperare* = causativum a *parere* igéhez, amely valami erőnek az átvitelét akarja kifejezni (v. ö. az *arvis imperare* agrikulturális frázisát: Verg. Georg. 1, 99; Plin. n. k. 17, 22; hozzá W. 68 k.; vagy a „iubet“-étől eltérő „imperat, ut aggrediantur“ konstruálást, mely eredetileg azt mondja: „lelket önt a katonákba, hogy...“ stb.), tehát az *imperator* szó — az *augur*, *auctor* stb. szavakhoz hasonlóan — a. m.

⁷ Ahogy a „papkirály“ nemcsak a primitíveknél a. m. 'a jólét' (v. ö. a homerosi εὐημεσίη-t is). A követelt konkrét „kezdet“ közismert grammatikus babonája ellen, H. Fränkel is osztja a kezdet esetlegességéről a Refrigerium, Acta, Szeged, 1937 kifejtett véleményt (1938. márc. 27-i levelében): „Ähnlich wie Sie, glaube ich, dass Wortschöpfung und Wortgebrauch... aus der Situation des Sprechers und seinen momentanen Interessen zu erklären sind. Die Interessen können ebenso gut primär „abstrakt“ wie konkret sein. Ein Musterbeispiel ist für mich das deutsche Wort „Frucht“, das aus lat. *fructus* (von *fruo*), d. i. „Genuss, was ich davon habe“ sekundär konkretisiert ist. „Frucht“ ist: was ich davon habe wenn ich einen Obstbaum ziehe. Die „Übertragung“ geht also hier von dem „Abstractum“ aufs „Concretum“, nicht umgekehrt.“ Ez tehát nem mond ellene W. feltevésének; viszont mellette szól a „latin szellem“ ismert abstractum-kedvelése, ahogy az ilyenféle (vaktában kiragadott) közismert fordulatok tanúsíthatják: „non celerius, quam timui deprendit fortuna temeritatem (= „hat nicht noch schneller, als ich fürchtete, den Verwegenen das Geschick ereilt?“ Müller): Liv. XXII. 29 (Fabius Cunctator szavai a körülállókhoz, Minucius veresége láttán).

⁸ Mintha a korabeli (népetymológiás) értelem másodlagosságát érezve írná Livius 2, 18, 6 a Numa királlyá választásának szertartásaihoz fűzve: *inde ab augure, cui deinde honoris ergo publicum id perpetuumque sacerdotium fuit, deductus in arcem, stb.*

'levenserwekker', *imperium* a. m. a főnök (rex, stb.) manája (= *felicitas*, l. W. 625, 63 stb. is). Amikor így az „*appellatio*“ a triumphusnál nem a „győztest“, — hanem az „*imperator*“-t kiáltja (v. ö. Rosenberg, W.-nál 62, 69. l.), mintha azt kiáltaná: „te vagy, aki lelket adott belénk; akinek ereje bennünk hatott, hogy győzhettünk“, és helyesen sejtette Mommsen, mozdította Mc. Fayden (W. 61 k.): nem mindenki *imperator*, akinek *imperiuma* van. — Végül az újabb idők névfejtései közül.

c) különösen Pfister *Numen* cikke nyit messze távlatokat, amennyiben ő e szót < *nou-men*, *nuo*-ból < *nōuo* < *nēuō*, az idg. *neu: töre vezeteti vissza (a g. *νεῦμα* is ebből származott); amennyiben pedig e fő alapjelentése a. m. '(*ruckartig*) *bewegen*' (Krahe), a *numen*-ben szükségkép a mozgató, lendítő mozgásban nyilatkozó erő hangsúlyozódik; amint talán Lucretius is érezte (3, 144), amikor a *numen* szót a *momen*-nel kötötte össze úgy, hogy a szópár a g. *σύννευσις* (*νεῦσις*) καὶ πομπή megfelelőit adja. W. mindenesetre a Pfister-féle irányt folytatva, a *di novensiles* sokat vitatott megjelölésben is a mozgatóként felfogott emberfeletti erő (mana) római alapelképzelésének a kifejezését akarja látni. Ez a jelző is — szerinte a — mozgást jelentő *nouor igére vezetendő vissza (*novor*: *novensilis* = *utor*: *utensilis*) s eredetileg nyilván *numen*-nel telteknek érzett dolgok neveihez szokott volt járulni, úgy, hogy a *res novensiles*-ből idővel a *di novensiles* is kifejlődhettek. (A pisaurumi felirat Nove sede formájához és az l—d átmenethez l. főleg W. 83 kk.) Fontosabb azonban, hogy W. a *di indigetes* nevét ugyancsak egy mozgáselképzeléssel hozza összefüggésbe. Ha t. i. az *indiges*-ben rejlő *ind* + *agere* = *ind-igere* ige szintén csak a „mozgás“ vivőjét, azaz magát a numinosus berket, forrást stb. jelezheti (*ind-igitare* a. m. ezt a mozgató erőt rituálisan fokozni), ha *ago* is a. m. 'a mozgató', 'áldozó' stb.; *agonium*, *indigitamentum* a. m. a nument megmozdulásra hajtó eszköz, 'ráhatás' stb., úgy, hogy egy eredeti *lucus indiges* válik később *lucus Indigetis*-szé vagyis egy (még) névtelen *numen* berkévé (v. ö. *agonium Indigetis* is: W. 85 kk. 99 kk. stb.) és i. t., — akkor ezzel az értelmezéssel kiküszöbölődött egy, a római vallástörténetbe a Wissowa-követte téves etymológia (*indigetes* = *ἐνδογενεὶς*, *novensiles* = *νεοπολῖται*) által bevezetett, Altheim szkepsztől (Röm. Religionsgesch. I, 1931, 29 kk., 38. l. stb.) már kellőképp aláásott, viszont Kochtól (*Gestirnverehrung im alten Italien, Sol Indiges und der Kreis der Di Indigetes*, Frankf. Stud. 3, 1933; v. ö. *Der römische Juppiter*, u. o. 14, 1937, 39 kk. is) nem minden tekintetben szerencsésen és véglegesen pótolta,⁹ nagynehezségű különbségtevés: ez

⁹ A vita kritikáját fenntartva (v. ö. már W. Kroll, *Gnomon* X, 142), itt csak regisztráljuk, hogy W. az *Indiges*-nek Koch-féle — istenült ős („*Stammvater*“) gyanánt való — felfogása ellen kb. a következő érveket sorakoztatja fel: 1. Koch nem tud megfelelő etymont adni; 2. a *Stammvater-Indiges*-nek — nem a Solnak, hanem — egy Romulus-féle alaknak kellene lennie (v. ö. Koch, 113. k. is); 3. Serv. Dan. ad Aen., 12. 794 a *di indigetes* = *di patrii* egyenlősítést három más magyarázatjavaslat közt adja; 4. Dionys. I. 56. 5 a *χθόνιος* jelzõt nem a *Stammvater-Indiges* fogalom megfelelőjeként használta (*θεοὶ χθόνιοι*, θ. ἐγχώριοι a. m. *di indigenae*, v. ö. W. 90. l.); 5. Diodor. XXXVII, 11 D = 17 Beckk., (az ismert esküformulában), a *γενάρχην* Ἡλίου (és a *κτίστας γεγενημένους τῆς Πώμης ἡμιθέους, καὶ τοὺς συναυῆσαντας τὴν ἡγευονίαν αὐτῆς ἥρωας*) vagyis a Sol *Indiges* (és az *imperi conditores auctoresque*) fordulat fordításának szánt kifejezés, ugyanúgy, mint Joh.

a két, már-a régiek előtt érthetetlen név¹⁰ szükségképen egyfajta istene-
ket nevezett meg.

3. Ez előrebecsátott etymológiák — azt hisszük — már meg is sejtet-
hették, merre, hogyan irányulnak elfogadjuknak, W.-nak törekvései.
Régen tudjuk, hogy a római vallást legfeltűnőbben a személyesítés és
mythos kerülésének a vonása jellemzi. Ehhez jól illenék valóban, ha
a történeti római *vall-*ás gondolati kiépítésének alapjaként szabad volna
egy — a primitiveknél régen észrevett mana, orenda, tondi, wakanda
stb.-féle képzetekkel rokon — erőképzetet megpillantanunk, amely
— már Röhr szerint (i. h. 26. kk.) — gyakran lappang a vis, virtus,
potentia, efficacia, eventus, effectus, potestas; Wagenvoort szerint még
a vigor, vigere, vegere, vegetus, potentia, potens; sőt (v. ö. Pfister,
Numen § 17) esetleg a nerio Martis stb.-féle kifejezések mögött is. Egy
ilyen erőfogalom feltevésével t. i. sok minden — tagadhatatlanul —
megmagyarázódik, ami viszont e feltevés jogosultságát is igazolhatja;
kár éppen, hogy W. ezt a megállapításainak gyökereit tápláló új irányt
általában már ismertnek véve, illetőleg megvett pontjait legfeljebb
érintve, könyvének jellegéhez híven, inkább csak a maga további mon-
dandóját hangsúlyozza.

Igy emeli ki, mint a feltevései alapját alkotó, a mozgásban nyi-
latkozó theoplasztikus erőhit tőle javasolt új, további igazolásait: a
hastae Martiae és az *ancilia* „sponte sua“ mozgásait (ezt a manás ki-
fejezést eredetileg numinosus dolgokkal kapcsolatban alkalmazták:
76.), sőt a *lacus Vadimonius* nevét is, amelyet a tó — szerinte (l. már
Caerimonia, i. h. 128. l. is) — szintén a mozgásban nyilatkozó numen-
jétől kaphatott. Így egészíti ki Pfisternek a *numen* és *nomen* név
Acciusnál feltűnt összetartását illető helyes megfigyelését (Numen § 1)
azzal a találó megjegyzéssel, hogy nem lehet pusztá szójáték, mert egy
(*nomen*-nel) megnevezett mozgás (*numen*) már a. m. az isten. És így
szolgál (78 kk.) igen messzemenő tanulságokkal a régi római isten-
alakok létrejöttét és alapvető lényegét illetően. Megfigyeli és figyel-
meztet pl., hogy a *numen* eredeti dologhoz-kötöttsége, névtelensége és
személytelensége többszörösen átlátszik: a Cato-említett *Deferunda*
(Adolenda, Afferenda, Commolenda) maga a fa (istennő csak később
lesz); eredeti dolognak-képzelésre vall a *Venus* semleges neme, Termi-
nus ősi *termen* alakja; de erre vall főkép, természetesen, az ilyenféle
numeneknek két — eredetileg valószínűen külön vidékekről eredő — ősi
(később meg sem értett és népetymológiákkal félremagyarázott) gyűjtő-
neve: a *di novensiles* és *indigetes* elnevezése is (l. fent), amelyeknél
előbb voltak a *res n.* és *i.* Ezt a hit-látást mégis, azaz a megmozduló
erő (mana) római képzetének elsődlegességét, még inkább bizonyossá
teszi — W. szerint — egy sor, rája célzó, homályosult fordulatnak,
formulának, kitételnek a meglepő túlélése. Ugy nevezetesen, ahogy a
skrt. *guru*, a héb. *kābōd* fogalmak használatmódja, a keresztény tra-
dició és a polynesiái néphit is mutatja: a manával járó prestiget a
rómaiak is, mindenekelőtt, mintha valami látható-konkrét, érzéki dolog
volna, a *súlyossággal* látták összefüggésben. A *gravis* jelzőt később is
előszeretettel teszik a „manás“ *auctor* szóhoz (v. ö. már Princeps,

Lydus de mens 4, 155 (p. 172, 20 W.) a γενάρχη Ἡλίω: csak a Nap-
kultuszukról (sab. [?] *ausei*) ismert gens Aurelia célzatos, családi inter-
pretációját reprodukálják. [Heliodoros Aeth. IV, 8; X, 2 és 11 Ἡλίου
γενάρχη-át W. figyelmen kívül hagyta.]

¹⁰ L. Wissowa, Gesamm. Abhandlungen, 1904, 190 k

342 kk. és Quad. Aug. 15. l.; e kapcsolat különböző értelmeiről l. 105. l.);¹¹ *gravitas* eredetileg a. m. 'nehézség' vagy később 'fontosság' stb. és Ovidius — ahol istenekről és heroszokról beszél — jól érezteti e szónak a *pondus* és *onus* szavakkal való rokonságát. Viszont ezzel a *gravitas* szóval — amikor (már?) animisztikusan elképzelt tárgy vagy éppen személy manás-voltát jelzi — hasonló célja és jelentősége van: a *maiestas* ('nagyobbság') fogalomnak is,¹² amely valószínűleg a gyermek és szülők viszonyának elképzelésén alapulva (az isten sokszor pater vagy mater!) és a feljebbvalóság komparatív értékét is hangsúlyozva, a *gravitast* a használatból lassan kiszorította. Egyébként a feltett erő-képzet egykori elsődlegességét mindennél alkalmasabban kétségkívül a legközönségesebb tünetjellel: az érintkezés (kézrátevés stb.) útján történhető átvitelnek különféle gondolataival, illetve ezeknek különféle kifejezéseivel törekszik igazolni.

W. az átvitel „jó“, illetve „káros“ fajtáit — különszakítva — a *contactus* (I., 14—59. l.), illetve a *contagio* (V., 126—175) fejezeteiben tárgyalja. Előbbi kategóriába számítandó, ahogy a pontifex szokta, pl. a „gyarapítandó“ templomot az *augurium* (azaz „növelési“ szertartás) folyamán a *postem tenere* gesztusával „megszentelni“; ebbe a fratres Arvales érintéssel (*contingere*) konszekráló különféle ritusai (42—46. ll.); ebbe, ahogy (imperium-hordozó magistratus hiányában) az augur (ab augendo!) az *inauguratio regis* alkalmával egy személynek adja át a manáját. A devotional, a consecratio e különös fajtájánál, az átvitt erő milyensége és — az aktus alanya és tárgya ugyanegy lévén — a körülmények bonyolultabbak. Itt is, mégis, nyilván egy *contactus*-esetről van szó, amikor az imperium-hordozók (vagy manás öregek, mint Liv. 5, 41 is) önmagokat, mint „velato capite“ feláldozandókat „manu subter togam ad mentum exserta“ érintik meg (Liv. 8. 9, 5; az áll, Deubner szerint, mint az egyedül szabad arc legalkalmasabb pontja kínálkozik) és ugyan-csak erről van szó az ellenséges területek devoveálásánál (Macrob. 3, 9, 12, persze másodlagos gesztusokkal is; v. ö. Tacitus, hist. 4, 53: W. 35 kk.). Egyébként — amint az erő érintéssel átadható, ugyanúgy — átvehető is, természetesen, és az ilyen nem is mindig élesen elkülöníthető esetek nemkülönben csak az erőhitnek kérdéses fennforgását igazolandók. Földön-szülés (Kontakt mit denjenigen Mächten, denen die Erde gehört, mondja már Eitrem); csupasz (fél-)lábbal áldozás (ahogy Didóról olvassuk, Aen. IV, 518); a pater patratus felszentelése az arxról hozott fücsomóval (a *verbenae*-t *deorum capita*-nak tekintették, a *caput* pedig erőcentrum); festucával-érintés a manumissionál (a vindicta-gondolat későbbi kontaminális eredménye; az eredeti gondolat az, hogy a rabszolga fejét az érintéssel mintegy „beültetik“); kemény *silex* (lapis) kézbevétele az eskünél hasonló erő nyelésének céljával,¹³ (a kő később

¹¹ Ovidius metam. 6, 72 k. (bis sex caelestes augusta pietate sedent; l. 9, 269 k. is) stb. alapján Altheim, Röm. Religionsgesch. 3, 1933, 60 k. figyelmeztetett már az *augustus* és *gravitas* (*amplior*) szavak kapcsolatának gyakoriságára.

¹² Idézhetne volna Dio Cass. 53., 16, 8: πλείον τι ἢ κατὰ ἀνθρώπους ὢν κitéτην is.

¹³ Arra, hogy gondolatösszeolvadás volt a foedusnál rituálisan használt kőkés és az exsecrationál szokásos köeldobás ritusai közt (57. l.), mint általán az eskü kérdésére, máshol visszatérünk. — A feltevéshez, hogy a *terrae iniectio* és a *glebae in os iniectio* szintén a föld erejében akarná a halottat részesíteni, — mintha maga W. sem ragaszkodnék.

Jovis signum = simulacrum lesz; Juppiter Lapis természetesen másodlagos, ahogy már Deubner látta, Neue Jhbb. 1911, 333 kk.), — mind ezekben és hasonló esetekben főleg a (hazai) föld (részei, termékei), bizonyos szent tárgyak (oltár, fetisek) stb., kétségtelenül mint erőközpontok „érintettek” meg. Viszont — amint mondtuk — bár az ilyen jelenségeknél felette hat a polaritás és igen kockázatos a sematizálás, mert a rómainak is áll természetesen, amit a beburkolt kéz egyiptomi ritusáról Dieterich mondott („Einmal verhüllt der die Hände, der einer geheiligten Person naht... Oder aber ein heiliger Gegenstand wird nur mit der bedeckten Hand gefasst, um ihn nicht mit der unreinen zu berühren”) — azért mégis: van nyilván egy második, egy „funesta” *contagio*-kategoria is és ezen belül megkülönböztethető a *contagio inquinans* („fertőző”, mint CIL 14, 4178: hoc signum a servo tangi nefas est), *enervans* („gyengítő”; az „angt voor manaverlies” miatt a nőket sokszor sok mindenből kizárják; rabszolga nem vágathatja le a flamen Dialis haját: Gell. X, 15, 10.) és *usurpans* („leigázó”, mint a *hostilis facies*-é Verg. Aen. 3, 407; extraneos ad sacra non licebat adhibere: Servius; l. W. főleg 140 kk.); sőt (ami fontosabb) még a tabuált érintéstől való védekezés, az elhárítás, levezetés jellegzetes terminusai is világosan áttetszők. A *pius* szót mindenesetre Royen óta (don. nat. Schrijnen 1929, 7, 13 kk.) annak a viszonynak kifejezőjeként kell értenünk, „dass man beiderseits einanders Tabus Rechnung trägt”; a *piatio* (expiatio) a tabusértés alanyára vagy tárgyára is vonatkozhat (145. l.) és a tabusértés eltüntetését, mint az erő-(mana-) egyensúly helyreállítása, jelenti; *piaculum* az erre szolgáló eszköz; a feladatot Rómában is, mint Polynesiában különösen nők (*piatrix*) végzik és pedig hasonló módon, főleg, ahogy az ajtón vagy a kapun való áthaladás értetődik: A rátapadt contagiót az átlépőről — amint A. van Gennep kitűnő műve, Les rites de passage óta, 1909 tudjuk — elszívja az ajtófélfá (ianus < Janus < ianua) vagy más, amin hasonlóképp lehet „átmenni”. Legközönségesebbek e szerint a *sub iugum missio*, *tigillum sororium*, *intrare sub iugum*, *Janus clausus* és főleg a *porta triumphalis* tisztító kereteinek a kultuszai (150 kk.), de ilyen már a puszta keresztüllépés, a valami felett való átrepülés kontaktusa, illetve kontaktusának a hatása is (172. l.). Az érem másik oldala azután, hogy a tisztító (föld, nő, iugum, átlépő stb.) szükségkép magába szívja a contagiót (nála vész el) és azután az erre gondolók ezeket a „tisztítók”-at sokszor veszik „fertőzők” („sacer!”) gyanánt is természetesen: a föld néha *contagio usurpanasszal* vonja el egy hozzáérő fegyver erejét és a nők sokszor *contagiosusak* (persze a hajadon, grávida, meddő, menstruáns nő mind más eset; W. mégis kissé talán messze megy a menyasszony küszöbátlépési tilalmának a magyarázatánál, v. ö. Plut. Q. R. 29).

Tárgyalja végül W. a mana életadó jellegének, a vis genitálisnak (v. ö. Tacitus, ann. 6, 28) a római szokásokban (hitben) található nyomait is (176—187. ll.), de ebben az utolsó, leglazábban fűzött, legvázlatosabbnak hagyott fejezetben, mintha aránytalan súlyt helyezne (v. ö. 4.) a *genius* és a *iuno(nes)*, e későbbi párfogalmak eredendő heterogenitásának a bizonyítására. A bizonyításra, hogy a *genius* eredetileg nem numinum, hanem csak, mint a *gens*nek feje (amelynek a familiával szemben való elsőbbségét Mommsen, Ed. Meyer, Lévy-Bruhl és Thurnwald is régen észrevették), minden emberi és agrár termékenységnek kútfeje; *Juno* istensége ellenben egy numenből, a ἵβη (skr. *yuvan*, l. *iuvēnis*), azaz „ifjú virágzás” (v. ö. *amiculum iunonis*, a. m. ’ágyékkötő’ Festus, 76 L.) numenéből eredtetendő (?).

4. Ennek az ismertetésnek keretei közt legfeljebb utalhatunk rá, hogy e kivételesen gazdag, lekötő gondolatmozdító, egész mondanójában nagyszerű munkának, éppen ezért, majdnem minden lapja továbbvitelre és kiegészítésre, esetleg — néha — korrekcióra és ellenmondásra is nógat. Mi is hálaunk jeléül, tehát a teljesítmény nagyszerűségét inkább aláhúzendó, mint kisebbitendő különösen két elvi jelentőségű pontot szeretnénk majd megvitatni.¹⁴ Először azt, hogy amennyiben W. az egyszerűség kedvéért egy kész (lényegében csak a Lehmann-féle) mana-fogalommal dolgozik, vagyis a római eset másféleségét ugyan hangsúlyozza, de nem kereste meg önálló lélektani módszerességgel, a gépiességnek bizonyos hibáiba esik, amelyeket egyedül az erőforgalom psychogenetikus tárgyalásával lehetett volna elkerülnie. Azzal, ha elvileg igazolja, hogy a mana-fogalom nem polynesiái exotikum, még csak nem is „varázserő”-hit (ez a név is félrevezető), hanem egy, a mindnyájunk lelki „fejlődésében” lehető és természetes fázis; a vallási fogalmak alakulása pedig általában (v. ö. a római magán- és állami köeskü problémáját) nem annyira fejlődés, mint pillanatnyi helyzeteknek (lelki alkatnak és körülményeknek) kérdése. — Másodszor e könyv egyik, külön tárgyalást érdemlő nagyfontosságú tétlét: a *di novensiles* és *indigetes* neveinek azonosságát illetően, és e tétel helyességét még jobban alátámasztani óhajtvá: egyfelől W. gondolatait szeretnők a W. híre nélkül, más nyomon indult magyar kutató: Borzsák István őt szerencsésen kiegészítő gondolataival¹⁵ összeegyeztetni (így természetesen Borzsák ötlete is erősödve korrigálódna); másfelől szeretnők mindkettőjüket és általában az eddigi kutatást kiegészítve, az ú. n. népetymológiának már az ókor (római) embereinél (a görögül írókról nem is szólva) erősen érvényesült *alkotó* erejét — úgy is, mint pl. a W. Koch-ellenes argumentálásának vagy W.-féle *in + parere* javaslatnak stb. egyedül perdöntő igazolását — a vallástörténelemben nagyobb becsülethez juttatni.

Ezek mellett a fontos elvi kérdések mellett és W. teljesítményének jelentőségéhez képest — *harmadszor* — meg sem emlitenők, ha tárgyi következményei is nem volnának érezhetők, egy, a könyv jelen formáját illető aggályunkat. Bizonyos: szerzőnek joga volt a forma megválasztásához s könyve értékei eleve búsán kárpótolnak az egyelőre talán nem túl plasztikus és nem mindent megfelelően kidomborító menetért. (Az index részletesebb lehetett és sokat segíthetett volna.) Mégis, éppen a könyvnek értékei miatt nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy ez az egy-témát (Imperium) valló könyvforma, amely kifejezett szándéka szerint mégis csak a manáról írt tanulmány sorozat, szerzőt feszélyezi, mert így nemcsak a szerves teljességet kénytelen fel-feladni, hanem a hybrid forma kedvéért néha pl. az egyes fejezetekben értelmileg várt összehasonlító (görög stb.) adatok felsorolását is mellőzi; ahogy ez az utolsó fejezeten kívül (ahol pl. az ú. n. főnök-mana szemtől-szembe tárgyalása esik áldozatul: 183. l.), különösen a „Gravitas en Maiestas” címűben (103—125. l.) feltűnő, ahol nemcsak találó idegen, de bizonyos ismertebb római adatok sem érvényesülhettek.

Marót Károly.

*

¹⁴ Gyakorlati okokból német nyelven, technikai körülmények folytán következő számunkban tesszük.

¹⁵ L. egyelőre fent 1943, 52—62 ll. („Pater Romanus” és a „di Indigetes”).

Ausführlich und anerkennend würdigt Rez. Wagenvoort's lehrreiches Buch Imperium, Amsterdam, 1941. Es ist eine willkommene Fortsetzung und weitere Rechtfertigung der in unserer Fachwissenschaft am bekanntesten durch F. Pfister vertretenen Auffassung über die verschollenen Grundlagen der römischen als einer sogenannten Mana-Religion. Daraus sei nur auf die etymologisch begründeten, fördernden Umwertungen u. a. der Grundbegriffe augurium, augustus, auctor; imperium, imperator; (di) novensiles, indigetes, usw. verwiesen. Sonst gedenkt Rez. in der Richtung des Verfassers zunächst auf die 'weiteren Aspekte näher einzugehen, die sich bei einer etwa aufrichtigeren, Buch-Form und tieferen philosophischen Fassung bieten dürften. Dabei soll dann auch die Bedeutung im religiösen Leben der sogen. „Volksetymologie“ und die Frage namentlich der Identität der di novensiles und indigetes insoferne besprochen werden, als uns jetzt die grosse Wahrscheinlichkeit dieser Annahme auch durch die ähnlichen — von Wagenvoort unabhängigen, nur von Preller und C. Koch beeinflussten — Ergebnisse eines ungarischen Forschers, St. Borzsák (s. oben „Pater Romanus“ és a „di Indigetes“, 1943, S. 52—62.) ungemein verstärkt erscheint. Inzwischen ist unsere ereignisarme Wissenschaft doppelt auf die Fortsetzung dieser befruchtenden und willkommensten Forschungen gespannt. Möge sie baldigst, und womöglich auch in einer Weltsprache, folgen.

K. Marót.

Maffio Maffii: *Cicero und seine Zeit.* Rascher Verlag Zürich u. Leipzig. Olasz eredetije: *Cicerone e il suo dramma politico.* Mondadori, Milano, 1943. Német fordítás: A. Zahorsky. 391 lap és 16 kép.

Amikor a XIV. században fölfedezték Cicero leveleit, Petrarca csalódottan írja, hogy e levelekből a kicsinyesség és a vana gloria hajszolása tűnik ki. Nem sok jót állapít meg az újabbkori történetírás sem Cicero jelleméről és politikai magatartásáról. Már Drumann alapos ellenszenvvel tárgyalta Cicerót, később pedig Mommsen kritizálta élesen, főleg levelei alapján. Utóbbi, aki Julius Caesarban a nép törekvéseinek előharcosát látta, Cicerót a nemesi oligarchia szolgájának tekinti. Gyenge jellemnek tartja, aki a döntő pillanatban mindig csődöt mondott. Catilina legyőzője, Caesar szerencsétlen ellenlábasa tehát nem volt a tettek embere. Mommsen szerint gyakorlott, sőt zseniális szónok, de jellemtelen politikus, elveit megtagadó köpönyegforgató, aki politikai álláspontját a szerint változtatta, amint azt saját személyi biztonsága és a várható előnyök előírták. Nem-nemesi származása miatt talpnyaló, hiú, félénk, sértődő. Csupa sznobizmusból a veszendő ügyet védi, a feudális köztársaságot. Mommsen hathatós szava sokat ártott Cicero hírnevének, akit pedig a renaissance óta mint a hazafi, a szónok, az ember példaképét tisztelték.

Nem sokat javított a Ciceróról alkotott mommseni képen G. Boissier, *Cicéron et ses amis* című munkája sem. (Paris, 1884.) A Ciceróhoz hasonló jellemekről a következőket írja: „Il faut les défendre contre eux — mêmes, refuser de les écouter quand la passion les égare, et distinguer surtout leurs sentiments véritables et persistants de toutes ces exagérations qui ne durent pas. Voilà pourquoi tout le monde n'est pas propre à bien comprendre les lettres; tout le monde ne sait pas les lire comme il faut.“ (p. 20.) Boissier Cicero politikáját pszichológiailag próbálja magyarázni, de ez a Cicero túlfinomult hangulatember, aki nem találja helyét a polgárháborúk zavaros politikai viszonyai között és csak vidéki magányában érzi jól magát. Boissier maga is érzi, hogy

Cicero pályájának számos szakasza: Catilina elleni harca, Rómából való távozása Pompejus táborába, és mindenekelőtt hősi halála — nem magyarázhatók ezzel a jellemrajzzal. Cicero sorsa lett, hogy egymásnak ellentmondani látszó jellemvonásairól az utókor nem tud magának megnyugtató egységes képet alkotni.

Most egy újabb könyv próbálja rehabilitálni Cicerót, a politikust. Maffii nem akar tudományos munkát alkotni, mint előszavában kifejti, de munkája eredeti dokumentumok alapján mutatja be Cicero való életét, politikai drámáját. Gondosan áttanulmányozta a cicerói levélgyűjteményt, a legdrámaibb biográfiák egyikét — mint Goethe mondja — és ebből, meg a korabeli írók életrajzi utalásaiból meríti az anyagot munkájához.

Maffii nem elégszik meg azzal, hogy Cicero politikai pálfordulásaira ingadozó jelleméből következtessen. Ellenkezőleg, kimutatja, hogy Cicero nem volt gyáva és gyenge, de jellemes politikus és minden tettét, sőt habozását is meggyőződés és állhatatosan képviselt politikai alapeszmé irányította. Csakhogy Cicero lehetetlent akart és vesztett ügühöz ragaszkodott olyan időben, amikor annak megvalósítása már kilátástalan volt, mert idejét multá. Ezt a politikai eszmét próbálta Cicero a viszonyok által kényszerítve különböző utakon megvalósítani.

Ennek a politikai eszmének magját Maffii szociális okokból kiindulva próbálja levezetni. Cicero Arpinumból fölkerülve a fővárosba, mint homo novus ügyvédi praxisa útján jutott szóhoz és befolyáshoz. Ragyogó politikai pályát futott be. Konzulsága, amelyet a Catilina-féle összeesküvés leleplezése tett emlékezetessé, meghozza számára a nép részéről is a legnagyobb tiszteletet, mégis nem sokkal később Clodius bevádolja, mert római polgárokat, Catilina híveit, önkényesen kivégeztetett, és Cicerónak számkivetésbe kell mennie. Politikai pályájának íve már lefelé hajlik. Visszatér ugyan Rómába, de igazi befolyást sosem ér el többé. Kétségbeesetten keres utat-módot a köztársasági államforma megmentésére, de a demagógia uralomra jutását kell látnia. Rómát Clodius, Caesar meg Pompejus önkénye keríti felváltva hatalmába és a köztársaságból már csak a régi formák maradnak meg.

Cicero a gazdag polgársághoz, az equites rétegéhez tartozott, amely bizonyos fokig átmenetet képviselt az optimates és a nép között. A köztársaság fennállhatott, amíg megvolt az egyensúly az alsóbb és magasabb rétegek között. Maffii kimutatja, hogy Cicero politikai alapeszméje az volt, hogy ezt a szociális egyensúlyt megtartsa. Azonban igazi egyensúlyról nem lehetett már szó Sulla halála óta. A patriciusok osztálya a folytonos gazdasági krízisek következtében alá volt ásva. Cicero konzuli politikája csak átmenetileg hozta össze az equites és az arisztokrácia egyesülését a senatusban. A Catilina-összeesküvésnek több szereplője tönkrement nemescsaládok elzüllött tagja volt: így maga Catilina is, azután Clodius, aki egy plebejussal adoptáltatta magát, hogy néptribun lehessen. A tömeg és ezek a vezetők újító lázukban egymásra találtak. Most már a még fennmaradt patriciuscsaládok és a lovagok egyaránt féltették egzisztenciájukat ettől a szövetkezéstől, amely mai szemmel nézve mintegy szociális-kommunistikus program volt. (Természetesen ez nem azt jelenti, mintha Catilina demokrata szándékait a nép jóléte sugalmazta volna.) Létért való küzdelmükben a köztársasági államforma, a törvény és a jog volt az a lehetőség, amibe a patriciusok és lovagok kapaszkodtak. Ennek az államformának pedig Cicero volt a legnagyobb szószólója. Kilátástalan küzdelmet folytatott a köztársaság fennmaradásáért, ámbar, Maffii szerint, már ekkor tisztában volt azzal, hogy vesztett ügyért harcol.

Az erők egyensúlya tehát nem létezett többé, csoda-e, ha Cicero majd ennek, majd annak a pártnak a segítségével igyekezett az ingó államszerkezetet megmenteni? Mivel egyik párt mellett sem maradt meg végleg, tehát nyilvánvalóan egyik sem felelt meg várakozásának.

Cicero politikai gondolkozásának megvilágítására Maffii a „De re publica” ismertetésére külön fejezetben tér ki. Cicero a három államforma: a monarchia, oligarchia és demokrácia közül a monarchiának juttatja az elsőbbséget. Az egyes államformákról a köztársaság aranykorának nagyjai vitatkoznak e műben. A legnagyobb közülük, Scipio a különböző elvek egyensúlyában látja az ideális állam formáját. Bizonyos államügyeket intézzen csak egy ember, másokat egy válogatott bizottság, ismét másokat viszont bízzanak a tömegre. E hármas funkció egyensúlya alkotja az eszményi állam alapját.

Cicero politikai cselekedeteinek jellemzője, hogy céljait egyik vezéralak, egyik párt kedvéért sem áldozta fel. „Der Konsul liess sich — írja Maffii — von persönlichen Rücksichten nicht beirren und gab seine persönlichen politischen Freunde bedenkenlos preis, wenn er davon überzeugt war, der Gerechtigkeit zu dienen. Sein Grundsatz lautete: Alle Sonderinteressen haben vor dem Allgemeininteresse des Staates zurückzutreten.”

Jól tudta Cicero, mint Maffii írja, hogy Pompejus végtelen önzésében nem az az ember, akire a veszendő köztársaságnak szüksége van. Caesar erőszakos félistenné nyilvánítása és a megkövetelt feltétlen hódolat visszatetszést váltott ki belőle, amit betetőzött az utikai Cato írt dicsőítő költeményének visszavonatása. De nem pártolta Cicero Brutust sem, akinek zsaroló üzleti műveleteit még Ciliciából jól ismerte. Végül mégis Pompejus táborába tért, bár tisztán látta, hogy nem a győztes oldalára jutott. Caesar mellett azonban nem látta a jogosult küzdőket, Pompejus viszont még mindig a köztársaságot képviselte Cicero szemében. Caesar meggyilkolása után újult reménykedéssel fordul a fiatal Octavianus felé, akiben „De re publicájá”-nak megvalósítóját látta és a köztársaság megmentőjét remélte. Antoniust ellenben támadta, mert gazembernek tartotta. Ez a támadás életébe került.

Cicero tragédiája, hogy hitt abban a római államformában, amely már nem volt elég erős ahhoz, hogy elbírja az átalakult birodalmat. A Pompejus személye irányában érzett megvetés, amely a köztársaság megszemélyesítőjével szemben hűséggel párosult, másrészt Julius Caesar iránti csodálata, aki ellen azonban harcolnia kellett, mert az állam ellenségének látszott, ez a kettős probléma Cicero lelki drámájának két sarkpontja.

Hasztalanul igyekezett politikai ideálját megvalósítani, állapítja meg Maffii, sőt ez a kísérlet okozta halálát. Egy más, praktikusabb ember vette át Cicero programját s valósította meg, ha lényeges eltérésekkel is a részletekben, mégis ugyanazon irányelvek szerint. Ekkor volt születendőben Augustus világbirodalma.

Maffii könyvét tudományos alapokon írta meg, épp ezért olyan meggyőzőek megállapításai. Másrészt a művet élvezetes és érdekes előadásmódja a nagyközönség, tehát azok számára is érthetővé teszi, akik nem ismerik behatóbban a római történelmet.

M. Ernuszt Johanna.

Verfasser wollte keine gelehrte Abhandlung schreiben, sondern an Hand origineller Dokumente das politische Drama Ciceros nachzeichnen. Ciceros Sinnen und Trachten war auf einen römischen Staat gerichtet,

der jenseits aller Einzelinteressen von Parteien auf Grund einer idealen republikanischen Staatsauffassung harmonisch geordnet mit Gerechtigkeit die ganze Welt beherrschen könnte und sollte. Seine Tragödie ist, dass er in einer ungünstigen, haltlosen, zerrütteten Zeit das Unmögliche gewollt hat und nicht einsehen konnte, dass seine Prinzipien schon überholt, die Welt nunmehr nicht für die Republik, sondern für das Imperium des Augustus herangereift war. — Das Werk ist in seiner interessanten Schreibensart auch für jene zugänglich, die mit der Geschichte des Altertums nicht vertraut sind. Johanna Ernuszt.

Niccolò da Casola: *La Guerra d'Attila.* Poema franco-italiano pubblicato dall'unico manoscritto della R. Biblioteca Estense di Modena. Testo, introduzione, note e glossario di Guido Stendardo. Prefazione di Giulio Bertoni accademico d'Italia (Istituto di Filologia Romanza della R. Università di Roma. Studi e testi) Società Tipografica Modenese 1941; I—II. 432 + 476 lap; 4-r. (Ára 210 líra.)

Ebben a hatalmas két kötetben értékes ajándékkal lepte meg a nemrég elhunyt Bertoni egyik tanítványa a román filológiát, mely bennünket magyarokat többféle szempontból is érdekelt.

Régóta ismeretes volt ez a XIV. századi frankolasz nyelvű, terjedelmes hősköltemény, de mindeddig csak igen szerény töredékekből ismerhettük. Így magam is az Attila európai mondájáról írt tanulmányomban csak Bertoni válogatott részleteiből adhattam róla képet (Nicolò da Casola, Attila. Friburgo, 1907).

Most a modenai kir. könyvtár fiatal tisztviselője adta ki végre Da Casola eposzát, mely mindenkit meglephet nagy arányaival. Az eposznak olasz szempontból az a jelentősége, hogy mintegy betetőzése, aranyjánosi értelemben vett összefoglalása annak a sajátos Attila-mondacsoportnak, mely az egyes északolaszországi városok helyi hagyományaiban, de különösen a krónikás hagyományokban kialakult. Könnyű felismerni benne az északolaszországi városalapítási mondákat, melyek mind Attilához fűződnek. Udine, Aquileia, Velence, Pádva, Concordia stb., főleg Friaul vidékének Attila-mendemondái szolgáltak alapul a fantasztikus történethez. Maga a szerző krónikákra hivatkozik — nem egy v. sz. csak a fantáziájában volt meg — mint forrásaira. (Bertoni is közölt egy ilyen Historia Attilae-ből részletet, mely a költemény főforrása lehetett: itt Attila már magyar király.)

Nicolò da Casola Bolognában volt városi jegyző és mint Dante, politikai okokból száműzetésbe került. Sokat járt-kelt, kompilált, míg végre kialakult benne eposzának terve, mely azonban még így is csak töredék maradt: az Altine körüli csatáknál hagyta abba Da Casola munkáját. A költemény szerzési idejét pontosan meg lehet állapítani: 1358.

A kutyafülű Attila mesés állati fogamzásának és kereszténységpusztító hadjáratainak története a poéma, ahol lovagi korba és csatákba vezet minket a szerző. Az Attila születésére vonatkozó részt már másutt ismertettem (*Attila a mondában*; a Németh Gyula szerkesztette *Attila és húnjai* c. műben).

Az előttünk levő teljes költeményből már most kiderül, hogy a szerző a húnokat teljesen azonosítja a magyarokkal és az „unno” szót sohasem írja le: Attila magyar király, *Attile d'Ongrie* és szaracén pogány csapatai főleg *Ongreis*-ekből állanak. Mellettük persze ott vannak a Chanson de Roland és a többi gesták fantasztikus szaracén népei is Attila seregében. Általában az egész költemény a Chanson de Roland lenyűgöző hatása alatt készült. A szaracénok vallási kép-

zetei Trivagan, Jupiter, Jovis (!), Apollin és Mahomet bálványozására szorítkozik, mint ott, a szerző képzelete csak az ördögi viszonylatokat festette ki élénkebben. Ellenben nem a Roland-énekből kerültek ide a „Blac“-ok és „Cumain“-ok, kik mindig együtt szerepelnek, — mégpedig elég sűrűn, többnyire a bolgárok és törökök mellett —, hanem bizonyosan már a magyar Kézai-féle hagyomány alapján, mely mint másutt kimutattam, a velencei krónika-írásba is behatolt (v. ö. I. 26, 242, 272, 342, 386; II. 176, 291).

Egyébként a költő magyar hagyományról semmit sem tud: mint mondtam, az ő magyar húnjai a francia hősköltemények tipizált ördögös pogányai, kik azonban lovagi tornákat vívnak és egyetlen törekvésük, hogy Krisztus igaz hitét és bajnokait megsemmisítsék. Fárasztó egymásutánban következnek egymásra a csaták, bár az eposz-írók romantikus képzelete nem egy érdekes és már Ariosto tarka világát előlegező epizódban megnyilvánul, mint például Attila mágikus zászlájának a leírásában. A főcél természetesen egyes olasz családoknak, főleg a modenai Estéknak hősies őstörténetet költeni: ebben a korban az eposzírók is genealógusok voltak. Attilának széles a háta, elbírja a legszörnyűbb gáztetteket és a leghatalmasabb képzeletbeli buzogánycsapásokat.

A költemény nyelve a frankolasz irodalmi nyelv egyik izgatóan érdekes emléke: a szerző praxisán lehet érezni, mennyire nem kialakult nyelv volt ez, hanem valami állandó egyeztetés az olasz szókincs és a francia hangállapot között, valóságos makaróni-nyelv. A kiadó szerint Da Casola még függetlenebb és önkényesebb a szóalkotás terén, mint többi frankolasz költőtársai. Érdekes tüneménye ez a francia nyelv presztízisének e korban. A tanulságok levonása természetesen még a nyelvészekre vár, mert a frankolasz nyelvről még végleges, nagyszabású leírás és elemzés mai napig sincsen. hiszen a nyelvemlékek is csak részben ismereteseek.

Eckhardt Sándor.

*

Nous faisons connaître ici à nos lecteurs l'excellente et luxueuse édition qui vient de paraître du poème de Nicolas da Casola dont la „Guerra d'Attila“ a occupé déjà un grand nombre de savants sans qu'ils eussent osé en entreprendre l'édition. Un jeune savant italien, formé à l'école du regretté professeur Bertoni, nous a donné ce cadeau. Le poème écrit dans la langue conventionnelle des poètes italiens de cette époque, le franco-italien, offre maint problème aux philologues. Les Hongrois peuvent s'intéresser à ce monde païen sarrasin où le naïf auteur du XIVe siècle a placé leurs imaginaires ancêtres, en identifiant les Huns avec les „Ongreis“. D'ailleurs sauf la mention des „Blacs et Cumains“ qui renvoie aux chroniqueurs hongrois ou aux chroniqueurs français des croisades, toute la géographie et toute l'ethnologie du poème descendent en droite ligne de la Chanson de Roland. L'éditeur du poème a rendu un très grand service à la philologie romane en publiant ce monument singulier où la l'imagination romanesque de l'auteur nous donne un avant-goût de ce que sera un jour l'épopée héroïque italienne sous la plume de l'Arioste.

Al. Eckhardt.

Alberto Menarini: *I gerghi bolognesi.* Istituto di Filologia Romanza della R. Università di Roma. Societa Tipografica Modenese. Editrice in Modena. 1942. 8°, 165 l.

Az osztálynyelvek, a különböző rendű és rangú argot-k tanulmányozása olyan terület, ahol a különböző részletkutatások állandóan egy-

más segítségére vannak utalva s ahol saját lokális problémáink megoldását néha távoli analógiák és megfelelések nyújtják. Nemcsak a különös jelentősfejlődések, a tréfás vagy komoly jelentésátvitelek panchronikus törvényszerűségei kínálnak hasznos összehasonlítási anyagot, hanem közös nevezőre hozhatók sokszor maguk az alsóbb osztálynyelvekben egész Európán át vándorló cigány, héber vagy arab szógyökök is. M. kitűnő tanulmányában is, amely a bolognai „tolvajnyelv” első tudományos igényű feldolgozása, nem egy olyan töre bukkanunk, amely saját diáknyelvünkéből, a Bárczi Géza által kiválóan feldolgozott „pesti nyelvből” vagy a francia argot-ból ismerünk.

Mielőtt azonban ezen érdekes tájnyelvi szótár jelességeit méltatnók, nem lesz talán felesleges egy általános megjegyzést tennünk. Nem árulunk el titkot, ha megemlítjük, hogy M., akit a mai Olaszország egyik legképzettebb nyelvészének tartunk — különösen a nyelvkeveredés schuchardt-i problémakörével kapcsolatban — tulajdonképpen nem is hivatásos filológus, hanem ritka szorgalmú és önfegyelmű — amatőr. Ilyen „dilettánsok”, akik gyűjtőkedvükkel és módszerességükkel példát mutatnak a hivatásos nyelvészek számára is, úgy látszik, csak latin országokban teremnek. Damourette-re és Pichon-ra kell gondolnunk, akik ugyancsak amatőrök voltak s mégis a modern francia nyelv rendszerének egyik leggazdagabb szintézisét alkották meg... De vajjon e tudósok mellé állíthatjuk-e a mi amatőrjeinket, akik szavaink szláv vagy finnugor származása ellen viaskodván, legfeljebb a — turanizmusig jutnak el?

M. sokéves gyűjtése eredményeit a legjobb pillanatban bocsátotta közre. Néhány évvel ezelőtt M. L. Wagner már erősen reáirányította a figyelmet az olasz osztálynyelvek fontosságára (v. ö. Übersicht über neuere Veröffentlichungen über italienische Sondersprachen. Vox Romanica, I. 264—314) s most már csak az kellett, hogy a további kutatókedvet egy mintaszerű gyűjtés serkentse fel. E célnak M. több mint 1400 címszót magában foglaló adatközlése pompásan megfelel, s előszava, gazdag bibliográfiájával, a rendszerezés elveit is felvázolja. Természetesen M. adatai akkor válnának igazán elevenekké, ha az egyes szavakhoz etymológiai megjegyzések is fűződnének,¹ s ha alak- és mondat-tani sajátságok némi általános tájékoztatás révén válnának világosabbakká. Így — tekintettel arra, hogy hang- és alaktani szempontból maga az alapul szolgáló bolognai nyelvjárás is Olaszország egyik legbonyolultabb dialektusa — a tájékozódás s az egyes szóelemeknek valamilyen rokonságba való beállítása nem mindig könnyű. Reméljük azonban, hogy M. adatgyűjtéséből számos olyan etymológiai tanulmány fog sarjadni, aminő a szerzőnek Tagliavinival együtt írt cikke a bolognai nyelvjárás cigány elemeiről (Voci zingare nel gergo bolognese. Archivum Romanicum, XXII—1938, 242—280. l.). E tanulmány eléggé érvényre jutatta azokat a részleteket, amelyek minket magyar vonatkozásban érdekelhetnek. Egyrészt Bolognában számos cigány elem él tovább a gergóban, amely magyarországi cigány nyelvjárásokból is ismeretes (pl. *čai*, Arch. Rom. XXII, 253—5 — magyarorsz. cigány *csavó* 'fiú', József fhg. Cigány nyelvtan. 1888, 178—9), másrészt pedig — amint bevezetésünkben is említettük — egy-egy olasz argot szó megvan a magyar argotban is (pl. bolognai *lovi* 'soldi, denaro' M. 90, Arch. Rom. XXII, 274 — magyar *lóvé* 'pénz' Bárczi: Magyar Nyelv, XXVII, 289, vagy bolognai

¹ Ilyen tanulmány A. Prati kiváló könyve: *Voci di gerganti, vagabondi e malviventi studiate nell'origine e nella storia*. Pisa, 1940.

piek 'inni' vö. francia argot *pier* 'u. a.' magyar *piál* Bárczi: Magyar Nyelv, XXVII, 239 stb.). A bolognai *čuribé* 'ladro' szóban örömmel ismertünk a diáknyelvben is elterjedt *csórni* ige megfelelőjére (vigyázat! az Arch. Rom. XXII, 267 *csorni* és *csórolni* alakot közöl, pedig az első csak *csórni* lehet, ld. Gombocz—Melich, EtSz. I, 1151).

Végezetül még egy megjegyzést: minden argot kissé — görbe tükör egy-egy köznyelv s az abban megnyilatkozó művelődés számára. M. minden oldala igazolja, mennyire nyugati jellegűnek tűnik fel Bolognának még az argot-ja is, ha például a keleti romanizmus osztálynyelveihez, vagyis a román argot-hoz viszonyítjuk. S társadalomtörténeti szempontból az sem közömbös, hogy az olasz argot-ban alig akadnak *héber* vagy *jiddis* elemek; *gajdesz* szavunk megfelelőjét pl. hiába keressük.

Gáldi László.

Eccellente lavoro sul gergo di una grande città italiana. Sarebbe desiderabile che esso servisse di modello per lo studio degli altri gerghi italiani. Speriamo che il dotto autore lo completerà fra poco coll'analisi etimologica delle voci inserite in questo ricchissimo elenco.

Ladislao Gáldi.

I. Coteanu: *Prima listă a numelor românești de plante.* Societatea Română de Linguistică. Seria II. Studii 1. București, 1942. 38 l. 8°.

A Bukarestben 1939 májusában megalakult „Societatea Română de Linguistică”, amely A. Rosetti és más kiváló román nyelvészek irányítása mellett vezetészerepére hivatott a román nyelvészeti kutatásokban, mindjárt legelső kiadványában¹ egy olyan román nyelvemlék gondos kiadását nyújtja, amely élénk fényt vet a XVIII. századi magyar tudósok román vonatkozású érdeklődésére. Benkő József, a *Transsylvania* (1778) ismert szerzője 1783-ban, a *Magyar Könyvház* II. k.-ben (407—432. l.) érdekes növénytani nomenklatúrát állított össze „*Nomina vegetabilium*” címen, többszáz növény latin, magyar és román nevét jegyezve fel. Mivel ez az első ilyenmű román munka — e téren is tehát egy magyar tudós úttörő kísérletével számolhatunk² — Benkő szójegyzéke nagy sikert aratott: belőle merített 1791-ben Sigerus P., egy szász gyógyszerész,³ valamint később Sinkai György, Fuss M., Cipariu T., s végül Panțu Z. C., a román botanikai névanyag specialistája,⁴ úgy hogy Benkő összeállítása egy hosszú tudománytörténeti fejlődés kiindulópontja lett.

Mindenképen helyes volt tehát, hogy C. e sokszor újranyomott és kibővített szójegyzéket eredeti formájában könnyen hozzáférhetővé

¹ Ezzel egyidejűleg jelent meg Iorgu Iordan megemlékezése N. Drăganu-ról, a SRL. „Memorii” c. I. sorozatának 1. köteteként. E tanulmány azonban inkább kegyeletes emlékbeszéd és nem Drăganu működésének kritikai értékelése.

² Más, hasonló ösztönzésekre vonatkozólag vö. Gáldi L.: *Az erdélyi magyar tudományosság és a kolozsvári egyetem hatása a román tudományra.* Erdély magyar egyeteme. Kolozsvár, 1941. 285. kk. l.

³ *Verzeichniss der in Siebenbürgen wildwachsenden Pflanzen.* Siebenbürg. Quartalschrift. II. (1791).

⁴ Műve (*Plantele cunoscute poporului român*) e téren mindmáig egyedülálló.

tette. A szövegközlés elé rövid nyelvészeti bevezetést is csatolt, megvilágítván Benkő szójegyzékének legfontosabb nyelvjárási sajátosságait. Egy-egy alakot azonban sem itt, sem a szöveghez csatolt jegyzetekben nem magyarázott meg s így kissé túlrövidre fogott hozzászólásait helyenként érdemes megtoldanunk.

9. l.: C. *uŋo* „váltakozásról“ beszél a *bombak* (bumbac)-féle alakokkal kapcsolatban. Helyes lett volna utalni arra a körülményre, hogy Benkőnél sok a „graphie latinisante“ (talán már a Klein—Sinkai-féle iskola hatása alatt). Nem „alternanță“, hanem visszalatinosított alak a C. idézte *fromosze* (frumoase) s feltétlenül ilyen még a hiányzó *Domnu zeu* (482), a *Dominus Deus* hatása alatt. — Ugyancsak e lapon az a-val átírt (illetve azzá redukálódott) *oa* kettőshangzó példái közül hiányzik *csári* (427, vö. *cioară* „varjú“ s ehhez Gáldi L.: MNy. XXXII. l.).

10. l.: A „*Triticum repens*“ román neve nemcsak a palatalizált változatot mutató *ptyir*, hanem *pir* (46) is. Érdemes lett volna idézni!

13. l.: A „*Salvia officinalis*“ (*sálya*) román neve a 19. számnál aligha helyesen *Sális*; véleményünk szerint *Sálie* állhatott a kéziratban s az -s csak pusztá sajtóhiba (vö. 17: „*Selje*“, 20. „*Sálye*“). Éppen így sajtóhiba lesz 87: *Ótya bóuluj* a várható *ótyu bouluj* helyett (a. m. „az ökör szeme“).

16. l.: A „*Verbascum thapus*“ (*király-gyertya*) egyik román nevéhez (93: *kaptalan de cse gálbin*) idézendő a 401. *Káptalan* (jelentése „*Tataria hungaria*“) s a 492. *Káptalan de cse mára* („*Tussilago petasites*“ értelemben). Mindhárom név helyes magyar etymonját (*káptalan*) Tamás L. határozta meg (*Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörter im Rum.* 52. l.).

20. l.: Szójegyzékünkben a „*Lichen pulmonarius*“ (Tüdő-moh) román megfelelője *Muszt de lemne*, azaz *muschiu de lemn* (598). A kiadó szerint „*calc după maghiară, unde fa însemnează și lemn și arbore*“. Ezzel kapcsolatban érdemes lett volna összegyűjteni mindazon adatokat, ahol a *lemn* (lignum) nemcsak „Holz“, de „Baum“ jelentéssel is bír: idetartozik még *fehér eperj-fa* *Frád's de lemn alb* (535) és *fekete eperj-fa* *Frád's de lemn nyegru* (536). Az sem érdektelen, hogy ezt a hungarizmust több mint száz évvel később Gorun I. ismét megtalálta, mégpedig a nagyváradi román újságok nyelvében (*Știi românește?* 1911, 13. l., idéztem Magyar Nyelv, XXXIII. 150. l.).

25. l.: A *majoránna* román *magyorán* (375) nevének o-ja nyilván magyar hatásra keletkezett. Ugyancsak magyar eredetű tükörszó a „*Fumaria officinalis*“ (*Földi füst-fű*) román neve: *Fumu pamuntuluj* (429), amit kiadásunk nem jelez. Nehezen tudjuk viszont elfogadni azt, amit a kiadó a *Carduus marianus* (Bóldog aszszsöny [sic!] tenyere) román *Cárdó Májkéj precseszte* (475) nevérol tanít: ez szerinte a magyar *kard* szóval állana kapcsolatban s népetimológia lenne, mivel „egy bogáncsszerű növényről van szó“ (din familia spinului). Mivel ez a *cárdó* név mindig akkor fordul elő a románban, ha a latinban *carduus* áll, helyesebbnek vélem az utóbbiból való származtatást. Így tudós szóval lenne dolgunk (vö. *Carduus benedictus* — *Cárdó szántó*, 509, ahol a *szántó* nem magyar szó, ahogyan a kiadó véli, hanem a román *sânt*, *sfânt* magyaros átírása s a *benedictus*-jelzőnek felel meg; a román név tehát *cardu' sânt*, illetve *sfânt*!).

29. l.: az *endivia* román *Endidi* nevéhez vö. a görögös *andidie* változatot (L. Gáldi: *Mots d'origine néo-grecque en roumain*, 1939, 147. l.).

Tudománytörténeti szempontból igen fontos volna annak eldöntése is, vajjon a Benkő-féle szójegyzék tényleg gyakorolt-e hatást a *Lexicon Budense*-re (1825), amint Pop E. és Borza A. állítják,⁵ avagy — amint C. véli — sem Benkő, sem Sigerus nem hatott az első nyomtatásban megjelent román szótárra. A magunk részéről C. kételyeit nem látjuk beigazoltnak. Éppen a tévesen magyarból származtatott *cárdó* adatot a LexBud. *cardu* 'Centauria benedicta vel carduus benedictus' és *Cardu sântei Măriei* 'Carduus Marianus' adatai tökéletesen megmagyarázzák, s máskor is, sok-sok esetben, a tüzetesebb egybevetés feltétlenül a Benkő-féle szójegyzék hatása mellett szól. Nagy kár, hogy C. a LexBud.-t jóformán figyelemre se méltatta (l. mégis 25. l., 357. sz.); ha részletesebb egybevetéseket végez, bizonyára észreveszi, hogy nemcsak egyes szavakat vesz át a LexBud., hanem egész synonymcsoportokat is. Ha a „Trapa natans“-nak Benkőnél három fordítása is van (Csulíne, Núka de lák és Cásztáne de lák, 62—64), akkor mégsem lehet véletlen, hogy a LexBud.-ben is éppen ezt a három értelmezést találjuk (Castană de lacu, ciulină és nucă de lacu). A „Pimpinella saxifraga“ szintén nemcsak Benkőnél *petreselj de kimp* és *pimpinelle* (163—4), de a LexBud.-ben is *pimpinelă* és *petrinjelu de câmpu*. Az „allium porrum“ román *póre* (184) neve sem feltétlenül a német *Poree* átvétele, amint a kiadó állítja, hanem szóhajóhet a LexBud.-ban olvasható magyar *poré* elnevezés is. A „Dictamus“ román *diptam* (244) nevéhez figyelembeveendő a LexBud. *diptan* adata s bizony még a „Symphytum officinale“ *járbelutátje* elnevezéséhez is odaillik a LexBud. *erba lui tatinu* adata. Mindez arra vall, hogy az erdélyi iskola nagy lexikográfiai művét semmiesetre sem szabad Benkő szójegyzékétől elszakítanunk; a LexBud. adatai, éppen e filiáció miatt, sok esetben magyaráznak, helyesbítenek és kiegészítenek. Gáldi László.

*

On salue avec un très vif plaisir cette première publication de la Société Linguistique de Bucarest qui fait connaître le plus ancien dictionnaire botanique roumain, rédigé par Joseph Benkő, le grand savant hongrois du XVIIIe siècle. Étant donné que ce recueil de noms de plantes a été le point de départ de tous les travaux lexicographiques ultérieurs jusqu'au fameux „Lexicon Budense“ (1825), l'importance de cette initiative hongroise est indéniable. L'éditeur fait précéder son texte d'une introduction sommaire pour y résumer les traits essentiels du dialecte transylvain où Benkő avait puisé ses données. Les commentaires qui s'attachent aux diverses dénominations sont parfois trop laconiques; on regrette tout particulièrement que M. Coteanu n'ait presque jamais recouru au „Lexicon Budense“ où maints termes signalés par Benkő se retrouvent sous une forme plus facile à identifier. Quelques étymologies proposées par l'éditeur (p. ex *cárdó*) sont à retoucher.

Ladislav Gáldi.

⁵ Vö. E. Pop: *Cei dintai culegatori ai numelor românești de plante*. Țara Bârsei, II (1930) és A. Borza: *Primul dicționar de științe naturale românesce*. Dacoromania, V.

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK.

Gábor Ignác: A magyar ritmika választája. Budapest, é. n. (1942). Vajna

A magyar verstörténet ismert polemikusának legfrissebb tanulmány-kötete aránylag kevés újjal gyarapítja ismereteinket. Egy-egy megjegyzése kétségtelenül megszívlelendő: így például — ellenhatásként a magyar ritmus-érzék állandóságának tételére — több ízben helyesen utal a versfejlődés általános törvényszerűségeire és igaza van akkor is, amikor azt ajánlja: „nem ártana a magyar ritmikának olykor-olykor idegenbe menni tanulmányútra és a más költészetekben szerzett tapasztalatokat a magyar verstudományban értékesíteni“. A sok személyeskedő vita helyett azonban több örömmel vennők az újabb magyar verstörténetnek alapos és valóban európai háttérű kidolgozását: mulhatatlanul szükséges lenne egyrészt széleskörű dokumentáció alapján feldolgozni „nyugateurópai“ verselésünk metrum- és strófaképleteinek kialakulását, másrészt pedig végre szétbontani egyes rétegekre népköltészetünk formakincsét, amelyben bizonyára szintén sok-sok „lesüllyedt“ európai versforma lappang.

Gáldi, Ladislao: La penetrazione delle voci italiane nel latino medioevale d'Ungheria. (Kny. Archivio Glottologico Italiano vol. XXXIII, fasc. II. 81—102.)

A középkori magyarországi latinságba átkerült olasz és részben egyéb román nyelvekből átkerült szavak átnézete. Igen érdekes kezdemény, melynek teljes és alapos kifejtéséből számos fontos következtetést vonhatunk sokat vitatott középkori művelődési hatásaink történetére. Olykor nehéz azonban megállapítani francia vagy olasz szóval állunk-e szemben: pl. guerra, herbagium, melyeket Gáldi egyszerűen olasznak vesz. Itt v. sz. a más szavak szomszédsága vagy az előfordulás dönt. Hiányoljuk Kézai olasz szavait (pl. scartabellum).

Laczkó Géza: Körösi Csoma Sándor. Szeged, 1942. 72 l.

Mészöly Dezső: Villon Magyarországon. Rózsavölgyi (1942). 96 l.

A tanulmányt a háború utáni Villon-láz indokolja, mert azelőtt csak egyes amatőrök és néhány filológus érdeklődött a nagy francia költő iránt. M. D. számba veszi és behatóan elemzi a fordítók munkáját, leleplezi hűtlenségüket és maga is ad néhány sikerült fordítási próbát. A Faludy György könyve nyomán keletkezett divatos Villon-kép „egészen hamis, rosszabb a semminél“ a szerző szerint.

Rubinyi Mózes: A nyolcvanéves Radó Antal. Hungária (1942). 31 l.

Tolnai Gábor: Gr. Lázár János a Voltaire-fordító. Kny. Erdély Múzeum, 1942.

Az Essai sur les mœurs latinnyelvű fordítását ismerteti a szerző, melyet L. J. 1761-ben készített. Régi hagyományt folytat az erdélyi főúr, mely Montesquieu Esprit des Lois-jának rejtélyes és maig ismeretlen pozsonyi latin fordításával kezdődik. Erdemes volna egyszer ennek a magyar földi francia-latin fordítási irodalomnak a teljes könyvészetét összeállítani. A francia irodalom külföldi kisugárzásának mindenesetre egyedülálló példája volna a maga teljességében.

A kiadásért felelős: Huszti József.

42.923. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. (F.: Thiering Richárd.)

„RATIO“ ÉS „MOS“.

A római jog 'megújulásának' nyomai a szentistváni Intelmekben.

Több mint két évtizede a *De civitate Dei*-nek és középkori hatásának tanulmányozása elvezetett a karolingkor ú. n. 'királytükör-irodalmának' és a keresztényközépkori királyeszménynek témaköréhez: ezen a fonálon jutottam el utóbb a hazai latin irodalom első művéhez, Szent István király Intelmeihez is, melyekről 1926-ban és a következő években néhány részlettanulmányt bocsátottam közre. A *De morum institutione*-ről e vizsgálatok során kiderült, hogy a koraközépkori, frank királytükör-irodalomnak egyik kései, ha ugyan nem éppen utolsó terméke. Gyökerei szinte minden ponton Augustinusig vezettek el; 'példái' vagy 'mintái' — ha nem is a szó szorosabb értelmében, 'forrásai' — a VII—IX. századokban voltak megtalálhatók. Ebből a szempontból külön-külön vizsgáltam meg az Intelmek ú. n. 'pax'-fejezetét (V.), majd a VI és VIII. fejezeteket (*unius moris*' és *quis Grecus*'-probléma), összefüggésüket és vélt ellentéteiket. Tizennégy év előtt aztán kísérletet tettem rá, hogy ezeket a részletvizsgálódásokat egy nagyobb tanulmányban egyesítsem. A tanulmány — nem az én hibámból — akkor befejezetlen maradt. Amit az Intelmek szerzőjéről addig összegyűjtenem sikerült, külön dolgozatban adtam ki. Ezeknek a tanulmányoknak mellékhajtatásai is voltak: így született meg a Szentpétery-féle Scriptorcs-műben megjelent kritikai szövegkiadása a műnek, a tudományos eredményeket röviden összegező latin Bevezetéssel, valamint több, idegen nyelven is közreadott vulgarizáló cikk.¹

¹ E cikkeim a következők: »Szent István és a 'Róma-eszme'.« Bpesti Szemle, 1927. — »'Nemzet' és 'nemzetköziség' Szent István Intelmeiben.« Irod. tört. Közl. XXXVII. (1926.). — »Szent István király, a 'békefejedelemség'.« Magyar Nyelv, 1927. — »Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről?« Magyar Nyelv, 1931. — »Szent István politikai testamentuma.« Minerva, 1931. — »Szent István 'Intelmei'-nek forrásai.« Szent István Emlékkönyv, szerk. Serédi Jusztnián, Bpest. 1938. II. köt. 235. kk. II. — »The Political Testament of St. Stephen etc.« The Hungarian Quarterly, 1938. III. — »S. Stefano d'Ungheria e l'idea di Roma«, Nuova Antologia, Roma, 1. Agosto 1938. — »Libellus de Institutione Morum«, praef. est, textum recensuit, annotationibus instruxit J. Balogh, Scriptorum Rer. Hung. ed. E. Szentpétery. Vol. II. pp. 611—627. — Az V. fej. szövegét és fordítását l. jelen tanulmány 306. l.-ján, a VI. fej.-et a 322. l.-on, a VIII. fej.-et a 301. l.-on.

Mindez azonban csupán a *De Morum Institutione* *filológiájának* volt szerény alapvetése, a problémák kijelölése. Hátra lett volna az első magyar király „politikai testamentumának” történeti és politikai értelmezése, — a voltaképeni cél, mely felé ugyancsak történt egy lépés. Már 1927-ben megkíséreltem, hogy az Intelmek szövegéből kielemezzem azokat a részleteket, amelyek benne korjellemzőek, vagyis azt a látszatot támogatják, hogy a III. Ottó uralkodása idején különös erővel kibontakozó ú. n. Róma-eszme hatása alatt íródtak. Ezeken a nyomokon továbbhaladva 1931-ben bemutattam egy tanulmányomat, amely a III. Ottó-féle „birodalmi renovációs” kísérletet a „magyar államalapítás világpolitikai háttere” gyanánt volt hivatva ábrázolni.² Ezzel a kísérletemmel, melyben két német tudós, Schrammnak és Brackmannak időközben megjelent jelentős részletkutatásait és adatait is felhasználhattam már, hosszú időre elváltam az Intelmektől; az utolsó évtizedben felszaporodott anyagom közzétételére nem gondoltam.

Am ezeknek a régi cikkeknek és kísérleteknek — melyeknek eredményeit elfogadták — egy része, ha ugyan nem mindnyája, egy év óta kritikai vizsgálatban részesül. Guoth Kálmán, majd Deér József elemezték részletesebben a „Századok” lapjain megállapításaimat. Míg Deér Józsefnek a „renovációt” külön tárgyaló tanulmányával és a kapcsolatos vitával máskor óhajtanék foglalkozni, szükségesnek tartom, hogy néhány tárgyi és néhány elvi megjegyzést fűzzek Guoth és Deér ama közleményeihez, melyek a *De Morum Institutione* VI. és VIII. fejezeteivel foglalkoznak.

Guoth Kálmán „Egy forrás két történetszemlélet tükrében” című tanulmányában³ két feladatot skatulyáz egymásba. Elsőben Békefi Remignek 1900-ban kiadott dolgozatát és a magam kísérleteit *együttes* módszertani és történetszemléleti bírálatnak veti alá. Majd a részleteket tekintve kíván egyes tételeimmel perbeszállni, holott alapnézeteimet teljesen a magáéivá tette. Ha, ezt az ellentmondást nem tekintve, megkíséreljük, hogy Guothnak tárgyi természetű közléseit összefoglaljuk, ezeket kell feljegyeznünk:

Guoth — látszólag velem szemben, voltaképen éppen a magam eredményeinek alapján — a koraközépkori királytükörirodalomban megrögzített *uralkodói eszményt* „megmerevedett képlet”-nek tekinti, melynek kapcsán az Intelmeknek eredetei szerinte nem állapíthatók meg, mert e képlet „egyénhez, helyhez, személyhez már nem kötött”. „Összehasonlító módszeremről” azt vallja, hogy „tág és határolatlan”, „végső következtetésem” — melyet egyébiránt egy régi és korántsem „végső”

² „A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere”, *Századok*, 1932. IV—VI. füz.

³ *Századok* 1942. 43—64. l.

dolgozatomból idéz, minél sokkal újabbakat találhatott volna — „lehangolónak, de egyszersmind tévesnek“ mondja.

„Ebből az óriási negatívumból — írja némileg szokatlan hevülettel —, hogy az Intelmek egyes részei nem a frank capitulációból [ezeket Békefi vizsgálta és nem én], a nyugati királytükörökből vagy Sallustius munkáiból vannak *összeróva* (!), *óriási* pozitívum következnek: az, hogy a magyar Institutio Morum — *bármilyen mélyen gyökerezik is* a középkor eszmei gondolatvilágában — nem kompiláció, hanem önálló alkotás.“ „Kutatóink azonban ezt (az óriási pozitívumot) nem vették észre, mert a priori nyugatról való átvételnek tartották úgyszólván az egész munkát.“⁴

Különös figyelmet szentel annak a tanulmányomnak, melyben az Intelmek VI. és VIII. fejezeteinek tartalmi elemzését adom (1927) és a gondolatok eredeteit és értelmét vizsgálom. Ő mondja, nem én, hogy „a két fejezet között már nem is ellentét, hanem egyenesen szakadék van, tartalmi, eszmei szempontból“. Bár Guoth szerint erre én „nagyon helyesen mutattam rá“, a *szakadék* szó mégsem tőlem származik, ezért tehát engem sem megdicsérni, sem megróni nem lehet. Nem fogadja el Guoth, amit Sallustiusról mint szerzőnk történeti ismereteinek forrásáról kimutatni próbáltam. A VI. fejezetről azt írtam, hogy az „*unius linguae uniusque moris...*“ tételével egy „nemzetközi“ elvet rögzít meg; a VIII. fejezet ellenben a „*Quis Grecus regeter Latinos Grecis moribus...*“ maximájával a nemzeti öncélúság statualásának látszott. „Az éles ellentét észlelése, a probléma felállítása — dicsér meg engem ismét bírálóm — rendkívül finom megfigyelésre vall.“ „A megoldás, úgymond, mégis hibás, mert az eszmék magasságában járó szellemtörténeti módszer“ [ezt, úgy látszik, én képviselem] „nem tudott leereszkedni a szöveg valóságáig.“⁵ Guoth tehát leereszkedik oda és búvárharangjából megállapítja hogy „*quis Grecus*“ kérdés nincs is, mert ez a rész „koreszmeileg“ nem illik ide, — tehát szövegünk megbízhatatlan! A nagyobbik Szent István-legenda 15. fejezetét Intelmeink ú. n. capituláció-jával veti össze, s ennek az összehasonlításnak alapján arra az eredményre jut, hogy ez a fejezet — interpolált, amit egyébiránt az *első* magyar királyra érthetetlen „*antecessores reges*“ kifejezés is, szerinte, igazolni látszik. Az első magyar királynak logikusan nem is képzelhetők *elődei*! A „*quis Grecus...*“-t tehát kitessékeli Guoth Szent István királyunk politikai testamentumából, észre sem véve, hogy ezzel az Intelmek hitelét egészében rendíti meg, hitelességük kérdését tehát egészében veti fel.

Guoth kritikájára, melyből semmit sem tudtam elfogadni, de amelyet az első magyar irat hitelességének szempontjából elég károsnak tartottam, nyomban válaszolni kívántam; az utóbbi másfél évtized alatt kezem között felgyűlt újabb anyag

⁴ U. o. 58. l.

⁵ U. o. 60. l.

alapján óhajtottam megvédeni az Intelmek szövegi épségét és némikép új megvilágítását adni a VI. és VIII. fejezeteknek. E dolgozatom már 1942 nyarán jóformán készen állott. Könynyebbségemre Deér József megelőzött: „A szentistváni Intelmek kérdéséhez” című tanulmányával⁶ egyes pontokban egyetértek, egyes pontokon módomban van felfogását alátámasztani. A két inkriminált Intellem-fejezetet pedig, úgy látom, most már ideje egészen új szemszögből, ezúttal először *jogtörténeti* vizsgálat alá vetni. Ez megtörténvén, ki fog tűnni, miért válik el felfogásom számos alapvető kérdésben a Deérétől.

Deér annyiban könnyítette meg feladatomat, hogy Guothnak kissé kuszán előadott ú. n. történet szemléleti kifogásait elhárította, ami alapjában véve nem volt nehéz feladat; erről tehát az alábbiakban nem is lesz többet szó. Tovább visz bennünket azonban Deérnek az a megállapítása, hogy a „tartalmi, eszmei eredetiség kérdésében nem lát különbséget Guoth és Balogh felfogása között”. Megismétli, hogy az Intelmek nem kompiláció (amit egyébként én sehol sem állítottam) és vizsgálódásaimnak „jelentőségét kizárólag a műfaj meghatározásában látja”, viszont „ezen túlmenő megállapításaimat (Sallustius hatása, Róma-eszme) illetően teljes mértékben osztja Guoth aggályait”. „A műfaj meghatározásán túlmenő” e megállapításaimat Deér az Intelmek *szerzőségének* kérdésében összegezi; dolgozata további részében tehát egyfelől megrajzolhatni véli Szent István magas: irodalmi, szinte tudományos „műveltségének” képét, másfelől kielemezi az Intelmekből azokat a közléseket, melyeket a királyi író részéről személyes természetűeknek ítél. Ezen a fonálon jut el ahhoz az eredményéhez, hogy a *De morum Institutione* az első magyar király saját műve: „A szó magasabb értelmében tehát ő a szerző.” Deér ezirányú feltevéseiről alább ki kell derülni, hogy amennyiben helyesek, a magam régi eredményeivel azonosak. amennyiben ellenben elválnak tőlük, amit nem egészen könnyű megállapítani, annyiban nem tartom elfogadhatóknak.

Hasznosak és felvilágosítók ellenben Deérnek azok a vizsgálatai, melyekkel a VIII. fejezetet az interpolációnak Guoth-féle vádjával szemben megvédi: „a filológiai elemzés — írja — *nem támogatja* Guoth eszmetörténeti kiindulópontját s *egyetlen olyan szempontot* sem vetett fel, mely a *quis Grecus* kezdetű mondat hitelességével szemben kételyeket ébreszthetne”.⁷

Ezen a ponton Deér megkísérli, s azt hiszem sikerrel, hogy a VI. és VIII. fejezetek közt vélt ellentétet áthidalja. Nagyjában elfogadható, bár egyfelől ismeretes volt, másfelől kiegészítésre szorul, amit „az idegenek tartására” vonatkozóan mond; lényegileg helyes nyomon van Deér a Guoth-féle „antecessores reges”-feltevés és káros követkevéseinek megítéléseiben bár

⁶ Századok, 1942. 435—452. l.

⁷ U. o. 446. l.

ennek igazolásával adós marad; igaza van végül, mikor a „quis Grecus“-nak gyökereit jogtörténeti vonalon keresi: hogy e mondat „nemzeti“ irányú értelmezésétől ennek ellenére sem kell teljesen eltérni, annak kimutatására éppen ez a tanulmány vállalkozik.

Ugyanígy alábbiakból kell majd kiderülnie, hogy Deér felfogása a szerintem leglényegesebb ponton téves. Deér ugyanis azzal egyetemben, hogy a „quis Grecus“-nak a középkori népi jogszokásban való eredeteit jelöli meg, szükségesnek látja, hogy saját, közleményeim hatása alatt kialakult régebbi felfogásával szemben a „Róma-eszmét“ kiiktassa az Intelmek szellemi környezetrajzából; ennek ellenkezőjét kell majd e tanulmány végén és eredményeképpen ajánlanunk.*

* E tanulmány már szedésre készen állt, mikor a Századok 1943. évi 1—3. számában, 1—41. old. Guoth Kálmánnak egy újabb dolgozata jelent meg „Megoldandó kérdések az Intelmekben“ címen. E dolgozattal, melyben Guoth részben Deérnek felel, részben első dolgozatának tételait kiszélesíti s újakat ismeret, tanulmányunk szövegében már nem foglalkozhattunk. Szükségesnek látszott mégis, hogy egy-egy ponton, pótló jegyzetekben — melyeket dült szedéssel különböztettünk meg a kész szövegtől — Guoth egy-egy állítására vagy érvére kiérjesszünk.

Guoth abból a már jól ismeretes megállapításból indul ki, hogy „az Intelmek könyve nem kompiláció, hanem önálló — hozzátehetjük: magyar alkotás“. (2. old.) „Méltatlan lenne nagy királyunk hata'mas egyéniségéhez, ha benne silány(?) kompilátort látnánk, aki cél és értelem nélkül(?) válogat a kezeügyébe kerülő idegen írók munkáiból, idegen királyok törvényeiből“. Ezt a feltevést „a legerélyesebben visszautasítja“. (10. old.) „Hogyan lehetne feltenni ilyen királyról, hogy... a szomszédokhoz szaladjon(?) tanácsokért, elvekért.“ A IV—VI. és VIII. fejezeteket tekintve G. „sajátlagosan magyar, tehát „szentistváni“ részeknek (u. o.). Az I. fej. ú. n. „credo“-részletére vonatkozóan G. feléleszti Engelnek régi kritikáját: olyan teológiai viták, melyek a Szentháromság dogmatikai épségét érintették, magyar területen csak a XII. század végén keletkeztek, tehát G. szerint is alaposnak látszik a gyanú — ezt a gyanút igen óvatosan fogalmazza meg —, hogy az Intelmek később keletkeztek, mint eddig feltették. Egyház és állam viszonyának az Int.-ben olvasható ábrázolását is olyan részletnek érzi G., mely a mű későbbi keletkezését valószínűsíti. „Vajjon a király joghatósága alá tartozott az egyház is Szt. István idejében mint Váczy, s általában a mai tudományos álláspont véli? Vagy pedig az Int.-ek tükrözik az akkori állapotokat, tehát az egyház már ekkor kivált a király hatalmi köréből?“ (21.) Az egyes társadalmi rétegek „princeps, miles“ megjelölése is bizalmatlanná teszi G.-ot könyvünkkel szemben. Nem világos, hogy a „time esse iudex“ in'elemben G. minő problémát lát. (22—25. old.) E kisebb kérdésektől hamarosan az „unius moris“ interpretációja felé fordul. Ezen a ponton nem sok újat hallunk tőle, ha ugyan újnak nem tekintjük azt, hogy a „hospes“-t — elszakítva a „peregrinus“-tól, az „advena“-tól, a „vir adventitius“-tól — „telepes“-nek fordítja, majd saját értelmezésétől megzavartatva, megállapítja, hogy „a XII. század közepe előtt nem jöttek hazánkba nagyobb számban idegen telepesek“ s így „az át-hidalhatatlannak látszó ellentétek csak akkor szűnnek meg, ha a XII—

I.

„Egy névtelen pap áll előttünk az Intelmek szerzője gyanánt, aki némi antik irodalmi műveltsége és természetesen bibliaismerete mellett főként a VIII—IX. század karoling publicisztikájában járatos; egy pap, aki — minden valószínűség szerint — Bajorországból vagy a Rajna mellékéről jött Magyarországra, de szinte biztos, hogy nem Olaszországból. Az Intelmek szerzője *több mint stilisztá*: politikai pillantása van, élesen lát és biztosan diszponál. Tudós, gondolkodó és író; e mellett bölcs ember, aki a nyugati hagyományok, királyi urának politikai tervei és a magyar viszonyok közt *pompás kiegyenlítést* teremt, amikor 1013—1015 körül az Intelmekkel a magyar közéletet *megajándékozza*“

„Ez a könyv annyiban az államfőé, akinek nevét viseli, amennyiben az államfő a magáévá tette. Nem szándéktalan s nem is lehet pusztá forma, hogy szerzőnk ebben az *admonitio*-ban a magyar királyt első személyben beszélgeti, és helyelközzel mintha *lírai mozzanatok*at is elegyítene a maximák közé. A nyugati uralkodói eszmény *Szent István elhatározásának erején politikai cselekedetté vált*. Szent István ebben a fogalmazásban fogadta el és tette nemzete kincsévé azt a nyugati példát, mely őt és benne nemzetét meghódította. Az Intelmekben tehát olyan irattal van dolgunk, melynek a mintái, eredetei, szerzője idegenek ugyan, azonban a magyar király nagy kezdeményezése nyomán, az ő erkölcsi és *szellemi hozzájárulásával*, az ő *rendeletére* jött létre. Irodalomtörténetünk tehát úgy fogja mindenkor ismerni, mint névtelen nyugati szerzőnek királytükkrét; nemzeti történetünk ellenben *méltán tekintheti* Szent István királyunk *politikai testamentumának*. Eredeteiben nem volt az, hatásában azzá vált.“

Ezekből a sorokból, melyeket 1931-ben írtam az Intelmek szerzőjéről,⁸ úgy gondolom, tűrhető világossággal kitűnik, hogy az első magyar könyvet két személy együttes munkájának tartom. A nyugatról jött Névtelen adja a műveltségi alapot, az

XIII. század fordulójának viszonyai között szemléljük e fejezetet“. (31. old.) *A „soknyelvű, sokerkölcsű és sokszokású ország“ — ahogy Guoth fordítja e részletet — szerinte be nem illeszthető Szent István korába; megvalljuk, hogy szerteágazó és homályos okfejtését jól-rosszul követve, a XII. században sem látjuk valószínűsítve a „sok erkölcs“ és a „sok szokás“ iránt való lelkesedést.* (32. old.) *A továbbiakban kiköt az „antecessores reges“-nél s nem hajlandó Deérnek elhinni, hogy itt „elvszerű megállapításról van szó, váltig ragaszkodik hozzá, hogy csak a „vérségi elődök követése“* (39. old.) *lebeghetett szerző előtt s ennek alapján ahhoz is, hogy „az Intelmekben megrajzolt kétségtelenül történeti kép(?) a tudomány mai állása szerint bajosan illeszthető bele Szent István korába“.* (40. old.) *Guoth e második cikkének állításaira és aggályaira az itt következő tanulmány megfelel.*

⁸ „Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről?“ M. Ny. 1931. Kül. ny. 7. l.

eszmei felépítést és az irodalmi formát; a magyar király, aki-
nek udvarába mind e nyugati *documenta*-t az advena elhozta,⁹
adja az Institutio inspirációját és személyes jellemét, jelöli ki
politikai célzatát és magyar rendeltetését.

Valóban meglepő ezek után, ha Guoth szükségét látja, hogy
— nyilván velem szemben — megvédje azt az *óriási pozitívu-
mot*, melyre rájönni vélt, hogy t. i. „a magyar Institutio mo-
rum... nem kompiláció, hanem önálló alkotás“. Még meg-
lepőbb, hogy Guoth is, Deér is a magam vizsgálatait és közlé-
seit a Békefiével egy nevezőre hozzák, s olybá tüntetik fel,
mintha valaminő *„párhuzamokat“* kerestem volna én is az Intel-
mek és vélt *„forrásaik“* között. „A hangsúly a párhuzamok fel-
használásának módján van — írja Deér. Egyetértek Guothtal
abban, hogy a *gondolati megfelelés* tényéből *irodalmi hatásra*
s így *átvételtre* semmiképen sem következtethetünk. Az Intelmek
könyve *nem kompiláció* s a *„forrásként emlegetett munkák*
egyikéhez sem áll közelebb, mint egy azonos alaphangú, célú és
műfajú munka áll a másikához ugyanazon korban. [Guothnak]
Békefi és Balogh *„párhuzamaira“* tett *kritikai megjegyzései* után
az Intelmek Irodalmi önállósága aligha vitatható többé.“¹⁰

Mivel az elmúlt negyven évben — Békefi óta¹¹ — egy-
magam foglalkoztam csak részletesebben az Intelmekkel, azt
kell mondanom: az *„irodalmi önállóságot“* — ha ilyesmiről ebben
a modern fogalmazásban a XI. század elején egyáltalán beszélni
lehet — sohasem vitattam, mint a fenti idézetek is bizonyítják.¹²
De egyébről van itt szó: mért gondolja Guoth is, Deér is, sőt,
mint egy idézetből látom, Váczy is, hogy az Intelmeket a *kom-
piláció* (sőt a *„tákolmány“*) vádjával szemben meg kell védeni,
mely pedig nem az *én* szövegemből, hanem a *maguk* benyomá-
sából ered?

Ha korábbi dolgozataimban — s az itt következőkben is —
arra törekedtem, hogy az Intelmek eszméivel rokon gondolat-
meneteket kifürkésszek, korántsem az a remény vagy szándék
vezetett, hogy „a magyar állam születési okmányának“ kompi-
lált voltát bizonyítsam. Ellenkezőleg: hangoztattam, hogy azt,

⁹ A *„documenta“* részben jogi értelmű kifejezés. A klassz. nyelv-
ben egyfelől álta'ában *„tanulság“-ot*, másfelől, jogi érte'emben, *„bizonyí-
ték“-ot* je'öl. Ugy látszik azonban, hogy a középkor derekán ez a két
jelentés áthaj'lik egymásba. A Prologusban d. *„jogi tartal'mú tanítás“-t*,
„jogszabá'y“-t jelent, mint a szinonimákkal való koordinációból kivilág-
lik. A VI. fejezetben szereplő d. *„tud'niva'ó, tapasztalat, ismeret“*, de
talán *„jogi tudás“* értelemben is használja a szerző. Bonyolult értelmét
mondatbeli környezete határozza meg.

¹⁰ 437. l.

¹¹ Békefi Remig *„Szent István király Intelmei“* címen a Századok
1901. évi folyamában megjelent (922—990. l.) terjedelmesebb tanul-
mánya egy ponton sem nyújtott o'yan eredményeket, amelyeket a
további kutatás kiindulásul elfogadhatott volna.

¹² L. itt 278. l.

ami az Intelmekben eredeti, csak egy úton találhatjuk meg, ha t. i. sikerül belőlük kielemezni azt, ami bennük *európai közkincs*. Ám ez az európai közkincs éppen természeténél fogva *„kompilált”* volt — a XI. században fokozottabb mértékben, mint bármikor.

A *„kompiláció”* fogalma, azt hiszem, modern; abban a hibázató értelemben, amelyben napjainkban használják és használja Deér, mindenesetre újkori. A hanyatló ókorban és főként a középkorban minden *„tudományos”* mű bizonyos fokig, ha ugyan nem kizárólag: *kompiláció*, vagyis ismeretes tudós anyagnak összehordása és alkalmazása. A glosszátorok szövegmagyarázatai a *„kézikönyvek”*, *„Epitome”*-k, *„Summa”*-k nem is céloztak egyebet, mint hogy az oly nehezen hozzáférhető, könyvtárak mélyén elrejtett tudáskincset valamiképen napvilágra hozzák és divulgálják. Így érthető olyan zavaros szöveg- és adathalmaznak, aminő pl. Sevillai Isidor *„Etymologiai”* voltak, európai sikere; e könyvről, mely Névtelenünk tudásának is egyik fontos forrása volt, e tanulmány során többször szó lesz. *Epitome*-k népszerűsítették az összes, főként a történeti és jogi alapismereteket, rendszerint abban a legegyszerűbb fogalmazásban, amelyben az ókor alkonyán iskolakönyvek esetlenül, szinte dadogó fogyatékossgal megrögzítették és a kolostorokba átmentették. A korai középkor, mely szellemileg ilyen rendszerint antik *„tételek”* és *„definíciók”* szűkös iskolájában formálódott, nem ismerhette az irodalmi *„eredetiséget”* s nem is törekedhetett feléje; ezt az Intelmek kapcsán már egyszer elmondottuk.¹³ Ellenkezőleg: hitele éppen annak volt, ami az írásos hagyomány tekintélyére támaszkodhatott; egy-egy *„szónak”*, vélt származásának, egy-egy megformulált frázisnak, ilyen frázis vagy tézis néha csak sejtett, néha éppenséggel félreértett jelentésének a középkorban olyan súlya volt, aminőt a modern ember szinte megérteni is alig tud, — feledve persze, hogy napjaink *„propagandája”* — más téren és formában — lényegileg azonos hatásokat érhet el. Vagyis tudomány és műveltség ebben a korban hangyaszorgalmú *gyűjtést*, szinte megközelíthetetlen forrásokból kisajtoló adatoknak, közhelyeknek, meghatározásoknak valaminő összeszerkesztését és kisajátítását jelentik. Nem az *Institutio Morum* *kompiláció* tehát, hanem, ismételjük, *„kompilált”* a X—XI. századoknak egész intellektuális világa, *„kompilált a szellem, melynek gyermeke e könyv”*.

Ha tehát azt vizsgáljuk — s ezt kellett vizsgálnunk —, hogy az első magyar írásmű milyen szellem szülötte, nem volt más hátra, mint hogy ennek a szükségszerűen *„kompilált”* eszmevilágnak alkatelemeit nyomozzuk. Minthogy pedig Szt. István könyve mindössze néhány lapnyi, rendkívül szűkszavú szöveg, s a korabeli európai források is gyérek, a nyomozásra szinte alig volt anyag. Ebből eredt eddig és ered a továbbiakban is

¹³ L. a M. Ny.-ben megjelent id. cikkemet.

a kutatásnak körülményessége, s az is, hogy nem egyszer meszterkéltnék látszó úton igen távoli tájakra vetődtünk. De hogy szerzőnk „műveltségi képét“ vagy ennek híján azt, ami egy-egy gondolata mögött hagyományként meghúzódik, rekonstruálhasuk, minden megragadható nyomot fel kellett használnunk.

Ez bizonyos határig sikerült is. Hogy szerzőnk „főként a karoling-kor publicisztikájában volt járatos“, azt a „rex pius, iustus, pacificus“ antik és patrisztikus gyökerű királyeszményének ismeretéből, átvételéből és alkalmazásából láthattuk; e publicisztika mélyebb ismerete nélkül Névtelenünk nem alkothatta volna meg a maga uralkodói tükrét. Sőt azt kell mondanunk: minél önállóbb és az irodalomtól függetlenebb képét rajzolta az eszményi fejedelemnek, annál *jobban* kellett ezt a publicisztikát ismernie.

Azt is csak bizonyos határig fogadom el, hogy a királytípus „képlet“ volt, kétségbevonom ellenben, hogy a képlet valaha is teljesen „megmerevedett“. ¹⁴ Ezek egyébiránt olyan szavak, melyek bővebb kifejtést kívánnak, különben felszínes és helytelen benyomásokat keltenek. Maga Guoth is ugyanott „keret“-ről beszél, melybe az írók a maguk „mondanivalóját“ beléillesztették. Ez már elfogadhatóbban hangzik, bár még mindig félrevezető. A helyes erre nézve, felfogásom szerint, az, hogy a fejedelmi eszmény csak *formális* tekintetben volt időnként klisé, de klisévé éppen azért lehetett, mert *tartalmilag* minden egyes eleme és minden korban *élt*. Guoth példái az István-legendákból és okmánytárakból sajátmaga ellen bizonyítanak: az István-legendák királyjelzői nyilvánvalóan az Intelmekből származnak, tehát nem a schémát igazolják; „oklevélszerkesztő kancellárok és nótáriusok“ szövegei pedig — önként értetődően — egyenként veendőek szemügyre. Ami az egyik mondatban floskulusnak tűnik, a másik szövegben még értelmes és célzatos jelző lehet. Az egész „merev képlet“-felfogás inkább kényelmes, mint felvilágosító. Hogy pl. a „rex iustus“-képlet mélyén mennyi életteli eszme és korszerű vonatkozás rejtezik, e tanulmány egyik részlete hivatott kimutatni.

A Szentírásban és a korabeli teológiai irodalomban való jártasság természetes is, szövegünk is mutatja. Az antik világra való célzásban pedig, és néhány stilárisan feltűnő kifejezésben a VI. fejezetben Sallustius-reminiscenciát véltünk találni, azt hiszem megokoltan, bírálóim szerint nem. Deér azt írja, hogy „a VI. fejezet Róma-passzusának Sallustiusra való visszavezetése erőltetett“, Guoth pedig úgy látja, hogy „a két helyben — t. i. Sallustiusnál és Szt. Istvánnál — csak a római nép eredetének ténye közös“ ez pedig általánosan ismeretes lehetett tankönyvként használt munkákból is“. ¹⁵

¹⁴ Guoth cikke, 55. l.

¹⁵ U. o. 56. l.

A VI. fejezetnek ama részletéről van szó, melyben a Névtelen a római királyok példáját idézi, akik azzal magasztaltattak föl és váltak dicsőökké, hogy sok nemes és bölcs ember a világ különböző részeiből odaözönlött: az „Aeneasok” szabadtették fel Rómát... Aki föltett cél és mellékes szándék nélkül olvassa az Intelmek e részletét, mely mindig újabb meglepetést okoz saját szerű fogalmazásával s annak ábrázolásával, hogy „különböző nyelvek” és „különböző mos”-ok illeszkednek össze, s alkotják a későbbi birodalom erős alapját,¹⁶ és ezzel a gondolatmenettel összehasonlítja a Catil 6. fejezetét, aligha fog más eredményre jutni, mint magam jutottam.¹⁷ Vonatkozik ez talán az „apáid, testvéreid” adhortatióra, de mindenesetre a „regnum imbecillum” kifejezésre, melynek ritkaságára nézve a középkori latin nyelv ismerői egyet fognak velem érteni. Sallustius ismerete ebben a korban nem feltűnő, hanem szinte természetes: e századoknak ő egyik legolvasottabb és legtöbbet idézett auktora, amint ezt Manitiushnak gondos, adatokkal felszerelt tanulmányai kimutatták.¹⁸ De meríthette a Névtelen a maga történeti ismereteit bárhonnán. Úgy vélem, közhely volt — és nyilván Sallustius e mondata alapján —, hogy Róma a népek egész sokaságának köszöni megalapítását és a sokféle külső tehetség beáramlásának nagyságát. E cikk további folyamán¹⁹ két késői történeti excerptor — Aurelius Victor és Jordanes — szövegeit fogjuk idézni: egyik is, másik is ott lehetett szerzőnk szeme előtt vagy még inkább emlékezetében. Nem azon van a súly: honnan veszi a Névtelen a maga történeti ismereteit, hanem azon, hogy *Róma nagy és közismertnek vélt* példájához fordul, amikor egyik fontos tételét enuncziálja. Deér — úgy képzeljük — nem is azért emel vétőt a Névtelennek Sallustius ismerete ellen, mintha ennek az egymagában csupán filológiai érdekességű részletkérdésnek ő mélyebb jelentőséget adna. Ami Deért egyéb konstrukcióiban zavarja, az a VI. fejezet említett összefüggése a *Laus Romae*-közhelykörrel, ez az összefüggés pedig annál inkább áll fenn, minél több helyről tanulhatta szerzőnk: a’ább épp ezért még vissza kell reá térnünk.²⁰

„Egyezés sem a gondolatban (?), sem a szövegben nincs, legfeljebb az *előadás módjában*”, írja ennek kapcsán Guoth. Nem világos, mit ért az „előadás módján”? Nem egyezést kerestünk, ismételjük, hanem a gondolat rokonságát; erről már szoltunk. Ami ellenben a „reminiscenciát” illeti — talán erre céloz Guoth —, ennek éppúgy, mint a „*kompilációnak*”, különleges szerepe van a középkori irodalomban. Nem teljesen helyt-

¹⁶ L. itt 309. kk. II.

¹⁷ L. a Bp. Szemlében megjelent „Szt. István és a Róma-eszme” c. cikkemet.

¹⁸ Rhein. Museum 47 (1892), Ergänzungsheft 24.

¹⁹ L. itt 323. l.

²⁰ L. itt 318. l.

álló az — említsük meg mellékesen —, amit Guoth a középkor idézési módjáról ír:²¹ az átvétel gyakran kötöttebb, gyakran elmosódó, de világi auktorok lelőhellyel való idézgetése éppen-séggel nem általános szokás, sőt ritkaságszámba megy a középkorban. Guoth példái: Szentíráshelyek, ezeket a Biblia igéi iránt való tiszteletből és a nagyobb tekintély okáért Salamon, Dávid, Szent Pál nevéhez köti szerzőnk. Minden kort a maga mértékével kell mérni: a XI. század pedig — mint a korai középkor általában — éppúgy írói, mint pl. képzőművészi kifejezőképesség tekintetében meghatóan primitív. Ha ebben a korban „az előadás módja“-nak vizsgálatával analógiákat találunk, az néha több a várhatónál s mindenesetre elég rá, hogy felfigyeljünk. Nem szabad elfelednünk, hogy ez a kor igen bizonytalanul tartotta meg kezében a tollat: egy-egy stílus-virág, egy-egy elegánsnak vélt fordulat, egy-egy újszerű, mert „klasszikus“ szó néha az írónak elégtétele lett, mert a nagy szó-, s még nagyobb fogalomszegénységet enyhítette. Ez a kor nemcsak római romok köveiből, oszlopok töredékeiből, egymáshoz nem illő antik ornamensekből tákol össze templomokat és lakóházakat, azt vélvén, hogy remekműveket alkotott (s néha valóban a nyers ízlés saját-szerű varázsú remekművei is voltak); ez a kor egy nagy nyelv-nek és stílusnak törmelékeit is összehordja, hogy új életet csi-holjon a megdermedt középlatin idiómából s benne a maga élet-viszonyainak megfelelő új értelmet plántáljon el. Több ez Szt. István kortársai számára stilizálásnál: a latinság, a „Romanitas“ megújítása, nagy erkölcsi, eszmei és politikai feladat, örök pro-gramm is.²² A magyar szent korona pápája, Gerbert, pl. az „édes beszédet“ az elvadult lelkek megbékítésére *hasznosan* kívánja alkalmazni, s azt vallja, hogy „a *tisztas élet* gondjával *mindig* összekapcsolta a *helyes beszéd igyekezetét*, akik a köz-életben foglalatostkodunk, nekünk mind a kettőre szükségünk van“.²³

Olyan században, melyben a pápának s egyben a kor egyik tudományos tüneményének — aminő Gerbert volt — így kell küzdenie a „*recte loquendi*“ ismeretéért, ahol — mint tőle meg-tanulhatjuk — „az erkölcsi *elv* az épp beszéd *elvével* *filozófiai* egységbe forr össze, igen óvatosaknak kell lennünk, amikor az

²¹ Guoth cikke, 53. l.

²² A „romanitas“-ról, mint a népi ellentéteket áthidaló birodalmi és birodalom feletti politikai és szellemi eszméről v. ö. Ch. N. Cochrane jeles könyvét: „Christianity and Classical Culture“, Oxf. 1940.

²³ Gerbert levele 985-ben kelt Reimsben. Ezt írja: „Cumque *ratio* morum, dicendique *ratio* a philosophia non separentur, cum studio bene vivendi semper conjuncti studium bene dicendi, quamvis so um bene vivere praestantius sit eo quod est bene dicere, curisque regimi-nis absoluto, alterum satis sit sine altero. At nobis *in re publica occu-patis* utraque necessaria. Nam et apposite dicere ad persuadendum et animos furentium suavi oratione ab impetu retinere, summa utilitas.“ (Havet No. 44, p. 42.)

általános műveltség és irodalmi készség ismérveit megállapítjuk és alkalmazzuk. Erre a sikamlós térre bátorodik Deér, mikor szép módszerességgel bizonyítani igyekszik, hogy az Intelmek — melyek a nyugati műveltség ilyen bonyolult és viszonylag gazdag alapépítményén tornyosulnak — valóban István király tolla alól kerültek ki. Deér azt írja, hogy ezt „a mult század tudománya egész beállítottságánál fogva (?) elképzelhetetlennek tartotta“, holott „a valóság az (!), hogy a ... király a *hiteles források* tanúsága szerint birtokában volt mindazoknak a műveltségi előfeltételeknek, hogy egy ily természetű műnek nem csupán általános kereteit kijelölje, de részleteit is meghatározza“.²⁴ Ha ez a részben igen óvatos és körülményes, részben nagyon is határozott és merész fogalmazás végül Szt. Istvánt mint az Intelmek tényleges és valóságos szerzőjét kívánja megjelölni, ellent kell mondanunk Deérnek, még pedig nem „a mult század tudományának beállítottságánál fogva“, hanem azért, mert az Intelmekben lappangó ismereteket meggyőződésünk szerint a magyar királyi udvarban 1000 körül aligha lehetett elsajátítani, s a királyról még kevésbé tehető fel ez, mint egyházi személyről. Ezeknek az ismereteknek a „légköre“ természetesen hiányzott az új aulában, Európa keletén. Mindazok a *documenta*-k, melyekről e tanulmány folyamán még részletesebben szó lesz, csak Nyugaton virágoztak, s a X. században még ott is csupán egy-egy udvar vagy kolostor védett kertzugásában. A Legendának mindössze két mondata — a „*regalis educatus*“ és a „*scientia grammaticae artis imbutus*“ — ebben a tekintetben nem győz meg bennünket.²⁵ Az *ars grammatica* nem jelentett egyebet, mint az írás-olvasáson túl annyi latin ismeretet, amennyi szövegek, elsősorban természetesen a Szentírás, olvasására képesítette Istvánt; a „királyi nevelés“, ha ugyan nem bio-hagiografiai közhely, a grammatika-tanulásnak párhuzama, megisméltése. Alig hisszük, hogy ez a két stereotip szópár és III. Ottónak az ezredforduló „világsodájának“ esete (mely egyedülálló mivoltában példa nem lehetett) kimerítően és valóban meggyőzték Deért arról, hogy az első magyar uralkodó a maga korának „értelmezése szerint tulajdonképpen *klasszikafilológiai ismeretek* birtokába jutott“. Mit csináljunk akkor a kor nagy uralkodójával, II. Henrikkel, Szent István sógorával, akiről életrajzírója különös magasztalással hirdeti, hogy „erat *litteris usque adeo imbutus* (v. ö. Leg. Mai. c. 2.: *scientia grammaticae artis ad plenum imbutus*) ut *cartas, a quibuslibet sibi directas per semet ipsum legere et intelligere praevaleret*“?²⁶ Nem kell ezt a mondatot, mely (mellesleg) sokkal kevésbé stereotip, mint a Nagy Legenda műveltségjellemzőnek vélt szavai, nagyon préselnünk, hogy igazi értelmüket feltárják.

²⁴ Id. cikk, 438. l.

²⁵ L. itt 330. l.

²⁶ Ebonis Vita Ottonis episc. Bamberg. c. 6.

A XI. században látjuk, egy német császár számára is hihetetlenül nagy dolog volt, hogy a literátus műveltségének „eljut-hatott“ (praevalebat) arra a magas fokára, hogy bármiféle levelet saját szájával-szemével elolvasott és — meg is értette! Már utódjáról, Szent István másik császári kortársáról, Konrádról, életrajzírója, Wipo, minden más irányú dicséret mellett kénytelen — pironkodás nélkül, mint szinte természetes jelenséget — feljegyezni, hogy „*bár írni-olvasni nem tudott* (quamquam litteras ignoraret), mégis szellemi vezetője volt az egész papságnak, — melyet nyilvánosan „*amabiliter et liberaliter*“ bizalmasan pedig „*convenienti disciplina prudenter*“ oktatott ki. A császárt tehát még az Egyházzal való fegyelmi érintkezésében sem gátolta a maga „iliterátus“ volta. Egykorú forrásaink ezek szerint sokkal szerényebbek, mint Deér, aki egyenesen tudományos ismereteket „követel meg“ a kor keresztény királyától, „amelyeket — írja — gyakorlati tevékenységében sem nélkülözhetett. Ez pedig elegendő volt ahhoz, hogy *ne csak utasítást* adjon az Intelmek megírására, hanem annak részleteibe is belé-szóljon stb.“²⁷

„Egy régebbi munkámban (1938) erre vonatkozó véleményemet abban a megállapításban összegeztem — írja tovább —, hogy „az Intelmeknek István király vagy a szerzője, vagy közvetlen sugalmazója volt“ s ma sem látom okát annak, hogy nézetemen változtassak.“²⁸ Ennek az egyébiránt kétágú nézetének megváltoztatására tudtommal senki sem kívánta Deért rábírní. De világosabbak leszünk: ha Deér a „közvetlen sugalmazó, feltevése mellett tart ki, 1931. évi cikkünkre utalunk — ott egyébiránt úgy a Deér által most megállapított „személyes vallomás“ jellege az Intelmeknek, mint a „világi állambölcseség“ más fogalmazásban megtalálható²⁹ — és nem emelünk vétőt; de ha a valóságos szerzőség mellé állna, itt olvasható cikkünknek tartalma alapján el'ent kellene mondanunk.

Az Intelmek szerzője hasonlíthatatlanul tanultabb volt, mint a kor bármelyik uralkodójáról feltételezhető. Irodalomismerő volt: tudott valamit a római történetből, hiszen gondolattöredékeket és a maga szempontjából használható, fontosnak ítélt frázisokat ragadott ki históriai szövegekből: Sallus-

²⁷ Id. cikk 439. l. — *Deér elmélete Szt. István műveltségéről megnyerte Guo'h-ot: azt írja (II. cikk, 14. old.), hogy mindezt „Deér szépen kifejtette“. Ez a „klasszika filológus Szt. István“ Guothnál már olyan teológussá emelkedik, aki „bizonyára jól ismerte — mégpedig közvetlen forrásból — az athanáziuszi tan jelentőségét a keresztény hitrendszerben“. A Credo kérdésével alább foglalkozunk, de már itt rá kell mutatni az ilyen műveltség-elméletek teljesen alaptalan és megtévesztő voltára, melyek alkalmasak rá, hogy az „örökké imádkozó és könnyező Szt. István“ (Guoth II. cikk, 22. old. — Deér, Pog. magyars. 84. old.) mellé most már egy „tudós Szt. István“-t konstruáljanak.*

²⁸ U. o. 437. l.

²⁹ L. itt 278. l.

tiusból, vagy egyik követőjéből. De ugyanígy: egyes szavak, mondattöredékek, kitépett sententiák vezetnek bennünket annak sokkal fontosabb felismeréséhez is, hogy a Névtelen műveltségének volt még egy másik, eddig felfedezetlen jelentős szeglete is. *Az Institutio szerzőjének szerves és rendszeres római jogi képzettsége is volt.* Politikai eszmevilágára, különösen király-eszményére ez a képzettsége nem csekély hatással lehetett.³⁰

³⁰ A római jog története a korai középkorban olyan disciplina, amely — elég meglepően — Savigny alapvető, nagy művének, mely már több mint százéves, megjelenése óta nem mutat fel lényeges fejlődést. A múlt század hatvanas és hetvenes éveiben R. Ihering eszméi, H. Fitting történeti szempontból mélyítették el a Savigny-alkotta képet. Utóbbi „Jurist. Schriften des früheren Mittelalters“ (Halle, 1876) c. művében közölt szövegei máig a legtanulságosabb olvasmány az Intelmek korának jogtörténeti jellemzéséhez. Ugyane korai periódusra nézve Sir Paul Vinogradoff „Roman Law in Medieval Europe“-ja (2. kiad. Oxford, 1929) nem tartalmaz új adatokat vagy szempontokat. A leghasznavehetőbb tört. áttekintést H. D. Hazeltine adta a Cambr. Medieval Hist. V. kötetében. F. d. Zulueta „The Science of Law“ c. tanulmánya a Bailey-féle „The Legacy of Rome“-kötetben, Oxf., 1924 ugyanúgy csupán összefoglalása a nagyon ismert és elég sovány anyagnak, mint pl. L. Mitteis cikke az angolhoz hasonló című „Vom Altertum zur Gegenwart“-ban, Lpz. Teubner, 1919, 99—106. l. Mitteis cikkének jelentősége nem is a történeti, hanem az eszméi részen van és méltó választ nyújt olyan groteszk kísérletekre, aminő pl. Barone Giulio Evola-é „Ist das römische Recht römisch?“ (Europäische Revue 1943, 181. l.), amelyek a r. jognak természetjogi alapvetését — bennünket a középkor szempontjából legjobban ez érdekel — támadják meg. — A *ius naturale, civile, gentium*-gondolatkörre vonatkozóan Sohm és Czychlarz világhírű Institutio-bevezetései mellett Maine „Ancient Law“-ja, Bryce-nek a szövegben id. klasszikus essayje és Gierke „Genossenschaftsrecht“-jének egyes részei, különösen a F. W. Maitland-féle angol kiadásban (Cambr. 1900), a fordítónak kitűnő Bevezetésével, nyújtanak tájékozást.

A középkori politikai gondolkodásba és a vele kapcsolatos, bennünket itt közelebbről érdeklő jogi spekulációba két standard-mű vezet be. Az egyik a két Carlyle-testvér hatalmas műve (5 kötetben): „A History of Mediaeval Political Theory“ Ldn., Blackwood, 1928—30, mely nemcsak nélkülözhetetlen repertórium a szövegeket át sem tekinthető középkori irodalom legfontosabb politikai jellegű szövegeinek, hanem a kitűnő — bár ismétlésekbe tévedő — csoportosítás segítségével az idézeteknek hűséges és világos magyarázata is. Kegyelettel emlékezem meg itt az azóta elhunyt angol szerzőkről, akik egy levelezés során nekem több mint évtizede az Intelmek jogtörténeti vizsgálatára az első impulzust adták. — Carlyle-ék nagy műve mellett egy másjellelű, szerényebb, de jelentős mű igazít útba a középkori jogfilozófiai gondolat sajátosságaiban. Fritz Kern „Gottesgnadentum u. Widerstandsrecht“-je ez (Lpz. Koehler, 1914), melyet u. e. szerzőnek „Recht u. Verfassung im Mittelalter“ c. tanulmánya (Hist. Zeitschr. 1919, 1. l.) egészít ki. E két munkát az angolok lefordították: a fordító S. B. Chrimes Bevezetése is említést érdemel (Oxf. Blackwell, 1939). — A középkori jogtudomány és a filozófia kapcsolatairól csupán egészen rövid, vagy éppenséggel különleges részletek találhatók Prantl „Gesch. d. Logik“-jában, II. (1885)

II.

Helytelen volna ezt a „jogi műveltséget“ modern fogalmak szerint elkülöníteni a X. század tanult emberének „általános képzettségétől“. A Névtelennek jogi ismeretei műveltségének nem különálló és váratlan alkateleme voltak, hanem ellenkező-

és Grabmann „Gesch. d. schol. Methode“-jában I. (1909) 217—225. l. — E. E. Hölscher művének — „V. röm. z. christl. Naturrecht“, Augsburg, 1931 — következtetéseivel ugyan nem értek egyet, de az alapkérdések tisztázásában érdemei vannak.

E tanulmány más helyén foglalkozom P. E. Schramm munkájával: „Kaiser, Rom u. Renovatio“, 2. köt. Lpz. 1929, melynek anyagom részét köszönöm. „Die Bedeutung des römischen Erneuerungsgedankens für die Erneuerung des röm. Rechts“ c. rövid áttekintése (I. köt. 275—290.) a nagyterjede mű kérdésnek csak egyik szektorát érinti. Amilyen feltűnő, hogy az Intelmek szövege mindmáig nem került szorosabb jogi szempontú vizsgálat alá, ugyanolyan természetes lett volna szerzőjük műveltségét és általános szemléletét a korabeli jogi felfogással már régen kapcsolatba hozni. Feltűnő a jogi szempontú vizsgálat hiánya különösen akkor, amikor az Intelmek éppen a Szent István-féle *törvénykönyv* első része gyanánt voltak századok óta a hazai kutatás szeme előtt s amikor a *második* részt, a törvények voltaképeni gyűjteményét, több tudósunk is vizsgálta a nyugati hatások és az önállóság tekintetéből. Závodszy Leventől Madzsar Imrén át Bónis Györgyig szinte mindnyájan mellőzték az Intelmek forrásainak kutatását; az egy Békefi Remig pedig, aki valóban a De morum institutione-vel foglalkozott, meglepően korlátozta magát és tanulmányát az Intelmek és a karoling Capitulárék szövegpárhuzamaira, s mikor ez az eleve terméketlenségre ítélt, mert tisztán formalisztikus módszer — az Intelmek inspirátorai, mint ma már tudjuk, a királytükörök s nem a capitulárék — keveset vagy semmit sem ígért, Szent István e valóban *első* törvényének sem szellemébe, sem gondolatvilágába nem hatolt be, hanem ál- és féleredményeivel beérve, lezárta kutatásait. Egyedül Magyarország hercegprímása, Serédi Jusztinián volt az, aki a Dekrétumok két könyvét *egy egész* gyanánt vette alkalmi'ag röviden szemügyre; ő alapította meg azt is, hogy az „I. könyv (az Intelmek), ame'ly nem tartalmaz szoros értelemben vett törvényeket, de *több helyen burkoltan vagy kifejezetten igen értékes jogi elveket* juttat kifejezésre“, a római jog hatása alatt is állott. Ám míg a Dekrétumok II. könyvére nézve a római joggal és az egykorú kánonjoggal való összehasonlítása részletesebb, az Intelmeknek tartalmát inkább a teológia szemszögéből elemezte s a római joggal való kapcsolatukra jóformán csak melleleg utalt. (Bónis Gy.: Szt. István törvényének önállósága, Bp., 1939; ná a a 4—5. ll.-on a megelőző irod. — Serédi Jusztinián akadémiai előadása a Bp. Szemle 1938, 727. sz.-ában, 268. kk. ll.)

Guoth II. cikkének egy jegyzetében (4. l.) hasznosan foglalja össze az Int. kézirati hagyományozásáról tudnivalókat. Ebből a fejtegetésből kitűnik — noha Guoth saját adatainak nem vonja le e tanulságát —, hogy az Int.-et és az ú. n. Szent István-fele törvénykönyvet még a középkor egy szakában — sőt alighanem kezdettől fogva — egy egésznek tekintették s az Int.-ek nem voltak más, mint a törvénykönyv Prologusa.

leg: ennek természetes és szerves része. A klasszikus ókornak — mint alább még látni fogjuk — történeti, filozófiai és jogi hagyatéka fonódott itt össze a patrisztikából eredő teológiai ismeretanyaggal és szentírástudománnyal. Ott találjuk meg az Intelmekben ennek legfeltűnőbb jeleit, ahol eddig senki sem kereste: a Prológus mellett eddig elég értetlenül mentek el, — a mögött, amit egyszerűen 'épületes közhelynek' véltek, nem látták még meg a hagyományt és a gondolatot. Holott e Prológus mindjárt előljáróban feltűnően és híven tükrözi szerzőjének szellemi arcát; ha a középkori szavaknak megadjuk a maguk középkori értelmét, a tükörbe mélyen belé lehet nézni és kisvártatva a mélységből olyan vonások és színek tűnnek elő, melyeket más kapcsolatban igen jól ismerünk. A *Ratio*, mely Szent Istvánt arra indítja, hogy fiának kezébe Institutio Morum-ot adjon, nemcsak kezdő motívuma a műnek, hanem egyben alaphangja is, mely esetleg általános irányt mutathat az Intelmek értelmezésében:

„Amit csak Isten parancsával létrehívott s nyilvánvaló rendelkezéssel eligazított a tágas mennybolton s a föld a'kalmatos hajlatain, mindazt — értem s mélyen átzem — a *Ratio* élteni és tartja fenn. Amit csak megadott az *isteni kegyelem* az élet haszna és méltósága kedvéért, vagyis a királyságokat, konzulátusokat, hercegségeket, grófságokat, főpapságokat s a többi méltóságot, — mindezt, látom, egyfelől isteni parancs és rendelés, másfelől világiak és nemes, korosabb emberek tanácsa és útmutatása vezeti, védi, tagolja és egyesíti. Biztosan tudom, hogy minden rend, mindenütt a földön, bárminő rangú is, nemcsak csatlósainak, barátainak, szolgálóinak ad oktatást, tanítást, biztatást, hanem fiainak is. Ezért én sem vagyok rest édes, kedves fiam, hogy még életemben tanításaimat, oktatásaimat, tanácsaimat és útmutatásaimat számodra lefektessem, amelyekkel életednek s a'attvalóid életének erkölcsseit díszítsd, amikor majd a legfőbb Hatalom engedelmével utánam uralomra kerülész. Úgy illik, hogy hal'gass reám és atyádnak parancsait megfogadd, az isteni bölcseségnek buzditása szerint, amely Salamon

„Cum cuncta dei nutu condita, suaque evidentissima preordinatione disposita, tam in amplitudine celi, quam in istis aptissimis terrarum climatibus ratione intelligam ac funditus sentiam vigere atque subsistere, cumque affatim universa huius vite utilitati dignitatisque gratia dei concessa, scilicet regna, consulatus, ducatus, comitatus, pontificatus, ceterasque dignitatis, non solum satellitibus, tis atque institutis, partim civilibus ac nobiliorum etateque provectorum consiliis suasionibus regi, defendi, dividi, coadunari videam, et cum omnes ordines ubique terrarum, cuiuscumque sint dignitatis, nem solum satellitibus, amicis, servis precipere, consiliari, suadere, sed etiam filiis pro certo sciam; tunc nec me piget fili amabilissime hac vita comite tibi documenta, precepta, consilia, suasiones ponere, quibus tue vite mores tibi subiectorum exornes, quandoque et sumpma concedente potentia post me regnabis. Te autem studiose adhibita audientia patris precepta iuxta divine sapientie suasum concedet observare dicentis per os Sa'omonis: *Audi fili mi disciplinam patris tui et ne dimittas legem matris*

szájával így szól: „Hallgasd meg, fiam, atyád tanítását és atyádnak törvényét ne szegd meg, hogy megsokasodjanak életed évei“. Ebből a mondásból tehát megállapíthatod, hogy ha megveted, amit neked apai szeretettel parancsolok (ami távol legyen), akkor többé Istennek és az embereknek barátja nem leszel.“

tue, ut multiplicentur tibi anni vite tue. Ex hac ergo sententia animadvertere poteris, si ea, que paterna pietate tibi precipio, contempseris, quod absit, quod amplius amicus dei et hominum non eris.“

Vajjon mi ez a sajátyszerű *Ratio*, amely a Világegvetemet élteni és fenntartja, amely tapasztalatok és törvények közé fogja az emberi világot, amely minden uralomnak (dignitas) alapja gyanánt az „Isten kegyelméből“ való törvényszerűséget jelöli ki, amely az emberi társadalom hierarchiájában a felsőbb rendeknek (ordines) köteletségévé teszi, hogy az alájuk rendeltnek „élet- és jogszabályokat“ nyujtsanak s amely végül az apákat arra készíti, hogy fiaikra átörökítsék életük tapasztalatait, hogy erkölcsi tanításokat: *törvényeket* hagyományozzanak rájuk? Mi ez a *ratio*, mely a fiaknak azt parancsolja, hogy az apák bölcsességének útjain, — hogy a „régí és jó törvény“ útjain járjanak?

Ez a *ratio* a sztoikus filozófia és a római jog közös nagy hagyatékának: a természetjognak alappillére, sőt *ta'án a természetjog maga*. „Értelem“ és „Törvény“ az antik-római felfogás számára szorosan összefonódtak, a Törvény — a természetjog elmélete szerint — a Természetnek, az ép emberi Értelemnek parancsa, másfelől ami az értelem erején él és hat, annak léte és funkciója automatikusan törvényerőt kap, — a szokásból való törvényalkotás „racionális“ és mégis titokzatos útja ez. A Sztoából és a római jogi spekulációból Cicero közvetítette ezt a gondolatsort a kereszténység és a korai középkor felé: Névtelenünk Institutiójának eszmei alapvetése is alighanem cicerói eredetekre vezethető vissza s csak részben a Corpus Juris hagyatékára, amelyet Sevillai Isidorus mentett meg az utókornak. *Égen és földön* — így hirdeti Cicero — nincsen istenibb e *Ratio*-nál. A *Ratio* kapcsolja össze az embert Istenével. Az értelem mint istenit és emberit áthidaló kapocs *recta ratio*-vá magasztosul, ez pedig nem egyéb, mint maga a *közös Jog* által összekapcsolt istenek és emberek egyetlen nagy államközössége.³¹ Ez a sztoikus doktrína, melyben természet és erkölcs.

³¹ „Quid est autem non dicam in homine, sed in omni caelo atque terra ratione divinius? ... Est igitur, quoniam nihil est ratione melius eaque et in homine et in deo, prima homini cum deo rationis societas. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam *recta ratio* est communis. *Quae quum sit lex*, lege quoque consociati homines cum dis putandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est. ... Universus hic mundus una civitas sit communis deorum atque hominum existimanda. *De Leg.* I, vii, 22. kk. — V. ö. u. o. II, iv, 9.

erkölcs és szokás, szokás és jog egymásba kapcsolódnak, mélyen gyökeret vert Cicero gondolkodásában s a legkülönbözőbb változatokban tért vissza nála: az emberek *természettől* egyenlők, a jog és méltányosság parancsa a *természetben*, a természetes észben gyökerezik, a törvény alapja ez a természetadta, logika-parancsolta egyenlőség, ez a *recta ratio* természetrajza:³²

„Akiknek a természet megadta a ratiót, azoknak megadatott a *recta ratio* is, tehát a *törvény is, mely a recta ratio parancsban és tilalomban*; ha megadatott a Törvény, övék a Jog is. S mivel a *ratio* mindenkié, tehát a Jog is mindenkinek megadatott.“ (De Leg. I. xii. 33.)³³

Éppen e gondolatmenet fonalán szélesedett ki a szűkebb, helyi értelemben vett *ius civile* a *mindenki jogává*, a *ius gentium*-má, — világjoggá, mely ilyenként a természetjogban gyökerezik és (jogi-doktrinér nézet szerint) ezzel nem egyszer azonosnak tekinthető. Ehhez képest az Institutiók egyik kiváló modern magyarázója, Sohm azt vallja, hogy „*ius gentium* a római jognak ama része volt, mely már a rómaiaknak olybá tűnt fel, mint a *ratio scripta* egy neme, mint az általános érvényű és általános emberi jog“.³⁴ Innen: a *ratio scripta*-tól, az írássá vált értelemről, csak egy lépés már a Törvényhez. A De Legibus egy harmadik híres helyét, mely az előbbieknél összegezése — „a törvény nem egyéb, mint a természetbe beléplántált legfőbb Értelme“³⁵ —, a korai középkor jogi tankönyvei és kivonatai már hűségesen veszik át: szószerint találjuk meg e tételt a bolognai iskolát megelőző, Fitting által közölt jogi kompendiumokban, elsősorban éppen a magunk XI. századának fontos jogi kivonat-könyvében, a Petri Exceptiones-ben is.³⁶

„Erat enim *ratio*, profecta a rerum natura et ad recte faciendum impellens et a delicto advocans, quae non tam denique incipit *lex* esse, quam *scripta* est, sed tum cum *orta* est; orta est autem simul cum mente divina, quam ob rem *lex vera* atque princeps apta ad iubendum et ad nefandum *ratio* est *recta* summi Iovis.“

³² Az egyenlőségről a r. jogban I. Ihering, Geist d. röm. Rechts II, i, 81. kk. l.: Der Gleichheitstrieb.

³³ „Quibus enim *ratio* a natura data est, isdem etiam *recta ratio*, ergo etiam *lex*, quae est *recta ratio* in iubendo et vetando; si *lex*, *ius* quoque; et omnibus *ratio*; *ius* igitur datum est omnibus.“ De Leg. I, x, 28., xii 33.

³⁴ „*Ius gentium* war derjenige Teil des römischen Rechts, welcher schon den Römern als eine Art von *ratio scripta*, als gemeingültiges u. gemeinmenschliches Recht erschien.“ Institutionen, Lpz. 1899, 65. l.

³⁵ „*Lex* est *ratio* summa insita natura quae iubet ea quae facienda sunt prohibetque contraria.“ De Leg. I, vi, 18. — A *summa r.*-hoz v. ö. alább az 58. jegyzetet.

³⁶ App. ed. Fitting, 162. l., de v. ö. a 35. l.-ot is. — A Savigny által kiadott Petri Exceptiones Prologusában: „... utriusque *iuris* naturalis scilicet et civilis *ratione* perspecta iudiciorum et controversiarum exitus planis et apertis capitulis enodamus“.

A Corpus Juris könyv nélkül tanult természetjogi sentenciái mellett³⁷ főként Sevilai Isidorus néhány híres frázisa hatott erősen a középkor jogi gondolkodására: *mos longa consuetudo est de moribus tracta tantundem. Consuetudo autem est ius quoddam moribus institutum quod pro lege suscipitur, cum deficit lex, nec differt scriptura an ratione commendat. Porro si ratione lex consistat, lex erit omne quod iam ratione constitit.*³⁸

Hogy milyen orákulumszerű értéket adott ezeknek az Isidorus által továbbított római jogi tételeknek a korai középkor, jól mutatja az is, hogy az imént idézett mondatok belékerültek pl. a Lex Baiuvariorum Prológusába is. Az eszményi uralkodóról való felfogások kialakításában, de attól függetlenül is, Természet, Értelem, Szokás, Egyenlőség, Méltányosság és Jog szövevényes kapcsolatai szüntelenül foglalkoztatták, mondhatnánk nyugtalanították a kor írástudóját.³⁹

Az Intelmek természetjogi exordiuma szempontjából különösen becses ránk nézve, hogy Szent István nagy pápájának: Gerbert-Szilveszternek egy terjedelmes jogi tárgyú levelében, mely az Intelmekkel szinte egykorú, olyan, a jogtörténetben is alig szereplő okfejtéssel találkozunk, amley a gondolatmenet rokonsága alapján alkalmas a mi felvilágosításunkra.⁴⁰ Minthogy az ügy, mely Gerbertet éppen foglalkoztatja, jogi útra terelődött, helyesnek tartja, hogy előljáróban tisztázza az idevágó alapfogalmakat: *primum mihi videtur breviter dicendum de ratione et veritate, consuetudine et lege itemque de legum differentia.* Mindezzel megkönnyíti — úgymond — a vitás kérdések megoldását. Szent Ágoston tételéből indul ki, mely szerint *ratio et veritas consuetudini praeponenda est.*⁴¹ Ám ha a jogszokást még az Igazság is támogatja, szilárdabb alapot nem is találha-

³⁷ Inst. I, 1 és 2: *Juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere. — Omnes populi qui legibus et moribus utuntur, partim suo proprio, partim communis omnium hominum iure utuntur — et populus itaque Romanus partim suo proprio partim communi omnium hominum iure utitur. — Mindezeket megismétli a Digesta I, 1, Gaius és Ulpianus nevéhez kapcsolva.*

³⁸ Magy.: „A *mos* a hosszú megszokás [*consuet.*], mely az erkölcsökből meríti eredetét. A ‚megszokás‘ a jognak egy neme, mely a szokásokon [erkölcsökön, ném. ‚Sitte‘] nyugszik s amelyet törvény gyanánt fogadnak el, amikor a törvény hiányos, s nem tesz különbséget, írás vagy értelem ajánlja-e. Továbbá, ha e törvény az értelem erején él, törvény lesz minden, ami az értelem erején érvényre jutott.“ Etym. V. 3, 2. Bruns: *Fontes Iuris Romani Antiqui* ed. Mommsen, Freiburg i. B. 1887, p. 407.

³⁹ MGH. ed. Pertz, *Legum T. III.* (Hannov. 1863), p. 258—9. — Egyéb tekintetben Madzsar József hasonlította össze Szt. István törvényeit a Lex Baiuvariorum-mal: *Tört. Szemle*, 1921.

⁴⁰ *Lettres de Gerbert*, ed. Havet, 1889 (Coll. de Textes) No. 217 (a 995. évből).

⁴¹ *De bapt. co. Donatist.* IV, v.

tunk. „Ügy tanultuk — folytatja Gerbert —, hogy a törvényt részben a Természet, részben a Tekintély erősíti meg. A természet törvény parancsa nyilvánvaló. A tekintélyben gyökerező törvény viszont részben isteni, részben emberi. — A természet törvény után megadatott a ‚lex litterae‘ és a ‚lex gratiae‘: mindkettőt az isteni tekintély támasztja alá s így mindkettő annyiban kitünőbb, amennyiben az Istenség a magunk emberi mivoltát felülmúlja.“⁴²

Bryce a természetjogi gondolkodás történetéről szóló mesteri essayében, mely ennek a bonyolult és ködös témának máig egyik legvilágosabb tárgyalása, szépen ábrázolja, mint ébred az emberi elme a világegyetemben uralkodó felsőbbrendű Normalitás tudatára, mint kapcsolja össze a rendező Hatalom felismerését a Természet és az Értelme létével: egyfelől azzal, ami ‚természetes, állandó és egyetemes‘, másfelől ami ‚mesterséges, múló és helyi‘. Ez a gondolatmenet vezet el az Értelme-szentesítette Szokásnak és az emberi közösségben hatalmi szóval létesített Törvénynek kapcsolatához és ellentétéhez. Ez az eszmekör antik ugyan, de kifejtésében, mint látjuk, a középkornak legsajátabb gondolatkinccse lesz.⁴³

⁴² „Legem partim natura, partim auctoritate firmari didicimus. Et lex quidem naturae manifesta est. Quae autem in auctoritate consistit. partim divina, partim habetur humana. — Post legem naturae data est lex, tum litterae, tum gratiae, quae utraque auctoritate divina subnixata tanto est utraque praestantior, quanto divinitas humanitatem supervenit. Et quoniam legem litterae lex gratiae transcendit etc. Havet p. 207. Itt kíván mellékes megemlítést, hogy Gerbert-től fogva a „ratio“-ról mint filozófiai fogalomról való spekuláció nagy lendületet vesz: ennek a spekulációnak egyik megindítója alighanem Gerbert-nek „De rationali et ratione uti“ c. műve volt. Könnyen érthető, hogy a gondolkodás történetében ilyen fontos terminus a jogtudományban is mind nagyobb szerephez jut.

⁴³ „Looking round upon the animated (and now also with a clearer eye upon the inanimate) world, philosophers feel the need of finding a Cause for the regularity they observe in the working of physical forces and in the growth of living creatures upon settled and uniform lines.“ (115) — „Thus that central and supreme power which in the material universe has been called Nature comes to be called Reason, and conversely, Nature is conceived of as necessarily Rational.“ — „The conception of Nature... includes two elements. One is that of Uniformity or Normality... The other element is that of Force and Control...“ (117.) — „As laws are the framework of a State, so the sequences in the processes of Nature are deemed to be the framework of the external world“ (118) — „But distinct as these conceptions are, they have in common the notion that Reason as a Power presides over and orders all things.“ (119.) „The Stoics took up the idea... They developed the Aristotelian conception of Nature as the guiding principle immanent in the universe. This principle is Reason, i. e. the Divine Reason; and Natural or Common (= Universal) Law is its expression.“ Lord (James) Bryce:

Intelmeink Prológusában ennek az akkor ennyire közhelyszerű gondolatmenetnek töredékeivel találkozunk. Szerzőnk is „felismeri“ a világegyetemet igazgató Rationak normatív, törvényszabó erejét. Ráeszmél, hogy nemcsak a Mindenséget, hanem egyes részeit, elsősorban az emberi társadalmat is örök törvényszerűség kormányozza: isteni eredetű, az egyházban gyakorlattá vált törvények egyfelől, „polgári“, vagyis „római“ törvények másfelől. E törvény-tömeg végső soron szokásokban gyökerezik, vagyis: hagyomány. A „hatalmasok“ és „bölcsek“ közvetítik az utókorra e hagyományt, mely „jó“, mert szokás, tehát „régi“, és régivé azért lehetett, mert a Natura és a Ratio erején „jó“ volt.⁴⁴ A törvények után járni tehát fejedelmi „oboedientia“-t jelent, — a szokások és hagyományok ismeretét, tiszteletét, szolgálatát, őseink, elődeink, atyáink bölcseségének továbbfejlesztését. Ezért hozza István király a törvényhagyományt fiának és követel tőle „engedelmességet“ az ősi törvényhagyomány iránt, vagyis szimbolikusan önmaga, a király iránt, aki csak annyiban „király“, amennyiben a jog és méltányosság őre és hordozója. Egyébiránt a „király“ név nem illeti meg.⁴⁵

„The Law of Nature“, in: Studies in History and Jurisprudence, Oxf. Clarendon Pr., 1901. II. köt. 112—171. Bryce tanulmánya — mint idézeteink is mutatják — kitűnően ábrázolja azt a skolasztikus gondolatmenetet, mely Intelmeink szerzőjét is vezető útján a Természettől a Jog felé.

⁴⁴ Fritz Kern-nek fentebb már idézett e tekintetben alapvető tanulmánya — „Recht u. Verfassung im MA.“ — tagolásában tünteti fel vezető tételeit: Das Recht ist a. t. — Das Recht ist gut. — Das gute alte Recht ist ungesetzt und ungeschrieben. — Altes Recht bricht jüngerer Recht. — Rechtserneuerung ist Wiederherstellung guten alten Rechts. — E tanulmány során sűrűn térek vissza a „jó régi jog“ középkori koncepciójára; a szakértő olvasónál mindig feltételezem Kern fejtegetéseinek ismeretét. — V. ö. dolgozatomat a *Speculum-ban* (Cambridge, Ma. 1923. Oct.: „Rex a recte regendo“ címen. — L. még e cikk (csak különnyomatban kiadott) függelékében a Herrandus-idézetet.

⁴⁵ Korábbi vizsgálataim során kimutattam az Intelmek szerzőjének függőségét a patrisztikus és karoling királytűkrök „rex a recte regendo“ képletétől. A király „nevében hordozza méltóságának“ jelképét: csak akkor „rex“, ha a Justitia társul uralmához. Az Intelmeken ennek az elméletnek nyomaival sűrűn találkozunk: „gaude rex esse et nominari“ (V.), „tunc diceris rex“ (IV.), „rex... fedatus... incassum sibi nomen vendicat regis“ (X.). Az alapforrás, mint ismeretes, Pseudo-Cyprianus; a legvilágosabb formulák, melyeket szerzőnk is ismerhetett, Hinkmárnál: „Rex in semetipso nominis sui dignitatem custodire debet.“ — *Nomen enim regis intellectualiter hoc retinet, ut subjectis omnibus officium procuret.* (Migne SL. 125, 996). — Ez a misztikus „nomen“ (és vele természetesen a királyi hivaás) valamely „ősi“ öröksége az emberiségnek: a világ teremtése, a kezdetek kezdete óta ható erő, s Isten megerősítő. V. ö. MGH. Lib. de Lite I, 289: „Novum est et... inauditum, pontifices... nomen regum, inter ipsa mundi initia repertum, a Deo postea stabilitum, repentina factione elidere.“ L. még Einhard, Vita Karoli 1.; Thietmar Chron. VIII, 30.

A római jog eszmevilága jelentkezik tehát a Prológusban, mindenekelőtt a *ratio* terminus használatában.⁴⁶ Amennyire világosan áll előttünk szerzőnk e gondolatmenete, annyira bizonytalanok vagyunk még magának a *ratio* szónak egészen tüzetes középkori értelmezésében. Ennek az érdekes szónak egy évezred folyamán történt jelentésváltozásait csak körvonalaikban látjuk, biztossággal még nem tudjuk megrajzolni; kétséges, hogy egyáltalán megrajzolható-e. A Corpus Juris természet-jogdefiníciójában szereplő *ratio*-t fokról-fokra *azonosították-e* a *ius*-szal és a *lex*-szel, avagy a cicerói gondolatokból, majd a csupán cicerói *frázisokból* táplálkozó kompendiumok *mechanikusan* teremtetek-e egy *ratio: lex*-egyenletet, — nem látjuk még tisztán. A középkor végén, Dante korában, mindenesetre a *Ragione* teljességgel és szótárilag is egyértelmű már a ,római jog'-gal, ennek elméletével és kódexeivel; mintha hasonló folyamatot mutatnának az olaszon kívül egyéb neolatin nyelvek is, elsősorban a francia, bár az olasznál későbbi időpontban.

Am a magunk szempontjából voltaképen közömbös, hogy Szent István *ratio*-jának közelebbről melyik jelentést adjuk, fontos csak az, hogy a szó e helyen való értelmét egyfelől a ,természetes ész', másfelől az ,igazság' és a ,törvény' fogalmak *között* kell keresnünk. A középkori ember számára mindkét határjelentés és a közbenfekvő árnyalatok *egyszerre* voltak érzékelhetők. Ha a modern gondolkodásnak használható fordításra törekszünk, akár egyszerűen ,*iustitia*'-val, vagy ,*lex*'-szel helyettesíthetjük, akár az ,észszerűség és törvényszerűség' körülírassalkö közelíthetjük meg ezt a jogbölcseleti terminust. Értelmileg a legközelebb járunk a helyes magyarázathoz, ha a *Ratio* helyébe megkíséreljük a ,természetjog' behelyettesítését. Ugyan-

L. elemzésünkkel szemben Guoth sikertelen kísérletét (II. cikk, 11—12. l.). „Mint látható, az egész bev.-en szinte komor ótestamentumi hangulat vonul végig; belőle az igazságos, a bűnt szigorúan büntető Teremtő alakja domborodik ki“, stb. Mindez teljes félreértés.

⁴⁶ A *ratio* már az ókori latinságban sokértelmű és sokárnyalatú szó. Cicero óta a görög *logos*-szal azonosították: ettől fogva felveszi magába e filozófiai műszónak egész gazdag jelentés-tömegét. Az ókori jelentésváltozás-folyamatnak csupán egy részét tárgyalja A'bert Yon terjedelmes és érdemes művében: „*Ratio et les mots de la famille de reor*“, Paris, 1933. Éppen a magunk szempontjából kell megállapítani Yon körképének bizonyos fogyatékoságát: a *ratio jogi* érte mével, mely pedig a Sztoában ered, nem foglalkozik. Más külföldi irodalom e témáról nem állt rendelkezésemre, mikor a szónak *középkori* jelentésváltozását kezdtem az Intelmek *ratio*-haszná'ata szempontjából vizsgálni. A vizsgálat nem lehetett kimerítő, de eredményei így is felvilágosítók. Minthogy itt legjobb tudomásom szerint teljesen ismeretlen anyag felkutatásáról van szó, helyesnek tartottam e tanulmány (csak különnyomatban kiadott) Függelékében néhány adatot összefoglalni, amely alkalmas lehet a *ratio* sajátzerű jelentésváltozásának ábrázolására a *mens*-től az *ius*-ig.

így közömbös az is, vajjon Cicerónak közvetlen vagy közvetített hatásával van-e itt dolgunk; mint a sallustiusi reminiscencia esetében, a „honnan“ ezúttal is mellékes, — az örökség végső eredete és szelleme a jelentős.

Az örökség szelleme pedig Cicero és a Sztoa mellett elsősorban a Corpus Juris és híres Prológusai felé mutat. Az Intelmek Előhangjának egész eszmélete és jelleme, — a gondolatmenet és az egyes részletmotívumok bizonyos rokonsága, a méltóság és a formák hasonlósága: mindez főként az Intituíók justinianusi Prológusát, a világhírű „*Imperialem majestatem...*“—et idézik, annak ellenére, hogy a Guoth-firtatta „szó szerinti átvételek“ itt is hiányoznak és közkeletű értelemben „forrás“ról ezúttal sem lehet szó.⁴⁷ De aki az Intelmek eredeteiben és formanyelvében tájékozódást keres, világosabban lát majd, ha a Corpus Juris prológusai után olvassa el a fent idézett első szentistváni mondatsort, valamint Prológusunk befejezését, melyet Deér (velem együtt és a magam szavaival élve) „személyes vallomásnak, sőt politikai cselekedetnek“ vall.⁴⁸

Nem mondunk ellent Deérnek, mert elsősorban nem szeretnénk ellentmondani önmagunknak. De helyes lesz még egyszer szemügyre venni az Intelmeknek ezeket a „lírai“ részleteit⁴⁹ és felvetni a kérdést, nincs-e a valószínű személyes vonatkozás túl itt is a justinianusi prológusnak valamely reminiscenciájával, a híres és annyit interpretált „Fegyver és Törvény“ motívummal dolgunk (*documenta et arma*, *Int. VI.*).⁵⁰ Mintha Szent István — Justinianus pátoszától megihletve — saját életének hadi fáradalmaival hozná kapcsolatba a „*documenta po-*

⁴⁷ Mintha helyes nyomon keresné Guoth (II. cikk, 8. l., 1. jegyz.) a Prol.-on keresztül a szerző személyét a kancelláriákban, bár persze erőltetett, ha azt hiszi, hogy ilyen műveltséggel, mint a Nevtelené, csak a „kancellárok“ rendelkeztek.

⁴⁸ Deér (439. l.): „Az Intelmeket elfogulatlanul (?) olvasva nem szabadulhatunk attól a benyomástól, hogy ez a mű a száraz és elméleti jellegű (?) többi királytükörtől eltérően nem általánosságokban mozgó szürke parainézis, hanem személyes vallomás, sőt egyenesen politikai cselekedet volt.“ V. ö. ezzel a magam szavait, melyeket 1931-ben írtam s e cikkben — — — idézek: „...nem lehet pusztá forma, hogy szerzőnk... a királyt első személyben beszélteti és... mintha lírai mozzanátokat elegyítene...“ és „Az... eszmény Szt. I. elhatározásának erején politikai cselekedetté vált“.

⁴⁹ Ezek: a Prologus látszólag személyes vonatkozású részletei, mint a „*hac vita comite*“, „*in quibus (sc. incursionibus) meam totam contrivi etatem*“: a VI. fej. zárómondatai: „*Si enim tu destruere, quod ego edificavi, aut dissipare, quod congregavi...*“; a VIII. fej. szavai: „*Grave enim est hujus climatis tenere regnum...*“. Nem sok ez, s nem annyira a tartalom mondható személyes je'legűnek, mint inkább a hang. Inkább „lírai mozzanatok“ ezek, mint „személyes va'llomás“.

⁵⁰ V. ö. „*documenta et arma*“, *Int. VI.* — Figye'met érdemel Livius egy helye: „(Numa) qui regno potitus urbem novam cond tam, vi et armis, iure eam legibus ac moribus de integro condere parat“, I, 19.

nere' nagy feladatát s utódára nézve azt a kötelezettséget, hogy a törvény és a szokás útján haladjon, — ama bizonyos 'régí és jó jog útján'. A serdülő Imre már kinőtt a gyermeki játékokból: *„interdum asperitas est tribuenda“*.⁵¹ A 'kemény fegyelem' pedig, mely most be fog vonulni a királyi utód életébe, nem a harc fegyelme egyedül, hanem egyben azé a törvényé is, mely a középkori uralkodó létének és művének szelleme, tartalma és jelképe: *„decet regem discere legem“*.⁵² Az a fegyelem ez, mely

⁵¹ A Szentpétery-féle *Scriptores* kiadásban megjelent kr.t. szövegben megtartottam a *tribuenda* szó után az I.-kódex *vin*-jét: 'itt az ideje, hogy ne csupán lágy pépen éljél, mely gyengévé tesz és érzékennyé — erkölcsök lazasága, bűnök élesztője, hagyományok (mandata) megvetése ez —, hanem időnként érezd a bor érdességét, mely eszedet figyelmessé teszi tanításaim iránt'. A 'vinum asperum' terentius-i frázis; elég világos az ellentét a *puls* és a *vinum* közt egyfelől, a *mollitia* és az *asperitas* közt másfelől; ezen az ellentétten épül fel ama másik, mely a 'mandatorum contemptio' és a 'ad ea que precipio... attentam' között áll fenn. Ez is kapcsolatos az *anteccessores* követésének és ellentétének; l. itt 324. k. ll.

⁵² Wippo, Névtelenünknek hozzávetőleges kortársa, néhány közmondást adott királyi növendékének: *Proverbia Wipponis edita ad Henricum Cuonradi Imp. filium*, Migne SL. 142, 1259. Ezeknek élén áll az idézett mondat, majd ez következik: „Audiatur rex quod praecipit lex. Legem servare hoc est regnare.“ A kor 'jogi' eszmélete szempontjából fontos „Tetralogus“-a: egy 'négyes' drámai jelenet, melyben a költőn és a műsákon kívül a Lex és a Gratia 'pro laude regis' és 'pro regis honore' szónokolnak. A római jog dicsérete ez — 'moribus his dudum vivebat Roma decenter' — amelyet a királyi Kegyelem apotheózis követ. Hiszen a törvény: ember műve, a Kegyelem, mely kiteljesíti, mennyről szállt alá. A törvény szolgálatra tanít: a Kegyelem az Uralomnak leckéje:

Legem scripsit homo, descendit gratia caelo
Lex servare docet, dominari gratia monstrat;
Lex condemnabit, sed gratia justificabit.

A 'jó keveréket' csak a Lex és Gratia együttesen adhatja meg: a 'justum moderamen' a kettő egyensúlya a helyes. A Törvény: halál, a Kegyelem: élet: 'Gratia tunc prodest, cum lex praecesserit illam.' Wipo az *Inte'meknek* hasznos kommentárja. — Wippóra más kapcsolatban még egyszer visszatérünk. Az uralkodó állandó dicsérő jelzője a 'legis amator'. Wippónál (versus pro obitu Conradi):

„Occubuit imperator
Chuonradus legis amator...“

H. de Mügeln *Chronicon Rhythmicum*-ában, 30. olvassuk:

„Et divinorum cultor
Amator quoque legis.“

Szentpétery, *Script. ed.* Domanovszky II, 257 v. 46. — V. ö. még itt a 45. jegyzetet.

a „*priscorum instituta regum*“-ba való elmélyedést és a szó legmagasabbrendű értelmében „*oboedientia*“-t jelent; Barbarossa egy Arenga-jának szavai szerint: „*ut noverit regnum sibi a Deo collatum legibus ac moribus non minus adornare quam armis et bello defensare*.“⁵³ Justinianus híres mondata: „*Imperialem majestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus oportet esse armatam*“ — a hely erején, ahol olvasható, messze rétori tartalmán túl vált jelentőssé végig a középkoron.⁵⁴

A Fitting által összegyűjtött, az Intelmekkel közel egykorú jogi tankönyvek élénken jellemzik a justinianusi Prológus jelentőségét az elemi jogi oktatásban. A Codex Haenelii befejezés gyanánt oldalakat szentel a Prológus taglalásának. Hasztalan teremtetett Justinianus békét — így írja —, csak „*interposita legum auctoritate*“ tudta megőrizni, amit a fegyverek szereztek; ezért „*agressus est leges componere et promulgare*“. „*Sicut armis pax acquiritur, non potest retineri nisi legibus*“ — írja később.⁵⁵ Ez tehát a nagy példa, amelyet a XI. század az ókorból merít. Egy Placentinus neve alatt szereplő, de Fitting szerint jóval korábbi Summæ Institutionum-ban az „*Imperialem majestatem*“-nek egy további értelmezését találjuk.⁵⁶ De tankönyveken túl az irodalomba is behatolt ez a dicsőséges példa. Besatei Anselmus, pl. III. Henrik császárhoz intézett és Rhetorimachia című könyvét bevezető Epistuláját is Justinianus szavaival kezdi, majd eljátsza ezen az alapotívumon a maga változatait: „*Tu vero Caesar inclyte seminum fructus suscipe, quos in me sibi (sc. Deo) placuit seminare, ut sicut armis decoratus, sic et legibus procedas armatus. Et sic a lege non declines, a quo lex universa viget*.“⁵⁷

Ez a *lex universa* a világegyetemen uralkodó természetjog, amelytől az uralkodónak nem szabad „elhajolnia“, megint csak Szent István *ratio*-ja: mögötte ott tornyosul egész titokzatos felségében a másik Lex, az isteni: ez az egész világszemlélet jogi, közelebbről kánonjogi természetű. Teológia és jogtudomány valóban középkori szellemben kapcsolódnak itt össze: minden politikai eszmének gyökerei a hit talajában ka-

⁵³ A 1152. évből. MGH., Const. I, 191, 12 sq. no. 137. V. ö. Kern.

⁵⁴ V. ö. még a Codex Iustinianus élén álló levél kezdő mondatát: „*Summa rei publicae tuitio de stirpe duarum rerum, armorum atque legum veniens vimque suam exinde muniens felix Romanorum genus omnibus anteponi nationibus etc.*“ (Mommsen-Krüger II p. 2.) — Az „*arma et leges*“-kapcsolat újra éled Napóleon egy mondatában is: „*Il n'y a que deux puissances dans le monde: le sabre et l'esprit. A la longue, le sabre est toujours battu per l'esprit. Avec le sabre on conquiert des pays. Avec l'esprit, on fonde des constitutions.*“ V. ö. még J. du Bellay szép sorát is: „*France, mère des arts, des armes et des lois.*“

⁵⁵ Fitting 147. és 149. l.

⁵⁶ U. o. 222. l.

⁵⁷ V. ö. a „*cuncta ... vigere atque subsistere sentiam*“ az Int. Prol. első mondatában, itt 288. l.

paszkodnak meg, minden politikai eszme a Justitia és az Aequitas irányában bontja ki lombsátrát. Szent István sógorának, II. Henrik császárnak halála pl. arra indítja az egykorú költőt, hogy a Megváltót igazságtevő Bíró alakjában állítsa a ravatal fölé. Krisztus-Bíró, a menny kormányzója és királya veszi majd pártfogásába és „boldogítja” a „nagy és békességes” császár lelkét: ez a Krisztus a XI. század politikai-jogi víziója szerint „a legfelsőbb, középső és legmélyebb *Ratió*-nak bírása” — a természetjog egész prae-scholasztikus rendszere alkot körötte értelmünkkel már csak alig megragadható labirintust:

Iudex summe, medie
rationis et infime
 magne rector celi,
 pie redemptor seculi:
 Imperatoris Heinrici
 catholici
 magni et pacifici
 beatifica animam
 Christe.⁵⁸

Ez az antik hagyományokból táplálkozó, keresztényi teológiával és filozófiai spekulációval telített jogtudomány — mint eddigi példáinkon túl az adatoknak még egész sora bizonyítja — szerves része volt a karoling és az ottói világ általános ismeretkincsének, alapos okkal feltételezhetjük jelenlétét a magyar államalapítás századfordulóján és névtelen szerzőnkénél is. „A régiek történeteit — olvassuk egy X. századi szövegben —, *Justinianus Novelláját könyv nélkül tudta*; beszélgetésében visszhangzott az evangéliumi ige. Ha pedig egyes felek között valami vita keletkezett, döntés okáért mindnyájan mindenfelől hozzáutaztak, mert szigorú mérlegelő-készsége felettébb kifejlődött.”⁵⁹

Cluny-i Odo ír így apjáról, s szövegét azért választottuk, mert műveltség-rajzában szerencsésen elegyedik itt a római történet és a római jog, a Szentírás ismerete és a gyakorlati jogász ítélete. Burgundiáról van szó s nem lehetetlen, hogy az Intelmek Névtelenje éppen onnan indult hazánk felé: szellemi

⁵⁸ Die Cambridger Lieder ed. K. Strecker, Blin 1926, S. 27. („Nenia in funebr. pompan Heinrici II. Imp.”) V. ö. Prudentius, Apotheosis 226. sq.:

„scd regem *summae* et *mediae rationis* et *imae*
 atque *ideo* rerum dominum et super omnia regem...”

⁵⁹ „Veterum namque historias, Justiniani Novellam memoriter retinebat. In suo nempe convivio evangelicus semper resonabat sermo. Verum siquando lis quoquo modo inter partes fuisset orta, tanta in cum censurae excreverat severitas, ut undique omnes ad eum ob diffinienti proficiscerentur gratiam“, Migne SL. 133, col. 46 B. (Vita, l. 5.)

poggyásza is hasonló lehetett, hasonló is volt az Odo apjához. Ha még tovább keresnénk műveltségi analógiákat és példákat a korból, hivatkozhatnánk talán Papias-ra, akinek a XI. század derekán keletkezett „Elementarium doctrinae erudimentum“-a jogi kifejezésekkel bővelkedik, mint éppen az Intelmek is; vagy a páviai Lanfrank-ra, aki Bolognában alapos jogi tanulmánnyal egészíti ki teológiai tudását.⁶⁰ A példák szaporíthatók, elégségesek is, ha nem akarunk egyébre rámutatni, mint arra, hogy a XI. századbéli művelt pap, aki Nyugatról jött új hazájába, *természerszerűen magával hozhatta a római jog ismeretét*, sőt korának jogi-spekulációs problémáit is, s hogy mindezt önként értetődően olvasztotta össze az „eszményi uralkodóról“ rajzolt közhelyszerű képpel: „*rex*“ és „*lex*“ *elválaszthatatlanok voltak e gondolkodás számára*.⁶¹

Hol vannak szerzőnk jogi műveltségének további jelei? Ha a jogi értelmű *ratio*-n szemünk begyakorlódott, nyomban beléötlök a terminusoknak egész sora, — mondhatnánk a kis munkán végigvonuló szakadatlan jogi-spekulatív eszmesor. Mindjárt alapvetés gyanánt az egymással szembeállított és összekapcsolt *divina praecepta atque instituta*, meg a *civilia consilia et suasiones*,⁶² amelyek a „*Dei gratia*“ alakult hatalmi szervezeteket — a királyságokat és a rokon felsőbbbségi intézményeket — hordozzák. A *ius divinum* ez egyfelől, a *ius civile* másfelől, bizonyos — a nagy Prológusokra emlékeztető — retorikai pátoosszal és körülírással, melynek határozatlanságában talán van némi szándék is, hiszen, a nyugati királyságokkal ellentétben, magyar *instituta* még nincsenek, a *ratio scripta* Szent István udvarában még ismeretlen, a *leges* csak ezután következnek — éppen a Decretum-oknak ez az első könyve, mintegy Előhangja a törvénygyűjteményeknek —, egyelőre a kormányzat a *consuetudo*-n és idegenből hozott *documenta*-n vagy *nobiliorum etateque provektorum* „tanácsain és útmutatásain“ épül fel, tehát *ad hoc*-törvényhozáson. Ezen kell most változtatni, ezért „fekteti le“ (ponit)⁶³ az uralkodó még életében fia számára a „*documenta, precepta, consilia, suasiones*“-t.⁶⁴ Hogy a törvényt jelölő e változatos terminusok tüzetesen elhatárolható fogalmakat fednek-e vagy csupán alig érzékelhető árnyalatokat kell-e a retorikus módon szélesen hömpölygő nomenclaturában látnunk, nem merem eldönteni; mindez még vizsgálatra vár. De a

⁶⁰ L. Grabmann fent idézett művét.

⁶¹ L. fentebb a Wippóról szóló jegyzetet.

⁶² A „*Dei gratia*“-formuláról a korai középkorban v. ö. Kern, Gottesgnadentum-ját.

⁶³ V. ö. itt ... a „*leges componere et promulgare*“ kifejezést.

⁶⁴ A „*suasiones*“ kifejezést l. a justinianusi prológusban; Cicerónál (De off. I 2) az Int. „*contrivi aetatem*“-mel rokon „... *quoniam eo studio aetatem consumpsi*...“ fordulatot; ugyancsak Cicerónál (De off. I. XLI, 148): „*Quae vero more agentur institutisque civilibus, de iis nihil est praecipendum*...“

jogi terminusok még tovább is követnek bennünket a mű menetén: *mandata*, *capitalis sententiae reus*, *usurpatio inferioris negotii*, *ad iudices mittere*, *iudicibus commissum*, *iudices negotium secundum suam legem discernunt*, *consilium in tribunalibus*, *divinum atque canonum institutum*, *ab humano die reprehensus*, *reprehensio*, *falsis criminationibus fedare*, *in publicum protrahere*, *maiores et meliores* stb. — mindezek a *ratio scripta* szótárából erednek.⁶⁵ Mindeneke'ött azonban a *consuetudo* és *mos* terminusoknak kell figyelmet szentelni, mint a római jog frazeológia kiemelkedő elemeinek.

Mindkettővel találkoztunk már abban az Isidorus-féle *sententia* sorban, mely a *ratio* és a *lex* kapcsolatait világította meg.⁶⁶ Mint a *ratio*-nak, a *mos*-nak sincs modern egyenértékűje, bár értelme mégis körülhatároltabb és jelentésváltozásai áttekinthetőbbek. Miként a *ratio*-ban, ha „Jog” értelmében használják is, az „Értelem” jelentés mindig áttetszik még, ugyanígy a *mos* „jogszokás, szokásjog, szokásban gyökerező jogszabály” jelentései mögött szinte mindig ott érzékelhető ama másik szó-tári érték: „szokás”, „viselkedés”, „erkölcs”. „Mos” és „*consuetudo*” olykor szinte elhatárolhatatlanul közeli rokon-kifejezések, olykor meg — mint Isidorus meghatározásában is — látszólag tüzetesen elkülöníthetők: míg a *mos*: „íratlan törvény”, addig a *consuetudo* mintha inkább a „szokásban gyökerező, de megörögzített törvény” értelmében használnánk. Mindezt a korai középkorra nézve nem szabad szigorúan venni, legkevesbé a modern olvasónak nem, aki a szavak egykori árnyalati és hangulati értékeit már nem érzékeli, hiszen a bennük rejlő jogi fogalmak is a századok folyamán teljes átalakuláson estek át.⁶⁷

A modern kontinentális jogi gondolkodás alapja a pozitív kodifikált jog, a középkorié ellenben a természetjogban — a *ratio*-ban — gyökerező szokásjog, mely annyiban „jó”, amennyiben hagyomány, vagyis „régí”. Fritz Kern jeles vizsgálatai és ábrázolásai nélkül nem ismernénk és nem értenénk a középkori jogi gondolkodásnak ezt a sajátosságát.⁶⁸ Nem az állam, hanem Isten minden törvénynek forrása. A törvény a világrendnek része; változhatatlan. Meghamisítható és elrontható, de önmagából megújul és megtisztul. „Jog, méltányosság, *raison d'état* és etika közt a középkori jog nem tesz megkülönböztetést. „Jog és etika elválasztása modern, aminthogy modern az Állam szuverenitása a Jog fölött is. Mint már a *ratio* elemzésénél láttuk, az antik és középkori jogi gondolat mélyén mindig ott él a természetben és az értelemben gyökerező Igazság-eszmény,

⁶⁵ Nagyjában elfogadjuk, amit Guoth II. cikkében (16–19. l.) a III. fejezet kánonjogi terminusairól mond; helyesen figyelte itt meg a jogi terminológiát.

⁶⁶ L. itt 291. l.

⁶⁷ L. itt 46. jegyzetünket.

⁶⁸ L. itt 30. összefoglaló jegyzetünket.

melyet a használat, a hagyomány, az idő szentesítenek. A középkori tradicionalizmus mögött hosszú antik-római fejlődés áll, a *mos maiorum* éltette a római birodalmat is.⁶⁹ A középkori jog nem — lesz, hanem — van. Székhelye a közösség jogérzésében van, a *prudentes* és *sapientes* vélekedésében, a *meliores et maiores* útmutatásában. Ez a Kern által kitűnően kifejtett⁷⁰ gondolatkinsz jelentkezik a magyar Intelmek VII. fejezetében, mely „a tanács” jelentőségét méltatja. A *consilium*ot — olvasuk itt — nem alkothatják ba’gák, önhittek és középszerűek, hanem egyedül a „*maiores et meliores, sapientiores et honestissimi seniores*”, a tanácsadás ezeknek *negotiuma*. Az *életkorban* gyökerező bölcseségnek, a magas életkornak általában nagy szerepe van ebben a gondolatmenetben.⁷¹ Az „öregék” a hagyomány természetes hordozói.⁷² A jogalkotás tehát valamely *generalis consensus fidelium*-on nyugszik.⁷³

A *mos* ezek szerint a „régí és jó jog”, a *ratio*-ban gyökerező *törvény*.⁷⁴ Nem férhet hozzá kétség ezek után, hogy az Intelmek VI. és VIII. fejezeteinek fogas, eddig megoldatlan mondataiban e szót — ha egyáltalán lefordítható — „jogszokás”-sal vagy éppen „törvény”-nyel kell tolmácsolni. Az első esetben ezt a szöveget kapjuk:⁷⁴ „...mert az egynyelvű és egytörvényű ország gyenge és törékeny.” (VI.)⁷⁵

A VIII. fejezetnek ellenben helyes lesz az egész latin szövegét és magyar fordítását ideiktatni:

„*Executio maiorum in regali dignitate octavum possidet locum. Regale ornamentum scio esse maximum antecessores sequi reges et honestos imitare parentes. Qui enim antecessorum decreta spernit patrum, nec divinas procurat leges. Patres enim idcirco sunt*

„Az ősök követése a királyi méltóságban a nyolcadik helyet foglalja el. A legnagyobb királyi dísznek ismerem, ha a megelőző királyokat követik és a tisztesszülőket utánozzák. Mert aki előttejárt atyáinak határozatait megveti, az isteni törvényekre sem

⁶⁹ „*Moribus antiquis res stat Romana virisque*”, Enn’us Ann. 500. A „*Mos maiorum*”-ról l. Hans Volkmann érdekes essayjét: „*M. m. als Grundzug des augusteischen Prinzipats*”, *Das neue Bild der Antike*, hg. v. Berve, II. köt., 246—264. l.

⁷⁰ V. ö. Kern, *Gottesgnadentum*, 317—327. l.

⁷¹ Ebből a szempontból különösen nvomatékosak az Intelmek: *consilium... semper ad maiores deferas, ut omnes actus tuos norma sapientie mensures*’ (VII.).

⁷² L. Kern 282. jegyzetét, melyben a *Meliores* és *Maiores* körül kialakult e’méletet foglalja össze: „*Die m. und m. gelten dauernd als Vertretung der Gesamtheit im Rat des Fürsten*”. 326. l.

⁷³ Hinkmar, *De ord. palatii* 8. V. ö. Carlyle I, 234.

⁷⁴ Szt. Agoston háromféle *peccatum*-ot különböztet meg: „*alia sunt peccata contra naturam, alia contra mores, alia contra praecepta*”. A természetjog, a szokásjog és az írott jog így éltek egymás mellett a korai középkorban.

⁷⁵ A teljes VI. fejezetet lat. és magy. lásd itt 322. l.

patres, ut *nutriant* filios, ideoque filii sunt, ut *obediant* parentibus. Qui patri suo resistit, inimicus dei consistit. Omnes enim inobedientes deo sunt resistentes. Spiritus quidem inobediencie dispergit flores corone. Inobedientia enim totius est regni pestilentia.

Propterea fili karissime, *edicta* patris tui, scilicet mei semper tibi sint promptuosa, ut prosperitas tua ubique regalibus dirigatur habebis. *Mores* quidem meos, quos *regali vides convenire dignitati*, sine vinculo totius ambiguitatis sequere. Grave enim tibi est huius climatis tenere regnum, nisi imitator *consuetudinis ante regnantium* extiteris regum.

Quis Grecus reget Latinos Grecis moribus, aut quis Latinus reget Grecos Latinis moribus? Nullus. Idcirco *consuetudines* sequere *meas*, ut inter tuos habearis precipuus et inter alienos laudabilis.

fordít gondot. Mert az apák azért apák, hogy fiaikat táplálják, a fiúk pedig azért, hogy engedelmeskedjenek. Aki apjának ellenáll, Istennek ellenségévé válik. Mert mindazok, akik engedetlenek, Istennek állnak ellen. Az engedetlenség szelleme pedig szétszórja a korona virágait. Mert az engedetlenség az egész királyságnak kórsága. Éppen ezért szerelmes fiam, atyádnak, vagyis az én atyámnak rendelkezései mindenkor szemed előtt legyenek, hogy boldogulásod mindenütt királyi gyepől irányításával haladjon. Az én törvényeimet pedig, amelyekről úgy látod, hogy illők a királyi méltósághoz, minden gátló habozás nélkül kövesd; mert nehéz néked ezen a tájon kormányoznod, ha az előtted uralkodott királyok jogszokásának utánzója nem leszel. Van-e görög ember, aki latinokat görög törvények szerint kormányozhatna, vagy van-e latin ember, aki görögöket latin törvények szerint kormányozhatna? Nincsen. Kövesd azért az én szokásjogomat, hogy a tied között kiválónak tartsanak és az idegenek között dícséret illeszen meg.

Ha a „régí és jó jog” elméletében egyszer megtaláltuk ennek a fejezetnek kulcsát is, az eddig századokon át kegyes és épületes közhelyek gyanánt olvasott mondatok egészen új színt és értelmet kapnak. A fejezetet fordítás útján bajosabb megérteni, de könnyű átírni a középkor bibliai formanyelvéről modern terminusokkal a maga jogi tartalmára. Az „oboedientia”, melyről már fentebb is szó volt, a hagyománytisztelet, — az ősök szokásjogának tisztelete. Apák és fiak viszonya ez: az apák az erkölcsi és jog-hagyományokkal „nutriunt filios”, a fiak pedig tartoznak ezen a bölcsesség- és hagyományszentelte úton haladni. A „consuetudo ante regnantium regum”, a „consuetudines meae”, az „edicta patris tui”, az „executio maiorum”, a „decreta patrum”, az „antecessores reges sequi”, a „parentes imitare”: mindez megannyi változata a „régí jognak”. Ám a hangsúly e mellett a *honesti* parentes-en van: csak az erkölcsileg helytálló példa követésreméltó, — az a jog, amely a királyi méltóságnak, a „nomen”-nek megfelel. Ez a „jó jog”, — „mores

mei, quos regali vides convenire dignitati.⁷⁶ Ez az ,executio maiorum'-elmélet,⁷⁷ melyre alább még egyszer vissza kell térnünk, hogy Guothnak a ,praedecessores' szó kapcsán felmerült aggodalmaira megfelelünk — fontos eleme a középkori jogi és politikai elméletnek.⁷⁸ Szépen mutatja ezt a már idézett Wippónak Levele, mellyel a Vita Conradi-t ajánlja Henriknek: az atyai erényeknek mintegy tükörben kell a fiúnak szemlélnie, ami apai hagyaték, teljesedjék ki a fiúban, — ám az apán túl ,cuncti antecessores tui' szolgálnak példa és buzdítás gyanánt.⁷⁹ Az ősök követésének antik elve szinte észrevétlenül fonódik itt össze a ,propria lex' merőben más eredetű elvével; a XI. századi Hersfeldi Lambert így formulázza ezt: „Si ad aedificationem... ecclesiae... rex esse vellet, si *more maiorum* rebus moderaretur, si suum cuique ordinem suam dignitatem... si suas leges tutas inviolatasque manere pateretur...“

A „paternae virtutes“ a ,régi és jó jog'-nak változati formája, a mult hagyományainak az erkölcsi tökéletességgel való párosodása. A királyra nézve, tudjuk, ez azt a kötelezettséget jelenti, hogy a lex mellé a gratia társuljon. Mint alább az Intel-

⁷⁶ Deér alapján véve helyesen, Guoth (II. cikk, 34. l., 2. jegyz.) merőben helytelenül érti ezt a mondatot, mikor így fordítja: „Szokásaimat, hiszen látod, hogy ezek megfelelnek a kir. méltóságnak...“ Nyilvánvaló, hogy itt a ,praedecessores'-elméletnek interpretációjával van dolgunk: ,elvszerű' az Int.-nek ez a tanítása is. A királyok elődeiknek nyomain járnak, amennyiben ezek viszont a ,jó jog' csapásain haladtak."

⁷⁷ L. itt a 45. jegyzetet.

⁷⁸ L. itt 325. l.

⁷⁹ „Tibi summe imperator hoc opus devoveo, tibi gesta patris repraesento, ut quoties ipse res clarissimas agere meditaris, prius *paternas virtutes velut in speculo imageris*, et ilud in te floreat abundantius, quod haereditasti a *patriis radicibus*, qui ut *cunctos antecessores tuos* in quibusdam *divinis et mundanis* rebus superasti, ita regnum et imperium tuum diuturnum omnibus illis, favente Deo omnipotente, merearis obtinere. Vale.“ Migne SL. 142, 1218.

Guoth második cikkében (35. kk. l.) szívósan ragaszkodik ahhoz az elméletéhez, hogy az ,*antecessores reges*' az Int. uralkodójának csak ,vérségi elődei' lehettek — ,ha valakinek, Szt. Istvánnak tudnia kellett, hogy ő az első magyar király! —, s így az Int. korához kétség férhet. — Nem látjuk bizonyítottnak, hogy Névtelenünk nem tekinthette, nagy általánosságban és némi glorifiálási szándékkal, Istvánnak meg nem koronázott ,*antecessor*-ait ,*reges*'-nek: ,uralkodó elődeid'. Ám nem ragaszkodunk ehhez a feltevésünkhöz, hanem beérjük ennyivel: az ,*elvszerű*' parancs — ,kövesd elődeid igazságtévő példáját! — a király és a korona *a tributuma*; nem áll ez ellentétben az ,e tájon való uralom' elvével. Ellenkezőleg, a két elv kiegészíti egymást és ölelkezik: a ,régi és jó jog' elve egyfelől az ,eszmei királyság' általános multjára utal, másfelől a ,nemzeti' hagyományok felkarolását, ugyanazon eszmei magból, természetesnek tartja. Más szóval: ,minden uralkodó hagyományok talaján áll, — te kövesd a magad elődeinek hagyományát'. L. egyéb-iránt itt 324. kk. ll.

mek X. fejezete kapcsán még egyszer szó lesz majd róla: a királyi igazság az „aequitas”, a „clementia”, a „misericordia”, a „pietas” — neve és arca számtalan —, vagyis az a törvény, amelyet a méltányosság enyhít és tesz elviselhetővé. „Non impedit iustitiam misericordia, quia *misericordia ipsa iustitia est*”, „Liquet... iustitiam esse misericordiam et *misericordiam esse iustitiam*”, — hirdeti szt. Ambrus De obitu Theodosii oratio-jában (26.). A ius strictum pallósá mellett ott tündököl a ius aequum: a „iudicium” aranymérlege. A „rex iustus et pius” oly jól ismert, de gyakran megürült közhelynek vélt nagy eszményképe ez, aki azért „igazságos”, mert a jogot a mérlegelő ítélettel teszi emberiesse.⁸⁰

Mint ez a királyeszmény egészében, mely tudvalevően szentágostoni eredetű, úgy egyik alapeleme; a Justitia-gondolatkör is tagadhatatlanul *közhelye* volt a középkori gondolkodásnak. Ez a felismerés azonban magában véve semmitmondó és nem mentett fel régebbi vizsgálódásaink során attól, hogy a király-eszmény irodalmi interpretációit a karoling-korban felkeressük, hiszen a király-tükör-irodalom ismerete nélkül az eszmei közhelyet sem találhattuk volna meg. Ugyanígy: feltehetjük ugyan az Intelmek szerzőjéről, hogy az itt ismertetett „természetjogi eszmekör” sajátja volt, mert koráé volt. Ez azonban nem teszi feleslegessé, hogy a jogi közhelyek valószínű forrását Sevillai Isidorus Etymológiáiban jelöljük meg, abban a könyvben, amely az egész középkori gondolkodásra tudvalevően rendkívüli hatással volt.⁸¹

⁸⁰ V. ö. VII. Gergely rendkívül érdekes levelét Szent László királyhoz: Fejér, Cod. Dipl. I. p. 445: (L. *obediens* fia a pápának) „Unde nimirum devotionem mentis tuae super hoc studio non indigne laudamus, eique sincere congratulamur, quod quidem *optimorum Regum sequendo vestigia*, illustrat servando tam in *moribus normam iustitiae*, quam etiam lineam nobilitatis in sanguine”. Ez a iustitia tehát a királyi erény, mely összefonódik a családi hagyománnyal. — A levél folyamán meg egyszer visszatér a pápa a nagy eszményre: „... prudentiam tuam monemus, ut viam iustitiae semper studeas irreflexo calore tenere; et viduas et orphanos et peregrinos paterna pietate tueri...” — „... Deus... gressus tuos per viam deducens *iustitiae*... dirigat usque ad finem”. — Deér, Christl. Traditionalismus címen foglalkozik e kérdésekkel „Heidnisches u. Christl.”, Szeged, 1934. c. könyve élén. — Hinkmar (Pro Instit. Carolo Manni regis c. III) „non meo sensu, neque verbis meis, sed... *maiorum traditione*” ad oktatást az ifjú királynak (Migne SL. 125, 994)

⁸¹ A Carlyle-testv. nagy művének első két kötetében az index-ek jól megmutatják Isidorus egészen rendkívüli hatását a középkor politikai elméleteire. Szinte minden alapvető meghatározás, tétel, sententia az Etymologiae útján került a korai századok köztudatába. I. jelentőségét H. O. Taylor „The Medieval Mind”-jében, I. 88—109. is jól ábrázolja. — Hogy a X. században Isidorus mit jelentett a jogi ismeret-szerzés tekintetéből, Ratherius mutatja meg, aki ezt írja: „... nam si plenius vis instrui de iudiciis, libellum tibi congruentem Isidori...”

Ezirányú jelentőségét Savigny nyomán Carlyle és Taylor kellőképp megvilágították. Mi jól tesszük, ha abból indulunk ki, hogy szerzőnk az isidorusi definíciókkal nevelkedett, de egyéb fontos jelünk is van rá, hogy nála az „Origines“ ismeretét feltételezzük.⁸² Valószínűleg nemcsak a *ratio-mos-lex-consuetudo* terminusok definíciói erednek Isidorus nagy enciklopédiájából, hanem az a tétel is, mely nélkül a „Quis Grecus“ érthetetlen volna s amely így hangzik: „*Humanae leges moribus constant ideoque hae discrepant, quoniam aliae aliis gentibus placent.*“⁸³

Mikor tizenkét évvel ezelőtt bizonytalanul kerestem a „Quis Grecus“ értelmét és eredeteit és a *mores* értelmezésében még a „szokások“ modern jelentése körül jártam, persze nem tudtam Szent István tételét honnan magyarázni.⁸⁴ A jeles külföldi szakemberek, a középkor ismerői, kikhez akkor fordultam, sem segíthettek. De magam Dante De monarchiájának egy mondatára (I, XIV) lettem figyelmes, mint — akkor így láttam — a gondolat „első irodalmi formulázására“.

Dante mondata így hangzik:

„Habent namque nationes, regna et civitates inter se proprietates, quas *legibus differentibus* regulari oportet. Est enim lex regula directiva vitae. *Aliter* quippe regulari oportet Scytas, qui extra septimum clima viventes, et magnam dierum et noctium inaequalitatem patientes, intolerabili quasi algore frigoris premuntur, et *aliter* Garamantes, qui sub aequinoctiali habitantes et coaequatam semper lucem diurnam noctis tenebris habentes, ob aestus aeris nimietatem vestimentis operiri non possunt.“

„Még ennek a dantei gondolatnak sem sikerült eddig eredeteit megtalálni“, írtam akkor.⁸⁵ Pedig csak jobban kellett volna ügyelni Dante szövegére, kiemelni belőle a „különböző törvényeket“ s ami utána következik, hogy olyan kompendiumra gyanakodjunk, mely római, elsősorban természetjogi alaptételeket divulgált, a törvény mögött, íme, ismét itt van a szokás,

Migne SL. 136, 163 és 284 is. — Bodor András „Szt. Gellért *Deliberatioj*ának főforrását“ (Századok 1943, 173. l.) szorgalmas tanulmányok alapján Isidorus Etym.-iban találta meg.

⁸² Ismeri a II. könyv X. fejezetét is („De Lege“). „Lex est constitutio *populi*, quam *maiores natu* cum *plebibus* sanxerunt. — Institutio aequitatis duplex est, nunc in *legibus*, nunc in *moribus*... lex scripta est, mos est vero vetustate probata *consuetudo*, sive *lex non scripta*. — Erit autem lex *honest*a, *iusta*, *possibilis*, secundum *naturam*, secundum *consuetudinem patriae*, loco temporique *conveni*ens etc.“

⁸³ Etym. V. könyv, II. fej.

⁸⁴ „Mit tudunk a szentistv. Int. szerzőjéről?“, M. Ny. 1931.

⁸⁵ U. o. — V. ö. tanulmányunknak azt a részletét, amely *gens et lingua*-val, mint a „nemzetiség“ elsődleges jellemzőjével foglalkozik. Az ókor és nyomában a középkor gondolata ez: a természeti viszonyok folyamánya a „gens“ elkü önülése, s a különálló „gens“ teremti meg külön nyelvét. (L. itt 314. l.)

mely ezúttal „kézzelfoghatóan“ a természetből meríti érvényét: a környezetből és a „klímából“, a földrajzi helyzetből és a temperamentumból. Isidorus volt-e Dante kezében is? Könnyen lehetséges, hiszen még a XIII. század sem tudott nélküle megenni.⁸⁶ A szittyák és a garamansok — akik nála az Int. „görögjeit“ és „latinjait“ helyettesítik — mindenestre megtalálhatók, ha más kapcsolatban is, az Etymológiákban, melyek a „különböző népeknek, különböző törvényeket“-gondolatot e századoknak hirdették.⁸⁷

„Aliis gentibus aliae leges, alii mores placent.“ Innen egy lépés a középkor amaz alapelvéhez, hogy minden törzs, népcsoport „*secundum legem suam*“ való életét kell lehetővé tenni. A szentistváni Dekrétumok (II. Prol.) ezt tudvalevően így fejezik ki: „*unaquaque gens propriis utitur legibus.*“ Az Intelmek V. fejezetében egy egyébiránt ugyancsak meg nem értett mondat is ezzel a kulccsal nyílik:

Patientie et iudicii observatio quinta regalis corone est ornatio. David rex atque propheta dicit: *Deus iudicium tuum regi da. Et idem alibi: honor regis iudicium diligit.* De patientia Paulus apostolus loquitur: *Patientes estote ad omnes.* Et dominus in ewangelio: *In patientia vestra possidebitis animas vestras.* Ad hoc tende fili mi: si vis regni habere honorem,

A béketűrésnek és a mérlegelő ítéletnek megőrzése a királyi koronának ötödik ékessége. Dávid király és próféta mondja: „Isten add ítéletedet a királynak.“ S ugyanő más helyen: „A királynak tisztessége szereti az ítéletet.“ A türelemről Pál apostol így szól: „Legyetek béketűrők mindenkhez.“ És az Úr az Evangéliumban: „A ti béketűréstekben lészen

⁸⁶ Dante mestere, Brunetto Latini (1210—1294) munkáinak sentenciái, különösen a „Li livres dou trésor“-ban Isidorustól származnak. L. Thor Sundby könyvét: „Della vita etc. di B. Latini“, Firenze, 1884.

⁸⁷ A szittyák Etym. IX. könyv, II. fej. 27: „Magog a quo arbitrantur Scythas et Gothos traxisse originem“. A garamantes u. o. IX. könyv, II. fej. 125: „Garamantes populi Africae etc. De quibus Vergilius (Eclog. VIII. 44): „Extremi Garamantes...“ Persze Dante az exotikus törzsek neveit közvetlenül is meríthette antik írókból. — Annak, hogy az Int.-ben nem exotikus népekről van szó, hanem kifejezetten görögökről, latinokról, annak többféle okát lehet feltételezni, de mindegyik hipotézis elég kétes. Ha irodalmi reminiscenciával lenne dolgunk, gondolhatnánk pl. a ravennai exarchátus valaminő ábrázolására; a görög és „latin“ jogviszonyok itt kétségkívül összekeveredtek s tudvalevően Justinianus codifikációja is a rendezés szándékából született. (V. ö. Diehl, Justinien, Par. 1901, pp. 247—67. — A. A. Vasiliev, Hist. de l'emp. Byzant. Par. 1932, I, pp. 187—195.) De gondo'hatunk akár Szt. István, akár a Névtelen személyes tapasztalataira is e mondatok vizsgálatánál: III. Ottó udvarában éppúgy elegyedhettek görög és latin jogi doktrínák, mint ahogy — az eddigi kutatások á'lása mellett — a magyar udvarban is elképzelhetünk a keleti és nyugati „Rómá“-ból jövevény papokat, akik a maguk tudományának szívesen szereztek volna kizárólagosságot. Akármint van is: a Quis Graecus...-ban a magyarországi görög berendezésekre is lappanghat célzás.

dilige iudicium; si animam tuam possidere vis esto patiens.

Quocienscumque fili karissime causa digna iudicari ad te venerit, vel aliquis capitalis sententie reus, noli inpatienter portare, vel cum iuramento firmare il um punire, quod instabile et fragile debet esse, quia s. u. ta vota frangenda sunt: vel per te ipsum diiudicare, ne tua rega is dignitas *usu-patione inferoris negotii* ledetur sed pot'us huiusmodi negotium ad iudices mitte quibus hoc commissum est, quo illi *secundum suam hoc discernant legem*. Time esse iudex, gaude vero rex esse et *nominari*.

Reges vero patientes regnant, Quando quidem aliquid, quod tue convenit ad iudicandum dignitati tibi venerit, cum patientia et misericordia sine iusiurando hoc iudica, ut tua corona laudabilis sit et decora.

a ti telketek.“ Erre törekedj fiam! Ha a kirá'y hatalom tisztességét kívánod, szeresd a mérlegelő ítéletet. Ha azt akarod, hogy lelked tied legyen, légy béketűrő. Valahányszor, kedves fiam, ítéltre méltó ügy jön eléd vagy főbenjáró bűn terheltje, ne cselekedj béketűrés nélkül és esküvel se fogadkozzál, hogy megbünteted, mert (az ilyen szó) ingatag és törékeny lehet csak, hiszen a balga fogadkozást meg kell szegni. S ne is ítélj fe'ette a magad személyében, nehogy királyi méltóságod alantasabbrendű használatban meg-rútul'jon. Az ilyen ügyet küldd inkább a bírák elé, akiknek ez tiszte, hogy ők a saját törvénye szerint ítélkezzenek fö'le. Óvakodj tőle, hogy bíró légy, örvendj inkább, hogy kirá'y vagy és az a neved. Mert a béketűrő királyok uralkodnak, a nem béketűrők ellenben zsarnokká válnak. Amikor pedig olyasmi jó e'éd, ami ítéltre méltóságodnak megfelelő, béketűréssel és könyörülettel, fogadkozás nélkül ítélj fö'le, hogy koronád dicséretes és díszes legyen.

Már fentebb Ciceróról szólva láttuk, hogy a természetjogi gondolat egyik alaptétele az emberi egyenlőség, mely az Intelmekben is jelentkezik.⁸⁸ Az egyházatyáknak a Sztoából táplálkozó tanítása szerint az egyenlő embereket egyenlő jogok illetik meg: az „aequalitas“-ból folyik az „aequitas“ parancsa, a *méltányosságé*, mely — mint mondtuk — a ius strictum-ot igazsággá hivatott enyhíteni. A keresztényi fejedelem ezt a jogi árnyalatú „patientia“-t (melyet ha „türelem“-mel fordítunk, értelméből kiforgatunk) személyesíti meg: nem a rideg jog, hanem a mérlegelő ítélet, a *iudicium* talaján áll. Minden, ami ennek a „béketűrés“-nek ellentéte, méltatlan a királyhoz, — tirannussá alacsonyítja le. A ius strictum elfajulása az „impatientia“. Éppen ezért minden olyan *alacsonyrendű jogesetet*, mely alkalmas rá, hogy a ius strictum gyakorlásával elrútítsa, elhomályosítsa „nevét“,

⁸⁸ „Omnes homines unius sunt condicionis“, (IV. fej.) A Marcus Aurelius (I 14) nyomain járó patrisztika a középkori jogi gondolat ez alaptételét temérdek változatban visszhangozza. A legpregnansabb talán Nagy szt. Gergely fogalmazása: „Omnes... homines natura aequales sumus, sed accessit dispensatorio ordine ut quibusdam praelati videamur“, Exp. mor. in B. Job, XXI, 15.

a király hárítson el magától és bizzon a bírákra, akiknek ez tiszte: „óvakodj tőle, hogy bíró légy, — örvendj királyi mivoltodnak, e nagy tisztségnek és nevének.”⁸⁹ Ez az V. fejezet nem egyéb, mint a VIII.-nak előfutára: a „régí és jó jog” egyben a „méltányosság” joga is. A középkor a justinianusi Institutióknak köszöni ezt a hagyatékot is⁹⁰ és ebben a formában hömpölygeti maga előtt: „... iustitie fons et origo est equitas ... equitas est rerum convenientia, que in paribus causis paria iura desiderat..., *nihil enim aliud est equitas quam deus*, si talis equitas in voluntate hominis est perpetuo, iusticia dicitur. que talis voluntas redacta in preceptionem, sive scripta sive consuetudinaria, *ius* dicitur.” E spekuláció minden eleme isteni eredetű, sőt — *Isten maga*. Látjuk, az „aequitas”-t, a „justitia”-t, sőt a *ius*’-t is: Istennel azonosítják. De ezen a fonálon Ulpianus nagy tétele: a „suum cuique tribuere” nemcsak az *aequitas* antik téziséét tette keresztényi paranccsá, hanem sajátlagosan erre épült fel a „népi jogok” bonyolult rendszere is. A jog, mely „mindenkit megilletett”, elöntötte és megtermékenyítette a Birodalom óriási területét; a jogszokások nagy változatossága a középkor öröksége lett.

Nagy Károly koráig azonban a *Romanitas* — a római birodalomnak szellemi és anyagi szervezete — hanyatlása és bomlása ellenére is fennmaradt. Mint Henri Pirenne a korábbi történeti felfogással ellentétben kifejti, egészen a karoling-korig a Földközi-tenger medencéjének civilizációja alapvető vonásaiban nem változott meg, — lényegi változást, szakadást Európában csak az Izlám betörése jelentett. Mindössze annyi történt addig, hogy a régi Birodalom épületében új néptörzsek helyez-

⁸⁹ „Time iudex esse, gaude vero rex esse et nominari“. Guoth (II. cikkében, 25. l.) nincs helyes nyomon az „inferius negotium” értelmezésében, következésképp ennek a motívumnak alaptalanul ad korhatározó értéket. Hogy itt alighanem a iustitia-aequitas ellentéttel van dolgunk, erre Eckhart Ferenc volt szíves figyelmemet felhívni. — Megvizsgálandó lesz még persze, vajjon az „inferius negotium” és a „noli iudex esse” részletek nem rejtenek-e más tanulságot is. Ginoulhiac ezt írja a burgundiai törvénykezési viszonyokról az Int.-et megelőző korban: „Le pouvoir judiciaire s’exerce... par des juges délégués ordinairement les comtes... Le roi est placé à la tête de la hiérarchie judiciaire; on peut recourir à lui dans le cas de silence de la loi... Mais hors ces cas tout recours au roi est interdit, ommissis iudicibus” (p. 193). Későbbi részletkutatások talán még fel fogják deríteni ennek a megállapításnak forrásait, s azt, vajjon ennek az elvnek burgundiai eredete nem útmutatás-e számunkra, hogy Névtelenünknek hazáját is Burgundiában keressük, amint hogy a cluny-i reform hatása és bizonyos liturgiátörvényi kapcsolatok a magyar kereszténység eredeteit francia gyökerekre vezetik vissza. (Galla Ferenc és Radó Polikárp érdemes kutatásaira utalok.)

⁹⁰ Justitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuens. — Juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere. Just. Inst. I, 1.

kedtek el, ezek azonban hamarosan beléilleszkedtek a hagyományos keretekbe, nem megsemmisítették, hanem kisajátították a *Romanitas* kincseit, — elsősorban jogi hagyatékát is.⁹¹ Így a „népi jogok“ említett változatosságát sem helyes a korai középkor barbár államalakulatai új sajátosságának tekinteni, hanem úgy kell vizsgálni, mint a római császárság késői századainak jellemző vonását. A *ius civile* eredetileg egyedül a római állam polgárát illette meg; e mellett kifejlődött a nem rómaiakat, tehát voltaképp mindenkit megillető *ius gentium*, melyet a római jogi elmélet egyfelől a természetjogból eredeztetett, másfelől a népi consuetudok tarka és rendezhetetlen világával kapcsolt össze.⁹² Százados fejlődés és szinte áttekinthetetlen spekuláció elméleti és gyakorlati labirintusa ez: a *birodalmi jog* és a *népi jog* küzdelme és időnként való kiegyenlítődése, melyet L. Mitteis klasszikussá vált művében mesterien ábrázolt⁹³ s amelyre alább még egy utalással vissza kell térnünk, mikor a Róma-eszme XI. századbéli jogi kapcsolatairól szólnunk majd. Ezen a ponton főként annyi érdekel bennünket, hogy a germán államalakulatok körében a Birodalom ottmaradt népeinek leszármazottjai mindenütt — a legzavartalanabbul úgy látszik Burgundiában⁹⁴ — megtarthatták a maguk római magánjogát, vagyis olyan vulgá-

⁹¹ H. Pirenne, *Geburt des Abendlandes*. Pantheon (év és hely nélkül), I. kv.

⁹² V. ö. az V. század elejéről Cl. Rutilius Namatianus sorait:

Fecisti patriam *diversis gentibus* unam,
Profuit injustis (a barbárok, akiknek 'joguk' nincsen) te dominante capi.
Dumque offers victis *propria consortia iuris*,
Urbem fecisti quod prius orbis erat. (62—66.)

A késői római birodalomnak öntudata ez: a civilizációnak a barbárokra való kiterjesztése elsősorban a *jus gentium* áldásában je'entkezik. De igen figyelemreméltó e mellett a magunk szempontjából egyfelől a *diversitas*-nak, másfelől a birodalom egységesítésének hangoztatása, melynek eszköze éppen a *jog egységesítése*. — „Bei jedem Volk tritt ein Augenblick ein, in welchem die Anforderungen natürlichen Billigkeitsgefühls gegen die überlieferten Formen einer strengeren Urzeit sich erheben“, Sohm, *Inst.* 69. l.

⁹³ „Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des röm. Kaiserreichs“, Leipzig, 1891. Alaptételeit Bevezetésében fejti ki: azt az ellenállást óhajtja könyvében ábrázolni, amelyet valame'ny életeli nemzet szokásvilága (Sitté) külföldi jogi hatásokkal szemben kifejleszt'. Ezt a folyamatot tipikusnak és általánosnak mondja: ez érvényesült a római birodalom hanyatló századaiban éppúgy, mint később a germán és római jog frigyének idején; a német magánjog kialakulását is ilyen folyamatnak tekinti. Közelfekvő a gondolat, hogy a magyar államalapítás századában a nemzeti *consuetudo* és a Nyugatról tanult *ratio scripta* automatikusan is, de esetleg céltudatos civilizációs munka eredményeként is hasonlóan amalgamálódtak.

⁹⁴ L. alább 311. l.

ris jogot, melyben római-jogi alapelemek lassanként germán-jogi felépítménnyel egészültek ki. A provinciális számára a római jog, a germánok számára az ő népi joguk a *személyes jog* jellegét kapta; valószínű, hogy az országban élő olyan germánok, akik nem tartoztak az uralkodó törzshöz, ugyanily elbánásban részesültek. A frank birodalomban, melyben a legkülönbözőbb népek és törzsek éltek egymás mellett, a személyes jogok elve (*personalitas*) teljes mértékben érvényesült.⁹⁵ E szerint mindenki, aki a birodalomba tartozott, bárhová „magával vitte” (*secum ducunt* Int. VI.) a maga törzsi jogát.

Már a VI. századtan megállapítást nyer, hogy a germán uralom alatt a *rómaiak között* változatlanul a római jog az irányadó: „Inter Romanos negotia causarum *Romanis legibus* praecipimus terminari”,⁹⁶ s ez az elv elsősorban frank területen, de nemcsak ott, századokon át érvényben maradt. Száz évvel később Marculfus Formulae-jában olvassuk, hogy „...*omnis populus ibidem* (sc. in regimine nostro) *commanentes* tam Franci, Romani, Burgundiones quam reliquas nationes sub tuo regimine degant et moderentur et eos recto tramite *secundum legem et consuetudinem eorum regas*...”⁹⁷ Itáliában ez az elv a *professiones iuris* gyakorlatához vezetett, ennek megfelelően mindenki, akinek törvényszék előtt dolga volt, elsőbben köteles volt a maga törzsi joga felől felvilágosítást adni. A Lex Ribuaria szerint pl. kiki „in iudicio interpellatus, sicut *lex loci* continet, ubi *natus* fuit, sic respondeat. Quod si damnatus fuerit, *secundum legem propriam*, non secundum ribuariam, *damnum sustineat*”.⁹⁸ E *professio*-k egyes késői, bennünket tehát különösen érdeklő formuláit is ismerjük; a XI. századból maradt fenn ilyen szöveg: „Qui supra Mathilda marchionissa *professa sum ex natione mea legem* videor *Longobardorum*; sed nunc modo pro parte suprascripti Gottifredi qui fuit viro meo *legem vivere* videor *Saligam*.” Még kifejezőbb egy másik: „Qui *professi sumus ex natione nostra legem Longobardorum*, sed ego Petrus clericus *per clericalem honorem* lege videor vivere *Romana*.”⁹⁹

Gallia germán törvényei közül a magunk szempontjából a legfigyelemreméltóbb a burgundi jog (Lex Burgundionum), mely Gundebal király nevéhez kapcsolódik, de később is századokon

⁹⁵ A „Personalrecht” érdekes esete Mommsen-nál, Ostgothische Studien, Ges. Schr. VI. 475: „Während der römische Bürger personell nach römischem, lebte der neben ihm wohnende italische Gothe nach seinem eigenen davon verschiedenen Personarecht. — Ein im Jahre 769 in Brescia aufgenommenener Rechtsakt eines *Stavila civis Brixianus vivens legem Gothorum* (Cod. Dipl. Langob. u. 38. c. 72.)...”

⁹⁶ Clotarii Regis const. gen. 4. — V. ö. Ginoulhiac, Histoire Générale du Droit Français, 2e éd. 1890. 106. l.

⁹⁷ Marc. I, 8. Ginoulh. 107. l.

⁹⁸ Schröder, Deutsche Rechtsgesch. Leipzig, 1893², 225. kk. 1. — A Lex Rib. id. helye: 31, 3. és 4. szak.

⁹⁹ Az 1079. évből. — Ginoulh. 111. l.

át érvényben volt és hatott. Ez a törvény biztosította az uralkodó törzshöz nem tartozóknak, tehát a rómaiaknak és az idegeneknek a legnagyobb szabadságot az imént leírt értelemben: „Burgundio et Romanus una condicione teneatur.“¹⁰⁰ „Inter Romanos... sicut a *parentibus* nostris statutum est, *Romanis legibus praecipimus iudicari*.“¹⁰¹ Az idegen önmagában *jogtalan* volt; élvezhette vendéglátójának jogvédelmét vagy királyi jogvédelem alá rendelhette magát. Ebben az esetben a hivatali jog védte, melynek jellege területi (*territorialitas*), nem pedig személyes vagy nemzeti volt.

Ezek az alapokon fejlődik ki a Karoling-századok jogrendszere, amelyben mind több s több különféle „jogi hovatartozású“ csoport és személy élt egymás mellett és igyekezett — jól-rosszul — a maga életviszonyait ehhez a „*diversitas*“hoz szabni.¹⁰² Minthogy bennünket itt az Intelmek szerzőjének környezete főként jogi szempontból érdekel, áljon még néhány adat itt a IX—XI. századokból is. A 864-ből származó Edictum Pistense ismét megállapítja, hogy a rómaiak a római jog szerint élnek. Róluk tehát külön intézkedni felesleges.¹⁰³ Számos adat van arra is, hogy e bonyolult törvénykezés megkönnyítésére ugyanabban a *placitum*-ban a legkülönbözőbb törzsi hovatartozású dignitáriusokat kellett összegyűjteni,¹⁰⁴ s ahol római jogász történetesen jelen nem volt, még ítéletre sem kerülhetett a sor.¹⁰⁵ A perek aktáiból ki-kiütözik a *professio legis*: „sicut lex mea Salica commemorat“ (985), „iuxta legem meam Romanam“ (X. sz.), „sicut lex mea Romana est“ (1095).¹⁰⁶

¹⁰⁰ Tit. X. — V. ö. Ginoulh. 192. l.

¹⁰¹ U. o. Praef.

¹⁰² Ez az egész fejlődésfolyamat számtalan, részleteiben különböző, lényegében azonos ábrázolást kapott a jogtörténeti tanu'mányok és kézikönyvek özönében; plasztikusan Taylor-nál, *Transmission of the Roman Law: „The Classical Heritage of the Middle Ages“*, New York, 1901, 56—70. l. — A „*diversitas*“hoz l. itt — l. V. ö. Lyoni Agobard híres, itt már említett helyét (MGH. LL. III, 504): „Cupio per pietatem vestram nosse, si non huic tantae divinae operationis *unitati* aliquid obsistat tanta *diversitas legum, quanta non solum in singulis regionibus aut civitatibus, sed etiam in multis domibus habetur*. Nam plerumque contigit ut simul eant aut sedeant quinque homines et *nullus eorum communem legem cum altero habeat* exterius in rebus transitoriis, cum interius in rebus perennibus *una Christi lege teneantur*“. — L. még Carlyle-nél (III 41) a jeruzsálemi királyság esetének ismertetését, ahol az „új állam“ legislatiójának alapja gyanánt módszeresen a különböző népek szokásjogát fogadták el: „...et à saveir des gent de diverses terres qui là estaient les usages de leur terres...“, Jean d'Ibelin.

¹⁰³ „De illis autem, qui secundum legem Romanam vivunt, nihil aliud nisi quod in eisdem continetur legibus definimus“, Ginoulh. 377. l.

¹⁰⁴ Ausonne 918, Arles 968.

¹⁰⁵ Ginoulh. 382. l.

¹⁰⁶ Ginoulh. 378. l.

A jogrendszerek e sokfélesége természetesen jogbizonytalanságot jelentett s nem utolsó sorban lehetett oka, de talán csak következménye a X. század annyit panaszolt társadalmi zűllésének.¹⁰⁷ Az egyház korán felemelte szavát, s miközben sajátmagára nézve mindenkor megingathatatlanul a római jog talaján maradt, hangos szóval intett arra, hogy a *civitas humana* labirintusa fölött isteni igazságszolgáltatás uralkodik, a *civitas Dei* örök és tiszta jogrendje. Híresek Hinkmar szavait: „...ám védekezzenek, ahogy akarnak, akár világi törvények alapján, ha vannak törvényeik, akár emberi jogszokások alapján, de ne feledjék el, hogy az ítélet napján nem római, nem sal-i, nem gundoband-i, hanem isteni és apostoli törvények szerint fognak megítéltetni.”¹⁰⁸

A koraközépkori jogviszonyok e fontos részletének ismerete nélkül az Intelmek V. fejezetének egy szakasza megmagyarázhatatlan maradna. A fent olvasott fejezet — mint láttuk — arra utasítja Imrét, hogy az „alacsonyabbrendű jogeseteket”, melyek királyi beavatkozást nem kívánnak, utalja a bírák elé, akik azokat az itt előadottak szellemében, kinek-kinek „saját személyi joga szerint” ítélik meg.¹⁰⁹

A VIII. fejezettel együtt ez a szinte mellékes mondat a szentistváni állam ama törekvésének bizonyága, hogy az „Eigenrecht” alapján rendezkedjék be. Az Institutio morum késői olvasói és fordítói ezt a mondatot eddig nem értették meg. Hogy egyenesen félreértették, az talán Spangár Andrásnak, a könyv XVIII. századi fordítójának terhére irandó, aki a jelentős szavakat: „...a maguk törvényeik szerint”-tel ültette át, mint a „Magyar Legendárium” szerzője is.¹¹⁰ A Millenáris kiadás fordítójának aztán szemelláthatóan semmit sem mondtak e szavak, éppoly kevésbé, mint egy francia fordítójának, Jordan-nak, mert elsüllyesztették őket. Pedig csak a „*secundum legem suam*” útján jutunk el a VIII. fejezet megértéséhez.¹¹¹

Az egyik népet sem lehet a másik jogszokásaival vagy törvényeivel kormányozni: minden nép törvényeit — tehát a magyarét is —, minden személyét, tehát az idegenét, a jövővé-

¹⁰⁷ A birodalom és különösen Róma közviszonyainak jellemzéséhez a századfordulón I. Gerbert (II. Sylvester) levelezését.

¹⁰⁸ „Defendant se quantum volunt qui huiusmodi sunt, sive per leges, si uliae sunt, mundanas, sive per consuetudines humanas, tamen si Christiani sunt, sciant... se in die iudicii nec Romanis, nec Salicis, nec Gundobandis, sed divinis et apostolicis legibus iudicandos”, De raptu viduarum, XII. (Migne SL. 125, 1026.)

¹⁰⁹ L. itt 310. l.

¹¹⁰ Spangár András fordítását újra kiadta Fitz József 1930-ban (M. Bibliophil Társ.). A „Magyar Legendárium” fordítója Tormay Cecil, Bp., Egyet. Nyomda, é. n., 121. l.: „... bocsássad az efféle dolgot bírának elébe, ... hogy ők, ő törvényeiknek szerinte ítélkezzenek ebben”.

¹¹¹ Jordan francia fordítását l. Nouvelle Revue de Hongrie 59. köt., 134. l.

nyét is — tiszteletben kell tartani. Nincs tehát ellentét a VI. és a VIII. fejezet között, mint egykor képzeltük s Guoth ma is látja, hanem ugyanannak az elvnek változati formáit mutatják be az Intelmek. Helyesen érzékelté egyébiránt az itt jelentkező elvet már Deér is, de a *mos* szó megfelelő értelmezésével még nem támaszthatta alá felfogását.¹¹² Az idegenek *védelme* ez, amelyről már a VI. fejezetben szólt az Institutio szerzője. „Az egytörvényű ország — mint az egynyelvű is — azért törekény és gyenge“, mert idegeneit, akik szellemi és anyagi gyarapodását hivatottak szolgálni, a jogvédelem tekintetéből kielégítetlenül hagyja. A cél az, hogy az „idegenek szívesebben lakozzanak“ Imre országában, „mint egyebütt“. Ám az idegenek tudvalevően *magukkal* hozzák saját külön-különféle nyelvüket és jogszokásaikat, valamint az „Eigenrecht“ nyugati országokban hagyományos tiszteletét és azt az óhajukat, mely már magában véve is törvényük, hogy *saját* és ne a magyarság törvényei szerint ítéltessenek meg. Az idegeneket — akiknek képességein és munkáján századok óta egész birodalmak műveltsége és nagysága felépült — megnyerni, marasztalni, ismereteiket az ország hasznára fordítani — ez volt nyugati, elsősorban karoling nyomon István elve — nem lehet másként, mint azzal, hogy „magukkal hozott jogszokásaikat“ (*consuetudines, quas secum ducunt*) érintetlenül hagyjuk. Ha nem így jár el Imre, elriasztja a hasznos idegeneket, lerontja királyi atyja alkotását: a „diversitas“-t, melyen „birodalmak gyarapodása“ (*crevit... imperium*) nyugszik, — „országá kétségkívül a legnagyobb kárt szenvedí“. Ez a „*maximum detrimentum*“ csak stiláris változata és ismétlése, vagy — ha úgy tetszik — magyarázata a „*regnum imbecille et fragile*“-nek.¹¹³

Az „*unius moris*“ rejtvényének megfejtése után helyes lesz még egy pillantást vetnünk a „*mos et lingua*“ kifejezésben saját-szerűnek látszó és modern embert esetleg félrevezető kapcsolatra. Ezt a kapcsolatot olyan sűrűn sikerült a hanyatló ókorban

¹¹² Századok, 76. köt., 450. l.

¹¹³ Helyesen hívja fel a figyelmet Guoth (II. cikk, 28. l., 1. jegyz.) Deér egy nem jelen. ékeny tévedésére: „*exteri*“ valóban nem az „idege- nek“, hanem a „külországbeliek“; téved ellenben G., amikor az „*arrogantia*“-t „jogtalan követelés“-sel fordítja. Még a Corp. Juris-ban is „*elbizakodottság*“, „*önhittség*“ értelmében használják e szót. István és Név- telenje nyilvánvalóan nem gondolnak egybre, mint arra, hogy az ide- gen „szakemberek“, akik „*documen'a et arma*“ hoznak magukkal, a ma- gyarságot a külső veszedelmekkel szemben védekezőképessé teszik. — Az Int. a „népi sokféleség“-nek, a világbirodalom és -hatalom e szimbó- lumának közhelyét (Schramm I 75: „*Schon in karoling. Zeit ist... Nachdruck auf die Vielzahl der vom Kaiser beherrschten Völker ge- legt worden, durch die er sich über einen gewöhnlichen König, den Herrscher eines Volkes, hinaushob*“) lehalkítja. Nem a különféle népek, hanem az „*ex diversis partibus*“ szakemberek teszik a *regnum*-ot naggyá, szabaddá stb.

és középkorban megtalálnunk, hogy közelfekvő a következő feltevés: Valamely *gens*-et, egy népcsoport összetartozóságát az ókor és nyomában a középkor a *nyelv* és a *szokásjog azonosságában ismerte fel*, azzal jellemezte. Egyik az Intelmek szerzője előtt, mint feltesszük, nem ismeretlen hely Sallustius Cat. 6.¹¹⁴ Itt Róma őslakóiról azt halljuk, hogy elsőbben „vegyes népség” voltak: „dispari genere, desimili *lingua*, alii alio *more* viventes”, majd hamarosan és csodálatosan összeolvadtak, így lett *civitas* a sokféleségből.¹¹⁵ Vergiliusnál is szorosan összefonódik a nép „neve”, nyelve és szokásvilága. Az Aeneis utolsó énekében a legyőzött latinok nagy óhaja, hogy ezt a három kincsüket, népi egyéniségük legsajátosabb jellemzőit megtarthassák, s hogy a győztesek ne kényszerítsék rájuk a maguk attribútumait:

ne *vetus* indigenas *nomen* mutare Latinos
 neu Troas fieri iubeas Teucrosque *vocari*
 aut *vocem* mutare viros aut vestere *vestem*.
 (823—5.)

Jupiter e kérést oly szavakkal teljesíti, melyek nem hagynak kétséget az iránt, hogy a *vox* „anyanyelv”-et s a *vestis* „erkölcs”-öt, „szokásvilág”-ot, de egyben és főként „jogrend”-et és „vallási hagyományok”-at is jelent e korban, s hogy mindez egységet alkot a nép *nevével*, tehát voltaképen e tényezők együttese teszi a „*gens*”-et:

da quod vis — — —
sermonem Ausonii *patrium moresque* tenebunt
 utque est *nomen* erit; — — —
 — — — *morem ritusque* sacrorum
 adiiciam faciamque omnes uno ore Latinos.
 (823—7.)

Nem kellene ezek után meglepőnek tartanunk, ha itt is egy antik gondolat vált volna középkori közhellyé, hiszen Vergilius még inkább, mint Sallustius a keresztény-római, majd főként a középkori gondolkodás tanítómesterei lettek. Már más he’ven idéztük egyszer az V. század keresztény költőjét, Prudentiust, aki — mint írtuk — „a nagy birodalom egységét és hata’mat ugvan csak a sokféleségnek kiegyenlítetttségében látja — nyelvek és szokások harmóniájában”.

O Christe *nomen unicum*, —
 Qui *sceptra* Romae in *vertice*
Rerum locasti —
 Ut *discrepantum gentium*

¹¹⁴ L. „Szt. István és a Róma-eszme” c. cikkünket, 1926.

¹¹⁵ L. itt a 309. l.-on a Rutilius Namatianus-tól származó sorokat.

*Mores et observantias
Linguasque et ingenia et sacra
Unis domares legibus.*¹¹⁶

A középkor tanítómestere, aki e tanulmány folyamán oly sűrűn jelentkezik, Isidorus, Etymológiáiban — így írja —, előbb tárgyalja a nyelveket, s csak utóbb a népeket, „quia ex linguis gentes non ex gentibus linguae exortae sunt“.¹¹⁷

Ennek az isidorusi tételnek megfelelően a *mos* és a *lingua* egységesítéséből lesz az „egy nemzet“. A normanokról Sziciliában és Apuliában hirdeti egy Guilelmus Apulus nevű költő (akiről egyébiránt semmi más nyomot nem találtam):¹¹⁸

*Moribus et lingua quoscunque venire videbant.
Informant propria, gens efficiatur ut una.*

Végül: a nyelvek és jogszokások nagy változatossága jellemzi természetesen a nagykárolyi birodalmat, mely ennek ellenére egyesül az uralkodó dicséretében:

*Diversae hoc linguae diversa parte loquuntur
Diversi mores laudant concorditer illam (sc. manum).*¹¹⁹

Különösen jellemző a hatodik század Waltharius-eposzának Európa leírása, mely éppen hazánk földjével is kapcsolatos:

*Tertia pars orbis, Fratres, Europa vocatur
Moribus ac linguis varias et nomine gentes
Distinguens cultu, tum religione sequestrans
Inter quas gens Pannoniae residere probatur
Quam tamen et Hunos plerumque vocare solemus.*¹²⁰

Végül Freysingi Ottó egy, történetesen a magyarokról szóló mondata is tükrözi a kifejezésnek állandó jellegét: „sunt autem Hungari... *moribus et lingua barbari*“.¹²¹

¹¹⁶ Peristeph. II. 413. — Az „observantia“ is jogi terminus, l. Digest. I, 2, 2, 24 (iuris obs.). — Borzsák István hívta fel rá figyelmemet, hogy ezt a gondo atot Verg.-nál is meg lehetne találni.

¹¹⁷ IX. könyv, I. 14.

¹¹⁸ Idézi Ampère, Hist. litt. de la France, Par. 1870, p. 458.

¹¹⁹ „Ad Carolum Calvum“ V. 63—4. Poetae Lat. Aevi Car. III. Traube, 256. l.

¹²⁰ Poésies Populaires Latines, par Edelstand du Méril, Paris, 1843, p. 316.

¹²¹ De gestis Frid. I. c. 31, p. 211. — Említsük meg a fent előadottak kiegészítésül, hogy a modern irodalom, mely a nemzetfogalommal foglalkozik s kísérletet tesz rá, hogy a „nemzetiség“-et tudományosan ragadja meg, még mindig hasonló nyomokon keresi, mint kereste az ókor s a középkor a „népi hovatartozóság“ meghatározását. L. pl. az

Nem kell tehát megütödnünk a *„mos et lingua“* kapcsolata a híres magyar maximában: úgy látszik, „szokás és nyelv“ általában társkifejezések a „nép“ körülírásában s ebből folyóan „jogszokás és nyelv“ szorosan összetartoztak abban a jogi terminológiai körben, melyben a Névtelen otthonos és gondolkodik. Az anyanyelv, mint elsődleges jellemző, jogosítja fel az advena-t nemzeti mos-a használatára, — ezzel „igazolja“ magát a *professio iuris* alkalmával.

Ha így végre kinyílik előttünk ennek a mondatnak igazi értelme, melyet annyit feszegettek, sűrűn félreértettek, mert kellő megértés nélkül agyonmagyaráztak és hozzá nem illő módon tartalommal töltötték meg, — egy percre álmélkodva kell megállnunk. Nemcsak a mult kúsza interpretációin kell csodálkoznunk: „az egynyelvű és egyerkölcsű ország törekénységére vonatkozó megállapításnak“ (Deér) még akkor sem lehet sok tartalma, ha annak most egyszerűen „kulturális-gazdasági értelmet adunk.¹²² A középkor kizárólagosan és oly mélyen keresztényi szemlélete szerint más erkölcs, mint amely a Dekaloguson és Evangéliumon nyugszik, nincsen, tehát a *rex christianus vel ecclesiae filius* legkevésbé sem gondolhatott a „különbéle erkölcsök“ egész spektrumára. De miért is tenne a „különbéle erkölcs“ különösen teherbíróvá valamely államépületet? Ennek a fordításnak éppoly kevéssé volt értelme, mint ahogy bizonyára igen sokan voltunk, akiknek nem egyszer okozott fejtörést ama másik, mely viszont a „sokszokású“ ország addig és azóta is ismeretlen eszményét hirdette. Senki sem vallotta meg, de in cubiculo bizvást kétségbevonhatta, hogy a tizenegyedik század hajnalán egy fejedelem országának éppen *etnográfia* tarkaságában lelhetne kedvét, — ebben látta erejét. A maxima mégis érinthetetlen volt, részben és főként, mert nem tudtunk magunkon segíteni, de részben azért, mert a magyar nemzetiségi tolerancia valamely misztikus ősi jelképét látták benne sokan. Az új értelmezés és fordítás ezt a szimbolumot nem rontja le. Most már a *népi és személyi jogszokások tiszteletének és uralmának elvét* hirdetvén, az „*unius linguae uniusque moris*...“-mondat új, helyes és történetileg alátámasztható jelentést adhat a középkori magyar nemzetiségi politikának, mint ahogy Deér egyébiránt céloz is ilyesmire.

1940. évi ált. magyar népszámlálás kritériumait, ahol külön vetették fel az anyanyelv s külön a „*professio gentis*“, a népi összetartozás kérdéseit.

¹²² 447. l. *Nem érdektelen megfigyelni, milyen nehézségekkel vesződik Guoth (II. cikk, 32. l.), mikor valami értelmet akar az „unius linguae...“-nek adni. „Akinek nem eszménye a soknyelvű és sokszokású ország, hogyan ajánlhatja azt programnak?“, — zárja vitáját Deérrel, majd ezt a zárókövetkeztetést vonja le nyílt kérdéseiből: „Mindezzel természetesen csak azt akartuk megvilágítani, mennyire nehéz, sőt lehetetlen a iudomány mai állása szerint az Int. VI. fejezetét beilleszteni Szt. István korába...“.*

A jövevények védelmében a *raison d'état* a római jog *suum cuique*-elvével és a keresztényi természetjognak *aequalitas*-parancsával fonódik össze; így az *unius moris* magyar maximája mögött a politikai eszmetörténet nagy távlatai tárulnak fel. Mily fontos Szent Istvánnak az advena-k jogvédelme, mutatja, hogy az Intelmek betetőző fejezetében, ahol a „rex et iustitia“-kapcsolatot nagy nyomatékkal összefoglalja, még egyszer visszatér rá: „*sis propitius etiam extraneis et cunctis ad te venientibus*“.

Ismét helytelen nyomon volnánk, ha azt hinnénk, hogy ez a „kegyes király“ a rex propitius valamely tisztán vallási és erkölcsi ideált testesít meg, amint hogy a X. fejezetet egészében megint nem az „istenes“ parancsok summájának kell tartanunk, hanem a középkor politikai és jogi nyelvén kell olvasnunk. Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó olvasmány ez. Megtanuljuk belőle, hogy „az erények sokasága tetőzi be a királyok koronáját“, ám ezek az erények szinte egytől-egyig csak változatai ugyanannak a virtus-nak: a már korábban méltatott *aequitas*-nak. Ezt névtelen szerzőnk mintha észre sem venné: ő „*pius, misericors et ceteris virtutibus imbutus et ornatus*“ fejedelem után sóvárog. De mik ezek a „*ceterae virtutes*“? Legyen Imre herceg „*per omnia et in omnibus pietate suffultus*“. Jól tudjuk, hogy ez a „*pietas*“ azonos a „*misericordia*“-val. Most más kifejezések következnek, de mindig azonos tartalommal: a propitius-ról és a patiens-ről már szó volt,¹²³ — tudjuk, hogy mindkettő „az ítéletben“ hajlandót és az ítéletben béketűrőt jelöli. Ha az „erős“ és „alázatos“ király képe egy pillantásra mintha eltávolítana az „*aequitas*“ eszményétől bennünket, a „*modestia*“, íme, ismét feléje fordít.¹²⁴ Mert szövegünk felvilágosít, hogy nem „szerénység“-ről van szó, hanem „mértéktartás“-ról az ítéletben: „*sis modestus, ut ultra modum neminem punias vel damnes*“. Már meglepőbb, hogy a „*mitis*“-nek még egy szinonymja van: a „*rex honestus*“ senkit szándékolt gyalázatba nem taszít. Ez is az iniustitiának egy neme. „A középkori fejedelemnek vagy kormányzónak törvény által való megkötöttsége eszmei szempontból sokkal nagyobb, mint amilyen modern korunkban akár az alkotmány által legkorlátozottabb monarchiáé vagy elnöké. Hiszen ez utóbbi a többi alkotmányos szervvel együtt új jogot alkothat: a középkori uralkodó azonban azért van, hogy a jó, régi jogot alkalmazza és megvédje, a szó-

¹²³ L. itt 307. l.

¹²⁴ A „*modestus*“-ban, mint számos ú. n. etymológiai hely tanúsítja, a középlatin jobban érezte a „*modus*“-t, mint az antik nyelv. Értelme eredetileg: „a jogos mértéket megtartó, a jogot megőrző stb.“. Ehhez, de a kir. erényekhez általában v. ö. Ratherius-t (X. század), aki ezt kívánja a királytól: „*Esto prudens, justus, fortis et temperatus*. ... *Justitia est, ut jam a maioribus est diffinitum, habitus animi pro communi utilitati servatus, sui cuique tribuens dignitatem*. ... *Temperantia* ... et *modestia* vocatur, quia cum modo vel mensura omnia agit“. (Praeloquia III. 1. Migne, SL 136, 222.)

nak teljes, súlyos értelmében, melyet már ismerünk. A jó régi jognak szolgálatára hivatott el: ez az ő *justitia*-ja és abból, hogy kiki szubjektív jogát, a *suum cuique*-t megőrzi, születik meg a *pax*, a belső jogbéke, mely a belső uralomnak legkiválóbb, szinte egyedüli célja” — írta Kern.

Az Intelmek királyeszményét ennek a *justitia*-nak szolgálata hatja át.¹²⁵

III.

Mint már említettük, Deér József alighanem azért nem nyugszik meg az Intelmek antik történeti reminiscenciáiban, illetve ezek származtatásában, mert saját egyéb konstrukciói szempontjából nem szívesen látná a szentistváni iratot a *Laudes Romae* valamely távoli rokona gyanánt. Hiszen akkor az Intelmek ezen az okon is felhasználhatókká válnának annak bizonyítására, hogy az első magyar király politikai felfogása valóban kapcsolatos a X. és XI. század fordulójának nagy ideájával, a római birodalom ,*renovatio*‘-jának tervével és óhajával, mely III. Ottót és II. Szilveszter pápát lelkesítette és inspirálta; már pedig Deér ennek úgy látszik ellenkezőjét óhajtaná.

Tizenkét év előtt hívtam fel rá a figyelmet, hogy „a magyar államalapításnak világpolitikai háttere” nézetem szerint éppen ez a ,*renovatio Imperii Romani*‘ s hogy Szent Istvánnak nagy alkotását helyesen és teljesen csak akkor ítéltjük meg, ha ebbe az összefüggésbe illesztjük belé.¹²⁶ Azóta ennek, helyesebben az ezt keretező *nagyobb kérdésnek* egész kis irodalma alakult ki. Maga Brackmann, akinek egy dolgozata a kutatást megindította, több egymással összefüggő részletkutatást bocsátott közre.¹²⁷ P. E. Schrammnak, az ottói ,*renovatio*‘-gondolatkör

¹²⁵ Gottesgnadentum, —. 1. *Mintha szelmalomharcot folytatna Guoth, mikor második cikkében is (10. l.) szívesen ragaszkodik az Intelmek koncepciójának valaminő ,eredetiségéhez‘. „Valóban — mint láttuk — az eddigi kutatások után kiderült: Szent István ebben a művében sem tagadta meg önmagát (!), nem vette át idegen népek idegen elveit. Ami nem sajátlagosan magyar az Int.-ben, az európai közkincs...” — Ezzel szemben újólág utalnunk kell rá, amit fentebb mondtunk a középkor gondolatvilágának ,kompilált‘ voltáról. Ez az egész ,eredetiségi‘ felfogás nehezen illeszthető be a középkorba. „Hogyan lehetne feltenni ilyen királyról — kiált fel Guoth u. i. (t. i. Szt. Istvánról, aki országát az ,Eigenrecht‘ alapján rendezi be), hogy ... mindezt meghazudtolva (!) a szomszédokhoz szaladjon tanácsokért, elvekért.” Mindez teljes félreérts: a középkori uralkodói eszme és a vele kapcsolatos ,régi és jó jog‘ elve, ha egyszer beléhatoltunk ebbe a zárt és következetes gondolatkörbe, elhárítják az ilyen okoskodást.*

¹²⁶ Századok, 1932.

¹²⁷ Albert Brackmann: „Die Anfänge der Slavenmission u. die Renovatio Imperii des Jahres 800“, Berlin, 1931. — U. ő: „Der ,römische Erneuerungsgedanke‘ und seine Bedeutung für die Reichspolitik der deutschen Kaiserzeit“, 1932. — U. ő: „Reichspolitik u. Ostpolitik im frühen Mittelalter“, 1935. — U. ő: „Kaiser Otto III. u. die staatliche

jeles feltárójának terjedelmes műve, mely főként becses adattár, hazánkban is ismeretessé vált,¹²⁸ Tóth Zoltán kiadta egy már évekkel korábban elkészített nagyobb tanulmányát, végül Deér József is foglalkozni kezdett a kérdéssel s a mult esztendőben előbb német, majd magyar nyelven jelentette meg kutatásait, melyekben — Brackmann-nal, Tóthtal és velem szemben — azt vallja, hogy a magyar államalapítás és III. Ottó imperiális gon-

Umgestaltung Polens u. Ungarns“, 1939. — U. ő: „Zur Entstehung des ungarischen Staates“, 1940. Mind e tanulmányok a Sitzungsber. d. Preuss. Akad. d. Wiss.-ban. — Egyéb irod. Deérnél.

¹²⁸ P. E. Schramm művéről l. itt 287. l., ahol már megállapítom, hogy Schr. munkáinak milyen tanulságokat köszönök. Bár Deér újabb közleményeivel, amennyiben a „Róma-eszmének“ a magyar államalapításban való szerepét illetik, más helyen kívánok foglalkozni, már itt is helyesnek tartom, hogy egy szokatlanságra rámutassak. A tudományos irodalomban kialakult szokás az „antecessores“ munkáinak kellő világossággal és tüzetességgel való felemlítése, még akkor is, ha eredményeikkel vagy módszereikkel nem értünk egyet. Deér Intermek-tanulmányában ezt írja egy helyen (439. l.): „A római példára való hivatkozás még nem Róma-eszme, főként a szónak III. Ottó-féle értelmében nem, miként ezt Balogh József gondolta. Schrammal szemben, akit Balogh e tekintetben is minden különösebb egyéni hozzáadás és kritika nélkül követett, Brackmann meggyőzően kimutatta, hogy e gondolat politikai jelentősége aránylag igen csekély...“ Bár prioritáskérdések feszegetését gyermekesnek érzem, mégsem tartom feleslegesnek itt megállapítani, hogy „Szt. István és a Róma-eszme“ c. kis tanulmányom három évvel korábban íródott, semmint Schramm műve megjelent. Az alapgondolat tehát az enyém, Schr. művéből utóbb tanultam. Hogy másoknak mit köszönök, még a Budapesti Szemében megjelent rövid cikkben is gondosan feljegyeztem. Ezzel szemben Deér úgy látja helyesnek, hogy a magam 1932-ben megjelent tanulmányáról, melyben elsőként foglalkoztam a III. Ottó-féle gondolkör és a magyar államalapítás kapcsolataival, természetesen Brackmann és Schramm anyagának hasznosításával, egy szóval se emlékezzék meg „Die Entstehung des ung. Königtums“ c. dolgozatában (Archivum Europae Centro-Orient, VIII, 1942), holott ennek terjedelme ezt megengedte volna; e helyett a könyvnyi tanulmány *utolsó* jegyzetében ez olvasható: „In meinen Ausführungen habe ich *folgerichtig* darauf verzichtet, mich mit einzelnen Feststellungen ungarischer Forscher auseinanderzusetzen, die die Schramm—Brackmannsche Theorie (tehát mégsem elentétes a két felfogás?) ohne eigene Kritik angenommen haben“. Mivel Tóth Zoltánnak tíz évvel utánam megjelent könyvéig, úgy gondolom, senki sem foglalkozott ezzel a témakörrel, a szokásoknak ismét megfelelőbb lett volna, dolgozatomat megemlíteni. Ezt Deér is érezhette, mert tanulmányának magyar verziójában — Tóth támadására megfelelően — ezt írja: „Ami pedig az elsőséget illeti, az Schramm művének alapvető fejtegetéseivel s azoknak a magyar viszonyokra való részleges alkalmazásával már 1929-ben eldőlt s követőire ... csak a kész keretek kitöltésének lényegében deduktív természetű s így kevés önállóságot igénylő művelete maradt. Ha figyelembe vesszük, hogy ezt Balogh József tanulmánya ... már 1932-ben elvégezte...“ („A magyar királyság megalakulása“, A M. Tört.-tud. Int. Évkönyve. 1942. 4. l.)

dolata között hiányzik az a kapcsolat, melyről fent szó volt.¹²⁹ Ennek a most már széles mederben folyó vitának részletei az Intelmekkel közvetlenül nem kapcsolatosak, tehát nem tartoznak ide. De utalnunk kellett reá, hogy érthetővé váljék Deér érdeklődése az Intelmek és szerzőjük iránt általában, a 'renovatiós' célzások iránt különösen, mert nem célra-vezető, ha a forrásokat nem önmaguk érdeme szempontjából vizsgáljuk, hanem más kérdésekre vonatkozó és kész kutatási eredményeket vetítünk vissza a forrásokra, mint részben itt történt. A 'Róma-eszme' nyomai nem tűntethetők el az Intelmekből csupán azért, hogy aztán a szentistváni államalapítás művében se tudjuk megtalálni. Ennek a 'Róma-eszme'-kérdésnek egyszer hasznos lesz szemébe néznünk, még akkor is, ha abban a veszélyben forgunk, hogy Guoth Kálmán 'szellem-történettel' gyanúsít meg bennünket.

A római birodalom szétbomlása, a császárság lehanyatlása és főként bukása óta a népek, elsősorban persze politikai és szellemi vezetőik, nosztalgiát ápolnak szívükben az eltűnt birodalmi nagyság után. Egészen természetes ez: a népvándorlás és a barbár államok alapításának korából a világ visszavágyódik abba a birodalomba, mely — főként századok távlatában — a rend, a jog, a biztonság, a tudás és a szépség jelképévé válik s mely alapépítményeiben, intézményeiben és eltörülhetetlen hatásában tovább is él. A kialakuló germán királyságok hamarosan e nosztalgia hatókörébe kerülnek: Nagy Károly császárságát és az Ottók Rómára tájékozott uralmát, mely ugyancsak a császárság eszmekörében bontakozik ki, a történelem régóta e kettős — a római és a császári — ideál hatásával magyarázza. A Róma-eszmét és a császár-eszmét, melyek a VIII—XII. századok vallásos és politikai szemléletében, irodalmában, sőt művészetében is jelentős szerepet visznek, az utóbbi évtizedekben néhány német tudós ismét rendkívül gondos és mélyreható vizsgálat tárgyává tette. Schramm és Brackmann után Burdach, Piur és Schneider tanulmányait itt éppen csak említenünk lehet.¹³⁰ E tanulmányok során a korai középkor szövegei főként abból a szempontból dolgoztattak fel, mennyiben tükrözik e. részben még kezdetleges, nyers, anarchikus századoknak írott emlékei az ókori római birodalom után való sóvárgást, a római eszmények, formák, szokások követésének óhaját, s hogy e Róma-vágyból, mely mögött gyakran ott rejtőzik még az intézményeknek és tartalmuknak valóságos léte is, minő eszmei és gyakorlati következtetések származtak.

A magyar államalapítás szempontjából különös jelentőséget kapott, hogy e Róma-eszmélet korai kulminációs pontját éppen

¹²⁹ Tóth Zoltán: „A Hartvik-legenda kritikájához“, Bp., 1942. — U. ő: „Történetkutatásunk mai állása“ körül. Bp., 1943.

¹³⁰ L. itt 309. l. Pirenne id. művét.

1000 körül vélte a kutatás megállapíthatónak, — annak a III. Ottónak rövid uralkodása alatt, akit származása, műveltsége, politikai ambíciói az ókor kultuszára, utánzására, „megújítására“ sarkaltak.

Noha természetes, hogy a tudományos kutatás és aprólékos anyaggyűjtés gyakorta mesterkéltén éles világosságában olyan bonyolult és halk, alig-alig észlelhető érzelmi folyamatok, mint aminő egész nemzedékek honvágya a tökéletesnek hitt múlt után, látszólag megmerevednek, schematikussá válnak, elvesztik spontaneitásukat és hajlékonyságukat, mégis el kell ismerni, hogy ezek az eszmetörténeti kutatások, túlzásaik ellenére, a korai középkor nem egy jelenségét tették érthetőbbé, a szövegek rejtett célzásait felfedték és egész stílus-periódusok formanyelvéhez szolgáltak jelkép-magyarázattal.

Mindez a szakemberek szűkebb köre előtt eléggé ismeretes, de vázlatosan elő kellett adni, hogy megértessük, mért éreztük már vizsgálódásunk első szakában s érezzük még ma is jogosultságát és szükségét annak, hogy a magyar államalapítás e „születési okmányában“, mellyel foglalkozunk s amely történetesen közvetlenül a legérdekesebb „renovatio“-korszak után keletkezett, néhány részletet — most már szemben Deér Józseffel — a „Róma-eszme“ *halovány visszfénye* gyanánt olvassunk.

„A VI. fejezet nemzetközi vagy nemzetfeletti értelmezésével már azért is óvatosnak kell lennünk — olvassuk Deér cikkében —, mivel e fejezetnek a Róma-eszmével való összefüggése egyrészt laza és kétséges, másrészt a Róma-eszme „nemzetköziségeről“ sem beszélhetünk oly értelemben, miként azt Balogh József tette. Lazának... mivel... a Rómára való hivatkozás nem az elv, a norma, hanem legfeljebb a *hatásos példa* (?) szerepét játssza... *Módosítanom kell viszont a Róma-eszme jelentőségéről, az Intelmekben való jelenlétéről és nemzetköziségéről vallott régebbi felfogásomat.* A római példára való hivatkozás még nem Róma-eszme, főként a szónak III. Ottóféle értelmében nem, miként ezt Balogh József gondolta... Az Ottók és utódaik birodalma kétségkívül „sokféle népet“ egybefogó állam volt, ez a koncepció azonban már az adottságok különbözőségénél fogva sem szolgálhatott például István Magyarországra. A Rómára való hivatkozás, ahol is *nem a kor Római Birodalmáról, hanem az aeneasi Rómáról van szó, teljesen független (!) a birodalmi és a császáreszmétől s értelme is egészen más.*“¹³¹

Ezek igen határozott, ellentmondást nem tűrő ítéletek, melyeknek részletesebb megokolásával Deér adósunk marad, s így arra kényszerít, hogy magunk vizsgáljuk meg újból szövegünket s egyben az ő nézeteit. E végből helyes lesz a híressé

¹³¹ Századok, 1942, 449. l.

vált VI. fejezetet — melyet a *mos* értelmezésével már sikerült megmagyaráznunk¹³² — latinul is, fordításban is ideiktatnunk:

In hospitibus et adventitiis viris tanta inest utilitas, ut digne sexto in loco regalis dignitatis possit haberi. Inde enim primis Romanum crevit imperium, Romani-que reges sublimati fuerunt et gloriosi, quod multi nobiles et sapientes ex diversis illo confluebant partibus. Roma vero usque hodie esset ancilla, nisi Eneades [*recte: Aeneadae*]¹³³ fecissent ilam liberam. Sicut enim ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites, ita diversas *linguas et consuetudines*, diversa-que *documenta* et arma secum ducunt, que omnia regna ornant et magnificant aulam et perterritant exterorum arrogantiam. Nam unius *lingue uniusque moris* regnum inbecille et fragile est.

Propterea iubeo te fili mi, ut bona voluntate illos nutrias, et honeste teneas, ut tecum libentius degant, quam alicubi habitent. Si enim tu destruere, quod ego edificavi, aut dissipare quod congregavi studueris, sine dubio maximum detrimentum tuum patietur regnum.

Quod ne fiat, tuum quottidie auge regnum, ut tua corona ab hominibus habeatur augusta.

Vendégekben és jövevény férfiakban akkora haszon rejlik, hogy méltán sorolhatjuk ezt a királyi méltóságban a hatodik helyre. Mert azáltal gyarapodott elsőben a római birodalom, *magasztalattak fel és váltak dicsőkké a római királyok*, hogy sok nemes és bölcs ember a világ különböző részeiből odaözönött. Róma bizony mind a mai napig szolgáslásban volna, ha az Aeneasok fel nem szabadítják. Mert amiképen különböző tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy hoznak magukkal különböző nyelveket és *törvényeket*, különböző *ismereteket* és fegyvereket, amelyek mind a királyi udvart díszítik a külföldiek mohóságát. Mert az egynyelvű és *egytörvényű* ország gyenge és törékeny. Ezért fiam, azt parancsolom néked, hogy jóakarattal lásd el a vendégeket és méltányossággal¹³⁴ tartsd őket, hogy veled szívesebben éljenek, semmint másutt lakoznak. Mert ha te arra törekedsz, hogy lerontsd, amit én építettem, vagy *szétszórd*, amit összegyűjtöttem, kétségen kívül a *legnagyobb kárát* fogja szenvedni országod. Hogy ez meg ne történjék, nap-nap után gyarapítsd királyságodat, hogy koronádat az emberek fölségesnek tartsák.

¹³² L. itt 301. l.

¹³³ Amit az Eneades kapcsán Guoth (II. cikk, 30. l.) ír, úgy gondolom, csak részben helytálló. A XI. század bizony'alanul kezelte az Aeneidae szót és változatait. „Virgilius quidem Maro suo quodam opusculo est Caesari commendatus Augusto, unde in maiori opere post sudavit Aeneidae.“ Besatei Anselmus, Epistola (Ernst Dümmler, Anselm. Halle, 1872, 16. l.) A Szentpétery-féle Script.-kiadásban így kellett a szöveget közölni, mert a tévedés minden valószínűség szerint, s G. is így gondolja, az Int. szerzőjéé és nem a másolóé. — Szövegkiadásom három nyomtatási betűhibájára is helyesen figyelmeztet G. (u. o. 12. l.). Megokolás nélkül „diceris“-t kell olvasni a IV., és „d.gna“-t az V. fej.-ben.

¹³⁴ A *honestus* szóról l. itt 317. l.

A fejezet első fele *Laus Romae*: mindenki, aki a kornak — egyébként sokkal szűkszavúbb s néha kevésbbé lelkes — ‚renovatiós‘ szövegeit elolvasta, az *imperium*-nak, mely már Aeneas-szal indul el fejlődése és virágzása útján, és uralkodóinak, akik ‚*sublimati et gloriosi*‘ voltak, e magasztalását annál figyelemreméltóbbnak fogja tartani, mert az ország legnagyobb kincsei között a szabadságot jelöli meg s — még ennél is meglepőbben — e szabadságot éppenséggel — az ‚*adventitii viri*‘: Aeneas és társai jelességeiből eredezteti.¹³⁵

Bár már egyszer említettem, hogy e Róma-dícséret közvetlen forrása szinte közömbös, — célzata a fontos, álljon itt a gondolat *topikus* voltának jellemzésére, hogy Sallustius mellett egy kései IV. századvégi kompilátor, S. Aurelius Victor ‚*Liber de Caesaribus*‘-a, vagy művének egyik derivátuma is ott lehetett szerzőnk könyvei között. Innen tanulhatta ugyanis, amit Sallustiusnál nem talált meg — Guoth ezt szememre is veti¹³⁶ —, hogy az ‚idegenek képességei és a kívülről beáramló szakértelem‘ növelte nagyra Rómát: ‚...mihi compertum... urbem Romam *externorum virtute* atque *insitivis artibus* praecipue crevisse‘.¹³⁷ Hogy Aurelius Victor ezt miként értette, jól mutatja meg ‚*Origo gentis Romanae*‘-jának egy részlete (I. 2.): ‚Tanta autem usque id tempus antiquorum hominum traditur fuisse simplicitas, ut venientes ad se advenas, qui modo consilio ac sapientiae praediti ad instruendam vitam formandosque mores aliquid conferrent... caelo ac terra editos... crederent‘. De az *advenák* szerepe az ősi Róma kialakulásában — valószínűleg Sallustius nyomán — az ókor végén közhely volt s ilyenként mehetett át a középkor történeti kivonataiba. Jordanesnél (550 körül) olvassuk, hogy ‚(Remus) hunc (locum) *asylum* facit et statim mira vis hominum... Latini, Tuscique... Fryges... Arcades... Ita ex variis quasi *elementis congregavit corpus unus populumque Romanum ipse fecit*‘.¹³⁸

¹³⁵ A római őstörténet e századoknak annyira kedvelt olvasmánya volt, különösen Vergilius oly fontos szerepet töltött be a korai középkor költői nevelésében, hogy nem hiányoztak hangok, amelyek a világot a múlt ismeretével és élvezetével szemben a jelenkor nagy példáira és tetteire keserűen emlékeztették. Wippo Vita Conradi Salici-jának Prologusában írja: ‚...satis inconsultum est superbum Tarquinium, Tullium et Ancum, patrem Aeneam, ferocem Rutulum, et hujusmodi quoslibet et *scribere* et *legere*, nostros autem Carolos et tres Ottones, imperatorem Henricum secundum Chuonradum, etc. ...omnino *negligere*‘. Migne SL. 142, 1219.

¹³⁶ 56. l.

¹³⁷ Lib. de Caes. xi., 12—13. — E helyre Alföldi András volt szíves figyelmeztetni.

¹³⁸ L. fent 309. l. a Rutilius Namatianus-idézetet (92. jegyz.). Talán érdemes megfigyelni valamely ‚ritmikus‘ hasonlóságot a második Aur. Victor-idézet és az Int. VI. fej.-ének kezdő mondatai között.

Hogy azonban Róma eredeteit sokak „congregatio“-jából nemcsak „Laus Romae“, hanem „Invectiva in Romam“ módjára is fel lehetett használni s hogy ezt a történeti közhelyet így is, amúgy is használta a politika, Liudprand felettébb érdekes esete igazolja. Mikor I. Ottó követeként Konstantinápolyban Nikephoros Phokas császár szájából azt a szemrehányást kell hallania, hogy ő — Liudprand — nem is „római“, hanem csak longobárd, válasza nyomban kész s így hangzik: „A történelem azt tanítja, hogy a testvérgyilkos Romulus, akiről a rómaiak elneveztettek, porniogenitus, vagyis házasságtörésből származott, s hogy *menedékhelyet* csinált magának, ahol adósokat, szökött rabszolgákat, gyilkosokat és büntetteikért halálraítélteket fogadott be s hogy ilyenfajta emberek tömegét gyűjtötte össze, akiket „rómaiaknak“ nevezett el.“ A „római“ név tehát nem magasztalás, hanem gyalázat!¹³⁹

„A római példára való hivatkozás“ ilyként valóban Rómaeszmé itt. Hogy szerzőnk a maga hazai és aktuális tételének igazolására még sokkal távolabbról, mint Liudprand visszanyúl a római őstörténetbe, egymagában is szépen mutatja a Róma-arányt, mely alatt él és gondolkodik. De a fentebb már egyszer kiemelt „*reges sublimati et gloriosi*“, kapcsolatban a „*corona augusta*“-val, melyről azt óhajtja az apa, hogy Imre szemei előtt lebegjen, a Decretumok II. könyve prologusára emlékeztethetnek, ahol az „*antiqui et moderni augusti*“ jogalkotó példájára utal István király. Deér jól ismeri a helyet,¹⁴⁰ de nem hozza kapcsolatba sem az *antecessores reges*-szel, akik Guothnak annyi fejtörést okoztak, még kevésbé azonban az Intelmek szerzőjének Róma-tiszteletével. Pedig itt egy gondolatkörrel van dolgunk.

Guoth t. i. nem érti, hogy Szent István az *első* magyar király miként hivatkozhatik a VIII. fejezetben „megelőző királyokra“, „előtted uralkodott királyokra“? Helyesen felel meg

¹³⁹ Legat. c. 12. (Opera, Script. rer. Germ. 1915, 182. l. V. ö. Schramm I. 35. l.). — „Romulus menedékhely“-ének gondolatához l. Cochrane fejtegetését (Christianity and Classical Culture, Oxf., 1940, 104—5. l.): »It serves to emphasize his (Salust.) conviction that states do not grow, they are designed and manufactured; often, as was conspicuously the case with Rome, out of such unpromising material as was assembled together in the so-called „asylum of Romulus«. Cochrane egyébiránt ebben az eszmében is az antik természetjogi gondolat érvényesülését látja. L. még Tac. Ann. XI, 24 Claudius beszédét az advenák befogadásáról, mint „*mos maiorum*“-ról és Romulus bölcsességéről. Ehhez A. N. Sherwin-White: The Roman Citizenship, Oxf. 1939.

¹⁴⁰ 439. l. — Az „*augustus*“-szó e kor nézete szerint kapcsolatos a „birodalom-gyarapítás“-sal. L. Int. VI.: „...tuum quotidie *auge* regnum, ut tua corona ab omnibus *augusta* habeatur“. V. ö. pl.: „*Augustus* dictus est ab *augendo* ut sciat ex nomine quid debeat in opere; et ideo *omnes principes* vocantur *augusti*“. Fitting, Jur. Schr. d. MA. 148. l.

Guothnak Deér, mondván, hogy „itt nem a magyar és az idegen királyokról, hanem a királyi méltóságról van szó“, egy „kormányzati alapelvről“. A Róma-eszme jegyében egészíthetjük ki Deérnek ezt az okoskodását is: szerzőnk számára az eszmei „Róma“ története *egyetlen hatalmas folyam* — nincsen „aeneasi Róma és a kornak Római Birodalma“ (Deér): a kettő egy —, a királyság is ily eszmei intézmény, az „*antiqui et moderni*“ augusti megszakítatlan nagy successio; a Szentírás királyai és Róma királyai egyként példái *minden* uralkodónak, — az uralkodás ténye maga — Deér így szeretné érteni a „*regnum*“¹⁴¹ szót az Intelmekben — egy darab az örök Rómából.¹⁴²

A magyar forrás „*antecessores*“-ei és az „*antiqui augusti*“ mögött kétségkívül ott vannak a Digesta Prológuának „*sacratissimi retro principes*“-ei.¹⁴³ Ahogy a római jog kontinuitása — elméletben, de láttuk gyakorlatban is — nem szakad meg teljesen, léte és érvénye pedig a töretlenség prestige-ét évezi: mindazok az uralkodók — római császárok vagy germán fejedelmek, vagy akár a magyar király —, akik a római jog valaminő eszmei kontinuitása alatt országának, belétartoznak e nagy successióba, amely persze „római“ successio, — minden „*rex pius, iustus, pacificus*“-nak antecessor-ai az eszmei „Róma“ történetében vannak, sőt éppenséggel az összes „*augusti antiqui et moderni*“ az ő elődei is.¹⁴⁴ A „regi és jó jog“ (láttuk fentebb) csak az elődöktől öröklött hagyományok fonalán érvényesülhet. Ilyképen az antecessores kifejezésben semmi feltűnő nincsen, az Intelmek szerzője ezt is magával hozta jogi ismeretei és emlékei között s ha Guoth fáradságot vesz magának, hogy IX—XI.

¹⁴¹ Nem oszthatom azonban Deér nézetét (447. l.) a *regnum* szó értelmezését illetően, és inkább hajlom Guoth felfogása felé (II. cikk, 28. kk. l.). A *r.* szó ebben a korban, s az Int.-ben is, ugyanolyan gazdag és sokárnyalatú, mint más korokban: jelent *országot* is, *uraimat* is, néha esetleg *udvart* is, — ezek önként értetődően elhatárolhatatlan tartalmak. Mindig a mondat határozza meg a szó értékét s nem valamely merev, rendszerint félrevezető, mert egyoldalú szótári értelmezés.

¹⁴² L. itt 301. l. jegyzetünket a *Mos maiorum*-ról.

¹⁴³ A „*Deo auctore*“, CJR ed. Krüger—Mommsen I. p. 8. A Szentháromság a világegyetem rendjének alapja: „unde et *mundi totius elementa processerunt* et eorum *dispositio in orbem terrarum* producta est. Cum itaque nihil tam studiosum in omnibus rebus invenitur quam legum auctoritas, quae et *divinas et humanas res* bene disponit... primum nobis fuit studium a *sacratissimis retro principibus* inittium sumere...“.

¹⁴⁴ Hogy az uralkodói *successio*, az eszmény *erkölcsi folytonosságának* hite meddig terjed s hogy általában minden monarchikus gondolatnak egészen napjainkig alapja, erre elég távolból utalni. De nem érdektelen olyan szövegen kipróbálni a tételt, aminő Hugo Grotius-nak nagy művéhez, a *De jure belli ac pacis*-hoz írt és XIII. Lajoshoz intézett ajánlólevele (1625), amely az uralkodói *justitia*-nak még mindig teljesen antik és középkori alapokon nyugvó újkori körképét adja.

századi forrásokat végignézz, számos törvényszövegben, vagy magyarázatban reábukkan majd. Találomra idézünk ilyen helyeket: „sicut per longam *consuetudinem antecessores eorum* facientes habuerunt, ita et omnes, qui lege salica vivunt inantea habeant et faciant”.¹⁴⁵ Kopasz Károly 864-ben „... quia super illam legem, vel contra ipsam legem nec *antecessores nostri* quodcumque capitulum statuerunt nec nos statuimus”.¹⁴⁶

A XI. század Róma-kultuszára általában is különösen jellemző a híres „*Graphia aureae urbis Romae*” című ceremóniakönyvnek ama szakasza, mely egy bíró beiktatásának szertartását ismerteti; itt találkozunk egészen feltűnő formában az *antecessorral*. „Tunc dicat imperator iudici: „Cave, ne aliqua occasione Iustiniani sanctissimi *antecessoris nostri* legem subvertas.”¹⁴⁷

A római jog németországi recepciójáról írva v. Below úgy véli, hogy „emelője gyanánt elsősorban a császároknak az a nézete szolgált, hogy ők a régi római imperátorok *utódai* és így jogosultak ezek jogának alkalmazására”.¹⁴⁸ Ez a koraközépkori renovációra is vonatkoztatható: a császárokat a Bizánccal és a pápasággal való verseny szinte belekényszerítette a császárok utódlásának képzetébe, s ebben a folyamatban a római jog folytonossága érv és alap gyanánt szolgált. I. Frigyes 1165-ben e szöveget bocsátja ki: „Megboldogult *elődeinket* követjük, Nagy Konstantint, Justinianust és Valentinianust, ugyanúgy, mint Károlyt és Lajost és *szent törvényeiket* isteni orákulumok gyanánt tiszteljük.” Ez a folytonosság — Schramm felfogása és anyaga szerint — nemcsak politikai célzatban és a római és a középkori császári jog tartalmában, hanem formai részletekben: stílusban, titulásokban stb. is jelentkezik.¹⁴⁹

Vizsgálatunk során eddig állandóan a *folytonosságra* mutatunk rá: a Róma-eszme a birodalmi folytonosságnak leggyakrabban fiktív talajából táplálkozott, folytonos az uralkodói princípium fejlődése ideológiája, folytonos és élettél teljes a római jog középkori pályafutása. Van ezzel szemben a korábbi jogtörténeti oktatásnak egy félreértésből eredő, többnyire Savigny-re visszavezetett közhelye, mely szerint a római jogi ismeretekben a VII.-tól a XI. századig valamely *szakadás* mutatkozik s hogy a XII. században a bolognai és páviai iskolának ezért a római jogot mintegy újra fel kellett fedezni; ezt a folyamatot szokták a római jog „középkori renaissance”-a gyanánt említeni. E közhelynek alaptalanságát régen kimutat-

¹⁴⁵ 819. évi capit.

¹⁴⁶ Ginoulh. 109. l.

¹⁴⁷ Schramm II. 103. l.

¹⁴⁸ G. v. Below, Die Ursachen der Rezeption des römischen Rechts, 1905, 107. l. — Schramm I. 279. l.

¹⁴⁹ L. itt a 303. l. kifejtetteket. Az „*antecessores*”-ról l. még itt a 79. jegyzetet.

ták; különösen Hermann Fitting volt az, aki forráskutatásain és kiadásain nyugvó kitűnő összefoglalásában nemcsak azt hangoztatta nyomatékosan, hogy a római jogi ismeretekben semminemű törés vagy akárcsak hanyatlás sem észlelhető a korai középkorban — ami annak látszik, az a kor általános intellektuális viszonyainak jellemző vonása —, hanem azt is, hogy a téves közhelynek semmi köze Savigny nagy jogtörténeti művéhez. *Ezen az alapon feltételezhattük az Intelmek szerzőjéről is, hogy a X—XI. századokban is élő római jog egyik fontos része volt az ő enciklopedikus ismereteinek.*¹⁵⁰

Ha az ismeretek e folytonosságának ellenére a római jog alkalmazásában mégis valamely változást tapasztalunk a XI. század folyamán, az — a kor fokozatosan elmélyülő szellemiségén túl — abban leli magyarázatát, hogy a császárság 'renovatiós' törekvései és hangulata a X. és XI. század fordulóján a római jogot, mint az 'aurea Roma' egyik legnagyobb hagyományát, politikai és hatalmi eszköz, de egyben inspiráció és szimbólum gyanánt is felhasználták.

A XI. század derekától fogva Itáliában jelei mutatkoznak annak, hogy a császárság fokként ki akarja szorítani a népi és személyes jogot, mely, mint láttuk, századokon át Nyugaton általában s itt is a jogi gyakorlat alapja volt. E helyett a területi jogot, tehát — minthogy a mozgalom Rómából indul ki — a római jogot akarja hatalomhoz segíteni. Ennek a folyamatnak eredetei, mint már mondtuk, az ókorba nyúlnak vissza. a IX—X. század is 'egységesíteni' kíván, de az itt vázolt mozgalom újkeletű, saját külön gyökerei éppen III. Ottó világuralmi törekvéseiben keresendők. A Graphia-libellus már idézett részletei¹⁵¹ nemcsak a korabeli Róma-kultuszt példázzák; a császár, aki a bírót oly nyomatékkal figyelmezteti a Justinianus-féle törvények szentségére, e szavakkal adja a bíró kezébe a Justinianus-kódexet: »Secundum hunc librum iudica Romam et Leonianam orbemque universum' et det ei osculum et dimittat eum.« Egy másik részlet így szól: »Solus imperator est, qui per Deum omnium obtinet potestatem et omnium iura legesque dispensat et moderatur habenas...« Olyan kijelentések, aminő amár említett Anselmusé,¹⁵² aki annak a reményének ad kifejezést, hogy »legibus antiquis totus reparabitur orbis«, vagy Freysingi Ottóé: »Hic iam quod supra distuli, solvendum puto quare unius urbis imperio totum orbem subici, unius urbis legibus totum orbem informari Dominus orbis voluerit«¹⁵³ — alkalma-

¹⁵⁰ Meglepő, hogy a középkor szellemi fejlődésének olyan jeles ábrázolója, aminő H. O. Taylor, még mindig Savigny névéhez fűzi e helytelen elméletet. (The Classical Heritage of the Middle Ages, 64. l.) New York, 1901.

¹⁵¹ L. itt 326. l.

¹⁵² Schramm II. 102. l.

¹⁵³ Exhort. ad proceres regni, Schramm I. 286. l.

sak rá, hogy megmutassák, mily szerepet szántak a római jognak a birodalmi eszme kialakításában a teoretikusok.

A „*Quis Grecus...*“ értelmét vizsgálva, már hosszú évekkel ezelőtt úgy véltem, bár kellőképp igazolni még nem tudtam, — hogy „ez a mondat Ottó világbirodalmi egységesítő törekvéseire vonatkoztatható célzást tartalmaz, — szinte azt mondhatnám: éles kritikát“. Most, a kérdéses mondat új fordításával kezünkben, alighanem közelebb jutunk történeti értelmezéséhez is: igen nyomatékos, minden tanultabb kortárs számára könnyen érthető tiltakozás ez az „*unius urbis legibus*“-törekvés ellen. Akár az Intelmek szerzője, akár Szent István maga szól-nak itt, alig lehet félreérteni, hogy szemben bizonyos, Európa keletén is jelentkező birodalmi jogegységesítő törekvésekkel, ők az „*Eigenrecht*“, a nemzeti és személyi jogok talaján állnak. Az „*unius moris*“ és a „*Quis Grecus...*“ tehát együttesen két-irányú védekezés: egyfelől a magyar királyság elvi nyilatkozata a *nemzeti jogrendszer* és közvetve a Birodalomtól való függetlenség védelmében, másfelől a király hitvallása az idegeneket megillető *személyes jogrendszer* mellett. Voltaképpen tehát a római jog külföldről való jelentkezésével szemben, a nemzeti és személyi jogrendszerek karoling-mintájú együttesét tükrözik az Intelmek, — ahol a nemzeti rendszer alighanem a területi rendszerrel is elegyedett. Legalább a „*huius climatis regnum*“ szavak mintha erre is engednének következtetni.

A Nyugat itt érintett kormányzati, társadalmi és jogviszonyainak ismeretét István természetesen az advenáknak köszön-hette s ezek egyike lehetett az Intelmek szerzője is. Azok a szerzetesek, akik a nyugati világ tapasztalatait és tanulságait elhozták magukkal új hazájukba, olyan országokból jöttek, ahol hullámozott: állt vagy éppen kiújult a százados harc a birodalmi és népi jog közt. Az Egyház a karoling századokban mindig hajlamosabb volt a jog egységesítése mellett szállni síkra, mert az egységben az anarchiával küszködő világ erkölcsi, vallási és civilizációs létének biztosítását látta. Rheimsi Hinkmár nagy figyelmeztetése az utolsó ítéletre utalt,¹⁵⁴ Lyon-i Agobard intelme a kereszténység nevében sürgeti a jogviszonyok egységesítését. Szembeszáll a személyes jog frank rendszerével és az egyetemes keresztény — tehát római — jog érvényét követeli. Krisztusban nincsen sem zsidó, sem pogány, sem aquitániai, sem lombardiai, sem burgundiai, sem alemann. „Ha Isten azért szenvedett, hogy az elkülönülés és az ellenségesség falai ledőljenek és mindvalahány nép az ő Testében béküljön ki, — vajjon a törvényeknek hihetetlen eltérései, melyek nemcsak minden régióban és városban, hanem ugyanabban a háztartásban

¹⁵⁴ L. itt 312. l.

és szinte ugyanannál az asztalnál is uralkodnak, vajjon nincsenek-e ellentétben az Egységnek isteni művével.¹⁵⁵

Ami frank földön a fentiek szerint az egységet ajánlotta: az Egyház érdeke az ifjú keresztény-magyar államberendezkedésben — ahol a népi *consuetudo*-t még erős konzervatizmus támogatta — éppen ellenkezőleg a *diversitas*-t tette óhajtandóvá. Ami tehát az advenák önvédelme volt, amivel a magyar regnumban való létüket, munkájukat és gyarapodásukat vélték biztosítani, az esetleg megegyezhetett a király politikai szempontjaival is, aki egyfelől — a Prológus szavai szerint — nemzete erőit *dividere et coadunari*, másfelől az adventitii viri-t, akik másként, mint jogukban és nyelvükben nem élhettek — *defendere* törekedett. Ugyanakkor tehát, mikor az idegenek és az egyháziak számára biztosítania kellett a római — esetleg germán — törzsi joguk használatát, bizonyos magyar szokásjogi hagyományokat is sértetlenül kívánt átvinni a keresztény államba és ott megőrizni. Mindkét intézkedésével regnum-ának azt a „szabadságát“ szolgálta, melyet az ősi Rómából például vett magának. A magyar szokásjogrendszer az ország különállásának egyik oszlopa lehetett, de a betelepülő külföldiek létének és hatásának biztosítása éppenséggel egyetlen útja volt a magyarság minden irányú megerősödésének.¹⁵⁶

Mert ezek a külföldiek s az Intelmek szerzője is az „európai egység“ bölcsőjének, a karoling művelődési hagyományok területeiről jöttek Keletre, — frank földről, ahol Nagy Károly műve és főként civilizációs hatása messze túlélte birodalmának hanyatlását. *A ko'ostor és az udvar*: ezek mentették át a legsötétebb anarchia korszakán — a 850 és 950 közti századon — a legszebb karoling hagyományokat. Kolostor és udvar pedig éppen ebben a korban kulturális szervezetüket tekintve „nem-

¹⁵⁵ MGH. Ep. III. 159. V. ö. Dawson, „The Making of Europe“, London, 1936, 257. l.

¹⁵⁶ Mint a középkorban oly gyakran, itt is a gyakorlati érdek felismeréséhez hagyomány és elmélet csatlakozott. Nyilvánvaló, hogy a Róma eredeteiben rejlő népi *diversitas*-t akkor kezdi az irodalom keresni és hangoztatni, mikor a *'ius gentium'* kiterjesztése a birodalom hatalmának és funkcionálásának feltétele lett. Tehát az imperializmus szükségai teremtik meg a jogkiterjesztés elvét, s ehhez keresik meg a nemzeti mu.tban a „népi soktéléség“ igazolását. A késői birodalom e felfogását illusztrálják a fentebb 323. lapon olvasható Aurelius Victor- és Jordanes-helyek. Említsük meg még, hogy Cassiodorus-nál az idevonatkozó adatok gazdagsága áll rendelkezésre és vár összegyűjtésre; kü önösen figyelemreméltó a Var. xii. 9. levél (Mommsen p. 367.) „*Pietate plenum est peregrinam gentem publicis beneficiis obligare...*“ — A karoling birodalom a maga *diversitas*-ának tényéhez készen tá.álta és szívesen alkalmazta az antik tolerancia elméletét és hagyományát. A magyar államalapítás gyakorlati szükségait a külföldről jött tanácsadók és literátusok antik és karoling, erkölcsi és jogi elvekkel és nézetekkel erősítették meg.

zetköziek' voltak, — minden nép fiai közremunkáltak a nagy mű megteremtésében. Fulda, Tours, St. Gallen, Reichenau, Orleans, Pavia voltak az alkotó munka központjai. Aquileiai Paulinus, Paulus Diaconus, Pisai Péter *Itáliából*, Clemens és Dungal *Irországból*, Angilberd és Einhard *frank földről*, maga Alkuin *Yorkból* gyűjtötték össze azt a tudást és készséget, amit a világ 'karoling renaissance' néven ismer s aminek áldásait az Ottók X. százada még élvezte; ebben a szellemi körben nevelkedett a Névtelen, ez sugárzott át talán István nevelésén is, ama 'regalis educatus'-on, mely Deér számára kellően meggyőző adat Szent István humanisztikus műveltsége mellett.

Minél mélyebbre süllyedt a karoling birodalom bomlása után Európa, minél züllöttebb viszonyok hatalmasodtak el Róma és Itália felett, annál nyilvánvalóbb volt minden gondolkodó ember számára, hogy a karoling szellemű kolostor — melynek képét a XI. században is oly élénk színekkel festi IV. Ekkehard — maga, eredeteiben, hatásában és jellemében nemzetek felett álló tudáskincsével sokkal több, mint vallási és művelődési középpont: a társadalmi, pénzügyi és gazdasági szervezetek pusztulása után ezeknek pótlása, — az új, még születendő állam 'mikrokozmosza', mely tehát István államának is példája és ihletője lehetett. Ebből a 'szellemi rezervációból' nagy lassan fog kibontakozni az az 'európai egység', melynek Christopher Dawson nemrégiben adta szép ábrázolását.¹⁵⁷ Ez volt tehát az az eszményi központ, ahova valóban „ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites et secum ducunt diversas linguas et consuetudines, diversaue documenta“. Mikor nemzetének fejlődését álmódja meg, nem lebeghetett más példa István szeme előtt, mint ez a 'diversitas'. Ennek szelleme irányítja a magyar király tetteit, ennek öntudata él a Névtelenben: ketten megegyezhetnek a most már áthidalt s összefüggő gondolat egységet alkotó 'unius moris' és 'quis Grecus' maxima-párban.

Sajátságos megfigyelni, mint tükröződik a magyar államalapítás e születési okmányának, az Intelmeknek vizében Róma gazdag hagyatéka: néha bizonytalan és elmosódó körvonalakkal, néha tisztán mutatva a régi vagy felfrissült színeket és formákat. Itt vannak a Róma őstörténetéből meritett emlékek, melyek minden állam alapításában érvényesnek látszó igazságokat tartalmaznak; itt a római jog és újabb változati formái, versenyük és kiegyenlítődésük, — az állam rendjének és ellenállóerejének alappillérei; itt az antik, majd szentágostoni színekben csillámló sokrétű pax-gondolat. A regnum és sacerdotium kapcsolata mögött ott a Szentszék, 'Rómá'-nak új s mégis régi víziója. Mindezt összefogja a császár-eszméből fokról-fókra leegyszerűsödött karoling király-típus, összes attribútumaival, melyek nemcsak összeségükben, de külön-külön is antik hagyományokat idéznek. Am ezek az árnyak, kontúrok, képek

¹⁵⁷ L. fent 329. jegyzetben id. művét.

az Intelmek tükrében nem véletlenek és nem szándéktalanok: az antik „Róma“ voltaképpen a *megújult, mert örök Birodalmat*, a megszentelt „civitas terrena“-t jelképezi.

A Birodalomhoz pedig igen különböző irányban foglalnak állást az Intelmek. Az antik és a nagykarolyi birodalom „népi sokféleségé“-t csak azért példa gyanánt veszik, hogy az idegen civilizáció Magyarországra való beáramlását hagyománnyal igazolja. A *ius gentium*-ot a jövevények javára *ius proprium* gyanánt, a magyarság javára pedig olyként értelmezik, hogy a nemzeti érdekek a császárság egységesítő törekvéseivel szemben érvényesülhessenek. A birodalom tehát példa és minta, ugyanakkor azonban a magyarság — ha helyesen látunk — nemzeti jogainak épségét kívánja biztosítani és ezen az alapon védi meg függetlenségét. Helytelen, vagy legalább az Intelmek e forrászövegének tanúbizonyságával ellentétesnek látszik az az állítás, mellyel az újabb külföldi történetírásban találkozunk, hogy „a magyar „nagykirályság“, melynek István a megalapítója, *kezdetlenül fogva a szultánizmus* vonásait hordozza. Párhuzama *nem az egykorú nyugati monarchia*, hanem egy Attilának vagy egy avar khánnak uralkodói hatalma. Magyarország a germán országokkal ellentétben *sem a népi jogot*, sem a népi igazságszolgáltatást *nem ismerte*, hanem a jogfejlesztés és az ítélkezés egyedül a király és tisztviselői útján történt...¹⁵⁸ Az Intelmek ezzel ellentétben a népi jogszokások léte és a bírói hatalom bizonyos különállása felől tanúskodnak abban az új keresztény-magyar királyságban, mely a „Róma“ jelében megújódott Birodalomtól nem függővé vált, hanem ellenkezőleg: a tőle való függetlenségének biztosítékait éppen az új birodalmi eszméletből meríti.

Az Intelmek helyes és teljes interpretációjához még néhány részlet vizsgálata szükséges; ilyen választ kívánó kérdések: az apostoli hitvallása, a „fidelitas“-é s a „consilium“-é.¹⁵⁹

¹⁵⁸ S. Hellmann, „Das Mittelalter“, Hartmann's Weltgeschichte 4—5, Gotha, 1925, 170. l. — Az újabb német történetírás egyébiránt nem vonja kétségbe, hogy a magyar állam a császárságtól független létet biztosított magának; ugyancsak Hellmann írja Szt. Istvánról: „1001 liess er sich eine Krone aufsetzen, die ihm Papst Sylvester II. gesandt hatte, in Verfolg einer kluggeübten Politik, die vom Deutschen Reiche abhängigen oder bedrohten Staaten zu emanzipieren und an sich zu fesseln“. L. még Holtzmann-nak nagyjában helyes felfogását és ábrázolását: „Geschichte der sächsischen Kaiserzeit“, München, 1941, 363. k. l.

¹⁵⁹ Második cikkében (13—16. l.) Guoth feleleveníti Engel-nek és más régebbi kutatóknak ama kételyeit, amelyek az Int. I. fejezetével — az a. hanáziusi hitvallás és az eretnokségek felemelésével — kapcsolatosak; két külön problémát lát itt, holott voltaképpen csak egyről van szó, melynek — ha eredetileg más alkalommal kívántunk is foglalkozni vele — itt (régebbi, még kiadatlan vizsgálódásunk eredményeit összegezve) néhány sort kell szentelnünk. A problémát, ahogy Guoth és régebbi kutatók látták, már fent (000. l.) megemlítettük. Felfogásunk szerint sem a credo-rész, sem a szentháromságtanra vonatkozó mondat

nem tehetik kétségesse az Int. tizenegyedik századi keletkezését. Okfejtésünk röviden a következő:

Az Int.-ek I. fejezetében Szt. István — miután a királyi intézmény és a katolikus hit szerves kapcsolát megállapította — a maga hitének lényegét is szükségesnek tartja megrögzíteni, és pedig az ú. n. „athanasziusi“ hiszekegy alapján: „Fides ergo, de qua loquor hec est...“ A credo főtétele: „patrem... Chris.um... et spiritum sanctum... unam deitatem perfectam, indissolubilem, incontaminatam esse firmiter credere...“ Eretnek az, „qui hanc collationem sanctae Trinitatis dividere vel minuere sive augere“ conatur. Az ilyen „heresiarcha“-kat ki kell pusztítani.

A Szentháromság körüli teológiai viták a hanyalló ókor és a korai kereszténység egész történetén végigvonulnak: ismertetésükkel természetesen nem foglalkozhatunk. Legjobb összefoglalásuk Friedrich Loofs „Symbolik oder christliche Konfessionskunde“-jában, I. köt. Tübing, 1902. Nagy Károly korában az athanasianum utat talált a liturgiába is: a 670. évi autun-i kánon, majd a 794. évi frankfurti zsinat rendelkezése szerint „fides catholica sanctae trinitatis et oratio dominica atque symbolum fidei omnibus predicetur“. Az athanasianumnak az Int. korában való szerepére nézve fontos a X. századbeli Raherius utasítása: „Ipsam fidem i. e. credulitatem trifarie parare memoriter festinetis, hoc est secundum symbolum, i. e. collationem apostolorum..., et illam quae ad missam canitur, et illam S. Athanasii, quae ita incipit: „Quicumque vult salvus esse“. Hinkmár a IX., Atto a X. századra nézve igazolja, hogy a credo általában, az athanasianum különlegesen az alapvető keresztényi ismeret volt, melyet „omnes memoriter teneant“.

(Itt említendő meg, hogy az Int. collatio szava persze nem „alkotmányt“ jelent, mint a millenáris kiadás fordítása, nem is „össze hasonlítás“-t, mint Spangár, de nem is „a Szt. Háromságnak emez egységét“, mint Tormay Cecil magyariotta, hanem egyszerűen „hitvallás“-t, — a „symbolum“-nak latin fordításával van itt dolgunk. V. ö. Szt. Agoston, Sermo 213. l. „collatio est breviter complexa regula fidei“.)

A Szentháromság-viták a karolingkortól fogva egészen Intelmeink koráig szüntelenül hullámszanak: önként értetődik, hogy ezekkel a kiüjlő teológiai spekulációkkal az Egyház a maga hitvallását szegezve szembe, s minden vezető állásba került személy szükségét érezte, hogy saját hitét és álláspontját megrögzítse. Hogy ez nem felüő és nem is kivétel, hanem összhanggal a kor szokása és szabálya, mutatja Pilgrim példája, melyről alább még szó lesz; még érdekesebb magának Gerbert:—II. Sylveszternek „credo“-ja, melyet rheimsi érsekké történt felszentelése alkalmából írt levelében (180. sz. Havet) örökölt meg: „Ego Gerbertus gratia Dei preeveniente mox futurus archiepiscopus Remorum, ante omnia fidei documenta verbis simplicibus assero. Id est Patrem et Filium et Spiritum sanctum unum Deum esse confirmo totamque in Trinitate deitatem coessentialem et consubstantialem et coaeternalem et omnipotentem praedico. Singulam quamque in Trinitate personam verum Deum, et totas tres personas unum Deum profiteor...“ A kiadó megjegyzi ehhez a levélhez: „Les principaux articles de cette profession paraissent dirigés contre les doctrines des Cathares (plus tard appelés Albigeois), qui commençaient alors à se répandre en France et particulièrement en Champagne: „Gerbert veut se défendre de partager les opinions de ceux qui...“ (Schmidt, Hist. et Doctr. de la secte des Cathares I. 33.)

A katharok tehát nem csupán a XII. század második felének nagy egyházszervezeti problémája, mint Guoth tévesen véli: „A mai tudo-

mányos álláspont szerint a magyar állam először a XII. század végén került komolyan szembe ezzel a problémával.“ Ha iölünk keletre és nyugatra Szt. István korában, sőt néhány évtizeddel előbb ezek az eretnekségek burjánzottak, Intelmeink nyugatról jött szerzője magával hozta a veszedelem ismeretét és a védekezést szükségesnek érezte; ha a magyar állam nem is „került még komolyan szembe“ a problémával, — a probléma itt élt ezen a tájon. Az „egész világ tele van a sálán fiaival“ e korban. Szt. Gellért írja erről *Deliberatio*-jában (Batthyány p. 99) „Nimirum dixi, quia filii diaboli, qui potestates sunt tenebrarum, ubique regnant et dominantur. Italia non consuevit haereses nutrire (v. ö. *Int. I.*: „tales vero nec nutrias“), ad praesens in quibusdam partibus haeresium fomentis (az eretnekségek gyújtóanyaga) abundare auditur. Gallia vero felix, quae his munda perhibetur (Szt. Gellért ügylátszik a franciaországi viszonyokról nem volt tájékozva). Graecia infelix, sine quibus nunquam vivere voluit. Verona, urbium Italiae nobilissima, his gravida redditur. Illusiris Ravenna et beata Venetia, quae nunquam inimicos Dei passae sunt ferre“. — Gellért alighanem az északolaszországi patarinusokra céloz; ezek feje, egy másik Gerardus, Milánó püspöke, Heribertus előtt éppen a Szentháromságra vonatkozóan fejtette ki részletesen eretnek tanításait. (Hergenröther-Kirsch, KG. II (1913) 239–40. l.)

Egykorú forrásaink nyomán a részletek sora áll rendelkezésünkre, melyekkel itt nem foglalkozhatunk. De egészen különös figyelmet érdemel Pilgrim levele 974-ből, melyben VII. Benedek pápát tájékoztatja a magyarság megérzéséről és a kereszténység helyzetéről hazánkban. A pápa segítségét és megerősítését sürgeti, „quoniam variae ac peruersae haereticorum sectae timendae sunt, quod saepe contigit deprehendi alios, quibus praesunt errore suo corrumpere, quos agnitione orthodoxae veritatis debuerant illustrare. Ut haec tam pestifera de me amputetur suspicio, solenne symbolum catholicae fidei, quam ipse teneo doceo, vestro apostolatui profitendum saubre censui“. Ezt a bevezetést, mely az eretnekségek veszedelmére kellő világossággal utal, követi Pilgrim „professio fidei“-je (Fejér Codex Diplom. Hung. 1829. I. 262. és kk. l.). Guothnak és elődeinek kétélyeit Pilgrim okmánya egymagában eloszthatná volna, úgy az egyház'örténeti helyzetet, mint a credonak jelentkezési formáit illetően. Az *Int. I.* fejezetének tartalma semmiben sem ellenkezik a XI. század első harmadának viszonyaival és szokásaival.

Még egy szóval ki kell térnünk Guoth aggodalmaira a „heresiarcha“ használatát illetően. Nem kell e kifejezésről még valami nagy és átfogó mozgalom „fejére“ gondolnunk, amicri Guoth Force'lini szótárának *secundae auctor et caput* értelmezését olvassa ránk. Minden, akár csak helyi jelentőségű herezis látható mozgatója is kiérdemli e korban a heresiarcha címet. Csak mellékes példa gyanánt utalunk a beneventi zsinat által megbélyegzett Guibertus-ra (XI. század vége), aki az akták szerint „heresiarcha“, „An'ichristi praecursor, Satanae signifer“ volt (Migne SL 149, 473). Az *Int.* „heresiarcha“-ja tehát nem szükségkép Photius, s a mondatot nem kell a „filioque“ irányában feszegetnünk. Szerzőnk mindenestre ismerhet'e a Szentháromságra vonatkozó karoling-kori irodalmat, pl. Alkuin-nak „De fide s. Trinitatis“ c. művét, ahol pl. ezt is olvashatta: „... cui nihil accidens esse poterit, quia simplici divinitatis naturae nil addi vel minui potest (Migne SL 101, 57). Az *I.* fejezet „minuere vel augere“-je mindenestre közhely volt.

Megemlítendő még az is, hogy a symbolum hagyományosan kívánczik a törvények élére: ott találjuk a Cod. Just. kezdetén is (I. 1). „De summa Trinitate et de fide catholica...“

De a királyi irat hitelessége nem kétséges,¹⁶⁰ értelme és célzata körvonalakban, azt hisszük, világosan állnak az olvasó előtt. Jogtörténeti magyarázatával kibővítve, az *Institutio Morum* az „alkotmányosság”, az államban testet öltő „igazság” és „méltányosság” nagy okmányaként jelentkezik történelmünk első fejezetében.¹⁶¹ A magyar királyság az Intelmek ily szellemében válik annak az „európai egység”-nek öntudatos részesévé, mely a XI. században indul el a kibontakozás útján.

Balogh József.

*

Ratio et mos.

Le premier monument de la littérature latine en Hongrie et, vu sa signification historique, le plus important, l'*Institutio Morum* du roi Saint Etienne (daté de 1015), a soulevé un débat scientifique très vif, ces derniers temps. La polémique s'est engagée surtout autour des deux chapitres VI et VIII. L'auteur du présent article établit dans ses études publiées en 1927—1931 que ces „admonestations paternelles” appartenaient au genre des „specula regia” carolingiens et postcarolingiens; il s'ensuit donc que cet idéal d'un souverain, présenté à la cour et au public hongrois, prend ses racines, ainsi qu'on l'admet généralement, dans le „De civitate Dei” de Saint Augustin. Dans le présent article l'auteur désire examiner la terminologie, et les thèses de ce „speculum” royal hongrois du point de vue de la „rénovation” du droit romain. Les controverses les plus violentes se sont engagées autour de l'interprétation des phrases „*unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est*”, Ch. VI.; puis „*quis Graecus regeret Latinos graecis moribus, quis Latinus Graecos latinis moribus?* Nul-*lus*”. Ch. VIII. Ces phrases, dont la rédaction et le contenu sont également frappants et tout à fait inhabituels, ont, sans doute à cause de cela, été alors comprises de travers. La critique des savants n'a pas su les situer au tournant des Xe et XIe siècles; ainsi l'un des investigateurs, Guoth, a été jusqu'à renier l'authenticité des „Admonestations” disant même qu'elles ne dataient peut-être pas de l'époque du premier roi Hongrois.

Cette première interprétation de l'histoire du droit des „Admonestations” prend sa source dans l'examen sémantique du mot „ratio” (Prologue, page 288). Ce mot, que A. Yon (Paris, 1933) ne traite pas du point de vue juridique, a subi depuis les Stoïciens jusqu'à Dante les changements de sens les plus caractéristiques et sa signification

¹⁶⁰ A hitelesség kérdésével másfél évtized előtt legrészletesebben Auner Mihály, akkor bécsi udv. levéltári tisztviselő foglalkozott, aki annakidején szíves volt velem — szerintem helyt nem á ló — érveit írásban közölni. Nem közlésre szánt okfejtésének cáfolatáról tehát méltányosságból kénytelen vagyok lemondani.

¹⁶¹ Az „alkotmány” és „alkotmányosság” fogalmait politika- és jogtörténeti alapon igyekszik tisztázni egy újabb amerikai analízis, Charles Howard McIlvain jeles könyve: „*Constitutionalism Ancient and Modern*”, Ithaca, N. Y. Cornell Univ. Press, 1940. A könyv III. és IV. fejezete — „a római alkotmányosságról és hatásáról” s „az alkotmányosságaról a középkorban” — a középkori királyság elméletének, tehát Intelmeinknek megvilágításához is hasznos gondolatmenetet tartalmaz.

se rapproche essentiellement de l'expression „droit naturel“. Cependant les „Admonestations“ sont remplies à tort et à travers de termes de droit romain (énumérés aux pages 299—300.). De nos jours, il est généralement admis qu'aux premiers siècles du Moyen Age on n'avait jamais cessé d'étudier les compendium juridiques de la fin de l'Antiquité et que la „renovatio“, qui a évolué jusqu'au règne de l'Empereur *Othon III.*, a pris une importance croissante dans l'étude du droit romain.

Dans ces deux phrases problématiques, ainsi que le prouve l'auteur du présent article par une série de dates et de citations contemporaines, „mos“ veut dire „loi“, „droit coutumier“. C'est un fait notoire qu'au début du Moyen Age, en Europe Occidentale mais surtout sur les territoires des royaumes francs, les habitants vivaient groupés dans des ordres bien établis et bien différents les uns des autres. Le droit romain était encore en vigueur mais de nouvelles lois traditionnelles ou populaires ne cessaient de sortir du mélange de l'ancien droit romain avec les coutumes des tribus germaniques. Chacun avait le droit de recourir au traitement légal conforme au droit de sa tribu; ainsi convoqué devant ses juges, il faisait, une „*professio iuris*“, c'est à-dire qu'il faisait reconnaître son appartenance raciale.

Le nouveau royaume de St. Etienne, organisé à l'aube du XIe siècle, sur le modèle occidental, se construit tout naturellement, conformément à l'organisation de l'État carolingien, s'appuyant sur la science et sur les conseils des spécialistes arrivés de l'étranger (*hospites, advenae, viri adventitii*). Ceux-ci reconnaissent le pouvoir de la royauté, du „*regnum*“ — mais on ne peut les gagner d'une façon permanente à la collaboration qu'en leur assurant, dans le pays étranger où l'on désire voir leur séjour se prolonger, le droit de vivre *selon leur langue et selon leur loi*. Le pays qui n'accorde pas à ses hôtes le „droit personnel“ sacrifie à l'application trop stricte du droit traditionnel les intérêts les plus importants; donc le pays à la langue et à la loi unifiées *est un pays faible* (Ch. VI.).

Cette thèse dans sa forme pratique est issue de la vie publique médiévale — dans sa forme littéraire elle est due sans doute à *Isidore de Séville*, et elle fut recueillie par l'auteur anonyme des „Admonestations“. Ce même *Isidore de Séville* est à l'origine de l'axiome exposé dans le VIIIe chapitre d'après lequel un peuple ne peut jamais être gouverné selon la jurisprudence d'un autre peuple puisque „*aliis gentibus aliae leges alii mores placent*“ (Isid. Etym. V. 2.). L'auteur du présent article soutient qu'il s'agit là très vraisemblablement d'une réaction contre les aspirations de l'Empire tendant à unifier la législation, vers le début du XIe siècle, et cette affirmation ne manque point de preuves.

Celui-ci pose en principe que le roi ne doit s'occuper que des causes capitales. Dans les affaires inférieures, où ne prévaut pas l'„*aequitas*“ du souverain mais le „*ius strictum*“, le nom du roi ne doit pas être souillé („*Rex a recte regendo*“), „*Huiusmodi negotium ad iudices mitte quibus hoc commissum est quo illi secundum suam hoc discernant legem*“.

Cette phrase importante du Ve chapitre constate encore le principe du „droit personnel“; d'une part il confirme l'interprétation des chapitres VI et VIII, d'autre part il délimite d'une façon très précise les compétences royale et juridique.

Les „Admonestations“ sont dues à la collaboration du premier roi Hongrois et d'un auteur anonyme arrivé en Hongrie venant de l'Occident, peut-être de la Bourgogne. Cet auteur anonyme était d'une formation intellectuelle fort remarquable ainsi que le prouvent certaines pensées et certains extraits. Toute sa culture et sa formation portent la marque de la „renovation“ de l'idée de Rome qui caractérise les aspirations à l'hégémonie universelle, communes à Othon III et à Sylvestre II. (Gerbert d'Aurillac). Son orientation vers le droit romain apparaît comme une caractéristique spécifique, et intéressante pour l'époque, de cette „spéculation sur Rome“ en vogue alors dans toute l'Europe.

Joseph Balogh.

A TÓTÁGASTÁLLÓ VILÁG.

Két régi versünk képzettörténeti és irodalomtörténeti vonatkozásai.

I.

„Az világhoz szabott ének.”

Tegyük föl, hogy az ellenkezője történik mindennek, ami észszerű és lehetséges, hogy érvényét veszti a logika és a természeti törvény, megszokott időszemléletünk és térszemléletünk. Nyilvánvaló, hogy ez a föltevés, mihelyt egyszer fölszabadította a képzeletet, végül is egy olyan világba torkollik, ahol minden szerepet cserélhet mindennel, az alany az állítmánnyal vagy a tárggyal, a jelző a jelzett szóval, az állat az emberrel, a magas a mélyvel, a „fent” a „lent”-tel, a könnyű a nehézkel, a közel a távval, az ok az okozattal, a kép a tükörképpel, s ahol nincsen lehetetlen és minden lehetséges.

Így keletkezik a „tótágastálló”, „felfordult” világ képze.¹ (Angolul: „the world turned upside down”, németül: die verkehrte Welt”, franciául: „le monde bestorné”, „le monde à l'envers”, „le monde renversé”.) Eredeti helye a mágikus világkép, ahol nem uralkodik a súly és a dimenziók törvénye, a mélység és magasság, a közel és távol, a „vízszintes” és „függőleges” nem ellentétes jegyű fogalom, ahol mindennek része van mindenben. „Szubsztanciális” mesei elem, majdnem azt mondhatnók: mese kicsinyben. A mesén kívül „kollektív” ösképzet. Hol ijesztő lidércnyomás, hol furcsa látomás, hol többé-kevésbé ártalmatlan szatirikus ürügy: ez a három változata él századok óta az ellenőrizhető irodalmi és irodalomalatti hagyományban. Nálunk jó sokáig semmi látható irodalmi nyoma. Ha egyáltalán élt, ez csak olyan megvetett, „törvényenkívüli” élet lehetett, amilyen a népmeséé vagy a veszélyesebb, üldözöttebb virágéneké, útonjárók, diákos műveltségű mendikások és énekszerzők száján. Végre az irracionalitásnak minden fajtájával terhelt barokk században felszínre merészkedik s mindjárt első jelentkezésekor olyan gazdagon, mintha csak pótolni akarná a sokszázados mulasztást.

¹ A képzetkör világirodalmi háttéréhez: Túróczi-Trostler József: *Fenékkal felfordult világ*. Budapest, 1942.

A báró Radvánszky-könyvtár egyik kódexe őrizte meg a következő verset (Thaly Kálmán: Irodalmi és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Bpest, 1889; 360—61. l.):²

Az világhoz szabott ének
(1675.)

1. Visszajár az idő, az világ elfordúlt,
Az ég mindenestől az föld alá szorúlt,
Tenger az egeknek homályában borúlt, —
Még ilyen nagy csoda nem hallatott sohúlt.
2. Csillagok az földön, vadak égen járnak,
Halak az erdőben, fák alatt sétálnak.
Kösziklák vizeken kedvekre úszkálnak,
Az levegő-égben gályák hajózkálnak.
3. Vert viszen veretlent, vak ép szemőt vezet,
Sánta futhat jobban, ép láb mankón mehet,
Rák jó lovat kifut, bolha vaját győlthet —
Ha már pór és paraszt nemessel feltehet.
4. Egér vadmacskát fog, galamb ölyvet kerget,
Úrge fog rákokat, czinege sast mellyeszt,
Kappan gerint eszik, bárány farkast emészt.
Szúnyog zúgásából teve szenved nyögést.
5. Kövi hal vidrát rág, legyek fognak fecskét,
Tyúkfi kányát elkap, beteg doctort gyógyít,
Kígyó gólyával él, méh prédál nagy medvét,
Az rongyos cifrán jár, kopasz festi fejét.
6. Az poros utakon kompon hajózkálnak,
Hajósok vizeken fa taligán járnak,
Békót penget (lába) az szép szabadságnak,
Az rabság ott sitál, hol tetszik magának.

² Ernyey József barátomtól kaptam ugyanennek az éneknek egy változatát, mely a Körmöcbányai Levéltár limbusában van meg. Az ének majdnem szóról-szóra egyezik Thaly közleményével, de egyes rosszabb olvasatok mellett néhány jobb variánst is ad. Így az 5. szakaszban: *béklyó penget lábat az szép szabadságnak* olvasható; a 8-ikban *a szücs meg csinálja* helyett helyesen *csáválja*; a 9-ben: *hát ki becsülje meg az új statutumot?* A 10. szakasz után egy egész strófa hiányzik Thalytól:

Mennyi latorság van kalmárok szívében,
hány rőf okosság van polgárok fejében,
mennyi igaz garas prókátor zsebében,
annyi igazság van ezek törvényében!

A szerkesztő.

7. Az tenger porrá lesz, Aethnán megfagy az tűz,
Hajós maga után Dunán nagy csapást űz,
Ha kard sisakot ront, pürcsek darázst elűz,
Balsamumnál kedvesb ama rút vargabűz.
8. Az szabó törvényt szab, tímár armálist ír,
Mint a pudli farka — olyan az nemes vér;
Kovács bocskort csinál, ötvös nagy vasát vér -
Mind az kettő, higgyed, egy jó batkát nem ér.
9. Varga varr tanácsot, az szűcs megcsinálja,
Az ország törvényét takács magyarázza,
Gombkető és borbély azt deliberálja, —
Bolond ember azért, valaki megállja!
10. Csiszár, csizmazia az Tripartitumot
Talpbőrrre foldozza az nagy decretomot;
Bárdal faragja ács privilegiumot...
Hát ki becsülje meg az illy statumot?
11. Az pór itt elébb ül az úri rendeknél,
Az ultimus status feljebb az elsőnél,
Jobbágy bírságot vét urára ezeknél,
Ama fűzfa-polgár kedvesebb nemesnél...
12. Mint szekér hat ökret, hintó hat lovat húz,
Nyúl mint agarat űz, szarvas úgy vadászt nyúz,
Vagy mint márványkőből lehet fekete tyúk, —
Úgy érti az dolgot az ultimus status!
13. Disznónak az moslék, nem az finum gyömbér!
Agg ebet sem illet festett hintó szekér;
Az számár hátára arany-nyereg sem fér...
Vedd jó néven eztet, az ki vagy nemes vér.^{2a}

^{2a} Az Ének népszerűségére jellemző, hogy időközben egy harmadik változatát is megtaláltam az esztergomi Helischer-kódexben (Máslata a Széchenyi Könyvtár kéziratárában: *Költeményes Regisegek*. Jelzete 1258 Quart. Hung. — 59—60. l.: „Elfordult Világh sorsa“. — A kódexhez: Erdélyi Pál, Magy. Könyvszemle, 1891, 45). — Itt is megvan a Thálnál hiányzó versszak, ezzel, meg néhány kifejezésével közelebb áll a körmőcbányai változathoz, de viszont több olyan olvasattal is szolgál, amelyek jobban illenek a képzetkörbe s arra vallanak, hogy híveiben őrzi az ősförmát. — 2. vssz. 3. sor: bolha vaját gyölthet h. várat vehet. — 3. vssz. 1. sor: vadmacskákat h. macskákat. — 2. sor: ürge fog rákokat h. rókákat! — 4. sor: teve szenved nyögést h. szenved bika kelést. — 4. vssz. 4. sor: a „modern“ kopasz festi fejét h. a groteszkebb: fésli fejét! — 5. vssz. 2. sor: hajósok vizeken h. az habos vizeken. — [Az 5. vssz. egészében eredetibb hatást tesz: Az Szabó törvényt szab, Tímár armálist ír, Bocskort paskol eötvös, Serka is voxal bír, Mint az pudli farka szintén olly nemes vér, Mind a' ketteő hidgyed edgy is Bakot nem ér.] — 8. vssz. 4. sor: Bolond ember h. K...a annya asztat... 9. vssz. 4. sor: statumot h. Collegiumot. — 10. vssz. 4. sor: nemesebb h. exequál. — 10. vssz. 1. sor: Mennyi bátorság h. Mennyi lat

Nem túlzás, ha megállapítjuk, hogy ebben a versben találkozót ad egymásnak a „fölfordult világ” képzetének legtöbb eleme. Ezáltal hirtelenében új jelentőséget kap. Az a véletlen zűrzavar, amely az ilyen egyveleg-természetű verseket jellemzi s amely úgy hat a mai olvasóra, mintha pillanatnyilag, cél nélkül rögtönöztek volna őket, megszűnik, mihelyt azt látjuk, hogy kisebb rokon képzetcsoporthok egymást fokozva asszociálódnak a főképzeten belül.

Az első versszak valósággal „kulcsversszak”: visszajára fordítja szokott idő- és térszemléletünket s ezzel megteremti azt az új, irreális idő- és térfogalmat, amely egyik feltétele annak, hogy elfogadjuk a következő valószínűtlenségeket.

Most már földön járhatnak a csillagok, égen a vadak, erdőben, fák alatt sétálhatnak a halak, vizen úszkálhatnak a kősziklák, levegő-égben a gályák, poros úton kompon, víz tetején fataligán hajózhathatnak a hajósok. Ezek az ötletek összetartoznak: valamennyien ugyanabban az egy „visszás” helyzetben gyökereznek. S mindegyiken rajta van az irodalmi hagyomány nemes „rozsdája”. A görög „hazug-mesében”³ repül a farkas meg a szamár, Lukianos „Igaz történeté”-ben a béka, német farsangi trufában, csaliversben a tehén, az ökör, a szántóföld, malomkő. Német hazugversek erdőben és sátorban lakatják, asztal fölött olvastatják a halakat vagy fészket rakatnak velük.⁴ A vizen úszó nehéz tárgy — szikla, malomkő, üllővas — a középkor óta („*Das Wachtelmäre*”) Mark Twainig együttjár a felfordult világ képzetével. A levegőben úszkáló galya felismerhetően mágikus emlék. A hozzátartozó világképen innen ugyanaz a megolthatatlan Ikaroszvágy táplálja, amely szárnyat kötött a keleti mese csodalovának (Ezeregyéjtszaka), magasba röptette Nagy Sándort, griffmadárra ültette a kalandos hőst. Régiségére jellemző, hogy már Lukianos korában hazugképzetté sülyedhetett. A keresztény középkor is ilyennek ismeri, de

bátorságh(!) — 12. vssz. 3. sor: márványkőből lehet fekete tyúk h. lehet ió teker gúz(!) — Mindenesetre érdekes adalékok a szövegromlás és szövegváltozás mechanizmusához.

³ O. Crusius: *Märchenreminiszenzen im antiken Sprichwort*, Verh. der Philologenvers. in Görlitz, 1890.

⁴ L. *Fastnachtsspiele* ed. A. Keller, I. Stuttgart, 1853, 93. — L. Uhland: *Alte hoch- u. niederdeutsche Volkslieder*, II. 45., 48. l. — A. Peter: *Volkstümliches aus Oesterreich-Schlesien*. Troppau, 1865. I. 73. l. — *Erzählungen aus altdeutschen Handschriften* ed. A. Keller, Stuttgart, 1855, 490. l. — C. Müller Fraureuth: *Die d. Lügendichtungen*. Halle, 1881, 93. l. — L. Uhland: *Schriften zur Geschichte der Dichtung u. Sage*. Stuttgart, 1866, III, 225. l. — *Das Wachtelmäre*. (Achtzehn Wachteln. W. Wackernagel: *Deutsches Lesebuch* I^o. Basel, 1873, 1153. l. — *Lieder Saal das ist: Sammlung altdeutscher Gedichte*, ed. von Lassberg, II 1846, 386. l. (*Die Luderei*). — *Recueil von allerhand Collectaneis*, 1721, 171. l. — Egy nyugatporosz mese szerint Isten eredetileg azt tervezte, hogy a halak a fákon éljenek. (O. Dähnhardt: *Natursagen*, III. 1, 178. l.)

mintha még sejtetne valamit egykori mágikus igézetéből. Legalább is erre mutat Agobardus lyoni érsek (IX. sz.) elhárító mozdulata: „Plerosque autem vidimus et' audivimus tanta dementia obrutos, tanta stultitia alienatos, ut credant et dicant quamdam esse regionem, quae dicatur Magonia, ex qua naves veniunt in nubibus, in quibus fruges, quae grandinibus decidunt, et tempestatibus pereunt, vehantur in eadem regionem...” (Migne, *Patrologiae Latinae* Tom. CIV. 148.) A renaissance óta a légvár-képzettel együtt („Chateaux en Espagne”) a nevetséges képtelenség hasonlata. (V. ö. Fischart: *Von Bauung des Castells in Spanien; Von neuerfundnen Insuln in den Lüften!*) Így idézi Hans Sachs (*Die Lappenhawser püern* 1558), a *Finckenriiter*, a barokk szó- és képszatíra,⁵ a hazugvers,⁶ a mese.⁷ A következő ötletsoportot az fogja össze, hogy emberek, állatok természetüket meghazudtoló dolgokat művelnek. A vaknál s a bénánál a „fogyatékos testű” emberek nyúl vadászatáról szóló trufára gondolhatnánk.⁸ Itt a vak elsőnek látja meg a nyulat, a néma felhívja rája a béna figyelmét, mire az elfogja. A „meggyorsult” rák sem áll egyedül: a görög tehén „kifutja” a nyulat, a középfelnémet Reinmar tyúkjá utóléri a sólymot, Reinmar von Zweter és a Marner, Fridank csigája a leopárdot. Suchenwirt sündisznója a hollót. Különben minden éghajlat alatt otthonos és változataiban beláthatatlan képzetet idéz. Hátterében a legtehetetlenebb vagy leglassúbb (csiga, rák, teknősbéka, sündisznó) s a leggyorsabb vagy leghatalmasabb állatok (nyúl, róka, őz, szarvas, tigris, oroszlán, vaddisznó, sakál, elefánt, farkas, medve, madár) versenyfutásáról szóló mese (ősalakja: *Fabulae Aesopicae collectae* ed. C. Halm, Lipsiae, 1868, 420. sz.: Teknősbéka és nyúl. Családfájához és nemzetközi rokonságához: Chauvin, *Bibliographie*, 1898, III. 31. — O. Dähnhardt, *Natursagen*, IV. 2, Leipzig-Berlin, 1912, 46 ll.; Bolte—Polivka III. 339 ll. Emléke a népek közmondáskincsében; antik: Cancer leporem capit, v. ö. Erasmus, *Adagiorum chiliades*, 1559, 37).

⁵ Aegidius Albertinus: *Hirnsschleiffer*, München, 1618, 77. l. — Érdekes találkozása a magyar szöveggel: a képzelődő emberek „schiffen auss dem hohen Gebirg in die hohen Wolken, und traben bissweilen auff den Meerwellen, auff einem starken Kürisspferdt herumb”.

⁶ Uhland: *Volkslieder*, II. 45. b. — L. Erk—F. M. Böhme: *Deutscher Liederhort*, Leipzig, 1893—94, No. 1103, 1106.

⁷ Brüder Grimm: *Kinder u. Hausmärchen*. No. 159: *Das Ditmarsische Lügenmärchen*. — L. R. Köhler: *Kleinere Schriften*, I. 134 191. l. — Bolte—Polivka: *Anmerkungen*, III. 273. — Az ősképzethez: V. Chauvin: *Bibliographie des ouvrages arabes*, Liéges—Leipzig, 1901, V, 221. ll. Le cheval enchanté. — Feldhaus: *Luftfahrten einst und jetzt*, 1908. — Panzer: *Denkschrift der 1. internat. Luftschiffahrts-Ausstellung zu Frankfurt*, 1909, 118.

⁸ L. Bolte—Polivka: *Anmerkungen*, III. 116. ll. — A „vert viszen veretlent”-képzet első magyar lelőhelyéhez v. ö. Beke Ödön: *Ethnographia*, 1932, 31.

Termékenyebb az a fikció, hogy az állatok emberi tulajdonságok hordozói és emberi munkát végeznek. Ez az alapja a keleti-nyugati állatmese, középkori állatregény, állatszátíra és — szimbolika lélek — társadalomtanának s egyik legdúsabb forrása a felfordult világ képzetének magának. Idővel mozgósítja az egész állatországot: a galamb söpri a szérút, a denevér a házat, a varjú kaszál, a béka, a ló, a kakas meg a tyúk csépel, a leveli béka lovagvárat épít, a rák kürtjébe fú, a kecske dudál, a szamár veri a dob, lantot penget, a kecske begyújt a kemen-cébe, a tehén a tűz mellett ül, az ökör gyermeket ringat, a medve kereskedik stb.⁹ Halhatatlan ötlet ebben a körben a róka, amint libának, tyúknak, kacsának prédikál. Képirás, irodalom alig tud betelni vele. Különösen, amióta felfedezi szatirikus (egyházellenes) lehetőségeit (XV—XVI. sz.).¹⁰ Szerepében osztozik a farkas s az egereknek prédikáló macska. A magyar vers vajat gyűjtő bolhájának párja a vajat köpülő alnémet macska.¹¹

Egy másik nem kevésbé termékeny fikció felborítja azt az ősi tapasztalást, amelynek érvénye előtt meghajlik az egyiptomi¹² vagy zsidó mese, csakúgy, mint a felvilágosodás, Arany vagy Madách, hogy t. i. a nagyobb és erősebb elnyomja, legyőzi a kisebbet és a gyöngét. A leggyávabb és legvédtelenebb, legüldözöttebb teremtes a nyúl. Valamennyi állatpanasz között az övé a legsiralmasabb.¹³ Érthető, hogy a megváltozott világ első-sorban neki szolgáltat elégtételt az elszenvedett sérelmekért: az üldözöttből üldöző lesz. Ha irónikus népi bölcseség,¹⁴ trufa,

⁹ L. Uhland: *Schriften*, III. 224—225. l. — A zenélő lantot pengető, dudáló szamár ismert alakja a középkori miniatűr-festészetnek, állatszátírának, modern közmondásnak (v. ö. Terentius: *Asinus ad lyram*. — Erasmus: *Adagiorum chiliades* 1559, 825; K. F. W. Wander: *Deutsches Sprichwörterlexikon*, 1, 858, 382, 524; Fr. von Lipperheide: *Spruchwörterbuch*, Berlin, 1934, 171. l.). — Torzképe: L. Wright—O. Sachot: *Histoire de la caricature*. Nouvelle édition. Paris, 251. — Játékosztón, társadalomszatíra és felfordult világ képzeete találkozik az egyiptomi átlaképeken (londoni, turini, kairói papiruszok: egérsereg macskáktól védett várat ostromol, elől a király kutyafogaton; kutya mint libapásztor; kacsát terelő macska; oroszán meg szamár ostáb ázik; muzsikáló állatok... Lepsius: *Auswahl der wichtigsten Urkunden des ägypt. Altertums*, Tafel XXIII, Ägyptische Zeitschrift, 35; Wright—Sachot: *Histoire de la Caricature*, 6. ll. — *Handwörterbuch des d. Märchens*, I. 35—6. l.

¹⁰ L. Wright—O. Sachot: *Histoire de la caricature*, 76. — Champfleury: *Histoire de la caricature au moyen âge*, 2. kiad. 1876, 146 152, 156. — Bo'te: *Bilderbogen des 16. und 17. Jahrhunderts*. Zeitschrift des Ver. f. Volkskunde, 1907, 429. ll. (Der Fuchs predigt den Gänsen).

¹¹ *Kinder- und Ammenreime in plattdeutscher Mundart*. Bremen, 1836, 10. l.

¹² G. Roeder: *Altägyptische Erzählungen u. Märchen*, Jena, 1927, 306. l. — François Nau: *Journal Asiatique*, 1929, 193. l.

¹³ L. A nyúl éneke c. tanulmányomat, Irod. tört. Közl. 1938, 218. ll.

¹⁴ L. Eyring: *Copia proverbiorum*, Eisleben 1601. 1, 504; K. F. W. Wander: *Deutsches Sprichtwörterlexikon*, 2. 375.

vers, hazugmese valami nagyot, valószínűtlent akar mondani, azt mondja: a nyúl üldözi a vadászt, az agarakat.¹⁵ A középkor őszének miniatürfestői és könyvdíszítői, a reformáció korának művészei (Cranach Lukás, Solis Virgil) nem győzik megjeleníteni azt a diadalmas pillanatot, amikor a nyúl akasztani viszi a kutyát, megsüti az elfogott vadászt. A híres bécsi Nyulak házának¹⁶ homlokzatfestménye huszonnégy mezőben ábrázolja a nyúlkirályt, a nyulakat, amint üldözőbe veszik, elfogják, kintpadra vonják, kivégzik, megsüti s megeszik a vadászokat és kutyákat. (Egy angol képen a nyúl és kakas megsüti a szakácsot.)¹⁷ Hans Sachs verses trufájában a nyulak megrohanják és megnyúzzák a vadászt.¹⁸ Egy közelkorú, verses szöveggel ellátott fametszeten a nyúllal együtt egy papot s egy barátot is megsütnék.¹⁹ A képzet otthonos egész Európában. Közmondásban, népművészetben ma is él. Első magyar irodalmi emléke versünkben. Azóta jó sokáig semmi látható nyoma. Csak a XIX. század elején bukkan fel újra a *Három botsai juhászokról* szóló lakodalmas játékban. (Régi magy. könyvtár 21, 366 l.: „Ott kergetik a félelmes nyulak az Agarakat“.)

A nyúl példája a többi állatot is felbátorítja: valamennyien részt kérnek a jóvátételből. Meg is kapják: a maguk megváltozott természetének megfelelően végeznek a náluk hatalmasabb állatfajtákkal vagy az őket üldöző, gyötrő vagy dolgoztató emberrel: az egér a macskával, az oroszlánnal, a medvével, a csiga az oroszlánnal, a szúnyog, a juh a farkassal, a tücsök, a varjú az ökörrrel, a béka a gólyával, a lúd a rókával, a vadszamar a fehér medvével, a szarvasmarha a mészároossal, a csuka a halással, a ló a kováccsal meg kocsissal²⁰ — ahogy ezt a magyar versben is látni. A vadászt nyúzó szarvas a régi képeken tőszomszédja a bosszúálló nyúlnak (Solis Virgil). Kiri ebből a csoportból a doktort gyógyító beteg (megfelelőjéről alább). Ritkább képzet az ökröt (lovat) húzó szekér, hintó. De ez sincsen előzmények nélkül: a görög mese, az „öreg“ Reinmar,²¹ Fridank,²² a „Bescheidenheit“ szerzője (1230 kör.), egy régi hazug-

¹⁵ L. Wright—Sachot: 87—88. l. XIV. sz. kézirat: nyulak vesztőhelyre viszik a megkötözött kutyát. — J. Bolte: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, 1907, 427. ll.

¹⁶ I. Leisching: *Das Wiener Hasenhaus*, *Zeitschrift f. bild. Kunst* N. F. 1893, 135—139. l. és: *Das Hasenhaus in Wien*, *Zeitschr. f. Bücherfreunde*, 21. ll. V. ö. R. von Lichtenberg: *Über den Humor bei den Kupferstechern... im 16. Jahrhundert*, Strassburg, 1897, 85. l.

¹⁷ Asthon: *Chap-books of the 18. century*, 1882, 268.

¹⁸ Hans Sachs: *Sämtliche Fabeln u. Schwänke...* von E. Goetze, I. 346. l.: *Die Hasen fangen und praten den jeger*.

¹⁹ Bolte: *Zeitschrift f. Volkskunde*, 1907, 427—428. l.

²⁰ L. Uhland: *Schriften*, III. 225. l. — *Zeitschrift des Vereins f. Volkskunde*, 15, 163. — Wright: *Histoire de la caricature*, 87. l.

²¹ *Minnesinger* von Fr. Heinr. von der Hagen, I. 197. b.

²² *Fridank* ed. Wilhelm Grimm, 1860², 81. l.: der gebür da nicht glückes hat, der wagen für diu rinder gat.

vers²³ is szekérrel vonatja az ökröt. (Egy középkori latin dal viszont csak játszik a képzet lehetőségével: Neque bubus aratrum praeficiam.) Az Etnán megfagyó tűz közös éghajlat alá tartozik a napon megfagyó melegen öltözött emberrel.²⁴ A fekete tyúkká vedlett márványkő csak olyan szellemesség, mint a békasóból kiolvasztott zsír (Suchenwirt) vagy a vízben puhított acél. A felfordult világ természetesen a festett hintó-szekéren ülő agg ebet sem mellőzheti. (Másutt lovak ülnek benne.)

Elemekre bontottuk a verset. Nem sínylette meg. Hiszen nem „egy-öntetű“ alkotásról van szó, hanem „ötlet-quodlibet“-ről: annyi versszakot vehetünk el belőle vagy tehetünk hozzá, amennyi jól esik. Csakis ilyen eljárás világíthatja meg képzet-történeti jelentőségét.

A kielemezett képzetek az európai irodalmakban vagy egyenként vagy csoportosan fordulnak elő s az esetek jórésztében a hazugmese és a hazugvers vendégbarátságát élvezik. Ez az együttélés igen régi.²⁵ A felemás őstípust jól szemlélteti (s egyúttal az első németnyelvű kísérlet ebben a fajtában) Reinmar von Zweter „hazug“-verse:²⁶

Ich quam geriten in ein lant
uf einer blawen gense,²⁷ da ich aventiure vant:
ein crâ mit einem habche die viengen vil der swîne in einer bach
Ein hase zwêne winde zôch,
ein ber jagt einen valken, den viene er in den lûften hoch,
schachzabel spilten muggen, zwô meisen einen turn ich mûren sach.
Da saz ein hirz unt span vil cleine sîden,
da huote ein wolf der lemben in den wîden:
ein crebze vluoc mit einer tuben
ze wette, ein phunt err an gewan:
dri grôze risen erbeiz ein han:
ist daz wâr, sô naet ein esel hûben.

Ez a néhány sor előlegezi a típus későbbi történetét. A játékosztön és a groteszk szemlélet technikája alig változik, csak az ötletek száma nő versről versre s velük együtt a versek terjedelme. Mi lesz idővel a Reinmar együgyű „látomásá“-ból, főleg amióta a kései középkorban elmosódik minden határ a „felfordult világ“ és a „János pap országa“-képzetkör között! Az embernek meg kellene tanulnia tótágast járni, újból látni és hallani, hogy akárcsak néhány pillanatig is követni tudja a

²³ Uhland: *Volkslieder*, II. 47. l.

²⁴ Lassberg: *Lieder Saal*, II. 387. l.: In ainem külen brunnen Do erfror an der sunnen Ainer der waz wol bedacht. — Ide tartozik a tűzbe vetett Szajna is (*La Pais aus Englois*, 1264).

²⁵ O. Böckel: *Deutsche Volkslieder aus Oberhessen*, Marburg, 1885, CLI l.

²⁶ *Die Gedichte Reinmars von Zweter* ed. K. Burdach, Leipzig, 1887, 490. l.

²⁷ V. ö. Sancho Pansa kék kecskéit!

francia „Dit d'aventures“²⁸ (13. sz.) vagy a német „Wachtel-märe“ esztelenségeit és bohóságait, a „Finkenritter“ kalandjait, amelyeket születése előtt él át Narragóniában, a felfordult világban, száraz tengeren, nem létező hajóban, János pap országában. Szerencsére egy régi német trufairó, Kugler Heinrich, összeállította az összes lehetséges képzetváltozatok Vulgátáját,²⁹ amelyhez fogható kevés akad a világirodalomban. Bevezetésül arannyá változtat minden földet, borrá és búzává minden követ. Aztán hozzáfog a nagy leltározáshoz. Egy tücsök felfal két magyar ökröt. Egy nyúl úgy megkötözi az oroszlánt, hogy ez majdnem meghal belé! Egy denevér ráír a királyra, hogy tüstént járuljon elébe. Egy kis csiga felborítja a házat. Egy sündisznó kifosztja a gazdag kalmárt. Egy macska száz öl mélységű halastó fenekén halászik. Egy kutya felmászik a szemöldökfára. Acélpáncél úszik a víz színén. Egy szúnyog meghajlítja a gerendát. Nagy malomkő a levegőégben hajózik. Fecske meg seregély nagy lakomát csap. Farkasnak tolla nő. A szamár kukorékol. A hó porrá ég. A víz hegynek foly. Egy vakond agyonüti a zsidókat, pogányokat, huszitákat. Egy tű hegyén száz varjú ül és aztán átrepülnek a tű fokán. Két bolha borosszekeret húz. Egy gyermek ollót nyel. Egy medve latinul beszél. A Rajnán innen minden város egy békának adózik: ezt egy mókustól tudja az énekes. Egy fogoly elfogja a vércsét. Egy tetű akkorát kiált, hogy az egész világ megijed tőle. Egy veréb legyőzi a sárkányt. A nyulak vándorútra kelnek és boldogulnak. A bogár fürdőt készít egy lovagnak. Egy csiga jó messzire hajítja az üllőt. Egy rák óriással viaskodik, elgáncsolja s maga alá gyűri. Egy róka farkával akkorát üt a kapura, hogy ketté hasad. Kis hangyatojásból nagy tehén kél ki. Két kis pacsirta vad sólymot fog. A tetű szőröstül-bőröstül elnyel egy embert. Egy pondrónak két szép szarvá nő. A giliszta „kifut“ egy harci mént. Egy tyúk megeszik száz rókát. Egy tehén mesterdalt tanul. Borjú üvegphárból iszik. Egy ökör olyan tudós, hogy érti az egész Szentírást. Egy koca mulatságos dalt ver ki a lanton. Egy tolvaj nevet a bíró előtt s örül annak, hogy megbüntetik. Egy holló megöszül a fájdalomtól. Két kopasz egymás haját tépi. Egy béna ember nagy utat tesz meg egy óra alatt. A bogáncs fület

²⁸ *Un dit d'aventures, pièce burlesque et satirique du 13e siècle publiée par Trebutien, Paris, 1835.*

²⁹ *Der Windbeutel. Erzählungen aus altdeutschen Handschriften. Gesammelt d. A. Keller, I, 490—494. I. Egyéb hazugságszemlék: Uhland: Volkslieder, II. Nr. 240—241. — Mittler: Deutsche Volkslieder, Leipzig, 1855. Nr. 1308—9. Lügenlied (Joh. Bolte: *Fahrende Leute in der Lit. des 15. u. 16. Jahrhunderts*, Berlin, 1928, 32—33. l.); Die verkehrte Welt (u. o. 32—33. l.). — A „felfordult világ“ — és a „János pap országa“ — képzet „modern összeforrasztásához l. Reymont, *Parasztlók* (ford. Tomcsányi János), 345. l. „Medvetáncoltatók vagyunk messzi országból, széles tenger, nagy erdő mögül, ahol az emberek fejük tetején járnak, a kerítést kolbászból fonják, tűzzel hűsölnek.“*

terem. A ponty felmászik a kastélyba. Egy öszvér hárfát penget és hegedül. A szamár főköttöt varr. Ezt látja a vak, a néma pedig elmeséli. Egy bárány darabokra tép három hatalmas farkast. Egy légy sert főz. Számtalan serfőző-legény belefullad a serbe. Egy darab szalonna egy óra alatt egy szekér hagymát visz Prágába. Forró nyárban megfagy a juhász legszebb kecskéje, télvíz idején pedig, amikor legnagyobb a hideg, megfullad (a melegtől) az egész nyáj. A juhász is alig tud magához térni a téli forróságtól. Egy lúdnak tizennyolc mázsa nehezedik a nyakára s mégis nyugodtan eszik és iszik tőle. Egy késes ledöfködi a csillagok felét az égről. Egy öreg serfőző zsebre rakja őket. Az ördögök újra felmennek az égbe s kiűzik belőle az angyalokat, maguk pedig ottmaradnak. Egy svábbogár elindul a világ végére, de mielőtt odaérne, találkozik egy hangyával, amely száz mázsa vasat, ólmot s egyéb holmit cipel és száz tehenet hajt maga előtt. Vasárnap mindnyájan átcúsúznak egy tű fokán...

A hazug és gyermeteg „lelemény“ ebben a motivális körben jár századokig, anélkül, hogy belefáradna. Brentano Clemens pl. olyan otthonosan mozog benne, mintha nem is Goethe, hanem a „Finkenritter“, Hans Sachs, Grimmelshausen kortársa volna:³⁰

Hui, Bruder ich bin ein gereister Mann,
 Hab' neulich erst ein'n Zug getan,
 Da lernt' ich's Brauen in einem Land,
 Sein Nam', der ist mir unbekannt,
 Da wachsen die Plateis' auf den Baumen,
 Wie anderwärts die Kirschen und Pflaumen,
 Die Gäns', die haben Tanzschuh' an,
 Die Weiber küssen gern den Mann,
 Die Störch', die stechen ei'm den Staren.
 Die Wölf' der grossen Schul gewahren,
 Die Füchs', die kommen angefahren,
 Die Schnecken machen glänzende Karrieren,
 Die Enten Minnelieder blären,
 Die Küh' unter andern vielen
 Mit Ochsen in dem Dambrett spielen,
 Die Esel auf der Laute schlagen,
 Die Fisch sich lassen in Sänften tragen,
 Die Böck' die gehen botanisieren,
 Die Frösch die Physicam dozieren,
 Ein Krebs Finanz- und Kriegskunst lehrt...

A keveréktípus vagy legalább a nyomai a legtöbb európai irodalomban kimutathatók, de a sokféle elem sehol sem él együtt

³⁰ *Geschichte und Ursprung des ersten Bärenhäuters*. Előszőr: Zeitung für Einsiedler, 1808 (Grimmelshausen s egy sereg XVI. századi anekdotikus nyomán). A mesetárgyhoz: Bolte—Polivka: *Anmerkungen*, II. 427. l. és: *Handwörterbuch des d. Märchens*, I. 172. l.

olyan zavartalanul és fesztelenül, mint a francia népköltészetben.³¹

E mellett a „felfordult világ” mint keveretlen, önálló képzetkör is megfutja a maga pályáját. Antik képe — minden későbbinek ősalakja, — igaz, csak szórvány emlékekben maradt ránk. De Crusius O. kísérletet tett a restaurálására (*Märchen-reminiszenzen*):

Aki a felfordult világba készül, nyúlra vagy szarvasborjúra ül. Tűfoknyi vagy karikagyűrűnyi kapun kell belépnie. Odabent különös dolgokat tapasztal. A tengeren porfelhők kerekednek. A víz hegy iránt folyik. A tenger vize édes és folyóba torkollik. A hegyek vajúdnak és egeret szülnek. Farkasok és szamarak röpködnek a levegőben. A szamár lantot penget. A szekér húzza az ökröt. A farkas juhnyáját őriz. A szarvasborjú levágja az oroszánt. A rák gyorsabb a nyúlénál. Az oroszán szelíd, mint a kezes bárány. A nyúl ragadozó állat és hússal él. A béka megtanult bort inni. Az emberek homokból vagy szecsikából kötelet vernek és járomba fogják a delfineket. Nyírják a szamarat és fejik a bakkecskét. Az ekevasat dárdának használják, kopó helyett ökörrrel vadásznak. Szívük a baloldalon van. — A képzet egyébként az antik vígjátéktól sem idegen. (L. Radermacher: *Aristophanes' „Frösche“*. Sitzungsberichte der Wiener Akad. der Wiss. Phil.-Histor. Klasse, 198, 4, 45, 163 l. és Rhein. Museum, LXIII, 536 l.) Strabo Walahfried reichenai apát († 849) verse³² is (*Similitudo impossibilium*) antik képzetet idézi:

Albentes capiat corvos, cignosque nigrantes,
limaces quoque multiloquos, mutasque cicadas,
cornutos adquirat equos, mutilosque juvencos,
pisces nare vetet, constanter avesque volare..

A fölfordult világ képzete kezdettől fogva magában rejti a társadalom és osztályszatíra csíráját. Az állatok emberi foglalkozásokat és tulajdonságokat bitorolnak — a legtöbb ember belekontárkodik mások foglalkozásába s olyat tesz, amihez a legkevésbé ért, elhagyja a társadalomban s a világrenden belül kijelölt helyét.³³ Ez a párhuzam magától adódik, ahogyan a hazugversek, a Finkenritter sem leplezik, hogy lódításaiikkal a lovagregények, keletjárók csodás ka'andjait viszik a képtelenségig s az Amadis-típus légvárai alól rántják ki a talajt. Elsőnek az „öreg” Reinmar él a szatirikus lehetőséggel: A tonzura meg a korona kirúg a hámból, bűgő csigát pörgető kisfiúk viszont böcseséget mívelnek; a jogtalanság nyulakkal vaddisz-

³¹ L. Montaiglon: *Recueil de poésies françois des XVe et XVIe siècles* I. 227. — G. Paris: *François Villon*, Paris, 1901, 103.

³² *Poetae aevi Carolini* (Mon. German.) 2, 392.

³³ L. Der Marner ed. Ph. Strauch, Strassburg, 1876, 110: Maneger saget maere von Rôme die er nie gesah. — V. ö. mint legkirivóbb példát Pulci Luigi Morgante Maggioreját.

nót üzet, a gyenge tyúk „túlszárnyalja“ a sólymot; a szekér megelőzi a marhát, a zsák malomba viszi a szamarat, a vén kanca csikóvá vedlik — íme, fenékkal felfordult a világ. Reinmart mások követik. Mindenfelé élnek az ürüggyel. De a típust csak a társadalomszerkezeti forradalmaktól, osztályellentétektől, háborúktól felzaklatott XVI—XVII. század szatirikus szenvedélye,³⁴ leleplező képzelete bontakoztatja ki a maga teljes gazdagságában. Ebből a korból, a kép- és versírás barokk határterületéről származik az a mozgalmas rézmetszet,³⁵ amely huszonöt kis képben mutatja be s ugyanannyi kétsoros verssel értelmezi a „felfordult világ“ állat- és embertársadalmát, légköri, szociológiai vonatkozásait:

A földgömbön minden épület tótágast áll (1). A szolga lóháton, a király gyalog (2). A szolga az asztalnál ül, az úr elszámol (3). Ágyban fekvő beteg az orvosnak magyaráz (4). A paraszt az asztalnál ül, a katona felszolgál (5). A férfi fon, mellette az asszony tollas kalapban, fegyveresen (6). Bölcsőben öregember, kisgyermek ringatja (7). A tanuló vesszőzi a pad előtt térdeplő tanítót (8). Őlben ülő kisgyermek eteti az anyját (9). Lerongyolódott szegény alamizsnát ad a gazdagnak (10). Falábú éplábút visz (11). Vak vezet épszeműt (12). Kocsiban négy paripa, asszonyok húzzák (13). Asztal körül bakkecske, ökör, juh, lúd és disznó; malacot kiszolgáló ember (14). Disznó, szarvas, nyúl és medve üldözi a menekülő vadászt és kutyáját (15). Ökör mészároost zsigerel (16). Szamár zsákot cipelő embert ösztökél (17). A juh felfalja a farkast (18). Juh nyírja a juhászt (19). Ember a kalitkában, előtte papagáj, szabadon (20). A felhőkön lebegő város, alatta föld, legalul nap, hold, csillagok (21). Halak a fákon, madarak a vízben (22). Hegytető és völgyek fölött hajó szeli a levegőt (23). Egy ember fordítva vette fel a ruháját, a lábán kesztyű meg kalap, a fejében csizma, az oldalán kard, hegyvel fölfelé (24). Tyúk a kakason ül (25).

Egy másik egykorú rokon metszet (*Die widerwärtige Welt*) harminc mezőben harminc képpel s ugyanannyi verssorral oldja meg a közös feladatot: A cigányasszony jósoltat magának, a tudós a paraszttól kér tanácsot, az öreg vesszőparipán nyargal, az úr dolgozik, a paraszt nézi, a szamár gazdáján lovagol, a háziasszony kiszolgálja a cselédlányt, a paraszt szánt, az ökör parancsol. A tehenek mulattatják a szamarat, az ökrök húzzák a szekeret, a disznó pörköli a mészároost, a szamár vizet önt a gazdája fejére. A tenger színén kaszálnak. A hal zöld mezőben jár vagy halászik, a tyúk tyukászt fog. Egy ember jég hátán építkezik, a másik gödröt ás a vízbe. A kakas túljár a róka eszén. Az egér tört vet a macskának. A tyúk üldözi a kányát, a galamb a sólymot. A kutya menekül a nyúl elől. A holló verek-

³⁴ L. Heinrich Schneegans: *Geschichte der grotesken Satire*, Strassburg, 1894, 141. ll.

³⁵ Kiadva: *Zeitschr. des Ver. f. Volkskunde*, 1905, 161, 163. ll.

szik a sassal. Öt viszont az ökörszem félemlíti meg. A kecske fogát vicsorítja az oroszlánra. Az üllő repül. A malomkő úszik. A torony a harangban lóg. Az akasztófa felköti magát a tolvajra.

A koncepció bevált.³⁶ Németországban a jószemű és szerencséskezű Grimmelshausen sietve „asszimilálja” (1670), a trufatárak sorra megnyílnak előtte, a barokk délibábból kiábrándult Weise Christian színdarabot ír belőle (*Die verkehrte Welt*, 1684), azonkívül ott kísért egy csomó vígjátékcímbe. operában (Prätorius—Teleman, 1728), versben egy robinzonád háttérében (*Die verkehrte Welt*, 1769). A romantika belcéníti a maga mesés és irónikus világképébe (Brentano, Tieck: „Die verkehrte Welt”), Heine ott jár a közelében, úgyhogy Berlin híres humoristájának, Glassbrenner-Brennglasnak, nem esik nehezére elfogadtatni az új-realizmus új közönségével („Die verkehrte Welt”, Frankfurt, 1856). Anglia szívesen,³⁷ a szláv, román nyelvterület némi fenntartással fogadja. (A hatások és összefüggések kérdése még felderítésre vár.)

Most végre abban a helyzetben vagyunk, hogy meghatározhatjuk a magyar ének helyét. Nyilvánvalóan egy képzetkörbe és egy típushoz tartozik a rézmetszettel. Azonos szemlélet alapján méri egymáshoz a váltott természetű és érzületű állatokat meg a foglalkozásukat váltó kontár embereket: A szabó törvényt szab, tímár armálist ír, kovács bocskort csinál, ötvös vasat ver, varga tanácsot varr, a szűcs megcsinálja, a takács az ország törvényét magyarázza, gombkötő és borbély „deliberálja”, csiszár, csizmadia talpbőrre foltozza a Tripartitumot, az ács bárdal faragja a privilégiumot, a pór előbb ül az úri rendeknél, az „ultimus státus” feljebb az elsőnél, a jobbagy bírságot vet urára, a fűzfapolgár kedvesebb a nemesnél...

Maradna a forrás kérdése. Mindenekelőtt az első rézmetszetre vagy valamelyik közelkorú változatára gondolhatnánk. A közvetítésnek ez a formája éppen a XVII. században nem áll példa nélkül.³⁸ A magyar versnek különben is vannak részletei, hasonlatai, amelyek egyenesen odakívánják magukhoz a képet s e nélkül szinte érthetetlenek. Első része (1—7. versszak) minden bizonnyal fordítás vagy legjobb esetben átdolgozás. Második része viszont lényegében eredeti, főleg ott, ahol a nemesi származású szerző leleplezi önmagát, ahol magyar szociológiai anyaggal dolgozik, egy átrétegződő s átalakuló társadalom jelenségeihez szabja a hagyományos képzetkört s nem éri be a szokott hasonlattal és párhuzammal, hanem a felháboro-

³⁶ L. Zeitschrift d. Vereins f. Volkskunde, 1905. 159. ll.

³⁷ Ashton: *Chap-books of the 18. century*, 265—272. — Angliában a XVIII. és XIX. században kapós ifjúsági olvasmány a *The world turned upside down* c. könyv.

³⁸ Túróczi-Trostler József: *Nosce te ipsum*. Budapest, 1937.

dástól áttüzesedett, közvetlen politikai szenvedély hangján fordul pór és polgár ellen. Ez a hang olyan többlet, amely ellensúlyozza a vers formai fogyatkozásait s a típus legtöbb változata fölé emeli. (Az ismeretlen szerző nemesi származására s polgárellenességére utal a Helischer-féle változat címe is: *Az Nagy Szombati Purgerek ellen.*)

≈

Népies szólás, közmondás, borgőzös hangulat, csúfolódó és tréfás népi vers, rátótiáda a XVII. század óta még sokszor, sőt ma is fel-felidézi a fölfordult világ képzetét. Elemei idegen vagy rokon környezetbe ágyazva élnek, önállótlanul. Önállóan mindössze egyszer fordul elő, ekkor azonban olyan következetes, egyöntetű formában, hogy talán csak a fentebb idézett brémai gyermekdalt mernők melléje állítani, fonó tehenével, éneklő borjával, vaját köpülő macskájával, mosogató kutájával, söprögető bőregerével, portszállító fecskéjével:

Kertem alatt, kertem alatt
Három varnyú kaszál,
Három varnyú kaszál,
Serke gyü'tyi, serke gyü'tyi.
Tetyü kivit kötyi,
Tetyü kivit kötyi,
Bolha izog, ugrál,
Bolha izog, ugrál,
Szeké're kivit hány.
Mén a szekér a malomba,
Mén a szekér a malomba,
Három tarka macska,
Három tarka macska,
E'gyik szítál, másik rostál,
Másik rostál,
A harmadik követ vág.
Fehir ló vizet hoz;
Fehir ló vizet hoz;
Medve várja,
Kisült-e a cipó? Kisült-e a cipó?
Medve eszik, medve eszik,
Hangya morzsát szegyi,
Hangya morzsát szegyi,

(Kálmány: *Koszorúk* I. 206—207. — Az állattipológiát l. fent!) Az utolsó sorok mintha észrevétlenül visszatalálnának a mezei atmoszférába. (A címen kívül csak nagyon laza kapcsolatban áll a képzetkörrel Baróti Szabó Dávid verse, *A felfordult világ*, és Jókai regénye, *A felfordult világ*, 1863. Mind a kettő inkább erkölcsi-szociológiai „felfordulásra” utal.)

II.

„Allatlakodalom.“

Az „Allatlakodalom“ a mesevilág elemi képzetei közé tartozik. Önként adódik abból az „ősélmény“-ből, hogy az ember a „paradicsom“-ban együttlélekzett az egész természettel, szociológiai-érzületi közösségben élt fával, állattal, értette a „nyelv-járásukat“. Ez a helyzet megváltozik, mihelyt az ember „elveszti“ a paradicsomot s csak álmaiban, vágyaiban talál vissza hozzá, mihelyt felülről és kívülről nézi, „felfedezi“, „értelmezi“ a természetet, amikor a démonok és istenek, fák és állatok nyelve titkos „jelbeszéd“-dé válik, s e jelbeszéd ismerete már csak a kiválasztottak, a mágusok és varázslók „tudománya“. Innen kezdve az állatvilág... mesés világ, későbbi fokon az embervilág tükre. Az „intellektualizált“ állatok most már csak játsszák a lakodalmat, ahogy az állatregényben (*Reinhard Fuchs, Reinke de Vos, Roman de Renard*) középkori világképet, Goethe *Reineke Fuchs*ában, Rostand *Chantecler*jében modern társadalmi és politikai életet, ritust és ünnepet mímelnek. A képzet ártatlanságának és ártalmatlanságának egyszersmindkorra vége, formája állandósul, megmerevedik. Innen már csak egy lépés a „felfordult világ“ képzetéhez, a leplezett vagy leplezetlen társadalom- és osztályszatírához. Csakhogy ezúttal szívósabbnak bizonyul, fesztelenebbül, veszélytelenebbül nyilvánul meg a játékosztön, tréfásabb az analógiakeresés, kisebb a szociológiai megterhelés, a játék és álarc mögött könnyebb felfedezni az archaikus természetszemlélet nyomait, a lakodalmas szokások és szertartások jelképes, őserótikus vonatkozásait.

A képzet őselményjellegét bizonyítja, hogy fellelhető az egész világon, ahol csak mesélő ember él, hogy irodalmasítása aránylag korán megy végbe, a mélyrétegekben viszont mindmáig megtartott valamit eredeti naiv természetességéből, hogy kedvező feltételek mellett itt ma is „aktualizál“-ható, holott a magas irodalomban századok óta inkább csak allegorikus vagy szatirikus ürügy.³⁹ Érthető okokból az Európán kívüli állatmesében jut a legnagyobb szerephez. Viszont csak a néplélektan és népkarakterológia felelhetne arra a kérdésre, hogy Európában miért népszerűbb a szláv (orosz, tót, cseh, vend, lett, litván)

³⁹ Az irodalomhoz: L. Uhland: *Schriften*, III, 75. ll. és IV (1869) 18. ll. — W. Wackernagel: *Voces variae animantium*, 1869. — O. Böckel: *Volkslieder aus Oberhessen*, XCIV. l. — Mitteilungen der schlesischen Gesellschaft für Volkskunde, VI, 48. — R. Wossidlo: *Mecklenburgische Volksüberlieferungen*, II. Wismar, 1899, 254. l. — J. Bolte: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, 12, 168. ll. V. ö. O. Dähnhardt: *Natursagen*, III, 1. 133. ll. — H. Frieling: *Die Stimme der Landschaft*, 1937. — H. Schaller: *Urgrund u. Schöpfung*, 1938, 78. l.

kultúrkörben⁴⁰ és a román (francia, olasz) nyelvterületen,⁴¹ mint a germán népek (svéd, norvég, dán, német)⁴² körében, miért tengődik egyebütt jóformán csak szórványemlékként vagy ősi funkciójából kiforgatva gyermekdalban és gyermekjátékban? Tipológiája a mindenkori éghajlathoz és környezethez igazodik. Az exotikus madarak (páva, flamingó, papagáj, pitta coronata) tollazata akkor bontakozik ki a maga teljes színpompájában, amikor háztűznézőbe, táncba, lakodalomba készülődnek. Európa szelíd, félszelíd vagy vadállataiban kevesebb a szín, ezzel szemben viszont emberibb, civilizáltabb társadalomban élnek. (Ha „exotikus” állatok tévednek az európai lakodalmakba: a csehbe oroszlán, a németbe griff, főnix, — ez természetesen irodalmi emlék.)

Az egyik tréfásan csúfolódó „ős“-típust — egy lüneburgi vend dalt — a felvilágosodás küszöbén Eccard G. J. fedezi fel a tudós világnak,⁴³ s az ő nyomán Herder⁴⁴ a magas, Goethe a legmagasabb irodalomnak (betétdal a „Fischerin“-ben), nem is sejtve, hogy a forma maga németül, már hosszú ideje él népszájon és ponyván.⁴⁵ A dal azon az ötleten alapul, hogy az állatok külsejükre vagy természetükre hivatkozva nem vállalják a nekik szánt lakodalmas szerepet: a bagoly nem kér a menyasszonyságból, mert „igen fertelmes egy állat”, az ökörszem nem való vőlegénynek, mert igen kis fickó, a varjú nem való vőfélynek, mert fekete, a farkas nem akar szakács lenni, mert nagyon alattomos, a nyúl nem tud felszolgálni, mert kelleténél gyorsabban jár a lába, a gólya nem tud muzsikálni, mert nagy az orra. Végül is a róka menti meg a helyzetet: kész „asztalt állni”, csak hogy ebben sincsen köszönet. Ami itt még csak alszerénységből elhárított lehetőség, az egyebütt már rendszerint bohó valóság. Van dal, amely csak a készülődésig jut el. A lett róka beéri azzal, hogy kiosztja a szerepeket: a seregély nyerjelje meg a lovakat, a hód legyen a kocsis, a nyúl a fullajtár,

⁴⁰ M. Landau: *Zeitschr. f. vergl. Litgeschichte* N. F. I. 372. — L. J. Wenzig: *Westslawischer Märchenschatz*, Leipzig, 1857. 239. II. — Rhesa: *Dainos*, 1843, 75, 77, 238. — Jordan: *Litauische Volkslieder*, 1844, 40. — O. L. Wolf: *Poetischer Hausschatz des Auslandes*, 1848, 384.

⁴¹ E. Rolland: *Faune populaire de la France*, Paris, I. 322, II. 175. — *Revue des traditions populaires* I, 3, 331, II. 100, 152, V. 15. VIII. 552. — L. Lambert: *Chants populaires* 1906, I. 327. — Bolte, *Zeitschrift* i. h. 169.

⁴² L. Erk—F. M. Böhme: *Deutscher Liederhort*, I. 517, No. 163—164.

⁴³ *Historia studii etymol. linguae germanicae*. Hannover, 1711, 269.

⁴⁴ *Alte Volkslieder*, I. 1744. N. 15. és *Volkslieder*, I. Leipzig, 1778. N. 24: *Die lustige Hochzeit*.

⁴⁵ Uhland: *Volkslieder* I. No. 10: *Vogelhochzeit*. Első ízben 1613 (Nürnberg): *Von einer Vogelhochzeit* (Uhland: *Schriften* IV. 18.) Dán fordítása a XVII. században; angolul 1611 (Th. Ravencrofts *Melismata*), ezenkívül litvánul, lettül. — Brentano Clemens beleilleszti mesés „Madárparadicsomá”-ba (*Rheinmärchen*).

a fülemile az énekes, a szarka az előtáncos, a farkas dudáljon, a medve vágjon fát, a holló hordjon vizet, a fecske mosogasson, a mókus törölje le az asztalt. A világhíres „olasz-típus“-ban (*Il grillo e la formica*)⁴⁶ sem kerülhet sor a tücsök meg a hangya házasságára, mert a vőlegény leesik a fáról s nyakát szegi. A legtöbb dal azonban leánykéréssel kezdődik s szabályos lakodalommal végződik. A német „madárlakodalmak“ összegyűjtik, táncba viszik, asztalhoz ültetik, beszélgetik, énekeltetik a német táj egész nyugtalan, röpködő, hangoskodó madárnépét. A tót dalban a szúnyog megkéri a legyet. Vőfélyük a bögöly. Nyoszolyólányuk a darázs. Szakácsuk a poloska. A méh énekel, a lódarázs dudál, a tücsök hegedül, a bogár trombitál, a pók dobót pörget, vagy harminc pár ropja a táncot. Az egyik cseh dalban a búbosbanka a varjúval, a másikban a farkas üli nászát a kecskével (akárcsak a litvánban), nagy zenebonával, idilli és féltékenységi jelenetekkel, párbajveszéllyel, parázsveszekedéssel, kibéküléssel, ivással. A norvég és dán versben a holló elveszi a darut. Az erdő vadjai sorra hozzák a maguk ajándékát. Farkas a harangozó, borjú a pap. Mire bealkonyul, a násznép az asztal mellé telepszik: díszhelyre az új pár, asztalfőre a szemtelen veréb. A medve berúg. Bagoly, cinke, csóka összeverekszik. Mire a holló karjába kapja menyasszonyát, a vendégek pedig hazaszélednek. Lassanként sorra kerül a legtöbb állat: az egér (F. Liebrecht: *Zur Volkskunde*, Heilbronn, 1879, 199), a béka (Rosen: *Bulgarische Volkslieder*, 1879, 233), kakas, tyúk, pacsirta (Milá y Fontanals: *Romancerillo*, 1882, 398). Kapós menyasszony a bagoly, kíváncsú vőlegény a farkas. A kisebb állatfajták népszerűbbek a nagyobbaknál.

Szinte várható volt, hogy az újságra és tárgyi „szenzációkra“ szomjas barokk század magyar énekszerzői boldogan kapnak a hálás ötleten. Talán a hazai hagyományból is ismerik. Csakugyan előkerül a Szencsey-kódex egyik versében.⁴⁷

A vers első része lakodalmi „gajd“. Mint az orgiasztikus eredetű, ősi, népes európai és magyar család⁴⁸ egyik tagja hangjával, esztelenségeivel, logikán inneni célzásaival, szemérmertlenségével, trágárságaival ez is a várakozástól felesigázott, bormámorban felszabaduló alsóbbrendű érzéseket akarja kielégíteni. Már itt is tótágast áll a világ, a másik részben azonban teljességgel felfordul. A gajdszerző maga is tudatában van ennek a funkciónak: „mondjunk csúfságokat, Az ki itt lakozóknak adjon vigasságot!“

⁴⁶ A. de Gubernatis—M. Hartmann: *Die Tiere in der indogerm. Mythologie*, 1874, 376. l. — W. Kaden: *Italiens Wunderhorn*, 1878, 133, 134. — Bolte, Zeitschrift, 168. II.

⁴⁷ Thaly: *Vitézi énekek*, I. 341—351. l.: *Lakodalmi gajd*.

⁴⁸ *Vásárhelyi daloskönyv* (Régi magy. könyvtár, 15.), 41—43. l. — Thaly: *Vitézi énekek* I. 365—374. l. — Thaly, II. 150—152 (*Vargavendégység*). Thaly u. o. 382—384. l. (*Lakodalmi ének*) stb.

A pücsök megnyősztetí az ő vitéz fiát, megkérí a szúnyog hajadon lányát. Boldog örömében meghívatja barátait: a borzas csókát, a trombitáló darut, a doboló farkast, a siklósi sólymot, a kapranci kakast, a kapornyaki kappant, a bihari baglyot, a rókamazi rókát, a szekszárdi szarkát, a szikszói szajkót, a komáromi kakukot, a vörösküi kakast, a szömőrei seregélyt, a vasvári nagygémét, az egri egeret, az erdélyi öszvért, a pölöskei pöhölyt, a verebélyi verebet, a litvai legyet, a körmendi keselyöt, a kecskeméti kecskét, a fegyverneki fecskét, a zágrábi szamarat, a szörömlei szecsköt, a lévai ludat, a heváti hollót, Sateus Lukácsot, Bankó Mátét, a nagyorrú Orbánt, a félszájú Fábiánt. A meghívottak seregekkel, hajdúkkal vagy százan vannak. Legelsőben a tar varjú köszön a gazdának, aztán a borzas csóka a szúnyog szép lányának. A farkas elfoglalja helyét a konyhában, ő a hússzakértő és inyesmester. A vendégek pedig:

Esznek, isznak, lakoznak, fejenként tánczolnak;
Trombitálnak, sipolnak és igen vigadnak;
Az ifjak is peniglen hegedűnek, lantolnak,
Hajdútánczot járnak;
A bolhási kis bolha szúnyog szép leányával
Ládd mely szép tánczot nyomnak!

De aztán kitör a botrány, a vendégeket meglopta a varjú.
Mire valamennyien bepanaszolják a gazdának:

Sőt nagy kárt ott vallanak község az örömben,
Mert igen ittanak volt fejenként az sörben,
Másfelől ruhájokat ellopták azonközben —
Vannak erős pörben.
Vadak és az madarak ő nagy kisebbségeket
Panaszolják ekképen:

Néked fejenként mondunk bosszút, mint gazdának:
Vesd lábára az békót im az tar varjúnak,
Enni, innia ő néki ne adj mint árulónak
És mint meglopónak.
Ott szabódik, esküszik: — de beszédét nem hiszik,
Mint efféle latornak.

Trombitáját ellopta darunak az varjú,
Egy szép cifra palástját ő néki ellopta,
Az farkasnak is penig mindenféle marháját,
Sólyomnak sólyáját,
Az kappannak kapáját, — az kakasnak kalászát,
Bagolynak félbocskorát.

Az vasvári nagy géznek gerébjét ellopta,
Az bihari bagolynak ismét egy som-botját,
Az rókának rokkáját, az szarkának nagy sarját,
Pacsirta palástját,
Szajkónak sarkantyúját, az kakukknak kalánját.
Az fürnek ő furuját.

Seregélynek süvegét, az egérnek övét,
 Az verébnék verőjét, légynek legyezőjét,
 Az főcskének fegyverét, keselyű keszkenőjét,
 Kecskének is kését;
 Hollónak olvasóját, az Máthénak mankóját,
 Báránynak is lazsnakját.

Félszemű füzfa mellett búcsút hirdetének,
 Kanta-irral az ágnak mind oda csellegnek.
 Az kik megcsömöröttek elmenvén siessenek,
 Semmit ne késsenek.
 Az kik ennek nem hisznek: ők sem könnyebbülnek,
 Az búcsúban sem nyernek.

A meghívó, beköszöntő, vendéglátás, lakoma, tánc, botrány, elszéledés technikája közös az egész műfajjal s azon felül a valóban megélt emberi lakodalom külsőségeivel. Az örömapa-állat másutt is így hívja meg a vendégeket, a vendégek ugyan-így gyülekeznek, lakomáznak, táncolnak. Botrány is akad mindenütt, kisebb-nagyobb. A cseh versben a nyúl legazemberezi az agarat, a hörcsög össze-vissza veri a cickányt. A német dalban leitatják az egyik madarat, hogy meghal belé, megölik a denevért s megpörkölik a tyúkot, a norvég meg a dán lakodalomban a bagoly, a cinege és a csóka kardot ránt egymásra. A magyar botrány azonban jóval ötletesebb és reálisabb valamennyinél.

A magyar énekszerző a lehetőség végső határáig megy a hangutánzó játszi, naiv etimológia és alliteráció alkalmazásában. Itt sem áll egyedül. A német dal főleg hangfestő rímeléssel érzékelteti a madárhangok észbontó versenyét:

Darnach kam auch die Eulen,
 die tet darzu eins heulen;
 den Kauzen, den Kauzen
 fiengens all an zu dauzen.
 Der Gumpel, der Gumpel
 macht ein grewlichs gerümpel;
 das Bläle, das Bläle
 war gar ein zenkisch fräwle.
 Der Stigelitz, der Stigelitz
 war gar geschäftig mit seiner witz;
 den Tahe, den Tahe
 man auch beim haufen sahe.
 Dem Finken, dem Finken
 tet man heftig zutrinken;
 die Hetze, die Hetze
 trieb gar ein unnütz geschwetze...
 Der Widhopf, der lose tropf,
 der schlug den breutigam hart an kopf;
 der Koppe feist, der Koppe feist
 sie allsampt frölich lachen heist.
 Der Emmerling, der Emmerling
 der war des breutigams kemmerling...

De hiába a tréfás szemlélet rokonsága, a kétféle hangélmény és akusztika, a kétféle „virtuóztatás“ között nincsen híd.

Az állatokat kötelezi a természetük, a műfaj és a tréfás természetrajz. Nagyjában egyformán látják el szerepüket mindenütt. A magyar énekszerző azonban mintegy újra átéli a jól ismert tipológiát, aktualizálja azt, ami benne irodalmi hagyomány, nemcsak nevükben, hanem viselkedésükben, modorukban, hanglejtésükben is megmagyarosítja, helyhez köti a maga vádjait és madarait. A vendégség, a botrány, a befejezés zűrzavara „atmoszférikusan“ is magyarrá lett. Van aztán egy pont, ahol a vers teljesen kirí a családból. Ez a farkas beköszöntő monológja:

Farola szegény farkas, méne a konyhára,
Néki nagy gondja vagyon az mészároságra,
Pecsénye forgatásra, kecskebárány-nyúzásra,
Jó levek nya.ásra;
Igen morog szakácsra, — zugódik az kulcsárra,
Eképpen az sáfárra.

Parancsolok én — úgymond — pücsök úr képében,
Vigadatok nagy bőven mind szarvasban, őzben;
Szolgabíró én vagyok mast itt az vármegyében —
Egész Erdélységben;
Sok esztendeig voltam kulcsár is én Zömlénben,
Porkoláb Zebernikben.

Balaton vize mellett én főhalász voltam,
Jó Szegednek mezején nemes pásztor voltam,
Az gyulai sík mezőn juhász, hajdúk között is
Igazlító voltam;
Drávai tótok között — hütös jámborok között
Én igazlító voltam.

Olvasztott hájjal kentem mindennap torkomat,
Kétszer is meghalásztam egy nap halastómat,
Éjjel-nappal juhokkal jól tartottam társomat,
Kecskékkel fiaimat,
Lóhússal barátimat, tehénhússal szolgálmat —
Így töngettem konyhámat.

Más lakodalmas versben is szerepel a farkas. Rendszerint vőlegény. Néha harangozásra vagy egyéb békés polgári munkára fogják. Az északi mítoszban Odin környezetéhez tartozik. Nyomon követi a hadat. Éjjelenként hallani félelmetes hangját (Chanteloup). Az ének különben is gyöngéje. Az állatregényben inkább tehetetlen és korlátozott teremtmény. Mindenki, még a buta lúd is túljár az eszén. A rókaról nem is beszélve. A középkórvégi farkaspanaszokban meg éppenséggel ő az üldözött, aki sérelmeivel hiába fordul emberekhez, császárhoz s csak Istentől vár igazságot és jóvátételt.⁴⁰ De sehol másutt nem

⁴⁰ L. A nyúl éneke c. tanulmányomat.

hivatkozik ilyen cinikusan a maga szakértelmére, nem leplezi le magát ilyen szemérmetlenül, nem szolgálja ilyen mértékben a szatirikus szándékot, mint a magyar versben. Mindezt az ének-szerző javára kell írunk, még akkor is, ha tudjuk, hogy csak közkeletű irodalmi formát és bevált helyzeteket ültetett át magyar környezetbe.

Az állatlakodalom-képzet magyar utóélete szegényesnek tetszik, ha nyugati rokonságához mérjük, viszont elég gazdag, ha a többi képzet sorsára gondolunk. Az osztatlan magyar nyelvterületen jórészt ma is élő változatok a XVII. századi ének közvetlen vagy közvetett leszármazottai. Van közöttük két csongrádvidéki, amely bátran helyettesíthetné az „ősformát”. A „dionizoszi” mámor egykori gőze, persze, elpárolgott belőlük, osztály- vagy társadalomszatírának alig egy-két nyoma bennük. Így jól szemléltetik a „veszélytelenítés” folyamatát, amelyből „humanizálva” és „civilizálva” kerül ki a lakodalmas mulatság és minden szereplője. Az egyik (A) rövidebb, nyelvben, formában archaikusabb jellegű:

A mezőbe a tücsök
Készül házasodni,
Ölelgeti a legyet,
El akarja vönni.
— Elvönnélek, te kis légy,
Ha kicsi nem vő'nál.
— Hozzád mönnék, te tücsök,
Ha görbe nem vő'nál.
Mögvót a szent egyesség,
Nagy hírbe gvütt náluk,
Hogy ily dicső nemzetség
Csapja itt mönnyegzőjit.
Szecskó, darázs, szitakötő,
Száz borozdabillegető,
Büregér, s több nőmös céhök
Bölcs násznagyok és vőfélyök
Vótak ott nagy parádéba.
A nyoszolyók mind pi'langók,
A traktához ragaszkodók.

Az ebédhön mögjelöntek,
Mint hivatalos vendégök.
Megkezdődött a mulatság,
Szóltak a trombiták;
Oda ugrott a majom,
Mögjárta a polkát.
Gólya vót a szekundás,
Kis béka a flótás.
Büdös bogár a brugós,
Szúnvog vót a prímás,
Farkas vót a mészáros,
Hat ökröt levágott,
A mellé mög malacot
Ötvenet lerántott.
Kecske vót a szakácsné,
Jó gulyás-húst főzött —
Még az ebéd elkészült:
A tücsök elszökött...⁵⁰

A másik terjedelmesebb, jobban tagolt ikerváltozat (B)⁵¹ kibővíti az állatok szerepét s észrevehetően közeledik egy „irodalmibb” ízlés „szintje” felé:

Szegény legény a tücsök,
Házasodni készül,
Ölelgeti a legyet,
El akarja venni.

A légy is a tücsöknek
Nyalja, falja száját,
A tücsök is a légynek
Megrántja szoknyáját.

⁵⁰ Magyar népkölt. gyűjt. Új foly. II. 329—330.

⁵¹ Magyar népkölt. gyűjt. Új foly. II. 327—328.

Farkas volt a mészáros,
Három ökröt vágott,
Azontúl meg malacot
Tizet is lerántott.

Farkas farkát billegeti,
Dudás akar lenni,
Róka lábát egyengeti,
Táncra akar menni.

A kutya is a küszöbön
Borsot akar törni,
A macska is a konyhában
Szakács akar lenni.

Megvolt már a szent békesség,
Szólnak a muzsikák;
Táncra ugrik a majom,
Elrántja a pujkát.

Odaugrik a hörcsög,
Násznagy akar lenni,
Mellé ugrik az egér,
Társa akar lenni.

A tetű megharagszik,
Megfogja a sörkét,
Megfogja üstökét,
Pofozza szegénykét.

Gólya volt a prímás,
Szunyog a szekundás,
Büdös bogár a bőgős,
Zöld béka a flótás.

Soh' sem láttam a fullánkot
Még olyan mérgesnek,
A dongó a darázzsal
Földön verekszenek.

Odaugrik a varjú,
Bíró akar lenni,
Úgy megvágta a vén tyúk,
Föl se tudott kelni.

Ha más nem, már csak e két ósváltozat nyelvi, formai, tipológiai archaizmus is igazolja a hagyomány szívós folytonosságát helyesebben a képzet gyengítetlen „időszerűségét“, legalább azokban a rétegekben, ahol megszületett. De van egyéb kézzelfoghatóbb bizonyítékunk is. Ami magyar állatlakodalom mindmáig előkerült, az kivétel nélkül magán hordja a közös eredet jegyeit, az egyik vagy a másik alapszövegből bontakozott, alakult ki rövidülés, sűrítés, kopás, deformálódás, „széténeklés“ a kettőnek kontaminációja, „összeéneklése“ útján. A keretül szolgáló képzeteken belül minden cseppfolyós hal-mazállapotban van. Az állatok folyton cserélgetik helyüket és szerepüket. Számuk állandóan változik. A régiek helyére újak lépnek. Mindez éles világot vet a változatalakulás hátterére, a változatok biológiájára, nyílt versenyére s arra a különös jelenségre, hogy ebből a versenyből nem mindig a zártabb, logikusabb forma kerül ki győztesen, hanem amelyik jobban alkalmazkodik a pillanatnyi helyzethez, jobban ki tudja elégíteni a hallgatóközönség aktuális szükségletét, az „örök“ ember örök játékosztónét.

A „népszájról“ följegyzett legrégibb (XVIII. sz.-végi) változatról kimutatható, hogy a B-típus két versszakával azonos:

Házasodna a' Prütsök,
Nem tud kit ell venni,
Ölelgeti a' legyet
Ell akarja venni!
Róka farkát billegtetí,

Dudás akar lenni.
 Macska magát egyengeti
 Szakács akar lenni.⁵²

Az utolsó négy sor száz év múlva önálló versként él Parád vidékén:

Raóka farkát billegteti,
 Dudás akar lennyi;
 Macska talpát köszörüli,
 Szakács akar lennyi.⁵³

(Az önállósodásnak egyébként érdekes esete, amikor egy-egy lakodalmas állat más, idegen keretben — pl. borsottörő kutya a kántálóban — játssza meg a maga szerepét.)⁵⁴

Az egyetemes hagyományon belül mindkét típusnak megvan a maga külön, tiszta hagyománya.⁵⁵ Jóval népszerűbb s elterjedtebb azonban az a forma, amely a két típus „interferenciáján” alapul. Annál szerveslenebb, önkényesebb, minél kevesebb logikai gátlásba ütközik a játékosztón. Ahány helyzet, annyi ötlet; ahány vers, annyi változat. Az egyik valóban össze-forrasztja a különböző elemeket, a másik pedig egyszerűen egymás mellé rakja őket. Az első változatfajtára jó példa egy Szeged-felsővárosi változat:

Hirös legény a prücsök,
 Házasodni készül,
 Ölelgeti a legyet,
 El akarja vónni,
 A légy is csak csókója
 A prücsöknek száját,
 A prücsök is nyája-fája
 A légynek orcáját:
 Elvönnélek én kis légy,
 Ha kicsi nem vónál!
 Hozzád mennék én prücsök,
 Ha görbe nem vónál! stb.⁵⁶

A másik fajtaival főleg gyermekversben találkozunk, így egy debreceniben,⁵⁷ egy törökbecseiben,⁵⁸ egy mercseiben,⁵⁹ egy

⁵² Szirmay Antal: *Collectio Ingeniosarum Cogitationum inchoata* 1a July 1782. 118. sz. — V. ö. Irod. tört. Közl. 1902, 211. l.

⁵³ Magyar Nyelvőr, 1894, 333. l.

⁵⁴ Kálmány: *Szeged népe* III. 122 l.

⁵⁵ A B. típus hagyományához v. ö. Kálmány: *Koszorúk*, I. 207—208. l. — Bartók Béla—Kodály Zoltán: *Erdélyi magyarság*. Népdalok. Budapest, 15: *Tücsök lakodalom*, és *Magyar Népzene* IV. 20. sz. (Kodály zongorakíséretével.)

⁵⁶ Kálmány: *Szeged népe* I. 98 l.

⁵⁷ Magyar Nyelvőr, 1874, 525. l.

⁵⁸ Magyar Nyelvőr, 1876, 284. l.

⁵⁹ Ethnographia, 1911, 368. l.

palócban.⁶⁰ Ritkább határeset, amikor két rokon képzetkör (állatlakodalom és hazugmese) szövődik egymásba: egy magyar-ittebei töredék a nyitány és szereposztás után minden átmenet nélkül így folytatja:

Megfogtam egy szunyogot, nagyobb vót egy lónál,
Kisütöttem a zsirját, több lett száz akónál.⁶¹

Teljes állatlakodalom emléke él egy tréfás csángó egyvelegben, motiválisan más természetű, de atmoszférikusan rokon versszakok közé ékelve:

Csuszkál, mászkál teticke,
Férhez akar menni
ihaj, ihaj,
Férhez akar menni.

Szökdöszik a bolhacka,
Meg akar házosszodni
ihaj, ihaj,
Meg akar házosszodni.

Brekeg, mekeg békacka,
Flótász akar lenni
ihaj, ihaj,
Flótász akar lenni.⁶²

Elszigetelten, az ismert hagyományon kívül áll, mintegy önmagának a hagyománya, állattipológiájában is eredetibb alakulat, formájával is régiesen hat egy veszprémi „póklakodalom”.⁶³ Itt-ott mintha tudatosabb, irodalmi szín volna rajta érezhető.

Hibás állat a kis pók,
Házassodni készül;
Cserkeli a kis legyet
Kinek csáp szívéből
Kérdi szépen: szerecc-é
Engem édes kincsem?
Meg is kéri a lábát,
Minthogy keze nincsen;
Igen, kunkog a kis légy;
Lakzi lett nagy,
Medve a kiadó,
Róka a násznagy;
Tyúk mint örömanya
Elöl ül a lócán;
Medve a vőfénytiszt;
Lúd a nyoszolyólány.

Gólya veri a taktust,
Bibic a primás;
Veréb ver cimbalmot,
Szúnyog a kontrás,
Mókus a pikulás,
Ökör a nagybögös,
Szamár a trombitás;
Tancba rántya a pókot
Menyét a pókhendi.
Udvarol a kecske,
Magát.....!
Fölemeli a macska
Poharát a tyúkra;
„Éljent” kiált a medve,
Nagyot esik hasra.

⁶⁰ Ethnographia, 1910, 351. l.

⁶¹ Magyar Nyelvőr, 1876, 284. l.

⁶² Domokos Péter Pál: *A moldvai magyarság*, Csiksomlyó, 1931, 199. l.

⁶³ Magyar Nyelvőr, 1877, 89. l.

Sokszor az egész látványoságból alig marad más, mint az akusztikai elemek zűrzavara vagy ilyen groteszk, bohó törmelék:

Kötyi jap paók a retlyát,
Padra jakar mennyi,
At tücsöktü jam menyasszont,
Elakarja vennyi.⁶⁴

A motívumsűrítés és formai kikristályosodás szerencsés. plasztikus eredménye viszont az a pársoros dal, amely felnőtt szájon, gyermekszájon egyaránt él mindenfelé:

Házasodik a trücsök, szúnyog lányát kéri,
Csiszeg-csoszog a tetű, násznagy akar lenni.
Odaugrik a bóha, vőfély akar lenni;
Mindenféle bűdös bogár vendég akar lenni.⁶⁵

Új az utolsó sor hangja, amely félig bosszúsan, félig gúnyosan háritja el a lakodalomba készülő állatsöpredéket. Ezzel mintegy leplezi az egész fiktív helyzetet s a vendéglátó gazda igazi hangulatát. A dal (nyilván Bartók közvetítésével) az iskolába is bevonult, alkalmazkodott a megváltozott légkörhöz, levetkőzte népiességét s városi irodalommá lett:

Szól a duda, pereg a cimbalom,
Micsoda főúri lakodalom.
Házasodik prücsök önagysága,
Száz vendég jött el a mulatságra.⁶⁶

Az állatlakodalom mesterkéltőbb párja az életre keltett, megszemélyesített tárgyak mulatsága vagy lakodalma:

ICCA-CUCA reszelő,
FÉR'HÖN mönt a meszelő,
Házasodik a lapát:
Elvötte a piszkafát,
Pitarajtó a kontrás,
A házajtó a dudás,
A házajtó a dudás,
Kuckó meg a muzsikás.⁶⁷

⁶⁴ Magyar Nyelvőr, 1894, 191. l.

⁶⁵ Bartók Béla: *A gyermekeknek*, 377. l. — V. ö. Bárdos Lajos: *101 magyar népdal*, Budapest 1932², 33. l. — Berze Nagy János: *Baranyai magyar hagyományok I.* Pécs, 1940, 685. l. 40. sz. — Berze Nagy összeállítja a változatok jó részét, de nem választja külön a típusokat. Néhány adata más képzetkörbe vág (állatok civódása, élettelen tárgyak lakodalma). — Az irodalomhoz l. még: Beke Ödön: *Magyar Nyelvőr*, 1934, 114. l.

⁶⁶ Billes Á.-né szíves közlése.

⁶⁷ Kálmány: *Szeged népe II.* 73. l. Rokonváltozatai az egész magyar nyelvterületen. V. ö. *Magyar Nyelvőr*, 1875, 183. l. 273. l. 1881, 240. l.

Az ember nem is gondolná, milyen tisztos „mágikus“ multra tekint vissza ez a tréfa. A középkorban ócska nyeregszerszám, tepszi, kosár meg szeneszsák teszi egymásnak a szépet és házasodik.⁶⁸ A Frankfurti daloskönyvben (1578, 140. sz.) mindenféle kimustrált szerszám meg edény panaszkodik egymásnak, hogy aztán lakodalmass táncot járjanak.

Pantagruel „tanítványa“ olyan országban jár, ahol a kesztyű meg a csizma házban lakik, a sütőkemencék pedig táncra perdülnek (*Le voyage et navigation que fist Panurge, disciple de Pantagruel*, 1537, ed P. Lacroix, Paris, 1875).

A fölfordult világképzet meg a tárgyak mulatsága határán jár egy német hazugvers:⁶⁹

Nun höret zu von höflichen sachen!

Ein schüsselkorb sang süß gethön,

Ein alter haf det lachen,

Das war dem wasserkrug ein hon,

Ein buterfass das kunt ser höflich tanzen.

Ein betelsack det einen fürsten krigen,

Ein haspel und ein garenschrag

Die hohen fels erstigen,

Ein heckers korb fürt grose klag.

Ein pierglass thet zu seiner frauen schwanzen.

Ein heffen krat ein becken wol,

Ein schepert wolen thet ein knappen zausen,

Ein pütterschlegel suf sich wol,

Ein schusterlaist det einen schneider lausen,

Ein gans sang vor den juden in der schule,

Ein altes schwein den psalter lass,

Ein aff hört zu, der sass in einem stule!

A helyzet rokonsága áthidal minden időbeli és térbeli távolságot:

Elbujdosott a kemince,
Utánna a kukó,
Utánna a zsiradék
Minden puzserostu,
Hej szotyírom, szotyírom,
Agas-bugas bukérom!

Muzsikál a gölödény
Zsiros üngbe, gatyába,
Táncba ugrik a laska
Paszamétos nadrágba.
Utánna a csipötke
En nagy, híros süvegbe.⁷⁰

és 1885, 427. l.: Reszelt tiszta reszelő, Firhe ment a meszelő, Asz kérdészte szivonó, Mikor lessz a kézfogó. Két csupor vót a vőfi, Elmentek hivogatni, Nem találtak vendiget, Elhatták a fejöket.

⁶⁸ Uhland: *Schriften*, III. 226.

⁶⁹ Bolte: *Fahrende Leute*, 31.

⁷⁰ Kálmány: *Szeged népe* II. 73. — Más változatai: *Magyar népkölt. gyűjt.* Új f. II. 327. (Muzsikál a galuska Kifordított subába, Táncra ugrik a laska Zsiros ingbe, gatyába; Haj durrantós galuska, Báránybőrű tarhonya, Uraságos riskása.) — Kálmány: *Koszorúk*, I. 205—6. V. ö. Szendrey Zsigmond: *A magyarság néprajza*, III. 377. l.

(Ilyen légkör készíti elő a lélektelen „tárgyak lázadását“ a lelkes világ ellen s élteti a gólem-képzet veszedelmesebb démóniáját.)

A két képzet kereszteződéséből született aztán a következő korcs változat:

Házasodik a tücsök,
Nincsen kit elvegyen,
Ölelgeti a legyet,
El akarja venni.
Östve lesz a kézfogás,
Szénvonó a násznagy.
Cigány leány reszelő,
Férjhez ment a meszelő.⁷¹

Korcs változat mellett felemás forma: ember-lakodalom keveredik az állatokéval:

Jó bor ivó mészáros, mészáros,
Levágott egy' tinót,
A mellé levágott, levágott
Három jó malacot.
Kutya mosi hurkáját,
Agár a pacalját;
Zsiros gujas a bagol',
Vári a hurkáját.⁷²

Ezen a ponton véget ér a képzet „pályafutása“, teljesen kimerül s értelmét veszti eredeti funkciója.⁷³

Turóczi-Trostler József.

*

Die Verkehrte Welt.

Der Verfasser untersucht zwei psychologisch und vorstellungsgeschichtlich verwandte ungarische Gedichte des XVII. Jahrhunderts, mit denen die Forschung bisher nicht viel anzufangen wusste. Das erste („Zeitgemässes Lied“), das einzige ungarische Denkmal dieser Art, führt in den Vorstellungsbereich der „Verkehrten Welt“, in der die natürliche Ordnung der Dinge umgestülpt, die Wirklichkeit und die Naturgesetze aufgehoben werden. Es lässt Unmögliches Ereignis wer-

⁷¹ Bartalus István: *Magyar népdalok*, I. 87. l. V. ö. Ethnographia, 1908, 163. l.

⁷² Kálmány: *Szeged népe* I. 97–98.

⁷³ Érdekes, hogy a tizenhetedik századi gajd néhány sora: mind ellopták rákomat, Nem veszik mákomat, Mastan kérlek tégedet — mint édes komámat: Varrjad meg nadrágomat, — kibővítve, túlajtva halandzsaversként él tovább. L. Dugonics András: *Magyar példabeszédek és jeles mondások* I. Szeged (1820), 38: Az emberek emlékezetének meg próbálására sokat gondoltak ki a Magyarok. A többi közt ezt is: Hátomon a Zsákom — Zsákomba a mákom — Mákomba a rákom. Kírágta a Zsákom' — ki hullott a rákom — el széllyedtt a mákom — Ki szánnya a károm, fogja föl a rákom — Szedgye föl a mákom.

den, Fern und Nah, Unten und Oben, Subjekt und Prädikat ihre Funktionen, Belebtes und Unbelebtes ihre Rollen tauschen, die Sterne auf der Erde, das Wild am Himmel wandeln, die Fische im Wald spazieren gehen, die Felsen auf dem Wasser schwimmen, die Schiffe in der Luft dahingleiten, den Lahmen laufen, das Ross vom Krebs überholen, den Floh buttern, die Maus Wildkatzen, die Taube den Habicht, die Meise den Adler, den Kapaun Iltisse, das Lamm Wölfe verschlingen, den Kranken Ärzte heilen, den Kahlen sich das Haar kämmen, das Meer zu Staub werden, das Feuer des Ätna gefrieren, die Pferde von der Kutsche, die Ochsen vom Wagen ziehen, den Hasen den Wildhund jagen, den Hirsch den Jäger schinden. Man findet hier so ziemlich alles beisammen, was als uraltes ost-westliches Vorstellungsgut und Gedächtnisträger, als Äusserung kollektiven Spieltriebs, sich immer wieder erneuernd und aus dem Unbewussten ins Bewusste tretend, durch die Jahrhunderte und Räume der Menschheit geht. Der Verfasser sucht, indem er die weltliterarischen Entsprechungen zum Gedicht ermittelt, dessen Ort im vorstellungsgeschichtlichen Zusammenhang zu bestimmen, und zeigt, wie die politisch-soziologische Situation der ungarischen Wahlheimat den Vorstellungskreis um neue Elemente bereichert. Die Idee, lächerliche Verkehrtheiten, Schwächen menschlichen Zusammenlebens, Standesdünkel, Modetorheiten, Übergriffe jeder Art im Bilde von der Verkehrten Welt anzuprangern, zu verhöhnen oder zu verspotten, ist der Gattung sozusagen eingeboren. Doch das ungarische Lied geht über alles Bekannte hinaus, vor allem durch das Pathos der Verachtung und zornigen Entrüstung, mit dem der adelige Lieddichter auf die Vorrechte seines Standes pochend, selbstvergessenes Bauerntum in die Schranken weist, dückelhaften, unwissenden, naseweisen Bürgern aber Recht und Befugnis abspricht, sich in politisches Leben und Staatsachen zu mischen. (Als Vorlage oder zumindest Quelle kommen vermutlich deutsche Bilderbogen der Zeit in Betracht.)

Das zweite Lied, eine regelrechte Tierhochzeit — Grille ist Bräutigam, Mücke Braut — steht gleichfalls im Strome ost-westlicher vorstellungsgeschichtlicher Überlieferung. Hier wirkt sich der Spieltrieb mehr nach der sprachlich-grotesken Seite aus, umwittert von der allerdings verblassten Atmosphäre des Orgiastischen und Naturnahen, des Erotischen und Zotenhaften, Weinseligen, dionysisch Trunkenen, wie sie seit den Anfängen in der Überlieferung mitschwingt. Auch hier werden zunächst Fragen vorstellungsgeschichtlicher Verwandtschaft bereinigt, wobei es sich herausstellt, dass Fremdes, Angeeignetes diesmal eigenem tiefseelischem Bedürfnis besser entgegenkommt, daher auch besser assimiliert wird. Den Höhepunkt bilden Hochzeitsschmaus und Tanz, für das die ganze Vogelwelt der ungarischen Landschaft aufgeboten wird. Der Dichter nutzt alle stabreimenden Möglichkeiten seiner Sprache und lässt kindlich-volksetymologischer Phantasie, der Lust an Klangassoziationen freien Lauf. Das harmlose Treiben artet in einen wüsten Skandal. — die befiederten Gäste werden von der Krähe bestohlen, — und wirres, verwirrendes Durcheinander aus: ungarische Bauernhochzeit im Zerrspiegel der tierischen. Träger des Politisch-Soziologischen ist der Wolf, der zwar für den allmächtigen Stuhlrichter steht, doch zugleich an sein Urbild in den europäischen Wolfsklagen gemahnend, verhältnismässig gut abschneidet. Die Entwicklungsgeschichte des Liedtextes, wie sie hier erstmalig nachgezeichnet wird, zeigt alle Stadien des Absinkens, Zersingens, wie der Neu- und Umformung kraft eines unerschöpflichen Spieltriebes. Als letzter Ertrag des

Gesamtablaufs steht heute ein über das ganze ungarische Sprachgebiet verbreitetes, unerotisch-harmloses, volkläufiges Lied von der Grillenhochzeit da. (Am Rande des „Tierkosmos“ ist die Vorstellung „Hochzeit der Hausgeräte“ angesiedelt. Ihrem ungarischen Vorkommen gelten einige deutende Bemerkungen.)

Der Verfasser bemüht sich seit Jahren um eine Verlebendigung und Durchgeistigung der leerlaufenden Stoff- und Motivgeschichte, indem er das starre, abgezogene „Motiv“ zurückführt zu den Quellen des kollektiven Bewusstseins, dem es entstammt, den Schichten überpersönlichen Gedächtnisses, das es bewahrt, zu zeitgemässen Bedürfnissen, die ihm Leben, zu persönlichen Stimmungslagen, die ihm einmalige Form leihen. Auch die vorliegende Studie gehört in diesen vorstellungsgeschichtlichen Zusammenhang.

Josef Turóczi-Trostler.

AZ IRODALMI STÍLUSVIZSGÁLAT XX. SZÁZADI MÓDSZEREI.

I.

A stílus kutatás bűvárlójának először az ötlik szemébe, hogy a „stílus” szó mennyire sokértelmű, tisztázatlan. Nemcsak a köz tudatban, hanem a tudományos nyelvhasználatban is rendkívül sokféle értelemben járja ez a szó.¹ Ha vizsgálódásaink kezdetén az elnevezések eme hatalmas tömegében rendet próbálunk teremteni, merész általánosítással kell kezdenünk. Nem tekintve a történeti szempontokat, szinkronikus szempontból az összes stílus-definíciókból leszűrhető legtágabb közös jellemvonásként megállapíthatjuk: a stílus külső forma, külső jegyek összessége. Úgy hisszük, ez az a tág értelmezés, amelyből kiindulhatunk.

Már itt élesen hangsúlyoznunk kell, hogy a külső forma elnevezéshez nem tapad értékítélet: a külső forma és tartalom összeszövődött, elválaszthatatlan egysége éppen az alapelve minden mai stílustörténeti kutatásnak.² Szinte filozófiai közhelyként hat, de éppen a szaktudományok felé kell ezzel kezdenünk fejtegetéseinket.

Ha az eredeti definícióból kiindulva, a legáltalánosabban próbáljuk alkalmazni a stílusfogalmat,³ a kultúrát mint egészet

¹ V. ö. Beöthy Zsolt: A stíl. Bp. 1907/8. II. 1. (egy. jzet). — A Nagy Larousse-ban pl. (VIII : 830) a „Style” szónak többek között a következő értelmezéseit találjuk: 1. íróvessző; 2. avoir du st.: van pénze; 3. façon d'agir; 4. igazságszolgáltatási terminus; 5. természettani felosztási elv; ezenkívül még a sok ide nem tartozó jelentés (időszámítás, napóra mutatója) és végül a képzőművészeti és irodalomtörténeti értelmezések. — A tudományos szóhasználat ambivalenciájára v. ö. pl. Zenei lex. (1935) II : 529. skk., ahol a zenei stílusfogalomnak húszféle formája van felsorolva. — A stílusfogalom történeti evolúciójára lásd Ed. Castle: Zur Entwicklungsgesch. d. Wortbegriffes Stil. GRM. (Germanisch-Romanisches Monatsschrift) VI. (1914.)

² Ennek a kérdésnek esztétika-filozófiatörténetét l. Walzelnél: Gehalt u. Gestalt, Berlin, 1924 : 144 skk., ahol az esztétika tartalom-forma közti ingadozását alapvető bipoláris szemléletmóddal magyarázza.

³ A stílusfogalom használatának rendszerbe foglalására v. ö. H. Hatzfeld: Romanistische Stilforschung GRM. XVII. (1929); de különösen, bár módszerében éppen fordítva, mint mi; Petersen: Die Wissenschaft von d. Dichtung I. Werk und Dichter. Berlin, 1939 : 193—229. (ké-sőbb részletesen). V. ö. még: Spitzer: Rom. Stil- u. Literatur-Studien I.

találjuk a stílusfogalommal jelölve. Annál a tudóscsoportnál, amelynek tagjai kultúrmorfológiáról beszélnek, a stílus valóban a kultúra egészét jelöli. Frobenius, Spengler, a magyar Kerényi⁴ és mások a stílust ilyen egészen általános értelemben veszik: ebből következik, hogy a kultúrába beletartozó minden tevékenységnek, egységszerűen megvan a maga stílusa, amely ilyen módon szervesen összefügg a kultúra egészével. Ugyanerre a végső eredményre jutottak el Vosslerék is, más úton kiindulva, alulról, a kultúra egyes tényei felől építve fel rendszérüket.

Igy természetesnek fogjuk találni, hogy a kultúrában létrejövő szellemi tevékenységeknek, mégpedig azoknak, amelyek az anyagban objektiválódnak, szükségszerűen stílusuk van, meghatározott, jellemző külső formájuk. Ilyen stílusa van tehát, már szűkebb értelemben, minden művészi tevékenységnek. És stílusa van — még egyet szállva le a gondolatmenet lépcsőin — az irodalmi műveknek is.⁵ S tekintettel arra, hogy az irodalmi művek objektiválódási formája, külső anyaga a nyelv; a nyelv kell, hogy a stílus hordozója legyen. És most már ugrásról ugrásra eljutottunk tulajdonképeni tárgyunkhoz: az *irodalmi stílusvizsgálat módszereihez*, illetőleg másik oldalról tekintve, a nyelvi kifejezés stílusbeli értékeléséhez. A fogalom tehát kétoldalú: a nyelv felé magasabb szellemet, rendező principiumot jelent; az irodalom felé azonban a materiába, az anyagba való objektiválódást jelenti. Ez a kettősség azután végigvonul a stílusvizsgálati módszerek megoszlásán is.

Nyilvánvaló, hogy más szellemi tevékenységnek, elsősorban művészeteknek is van stílusuk, tehát kell, hogy megfelelő tudományuk, stílustörténetük is legyen. S valóban a képzőművészetekben már igen korán, a XVIII. században megnyilvánult az a törekvés, hogy a külső kifejezési formákat önmagukért kutassák. Ez volt az oka annak, hogy a legmodernebb stílustörténeti kutatás legnagyobb ösztönzője éppen a művészet-történet volt. Legnagyobb hatású itt kétségtelenül *Heinrich Wölfflin*, aki a „Kunstgeschichtliche Grundbegriffe“-ben könnyen kezelhető és tetszetős ellentétpárokat állított fel a műalkotás stílusának vizsgálatára és ezekkel a látási kategóriákkal nagy hatással volt a német stílustörténészekre. Elsősorban Walzel köszönhet neki sokat, aki rendszerét tudatosan Dilthey és Wölfflin

l. (Köln, 1930); Walzel; Wege der Wortkunst (Idealistische Neuphilologie, Fsschr. f. K. Vossler, Heidelberg, 1922 : 33—53.)

⁴ V. ö. pl. K. Kerényi: Über Krise u. Möglichkeit d. klass. Altertumswissenschaft, Eur. Revue 1937 : 972. ahol st. a „Könyv harmadik aspektusa“, életstílus, kultúregység. Az idetartozó kérdések rövid összefoglalását nyújtja Mátrai: Modern gondolkodás, Bp. 1937.

⁵ Az irodalmi művek teljes egészét nevezi stílusuknak pl. R. Müller—Freienfels: A költészet, Bp. 1941 : 5. skk.

szintézisének hirdeti.⁶ De nagy hatással voltak a műtörténészek egész alapattitűdjükben is (itt különösen a Wölfflin után legjelentősebbekre, Hamann-ra és Dwořak-ra kell utalnunk) a műalkotás egységének, alkotásszerűségének hirdetésében, az alkotás átélésében. Bizonyos stíluskorszakok bevezetése és irodalomtörténeti értékelése is a műtörténettől származik, s már egészen közönséges a modern irodalomtudományban, hogy stíluskorszakokat a műtörténet megállapításaira való hivatkozással vesz át. Különösen, minden nehézség ellenére, két korszakfogalmat és így stílus egységfogalmat is vett át az irodalomtörténet: a gótika és a barokk fogalmát. A gótika művészettörténeti kategóriájából ugyan még erősen vitatott irodalomtörténeti korszak lett,⁷ de a barokk fogalma is sok haszonnal szerepelt, különösen a német barokk-kutatásban.⁸ Ma már általánosan elfogadott és használt terminus a barokk és a rokokó is irodalomtörténeti s történeti kutatásban egyaránt.⁹

Talán még nagyobb mértékig segíthet, részben anyagának azonossága, részben az esetleges közös eredet miatt a zene stílustana is. A kérdéssel itt nem foglalkozhatunk; mert az érintkezési pontokra még alig mutattak rá s elvileg sem nagyon támasztották alá. Pedig bizonyos, hogy a zenetörténet gyakorlatilag s elméletileg is sok értékes adalékkal járulhat hozzá az irodalomtörténet és stílustörténet kérdéseihez.

Általánosságban azonban meg kell jegyeznünk, hogy a nyugateurópai irodalmakra kialakult stíluskorszakoknak a kelet-középeurópai és így magyar irodalomtörténetre való alkalmazása bizonyos nehézségekkel jár; a fogalmak köre deformálódik, elváltozik.

Lássuk most már, hogyan helyezkedik el a stílustörténet a tudományok között; ha módszer, melyik hogyan alkalmazza; ha külön tudományág, hova sorolható; ha szemléletmód, mit jelent.

⁶ Id. M. Einführung.

⁷ Legmélyebb műtört. kutatója: Worringer: *Formprobleme d. Gotik* (München, 1920), teljes egészében átvette szempontjait Burdach, de különösen Schürr (Das Altfr. Epos) néhol kissé sántító alkalmazásában. (V. ö. Eckhardt: *Études sur l'histoire du st. frç., egy. jzet., 1942.*) A magyar irod.-ra von. v. ö. Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet*, Bp. 1941; Angyal E.: *Arch. Phil.* 1941.

⁸ A német irod.-ra v. ö. Cysarz, Ermatinger, Viëtor, stb. nálunk is jól ismert műveit. A m. irod.-ra v. ö. (nálunk különösen Weissbach volt nagy hatással), Angyal Endre: *Theatrum Mundi*, Bp., Minerva kv. 118. 1938; uaz, *Esztétikai Szemle* 1941: 37; Horváth János: *Barokk ízlés irodalmunkban*, Napkelet, 1924; Harsányi I.: *A rokokó a m. irodalomban*, stb. Legújabban összefoglalóan Kardos Tibor: *Adatok a m. irodalmi barokk keletkezéséhez*. *Magyarságtudomány I.* (1942). *Nehézségekre mutat rá Hankiss János: Stílusváltás az irodalomban*. Debr. Szle. 1941: 71.

⁹ Az egész viszonykomplexumot történeti és pszichológiai megalkozással tárgyalja: Walzel, id. m. 265 skk.

II.

Az irodalmi mű nyelvi vizsgálatának multját most nem kutatjuk; pedig messzire és mélyre néz vissza. Ennek a multnak — tudomásom szerint — összefoglaló ábrázolása még nem készült el; annál is inkább, mert jelentős része az orientalisták, más része a hebraisták, más része a klasszikafileológusok körébe tartozik. A mi keretünkben csak az a lényeges, hogy a régi nyelvvizsgáló irodalomnak egy faja áthagyományozódott korunkig, ma is él és hat, s egyik elterjedt része az irodalmi nyelvvizsgálatnak: s ez a francia „*explication de textes*“.¹⁰

Gyökerében kettős: a szövegexegézis ősrégi, biblián és klasszikusokon nevelt hagyománya találkozik benne a francia iskola főcéljával, az ízlésre, irodalmi ítéletre való neveléssel. Alapelve racionalisztikus, klasszikus: a latin auktorokon, majd a nagy francia klasszikusokon alakult ki s így elsősorban mindig klasszikus irányú költőre alkalmazható; eredetileg csak költőre, ma már prózaírókra is. Főcélja: a szövegek grammatikai megértése abból a célból, hogy a növendékek irodalmi olvasást sajátítsanak el: „*l'habitude de lire attentivement et fidèlement les textes*“. Ki kell hozni a közös értelmet, ami a sorokban van: az elolvasás, egyszerű élvezés helyett tudatos, racionális, adatszerű megértés. Lansonnak itt Proust nyomán kétségei támadnak: hátha van minden műnek irracionális tartalma, fel nem fogható, szubjektumtól szubjektumig ható egyszeri hatása? De a racionális gondolkodó itt is megtalálja a megnyugtatót: az ilyen művekben is van egy „*sens permanent et commun*“, amit ki lehet analizálni a szövegből: itt is meg lehet találni és megérteni azt a mondanivalót, amit az író nekünk szánt.

Ez az elgondolás, amelyben a „megérteni, analizálni, közös értelem“ szavak szerepelnek, végletesen racionalista és francia. A francia szellemnek azokhoz a már sokszor kihangsúlyozott jellemvonásaihoz érünk itt el, amelyek a latin szellemmel, a világossággal tartanak rokonságot. Mert ez a racionalitás világos és legalább annyira, mint a német irracionálizmus, lényeglátó. S ez a módszer is megragadja sokszor az irodalmi művek legbelsőbb lényegét.

A módszer gyakorlati részének legfontosabb tényezője: a szöveg tisztelete. Szövegeken próbálja ki a tanuló tudását.

¹⁰ Tudományos irodalma szegényes. Leírása és gyakorlata megtalálható a francia pedagógiai s olvasókönyvekben. Jó példatár Roustan híres könyve: *Précis d'explication française*. Paris, s. a. Vianey: *L'expl. fr.* P. 1921. más irányú. Elméleti alátámasztását, „*défense et illustration*“-ját l. Lanson: *Méthodes d'histoire littéraire (Études françaises. I.)*, 1925. (III. része: *Quelques mots sur l'expl. des textes*, 38. skk.). Tört. fejlődésére v. ö. Morner: *Histoire de la clarté française*, P. 1928. V. ö. még Spitzer kritikáját (*Meisterwerke* 1930, II: 342), ahol az individualitás értékelésének hiányát, a skatulyázást, a racionalizálás túlhajtását rója fel.

Először a „sens littéral“-t kell megértenie: grammatikát, szókinccset, szintaxist, esetleges tárgyi magyarázatokat; majd a „sens littéraire“-t: a szöveg pszichológiai, filozófiai, filológiai érdekét, fontosságát, majd, egyre magasabbra haladva, az író életében való fontosságát, irodalmi elhelyezkedését. Mindent mértékkel, ajánlja Lanson, ne adjunk túlsok tárgyi tudást, csak annyit, hogy a szöveg olvasása haszonnal legyen a tanuló számára: tudjon gyorsan felfogni, áttekinteni, elemeire bontani valamit s ezenfelül még tárgyi ismereteket is szerezzen.

Az explication de textes legmagasabbra ívelő, teljesen átszellemített változata az a híres magyarázat, amelyet Gustave Cohen Valéry: Cimetière Marin-jéhez adott.¹¹ Ez a magyarázat, amelyik ma már klasszikussá vált, eredetileg egy, a francia explication-ról tartott előadás befejező része volt.¹² Ez a mű azonban inkább értelmi, irodalomtörténeti, a nyelvi résznek csak a legvégén jut aránylag csekély hely.

Ez a módszer rendkívül fontos az általános stílustörténet szempontjából éppúgy, mint a tanítás szempontjából. Hogy hirtelen irányt változtassunk, nálunk pl. a középiskolai magyar irodalmi oktatás egyik hibája ennek a szövegmagyarázatnak hiánya. A legújabb tanterv ugyan sokkal nagyobb mértékig fordul a szöveghez, mint az eddigiek, de gyakorlati útmutatást az sem ad, pedig közismert, mennyit jelent irodalomnevelési, ízlésfejlesztési szempontból ez a gyakorlat.¹³

A francia irodalomban általában igen nagy szerepet játszik a szöveg, a stílus és annak feltétel nélküli tisztelete: a francia írók műveiknek külső formáját mindig elsőrendűnek tartották, közismert, hogy a stílus tisztelete és szeretete a francia irodalmi életnek fontos tényezője: így természetesen az irodalomtörténetek is nagy súlyt vetnek a stílus kialakulására két oldalról is; részint maguk is, saját stílusukat igyekeznek könnyeddé, közérthetővé tenni s másrésről az íróknál is kiemelik a jó vagy rossz írásmódot. De, sajátságos módon, a francia irodalomtörténetek nem adnak tudományos, kritikai rendszert az írók stílusának megállapítására, — általánosságokkal érik be s különösen mi, részlettanulmányokra vagyunk utalva. Oka ennek, véleményünk szerint kettős: részint a francia szellem magától értetődőnek érzi a jó írásmódot és ezért nem okoz az problémát, nem megoldandó kérdés számára, — részint pedig racionális stílusfelfogásuk az egyedit, az individuálisat annyira meglátni és értékelni nem képes, mint a kevésbé kiegyensúlyozott, klasszikus németek.¹⁴

¹¹ Gustave Cohen: Essai d'explication du Cim. Mar. Paris, 1933.

¹² Id. m. 38.

¹³ V. ö. Eckhardt: A magyar nyelv válsága. Magyar Szemle, 1928 : 273. skk. L. még Hankiss, Biczó, Balassa László idevágó műveit.

¹⁴ A román népek formaérzékéről v. ö. Walzel, id. m. 178 skk., ahol ennek a ténynek a német irodalomszemléletben való tükröződését vizsgálja.

Az „explication de textes“ módszer tanulsága és haszna az egyetemes stílustörténet számára: a szöveg tisztelete, a feltétel nélküli szöveghez való ragaszkodás és ebből a grammatikai magyarázat útján való felemelkedés és megértés;¹⁵ átszellemítve és átalakítva még fogunk e módszerrel találkozni.

III.

A fentebbiek alapján érthető talán az a különös tény, hogy a francia irodalomtörténetben nem nagyon találkozunk sem elvszerű kitűzésével, sem gyakorlati megvalósításával különcélú irodalmi stílustörténetnek. A francia irodalomtörténet megújuló régi disciplínáinak, feltűnő új ágainak teljesítményét nézve, — utalunk itt csak futólagosan a „littérature comparée“-ra, a középkorkutatásra, a klasszikusok újjáértékelésére, a romantika és utána következő iskolák megértésére, az egyidejű kritika kifinomulására, olyan felfedezésszámba menő teljesítményekre, mint a Hazard: Crise de la conscience-jára, a XVIII. századi preromantika nagyszerű kiaknázására, — egyszóval ilyen teljesítmények mellett eddig nem jutott hely az átfogó stílustörténet vagy más síkon stiluselmélet számára.

Részletkutatások természetesen vannak; egyes írók nyelvét feldolgozták, disszertációkba sűrítették,¹⁶ sőt egyes korszakok egyes jelenségei is feldolgozást nyertek.¹⁷ Magától értetődik azonban, hogy az ófrancia irodalommal foglalkozók, a tárgy természete szerint egyszersmind nyelvészek is és fordítva. A nyelvemlék egyúttal irodalmi emlék is. Elég itt csak Gaston Paris, Bédier, Jeanroy nagy neveire utalnunk. Végeredményben azonban összefoglaló stílustörténeti munka nem született.

Három munkát kell kiemelni mégis a XX. század francia irodalom történetírásából, azért, mert tanulságul szolgálnak és típusokat mutatnak be.

Az első típust az egy-egy korszakot feldolgozó művek alkotják, ide Faral s Mornet említett műveit sorolhatjuk. Bár mindkettő egy-egy korszakot tárgyal, megállapításaik döntőfontosságúak más korokra, sőt más nemzetekre vonatkozólag is.

¹⁵ V. ö. Mátrai: Élmény és mű, Bp., 1940 : 20 skk.

¹⁶ Ezekre összefoglalóan 1935-ig L. Dauzat: Où en est l'étude du français P. 1935, bár a legtöbb idevágó munka nyelvészeti érdekű és ezért máshol tárgyaljuk. V. ö. még Hatzfeld: Id. h. O. Schultz—Gora: Zur frz. Metapher u. ihrer Erforschung. GRM. IV. (1912.), bő bibliográfiával; H. Konrad: Étude sur la métaphore. P. 1939, v. ö. Kenéz: Arch. Phil. 1941 : 346.

¹⁷ A legjelentősebb ezen a téren Faral: Les Arts poétiques du XIIe et XIIIe siècles. P. 1923, mintaszerű részletmunka pl. Villey: Les Sources et l'évolution des Essais de Montaigne stílusra vonatkozó részei. P. 1933. Magyar munkák is vannak, így Kenéz E. és Sötér I. disszertációi.

Ilyen tehát *Mornet* sokat emlegetett könyve: „*Histoire de la clarté française*.”¹⁸

Clarté française: ez a klasszikus stil-ideál: a világos, átlátszó, érthető stílus. Ennek kialakulását követi nyomon *Mornet*, a francia tanítási rendszerből, a retorikák használatából vezetve le a klasszikussá vált írásmódot. Munkája világos, áttekinthető, adatokat és tényeket bőven hozó, a magyar fejlődésre vonatkozólag is tanulságos: legfőbb fogyatékosága azonban szempontunkból az, hogy tulajdonképeni nyelvi tárgyalását bevallottan *Brunot* nagy művének kivonatolásával intézi el, bár itt is vannak önálló meglátásai.

A második mű, amelyet kiemelünk, vázlatos, esszé-szerű francia stílustörténet: *Lanson: L'Art de la Prose*ja.¹⁹

Tulajdonképen lazán összefűzött tanulmányok sorozata: finom érzékkel megrajzolt képek a francia prózastílus fejlődéséből, *Rabelais*-tól a XIX. századig. *Lanson* hatalmas alakja a francia irodalomtörténetnek és ez a mű is finom megfigyelések, máig is változatlan érvénnyel fennálló megfogalmazások, kitűnő meglátások gazdag lelőhelye. Ahogyan pl. a XVIII. századi francia stílust értelmezi, a fejlődő stílust bemutatja a *Bossuet* terjedelmes mondatától a „style coupé”-ig — anélkül, hogy a barokk-rokokó segédfogalmakra szükség lenne, kizárólag az irodalmi művekből indulva ki — az mesteri és példaadó mindenki számára, aki stílussal foglalkozik. Persze, ehhez a francia irodalomtörténész belső féke, mértéktartása, fegyelme kell, s a nagy tehetség meglátása. Elvileg mit jelent *Lanson* szerint az „art”? A művészet (s nem mesterség) a szavak esztétikai értékének kihangsúlyozásában és e szerint való kiválasztásában áll. A stílus lényegének felfogása itt is tudatos. Elvi újdonsága a műnek abban is van, hogy a prózastílust vizsgálja, a költészet nyelve után az addig kevésbé feldolgozott prózát, s ebben éppúgy mutatja ki a művészi áramlatokat, mint a vers nyelvében. Végző fejezetében „Y-a-t-il un art de la prose” címen elvi megalapozását is adja ennek a felfogásnak. Stílus és irodalomfelfogása e szerint persze még erősen multszázadbeli, jellemző, hogy „Faux art” c. fejezetet is iktat könyvébe; pedig irodalomtörténeti szempontból persze csak egy író stílusa van s nem egy klasszikus kánonhoz mért stílus-ideál. Mindamellett végtelenül jellemző ez a fejezet is, már csak a benne levő anyag szempontjából (itt található pl. *Napoleon* stílusából egy idézet, mely végtelen példája a tricolonokból álló stílusnak).²⁰

Végül meg kell említenünk a francia irodalmi kritikának egy stílusjellemző példáját, amely talán a legnagyobb ragyo-

¹⁸ P. 1928. A tárgykörre von. v. ö. azóta *J. Cousin: Rhétorique latine et classicisme français*. RCC, 1933.

¹⁹ Paris, 1908.

²⁰ V. ö. *Gáldi: Mussolini és a modern olasz stílus*. Arch. Phil. 1940.

gásában mutatja be a francia irodalomértést: s ez *Thibaudet Flaubert*-könyve.²¹

Végső része szól Flaubert stílusáról. Mesteri stílusbemutató ez, szinte kedvünk volna azt mondani, hogy a gyakorlatban kritikusi és műélvezői intuícióval megvalósítja mindazt, amit mások elméletben vaskos kötetekben követelnek. Ha ez talán csak pillanatnyi benyomás is, annyi kétségtelen, hogy példászerűen felépített tárgyalásban mutatja be Flaubert stílusát. Kezdi a kortársi véleményekkel, majd Flaubert saját stílusfelfogását ismerteti, stílusideálját fejti ki; ezután — sajnos, eléggé röviden — a szókinszre tér ki és tárgyalásának nagy részét természetsszerűen Flaubert mondatfelépítésének szenteli. Rámutat a mondatát felépítő ritmuscsoportokra (ternaire, quaternaire), ezzel kapcsolatban mesteri mondatanalíziseket kapunk; és itt a gyakorlatban mutatkozik meg a mondattagok hosszúsága — rövidsége, — s a kifejezendő (illetőleg itt inkább festendő) tartalom közt a kapocs. Mesterien tapint rá Flaubert mondatépítésének összetevőire: az oratoire, a szónoki mondatra rátelepülő, fegyelmező, La Bruyère-től tanult coupe-ra; ezt a két elemet történetileg követi. Ezek után Flaubert stílusának grammatikai sajátosságairól szól, szórendi használatát mutatja be s különösen az igeidők használatát jelzi újabb szövegrészleteken. Említsük meg fejtegetéseinek kettős konklúzióját; egyrészről Flaubert mondata a romantikus tirádestílusnak a kor által kívánt elrövidítése, elszáritása a XVIII. századi coupe-ok segítségével; s másrészről meg a style écrit — style parlé, a beszélt és irodalmi nyelvnek tökéletes egyesítése: „le st. écrit n'est pas le st. parlé, mais un st. écrit ne se renouvelle pas, n'acquiert vie et perpétuité que par un contact à la fois étroit et original avec la parole”.²² Ez mindenesetre új, modern felfogás a hagyományos francia stílusideálhoz képest.²³

Meg kell még említenünk egy irányt, amelynek bizonyos hatása volt a francia stílusvizsgálat elméletére: a „poésie pure” tanát, melyet *Brémond abbé* proklamált hasonló című könyvében,²⁴ hatalmas vitát kavarva fel. Ez a tan tulajdonképpen az irracionalizmust viszi be a francia költészet élvezésébe, — kijelentvén, hogy minden vers lényege megfoghatatlan, misztikus; megragadni racionális eszközökkel hiba, sőt lehetetlenség. A prózát meg teljesen kiveszi a költői művek közül, alacsonyabbrendűnek degradálja. Természetes, hogy a túlzottan racionális francia költészetfelfogásra ilyen túlzottan irracionális irány a válasz; ha tanai nem állták is meg hosszú ideig helyüket, friss levegőt hoztak a francia esztétikába.

²¹ Paris, 1922.

²² Id. m. 279—80.

²³ Hasonló szép st. analízis egy másik könyvében: *La poésie de St. Mallarmé*, Paris, 1926².

²⁴ *La P. pure*, Paris, 1926.

IV.

A középeurópai irodalomtörténet megújódását, mely a XIX. század fordulóján következett be, általában a „szellemtörténeti irány“ néven szokták emlegetni. Nem célunk itt ennek az átalakulásnak, mely a pozitivista irodalomtörténetből, szellemi. ízléstörténeti, társadalmi irodalomtörténetet alakított, útjait vázolni s fejlődését jellemezni,²⁵ — annál is inkább, mert a mi irodalomtörténetírásunk tájékozódása is sok esetben a német szellemtörténet felé mutat, és így eredményei és elvei eléggé ismeretesek nálunk is. Kizárólag, eléggé egyoldalúan, azt óhajtjuk megvizsgálni, milyen elvekkel látott neki ez az irány a stílustörténet feldolgozásának, milyen módszerekkel dolgozott és milyen eredményeket ért el.

Természetesnek fog látszani, részint ez irány filozófiai alapkutatása,²⁶ részint ízléstörténeti beállítottsága miatt az, hogy a stílustörténetnek elméletben és gyakorlatban is nagy helyet igyekszik juttatni.

A régibb német stílustörténeti kutatások közül az irodalomtörténetiek, egynéhány kivételtől eltekintve (Fries, Roethe) kizárólag a pozitívizmus talaján mozogtak (Elster irodalomelméletében a stílustörténeti részt Wundt alapján dolgozta ki) vagy pedig ha kizárólag stílussal foglalkoznak, klasszikus-racionális fogalmakkal dolgoznak.²⁷

Már a szellemtörténeti irány előfutárai és alapítói is nagy súlyt fektettek műveikben a stílus kutatására; Dilthey maga is az „Erlebniss und Dichtung“-ban szentel megfelelő részt a tárgyalt írók írásmódjának, de különösen Gundolf az, aki mesteri analízisekkel mutatja be Shakespeare, Goethe és mások nyelvét.²⁷

A szellemtörténet módszere és elmélete már kialakulóban volt, amikor egy, a stílustörténet szempontjából döntő fontosságú mozgalom indult meg; Walzel indította meg s jelszava volt: „Wechseelseitige Erhellung der Künste“.²⁸ Wölfflin ismertetett elveit és kategóriáit óhajtotta hasznosítani a német irodalom-

²⁵ Erre v. ö. Walzel id. m. bev., Mahrholz: Literaturgeschichte und Literaturwissenschaft. (Lebendige Wissenschaft I.) Berlin, 1923; Cysarz: Literaturgeschichte als Geisteswissenschaft. Halle, 1926; Petersen id. m. stb., stb. A magyar irodalomra l. Turóczi-Trostler J.: Újabb irányok a német irod.-tört. kutatásban. (Éthika Tud. Gyűjt. III.) Bp. 1923; A magyar történetírás új útjai (szerk. Hóman B.) c. műben Thienemann Tivadar: Irodalomtörténet cikke; Thienemann: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Bp., 1930²; Fábián István: Az irodalomtörténetírás módszereiről. IT. 1941. 49. skk.; Joó Tibor: Bevezetés a szellemtörténetbe. Bp., 1939; Mátrai: Élmény és mű. Bp., 1940. 185. skk.

²⁶ V. ö. Mátrai id. m.

²⁷ Részletes elemzésüket l. Walzel id. m. („Niedere Mathematik der Gestalt“), Mahrholz, Turóczi id. m.

²⁸ L. Walzel hasonló című könyvét 1918. V. ö. Turóczi id. m.

kutatás számára, s mivel Wölfflin elvei és értelmezései elsősorban stílustörténeti jellegűek, a stílustörténet területe gazdagodott. Gazdagodott, ám sajátságosan eltorzult: a stílusnak, a stíluskorszaknak tágabb értelmezése kezdett előtérbe lépni; a stílus általános magyarázó elvvé lett. Abban a pillanatban ugyanis, amikor az irodalomtörténet saját műalkotásainak megértéséhez külső diszciplinákat, külső formáló erők hatásának feltevését vette segítségül, saját területén a stílus fogalma erősen felduzzadt. A stílus a nyelvi formából általános formává lépett elő, élet- és megjelenésformává lett, melynek a nyelvi megnyilvánulás csak egyik — gyakorlatilag sokszor el is hanyagolt — része: a nyelvi elem csak arra lesz jó, hogy támogatásul szolgáljon az általános életforma, korstílus megértéséhez. A korstílus hordozója a nyelv is, kétségtelenül, de nem egyedüli hordozója; a stílus nagyobb egység, szintetikusabb látásmód eredménye. Így áll elő azután az a — nyelvészeti szempontból talán furcsának mondható — jelenség, hogy az újabb német irodalomban, mind napjainkig, a stílus szónak módszertanilag oly tág értelme van: szinte egy egész kor vagy egy egész irodalom egyedüli rendező elve. A nyelv, a külső forma büszke lehet rá, hogy ő általánosodott egyedüli meghatározóvá, — de gyakorlati kutatása csak vesztett intenzitásából ezáltal.

Kétségtelen, hogy a stílustörténetnek örökké ható felismeréseket adott ez a felfogás: megmutatta a nyelvi külső szoros összefüggését a belső tartalommal; megmutatta, hogy a nyelv nem áll önmagában, hanem szoros kapcsolatban van, kifejezője és hordozója az életérzésnek, a világnézetnek,²⁹ a korszellemnek; rámutatott korszak és ember, szellem és kifejezés végzetes egymáshozláncoltságára (olyan felismerés ez, melyhez más úton Vossler-ék is eljutottak) s magyarázó elvet, mértéket adott a stíluskutató kezébe a nyelvi jelenségek helyes értelmezésére.

A „wechselseitige Erhellung“ első gyakorlati következményei korszakkutatások lettek; említettük már a barokk s a gótikakutatás kiemelkedő eredményeit; a kutatás azonban még nagyobb egységeket keresett s igyekezett a wölfflini kategóriákat átfogó voltukban és teljes absztraktságukban az irodalomtörténetre alkalmazni, a stílust tartva továbbra is vezérlő elvül. Az így született munkák közül a legmaradandóbb Strich könyve: a „Klassik und Romantik, oder Vollendung und Unendlichkeit“.³⁰ Minden egyéb fontosságától eltekintve, számunkra végletes prototipusa az előbb említett stílusfelfogásnak: „Man nennt die einheitliche und eigentümliche Manifestation der ewigen Grundform in der Zeit, die charakterische Gestalt, in welcher sie zu einer Zeit erscheint, — den Stil dieser Zeit. Der Stil ist also die zeitliche Erscheinung des zeitlosen Menschentums...“

²⁹ Nohl: Stil und Weltanschauung. Jena, 1920.

³⁰ München, 1922.

darum ist die Geistesgeschichte notwendig Stilgeschichte.“³¹ De ennek, az ilyen értelemben vett „Stilgeschichte“-nek, csak egy része a tulajdonképeni nyelvforma vizsgálata; s bár Strich-nek szép sorai vannak a romantikus és klasszikus írók nyelvről, nyelvi vizsgálódásait előre felvett és az anyagra erőszakolt kategóriái szerint végzi el.³² Stílustörténetének alapelve tehát: a kívülről formáló erő, illetőleg felvett segédfogalom (itt klasszikus, romantikus) irányítja vizsgálódásait.

Ugyanílyen „két- vagy többvágányú“ (Petersen) stíluskutató például Wilhelm Schneider, aki a Wölfflin—Strich-féle kategóriák, ellentétpárok számát már tizenhétre emeli s ezekbe sűríti bele a nyelvi jelenségeket.³³ Ez a vizsgálatmód, mely eredetileg Wölfflin-től indult ki, itt már a tipológia területén jár. A tipológiai iskolák maguk is igyekeznek belevonni vizsgálódásuk körébe a stílust, hiszen például a pszichiátriából induló tipológusok számára ideális megkülönböztető jegyül kínálkozik a mániás-depresszív és a schizofréniás elmebetegek, illetőleg az ilyen típusú felé hajló normális művészek közötti íráskülönbség.³⁴ Ilyen tipológiai kísérlet többek közt a Nohl-é, aki a Rutz—Sievers-féle három hangtani alapozású kategória mindegyikének világnézeti értelmet ad; ide tartozik többek között Spengler is, aki nagy művében a kultúrák jellemzéséhez a nyelvet is segítségül hívja; s ilyen kísérletet tett magyar részről Mátrai László;³⁵ s végső fokon Walzel nagy műve is idetartozik. Mindezeknek a tipológiai stíluskísérleteknek (Walzelt kivéve) az a főjellemvonásuk, hogy a tulajdonképeni nyelvi forma csak másodrangú náluk, az egész kultúrát vagy emberi magatartást jellemezni óhajtó kísérletüknek csak egyik támasza a nyelvi megnyilvánulás. Akik pedig irodalomtörténeti oldalról indulnak, azok elvi előzői a Wölfflin—Strich-féle kategóriák.³⁶

Hatalmas lépést tesz Walzel már általunk is sokat emlegetett nagy művében, a „Gehalt und Gestalt“-ban.³⁷

Jelentősége oly nagy, hogy valamivel részletesebben tárgyaljuk. Bevallott irodalomelméleti célja: Dilthey és Wölfflin szintézise. De milyen módon lehet ilyen szellemben megalapozni az irodalmi mű kutatását? Az út kettős: az egyik eszköz a megragadottság, az „Erlebniss“ szüksége; a művet meg kell tudni

³¹ Id. m. 5.

³² Id. m. 113—140.

³³ Die Ausdruckswerte der deutschen Sprache. Berlin, 1931.

³⁴ V. ö. mindezekre részletesen Walzel id. m., legújabban Mátrai id. m., teljes felsorolással.

³⁵ Id. m.

³⁶ Zenei téren hasonló törekvést l. Becking, Moser, de különösen Dankert munkásságában (Ursymbole melodischer Gestaltung, 1932).

³⁷ Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters. (Handbuch d. Literaturwiss.) Berlin, 1923.

élni, élménnyé kell tudni változtatni,³⁸ de ezt az élményt meg kell alapozni. Ennek a megalapozásnak útja a költészet nyelvi megértése (Sprachwissenschaftliche Erfassung der Dichtung), az az út, amelyet a másik irányból Vossler követ.

Az itt következő fejezetekben Walzel fontos irodalomelméleti problémákat tisztáz; beszél a mű megítélésének értékelméleti megalapozásáról, a tudatosság kérdéséről stb.; érinti a stílustörténetet akkor, amikor a „költő és világnézet” kérdésről szól (itt Sievers és a pszichoanalízis eredményeit ismerteti); mindezek a részek gyakran az irodalomelmélet köréből az élménypsychológia, az esztétika, sőt a metafizika körébe tolódnak el; ami csak a tárgy fontosságát bizonyítja. Mindenütt rendkívül kiterjedt történeti háttérrel ad, főleg német irodalomelméletiről és esztétikusok véleményeire idézve; műve ezért abból a szempontból is fontos, hogy teljes bemutatását adja az eddig elért eredményeknek. Megjegyezhető, hogy a román irodalmakat bizonyos tiszteletteljes, de mégis érezhető távolságból nézi.

A VI. fejezettől kezdve aztán W. tisztán körünkbe vágó problémákat tárgyal. A Gehalt és Gestalt (tartalom és forma gyenge és erősen fordítás) viszonyának problémájában a régi Szép—Jó viszony éled újjá. Új megfogalmazásban Walzel így állítja fel a tételt: „Zur Gehalt zähle ich in einer Dichtung alles, was an Erkennen, Wollen, Fühlen in ihr enthalten ist oder von ihr erweckt wird. Gestalt ist in der Dichtung alles was auf den äussern oder innern Sinn wirkt, was zum Ohr oder zum Auge spricht, oder auch Gehör- oder Gesichtsvorstellungen wachruft.“³⁹ Látnivalóan pszichológiai jellegű szétválasztás, sokkal többet sorol a Gestalthoz, mint mások: a hiba csak az, hogy épp ezáltal a Gestalt formailag nehezen vagy alig körülírhatóvá, ismét túlirracionalissá válik. Az igazi Gehalt-Gestalt összefonódás, folytatja Walzel, az antikoknál, ma pedig a román népeknél tanulmányozható. A két részt persze így, együttesen kell vizsgálni; sok stíluskutató csak „niedere Mathematik“-ot űzött eddig, mert a két alkotórész közötti mély együvértartozás szellemében nem dolgozott. Ezzel szemben a „höhere Mathematik der Gestalt“ már új fogalmakat, meglátásokat visz a vizsgálatba; a részek egymásbailleszkedéséről, „harte und glatte Fügung“-ról, ábrázolásmódról, a mű nyitott vagy zárt voltáról, magasabbfokú

³⁸ Szinte közhelyszerűnek hangzik, ha ennek a „megélésnek” (Ergriffenheit, Erleben, stb.) közös megnyilvánulására rámutatunk az európai kutatás történetében. Legerősebben él ma ez a követelés a klasszika-filológiában (ahol olyan kiváló magyar képviselői vannak, mint Kerényi Károly), de minden tudományágban, részint a pozitivizmus elleni visszatásként, részint éppen a kultúrfilozófia s a klasszika-filológia hatása alatt, igen erősen jelentkezik. L. Mátrai L. id. műveit. V. ö. még azt az érdekes adatot, hogy Walzel maga hangsúlyozza, hogy ilyen irányú tanításainak kifejlődése idején mennyire együtt dolgozott Leo Spitzerrel, sőt ez mennyire hatott rá. (Id. m. 395.)

³⁹ Id. m. 178.

műfaji formakérdésekről beszél; a szóból, a szóerőből kiindulva egyre magasabbat vesz célba, a mondatokat, szakaszokat, kompozíciós íveket vizsgálja. Walzel rendszerezi és összefoglalja az eddigi kutatásokat, amelyek a prózára vonatkoznak: vizsgálja főképp az antik előzményeket s ezek továbbélését, majd a német romantikusok felfogását; a numerus, prózaritmus bonyolult kérdéseit is tisztázni igyekszik; a clausulákat szűkebb és tágabb értelemben sorakoztatja fel.

Ezután tér Walzel régi nagy gondolatának, a „wechselseitige Erhellung“-nak új kifejtésére. Alapos történelmi meg művészetpszichológiai és esztétikai háttérrel ad; azt várja, hogy az ilyen szemléletmód kölcsönösen megtermékenyítő lesz a művészetek számára, utat segít törni a formálás titkai közé. Vizsgálja azt is, hogy Wölfflin kategóriái közül melyek alkalmazhatók az irodalomtörténetre és úgy találja, hogy a „Tektonik—Atektonik“ ellentétpár a leghasznosabb. Tárgyalja a zene és irodalom viszonyát is, szintén élménypsichológiai alapépítéssel.

Majd a Gehalt és Gestalt kapcsolódásának legvégső kérdéseiről beszél. Felveti a híres nehéz problémákat: a tiszta lírikum kérdését, a fogalmi kifejezés jogait a költészetben (érdekes módon ezeket a kérdéseket jóval fogalmibban, értelemhez kapcsolóbban oldja meg, mint Brémond). A nyelvi kérdésekre vonatkozólag felfogása az, hogy a szónyelv (Wortsprache) akkor lesz művészi nyelvvé (Kunstsprache), ha a Gestalt hat rá, így lesz képes Gehalt-ot tükrözni. A nyelvi megragadásnál igen fontosak a grammatikai kategóriák, ezek segítségével állapítható meg a mű Gestalt-ja. (Ez a megállapítás érdekesen kapcsolódik egy, a W. egész művén végigvonuló tendenciával, amely a pszichologizmus ellenhatásaként, úgy látszik, az antik stílusvizsgálati kategóriákhoz tér vissza.) A grammatikai kategóriák és a szóhasználat, összekapcsolva a rímtechnika, képiség stb. vizsgálataival, adja a mű nyelvileg megfogható részének teljes képét.

Wégül Walzel is a típusalkotáshoz ér el. Strich, Gundolf, Dilthey, Spengler típusait vizsgálva, abból a feltételből kiindulva, hogy az alkotó egyénisége és írásmódja egy erő kisugárzása, ő maga három típusát állítja fel az alkotónak, amelyek mindegyikének megvan a maga jellemző nyelvhasználata. Alapjában véve itt is visszatér az esztétikához: mert saját bevallása szerint az ő típusai a három „genera dicendi“-hez állnak a legközelebb. De hangsúlyozza, hogy típusai végső fokon csak munkahipotézisek.

Walzel hatalmas műve korszakot lezáró és indító. Lezáró, mert az összes eddigi (bár főleg német) eredményeket összefoglalja és kritikailag vizsgálja. Lezáró, mert végső kodifikálása ez az irodalomtörténet Wölfflinék által való megtermékenyülésének; a műalkotásnak egészben és alkotásszerűen való látása az ő műve után lett általánossá. A „Wortkunstwerk“ fogalom, amelyet későbbi munkáiban bevezet,⁴⁰ egyenes folyománya ennek

⁴⁰ Das Wortkunstwerk. Berlin.

a művészettörténeti ihletű felfogásnak. De indító is, mert éppen ezek a gondolatai maguktól értetődőkké válván, kiindulópontjául szolgálhattak a gyakorlati kutatásnál. Mindamellet Walzel művének túlesztétikai felfogása és főleg bizonyos szempontból történelmietlen szemlélete, különösen a mi szempontunkból, már idejét múlta.⁴¹

Walzeléhez némileg hasonló utat követel *H. Pongs*.⁴² Leszámol a „wechselseitige Erhellung“ vágyképével és az összes korszakmeghatározó kísérletekkel. Már Petersen rámutatott arra,⁴³ hogy a korstílust csak az egyéni stíluson keresztül lehet megérteni. A fontos a forma belső felfogása; magából a műből kell kiindulni, „organikus esztétikát“ kell űzni: megközelíteni és a Walzel-féle „höhere Mathematik“ útján megragadni a mű lényegét. Objektív koordináta-rendszer kell: a típusokon belül kisebb: a műalkotásé. Ezt viszont — s itt Pongs újdonsága — csak egzisztenciálisan lehet megragadni. Az ő elve tehát az „existenzielle Stilforschung“. A költészet egzisztenciális alapjait kell megkeresni: a világ és személyiség együtthatása lesz egzisztenciális tényezővé a műalkotásban; „die Selbstmächtigkeit der wirkenden Gestalt als Existenzform besonderer ästhetischer Art“ az alapja a kutatásnak. Pongs ezeket az elveket a gyakorlatban hatalmas művével valósította meg.⁴⁴

Ami pedig a német irodalomtudomány legújabb módszertani elgondolásait illeti, hadd mutassunk be itt két módszertani álláspontot.

Az Ermatinger szerkesztette „Philosophie der Literaturwissenschaft“-ban *Josef Nadler*, a törzstörténeti irodalomtörténetírás nagynevű mestere körvonalazza a stílustörténet problémáit.⁴⁵

Már elvi megállapításaiban is sokban különbözik elődeitől. Miután a lehetséges módszereket megvizsgálta, a poétikai kategóriák és a stílustörténet viszonyáról szól. Nagyfotosságú kérdés ez, bár mi most nem vizsgáljuk, mert problémaköre inkább a XIX. századba utalja. Nadler szerint a poétikai terminusok és kategóriák nem empirikusok és ezért nem lehetnek segítségünkre: mint a jövő művek létrehozói, hasznosak lehetnek, de a múlt művek megítéléséhez nem segítenek.

Mi a stílus Nadler felfogása szerint? Először: negatívum. Nemcsak a Gestalt, Form, nemcsak a külső lényeg, hanem a belső is, hiszen az anyagnak, a tárgynak is megvannak a maga

⁴¹ A Gestalt-ot a korstílus irányába próbálja tágítani Ermatinger: *Zeitstil und Persönlichkeitsstil*, Vierteljahrsschrift f. Lit. Wiss. u. Geistesgesch. IV. (1926.)

⁴² *Zur Methode der Stilforschung*. GRM XVII. (1929.)

⁴³ *Wesensbestimmung der Romantik*. 1926.

⁴⁴ *Das Bild in der Dichtung*. I.—II. 1928—1935. V. ö. BSL XXVIII:39. (A. Meillet.)

⁴⁵ Berlin, 1930. Josef Nadler: *Das Problem der Stilgeschichte*. 376—398.

belső stílustörvényei. De a stílus elsősorban — s ez Nadler rendszerének alapja — egyéni, individuális. „Stil ist Principium individuationis.“ Minden általánost a stílus területén, csak az egyénin át érthetünk meg: „Stil ist immer das Individuelle gegenüber der Norm eines Übergeordneten... Stil hat drei Grenzen, zu rechts und links vom Individuum und eines gegen das übergeordnete Allgemeineres.“ A stílusban valósul meg ezenkívül a metafizikai poétika mindenkori normája: „Stil bedeutet die verwirklichten und individualisierten Urbilder der jeweils gültigen metaphysischen Poetik.“

A stílustörténet helyét is kijelöli Nadler: deklarálja a stílustörténet fontosságát az irodalomtörténetben és kimondja, hogy irodalomtörténet és stílustörténet között nincs határ; minden mű stílustörténeti alany, nem beszélhetünk „Wortkunstwerk“-ekről, csak „Wortwerk“-ekről. Ez a megállapítás kétségtelenül nagyfontosságú: ez állítja bele a stílustörténetet egyenrangú módszerű félként az irodalomtörténet folyamába.

Ami a gyakorlati módszert illeti, az a „Forschung-Darstellung“, analízis-szintézis útján halad. Állomásai:⁴⁶ 1. A nyelvi jegyek megállapítása. (Nyelvtörténet és stílustörténet között a tudatos-tudattalan a rendező elv; a tudattalan nem lesz a nyelvtörténész feladata.) 2. Azoknak a jegyeknek megállapítása, amelyek a szóbanforgó egyéni stílust az esetlegestől elkülönítik. (Stilmerkmale: alaphangulat, ismétléstechnika, Leitmotiv, szerkezet, felépítés, személyek stb.) Most következik az egyes műnek majd egyes művek stílusjegyeinek részletesebb meghatározása: 3. a) a stílusfajok rögzítése, b) az egyéniségek megrajzolása, c) az alkotók egymástól való elhatárolása, a hatások, fokok, poétikai norma-befolyások terjedelmének lemérése, a közönség hatása: itt tekintetbe véve a szubjektivitás megismerésének természetes korlátait, a szociológiai irodalomtörténet eredményeit és módszereit használhatjuk fel; 4. ami az így megállapított jelenségeken felül egyénenfelettien megmarad; a korstílus. Nadler eltérően a többi német irodalomtörténésztől, rendkívül erős kritikával illeti módszertani, ismeretelméleti oldalról egyaránt a korstílus fogalmát s csak a legpozitívabban felépített korstílus létezését ismeri el; azt is erős szkepszissel, inkább lehet szerinte „kortársstílusról“ (Altersgenossenstil) beszélni.

Ezután következik a szintézis-felépítés, a „Stilgeschichte als Darstellungsproblem“: 1. a művészetek stílokonssága. 2. a tudatos-tudattalan nyelvhasználat. 3. a norma stílképző ereje, a szociális tényezők ereje (állam, vallás) képezik ezeket, — a megmaradó: egyéni, egyszeri stílus.

Íme, Nadler rendszere; főjellemvonásait megállapítva, negatívumot, pozitívumot egyaránt találunk. Negatívum: a történeti szemlélet hiánya, a korstílus elvetése, de pozitívum: a kritika, az

⁴⁶ Az állomások számszerű beosztását értelemszerűen lerövidítettem és megváltoztattam.

adatok s főleg a szociális tényezők döntő hangsúlyozása. Különösen az utóbbi nagyfontosságú a stíluskutatás gyakorlata számára.

A másik, még újabb rendszerezési kísérlet, amelyet a sok közül kiragadva, példaképen ismertetünk, *J. Petersen*é.⁴⁷

Petersen műve a költői alkotás vizsgálatának módszertana. Ebben a módszerhálózatban az analízis ötödik lépése a stílus vizsgálata. Teljes ellentétben Nadlerrel, a stílus nála nem tudatosság, hanem éppen öntudatlan: „Unwillkürliche Formgebung... fast automatische Gestaltung unter der Herrschaft der Idee.“ Nadlerrel vitába is száll, hiszen szerinte — lefordíthatatlanul — „Sprache ist das Gewollte, Stil das Gemusste“. Ami tudatos, az már modorosság, manir.⁴⁸ A stílust minden kor belülről fejezi ki, minden kor szépségideálja: „Naturhaftes in seiner Einheitlichkeit“. A műtörténet tanúsága megmutatta az irodalomtörténetnek a stílus nagy egységeit: személyi stílus — korstílus — nemzeti stílus hármasságát.

Az így felfogott stíluskutatáshoz módszertani segédletet is ad Petersen. Hadd vázoljuk itt fel egy ábráját.⁴⁹

Z e i t w a n d e l

Einzelwerk		Lebensstufe	Altersgem.	Periode	Zeitalter
Einzelwerk	1	2			
Person		3	4		
Heimat		5	6	7	8
Stamm		9	10	11	17
Sprachgem.		13	14	15	16
Rasse		17	18	19	20

Ez az ábra olyan szűrő, a szerző szerint, melyen a stílus-sajátságok fennmaradnak. A táblázat nem más, mint a különböző alapirányok kereszteződése: a számok egy-egy jellemző sajátságra utalnak (alkalmazási példa 5: Heimatlicher Lebensstufenstil, 19: Rassische Eigenart in Perioden). Az ilyen összehasonlításból derül ki a különbség, állítódik fel a probléma.

A stíluskutatás célja mindig az író megismerése, beleérző megérzés útján. A táblázat két síkján egy harmadik egészül ki s ez nagy távlatokra mutat: idesorolható ugyanis a következő sorozat: vidékstílus (Heimatsstil), nemzedéki stílus, korstílus

⁴⁷ J. Petersen: Die Wissenschaft von der Dichtung I. Werk und Dichter, Berlin, 1939. Der Stil. 193—229.

⁴⁸ Ez a modorosság-fogalom, véleményünk szerint, egy stílustörténeti módszertanban szemponttévesztés: modorosságról beszélni csak a normatív esztétika és nem a leíró irodalomtörténet szemszögéből van jogunk; különösen ilyen tág és szinte zsarnoki alapon.

⁴⁹ Id. m. 200.

(Zeitstil), törzsi stílus, államstílus, korszakstílus (Zeitalterstil), nemzeti stílus (ebben az értelemben a stílus egy nemzet minden megnyilvánulásának külső formája), faji stílus (Rassenstil), földrész-stílus. Egyelőre azonban az aktuális feladat szerényebb: a nyelvi forma vizsgálata, de ehhez is hiányzik a kialakult módszer. Látnivaló, hogy a fogalmak során itt is hogy repül el a stílusfogalom az általánosba, s a józan módszertani meggondolás hogy kényszeríti megtérni a nyelvihez.

Petersen ezután az eddigi kutatási eredményeket veszi bonckés alá. Három csoportba sorolja őket: egyvágányú kutatások (egyszempontú művek; ide tartoznak a régi, klasszikus fogalmakkal operáló stilisztikák, a nyelvlélektant segítségül hívók s az egyedi struktúrát kutatók csoportja [Winkler, Spitzer], az egyes embereket monográfiászerűen feldolgozó kutatók); a kétvágányú felfogásokat az ellentétpárokkal dolgozók mutatják [Strich, Schneider, Wölfflin]; a többvágányúak a tipológiai kategóriákat, ha ezek kettőnél magasabb számúak, felhasználó kutatók, így Walzel is. Úgy hiszem, első látásra nyilvánvaló ennek a felosztása önkényes volta; hogy csak egy példát említek, a nyelvészek ilyenén beskatulyázása legalább is igazságtalanság.

Saját rendező elve többvágányú és újból egy, most már bonyolultabb táblázat alakjában jut kifejezésre. Ebben Schneider tíz ellentétpárját alkalmazza a mű minden elemére. (Ezek az elemek: írás, mű, szóösszetétel, szórend, mondattagolás, periódus, s felépítés.) A formai kategóriáknak ez az összepárosítása a Schneider-féle látási kategóriákkal, a legáltalánosabb fogalmakat, a legnagyobb típusokat is magában foglalja s így történik meg, hogy Schneider az egész általános stílusjellemzőket is megtalálja. (Statik, Dynamik, Eindruckskunst, Ausdruckskunst.)

Véleményünk szerint Petersen kísérlete, hogy a Wölfflin által kezdeményezett ellentétpárokat összhangba hozza a legújabb nyelvészeti-stilisztikai eredményekkel: nem sikerült. Rendszere — az ellentét lökésével — tulmechanikussá vált s nem hiszük, hogy a gyakorlati kutatásban hasznát lehetne venni.

Szabolcsi Miklós.

*

Les récentes méthodes littéraires de l'étude du style.

Quelles nouvelles méthodes furent trouvées récemment pour étudier le style littéraire? En général, quelle est la place que la stylistique occupe parmi les sciences? Ce sont les problèmes que nous avons essayé de résoudre.

Par style, nous entendons les signes extérieurs, réalisés dans la langue, du contenu; bien entendu, la reconnaissance de l'étroite connexion entre le contenu et le style demeure la condition fondamentale de toutes les recherches stylistiques.

La méthode la plus traditionnelle et pourtant moderne de l'étude du style est la méthode française, dite explication de textes. Cette méthode repose sur des principes extrêmement rationalistes; elle est

répandue dans toutes les écoles de la France, sa pratique est très développée; et pourtant, sa théorie et les problèmes multiples d'ordre esthétique et philosophique qui s'y rattachent ne sont nulle part esquissés; il nous semble, que chez les Français, à l'opposé des Allemands, le style est un élément tellement naturel de l'oeuvre littéraire qu'on ne voit pas la nécessité de l'étudier séparément. Ceci doit être la cause du fait étrange que nous ne trouvons ni une histoire du style français, ni des oeuvres théoriques sur le style littéraire. Excepté le livre excellent de Lanson (*L'art de la prose*), et quelques essais brillants des critiques (p. e. Thibaudet: *Flaubert*), le seul Mornet a essayé de tracer un tableau général du style français. Les oeuvres de détail, naturellement, ne manquent pas (p. e. Faral: *Les arts poétiques du 12e et 13e s.*).

Par contre, l'histoire littéraire allemande s'occupe beaucoup du style, théoriquement comme pratiquement. Le grand courant nouveau de l'histoire littéraire, le „*Geistesgeschichte*“ transformait aussi les recherches du style. On emprunte des catégories stylistiques, plus exactement des catégories de perception des oeuvres de Wölfflin, en les appliquant à l'étude des oeuvres littéraires. Grand nombre de savants croyaient pouvoir saisir l'essentiel de l'oeuvre littéraire en le classant dans le cadre de ces catégories plus ou moins arbitraires. Le plus célèbre essai de cette sorte fut celui de Strich, le „*Klassik und Romantik*“. Le style, réalisé dans la langue, fut un peu négligé dans ces études de trop large perspective. Ce fut seulement Walzel, qui, avec son „*Gehalt und Gestalt*“, attira de nouveau l'attention sur l'étude du style proprement dit; mais lui, en revanche s'occupait trop de l'aspect esthétique du style, en négligeant l'évolution historique. La réaction vint de J. Nadler, qui, par contre, proclame que l'historien du style doit étudier toutes les manifestations littéraires faisant abstraction de leur valeur esthétique. Plus récemment, le regretté J. Petersen élaborait une méthode nouvelle, mais à notre avis, trop mécanique pour saisir les caractéristiques du style.

Nicolas Szabolcsi.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Cicero-interpretációk. II.

*Quid vero historiae de nobis ad annos
DC praedicarint? quas quidem ego multo
magis vereor, quam eorum hominum, qui
hodie vivunt, rumusculos. (Ad Att. 2, 5, 1.)*

Plutarchos Cicero-életrajzának végén (49, 5) olvassuk, hogy Augustus egyszer váratlanul belépett valamelyik unokájának szobájába, mire a gyermek zavarában a könyvet, amelyet az előbb még kezében tartott, mindenáron el akarta rejteni ruhája alá. A császár elvette tőle — Cicero egyik munkája volt —, olvasott belőle egy jó részt, majd a várt roszszalás helyett ezekkel a szavakkal adta vissza unokájának: λόγιος ἀνὴρ, ὡ παῖ, λόγιος καὶ φιλόπατρις.

A Cicero-életrajz legtöbb adata — köztudomás szerint¹ — Tiro feljegyzéseire és részben Augustus emlékirataira vezethető vissza. Megbízhatóságát éppen ezért nem is igen szokták vitatni. Mindenesetre ezt a kis történetet sem szükséges a Cicero halála után gyorsan burjánzó — kedvező vagy kedvezőtlen tendenciájú — legendák közé sorolnunk. Megvan a valószínűsége, megtörténhetett, és nem áll ellentétben a császárrá lett Octavianusnak a proskribált Cicérót illető egyéb szóbeli megnyilatkozásaival vagy cselekedeteivel.

Idáig vezetett az az út, amelyet a latin ékesszólás mestere és a római császárság forma szerinti megvalósítója együtt járt meg a gyermek „Octavius”-nak Caesar örökre tett igénybejelentésétől a második triumviratus véres bemutatkozásáig az életben, azután pedig a kortársak vagy a későbbiek fantáziájában, amelynek formálását egyben-másban a közelebbálló érdekeltek is elősegítették.

A végzetes, nehéz örökség átvételére 44 áprilisában Italiába visszatérő ifjúra² Cicero is felfigyel (Att. 14, 5, 3: *Velim scire, quid adventus Octavii, num qui concursus ad eum, num quae νεωτερισμοῦ suspicio*), de barátjának bevallja, hogy az egész nem tartja fontosnak (Att. 14, 6, 1: *de Octavio susque deque*). Nem kellett különösebb éleslátás annak megjövendöléséhez, hogy Antoniusszal előbb-utóbb szakításra kerül sor (Att. 14, 10, 3). Megtudjuk leveleiből azt is, hogy Octavius mindjárt áprilisban fölkereste és a legnagyobb tiszteletet tanúsította iránta (Att.

¹ A. Rosenberg: Einleitung und Quellenkunde zur röm. Gesch. 1921, 216.

² A következőkre vonatkozólag v. ö. M. Gelzer: RE „M. Tullius Cicero, als Politiker“ 1034—, K. Fitzler: RE „Iulius Augustus“ 284—; Ed. Meyer: Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius.³ 1922, 420—; 542—; G. Boissier: Cicéron et ses amis.¹⁵ 1910, 381—.

14, 11, 2: *totus mihi deditus*; 14, 12, 2: *nobiscum hic perhonorifice et peramice Octavius*).³ Egyelőre következetesen Octaviusnak szólítja, nem Caesarnak, sem Octavianusnak. (Ib.) Brutus is úgy vélekedett, hogy az örökbefogadás tényére mutató Caesar-név csak Caesar megölői ellen tüzei viselőjét (ad Brut. 1, 16, 5: *hic ipse puer, quem Caesaris nomen incitare videtur in Caesaris interfectores*), Antonius későbbi megállapítása szerint pedig a „gyermek“ mindent a Caesar-névnek köszönhet: *o puer*,⁴ *qui omnia nomini debes* (Phil. 13, 24).

Az érintkezés Cicero kezdeti rezervált magatartása ellenére sem szakadt meg közöttük. Az Antonius viselkedése miatt vidékre kényszerült Cicero megint élhetett írói munkásságának, de — mint Caesar egyeduralmának idején — most sem szívesen kapcsolódott volna ki teljesen a „zsarnoktól“ megszabadított *res publica* ügyeinek intézéséből. A τυραννικονία-ra most is diadalittas megkönnyebbüléssel gondol: *adhuc me nihil delectat praeter Idus Martias* (Att. 14, 6, 1), ugyanakkor azonban kénytelen ő maga is bevallani, hogy Róma csak a tyrannostól szabadult meg, a tyrannistól nem. (Att. 14, 14, 2: *sublato enim tyranno tyrannida manere video*, cf. 14, 9, 2 és ad fam. 12, 1, 1.)

Caesar gyűlölt szerepét lassan Antonius veszi át, de ellenfelében. a fiatal Octavianusban sem tud bízni neve és kora miatt (Att. 16, 8, 1: *vide nomen, vide aetatem*). Így aztán nem teljesíti az állandóan szinte fiúi tisztelettel hozzáforduló ifjú kérését, hogy a helyzet megbeszélése végett titokban üljenek össze valahol (Capua környékén (ib.). Elutasítja, pedig most már tudja, hogy fegyveres összecsapásra kerül sor (ib.: *video paucis diebus nos in armis fore*; 16, 9: *iam iamque video bellum*) és látja, hogy Octavianus a veteránusok toborzásával már nem rokonszenves, de jelentéktelen fiatalember, hanem a senatus beleegyezése nélkül, tehát forradalmi úton sereget szervező hatalmi tényező.

Nem tudja, mihez kezdjen (Att. 16, 8: *numquam in maiore ἀπορία fui*). Octavianus újra, meg újra kéri, hogy menjen Rómába (Att. 16, 9), ott a senatusszal egyetértésben intézik majd az állam ügyeit, és éppen ezért szüksége van tanácsaira. Sürgeti, Cicero pedig húzódózik, mindenáron szilárd talajt akar érezni lába alatt (ib.: *ille urget, ego autem σκήπτρουαι*), de azért ő sem szeretne kimaradni az ἀποστέλλου-ból (ib.). Állandóan azt ismételve, hogy „Octavius“ még túl fiatal (ib.: *non confido aetati*), de végül is enged a hívásnak — *ut negotium susciperem, iterum rem publicam servarem* (Att. 16, 11. 6) — és novemberben elhatározza, hogy hamarabb tér vissza Rómába, mint tervezte. Elismeri Octavianus szándékainak helyességét (ib.: *egit sane strenue et agit*), — látja, hogy a municipiumok a „gyermek“ mellett sorakoznak fel (ib.: *puero municipia mire favent, ... mirifica ἀνδραγαθία et cohortatio*).

Az erőviszonyok latolgatása közben egyszer azt írja, hogy Octavianusnak nagyobb a bátorsága, mint a tekintélye. (Att. 16, 14 2: *sed in isto iuvene quamquam animi satis, auctoritatis parum est*). Mekkora utat kellett megtennie a „fiatalembernek“, míg — ha nem is éppen ezekre a szavakra való válaszként, mindenesetre ugyanezzel a terminológiával — elmondhatta magáról: *post id tempus* (Kr. e. 27) *praestiti*

³ L. Ed. Schwartz cikkét is: Die Verteilung der röm. Provinzen nach Caesars Tod. Hermes 33, 1898, 241.

⁴ A források — hol kormegjelőlésként, hol lekicsinylésből — következetesen *puer*-t (μειράκιον) írnak. A Schol. Bern. ad Verg. Buc. 1, 42 egy állítólagos senatusi határozatot említ: *ne quis eum puerum diceret*. V. ö. A. Rostagni: Virgilio minore. 1933, 79, 4.

omnibus auctoritate... (R. g. 34.) Ha Cicero mégis mellé állott, annak tulajdonítható, hogy Octavianus a szellemi vezetést ismételten neki ajánlotta fel⁵ (Plut. Cic. 44, 1, és comp. Dem. et Cic. 3, 1.), míg Antoniustól semmi jót nem várhatott sem a *res publica*, sem a maga szempontjából. A kettőt pedig mindig elválaszthatatlannak hitte. Octavianust nem tartotta tehetségtelennek (Att. 15, 12, 2: *satis ingenii, satis animi*), állásfoglalásával is egyelőre meg volt elégedve (ib.: *videbatur erga nostros ἡρώας ita fore, ut nos vellemus, animatus, ... bona indoles, εὐδαιμόνῃ*). De kora, neve, az „örökség“ és nevelése vigyázatra inti (ib.: *sed quid aetati credendum sit, quid nomini, quid hereditati, quid κατηχήσει, magni consilii est*). Így aztán csatlakozása soha sem volt teljes és fenntartás nélküli: Antonius és Octavianus összecsapása még meg sem kezdődött, nemhogy a végét lehetne látni, írja neki Atticus. (Att. 16, 15, 3: *in praesentia belle iste puer refundit Antonium, tamen exitum exspectare debemus*). Nem megy el megjegyzés nélkül „pártfogoltja“ caesari gesztusai mellett sem. Mikor Octavianus jobbját Caesar szobrára téve esküdött: *ita sibi parentis honores consequi liceat*, így fakad ki Atticus előtt: *μηδὲ σωθεῖν ὑπὸ γε τοιούτου!*

Antonius ellensúlyozására mindenesetre szívesen felhasználja. (Pl. Att. 15, 12, 2: *ab Antonio seiungendus est*.) Ezidőtájt írja — már a Philippikák stílusában —: *Antonium ego ructantem et nauseantem conieci in Caesaris Octaviani plagas* (fam. 12, 25, 4). A továbbiakban Octavianusról, mint *puer egregius*-ről beszél, v. ö. 10, 28, 3. Ezért adta „tanácsait“ (ad Brut. 1, 10, 3: *Caesarem meis consiliis adhuc gubernatum, praeclara ipsum indole admirabilique constantia*), 43. júliusában pedig bevallja, hogy Antonius „elvetemült örültsége“ (ad Brut. 1, 15, 6: *scelus atque demencia*) elől csak a tanácsait élvező Octavianus védi: *Caesarem hunc adolescentem, per quem adhuc sumus, si verum fateri volumus, fluxisse ex fonte consiliorum meorum* (ib.).

A harmadik Philippikában (5) kijelenti, hogy a *pestis*-nek nevezett Antoniustól csak az ifjú Caesar szabadította meg az államot, még pedig *privato consilio* — mint ahogy a de re publ. 2, 25, 46 szerint L. Brutus is, *cum privatus esset, totam rem publ. sustinuit primusque in hac civitate docuit in conservanda civium libertate esse privatum neminem* —, de rámutat arra is, hogy tanácsainak szerzője (19: *consiliorum auctor et hortator*) ő, Cicero.

De ehhez a különben annyira dícséretes vállalkozáshoz is szükséges a senatus jóváhagyása (3, 12: *publica auctoritas*; cf. 3, 7: *ea, quae sua sponte clarissimus adulescens atque omnium praestantissimus et gessit et gerit, haec auctoritate nostra comprobentur*).⁶ Ebben a beszédben Octavianus már, mint C. Caesar adulescens, paene potius puer, *incredibili ac divina quadam mente atque virtute* szerepel (3, 3). A *castitas* és a *modestia* hangsúlyozása (3, 15) nyilván Antonius ellentétes tulajdonságainak kiemelésére szolgál. Ugyanitt az *exemplum veteris sanctitatis* (mint 13, 19: *sanctissimus iuvenis*) is Antonius fiatalságával van szembeállítva.

A negyedik Philippikában is áradó szavakkal dicsőíti Octavianust a *res publica* megszabadításáért (2—4). Tetteinek halhatatlanságot jósol, neve pedig a század neve lesz. (3: *sunt enim facta eius immortalitatis, nomen aetatis*.) A 43. január 1-én elmondott ötödik Philippikában Octavianust, mint *divinus adulescens-t* állítja szembe Antonius *furor-jával*.

⁵ V. ö. Gelzer 1052.

⁶ Gelzer 1054.

(43: *quis tum nobis, quis populo Romano obtulit hunc divinum adulescentem?*) Octavianusnak D. Brutusékkal (50: *quidam clarissimi atque optimi cives*) való együttműködését a *res publica* érdekeire való tekintettel tartósnak ígéri és ünnepélyes formában kezeskedik az ifjú jövőbeli magatartásáért (51).⁷ Ugyanebben a beszédben javasolta Cicero Octavianus számára a *propraetori imperium* megadását (45—) és ezzel — hogy a szokásos szakkifejezést használjuk, amelyet azonban Cicero csak Antoniusra alkalmazott (pl. 13, 19) — *latrocinium*-ának törvényes elismerését.⁸

43. márciusában Antoniusszal való ellenségeskedése olyan fokra hágott, hogy a háború kimenetelétől kettő közül csak az egyiket várhatta: az életet vagy a halált. Rendíthetetlenül hitte most is, hogy küzdelmét a *res publica*-ért tovább kell folytatnia. „A szavát és írását átható legmagasztosabb erő ép felelősségérzetének erkölcsi komolysága volt. Azt akarta megvalósítani, amit műveiben az igazi államférfitől megkövetelt.”⁹ Az ügyről, a *victrix res publica*-ról (ad Brut. 1, 10, 2) volt itt szó, nem Octavianus személyéről. Mutina után, mikor a látszat az volt, hogy Antoniustól már nem kell tartani, Octavianus is egyszerre csak szükségtelenné vált a senatuspártiak előtt. Ebből az időből való Cicerónak egy hirhedt szójátéka: *laudandum adulescentem, ornandum, tollendum* (fam. 11, 20, 1, cf. 11, 14, 1, Vell. Pat. 2, 62, 6), amelyre Octavianusnak csak az volt a megjegyzése, hogy nem fog rá alkalmat adni (Cic. fam. 11, 20, 1: *se non esse commissurum, ut tolli possit*).

Ismeretes, hogy Octavianus ebben a helyzetben is még mindig Ciceróval kereste a kibontakozás útját. Az ő atyai tekintélyére való hivatkozással (ad Brut. 1, 17, 5: *licet ergo patrem appellet Octavius Ciceronem*, cf. Plut. Cic. 45, 2) próbálta rábírní a közös consulság kieszközlésére, de ez a senatus ellenállásán meghiúsult. Nem kétséges, hogy Cicero minden erejével rajta volt, hogy politikai érvényesülésének ezt az utolsó lehetőségét megvalósítsa. Még kellemetlen támadásoknak is kitette magát miatta (Plut. comp. 4), de Octavianusnak — οὐπω γενηῶντος, ahogy Laelius mondta — a *leges annales*-szabta korlátok alól való fölmentése törvényes úton nem ment. Csak katonai nyomásra sikerült 43. augusztusában — *hic faciet, si vos non feceritis*, mondta a senatusnak kardjára mutatva Octavianus egyik centuriója (Suet. Aug. 26, 1) —, de természetesen nem Ciceróval, hanem a „gyermek” nagybátyjával, Qu. Pediuusszal.

Az ezután gyorsan a tragikus befejezés felé siető események nem hagyhatják hidegen az idevonatkozó dokumentumok tanu'mányozóját. A modern feldolgozók közül például még a részvétlenül tárgyilagos M. Gelzer is kizökken megszokott regisztráló hangneméből:¹⁰ „Sors-tragédia tanúi vagyunk, amelyet költő sem alakíthatott volna megrázóbban. Már csak a hős szeme vak, a nézők tudják, hogy a következő pillanatban a mélységbe zuhan.” Még mindig azt hitte, hogy ő irányítja Octavianust, és közben megalakul a második triumviratus...

Tudjuk, hogy a megegyezés majdnem felborult Octavianusnak épp azon az igyekvésén, hogy Cicerót megmentse Antonius bosszújától. Végül a tárgyalások harmadik napján mégis engednie kellett. A moralizáló Plutarchos a kölcsönös „engedmények” felsorolása után (Cic. 46, 5, cf.

⁷ Gelzer 1060.

⁸ Schwartz 209, Fitzler 286.

⁹ Gelzer 1069.

¹⁰ Gelzer 1084.

Ant. 19, 3) megjegyzi: οὕτως ἐξέπεσον ὑπὸ θυμοῦ καὶ λύσσης τῶν ἀνθρωπίνων λογισμῶν, μᾶλλον δ' ἀπέδειξαν ὡς οὐδὲν ἀνθρώπου θηρίον εἶσιν ἀγριώτερον ἐξουσίαν πάθει προσλαβόντος.¹¹

Érdekes nyomon követni a kettőjük viszonyára vonatkozó egyéb hagyományt is. Egészen biztos, hogy az ifjabb Cicerót 30-ban, közvetlenül Antonius végleges legyőzése után, Octavianus nem érdemei jutalmazásául, de nem is határozott szándék nélküli tette meg consulnak: Antonius halálának jelentése, *damnatio memoriae*-je és az egyéb, utólagos megtorló intézkedések Cicero consulsága alatt mentek végbe. Sokak szerint isteni rendelésből történt ez így (Cass. Dio 51, 19, 4: τοῦτό τέ τινες ὡς οὐκ ἄθεεϊ δὴ συμβάν ἐλάβαιον.)¹² Octavianusnak ez a gesztusa jelentette a békekötést kényszerűségből feláldozott mestere emlékével.

Plutarchos hívja fel figyelmünket valamire, ami modern szemmel nézve jelentőség nélküli véletlen, de a szimbolumok iránt elevenebb fogékonysággal rendelkező antikok — és így Octavianus — számára sem lehetett egészen közömbös: arra, hogy Augustus Cicero consulságának évében született (Cic. 44, 7). Zielinski ezzel kapcsolatban az ismert horatiusi sorra emlékeztet: *tu vina Torquato move consule pressa meo* (cpod. 13, 6, cf. c. 3, 21, 1) és bizonyos hangulati mozzanatra gondol, amellyel Augustus Ciceróról, mint az „ő” consuláról, születési évének eponymosáról beszélhetett.

Több változatban találkozunk az Augustus fiatalságát tárgyaló antik életrajzokban egy csodás álomlátással, amelyben Cicero előtt még Pompeius és Caesar idejében (Plut. Cic. 44, 3: ἐν Πουπνίου ζῶντος καὶ Καίσαρος) megmutatkozott volna a gyermek Octavius jövője nagysága.¹³ (Suet. Aug. 94, Cass. Dio 45, 2, 2, Tertull. de anima 46.) Plutarchos ezzel magyarázza, hogy Cicero szívesen fogadta Octavianus baráti közeledését. A nélkül, hogy történeti hitelt, vagy bármi fontosságot akarnánk tulajdonítani ennek az antik biographiákban közhelyszerűen ismétlődő motívumnak, megjegyezhetjük, hogy Octavianusnak épp Ciceróval történt utólagos (akár nem is sokkal későbbi) összehozása a mi szempontunkból nem minden érdekesség nélkül való. Hasonló gyermekkori legendákat bő számmal találunk már a damaskosi Nikolaos Augustus-életrajzában is. Az, hogy ott Cicero neve — szinte feltűnő módon — alig szerepel, csak a hagyomány sokrétűségére mutat, amelynek Augustus-, Cicero-, Brutus- stb. párti elágazásait¹⁴ nem ritkán nehéz hibátlan összhangba hozni.

Nikolaos végigkísérte előadásában Augustus neveltetését kiskorától fogva (126. frg. Jac.: διέξειμι... τὴν ἐκ νηπίου τροπὴν τε καὶ πρὶ οὐδὲν, ἢ χρησάμενος τοσούδε ἐγένετο), de nála Cicerónak nem jutott

¹¹ A Cicero és Octavianus közötti levelezésről általában l. K. Büchner: RE „M. Tullius Cicero. Briefe“ 1202—, Meyer 545, 3, Boissier 383. Nem tudjuk, mikorról való pontosan az a levéltöredék, melyet lehetetlen megindulás nélkül olvasnunk: *posthac quod voles, scribito: vincam opinionem tuam...* (Frg. epist. ad Caes. iun. ed. Orelli 4, 970.) Valószínűleg élete utolsó hónapjaiban írt így az egykori *pater patriae* a „gyermeknek”.

¹² V. ö. Th. Zielinski: Cicero im Wandel der Jahrhunderte.³ 1912. 277; O. Plasberg: Cicero in seinen Werken. (Das Erbe der Alten 2, 11.) 1926, 172.

¹³ Altalában l. E. Norden: Die Geburt des Kindes.² 1931. 158—.

¹⁴ Éleselméjű forráskritika: Schwartz 219.

szerep. Egy már idézett levélből (Att. 15, 12, 2) is csak azt láttuk, hogy Cicero kezdeti bizalmatlansága Octavianus iránt részben éppen az ifjú κατηχησις nek volt tulajdonítható, másrészt tudjuk, hogy Nikolaos főforrása a császár önéletrírása lehetett, így, ha forrásban ott találta volna, bizonyára nem megelőzte volna Cicero nevét.

A VI. századi Iohannes Lydus pedig a császár ifjúkori irodalmi próbálkozásaiival (Sophokles Aiasának fordításával) kapcsolatban Cicerót úgy említi, mint aki „nagy buzgalommal nevelte“ Octavianust (de mens. 4, 112 W.: παρ' ὃν μετὰ σπουδῆς ἐπαυδεύετο). Kétségtelen, hogy Lydus sok becses részletet mentett meg számunkra régi antikváriusok munkáiból, de az Octavianus és Cicero között fennálló tanítványi, ill. mesteri viszonyról szóló megjegyzését már a késő ókor legendái közé kell sorolnunk, mely ilyen formában, betű szerint, nem állja meg a helyét. A kiszínezett legendának — mint az álomlátásról szólónak is — azért megvan a kitapintható magva: ez pedig az a mód, ahogyan a korfordulón élő Cicero a caesari eszmék ellen küzd és ugyanakkor ideológiailag azt készíti elő, ami ellen küzdött, irodalmi szempontból pedig az augustusi aranykor útjainak egyengetése, sőt törekvéseinek részben már tökéletes („klasszikus“) megvalósítása.

Ami az elsőt illeti, a sarkalatos probléma a cicerói *de re publica* és az egyéb munkáiban fellelhető államelméleti vonatkozású helyek megítélése. A kérdés rendkívül kiterjedt irodalmában¹⁵ nem találunk két teljesen egyező felfogást. Mindjárt a *de re publica* személyi célzatát illetőleg sincs egyetértés: a vita általában arról folyik, hogy szánta-e Cicero egyáltalán valakinek „Fürstenspiegel“-ként ezt a munkáját? Igenlő válasz esetén felvetik a továbbvezető kérdést: kinek? Leggyakrabban Pompeiusra szoktak gondolni, de a probléma természetéből és nem kis mértékben az „Állam“ töredékes állapotából következik, hogy abszolút bizonyosságot nem tudnak elérni.

Egy filológiailag megfogható részlet interpretálása során arra az eredményre jutottunk,¹⁶ hogy az ideális princeps Cicero szemében (a sorok mögé rejtve, vagy nyíltan) elsősorban mindig a műveiben hangoztatott elvek vallója és adott esetben megvalósítója, tehát Cicero, de ha ezen túlmenőleg a *de re publica*-ban mindenáron személyi tendenciát akarunk találni, akkor az a személy, akinek okulására — panegyrikus, vagy parainetikus célzattal — munkáját írta, az 50-es évek második felében barátjának érzett Caesar.

Ha most azt kérdezzük, hogy Caesar örököse és a principatus berendezője megfogadta-e Cicero ezirányú tanításait, tisztában vagyunk azzal, hogy egy új államrendszert nem megszabott, vagy kiválasztott elméleti munkák alapján szoktak megvalósítani. Különben is más korok tanúsága szerint nem az „Állam“, inkább a *de officiis* tette a legnagyobb hatást a gyakorlati életre. Ha a princeps későbbi szavaiban egyes cicerói fordulatok csendülnek vissza, vagy intézkedésére olyan követelmények kelnek életre, amelyeket ciceróiaknak is mondhatunk, nem szükséges közvetlen példaulvételre gondolnunk. J. Gagé szellemes, de némileg frivol megjegyzése szerint¹⁷ „a principatus eszméje és teljes szótára a

¹⁵ A leghasználhatóbb bibliográfiát (H. Volkmann összeállításában) l. A. v. Premerstein nagyjelentőségű munkájában: *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*. Abh. Bayer. Akad. Wiss. 1937, IX—XII; 3—.

¹⁶ Cicero-interpretációk. EPhK. 66, 1942, 188—.

¹⁷ De César à Auguste. *Revue Hist.* 177, 1936, 326. Hasonló módon „neveti ki“ Gagé Augustus beszámolójának kijelentéseit: 281, 325 stb.

levegőben lógott, Augustusnak csak utána kellett nyúlnia“. Kétségtelen, hogy az új államforma igazolása csak a hosszú fejlődési folyamat lezáródása után történhetett (pl. a császár „beszámolójában“ és emlékirataiban, vagy az Augustus-párti történetírók műveiben), de ez az igazolás sok mindenben az épp Cicero filozófiai és erkölcsstani munkássága nyomán kialakult ideológiára támaszkodhatott.

Ennek pedig a mindenki számára érzékelhető eszköze és kifejezője a cicerói szó volt. Ilyen értelemben aztán igazat adhatunk a kritikátlan késői kompilátornak, aki Cicerót Octavianus tanítómesterének mondja. Gelzer is azt állapítja meg,¹⁸ hogy 43. december 7-én Cicero principatusa politikailag semmivé lett ugyan, „de szavainak hatalmára nincsen nagyobb bizonyíték, mint az, hogy a győztes princeps Róma népe előtt csak a legyőzött szavaival tudta magát igazolni“.

Az augustusi *res gestae* első mondatában szereplő *privato consilio* kifejezés eszmei háttérét már láttuk (de re publ. 2, 25, 46): innen lép elő a császár, „hogy vallomást tegyen Cicero ideáljai mellett“.¹⁹ Az *auctoritas*²⁰ is abban a fogalmazásban (ad Brut. 1, 4, 4: *cuius tantam auctoritatem senatus ac populi Romani non solum esse patitur, sed etiam esse cupit, quanta maxime in libera civitate unius esse potest*) válhatott Augustus uralmi rendszerének egyik sarokpillérévé (r. g. 34. *auctoritate omnibus praestiti*), ahogyan Brutus Cicero principatusát jellemezte. De cicerói pl. a *consensus universorum* gondolata is, amire Augustus több ízben hivatkozik. (R. g. 34, cf. ad Brut. 1, 3, 2.)²¹ Érdekesen világítja meg Gelzer a *de re publica* irodalmi hatását: „Irodalom, de a római államérzés lényegének örökéletű szavakkal való megjelenítése a kortársak és az utókor számára; épp ezért erkölcsi tartalma folytán rövidesen ismét politikai cselekvéssé kellett válnia“.²²

A külsőségeknél, szóegyezéseknél természetesen nem szabad megállanunk. Premierstein pl.²³ a *res publica moderator*-ának betegeket gyógyító orvossal való többszöri összehasonlítása alapján (pl. 1, 40, 62, ad Att. 8, 11, 1) bizonyítottan veszi az „Állam“ pompeiusi tendenciáját, mert az orvos-hasonlatot „ebben az időben politikai jelszó gyanánt használták Pompeius *sine collega* viselt consulságára“. (51; Plut. Pomp. 55, 4, App. b. c. 2, 23, 87, Tac. ann. 3, 28.) Ugyanakkor azonban a Marcellianában (8, 24) Caesar az állam sebeit gyógyító orvos: *quae quidem tibi nunc omnia belli vulnera sananda sunt, quibus praeter te mederi nemo potest*, Livius praefatiójában pedig pl. Augustus „orvosságairól“ (9: *remedia*) van szó. A közkeletű hasonlat tehát semmit sem bizonyít.

Vannak aztán olyan egyezések, melyek nyomonkövetése során szemléletesen kitűnik Cicero szerepe a császárság lényeges vonásait kifejezésre juttató terminológia kialakításában. Pl. az Államnak a tyrannusszal szembeszegzett ideális uralkodója (2, 29, 51: *bonus et sapiens et peritus utilitatis dignitatisque civilis*) *tutor et procurator rei publicae*, ... *qui consilio et opera civitatem tueri potest*. A negyedik Philippikában (2) Octavianus a *tutor*: *C. Caesar rem publicam libertatemque vestram suo studio, consilio, patrimonio denique tutatus est et tutatur*. Horatius ugyanezzel a megszólítással fordul Augustushoz (c. 4, 14, 42—):

¹⁸ Gelzer 1090.

¹⁹ H. Wagenvoort: Princeps. Philologus 91, 1936, 341.

²⁰ L. R. Heinze: Auctoritas. Hermes 60, 1925, 348—.

²¹ Gelzer 1077.

²² 976.

²³ 5, 7; L. Th. Birt: Röm. Charakterköpfe.⁷ 1928, 337.

...o tutela praesens
Italiae dominaeque Romae.

Carmenta hasonlóképen jövődöli Ovidius Fasti-jában (1, 531, cf. 2, 133):

et penes Augustos patriae tutela manebit.

Augustusnak az egész világra kiterjedő vigyázását (*tutela terrarum*) említi Valerius Maximus (7, 6, 6), míg az ifj. Plinius Traianusnak az emberi nem oltalmazását köszöni (paneg. 102): *tutela generis humani*.²⁴ Martialis (5, 1, 7) Domitianust *rerum felix tutela*-ként ünnepli.

Csak időben esik távol egymástól a kezdő Cicerónak még 80-ban Sulláról tett kijelentése (Pro S. Rosc. 8, 22: *cum et pacis consütuendae rationem et belli gerendi potestatem solus habeat, cum tot tantisque negotiis distentus sit, ut respirare libere non possit*) és Horatius levele Augustushoz (2, 1, 1—):

*cum tot sustineas et tanta negotia solus,
res Italas armis tuteris, moribus ornes,
legibus emendes, in publica commoda peccem,
si longo sermone morer tua tempora, Caesar,*²⁵

mégis a szinte tökéletes egyezésből sem következik más, mint annak ismételt megállapítása, hogy a principatusszal együttjáró fogalmaknak Cicero adott olyan külsőt, amelyben az intézmény megvalósulása után is megjelenhettek.

A Marcellus amnesztiájáért köszönetet mondó Cicero így foglalja össze Caesar tennivalóit a *res publica* remélt helyreállítása körül (8, 23): *constituenda iudicia, revocanda fides, comprimendae libidines, propaganda suboles, omnia, quae dilapsa iam diffluxerunt, severis legibus vincienda sunt*.²⁶ Ebben a mondatban benne van az augustusi program legnagyobb része, úgy, ahogy az aranykor *vates*-költői hirdették, és ahogy a császár valóra is akarta váltani. A mi szempontunkból most nem az a fontos, hogy pl. Horatius római ódáinak vezető gondolatait, vagy Augustus sok alkotását tulajdonképpen Caesar törekvéseinek folytatásaként ismerjük fel,²⁷ mint inkább az, hogy Cicero ugyanezeket Augustus előtt is elmondhatta volna a nélkül, hogy szavai kiríttak volna az „aranykor” megnyilvánulásainak egészéből. Az ethos, a belső egyezésnek a tudata az, ami Cicerónak helyet biztosít a csak halála után kivirágzó aranykor képviselői között.

Ezért pótolták már a régiek a Cicerót az augustusi kor nagyjaival összekötő személyes kapcsolatok hiányát legendaszerűen kiszínezett életrajzi fikciókkal. Így pl. Servius a 6. ekloga egyik sorához (11. *nec*

²⁴ A helyeket részben összeállította Premierstein 123.

²⁵ A horatiusi helyet R. Reitzenstein (Die Idee des Principats bei Cicero und Augustus. Nachr. Ges. Wiss. Gött. 1917, 487—) Cicero Pro Sestio-jával egy összefüggésben tárgyalja. (139: *sudandum est iis pro communibus commodis*.) A Cicero és az aranykori írók között húzódó összekötő szálakat is iparkodik felfedni U. Knoche: Die geistige Vorbereitung der augusteischen Epoche durch Cicero. (Das neue Bild der Antike 2.) 1942, 214.

²⁶ Az összefüggés megértéséhez l. Ephk. 66, 1942, 198.

²⁷ L. Meyer 424; M. Pohlenz: Eine politische Tendenzschrift aus Caesars Zeit. Hermes 59, 1924, 182—.

Phoebo gratior ulla est ...) megjegyzi, hogy színházi előadása után (*cum eam postea Cytheris meretrix cantasset in theatro*, cf. Tac. dial. 13) Cicero, egészen magán kívül a csodálattól, kérdezősködött a szerző felől (*stupefactus, cuius esset, requireret*). Mikor összetalálkozott vele, *et ad suam et ad illius laudem* így szólította meg: *magnae spes altera Romae*. Ezt a félsort alkalmazta aztán Vergilius Ascanusra (Aen. 12, 168), *sicut commensores loquuntur*.²⁸ — Megint nem az a lényeges, hogy az eklogák írásakor Cicero már nem volt az élők sorában, hanem az, hogy életüket is összetartozónak gondolták, mint ahogy műveikből ugyanannak a szellemnek az áradását érezték.

Tulajdonképpen ez az igyekezet fűti azokat a modern kutatókat is, akik Vergilius ifjúkorának kiforratlan és vitatott munkáit (Cat. 14 a, 3: *divini elementa poetae*) vizsgálva mindig csak rábukkannak a Cicero felé vezető szálakra. Pl. Rostagni²⁹ a Culex dedikációját (24—: *Octavi venerande*, 37: *sancte puer*) a gyermek Octavianus *pontificatus*-ával (Vell. Pat. 2, 59, 3: *pontificatus sacerdotio puerum honoravit*), ill. a lényéből fakadó *castitas*-szal és *sanctitas*-szal hozza összefüggésbe és Cicero harmadik Philippikájának már idézett kijelentéseire hivatkozik (15: *quis enim hoc adolescente castior, quis modestior? quod in iuventute habemus illustrius exemplum veteris sanctitatis?* Phil. 13, 19: *santissimus iuvenis*). Az összefüggést annál könnyebben el lehetett képzelni, mivel Vergilius egyes antik életrajzok szerint (pl. vita Bern. 47) Octavianusszal — Cicero „tanítványával“ — együtt tanult Epidius rhetornál. Megemlíthetjük még a mult századbéli A. Nisard kalandos ötletét, aki szerint a Culex szerzője Octavianust arra akarta volna rábírni, hogy kiengesztelésül emeljen síremléket Cicerónak!

Különben Cicerót és Vergiliust már a régiek egymás mellé állították, mint Róma nyelvének klasszikus kiformálóit. És ha Cicerónak minden időben több obtrectatora volt is akár élete, akár éppen latinsága miatt (Tac. dial. 12), évezredekken keresztül ők ketten képviselik azt a nyelvet, amelyet műremekké nemesítve kiragadtak az idők haladásából. Petrarca is a „Trionfo della fama“-ban így szólítja meg őket (III. 15):

Questi son gli occhi della lingua nostra,

és ezzel a hasonlattal szemléletesen érzékelteti a latin nyelvnek kettőjük segítségével megközelíthető valóságát.³⁰

De Cicerót a leglényegesebb dolgokban, vallásosságában és művészetének elvi kérdéseiben megnyilvánuló magatartása is az augusztusi korszak reprezentánsai mellé helyezi. Távolságérzete, felemelkedési képessége ugyanennek a kornak apolloni eszményeiben találja meg igazolását.

Amikor a *res publica* ügye úgy alakult, csak modern gondolkodás számára túlzó formában ismerte fel az államideálját győzelemre segítő ifjú Octavianus istenségét a Philippikákban és egyebütt, mint hasonló helyzetben annak idején a Marcellianában Caesarral tette (3, 8: *similimum deo iudico*). Ha most megállapítjuk, hogy Vergilius költői pályája kezdetén jóformán ugyanazokkal a szavakkal, mindenesetre ugyanazzal

²⁸ Említi Knoche 200..

²⁹ Virg. minore 80, 3; Nisard-ról 110, 2.

³⁰ Nem jutottam hozzá E. Fraenkel: Vergil und Cicero c. dolgozatához. (Atti e Memorie della R. Accad. Virgil. di Mantova. N. S. 19—20, 1926—27, 217—.)

az attitude-del ünnepli (ecl. 1, 6: *deus nobis haec otia fecit, namque erit ille mihi semper deus*; 18: *iste deus quis sit?* 41: *praesentes cognoscere divos*) közvetlenül a proscriptiók és földelkobzások után, a polgárháborúk legkilátástalanabb időszakában, Octavianust,³¹ megint csak nem Vergilius költői inspirációjának forrását keressük (Ciceróban, hanem ismét az azonos aranykori magatartást fedezzük fel mindkettőjüknek az új kort megteremtő egyéniség megítélését illető állásfoglalásában. Az új kornak pedig már Cicero szerint Octavianus fog nevet adni (Phil. 4, 3), mint ahogy Horatius egyik legérettebb költeményében (c. 4, 15, 4) is ezt olvashatjuk: *tua, Caesar, aetas* ... A császár halála után is voltak, akik a születése napjától haláláig terjedő időt *saeculum Augustum*-ként akarták az évkönyvekbe beiktatni (Suet. Aug. 100, 3). Ennek az élménynek is Cicero adott először kifejezést...

Seneca suasoriái között Qu. Haterius inkább szellemeskedve, mint találóan kérdezteti Cicerót (6, 1): *Cicero, quid in alieno saeculo tibi? iam nostra peracta sunt!* Ez még politikailag sem állja meg a helyét teljes mértékben, nemhogy szellemi téren. Vergiliust már láttuk. Az Aeneis Drances-figurájában is csak a *male ingeniosi*³² filológusok fedezhették fel Cicero karikatúráját. Livius nemcsak nyelvében követi a cicerói eszményeket, Horatiust pedig szinte Cicero tanítványának mondhatjuk³³ pl. a római ódáiban, de másutt is, ahol csak azokat az erkölcsi követelményeket tárja hallgatói elé, amelyeknek Róma nagyságát köszönheti és amelyekből jövőjét várhatja, hiszen Cicero mindezt már közkinccsé tette filozófiai munkáiban... Egy modern kutató (O. Seel)³⁴ „Cicero hatása nélkül sem Vergiliust, sem Horatiust vagy Liviust, de még magát Augustust sem tudná elképzelni!“ U. Knoche³⁵ szerint pedig „az augustusi ideológia Cicero előkészítő munkája nélkül nem nyilvánulhatott volna ilyen tiszta formában.“ De még sokakat idézhetnénk, akik más-más nyomon indulva, ugyanarra az eredményre jutottak és kétségtelennek tartják, hogy Cicero lényeges dolgokban volt Octavianus tanítómestere.³⁶

Ami az augustusi korban kikristályosodott formában jelentkező római hivatástudatot illeti, történetfilozófiai gyökereit megint csak Cicerónál kereshetjük. Az Aeneis 6. énekének itt főként számbajövő soraihoz (847—853) a magyarázók jóformán minden gondolat háttérét Cicero munkáiban találják meg.³⁷ Ugyanezt figyelhetjük meg Horatiusnál is: Cicero rómaivá, közérthetővé teszi, Horatius pedig klasszikus formába, örökéletű versbe önti a görög filozófusok gondolatait. (Pl. de off. 1, 7, 23 = Hor. c. 1, 24, 6.) Költői formában mindez természetesen sokkal hatásosabb, de azért az előkészítőről³⁸ sem szabad megfeledkeznünk. Cicero ebből a szempontból megelőzte korát. Augustus környe-

³¹ L. Fr. Altheim: Röm. Rel.-geschichte 3, 1933, 41.

³² Heyne ad Verg. Aen. 11, 336. A „párhuzamokat“ l. Zielinski 299—.

³³ Zielinski 88; 306.

³⁴ Römische Denker und röm. Staat. (Neue Wege zur Antike 1. 13.) 1937, 11.

³⁵ 217.

³⁶ A sok közül néhány: Heinze: Ciceros Staat als politische Tendenzschrift. Hermes 59, 1924, 94; Plasberg 172; W. Schur: Sallust als Historiker. 1934, 39—.

³⁷ L. Norden kommentárját (335—); v. ö. Knoche 202—.

³⁸ Knoche 217.

zetének írói már a megvalósulás stádiumában találják, vagy a megvalósulás ~~stádiumában~~ tiszta formáihoz segítik azt, amit Cicero elméletileg kidolgozott, népe multjából a jövő számára követelményként kiemelt.

*

Ezek után a római irodalom kutatóinak zavarát is megértjük, akik a korszakokra való felosztással éppen Cicero közbeeső szerepe miatt nem tudnak boldogulni. Jellemző, hogy a franciák rendszerint külön cicerói korszakot hasítanak ki. A „klasszikus“ megjelölés szétfolyó: Catullus pl. nem „klasszikus“, de nem is „a görög formák szolgái utánzója“. (Némethy.) Érdekes, hogy pl. Laurand a „cicerói korszakot“ 29-ig terjeszti ki. Norden a Sullia uralmától Augustus haláláig terjedő időt foglalja egységbe „a római irodalomnak a göröggel végbement összeolvadása“ címen. Kappelmacher viszont a „Harmonia és tökéletesség“ című fejezetébe csak az augustuskori írókat fogadja be.

Meggyőződésünk, hogy az archaikus kor irodalomteremtő kezdeményezései után a suetoniusi értelenben vett *saeculum Augustum* bevezetése az irodalomtörténeti korszakok elhatárolása szempontjából is világosabb képet ad: eléésik ugyan, de az egyöntetűség kedvéért ide-számítható Cicerónak több beszéde, míg más, amit az évszázadok ítélőszéke méltónak tartott a fennmaradásra a 63-tól Kr. u. 14-ig terjedő évek irodalmi terméséből, méltó arra is, hogy Augustus neve alatt szerepeljen.

Borzsák István.

*

Cicero-interpretationen. II.

Als Fortsetzung der im EphK 66, 1942, S. 188 ff. erschienenen Interpretationen wird das Verhältnis Ciceros zu Octavius, „dem Kind“ behandelt nicht nur bis zum tragischen Ende des hervorragendsten Opfers der proskribierenden Triumviri, sondern darüber hinaus auch das weitere Schicksal des ciceronianischen Gedankengutes, als geistige Vorbereitung des augusteischen goldenen Zeitalters. Dabei stellt es sich klar heraus, wie geflissentlich Augustus die Ideen, für welche Cicero den Tod auf sich genommen hatte, im Dienste seiner res publica restituta verwirklichte oder den Forderungen der Zeit anpasste. Auch die Späteren fanden es für selbstverständlich, wenn sie Cicero anachronistisch in direkt persönliche Beziehungen mit Augustus, „seinem Schüler“, aber auch mit Vergilius usw. brachten. Das ist das offene Bekenntnis dessen, wie engverbunden Ciceros staats-theoretische und künstlerische Tätigkeit mit der augusteischen Realität, sein Kunstwillen mit dem der Augusteer ist. Auch in literarischer Hinsicht darf man keinen schroffen Einschnitt zwischen der augusteischen und der unmittelbar vorangehenden caesarischen Epoche machen: Cicero, Caesar, Sallustius sind ja genau so „Klassiker“ der lateinischen Prosa, wie Vergilius und Horatius „Klassiker“ der Dichtkunst sind.

Stefan Borzsák.

A Werther útja Magyarországon.

Az ifjú Werther szenvedései nem hagyták hidegen a kortársakat; számosan könnyeztek vele, sokan ismerték a nevét és rokonszenvük gyengéd kifejezéseül arcképét akasztották a falra. A fogékony olvasókat lázba hozta a fiatal költő regénye és az európai nagyvárosokban társadalmi jelenség lett a Werther okozta szellemi hullámverés.

Milyen volt hazánkban a regény fogadtatása? Amikor nálunk Werther-hatásokról beszéltek, a Siegwartot és Bácsmegyeit emlegették. Nem tettek különbséget közvetlen és közvetett hatás, eredeti és utánzat között. A Werther-lázat és a Werther-utánzatok divatját egynek véve, úgy tűnt föl, mintha a nagy regény megjelenésével fölkavart hullám Magyarországon is megmozgatta volna a kedélyeket.¹ A Werthert azonban nem szabad összetéveszteni a szentimentalizmussal és ha a Werther sorsát Magyarországon vizsgáljuk, ki kell kapcsolnunk az idegen utánzatok sorsát. Az érzékeny regények divatjától elkülönítve, Goethe szellemi gyermekének útját kell vizsgálnunk a magyar tájakon, Werther életét Magyarországon. A hazai közönségnek Goethe regényével való személyes kapcsolatairól, olvasás-élményből fakadó Werther-ismeretségről, Werther-lázról és Werther-szeretetről lesz szó.

A Habsburgok birodalmába korán érkezett az új regény és Bécs bekapcsolódott az európai mozgalomba. Gugitz, aki a Werther sorsát Ausztriában vizsgálta,² az osztrák népjellemben és a szentimentalizmusnak nem kedvező jozefinista korhangulatban látta a bécsi Werther-láz csekély voltának okát. A bécsi Werther-hatás azonban nem volt olyan csekély, mint Gugitz föltűnteti. Persze csak egyeseknél, a mélyebb kultúrájuknál jelentkezik ez a hatás mélyebben, kongeniális formában, a nagyközönség divatot csinált belőle, mint minden hasonló esetben. Alxinger, Leon és Ratschky költeményei bizonyítják, hogy az egykorú bécsi irodalom legjobbjai Werthert komolyan vették. Ha a nagy tömegek a Werther-tűzijátékban gyönyörködtek, az is csak a mellett szól, hogy a Werther ismerői számosan voltak és nem maradtak közömbösek irányában. Másrészt a széleskörű elterjedésnek egyéb akadályai is voltak, mint a józan népszellem és korhangulat, melyek mindenképpen csak általánosítások és módosulásra alkalmasak. A szűkebbkörű elterjedtség legkézenfekvőbb oka az volt, hogy a regényt még megjelenése évében, 1774-ben a bécsi cenzúra eltiltotta, és az Mária Terézia uralkodása végéig, a legerősebb Wertherláz idejében, az egész monarchia területén tiltott könyv volt.³ József uralkodása alatt pedig szintén nincs mit csodálkozni azon, hogy az utánnyomás hazájában egyetlen kiadó, vagy nyomdász sem akadt, aki a Werthert kinyomatta volna, mert ez a „veszedelmes” regény még József felvilágosult korában is szigorúan el volt tiltva.⁴

A tiltott könyvek katalógusának revideálása alkalmával a Werther nem kapott felmentést és csupán 1786-ban, egy francia Werther-átdolgozás cenzúrázása alkalmából, terjesztette fel Szekeres Athanáz cenzor, mind a szóbanforgó átdolgozást, mind a német eredetit, átengedésre.⁵ A cenzúra-bizottság magáévá tette a javaslatot, és azzal az indokolással, hogy a könyvet úgyis mindenki olvasta, a tiltott könyvek jegyzékéből való törlésre terjesztette a kancellária elé. Ott azonban az volt a vélemény, hogy e rajongó mű hatásaként az öngyilkosságra való hajlam erősödött az emberekben és így nyilvános terjesztését semmikép

¹ Így mondja p. o. Császár Elemér: „Hozzánk aránylag későn, a 80-as évek elején ért el az a hullám, amelyet Goethe remeke fölvert, de, jellemző tünet, először nem magát az értékes munkát, hanem gyöngé utánzatait hozta magával.” (A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest, 1911.)

² Gugitz, Gustav: *Das Wertherfieber in Oesterreich*. Wien, 1908.

³ Houben, H. H.: *Verbotene Literatur*. Berlin, 1924. 96. l.

⁴ Sashegyi, O.: *Josef II. und die Befreiung des Geistes*. (Sajtó alatt)

⁵ Staatsarchiv, Wien. Staatsrat-Akten 1018/1786.

sem lehet megengedni. Az államtanácsosok ugyanígy vélekedtek és Izdenczy a baj terjedését előmozdító minden alkalom gondos eltávolítását tartotta szükségesnek, mivel „occasio facit furem, et fur quaerit occasionem“.

Csupán Eger tanácsosnak volt különvéleménye. Werther szerinte csupán szerelmes ifjakat indíthat öngyilkosságra, míg az utóbbi idők tapasztalata egészen más indokú öngyilkosságokról tanúskodik. Ami pedig az alkalmak eltávolítását illeti, hasonló okoskodással sokkal inkább a pisztolyok, kard és kés használatát kellene eltiltani. A Werthert tehát át kell engedni.

II. József 1786. márc. 13-án a resolutio-tervezetet, mely a szavazattöbbség szerint készült, áthúzta és Eger tervezetét írta alá. Így a Werther terjesztése előtt szabad lett az út a Habsburgok birodalmában és érdekes, hogy ez egy magyar ember indításának volt köszönhető. Szekeres Athanáz nevét a Werther magyarországi útjával kapcsolatban meg kell jegyezzük.

1786-ig legális úton nem jöhetett be a Werther az országba, egyébként pedig csak kevesekhez találta meg az utat. A német kultúrával közvetlen szellemi kapcsolatban élő egyesek megismerkedtek vele, a nemzet testéről időlegesen leszakadt egyedek, amennyiben benne éltek a német kulturális világban, találkoztak nyomaival. Bécsben élő főuraink kétségkívül megismerték s a láztól, mely nyomában fölépített, nem maradtak egészen mentesek. A híres Werther-balettet Esterházy herceg színházában játszották el legelőször.⁶

Pozsony, a társadalmi és szellemi szempontból Bécs közvetlen hatása alatt lévő város már 1777-ben nyilvános előadásban látta a balettet. A történet ismert volt, mint minden balett története, és kedvelt s így a Werther-kultusz a pozsonyiak körében már társadalmi jelenség. A nagy magyar síkság azonban nem kapcsolódott be ebbe a kulturális vérkeringésbe. Az ú. n. Werther-láz tipikusan nagyvárosi jelenség és a magyar közönségtől mi sem állt távolabb abban az időben, mint a nagyvárosi pszichózis. A Wertherrel csak egyesek ismerkedtek meg, kik személyes kapcsolatban voltak Béccsel, vagy Németországgal, vagy pedig Pozsonyon keresztül tartották e kapcsolatot. A hatás így nem összefüggő, szórványos és időben széteső. Azonkívül a Werther szellemisége idegen volt a magyar közönségtől és bár a szentimentalizmus hamar megtalálta az utat a hazai olvasók szívébe, a goethei radikális elvek és polgári-városi lelkeség otthonlanok voltak a magyar rendi világban.

A cenzúra tilalma kizárta annak lehetőségét, hogy 1786-ig magyar Werther-fordítás jöjjön létre. Azonban a magyar Werther nem jelent meg 1786 után sem, és ennek már nem a cenzúra az oka. Mikor Kazinczy 1790-ben a Werthert kezdi fordítani, az első könyv nyolcadik naplójegyzeténél leteszi a tollat és soha többé nem folytatja a megkezdett munkát. Mi volt az oka, hogy a magyar Werther nem tudott megszületni?

Kazinczy első bécsi útján megismerkedhetett a Werther-lázzal és maga a mű is korán kezébe kerülhetett. Werther-élményéről azonban közvetlen adat nem maradt és később sem említi soha, mikor, hogyan ismerkedett meg Goethe regényével és az milyen hatást tett rá. Pedig egyéb könyvélményeiről pontos értesüléseink vannak; az olvasmányuk, melyek mélyen meghatották, nem maradtak némán az ő megnyilatko-

⁶ A színlap ajánló sorai. Pressburg, 1777. Gedruckt bei I. M. Landerer. Facsimile-kiadása Gugitz i. m.

zásra hajlamos lelkében. Csak kerülő úton értesülünk róla egy alkalommal, hogy a Werthert ismerte, és értékelése ekkor meglepő módon negatív értelmű. 1782-ben, mikor levelet ír a Siegwart szerzőjének, kinek kolostori történetét a szép Ninonnal együtt könnyek között olvasták, így ír: „Ich verglich Sie mein Theurer mit Göthen, dessen Gift auch ich gekostet, von dem (ich gesteh es ohne Ihnen damit schmeicheln zu wollen) Sie mich befreit; dieser wird vergöttert, da doch das Gift aus ihn gewiss geschöpft werden kann, und Du, Edler, Tugendhafter!...“ Ez az utalás kétségen kívül a Wertherre vonatkozik és ezek szerint a huszonhároméves ifjú már nemcsak olvasta, hanem fel is szabadult annak hatása alól. Ez a hatás nem lehetett nagyon mély, s az ifjú, ki hamar kivetette magából a Werther mérgét, tárt karokkal fogadta a Siegwarti hangulatokat.

Hogy Kazinczy Goethével kapcsolatban a méreg szót használja, nem véletlen és nem mellékes. A kortársak véleménye ez, akik elutasították a Werther morális indifferentizmusát és az egyén érzelmi világának szabad és szuverén kibontakozását. Ugyanebben a levelében írja: „Nie war ich so stark davon, dass man ohne Religion, ohne Tugend nie glücklich seyn kann, und dass sie uns auch im Unglück glücklich macht, überzeugt, als seitdem ich Sie und meine Nanette kenne.“

A vallásos nevelésű Kazinczy túlságosan radikálisnak találta a Werther elveit és szellemét. Eperjesen, a szerelem szép napjaiban, életének e „legtündéribb szakában“ — mint később nevezi — Miller regényének olvasása közben romantikus hangulat vesz rajta erőt és a protestáns ifjú „szívdobogva és forró orcával“ olvassa a kolostorba vonuló hős és apácafátyolt öltő kedvesének szomorú történetét. „Gewiss haben Sie mich in der Liebe zur Religion, zu allen Guten, und zur Natur gestärkt“ — írja Millernek. Ez a romantikus hangulat, ez a kolostori vallásosság elmúlik az eperjesi kalanddal együtt és helyét a higgadtabb években egy racionalista színezetű hitvallás foglalja el. De a Ninon-intermezzo emléke kedves marad mindig. A kolostor-romantika is tulajdonképp lázadás volt a kálvinista ifjú részéről, fiatalos és fantáziatелjes.

Werther lázadása egy lépéssel tovább vitt és ez a lépés túlságosan merész volt a fiatal Kazinczynak. Nem értette meg a regény hangulatát legbelső mivoltában és olvasása nem volt megváltó élmény, mert nem volt szüksége a megváltásnak erre a fajára. A Siegwartot boldogító érzések között olvasta, — a Werther olvasásáról csak közvetve, a sorok között, véletlenül értesülünk.

Kazinczy esztétikai ízlése később mindjobban csiszolódott és 1787-ben a Bácsmegyeihez azért fog hozzá, mert forrását a Werther „nagy modelje szerint“ találja és az eredetit, melyre „már ezelőtt régen kitétte a célt“, nem tudta megszerezni. De a Bácsmegyeiben sincs meg a wertheri-fausti hangulat, csupán az érzelgősség, Bácsmegyei csak epekedik, s midőn kedvese másé lesz, „lassan elhervad“. Kazinczy 1809-ben a regényt már „irtóztató rossznak“ ítéli.

Goethéről viszont megváltozott a véleménye és a Millerhez írt sorokat most már valószínűleg szívesen visszavonta volna. Goethe csilága mindig fényesebben ragyog Kazinczy ideáljainak egén és végül elhomályosítja valamennyit. Ő az „egyetlen“. Goethe géniuszába mindjobban belefészkel magát, benne léleklizik, csak benne akar élni és legelőbb vágya hozzá hasonlónak lenni. 1809-ben a Werthert már „isteni műnek“ mondja.^{6a} Igaz, hogy Goethe isteni művei között épp ezt említi

^{6a} Levelezése. Kiadta Váczy János. VII. 182.

utolsó helyen. Mert közben megkapta Goethe összes műveinek tübingai kiadását. Az összes művek Goetheje túljutott a wertheri lázadáson és Kazinczy, mikor egy-egy új, eddig előtte ismeretlen goethei mű olvasásakor fölsikolt, mindig jobban a klasszikus nyugalom bűvös világába emelkedik. A művészi ideál megváltozott, lehiggadt és az érzékeny regények után mind erőteljesebben az Iphigenia került a központba.

A klasszikus szépség hatalmától lenyűgözve, Kazinczy a tiszta nyugalmú görög ideál megvalósítására vágyott és a Werther fájdalma kisimult az Iphigenián keresztül egy átfogó humanitásba. A Werther-láz ideje az Iphigenia és az összes művek megjelenésével lejárt, és ha nálunk azelőtt nem lépett föl, ezután már Goethe mutató keze segített túl rajta.

Közben, mint említettem, még 1790-ben hozzáfogott Kazinczy a Werther lefordításához.⁷ Goethe-tisztelete ekkor már növekvőben volt és a szentimentalizmuson még nem jutott túl. A fordítás mégsem készült el, Kazinczy visszariadt a nehézségektől. Ismerjük a széphalmi mester mély megilletődöttségét minden valódi költői nagyság és remekmű előtt, az igaz alázatot, mellyel a szellem örök alkotásai felé közeledett. Ez a tiszta hit, s önzetlen tisztelet legszebb vonásai közé tartozott, a nagyokkal szemben mindig hódoló maradt, ismeretlen az olvasók táborából és nem táplált illúziókat saját költői tehetségei felől. Gessnerrel és Millerrel levelezett, de Goethehez sohasem mert soraival bekopogni. Több művét lefordította, de éppen a remekművekhez nem nyúlt. Höltyvel kapcsolatban maga mondja egy helyen, hogy egy költeményében olyan „mennyei édességet“ talált, hogy átültetésére nem mert vállalkozni. A Wertherrel hasonló lehetett a helyzet. Hozzáfogott, de munka közben látta, milyen csekélyek az eszközök, melyekkel a nagy mű felé nyúlt. Abba hagyta tehát és sohasem próbálkozott vele többé. A Siegwartot átírta, pityergéseitől megtisztította és a hazai publikum ízléséhez alkalmazta. (Siegwartot nemes emberré tette, mérsékelt vagyonnal.) A Wertherre nem lehetett hasonló módszereket alkalmazni. És hogy Kazinczy ezt érezte, nagyobb dicsőségére válik, mintha fordítását befejezte volna.

A Werther útja nehéz volt és akadályokkal teli. „Kassának nem vala könyvárus boltja“, írja Kazinczy 1779-ről a Pályám Emlékezetében. Könyvet szerezni sok nehézséggel járt és mikor Kazinczy Cserei Farkassal Goethe összes műveire subscribált, hosszú levelezések és sok huzavona után kapta csak kézhez 1808-ban a váruvárt köteteket. Körülményes úton került a sorozat a pesti kereskedőhöz, onnan többszöri levélváltás után Debrecenbe és végül hosszas utánjárással Széphalomra. Sok példányban nem tette meg az utat. Cserey Farkason és a széphalmi mesteren kívül egyetlen előfizető volt még az egész országban: Hartleben pesti könyvkereskedő három példánnyal.^{7a}

Kazinczy személyes érintkezései és levelezése folytán a Goethe-kultusz nagy terjesztője volt. A goethei „méreggel“ ő ismertette meg kortársait és az ifjabb nemzedék szívébe csepegtette a nagy költő tiszteletét. Még az összes művek féltve őrzött kötetait is kölcsönadja Rummy Károlynak, Szemere Pálnak, hogy mesterének híveket szerezzen. Gr. Gyulay Ferencnének ő küldi meg a bécsi kiadást. Wesselényi az ő indítása nyomán hozatja meg Goethe munkáit.^{7b} Gr. Dessewffy József 1811-ben még azt írja neki, lehet, ha Goethe minden munkáit olvashatná, jobban tetszene neki a német költő prózája. Négy év múlva már öröm-

⁷ Kiadatlan kézirat az Akadémia levéltárában.

^{7a} Levelezés. V. 41, 58, 76, 91, 102, 117, 136, 139.

^{7b} U. o. VII. 54, 55, 135, XII. 158.

mel tudatja: „én már most egész Göthét bírom, és gyakorta forgatom mind én, mind feleségem“.^{7c}

Kazinczy ítéletét azonban nem mindenki fogadta el:⁸ Dessewffy „kisikárlott“ írónak tartotta Goethét, — „végig csúszik lelkemen, és rajta sehol sem akad meg ez a' sikon csúszó“ — írja később. Ő Kotzebue-nak adta az elsőséget, Szemere Wielandnak, mások Schillernek. A költő ismerete mégis terjedt, és sokak számára ő lett az egyetlen. „Göthével ismerkedjél meg és Göthével, és ismét meg ismét Göthével“ írja Kazinczy Bölöni Farkas Sándornak. Bölöni ismerkedett és ismeretsége mind mélyebb és mélyebb lett. Kezdetben, mikor Goethét még hideg zseninek találta és nem tudott felmelegedni iránta, a Werthert és Egmontot már szívébe zárta. Később ő lesz a Goethe-kultusz továbbterjesztője és a verselgető Kelemen diáknak a weimari költő verseit adja kezébe. Döbrentei is nagy tisztelője lesz Goethének. Berzsenyinek Kazinczy azt írja egy alkalommal, hogy Goethét ő imádja. Ketten voltak Kazinczy barátai közül, akik Goethét vele együtt az első német költőnek tartották: gr. Teleki József és Ragályi Tamás. „Mi három Magyar Kávinisták“, mondja Kazinczy büszke öntudattal és boldogan számítja magát a költő király elsőszámú magyar hívének. Minden újabb kötet megjelenése izgalomba hozza és a barátok közt híre jár, ha valaki egy eddig ismeretlen goethei munka birtokában van. Szemerétől tudja meg, hogy Ragályinak egy újabb kötete van, irigylti őt, mert az optikai írásokat is ismeri és szeretné olvasni a Dichtung und Wahrheitot.

Dókus Lászlónak tekintélyt szerzett az, hogy megvult neki az összes művek bécsi „nachdruckja“. A bécsi 1809-es⁹ és az 1810-es Nachdruck, meg az 1816-os¹⁰ „Originalausgabe“ megkönnyítették a költő műveinek terjedését hazánkban. „Hát még a nyomtatónak mit kellett volna fizetnem, ha egy Bécsi könyvtáros által nem vette volna egy holnappal ezelőtt az egész nyomtatást“, írja Kazinczy 1809-ben gr. Gyulay Ferencnének, akinek számára a bécsi kiadást megszerezte. A nagyobbmértvű terjesztéshez Kazinczy fordításai útján járult, melyekkel egyes műveket magyar nyelven is hozzáférhetővé tett. A művek kiválasztásánál sok gondot okozott neki a cenzúra, egyes részleteknél félve gondolt a cenzor törölő kezére. A Stella, Clavigo és a Testvérek sajtó alá rendezésekor írja Helmeccynek: „Göthéből vehettem volna én több darabot is, de nem hittem, hogy a' Censura megengedi kiadásokat.“ Három évre rá ugyane művekre vonatkozólag Helmeccy közbenjárását kéri: „Mind a' mellett, hogy szent ravaszságból elváltoztattam a' nevet az egyik darabnál 's egy Prológot írtam elébe, kérlek Stipsics Úrnak add revisio végett. Értesz minden bővebb magyarázat nélkül. Vigasztalhatatlan volnék, ha el nem sülné, a' mit én is óhajtok, Te is óhajtasz.“ A Werther ezek közül a fordítások közül hiányzott s egészen 1823-ig kellett várnia, míg magyar köntösben megjelenhetett.

Addig csak kevesen ismerték meg nemzetünk fiai közül, az írók, költészet kedvelői, akik a német nyelvet bírták és szerették a szép köny-

^{7c} U. o. XIII. 312.

⁸ A Goethe-kritika nem az ifjú Magyarország korában kezdődik, mint Jókay Zoltán állítja (Goethe und Ungarn. München, 1936.) Petőfi és kortársai nem voltak az első magyarok, akik Goethét hidegszívűnek tartották.

⁹ Sashegyi Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra. Budapest, 1938. 41 kk.

¹⁰ U. o. 46 k. 1.

veket. Régi köznemesi könyvtáraink átlag könyvanyagában hiába keressük a Werther nyomait, az érdeklődés körén kívül esett a német szépirodalom, a jogász, történeti, vallásos és egyéb hasznos könyveken kívül legföljebb, ha néhány modern francia művet találunk. Később a szépirodalmi érdeklődés és a német orientáció inkább terjedt, de Goethe még ekkor sem foglalja el az első helyet a kedvelt német költők között. Goethe hívei nálunk mindig kevesen voltak, az ő szektájának szétszórt tagjai kevés kiválasztottak. Egykorú könyvtárainkban nyomon követhetjük a költő műveinek elterjedését,¹¹ íróink olvasmány-anyagából megállapíthatjuk, milyen mértékben ismerték és kedvelték a weimari költőt. Az elterjedés csekély, a hatás, a költő szellemének mélyére való hatolás még csekélyebb. A francia minta, mely az ifjú Magyarország korában ismét irányadó lesz, a felvilágosodás korában is dominál; a németek közül főleg a kisebbek, a könnyebbek hatnak, és terjednek el. Az ifjú Kölcsénynek is a franciák kerülnek először kezébe, majd a németek közül Gessner, Klopstock és csak később, Kazinczy irányítására, Goethe. Péczeli főleg a franciák iránt érdeklődött, könyvei a francia kultúráért való lelkesedésről tanúskodnak, Goethe hiányzik közülük. Kisfaludy Sándort erősen vonzotta a német szépirodalom, Kleist, Bürger, Wieland. Gessner műveit megszerezte magának, Schiller is képviselve van könyvtárában, Goethe azonban hiányzik. Anyos végigolvasta a Hainbund majd valamennyi tagjának írásait, Goethe művei alig akadtak kezébe. Csépan István, a jeles könyvgyűjtő, tudós hajlamú jákói nemes, kora egész irodalmát összegyűjtötte, komoly jogi és történeti munkáktól kezdve egészen a jozefinista pamfletekig; Wieland Agathonja és Schiller drámái ott voltak a könyvei között, de Goethének egyetlen könyve sincs meg könyvtárában. Igaz Sámuelnek, ki már az ifjabb generációhoz tartozott, könyvespolcain ott sorakoztak Wieland és Schiller kötetei. Goethe műveit azonban hiába keressük közöttük. Kulcsár István hatalmas gyűjteményében megvolt Kleist, Gellert, Gessner, Wieland, Goethétől csupán a Werther első magyar fordítása. A Burian-féle budai kölcsönkönyvtárban megvolt az egész egykorú német irodalom, az 1819-ben kiadott katalógus Goethétől csupán a *Dichtung und Wahrheit*-et. Wilhelm Meisters *Lehrjahre*-t és a *Benvenuto Cellini*-t tartalmazza, az 1820-as könyvjegyzékben szerepel először Goethe 26 kötetes tübingai kiadása.

A szentimentalizmust nálunk különböző művek honosították meg. Marmontel, a Young Éjszakái, Siegwart és egyebek; — a Werther nem érheti ez a vád. A Werthernek nálunk nem volt közönsége.

A Werther igazi hívei kevesen voltak, ifjú emberek, kik fölkerültek Bécsbe s egy áldatlan szerelem vergődésében sorsukat hasonlóan érezték szerencsétlen barátjukéval. Ezek számára a Werther egyéni élmény lett, mély és sorsukkal összefonódó, s viszonyuk a műhöz titkos és bensőséges. Goethe alkotása belenyúlt az életükbe s ez a legsodálatosabb, mely költői mű sorsa lehet: az idők távlatain át új meg új életre kelni egy olvasó lelkében. Kármán József 1788-ban jött Bécsbe s a 23 éves ifjú egy vétkes szerelmi viszonyba bonyolódott. A titokzatoság, mely Kármán egész életét és működését körülveszi, a Wertherrel való személyes kapcsolatánál sem ebben fel. De hogy haszonnal olvasta s hangulatának rezdülései sokáig tovább zengtek lelkében, a Fanni ha-

¹¹ Magánkönyvtárainkra l. elszórt cikkek a Magyar Könyvszemle és Könyvtári Szemle különböző évfolyamaiban. Teljes bibliográfiát ad Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Budapest, 1939.

gyományai bizonyítják. A fogékony lelkű ifjú, kit helyzetének rokon-sága is közel hozott a Werther világához, a legszebb Werther-regényt adta irodalmunknak. Érdekes, hogy míg az osztrák költők travesztiákkal reagáltak a Werther-lázra, nálunk Goethe regénye ilyen tiszta haj-tást eredményezett. Bécsben a tömegpszichózis extrém jelenségeire az írók gúnnyal válaszoltak, a nevetés józanító fegyverével hozva meg az egészséges fölszabadulást. Nálunk Werther-láz nem volt és éppen ezért nem volt reakció sem. A Werther sporadikus hatása nem termelt ki oly fojtó szentimentalizmust, melyet idő és tér távolságai ne közömbösítet-tek volna.

Goethe regényének két sarkpontja, a társadalmi és az erkölcsi konfliktus — Kármán tolla alatt — jellemzően — elsimult. Werther ki-utasítását a nemesi társaságból a magyar költő társadalmi térről erköl-csire vitte át. Fanni, aki származásánál fogva egyenrangú, erkölcsi okok-ból lesz a társadalom kivetettje. Viszont az öngyilkosság erkölcsi világ-rend ellen lázadó és felszabadító wertheri tettje helyett Fanni sorsa lassú hervadás. Goethe szelleme tehát ismét a magyar közönség termé-szete szerinti módosulást szenvedett. A rendi világban nem volt szük-ség lázadásra, sem társadalmi, sem erkölcsi síkon. Konfliktust csupán külső okok idézhettek elő s az élet eldobásának gondolata nem vetőd-hetett föl egy önelégült társadalomban. Ha egy boldogtalan szerelmes-nek eszébe is jutna az öngyilkosság gondolata, a szándék nem érik-tetté és a bonyodalom békésen elsimul. A Fanninál népszerűbb Etelka hősnőjének méreg helyett virágport adnak cselédei, mikor az élettől akar megválni és így nyer parodisztikus színezetet ebben a regényben is az öngyilkossági jelenet. Magyar regényben a szerelmes hősnek leg-feljebb „lassú hervadás” juthatott osztályrészul.

A másik 23 éves fiatalember, akinek fogékony lelke a Werther mérgét magábaszívta, gróf Széchenyi István volt. Egy negyedszázaddal Kármán bécsi kalandja után, 1814-ben élt a császárváros falai között és szerelemre gyulladt saját sógornője iránt. Önmarcangoló lelke sokat hányódott, míg hozzátartozói útnak bocsátották a bécsi palotából, felej-teni. Útban Olaszország felé, a Wörthi-tó mellett haladt el s a „Werther See” neve fájó emlékeket szaggatott fel benne. Boldogtalan vonzódása Karolina iránt a Werther lelki rokonává tette. Sorsát majdnem azonos-nak érezte vele és naplójában¹² szerencsétlen barátjának nevezte a goethei hőst. „Unser unglücklicher Freund” — így beszél Weriherről és ez az intim megszólítás mély és bensőséges viszonyról tanúskodik. Az érzékeny lelkű ifjú sokat vívódhatott önmagával és szerelmével és e vívódásban a Werther képe meghitt közelségben merült fel gyakran előtte. A Werther igazi hatása ez volt; nem a hangos, a „lázas”, a balettos és tűzijátékos, hanem az idők folyásán keresztül egy-egy ifjú lelkében mély nyomokat hagyva, segítőtársként, „szerencsétlen barát-ként” állva egy-egy fiatal lélek mellett nehéz helyzetében. A Werther a szerelmesek regénye lett, a fiataloké és szenvedőké.

Az újabb generáció, mely egyrészt az ifjú Németország hatása alatt Heine kritikájától torzított képet vesz át Goethéről¹³ és így foly-

¹² Gr. Széchenyi István Naplói. Szerk. Viszota Gyula. Bp., 1925. I. 58. l.

¹³ Pukánszky, B. v., Ungarische Goethegegner und — Kritiker. UJB XI. 353—376. l.

tatója a kortársak elutasító magatartásának (Goethe hideg, „kisikárlott“ fió), másrészt Kazinczy Goethe képét dolgozza ki tovább, nem volt alkalmas arra, hogy a Werther mélyebb megértéséhez és fokozottabb szeretetéhez jusson. Bajza és társai fordításokkal igyekeztek a költő ügyét szolgálni és minden egyéb tehetségükben álló eszközzel ápolták tovább Goethe kultuszát. Toldy Ferencnek abban a szerencsében volt része, hogy az agg költőt személyesen láthatta, aki meleg nyájassággal fogadta és hosszasan elbeszélgetett vele. A költő megértése azonban lassabban terjedt, mint a tisztelet, mellyel mindjobban körülövezték és műveinek ismerete nem mindig jelentette a szellemébe való behatolást.

Mégis, a tisztelet lassan kulturális kötelességgé tette a vele való foglalkozást és a kor színvonalán álló műveltségre törekedők személyes állásfoglalásra kényszerültek vele szemben. A Werthert eredetiben is többen olvassák már és a biedermeier-kor művelt fiatal leányának típusát képviseli Kölcsy Antónia, mikor naplójába a következőket jegyzi: „Goethe' Werthere nekem igen tetszik, pedig, midőn a' szerencsétlen ifjú szenvedéseit olvasom, és vele sírok, azt óhajtom, bár ne kezdtem volna azt olvasni. Olly ifjú, mint Werther, kevés lehet... Olly határtalan szerelem egyetlen lényhez csak olly kebelben támadhat, mint az övé. Én e'kebelt nem tehetem, hogy ne csudáljam és szeressem.“¹⁴

Ennek a nemzedéknek behatóbb Goethe-tanulmányai révén a fordítások is megszorodnak és megjelenik az első magyar Werther is. Az elsőt rövidesen követik újabb fordítások, és ez mutatja, hogy ez a nemzedék mégis közelebb került Goethe regényéhez. Kazinczy, Böllni, Kölcsy Antónia töredékes fordításai még kéziratban maradtak, Böllni tanítványa, Kis-Solymosi Simó Károly azonban 1823-ban már megjelenteti Wertherét s ezt követi rövid egymásutánban Koszta József, majd Bajza fordítása. A Werther számára most volt csak igazán feltörve a talaj: egy fél évszázaddal a regény megjelenése után, a magyar biedermeier világban foglalja el helyét Goethe remeke a hazai olvasók szívében és könyvespolcain.

Ha a Werther magyarországi útjára visszatekintünk, az első fordítás megjelenéséig, meg kell állapítanunk, hogy hazánkban Werther-láz nem volt, nem is lehetett, mert a kortársak nem ismerték. Később Goethe ismerete terjeszti el a regény ismeretét, ekkor azonban a regény már nem hat a maga közvetlenségével, csupán mint Goethe pályájának egyik állomása, az összes művek egyik láncszeme. A Werther ismerői egyes írók voltak, kik behatóbban foglalkoztak a német költészettel és bizonyos mértékig hatása alá is kerültek. A wertheri fájdalmat azonban nem sugározzák magyar társai teljes fényében vissza, hanem kissé letompítva, szelíd-szomorúvá, megadóvá halkítva. A Werther magyar hívei nem követték mintájukat világnézetének legvégső alapjaiig, vallásos-morális meggyőződésük elvette a lázadás élet, kesergéssé szelídítette Werther fájdalmát. A magyar Wertherek nem lázadtak, Isten akaratában megnyugodva, várták a földi kín végét.

A Werther igazi hívei kevesen voltak, néhány ifjú, kik a regény mélyére tudtak hatolni, és szellemi rokonságot éreztek a hőssel. Csak későn, a biedermeier-korban terjed a regény ismerete, és hangulata visszhangra talál a kor fiainak és lányainak lelkében. Ekkorra megjelennek az első fordítások is, a terjedő érdeklődésről tanúskodva.

¹⁴ Kölcsy Antónia Naplója. Kiadta Kozocsa Sándor. Bp., 1938. 1839. szept. 12-i bejegyzés.

A Werther azonban nálunk sohasem csinált divatot. Híveinek mindig maguktól kellett megkeresni az utat, mely hozzá vezetett és személyes, benső kapcsolatba lépni a hőssel, akiben távoli rokonokra ismertek.

Sashegyi Oszkár.

*

Werther in Ungarn.

Werther's Leiden beeindruckten die Zeitgenossen stark und dauernd. Der Roman des jungen Dichters brachte die empfänglichen Leser in Aufruhr und in den europäischen Grosstädten entstand in mehreren Gesellschaftsschichten ein wahres Wertherfieber.

Ungarn erreichte das Wertherfieber verhältnismässig spät und kam nicht dem Werke Goethes selbst, sondern schwachen Nachahmungen zugute. Der neue Roman erreichte bald Wien und wenn das Wertherfieber hier weniger wirkte, so ist dies der josefinischen Stimmung, die der Sentimentalität fremd gegenüberstand, zuzuschreiben. Der Grund, dass sich das Werk nicht in weiten Kreisen verbreiten konnte, war die Zensur, die es noch im Jahre seines Erscheinens verbot; dieses Verbot blieb bis zum Ende der Regierung Maria Theresia's geltend. Bis 1786 kam Werther auf legalen Weg nicht in das Habsburgerreich. Wer zur deutschen Kultur in unmittelbarer Beziehung stand, wurde mit dem Werk gewiss bekannt. Die in Wien lebenden ungarischen Magnaten lasen das Buch und blieben von dem Fieber, das es erregte, nicht völlig frei. Der religiös eingestellte Franz von Kazinczy fand die Grundsätze und den Geist Werthers übermässig radikal, und verstand die innerste Stimmung des Werkes anfangs nicht. Nach und nach aber wurde Goethe sein Ideal, dessen Stern alle andere verfinsterte. Im Jahre 1809 bezeichnete er den Werther als „göttliches Werk“ und Goethe als den „Einzigsten“, in dessen Genius er immer mehr eindringe. Werther's Weg war schwer und voll Hindernisse. Als Kazinczy 1779 auf sämtliche Werke Goethe's subskribierte, erhielt er die Bücher erst im Jahre 1808. Durch persönlichen Verkehr und Briefwechsel wurde er ein wirksamer Förderer des Goethekultus in Ungarn. Durch ihn wurden seine Zeitgenossen mit Goethe bekannt, und auch in das Herz der jüngeren Generation floss die Verehrung des grossen Dichters ein. Die Übersetzung Werther's erschien erst im Jahre 1823. Aus öffentlichen und privaten Bibliotheken können wir feststellen, in welchem Grade der Weimarer Dichterstern bekannt und beliebt war. Die Verbreitung war gering, das Eindringen in die Tiefe seines Geistes noch geringer. Werther hatte in Ungarn kein empfängliches Publikum. Seine eigentlichen Anhänger waren wenige junge Leute, die nach Wien kamen, und im Ringen mit einer unseligen Leidenschaft ihre Lage mit der des Romanhelden verwandt fühlten. In Ungarn gab es kein Wertherfieber und daher auch keine Reaktion. Seine wahre Wirkung zeigte sich darin, dass er manche jungen Seelen über schwere innere Krisen hinweghalf. Werther wurde der Roman der Liebenden und der an Liebesschmerz Leidenden.

Die Goetheverehrung machte es nach und nach zur kulturellen Pflicht, sich mit dem „Werther“ zu befassen und die folgende Generation tat dies immer eindringlicher. In der Biedermeierzeit verbreitete sich wohl seine Kenntnis, doch machte es in Ungarn nie Mode. Seine Anhänger mussten sich den Weg, der zu ihm führte, stets selbst bahnen, und zu seinen Gestalten in persönliche Beziehung treten, in denen sie ihnen verwandte Seelen erblickten.

Oscar Sashegyi.

XVI. századi francia levél a magyar végeken.

A Zichy-levéltárban, a végeken kapitányi tisztet viselő Várday, Melith, Csapy, Telegdi, Kisserjény családok iratai között találtam egy francia levelet, mely írásából és tartalmából következőleg csakis a XVI. században keletkezhetett.

Egy polgárleány írta bátyjának, aki bizonyára a magyar végeken katonáskodott. Sajnos, címzés sincs a levélen s így nem tudjuk pontosan, kinek és hová küldte írója, de mivel a levél az említett családok levelei között rejtőzött, azt kell hinnünk, hogy valahol Tokajban. Szendrőn vagy más északkeleti végházban katonáskodott az a flamand vagy pikardiai legény, kit húga annyi illendőséggel tudósít az otthoni eseményekről. Íme a levél:

Monsieur mon frere nous vous avons escry passez lointemps et nauons receü nulle nouvelle dont voüs supplie le plustost que poldres qü en puissions auoire vous assurant que nen scariés de partir a nulz de vous parens qüen feroise plus desca que nous pouür nouvelle se cartir est en grand perplexit[e] ayant heuc ma maison pillee encor donner de grand contribusion pour rachater le filz dieu nous veuille tous conseruer et vous donner Monsieur mon frere heureux sug... desseins ie vous enuoye vng petit mem... (f)ine toille pour deux chemise et dü rolet pour... rabat ie prie ne le prende de mauuaise

et ie vous baise le mains et suis
vre humble seur a jamais
Jenne d Henry.¹

Balról lenn egy más, igen rossz írású kéztől származó utóirat olvasható, azonban a papír szakadása miatt csak egyes szófoszlányok olvashatók: „Decins (?) cest... re et il me samble... que le... t nicolas de tige de grimesec me retournera du... son cartier.”

A levélben a gyöngéd testvéri hang kap meg először: aggódik Jeanne d'Henri, hogy nem kap hírt bátyjától a távoli Magyarországból. Küld neki finom vásznat is, két ingre valót, s hozzá anyagot hogy lehajtó gallért is csináltasson hozzá. Ez a küldemény Észak-Franciaországra utal, ahol a finom lenvászon készül, régi büszkesége a francia iparnak.

Még érdekesebb a panasz: azt a negyedét, ahol a katona húga lakik, feldúlta az ellenség, sőt a családi házat is kifosztották és sok pénzt kellett fizetni, hogy megváltsák szabadságukat. Ez a hír rögtön a hugenotta polgárháborúk korába, 1560 utánra utalja képzeletün-

¹ Monsieur, mon frère. Nous vous avons écrit passé longtemps et n'avons reçu nulle nouvelle. Dont vous supplie le plutôt que vous pourrez que nous en puissions avoir, vous assurant que vous n'en sauriez envoyer à nul de vos parents qui en ferait plus de cas que nous. Pour nouvelle, ce quartier est en grande perplexité, ayant eu ma maison pillée, encore donné de grandes contributions pour racheter. Le fils de Dieu nous veuille tous conserver et vous donner Monsieur mon frère heureux su[ccès] [à ce] dessein je vous envoie un petit mém[oire de] fine toile pour deux chemises et du rôlet pour [le] rabat: je prie, ne le prenez pas de mauvaise [humeur] et je vous baise les mains et suis votre humble soeur à jamais Jeanne d'Henri.

ket, mikor is a német reiterek s egyéb hugenották kegyetlenségei között a zsarolásnak mindenféle fajtája dívott.

A levél egyszerű, műveletlen helyesírással és valamelyik északeleti francia tájszólási alakokkal telt nyelvben íródott (scariés, cartir, poldrez etc.).

Említsük még meg, hogy ugyanebben az időben Claudius à Roussel burgundi francia Tokajban kapitánykodott s onnan írja francianyelvű leveleit Clusiushoz, a híres botanikushoz (közölte őket: Istvánffi Gyula: A Clusius-kódex, 1900.). A Zichy-levéltár több levelét őrzi, ezek azonban magyar nyelvűek.

Eckhardt Sándor.

*

Une lettre française du XVIe siècle envoyée aux confins militaires hongroises.

Une petite bourgeoise de Flandre ou de Picardie semble avoir écrit à son frère, servant le roi de Hongrie, le billet ci-dessus. Elle y fait allusion aux ravages et extorsions des soudards huguenots, dont sa ville et sa maison étaient les victimes.

Alexandre Eckhardt.

Magyar tárgyú angol renaissance-drámák.

1.

Az angol renaissance irodalmában a drámának más szerepe volt, mint napjainkban. A színháznak a társadalom minden rétegéből egyaránt toborzódó közönsége nem csupán szórakozásért vagy katharizsért, időtöltésből vagy látványosság kedvéért látogatta az előadásokat, hanem nem utolsósorban hírszerző, informálódó vágyból is. A Szt. Pál-székesegyház főhajójában lévő korzón s a tőzsdén nyüzsgő világlátott kereskedők társaságán kívül sehol sem lehetett annyi hazai és külföldi értesülést, pletykát és célzást felszedni, mint — a XVI. és XVII. század fordulójának harminc-negyven esztendejében — London két-három színházában. A népszerű krónikás darabok az angol történelem egyes kiemelkedő egyéniségeinek pályáját dramatizálták, míg a jelenkor kényesebb politikai eseményeire egyes színművek a kortárs számára könnyen megérthető allegorikus jelenetekben céloztak. Angol dinasztikus érdekekkel össze nem függő egykorú és régebbi külföldi események drámai tárgyalása vagy arra való utalás minden korlátozástól menten történhetett. Apró rögtönzésekkel, aktuális dalocskákkal nyilván még alkalmoszerűbben tudta a színház vezetősége a napjainkban normálisnak tekintett hírforrásoktól elzárt közönség értesülés-vágyát táplálni.

Ebben a korban a színház még részben magára vállalta az újság, rádió és a film számos műfajának mai szerepét. Az elsősorban üzleti szempontokat tekintő drámaírók nem is maradtak restek, s a reánk maradt színművekben számtalan bizonyítékát találjuk azon igyekezetüknek, hogy darabjaikat minél alkalmoszerűbbé, a kortárs számára minél aktuálisabbá tegyék. A legújabb angol filológiai kutatás ismételt rámutatott arra, hogy milyen sok esetben találhatók az angol renaissance-drámákban utalások kisebb-nagyobb egykorú eseményekre, melyeknek túlnyomó részét jelentéktelenségük vagy látszólagos bur-

koltságuk miatt az utókor elfelejtette.¹ A szerzők nem egy esetben helyi híreket dramatizáltak, sőt néha — a mi filmhíradóink módjára — megpróbálkoztak távolabbi, exotikusnak tűnő országok nevezetesebb egykorú eseményeinek dramatizálásával is. Ennek a szándéknak köszönhetjük az angol Tudor- és Stuart-korabeli színműirodalom nem egy magyar vonatkozását is.

Az angliai magyar vonatkozások irodalma eddig is számos olyan drámai művet tartott számon, melyben magyar események vagy történelmi személyek többé-kevésbbé fontos szerephez jutottak, vagy amelyekben magyarok és Magyarország legalább futólag megemlíttettek.² Shakespeare *Measure for Measure*-jének és *Merry Wives of Windsor*-ának, Ben Jonson *Staple of News*-ának és *Every Man in his Humour*-jának, George Whetstone *Promos and Cassandra*-jának, Christopher Marlowe *Tamburlaine the Great*-jének, Robert Greene *The Tragical Reign of Selimus*-ának, Thomas Goffe *The Raging Turk*-jének, George Chapman *Alphonsus*-ának, Francis Beaumont és Philip Massinger *The Captain*-jának, Philip Massinger *The Picture* és *City Madam*-jának, Thomas Kyd *Soliman and Perseda*-jának, Thomas Middleton és Thomas Dekker *The Roaring Girl*-jének, Thomas Dekker *Match me in London*-jának, Thomas Dekker és John Webster *Westward Ho!*-jának, John Webster *The White Devil*-jének, George Gascoigne *The Glass of Government*-jének, Sir William D'Avenant *Albovine*-jának, Henry Glapthorne *Albertus Wallenstein*-jének, James Shirley *The Imposture* és *St. Patrick for Ireland*-jának, Shakerley Marmion *Holland's Leaguer*-jének, Roger Boyle, Earl of Orrery *Mustapha*-jának, valamint ismeretlen szerzők *The Merry Devil of Edmonton* és *Lingua*, továbbá *Alexander and Lodowick*-jának magyar vonatkozásai bizonyítékai annak, hogy hazánk iránt nem csekély volt az érdeklődés Shakespeare korának Angliájában, mindenesetre több, mint bármely más dél-keleteurópai kis nemzet iránt. Ez a benyomásunk természetesen még fokozódna, ha az egykorú prózai irodalmat is behatóbban megvizsgáljuk.

A fentiekben előszámlált drámai művek magyar vonatkozásai azonban csak felsorolásuk tömegével hatnak impozánsan. Túnyomó részükben a magyar vonatkozás egy-két megjegyzésre szorítkozik, nem egyszer mosolyognivaló tudatlanságot árulva el. Eddig mindössze egyetlen olyan angol renaissance-drámáról tudtunk, mely valószínűleg teljes egészében magyar tárggyal foglalkozott.³ Ez Richard Gunnel *The Hungarian Lion*-ja, melyet Sir Henry Herbert, Master of the Revels naplója szerint 1623. december 4-én mutatott be a Paisgrave's Players

¹ Elsősorban lásd G. B. Harrison műveit: *An Elizabethan Journal, being a record of the things most talked of during the years 1591—1594* (London, 1928); *A Second Elizabethan Journal... 1595—1598* (London, 1931); *A Last Elizabethan Journal... 1599—1603* (London, 1933); *A Jacobean Journal... 1603—1606* (London, 1941).

² Az alábbiakban felsorolt angol renaissance-drámák nagy részének magyar vonatkozásaira filológaink még nem mutatott rá. Egy részükkel ezen közlemény írója szándékozik a közeljövőben foglalkozni.

³ Fest S.: *Mit tud a Shakespeare-korabeli angol irodalom Magyarországról?* (Magyar Shakespeare Társ., 1913, p. 182.) Róna É.: *Magyar vonatkozások a XVI—XVII. sz.-i angol irodalomban.* (Angol Filológiai Tanulmányok, vol. I. 1936, p. 14.)

szintársulat.⁴ Mivel ez a darab az angol renaissance-drámák azon hatalmas csoportjába tartozik, mely nyomtalanul elveszett, s mivel a darabra vonatkozólag a címen kívül semmi más feljegyzés nincs, ezért a drámával érdemlegesen nem foglalkozhatunk. Van azonban nyoma hazai angol filológiánk által eddig még észre nem vett két másik, jóval korábbi angol színműnek is, melyek minden kétséget kizáróan teljes egészükben magyar tárgyúak voltak. Sajnos, ez a két mű is elveszett, s az utalások vázlatos volta miatt tartalmuknak még hozzávetőleges rekonstruálására sem igen van mód, örök kárára az angol-magyar szellemi érintkezések történetének.

2.

A legrégebb magyartárgyú angol drámai műre, illetve annak nyomaira az udvari mulatságok számadásaiban, a *Revels Accounts* 1560. évi költség- és anyagjegyzékében bukkanunk.⁵ Ebben az évben le'ár készült az udvarnál előadott drámák és egyéb mutatványok és ünnepek kellékeiről. A felsorolás említ egy *Masque of Hungarians*-t is. A maszk alatt (egykorú helyesírással *masque* vagy *mask*) ebben a korban még nem a mai értelemben vett drámát értünk, hanem egy-egy táncmulatság megrendezett epizódját. Álarcos és álruhás személyek „váratlanul” betoppantak abba a terembe, ahol a tánc folyt, hogy a házigazdát vagy legfőbb vendégét felköszöntsék. Gyakran hoztak magukkal ajándékot is, melyet átadva, táncot lejtettek, majd felszólították az ottlévőket, hogy azok is táncoljanak velük. A kíséretükben lévő muzikusok zenéjére és fáklyásaik világánál folyt le szereplésük, mely idővel egyre bonyolultabbá lett s idővel némajátékká vagy rögtönzött párbeszédes jelenetté bővült s egy vagy több műsormagyarázót is igénybevelt. A XVII. században azután revue-szerű látványos-zenés drámai előadássá fejlődött, melynek gyakran gazdag és mély eszmei tartalma nem egyszer aktuális eseményhez kapcsolódott. A színpadi drámával szemben azonban a maszk mindig műkedvelő mutatvány volt, melynek előadói és bemutatói ugyanazon társadalmi osztályhoz tartoztak, mint nézői. Lényegében véve a maszk az udvari körök szórakozása volt.⁶

A szóbanforgó *Masque of Hungarians* a legelső maszkok egyike volt, mely a királyi udvarban Erzsébet uralkodása alatt színrekerült. Adatszerűen tulajdonképen csak annyit tudunk róla, hogy az 1554-ben előadott *Masque of Mariners* kék- és bíborszínű aranybrokát ruháit átalakították hat férfi és hat nő hosszúujjú magyar ruhájává. Ezeket a ruhákat azután, a magyartárgyú álarcos-jelmezes előadásban való szereplésük után 1560. január 6-án, illetve február 27-én ismét átalakították a *Masque of Patriarchs*, illetve a *Masque of Nymphs* szereplői

⁴ J. Q. Adams: *The Dramatic Records of Sir Henry Herbert*. (New Haven, 1917, p. 26) G. M. Sibley, *The Lost Plays and Masques 1500—1642*. (Cornell Studies in English, vol. XIX. Ithaca, 1933.) M. S. Steele: *Plays and Masques at Court during the reigns of Elizabeth, James and Charles*. (New Haven, 1926.)

⁵ A. Feuillerat: *Documents relating to the Office of the Revels in the time of Queen Elizabeth*. (Materialien zur Kunde des älteren englischen Dramas, vol. XXI. Louvain, 1908, p. 10.)

⁶ A maszkokról általában lásd E. K. Chambers: *The Elizabethan Stage* (4 kötet, London, 1923); E. Welshford: *The Court Masque* (London, 1927); A. Reyher: *Les masques anglais* (Paris, 1909).

számára. Ezek alapján a *Masque of Hungarians* előadásának idejét 1558-ra vagy 1559-re tehetjük, azaz a királynő uralkodásának első vagy második évére.

A maszk tartalmáról semmi közelebbit nem tudunk, csak sejtésekbe bocsátkozhatunk. Tekintettel arra, hogy a *Revels Documents*-ben török, lengyel, velencei szenátori, szerezcsen, olasz női, stb., maszkok hasonló említését is találjuk, valószínűnek tarthatjuk, hogy a királynő előtt bemutatott magyar maszk is valami olyan parádé lehetett, melynek lényege magyar nemzeti viselet és táncok bemutatása volt, alighanem némajáték keretében. Indítékul bizonyára hazánkban a politikai események, török háborúk következtében fontossá vált európai szerepe szolgált, lehetséges azonban az is, hogy csupán egy, Magyarországon is megfordult udvaronc ötlete volt, aki a magyar főúri viselet pompáját óhajtotta az exotikum iránt érdeklődő udvari közönségnek bemutatni. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a magyartárgyú mutatóványban olyan mozzanat is lehetett, mely a királynő védőszentjére, Magyarországi (Árpád-házi) Szent Erzsébetre célzott, kinek ünnepét a királynő fiatalabb éveiben nagy pompával ülte volt meg.

Némi támpontot nyújt még — s a magyar jelmezek még egyszer való felhasználására is következtetni enged — az a kémjelentés, melyet II Schifanoya küldött 1559. február 6-án a mantuai követnek Brüsszelbe. A jelentés leírja, hogy előző este, farsang vasárnapján a királynő előtt Westminsterben bemutattak egy *Masque of Swartruiters*-t. A *swartruiters* a XVI. és XVII. század német szabadcsapatosai voltak, kiket fekete öltözetük és bekormozott arcuk tett hírhedtté. A jelentés szerint a szereplők egyik csoportja megtámadta és kifosztotta a királynő udvarhölgyeit, a másik csoport pedig fakardokkal és pajzsokkal felszerelve a martalócoknak rontott és visszaszerezte tőlük zsákmányukat.⁷ Sir Edmund Chambers, a korszak színpadi és drámatörténetének legkiválóbb ismerője valószínűnek tartja, hogy a fekete német martalócok ellenfelei — nyilván célzással a császári udvar és a magyarság Angliában is jól ismert ellentéteire — a magyarok voltak, akiknek maszkja csak pár nappal vagy héttel előbb került önállóan is színre, ruháik tehát újra felhasználhatók voltak.⁸

3.

Alig tudunk valamivel többet arról a másik elveszett színdarabról, mely előadási formája alapján a nyilvánosan bemutatott drámák csoportjába tartozik, tartalmi elemei szerint pedig a töröktárgyú színművek közé, melyek sorában aránylag leggyakrabban bukkanhatunk magyar vonatkozásokra. Jelen közlemény bevezetésében az információvágyat kiszolgálni hivatott drámákról mondtak teljes egészében illetlenek az alábbiakban ismertetendő színműre.

1602 nyarának végén a fiatal Philip Julius stettin-pomerániai herceg Angliába utazott tanulmányútra. Tisztelgett a királynőnél, megtekintette a nevezetességeket, délutánonként pedig színházba járt. Tit-

⁷ A. Feuillerat id. mű p. 94. A jelentés szövege („Last evening at the Court a double mummary was played: one set of mummerys rifled the Queen's ladies, and the other set, with wooden swords and bucklers, recovered the spoil“) *Calendar of State Papers, Venetian, 1558—1580*, p. 27.

⁸ E. K. Chambers id. mű vol. I. p. 156.

kára, Friedrich Gerschow rendszeres naplót vezetett. Ebben a következő feljegyzést találjuk 1602. szeptember 13-áról:⁹

Den 13 ward eine comedia agirt, wie Stuhl-Weissenburg erstlich von den Türken, hernacher von den Christen wiederum erobert.

Közelebbi a drámáról nem tudunk. Tárgyát, az ismeretlen szerző forrását illetőleg azonban tudjuk, hogy Székesfehérvárt Nagy Szolimán 1543-ban foglalta el, s ötvennyolc évvel később, 1601. szeptember 20-án Rudolf alatt a császári haderő visszavette a töröktől. Erről a visszafoglalásról ötven nap múlva, 1601. november 9-én értesült London közönsége is egy egylapos hírközlő nyomtatványból.

Az ilyesféle rölapok abban az időben Európa-szerte az újságokat pótolták. Angliában is igen nagy számban jelentek meg a XVI. század hatvanas-hetvenes éveitől kezdve. Túlnyomó részük angol eseményeket írt le, csak kisebb részük tartalmazott kontinentális híreket. Délkelet-Európáról csak földrengések, árvizek, szörnyszülöttek, égi jelek és nagyobb háborúk híreit hozták szórványosan. Annál több rölap foglalkozott azonban a törökökkel, egyrészt a mohamedánok exotikus-romantikus volta miatt, másrészt mert őket tartották a kereszténység legnagyobb veszedelmének. Ezek a beszámolók többnyire harcokról vagy várostromokról szóltak, mert egy-egy, a törökkel szemben megnyert csata mindig kapós hírek bizonyult Angliában.¹⁰ A hírröpiratok szerzői a Grub Street éhenkórász író-napszamosai voltak (köztük nem egy ismert drámai szerző nevét is fellelhetjük, mint Antony Mundy-t, Henry Chettle-t, Thomas Kyd-et, Thomas Middleton-t és a magyarokat drámai és prózai írásaiban gyakran emlegető Thomas Dekker-t), akik a belföldi eseményeket közvetlen megfigyelés, a külföldiek pedig mende-monda, levelek és olaszból, franciából vagy németből való fordítás alapján tálták fel.¹¹ A XVI. század legvégén pedig már Angliában is felbukkantak a *coranto*-k, a mai napilapok előfutárai, melyek — az egyetlen tárgyról szóló rölapokkal szemben — több helyről származó és több tárgyról szóló híreket gyűjtöttek össze. A XVII. század elején Angliában a corantok megjelenése rendszeressé vált.¹² 1621-ben már megindult az első angol újság, a *Corante, or, newes from Italy, Germany Hungarie, Spaine and France*, melynek hat száma egy-egy heti időközben jelent meg és rendszeresen közölt magyar híreket is. Később a rölap és corante-kiadás jövedelmező üzleti vállalkozássá alakult, melynek hírszolgálat a magyar politikai eseményekkel is igyekezett lépést tartani. Az egyik hírlapkiadó, Nathaniel Butter magyar híreinek gyakoriságára egy egykorú gúnyvers is céloz, mely egyébként a Butter-féle híryanag egy részének koholt vol-

⁹ A napló kiadva a *Transactions of the Royal Historical Society*, New Series, vol. VI. (1892) p. 6. Lásd még H. Hager cikkét az Engl. Stud.-ben XVIII. (1893) p. 315. Továbbá E. K. Chambers id. mű vol. II. p. 367.

¹⁰ M. A. Shaaber, *Some Forerunners of the Newspaper in England 1476—1622*. (Philadelphia, 1929) p. 180.

¹¹ L. B. Wright, *Middle-Class Culture in Elizabethan England 1558—1640*. (Chapel Hill, 1935.) p. 436.

¹² J. B. Williams, *The Earliest English Corantos*. (Library, 3rd series, vol. IV.) p. 437.

tára is felhívja a figyelmet, arisztokratikus göggel utasítva el a népszerű proletár-olvasmányokat.¹³

Székesfehérvárnak a császáriak által 1601. szeptember 20-án történt visszavívásáról november 9-én egy egylapos nyomtatott beszámoló jelent meg Londonban, mely anyagát német (kölni) forrásból merítette.¹⁴ A röplap címe:

A true relacon of the takinge of the Cyttte of Stuhl-Weissenburg, a Cyttte in Hungary, by the Christian Army against the Turkes, etc. translated out of Dutche cöpye at Cullen.

A stettin-pomerániai herceg előtt a székesfehérvári tárgyú röplapnak megjelenése után majdnem egy évvel, 1602. szeptember 13-án játszott színdarab minden bizonnyal ennek a sajnos szintén elveszett röplap-beszámolónak elbeszélését dolgozta fel, kiegészítve a törökök által 1543-ban történt elfoglalás történetével, melyet — ha a kölni, németből fordított hírközlés erre nem terjeszkedett ki — talán más forrásból, esetleg az ugyanazon évben megjelent és mindkét ostrommal foglalkozó olasz- vagy francianyelvű röplapokból meríthetett az ismeretlen drámaíró.¹⁵

A dráma a város elfoglalásának és visszavételének ábrázolásával szokatlanul nagy időközt, közel hat évtizedet hidalt át. A feldolgozás egyébként jellemző példája annak, hogy a színpadi szerzők milyen fürgék voltak az aktuális események dramatizálásában, valamint példája annak is, hogy a török háborúk iránti érdeklődés következtében az Erzsébet-kori színházlátogatóknak milyen gyakran és behatóan lehetett alkalmuk magyarországi eseményekről értesülni. Meg kell azonban említenünk, hogy a feljegyzett előadás dátuma (szept. 13.) előtt néhány nappal, 1602. augusztus 29-én jutott Székesfehérvár ismét a törökök kezére. Persze erről Londonban akkor mitsem tudhattak, mert külön-

¹³ . . . . . But to behold the wals
Butter'd with weckly Newes compos'd in Pauls,
By some *Decaied Captaine*, or those *Rooks*,
Whose hungry braines compile prodigious *Books*,
Of Bethlem Gabors preparations, and
How termes betwixt him and th'Emperor stand:

. . . . .
To see such *Batter* cuerie weeke besmeare
Each publike post, and Church doore, and to heare
These *shamefull lies*, wou'd make a man in spight
Of Nature, turne *Satyr*ist, and write
Reuenging lines, against these shamelesse men.
Who thus torment both *Paper*, *Presse* and *Pen*.

John Davies, *A Scourge for Paper-Persecutors*-hoz függesztett. A. H.-tól származó *A Continued Inquisition against Paper-Persecutors*-ban (London, 1625.) p. 6—7. N. Butter működésére Ben Jonson is céloz a *Staple of News*-ben a hitrtőzsdéről szólva. Act. I. Sc. ii.

¹⁴ Arber's *Transcripts of the Stationers' Registers*. Vol. III. p. 76.

¹⁵ Az Apponyi-féle gyűjteményben öt 1601-ből származó külföldi röpirat foglalkozik ezen év ostromával. Ezek közül a 667. számú római és 669. sz. párizsi röplapok az 1543-as várvételről is beszámolnak. Németnyelvű leírás 1601-ből csak Nürnbergből van. (670. sz.)

ben aligha kedveskedtek volna előadásával (vagy talán soronkívüli felújításával) egy német hercegnek.¹⁶

A csak a véletlen szerencse folytán reánk maradt utalás a fentiekben ismertetett két, teljes egészében magyartárgyú drámai műre mutatja, hogy milyen nehéz ma már az irodalmi emlékek nagy részének elpusztulása folytán hozzávetőleg is hiteles és arányos képet kapnunk az angol renaissance Magyarország-ismeretéről. Ország László.

*

Tudor and Stuart plays dealing with Hungarian topics.

After enumerating the great number of Tudor and Stuart dramas containing topical references to Hungary, the author of this short notice calls attention to two, unfortunately lost, English dramatic works which deal in their entirety with Hungarian topics. The earlier of these was a Masque of Hungarians, performed in 1558 or 1559, in the presence of Queen Elizabeth. The title of this masque, besides other matter concerning the costumes, is preserved for us in the Revels Documents. The second drama dealt with is a play on the capture by the Turks and the recapture by the Emperor's army of Székesfehérvár (in German: Stuhlweissenburg). This performance is referred to in the travelling diary of Julius Philip, Duke of Stettin-Pomerania, in 1602. The play on The Capture of Stuhlweissenburg was in all probability based on a news-pamphlet dealing with the recapture of the town, published in London a few months before the date of the dramatic performance. This goes to show the eagerness with which playwrights seized upon the possibilities of dramatic exploitation of sensational current news.

L. Ország.

¹⁶ Az 1601. és 1602. évi várostromokról lásd Görgey Gusztáv cikket a Hadtörténeti Közlemények 1892. évfolyamában.

HAZAI IRODALOM.

Ifj. Varga Zsigmond: *A hellenistikus papyrusok, feliratok, ostrakák világa és az Újtestamentum.* Tanulmány az újszövetségi nyelvészet, irodalom és összehasonlító vallástörténet köréből. Debrecen, 1942. Szerző saját kiadása. 8°, 178 old.

A szerző bölcsészdoktori értekezése előszavában a hazai papíruszkutatást „majdnem figyelmen kívül hagyott”-nak nevezi (3. l.). E megállapításban sok igazság van. A hellénisztikus papíruszokkal, osztrakonokkal, feliratokkal, a κοινή-val, általában a hellénizmussal — különböző okokból — valóban kevesebb magyar filológus foglalkozott. Ha az EPhK. utolsó ötven évfolyamát e szempontból átlapozzuk, *Erdős József* három tanulmányát kell idevonatkozólag megemlítenünk: „Az újszövetségi görög nyelvről” 25 (1901) 107—123, 197—207; „Az újszövetségi görög nyelv mondattani sajátosságai” 28 (1904) 1—20, 106—126; „Az újszövetségi kánon görög szövegéről” 29 (1905) 265—279, 453—466. Ma is alapvető *Darkó Jenő* kitűnő tanulmánya: „A κοινή viszonya az ógörög dialektusokhoz” 26 (1902) 484—515. Deissmann: *Licht vom Osten* jének tartalmát és a kutatás számára való jelentőségét rendkívül világosan összefoglalta *Czebe Gyula* 33 (1909) 224—228 s ugyanő ismertette *Endrei Gerzsonnak* „A papíruszok világából” c. munkáját 37 (1913) 283. *Marmorstein Artur* „egy oxyrhynchusi töredék”-ről írt 32 (1908) 750—755, mely éppen újszövetségi vonatkozása miatt érdemel említést. A világháború után *Kerényi Károly* közölt ismertetést Schubart: „Einführung in die Papyrskunde” c. standard work-jéről 43 (1919) 191 és K. Preisendanz: „Papyri Graecae Magicae” c. munkájáról 53 (1929) 124—126. *Moravcsik Gyula* K. Preisendanz: „Papyrusfunde und Papyrusforschung” c. nélkülözhetetlen összefoglalását méltatta 59 (1935) 212—216. Végül *Szemerényi Oszvald* ismertetését és találó értékelését olvashatjuk *Atkinson: The Greek Language* 62 (1938) 271—274 és *P. S. Costas: An Outline of the History of the Greek Language* 65 (1941) 209—214 c. munkákról. E rövid szemle is mutatja, hogy aránylag valóban kevesebb érdeklődés mutatkozott a hellénologia ezen ága iránt, mint amennyit az talán megérdemelt volna, de az is látszik, hogy a magyar filológusok e téren is lépést tartottak a szerencsésebb és gazdagabb külfölddel, sőt azt egy-két ponton meg is előzték. (V. ö. *Moravcsik Gyula: Antik görögség-élő görögség*, Budapest, 1940, 18. l.). A κοινή kérdései iránti érdeklődés mai magas fokát bizonyítja a szerző tanulmánya, legújabbban pedig *Moravcsik Gyula: A papíruszok világából* c. könyve (Pantheon-kiadás, Budapest, 1942.).

Amint a szerző tanulmányának címe is mutatja, vizsgálódásaiba több szaktudomány területét vonja be. Ismertetésünkbe és bírálatunkba csak a görög filológia szempontjait vesszük figyelembe és a sajátosan theologiai, ill. vallástörténeti vonatkozásokat mellőzzük. A tanulmány

három fejezetre oszlik. Az I. fejezet (1—25. l.) az egyiptomi hellénizmust ismerteti, mint a papíruszok művelődéstörténeti háttérét. E fejezetben érdekes összefoglalást hoz a Sarapis-kultuszról. Anyaga elsősorban *Varga Zsigmond*: Bibliai Vallástörténet I—II., Debrecen, 1938, *O. Weinreich*: Neue Urkunden zur Sarapis-Religion, 1919 és *F. Curomont*: Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum, 1931³ c. munkákra támaszkodik. A II. fejezet (25—32. l.) a papíruszok, feliratok és osztrakonok leírását tartalmazza. Ismerteti a felirat-corpusokat, a feliratok és papíruszok lelőhelyeit, végül röviden megemlékszik az osztrakonokról. E fejezetben főforrása *W. Schubart*: Einführung in die Papyruskunde, Berlin, 1918 és *A. Deissmann*: Licht vom Osten, Tübingen, 1923⁴ c. munkái. A III. fejezet (32—168. l.) a „papyrologiai anyag átalakító hatása az újszövetségre“ cím alatt részletesen foglalkozik az Újszövetség nyelvvel és stílusával, irodalmi formáival, művelődéstörténeti jelentőségével, a szinkretizmus hatásával az újszövetségi vallásra, Jézusra, főleg Pálra és a páli misszióra. Foglalkozik továbbá az öskeresztyén kultusszal, végül az újszövetségi szöveg- és kánontörténettel.

A dolgozat egyik legérdekesebb része az, amelyben az Újszövetség nyelvvel kapcsolatban, annak bizonyítására, hogy külön újszövetségi „lingua sacra“ s így „philologiai sacra“ sem létezik, az Újszövetség szókincsét lexikografiai vizsgálatnak veti alá. Egy listát állított össze a szerző azokról a szavakról, amelyek *először* az Újszövetségben fordulnak elő. Összesen 51 ilyen szót talált (38. l.). Ez a szám megegyezik Deissmann becslésével, aki szerint az Újszövetségben előforduló kb. 5000 szónak mindössze 1%-a lehet „speciális újszövetségi“ szó. Előreláthatólag még ez a kis szám is csökkenni fog a papíruszok számának növekedésével, ill. a feldolgozásuk ütemével, mert e szavak sokszor inkább csak ἀπαξ εὐρημένα. nem pedig ἀπαξ εἰρημένα, mint Deissmann szellemesen megjegyzi (Licht v. O., 59. l.). A szerző által felsorolt 51 szó közül csak μυωπάδω helyzete kétséges (V. ö. *F. Passow*: Hwbuch der gr. Sprache, Leipzig, 1852⁵, s. v.). Három másik szó: συγκακουχέω, συναρμολογέω és συσταυρούω pedig csak med., ill. pass. alakban fordul elő az Újszövetségben. (V. ö. *A. Schmoller*: Handkonkordanz zum gr. Neuen Testament, Stuttgart, 7. Aufl., s. v.)

Az újszövetségi iratok irodalmi formáinak vizsgálatánál először a páli levelek jellegét ismerteti. A szerző nem fogadja el Deissmann azon felfogását, hogy a páli levelek irodalom-alatti nivót képviselnek, szemben az antik „epistolák“-kal. *Norden, Wendland és Bultmann* vizsgálataira támaszkodva helyesbíti Deissmann-t és a páli levelek irodalmi jellege mellett foglal állást, de nem teljesen meggyőző erővel (47. l.).

Az egész dolgozat legszebb része a Pál apostol életével, evangélium-hirdetésével és missziói működésével foglalkozik (111—159. l.). Megvizsgálja a megváltásra vonatkozó páli technikus terminusok (δικαίωσις, ἰλασμός, ἄφεσις, ἀπολύτρωσις, υἰοθεσία) és az egykorú népnyelv összefüggését. Itt jól értékesíti a nagyobb papíruszkiadások anyagát. Érdekes a dolgozat azon része is, amely a páli erény- és bűnkatalógusokat párhuzamba állítja a népi vallásosság enemű termékeivel. Kitér a római császárkultusz és a páli Krisztus-kultusz tartalmi és formai megegyezésére, ill. eltéréseire. (Jó a császárkultusz és a Krisztus-kultusz „titulus“-ainak megjegyzéseire utaló összehasonlítás.) A fiatal keresztyénség és a többi vallások viszonyának, rivalizációjának, missziói propagandájuk azonosságának kérdésében erősen *konzervatív* álláspontot foglal el a szerző és az öskeresztyén vallás tartalmi függetlenségét mindvégig megvédi, bár a sok formális megegyezést nem tagadja. Hasznos munka a

keresztyén ember, mint „miles Christi“ képzet eredetére, történetére és jelentésére vonatkozó vizsgálat is (143–146). A tanulmányt két rövid fejezet zárja be. Az egyik az őskeresztyén gyűlkezetek „szellemi front“-ját vázolja a paganizmussal szemben, a másik arra a gazdagodásra mutat rá, amelyet az újszövetségi szöveg- és kánontörténet a papírusz-kutatásokból nyer.

A szerző a dolgozata elején kitűzött nehéz feladatát sikeresen oldotta meg. A hatalmas területre terjedő anyag problematikáját jól ismeri, az irodalom felsoro.ásában pedig rendkívül bőséges. Lexikografiai vizsgálata, valamint a páli levelek formatörténeti vizsgálata terén új szempontokra jutott. Az anyag elrendezése ellen lehetne némi kifogást emelni. Ez azonban egy *összefoglaló* munkánál nem súlyos hiba. A filológiai pontosság követelménye alapján azonban legyen szabad rámutatni arra, hogy nem tartjuk helyesnek a következő átírásokat: „Ptolemeus“ (6. l.), „Diadoche államok“ (7. l.) s a μύστης szó áliandóan „myste“-nek való írását (passim). Téves a szerző azon állítása (27. l.), hogy „az első papyrusokat Nikolaus Schow találta 1788-ban“, mert N. Schow csak kiadója volt az ú. n. „Charta Borgiana“-nak. A tévedés forrása valószínűleg W. Schubart: Einführung in die Papyruskunde, 12. l.-jának félreértése lehet. Helyesen lásd: V. Gardthausen: Griechische Palaeographie I., Leipzig, 1911², 82. l., K. Preisendanz: Papyrusfunde und Papyrusforschung, Leipzig, 1933, 72. l., és Moravcsik Gyula: A papíruszok világából, IV–V. l. A καλοδιδασκαλος szó nem jelent „a jóban tanítható“-t, hanem a jóra tanítót, a jó tanítóját. A „megbékés“-műszava helyesen: καταλλάσσω (117. l.). A páli levelek végén az üdvözlések nem ἀσπάζω-va, hanem ἀσπάζομαι-val kezdődnek (48. l.). Téves a „Hermupolisi Papas“ kitétel is (45. l.), mely ilyen formájában nem tünteti fel, hogy a „Papas“ nem keresztnév, vagy családnév, hanem πάπας = püspök, ill. itt inkább falusi pap, akinek a neve valószínűleg Kaor volt. (V. ö. Deissmann i. m. 183–185. l., és Moravcsik: A pap. vil.-ból, 238. l.) Cumont munkájának helyes címe: Textes et Monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra (64. l.). Az irodalomból hiányoznak V. Gardthausen: Griechische Palaeographie I–II., Leipzig, 1911–13², P. Collomp: La Papyrologie, Paris, 1927 és K. Preisendanz: Papyrusfunde und Papyrusforschung, Leipzig, 1933 c. munkák, valamint a *külföldi folyóiratok cikkeinek* ismerete. E megjegyzések természetesen nem akarnak semmit sem levonni abból az elismerésből, amely az értékes dolgozat szerzőjét a kérdések világos összefoglalásáért és egyes pontokon való továbbviteléért méltán megilleti. A munka forgathatóságát jól emelte volna egy név-, szó-, tárgy- és idézet-mutató.

(Budapest)

Zsilli János.

*

Zsigmond Varga jun.: *Die Welt der hellenistischen Papyri, Inschriften, Ostraka und das Neue Testament*. Selbstverlag des Verfassers, Debrecen, 1942, 178 S. Diss. phil.

Die Zielsetzung des Verf. ist die Zusammenfassung der Bedeutung des durch die archäologischen Entdeckungen und Bearbeitungen uns zugänglich gewordenen ganzen nichtliterarischen Quellenmaterials für das historische Verständnis des NT.-s. Seine Arbeit stützt sich in erster Linie auf Deissmann's „Licht vom Osten“, Tübingen, 1923¹. Verf. unterzieht den Wortschatz des NT.-s einer lexicographisch-statistischen Prüfung und in seiner „Liste der spezifisch-NT-lichen Wörter“ kommt zu dem Ergebnis, dass es nur 51 solche „biblische“ Wörter gibt. Die allbe-

kannte Meinung Deissmanns, das der Apostel Paulus ein „Briefschreiber“ und nicht ein „Epistolograph“ sei, lehnt er ab und ist der Überzeugung, das man die paulinischen Briefe in keinerlei Kategorien einpressen darf. Obwohl die Dissertation in Hinsicht der philologischen Pünktlichkeit hie und da in Kleinigkeiten nicht ganz einwandfrei ist, ist doch diese gut orientierte, mit einer reichen Bibliographie ausgestattete Zusammenfassung ein grosser Gewinn ausser der Theologie und Religionswissenschaft auch für die ungarische Philologie.
(Budapest) Johannes Zsilli.

Varjas Béla: *XVI. századi magyar orvosi könyv.* Bevezetéssel ellátva közzéteszi —. Kolozsvár, 1943. 656 l. 8-r. Erdélyi Tudományos Intézet kiadása.

Ez a hatalmas kötet egy nagyon érdekes régi magyar művet ad át a magyar tudományos kutatásnak, egy XVI. század második feléből való magyarnyelvű orvosi kézikönyvet, mely rendkívüli alapos-sággal és teljességgel tárgyalja az emberi test mindenféle betegségének diagnózisait és gyógyítási módjait. A könyvet Varjas Béla készítette kiadásra és csak dicsérni lehet lelkiismeretességét, amellyel a kiadást gondozta: végre újra egy kiadvány, mely a betűkben is pontosan adja vissza az egykorú kézírást!

Magát a könyvet talán Lencsés György, Báthory Grizeldisz főszakácsmestere írta vagy másolta össze. Igen emeli magyar történeti értékét, hogy a könyvben minduntalan találunk utalást arra, hogy ezt vagy azt a gyógymódot ez vagy az a magyar úr vagy úrnő kipróbálta, így a podagra elleni eljárásokat Fráter György „a kécstartó barát“, Báthory Boldizsár, Balassa Menyhárt stb.

Reméljük, hogy a kiadótól megkapjuk még egyszer a mű forrásainak ismertetését is, mert nyilvánvaló, hogy a szerző külföldi szerzőket követett. Ezt a kérdést a bevezetés csak futólag érinti, pedig az író nyelvújító készségéről csak a források ismeretében lesz kellő fogalmunk. A szerző ugyanis annyira purista, hogy az idegen műszavakat csak ritkán említi, akkor is inkább a magyar kifejezés magyarázatára.

Etnográfusaink nem sok anyagot lelhetnek ebben a józan szellemben fogant műben, melynek szerzője a boszorkánynyomást is racionálisan magyarázza. Ellenben annál többet olvashatunk benne olyasmit, ami a mai népi gyógymódok régi tudós eredetére vall, pl. a sebek ganéjjal való kezeléséről.

A könyv tudományos használhatósága akkor lesz teljes, ha a bevezetésben ígért tárgy- és névmutatókötet is megjelenik. A régi magyar nyelvnek nagy kincsestára ez a konkrét fogalmakkal foglalkozó könyv és dátuma szinte nyelvemlékké emeli.
Eckhardt Sándor.

*

Béla Varjas: *Un ancien manuel de thérapeutique hongroise.*

L'Institut Historique de Transylvanie vient d'éditer ici, grâce aux soins de M. Varjas, un gros livre du XVIe siècle qui, en langue hongroise, présente un tableau complet de la science médicale et chirurgicale de cette époque, telle qu'elle était pratiquée en Transylvanie. L'auteur du livre qui appartient sans doute à la suite des princes Báthory s'y montre un fidèle disciple de la Renaissance, sceptique et pédant à la fois, partisan de l'empirisme, mais en même temps, esclave de la routine. Le volume constitue un puits intarissable de documents pour le linguiste et l'historien hongrois.
A. E.

Heissler Ilona Mária: *Emile Baumann írói pályája.* A Pécsi Egyetem Francia Intézetében készült dolgozat. 26. szám. Pécs, 1940. 73 l.

A dolgozat írója meglehetősen egyoldalúan fogja fel kitűzött tárgyát, amikor megelégszik Baumann műveinek felsorolásával és főleg tartalmi ismertetésével.

Pedig Baumann írói egyénisége, műveinek különleges beállítottsága, nemcsak érdeklődést keltett, hanem sok irodalmi vitára is adott alkalmat. Természetesen nem várhatjuk a dolgozattól, hogy irodalmi vitákban döntsön. Inkább egy későbbi megértés útját kellett volna egyengetnie azzal, hogy világosan kifejti, rendszerezi az író álláspontját. Ezzel szerintem a szerző dolgozatának célját is jobban megvalósította volna.

Az idézetek az idevágó irodalom jó ismeretéről tanúskodnak. De a szerző egyéni mondanivalói kifejtésének és az összefüggő kritikai tárgyalásnak útját állja a dolgozat felépítése: Baumann műveit műfajok szerint csoportosítva tárgyalja, a regényeket a műfaji kereten belül, még tárgyak, ill. a hősök jelleme szerint is osztályozza, kétségkívül érezve, hogy dolgozata különben a pusztá felsorolás benyomását keltené. Igaz ugyan, hogy főleg a regények ismertetését rövid kritikai méltatás, találó megjegyzések is követik. Nagyon sok értékes szempont vetődik itt fel, de sajnos, ezek a megfigyelések csak éppen hogy felvillannak, de hatás nélkül maradnak, mert nincs semmi, ami kiemelve, egységbe fűzze őket. Így nem elég, ha csetenként rámutatunk Baumann vallásos felfogásának jellegzetességeire. A szétszórt adatokból fel lehetett volna építeni mondhatnók az író egész hitrendszerét: hiszen sokszor ez a mély, mindent átfogó, vallásos meggyőződés ad egységet és értelmet az egyes műveknek.

Különösen érezhető ez a hiány az „Intermèdes“ c. könyv ismertetése kapcsán. Itt készen volt az anyag, hogy a szerző Baumann igazán nem mindennapi esztétikáját bemutassa. E helyett inkább az író irodalomtörténeti vizsgálódásait veszi be ismertetésébe. Sajnos, itt is megelégszik Baumann irodalomtörténeti megfigyeléseinek pusztá reprodukálásával, nem gondolva arra, hogy ezeknek a sokszor különleges megállapításoknak eszmei hátterét megvilágítsa.

Az utolsó: Összefoglalás című fejezet túlságosan rövid és tömör ahhoz, hogy a dolgozatban felmerülő problémákat rendszerezve, az író művészi eszközeit, műveinek vezérlő eszméit kielégítő módon tárgyalja.

Kár, hogy ez a szorgalmas adatgyűjtés alapján elkészített dolgozat felosztásában pusztán külső szempontot követ és így nem visz közelebb az érdekes írói egyéniség és az író nagyon is jellegzetes munkásságának megértéséhez.

Desics Malvin.

*

L'auteur du travail se propose de s'occuper de la carrière littéraire d'Emile Baumann. Mais elle se borne à citer les oeuvres de Baumann groupées selon les genres et à en donner un bref résumé. On se serait attendu cependant, étant donné le caractère et les vues éminemment originaux de cet écrivain, à des observations critiques moins superficielles sur bien des points qui ne sont mentionnés qu'en passant dans le travail. C'est moins le manque de recherches sérieuses, qu'un défaut de composition qui empêche l'auteur de donner à ces problèmes autant de relief qu'ils mériteraient.

M. Desics.

Berg Pál: *Az angol nyelvtanítás útja a magyar iskolában.* Bp., 1943. 84 l.

Az angol-magyar szellemi érintkezések történetét kutató, újabban mind mennyiségre, mind minőségre örvendetesen fellendült filológiai irodalomnak értékes gyarapodása ez a tanulmány. A pedagógiai munkáiból ismert szerző az angol-magyar kapcsolatok egyik legfontosabb aspektusát vizsgálja, és pedig az angol nyelv tanulásának és tanításának, az angol nyelv külső terjedésének történetét hazánkban. Ugyanezzel a tárgykörrel ugyan a közelmúltban már két kisebb dolgozat is foglalkozott, Solymos Ernőé 1936-ban és Szirbik Ferencé 1941-ben, alaposság, rendszeresség, szempontok gazdagsága és a feldolgozott-felkutatott anyag bősége szempontjából azonban Berg tanulmánya messze felülmulja őket. A lelkiismeretes dokumentációval sok apró adatból felépített dolgozat a nyelvtanulásra, nyelvtudásra és nyelvtanító törekvésekre vonatkozó megállapításokat plasztikusan beilleszti a magyar szellemi élet, elsősorban a magyar és európai neveléstörténet szélesen ábrázolt történeti képébe. A tizenhetedik századra vonatkozólag kimutatja, hogy az angol nyelvtanulás szórványos nyomai hazánkban az angol protestáns teológia iránti érdeklődéssel kapcsolatosak, habár gyakorlatibb törekvéseknek is akad emléke. A tizenharmadik századra vonatkozólag megállapítja az irodalmi szempontok szöveghez jutását is s az egykorú nyelvkönyvek átvizsgálása alapján rámutat a lélektani alapon álló nyelvpedagógiai módszer első nyomaira a hazai angol tankönyvekben. Értékes fejezet foglalkozik a reformkor angol nyelvismereteivel, melynek kapcsán a szerző rámutat arra a meglepő tényre is, hogy az iskolai angol nyelvtanulás háttérbeszorult a közélet angломán érzelmeinek ellenére. Azután behatóan ismerteti azokat a küzdelmeket, melyeket a világháborút megelőző évtizedekben legkiválóbb pedagógusaink az angol nyelvtanítás hivatalos gimnáziumi bevezetéséért (sajnos eredménytelenül) vívtak.

Berg tanulmánya az egyes korszakokban használatos hazai és külföldi angol nyelvkönyvek módszertani ismertetését is tartalmazza. Figyelme azonban kiterjed a hazánkba postai úton szállított angol napilapok statisztikájától az Akadémia külföldi tagjainak nemzetiségén keresztül egészen a hazai középiskolák mult századi Értesítőiben közölt nyelvtanulási adatok százaiig. Ezáltal a nyelvtanulás története az angol szellem befogadásának történetévé bővül tanulmányában. Roppant gazdag, de nem hivalkodó jegyzetanyagát függelékben nyújtja. Értékes kilencoldalas bibliográfiája, angol módra, a ná'unk szokásos adatokon kívül a könyv kiadóját, ritkábbaknál hazai könyvtárakban való lelőhelyét és könyvtári számát, sőt még (véleményünk szerint ta'an fölöslegesen) a mű méreteit is megadja. Csupán azt sajnáljuk, hogy a számos fakszimilével díszített, szépkiállítású könyv nem tartalmaz angolnyelvű kivonatot.

Ország L.

*

P. Berg: *The History of English Teaching in Hungary.*

This highly interesting piece of research is a systematic attempt at presenting the history of English teaching in Hungary in the course of the last centuries, down to 1924. Starting with the first textbooks of the language printed in Hungary, the Spicilegium Anglicum of 1664 and the Gazophylacium of 1691, the author traces the interest for English studies in general. In the 17th century the knowledge of the language spread in Hungary from some Protestant colleges well equipped with English books and in constant touch with England.

In the 18th century there was a decline in the regular study of that tongue, although interest in things English grew apace. In the 19th cent. the language was re-introduced into some Hungarian schools as an extra-curricular subject. The growing demand of the public for an adequate teaching of English succeeded, in the early years of the 20th cent., in establishing it as a regular and compulsory subject in a considerable number of Hungarian secondary schools. Berg's well-documented study offers, with a wealth of carefully arranged illustrative detail, a masterly analysis of the „way of English“ against the historical background of Hungarian intellectual life.

L. Országh.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Daniel Mornet: *Histoire de la littérature française classique. 1660—1700. Ses caractères véritables, ses aspects inconnus.* Paris, Armand Colin 1942; 427 lap, 8-r.

Lanson utódja és módszeréhez legkövetkezetesebben ragaszkodó tanítványa új jelentős művét adta ki nemrégiben a német megszállás alatt.

A szerző, mint ezt nála már megszoktuk, roppant nagy mennyiségű anyagot halmozott fel könyvében s ennek a nagy anyagnak bizonyító erejével igyekszik igazolni, hogy az eddigi relfogás a francia klasszicizmusról elstetett, történetileg sok tekintetben hamis beállításon alapult. A téves szemlélet szerinte főleg onnan eredt, hogy a szintézisek eddig csupán néhány egészen kiváló író elemzése alapján készültek s a kritika elhanyagolta irodalmi környezetük, a teljes irodalmi élet vizsgálatát. Ő, Mornet ezzel szemben más módszert óhajtott követni: „Megpróbáltam átélni azt a szellemi életet, melyet éltem volna, ha egy átlagos *honnête homme* lettem volna 1660 és 1700 között, olyan, aki elment megnézni a *Devineresse*-t csakúgy, mint *Iphigénie*-t és éppúgy kíváncsi volt megismerni az *Amitiés, amours et amourelles*-et, mint az *Art poétique*-ot, mert *tout Paris* jobban tolong a *Devineresse* előadására, mint az *Iphigénie*-jére s mert dicsérik Le Pays művét minden szalonban, nem törődve Boileau gúnyolódásával.

Persze, az ilyen beleélés igen nehéz vállalkozás, mert Mornet e mellett pártatlanságát is meg akarja őrizni és bizony, ő sem tud lelkesedni a másodrangú irodalmi termékekért, holott az ő átlagos *honnête homme*-ja esetleg elragadtatással olvasta a précieux regényeket és hallgatta Quinault tragédiáit. Mornet beleélése inkább csak rekonstruálása az egész irodalmi életnek, minek folyamán ismerteti a legszürkébb és legelfelejtettebb írókat is — legalább könyveik címlapja szerint — és megállapítása annak, milyen volt az uralkodó ízlés, ami egészen más, mint a beleélés.

Mornet majdnem minden fejezetében egy irodalomtörténeti paradoxon bebizonyítására vállalkozik. Így a précieuxité szerinte túléli Molière-t és Boileau-t. (Ezt már Baumal és Mongrédien könyvei is bebizonyították.) De fontosabb az a megállapítása, hogy a précieuxité rendkívül bonyolult folyamat, mely minden íróat magába olvaszt kisebb-nagyobb mértékben, különösen La Fontaine-t, Mme de Sévigne-t és Racine-t. A klasszicizmus tanítása szerinte nem az ész és szabályosság esztétikája, mert Boileau előzői, mint ezt René Bray nagy munkájában igazolta (*La formation de la doctrine classique en France*, 1927), már ugyanezeket az elveket vallották.

Boileau többlete Mornet szerint nem — különben is eléggé zavaros és rendszertelen — elveiben rejlik, hanem hibátlan ízlésében: ítél-

lete teljesen biztos mind negatív, mind pozitív értelemben. A legnagyobb sikerű művekkel szemben is éles kritikát gyakorol, ha elhibázottaknak tartja, bár éppen a régibb írókkal szemben sajátos érzéketlen. (Itt kellett volna a nyelv és stílus kérdését felvetni.)

Igen nagy fejezet viseli a „L'art de plaire“ címet, mely Mornet szerint a klasszikus kor legfőbb, szinte döntő elve. Ez magyarázza a préciosité fennmaradását. Itt kapjuk a kis szalonköltők, a kis gáláns irodalom történetét, mely a badinage-t és a kis műfajokat továbbra is fenntartja. A tetszeni vágyás alá csoportosítja Mornet a durva realizmust is: ez is folytatja korábbi életét, ha nem burjánzik is olyan erővel, mint Scarron korában. A szellemes társalgással függ össze a párbeszédes műfaj, és a szerző megkísérli megragadni a szalonélet témáit.

Mornet temérdek fáradságot fordít annak bizonyítására, hogy nincs is klasszikus iskola, s a nagy század nagy emberei nem alkotnak külön klikket vagy cénacle-t. Bizonyítja, hogy barátaik és ellenségeik kapcsolatai össze-vissza vannak kuszálva, a barátok nem ugyanazok és az ellenfelek sem. Az ellenszenv nem a doktrínának szól, hanem a személynek és sokszor a véletlen hozza magával.

Szerinte a négy nagy író barátsága is csak legenda, vagy később, 1670 után mélyül el és Boileau egyáltalán nem befolyásolta barátai és legkevésbé Racine ízlését és munkásságát.

La Fontaine *Psyché*-jének symposionjáról már régebben bebizonyították, hogy La Fontaine-en kívül egyetlenegy nagy író nem szerepelhet a párbeszédes műben a görögös álnevek alatt, mint sokáig hitték: Molière, Racine és Boileau nevét tehát ki kell kapcsolni e műolvasásakor. Most Mornet azt igyekszik bizonyítani korábbi munkálatok alapján, hogy Boileau és Racine ifjúkori barátsága is monda.

Szerintem itt sajnálatos hiperkritikával állunk szemben. Könnyű persze a főtanút, Brossette-ot, Boileau kommentátorát mint nem hitelest elvetni. Ám Brossette még Boileau életében adta ki jegyzeteit és előszava szerint semmit sem írt bele, amit ne Boileauval folytatott beszélgetéseiből merített volna.

Állítsuk össze Brossette alapján a legfontosabb tanulságokat: 1. a IV. szatíra jegyzetéből megtudjuk, hogy egy ízben Molière, Racine és Boileau közösen gyártottak egy epigrammát Chapelain ellen. Mornet ezt az anekdotát jelentéktelennek tartja. 2. A VIII. szatíra egyik sorát Boileau „minden barátja“ megpróbálta kijavítani, köztük La Fontaine és Racine. 3. A X. szatírából Racine kihuzatott 20 sort, mert nem tetszett neki. 4. Az *Art poétique* II. énekének jegyzeteiben olvassuk, hogy Boileau tréfásan kérte Racine-t, ne legyen túlszigorú kritikusa: „Ne sis Patru mihi“ (szójáték a latin *patruus*-szal és Patru névével). 5. De a legnyomósabb bizonyítéka a nagy írók igen korai barátságának a II. szatíra jegyzete, ahol Brossette elmondja, hogy Boileau sokáig keresett rímet Malherbe névére. Végre megtalálta a *verbe* szóban és megírta verssorát. „Quand il le dit à La Fontaine: Ah! le voilà, s'écria celui-ci, en l'interrompant: Vous êtes bien heureux, Je donnerais le plus beau de mes Contes pour avoir trouvé cela.“ S ezután Brossette elmondja, hogy Boileau mindig a második verssort írta meg először s ezt a technikát ajánlotta Racinenak is, s el is dicsekedett vele, hogy ő tanította meg Racine-t gazdag és gondos rímelésre: „Je lui ai appris à rimer difficilement.“ Mornet ezt az adatot is a legendák közé utalja, pedig Brossette nem volt annyira szellemes, hogy ilyen kifejezéseket magától kitaláljon.

Mindebből kiderül, hogy a négy nagy költő zsenijének megfelelően, tudatos irodalmi barátságban élt, egyetlen ízlésiskolát alkotott, s hogy a fiatal Boileau már igen korán befolyásolta barátai ízlését.

A klasszikus tragédia történetében, Carrington-Lancaster amerikai romanista nyomán járva, Mornet erősen hangsúlyozza, hogy a színházi élet korántsem zajlott kizárólag Corneille és Racine előadásai körül, mert a kisebb tehetségek sokszor nagyobb sikereket arattak, éppen a précieux ízlés nagy divata miatt. A tragédia mellett igen nagy sikere volt a balettnak, operának és mindenféle egyéb vegyes és szabályok alá nem vonható műfajoknak is. Különben a tragédia sem tisztelte a cselekményegység előírását, inkább a regényes bonyolultságot kereste és a heroikus corneille-i forma helyébe a gáláns szentimentalizmust ültette. Ebből a műfajból emelkedett ki Racine, nem mintha tudatosan szembeállt volna vele, hanem belőle kiindulva, az alkotó zseni intuíciónál életere öntve személyeibe.

Így, az irodalmi élet nyüzsgését megrajzolván, Mornet igyekszik aztán az egyes nagy írók alakulását is megragadni, ami nem annyira egyéni fejlődésük felvázolásával történik, hanem inkább a környezettel való szembeállítás útján. Molièret a legszabálytalanabb klasszikusnak nevezi, aki teljes szabadsággal követte „kalandor” természetét, hiszen őt nem kötötte annyira a hagyomány és tekintély, mint a tragédia-írókat. A kortársak Mornet szerint éppen ezt a szabad csapongást szerették benne. Végül Mornet is hangsúlyozza azt, amit magam is régóta tanítok: Molière híres tragikomikus kettősségének titka éppen abban van, hogy az élet a maga teljességével lép fel alakjaiban. Ehhez csak azt kell hozzátennünk, hogy ez a teljesség csak a főszemélyekben lehet fel, melyeket a szerző kellően elmélyített, hogy túljusson a karikatúrán.

La Fontaine-nel kapcsolatban csak a természetérzék foglalkoztatja a szerzőt, ki a Rousseau előtti természetérzék jelentkezéséről már egy nagy könyvet írt. Itt is nagy buzgalommal állítja össze a La Fontaine előtt felbukkanó megnyilvánulásokat.

Madame de La Fayette művéhez összeállítja a századvégi regény történetét: tőlük a Princesse de Clèves szerzője egyszerű témáiban és belső pátozában különbözik.

Bossuet-vel kapcsolatban az egyházi beszéd belső felépítésének története foglalkoztatja és az elméletírókkal kapcsolatban említi és bőven felhasználja (338. és kk.) Sötér István értekezését (*La doctrine stylistique des rhétoriques du XVIIe siècle*. Budapest, 1937) és utal is rá Söter néven szövegében.

Mégis, Mornetnél hasztalan keresünk szorosabb értelemben vett stílustörténetet. A szellemtörténeti szempont is általában hiányzik nála. Nem hozza kapcsolatba a francia klasszicizmust az általános európai humanizmussal, holott nyilvánvaló, hogy az egész nagy század irodalma állandó egyezkedés az antik és a modern világ igényei és szemlélete között, s egyenes folytatása a XVI. század naív, lelkes humanizmusának. Nem találjuk meg a képzőművészetek és az irodalom kapcsolatainak említését sem, sőt elmarad a Brunetière—Baldensperger értelmében vett összehasonlító irodalmi szempont is. S ami még sajátságosabb, szinte teljesen hiányzik a társadalmi szempont is, ami pedig az irodalmi élet történeténél magától adódik. Az „art de plaire” elemzése csak nyert volna mélységében, ha a társadalomtörténeti szemléletet figyelembe vette volna, bár igen becses összeállításokat találunk

a könyvben a szalónok életéről, a társalgás témáiról stb. Hiányzik ezzel szemben a szellemességre törekvés ábrázolása.

Mornet művét azonban sok eredeti szempontja, de főleg roppant anyaga és könyvészte nélkülözhetetlen kézikönyvvé avatja.

Eckhardt Sándor.

*

Le nouveau livre de M. Mornet se distingue par sa documentation abondante. Il s'y est efforcé de battre en brèche certaines opinions traditionnelles sur la littérature classique; notamment, il démontre l'absence d'une doctrine homogène chez les grands classiques. Cependant on est en droit de combattre son scepticisme au sujet de leur collaboration; le commentaire de Brosette est là pour en attester, et copieusement, l'existence dès les débuts de Boileau. L'analyse des grands écrivains a lieu dans ce livre à l'aide de l'application de la méthode historique: la présentation du milieu littéraire est impeccable. On peut regretter que M. Mornet ait négligé d'utiliser l'enseignement des beaux-arts, de l'histoire sociale et en général, tout ce que l'histoire des idées lui aurait fourni pour sa synthèse, par exemple le problème des rapports de la littérature classique avec l'humanisme qui survit, d'une manière latente, dans toute la floraison intellectuelle du grand siècle.

Al. Eckhardt.

Emile Mireaux: *La Chanson de Roland et l'Histoire de France.* Paris, Albin Michel (1943); 300 lap, 16-r.

Újabb kísérlet a titokzatos nagy francia középkori eposz keletkezésének magyarázatára. A szerző, az Institut tagja, eddig közgazdasági és politikai műveket írt; ez az első történeti vonatkozású könyve. A belső címlapon Homeros és a görög történet kapcsolatainak tisztázását ígéri a következő alcímekkel: *Homère de Chios et les routes de l'Iran. L'Iliade et l'Odyssée.* A könyv a szerző minden éleselméljősége ellenére sem hagy maga után megnyugtató eredményt, bár jó stílusa és merész tézise nagy könyvsikerré avatta.

A szerző az ének egyik sorából indul ki (106):

Gefreid d'Anjou, le rei gunfanuner.

S ezzel kapcsolatban bizonyítja, hogy a szerző kellett, hogy tudjon arról, hogy Anjou grófjai egy bizonyos idő óta igényt tartottak a *dapifer*, vagyis az ország *grand sénéchal*-jának címére. Ez az igény pedig először 1158-ban tűnik fel, mikor Hugues de Clers v. de Cléfs egy *De majoratu et senescalcia Franciae comilibus Andegavorum collatis* című művet írt ez igény alátámasztására. Az ének szerzője tehát ez után a dátum után élt.

Ebből már most az következik, hogy az oxfordi kézirat keletkezését, melyet eddig 1060 és 1120 közé helyeztek, a XII. század második felébe kell áttennünk. Mireaux persze nem törődik azzal, hogy maga a nyelvezet sem tűri ezt a kései keltezt.

Ennek az állításnak megfelelően tehát a szerző feltesz egy első Roland-éneket, mely 1100 körül keletkezett volna, sőt még ennek tartalmát is igyekszik megállapítani, kiküszöbölve belőle a Baligant-epizódot, melyről pedig Bédier már bebizonyította, hogy szerves része a történetnek; s itt nem is szólnak azokról a megfontolásokról, melyek

a babiloni kalifa és a keresztény császár szembeállítására, mint szükségképeni alapgondolatra vonatkoznak.

A kürtepizódót, a szerző szerint, a bordeaux-i Seint-Seurinben őrzött kürt hasadásának magyarázására eszelték ki, míg magának Rolandnak az emléke Blaye-ben maradt meg, ahol sírját őrizték és mutogatták. Mireaux szerint itt Blaye-ben élt volna Roncevaux neve és a pireneusi csata emléke is, helyi tradíció gyanánt s ebben az állapotában a legenda, — amely ekkor még nem eposz —, megfelel a Bédier elméletének, mert Blaye a compostellai zarándokút mellett fekszik. Ezzel szemben Mireaux tagadja, hogy az egész költemény joculatorok és klerikusok összeműködésének gyümölcse lenne, hiszen azt már Fawtier észrevette, hogy a szerző egyáltalán nem ismeri ezt a zarándokutat.

Mireaux tétele tehát az, hogy az első költemény a kiháló Karoling-dinasztia híveinek ihletésére készült Capet Hugóval szemben, az utolsó Karoling apja, III. Lothár támogatására, aki Laonban székelt. Itt Ferdinánd Lot történeti kutatásait használja fel Mireaux. Lothár 985-ben szövetséget kötött Bajor Henrikkel II. Ottó ellen, de az nem jelent meg seregeik találkozásánál. Visszajövet a Vogézekben a lakosság elzárta Lothár útját és afféle támadásban volt része, mint amilyet a pireneusi baszkok intéztek Nagy Károly ellen. Ezért is emlékezett vissza a költő a pireneusi katasztrófára. Mireaux szerint a Karoling-dinasztia kihalására vall az 520. verssor szakasza is, ahol céloznak arra, hogy a dinasztia 200 évig élt csupán, a költeményben persze Nagy Károly él ennyi ideig.

Az utolsó Karolingokat körülvevő udvari és feudális intrikák hangulatában keletkezett a nagy eposz Nagy Károly emlékének dicsőítésére, az új pretendensekkel szemben. Mireaux itt különben csak Fawtier egyik megjegyzését építi ki elméletté.

Turpin szereplését is megmagyarázza. Turpin reimsi érsek csakugyan élt 780 táján és a költő azért szerepelteti, hogy a kiháló dinasztia nagy ellenségével, az áruló Aldeborn reimsi érsekkel szembeállítsa. Gautier de l'Hum-ot pedig Gautier de Laonnak olvassa, amivel megint III. Lothár székhelyén vagyunk. Ez lenne az elveszett első ének keletkezésének magyarázata.

Az oxfordi kézirat pedig, mint látjuk, Mireaux szerint az első változathoz a trónkövetelő Plantagenet-dinasztia javára készült, mely az anjou grófság révén tartott igényt Franciaország első tisztségére.

Persze, Mireaux függetleníti a többi Roland-éneket is az oxfordi kéziratától és így külön, független szellemi terméknek tartja a *Carmen de proditiōe Guenonis*-t, sőt a *Karlamagnussaga* ide tartozó ágát is.

Legkülönösebb állítása azonban, hogy az ének szerzője nem ismerte Eginhard Nagy Károly-életrajzát. Roland nevét szerinte a blaye-i sír és a pireneusi vereség emlékét a helyi hagyomány őrizte volna meg Roncevaux nevével együtt, mely Eginhardnál nem szerepel.

Mindezzel a sok hipotézissel szemben egyszerűen utalunk itt e folyóiratban közölt tanulmányunkra (1942), hol kimutattuk, hogy az éneken nagyon jól kivehető a Vita Karoli Magni olvasásának hatása annyira, hogy még Marsilie árulásának gondolata is a szász hadjárat olvasmányemlékének látszik. Mindezzel persze aztán elesik a többi okoskodás is, melynek leggyengébb pontja a költemény kései datálása.

Nem hisszük, hogy Mireaux nagy port fölvert könyvéből csak egyetlen állítás is fennmarad a további kutatás számára.

Eckhardt Sándor.

*

Le livre d'Émile Mireaux où celui-ci explique la genèse de la Chanson de Roland en retraçant l'ambiance historique du poète inconnu, présente des thèses hardies et inacceptables. En raison de l'étude que j'ai publiée ici même sur les rapports de la Chanson de Roland et de la Vita Karoli Magni d'Einhard, il est impossible d'affirmer que l'auteur ignorait cette source historique et que c'est grâce aux traditions locales de Blaye que le souvenir de la bataille des Pyrénées se serait maintenu avec le nom du comte Roland dont le corps y était enterré. L'auteur s'efforce de démontrer que le manuscrit d'Oxford ne fut composé qu'après 1158, puisque le comte d'Anjou y est nommé gonfalonnier du roi. Or l'on sait que la langue du manuscrit d'Oxford est beaucoup trop ancienne pour admettre cette date. M. Mireaux sépare même le Carmen de proditiōe Guenonis et la Karlamagnussaga du texte d'Oxford et il les attribue à des poètes qui ont ignoré la tradition de Turoldus. Je crois que le livre ingénieusement échafaudé de l'illustre économiste ne laissera pas de grande trace dans l'histoire de la littérature médiévale.

Al. Eckhardt.

F. W. Bateson: *The Cambridge Bibliography of English Literature.* Cambridge University Press, 1940. 4 kötet, LXXXI + 3300 lap, vászonkötésben ára 7 guinea.

Az angol irodalomtörténetnek ez a monumentális arányú bibliográfiája régóta érzett hiányt pótol. Nem mintha eddig nem álltak volna a kutatók rendelkezésére könyvészeti összefoglalások, melyek az óriási anyag egyik vagy másik, esetleg több területén is ne nyújtottak volna értékes segítséget. A legtöbb ilyen könyvészeti részletmunka azonban szempontjainak vagy idő-határainak korlátozottsága következtében csak erősen körülírt igényeknek felelt meg. Ha eltekintünk R. Watt-nak a maga idejében igen használható, de ma már teljesen elavult *Bibliotheca Britannica, or a General Index to British and Foreign Literature*-jától (4 kötet, Edinburgh, 1824), akkor csak két olyan művet említhetünk meg, melyek az egész angol írásbeliség átfogó bibliográfiáját kívánták megadni. W. T. Lowndes-nek eredetileg 1834-ben megjelent s 1858–64-ben négy kötetben H. G. Bohn javított kiadásában újra megjelentetett *Bibliographer's Manual*-ja elsősorban antikváriusi, könyvgyűjtői szempontból készült, ezért leginkább a régi angol auctorok műveinek kiadásai és azoknak bibliofil forgalmi értéke érdekelte, ezen a téren azonban alapvető gyűjtőmunkát végzett. A tulajdonképeni irodalomtörténeti szempontok csak az A. W. Ward és A. R. Waller szerkesztésében 1907 és 1916 között 14 kötetben megjelent *Cambridge History of English Literature* bibliográfiai függelék-fejezeteiben érvényesültek. A kor legkiválóbb irodalomtörténetíróitól és filológiai specialistáitól származó, a hatalmas irodalomtörténeti mű egyes fejezeteit kiegészítő s a függelékben közölt terjedelmes bibliográfiák igyekeztek a lehetőségig kimerítőek lenni. Elsősorban az irodalomtörténetben megtárgyalt írók műveinek teljes jegyzékét nyújtották, azután a rájuk vonatkozó kritikai-filológiai irodalom nevezetesebb alkotásait sorolták föl.

A C. H. E. L.-ben még aránylag háttérbeszorított filológiai-kritikai irodalom könyvészeti nyilvántartása csak a viágháború végén lendült fel. A kitűnő szervezés az elmúlt évtizedekben a nagyszerű részlet-bibliográfiák egész sorát hozta létre, melyek kizárólag a filológiai-irodalomtörténeti anyag rendszeres közlésére törekedtek. Az 1925-ig megjelent könyvészeti munkák katalógusát C. S. Northup nyújtotta *A Register of Bibliographies of the English Language and Literature* címen (New Haven, 1925). Az évről-évre növekvő angol filológiai irodalom termésének áttekintését pedig 1921 óta két, évente megjelenő, anglistáknak nélkülözhetetlen kiadványsorozat nyújtja, az English Association által kiadott *The Year's Work in English Studies* és a Modern Humanities Research Association által ugyancsak évente publikált *Annual Bibliography of English Language and Literature*. Mindegyik sorozat kötetei az angol nyelv- és irodalomtudományra vonatkozó, egy-egy évben megjelent könyvek, értekezések, cikkek, disszertációk, stb. bibliográfiáját nyújtják, és pedig az *Annual Bibliography* a lehetőségig teljes, az összes kultúrnyelvekre kiterjedő, rendkívül áttekinthetően összeállított, de csupán taxatív felsorolást ad, míg a *Year's Work* nem törekszik végletes teljességre, hanem összefoglaló referátumokban ismer-teti az angol filológia egyes diszciplínáinak egy-egy évben elért eredményeit. A két sorozat minden kötetének egyes fejezeteit a legkiválóbb angol-amerikai szakemberek szerkesztik. A kötetek a sorozat természetének megfelelően rendszeresen két év késéssel jelennek meg, tehát az 1935-ös év termését feldolgozó, több ezer tételt tartalmazó kötet csak 1937-ben, s i. t.

Az egész anglistikára kiterjedő eme könyvészeti összefoglalások mellett azonban nincs hiány egyes kisebb kutatóterületekre vonatkozó szakirodalom bibliográfiájának évről-évre folytatódó nyilvántartásaiban sem. Ezt a munkát gondosan felosztották a nagy anglistikai folyóiratok, elsősorban az amerikaiak között. Ezek a rendszerint igen megbízható, az anyagot már a megjelenéstől számított egy éven belül feldolgozó gyorslisták mintegy előmunkálatai az előbb említett két, angliai kiadású sorozat egyes köteteinek. Így a *Studies in Philology* c. folyóirat közli a megelőző évnek az angol renaissance-ra vonatkozó bibliográfiáját, a *Philological Quarterly* közli a tizennyolcadik századét, míg a Shakespeare-filológia áttekintését a *Jahrbuch der deutschen Shakespeare Gesellschaft*-ban találjuk. A romantikára vonatkozó irodalmat az *English Literary History* tekinti át, a viktoriánus korszakét a *Modern Philology*, míg a *Journal of English and Germanic Philology* az angol-német irodalmi kapcsolatok egy-egy évi filológiai eredményeiről számol be. Az angol középkorra vonatkozó irodalomtörténeti munkák kritikai felsorolását és feldolgozását a J. E. Wells-féle 1916-ban kiadott alapvető *Manual of the Writings in Middle English 1050—1400* háromévenként megjelenő pótkötetei hozzák (a nyolcadik pótkötet 1941-ben). A *Publications of the Modern Language Association of America* közli egy-egy év amerikai bibliográfiáját az egész anglistika területéről, valamint egyéb irodalomtörténeti studiumokból, míg az Arthur-mondakörre az 1940-ben megindult *Modern Language Quarterly* specializálódik. A XX. század irodalmának megbízható könyvészetét találjuk (mind az írókat, mind a rájuk vonatkozó filológiai-kritikai irodalmat illetőleg) a J. Manly—E. Rickert—F. Millett által szerkesztett *Contemporary British Literature*-ben (London, harmadik javított kiadás 1935-ben, van külön amerikai kötet-párja is ugyanezen szerzőktől), az angol irodalomtörténetre vonatkozó irodalomszociológiai műveket pedig 1939-ben tekintette

át L. L. Schücking és W. Ebisch az *Anglia*-ban. Igen értékes szelektív bibliográfiát tartalmaznak az ó-angol, középagol korral, a renaissance-szal, felvilágosodással és romantikával foglalkozó kötetek az *Introductions to English Literature* c. sorozatban (London, 1938—41).

Nem hiányoznak azonban az angol nyelvterületen más kitűnő könyvészeti segédeszközök sem, folyóirat-katalógusok, essay-indexek, irodalmi lexikonok, motívum-regiszterek és a reference-könyveknek az angolszász világra olyannyira jellemző minden fajtája (felsorolva ezen recenzió írójának *Bevezetés az angol nyelv- és irodalomtudomány bibliográfiájába* c. művében, Bp., 1944), melyek közül csak két kitűnő, nálunk alig ismert annálesz-kötetet említünk, J. C. Ghosh és E. G. Withycombe *Annals of English Literature 1457—1925*-jét (Oxford, 1935) és A. Harbage *Annals of English Drama 975—1700*-ját (Philadelphia, 1941), valamint a renaissance-ra vonatkozóan nélkülözhetetlen, A. W. Pollard és R. G. Redgrave-től származó *Short-Title Catalogue of Books printed in England 1475—1640* (London, 1926).

Amint láthatjuk, nincs hiány az angol filológia bibliográfiájára vonatkozó részletmunkákban. Csupán az összefoglaló mű hiányzott eddig, s ezt szándékozik a Cambridge Bibliography of English Literature nyújtani (rövidítve *C. B. E. L.*). A több mint kétszáz szaktekintély által gyűjtött és feldolgozott s a szerkesztő által egységes szempontok szerint rendezett igen gazdag anyagot a mű első 3 kötete közli több mint 3000 kéthasábos oldalon. A negyedik kötet a tárgymutatót tartalmazza. A *C. B. E. L.* célja „a lehetőség szerint időrendben felsorolni a könyv alakban megjelent minden olyan angol vagy latinnyelvű mű szerzőjét, címét és kiadásait (valamint a rá vonatkozó fontosabb kritikafilológiai tanulmányokat), mely irodalmilag még ma is valamilyen fokig számottevőnek tekinthető s amely a brit birodalom születteitől származik 1900 előttről“. Ennek következtében elsősorban a legtagabb értelemben vett szépirok alkotásairól értesülünk, de hely jut a történészeknek, teológusoknak és egyéb szellemtudományi íróknak is. Az önálló irodalommal jelentkező mozgalmak sem maradtak ki, mint pl. a korai kvékerek, vagy a multszázadi Oxford-mozgalom, avagy a liberális teológia kialakulása stb. Az irodalomtudomány korolláriumai, mint nyelvtudomány, metrika, könyvkiadás története, nevelésügy, jogtudomány, természettudomány és általában a szellemi élet háttérére vonatkozó legfontosabb alkotások megfelelő külön fejezetekben kapnak helyet. Így tehát az egyes szerzőkre vonatkozó fejezetek mellett a tárgykörök is szerepelnek, mint pl. (a fentebb felsoroltakon kívül) irodalmi kapcsolatok a kontinenssel, a folyóiratirodalom, a XIX. század uralkodó eszméi, stb.

A *C. B. E. L.*-ben az irodalomtörténeti anyag öt nagy korszakon belül rendeződik. Az első kötet tartalmazza az ó-angol, középagol s a renaissance irodalmát a restaurációig (600—1660), a második kötet a restaurációtól a romantikáig terjed (1660—1800), míg a harmadik kötet a XIX. századé. Egy-egy korszakban a költészet, dráma és elbeszélő irodalom hármas tagolásában kapjuk az írókat, akik a műfaj történeti keretben időrendi szempontban helyezkednek el. A korszakon belül legelőször a bibliográfiák, irodalomtörténetek, szótárak és reference-művek soroltatnak fel, azután következnek a korszak szellemi és társadalmi háttérére vonatkozó munkák, majd az egyes auctoroktól származó és a rájuk vonatkozó irodalom. A szépiroknál a *C. B. E. L.* nem sorolja fel folyóiratokban megjelent cikkeiket, valamint pamfletszerű efemeridáikat sem. Műveiknél megadja a kötetszámot is (ha egynél

több), a megjelenés helyét is (ha nem London) és a mű megjelenésétől számított 50 éven belül annak minden új kiadását, a tudományos feldolgozásban részesült szerzőknél pedig a ma legjobbnak tekintett kritikai kiadásokat is. Nem tartalmazza az Egyesült Államok irodalmát és nem említi kéziratokat sem 1500 után. Az íróknál a lehetőleg teljes számban felsorolt művek mellett a *C. B. E. L.* nem törekszik teljességre az egyes írókra, korszakokra, mozgalmakra, stb. vonatkozó kritikai-filológiai irodalmat illetően, hanem csupán igen gondos és általában szerencsés szelekciót nyújt belőlük és mindenütt gondosan megjelöli azokat a lelőhelyeket, ahol a szóbanforgó tárgyról részletesebb bibliográfiai tájékoztatást lehet találni.

A *C. B. E. L.* nemcsak nélkülözhetetlen segédeszköze az anglistának, hanem egyben érdekes tükrö a legújabb eltolódásoknak is a filológiai érdeklődés terén. Ha összehasonlítjuk nagy elődjével, a negyedszázaddal előbb megjelent *C. H. E. L.*-el, akkor észrevesszük, hogy egyfelől mennyire tért nyert az irodalomszociológiai szemléletmód, másrészt mennyire fokozódott az érdeklődés a XVIII—XIX. sz. kisebb költői (Shenstone, Smart, Thos, Moore, Clare) iránt, kik most az első sorba léptek elő, akárcsak a XIX. század némely, pár évtizede még alig észrevett prózaírója, Trollope, Charles Reade.

A *C. B. E. L.* három kötetének lezárási határideje 1936—37—38, az ez után megjelent kritikai-filológiai munkákat nem vették fel. Az auctorok terminus ad quem-je 1900. A nagy mű megjelenését a Tárgymutató kötet késleltette, melynek kiállításán már érezhetők a háborús papírnehézségek. A tárgymutató egyébként, sajnos, nem öleli föl az egyes korokra és szépírókra vonatkozó tudományos irodalom szerzőinek neveit. A kiadóvállalat úgy tervezi, hogy bizonyos időközökben pótköteteket fog megjelentetni, melyek a legújabb filológiai irodalom könyvészetének választékát fogják tartalmazni. Ország László.

*

This review is not only a detailed appreciative description of the scope, arrangement and purpose of that invaluable standard-work of English literary scholarship, but also a short critical list of all the up-to-date and important bibliographical aids for research into the history of English literature and its intellectual background. L. Ország.

Richard Ruppert y Ujaravi: *Spanische Synonymik für Studierende und Lehrer.* Heidelberg, 1940. C. Winter. VIII+636 l. 8°.

E nyilvánvalóan didaktikus céllal készült synonymikon beosztását illetően Gottschalk ismert francia synonym-szótára szerint igazodott, s örömmel állapíthatjuk meg, hogy mintájának elveit szerencsésen hozta összhangba a spanyol szó- és fogalomkincs sajátos kívánalmaival. Amint az előszó is kiemeli (VI. 1.), az eddigi hasoncélú spanyol művekhez (José Joaquín de Mora, Benjamin Monroy Ocampo stb.) képest nagy haladást jelent az egyes rokonértelmű szavaknak nemcsak pusztá felsorolása, hanem lehető legpontosabb definíciója, amit még német és francia fordítás is támogat. Az ilyen rokonértelmű szavakat természetesen legjobban példamondatokból ismerjük meg; e téren érdemes lett volna a mai irodalmi nyelv szóláskincsét nagyobb mértékben szóhoz juttatni (íróként csupán az egy Unamuno szerepel!). Pótlás és javítás efféle munkában természetesen mindig lehetséges; néhány jellegzetes hiányra és tévedésre G. Rohlf helyesen mutatott rá (Archiv f. das

Studium d. neueren Sprachen, 180. k. 143—4. l.). A magunk részéről a legsúlyosabb fogyatkozásnak azokat az eseteket tartjuk, amikor egy-egy itt idézett kifejezés egyáltalában nem közkeletű, sőt ellentétben áll a spanyol nyelv szellemével (pl. *no me volvío la cara* 'er würdigte mich nicht seines Anblickes' helyett Rohlf's igen helyesen ajánlja a *no se dignó mirarme* kifejezést). Meglepő, hogy a *Wohnung* címszó alatt (493. l.) nincsen *palacio* vagy *caserón*, *Feuer* a. (151. l.) hiányzik *llama*, *abscheulich* a. (5—6. l.) *horrendo*, *Frau* a. 156—7. l.) *mujercilla*, *mujerona*, *mujerzuela*, *Freigebigkeit* a. (157. l.) *munificencia*, stb. Persze példáinkat bármely német-spanyol szótárból bőségesen gyarapíthatnók, hiszen ha szerepel *lieben* mint címszó, lehetne *Liebe* címszavunk is, mivel pl. *kindliche Liebe* spanyolul *amor filial*, de már a *christliche Liebe*: *caridad cristiana*. Általában sok címszó hiányát érezzük: feltétlenül kellene pl. *Schein*, *scheren*, *Schicht*, *schlagen* stb. Jó lenne utalásokkal megkönnyíteni az eligazodást az egyes címszavak között; az alfabetikus szómutatók e téren nem nyújtanak elég segítséget. Mindent összevéve: szerzőnk műve szorgalmas adatgyűjtésről tanúskodik s bizonyára rendkívül hasznos is lesz, ha hiányait a következő kiadások fokozatosan pótolják.

Gáldi László.

*

Le présent dictionnaire des synonymes espagnols vient combler une lacune très sensible de la linguistique moderne; son apport est d'autant plus précieux que la lexicographie espagnole est restée jusqu'à nos jours une des branches les plus arriérées de la linguistique romane. On regrette un peu que l'auteur, ayant trop de confiance dans les dictionnaires, n'ait mis à contribution que la langue d'un seul grand écrivain (Unamuno). Bien des articles sont susceptibles d'être enrichis de mots nouveaux et même des mots-souche particulièrement importants sont défaut, mais ce sont là des imperfections inhérentes à tout ouvrage de ce genre. Les éditions ultérieures comporteront certainement nombre d'additions qui ne manqueront pas de souligner la valeur de ce dictionnaire, fruit d'un travail diligent et approfondi.

Ladislav Gáldi

A. Rosetti: *Geschichte der rumänischen Sprache. Allgemeine Begriffe.* Bukarest, 1943. 8°, 118 l.

Amint Rosetti románul megjelent nyelvtörténeti összefoglalásának ismertetéseiben már kiemeltük (v. ö. EPhK. LXIII., 245—7. l.; LXV., 350—1. l.; LXVI., 378—80. l.), a bukaresti egyetem kiváló nyelvész-professzora igen fejlett érzékkel bír franciásan világos, könnyen áttekinthető kézikönyvek megírásához. Ezen erényei érvényesülnek jelen munkájában is, amely a külföldi művelt nagyközönség tájékoztatására készült. Négy fejezetre tagozódik. Az első a román nyelv rövid történeti nyelvtanát nyújtja, a második a román szókészlet történetéről tájékoztat, a harmadik a nyelvjárásokkal s a negyedik az irodalmi nyelv keletkezésével foglalkozik. Az első fejezettel kapcsolatban egyetlen megjegyzésünk az, hogy kissé túlságosan elmosza a keleti és nyugati romanizmust elválasztó kritériumokat; az *u* hangnak a nyugati fejlődéstől eltérő fejlődése érthetetlen módon hiányzik. A rotacizmus albán vonatkozásai is említést érdemeltek volna (24. l.). Az igeragozás néhány szlávós vonása (pl. *am fost cănlat*, mint az activum régmúltja vagy *să fi[u] cănlat*, mint az activum perf. coniunctivi) szintén elmaradt. Meggyőző viszont a hátrahagyott főnévmeghatározó magyarázata a melléknévi jelző hátrahagyása révén (37—8. l.); utalni lehetett volna azonban a

birtokosnévmások kötelező hátratételére is (*fiul meu*, mint a délolaszban *padremo, sorama*). — A második fejezetben figyelemreméltó R.-nek a román nyelv kialakulási helyéről tett nyilatkozata: „Der Mittelpunkt des Gemein-Rumänischen, dass heisst der rumänischen Sprache vor ihrer Trennung in Dialekte (dakorumänisch und arumänisch) lag also in dem Gebiet der Morava und ihrer Täler, in Verbindung mit den romanisierten Gebieten im Norden der Donau...“ (47. l.). A balkáni romanizmus döntő fontossága tehát R. felfogásában ismét kidomborodik. A balkáni albán-román szimbiózist sem tagadja szerzőnk, csupán arra utal, hogy egyes közös elemek talán a trák szubsztrátum hatásával magyarázandók (48. l.). A román nyelv régi germán elemeit most sem ismeri el (49. l.), tehát tovább is szembehelyezkedik Gamillscheg indokolatlan elméletével. A szláv hatások értékelése annál részletesebb! Rövid, de tárgyilagos a magyar nyelvi befolyás ismertetése (62—4 l.). Mi is valljuk, hogy a XII. századnál régebbi magyar elemek nem kerülhettek át a román nyelvbe. R. elismeri a hajdani Kárpátokon túli nagy magyar telepek nyelvi hatását is; szerinte „man darf nicht ausser Acht lassen, dass bedeutende ungarische Kolonien, von denen heute nur noch Spuren vorhanden sind, sich auch jenseits der Karpathen, in den Bezirken Bacău, Fălcu usw. befanden“ (63. l.). A modern nyelvi hatások közül a francia természetesen első helyen áll, s bár e mű német közönség számára készült, R. mégis vallja, hogy „sogar in unserer Zeit übt die französische Sprache einen mächtigeren Einfluss als irgendeine andere Sprache auf die rumänische Sprache aus“ (70. l., ld. még 111. kk. l.). — A nyelvjárások futólagos bemutatása értelmes és világos; valóban minden esetben a legjellegzetesebb hang- és alaktani kritériumok vannak kiválasztva. — Bölcse mérsékletre vall, hogy az első román vallásos szövegek keletkezését sem próbálja R. feltétlenül a XV. század második felére tenni, hanem hajlandó beérni a XVI. század elejével is (92. l.). — Nagyon tanulságos a román irodalmi nyelv rövid története: Cantemir latinos stílusának érdekes megvilágítása külön figyelmet érdemel (109. l.). Az erdélyi román nyelvújítás tárgyalása már erősen elnagyolt; R. nem hangsúlyozza eléggé, hogy maguk a triász tagjai csak igen félénken, óvatosan újítottak. A modern román nyelv mesterei közül R. Sadoveanut, G. Galactiont, Lovinescut, Teodoreanut és Petrescut emeli ki. Valamennyiök párszavas jellemzése sikerült, csupán a Galactionra vonatkozóban bukkantunk némi ellentmondásra: „...öffnet den Neologismen das Tor weit und steht sehr unter dem Einflusse der Sprache der heiligen Bücher“ (115. l.). Mindent összevéve: örvendeni fogunk, ha a külföldet R. ismerteti meg a román nyelv multjával és jelenével s nem G. Lupi vagy Cl. Isopescu történetietlen zagyvásai ...

Gáldi László.

*

A. Rosetti: *Histoire de la langue roumaine. Considérations générales.*

On salue avec plaisir ce petit ouvrage, clair, suggestif et élégant; malgré quelques lacunes qui sont presque inévitables dans un précis de ce genre, on y retrouve les mêmes qualités d'excellent observateur qui caractérisent les autres travaux de l'illustre maître de Bucarest.

Ladislav Gáldi.

Egy őstörténész magyar tudása.

„Egy őstörténész latin tudása“ címmel jelent meg egy kis cikk az EPhK 1943. 239. lapján Bendefy Lászlóról, mely siralmas színben tünteti fel ennek a magyar őstörténéssel foglalkozó írónak a latin nyelv-

tudását. Már most ugyanez a Bendefy László az *Irottkö* c. folyóirat 1943. januári számában közölt egy „Szilaj Pista” című verset, mint Német Mihály pásztor szerzeményét, melynek „rímei kezdetlegeselek, ritmusa is kifogásolható” Bendefy szerint, de „rádöbrentő boldogsággal” fedezi fel egyes szépségeit („aranyos halacska, gyémántgyűrűm csillogó szép sugára”). Ugy látszik, a közlő nem tudja, hogy a vers Petőfi ismert műve. A költemény „gyenge” oldalait azonban észreveszi.

Gulyás József.

*

L'ignorance singulière d'un amateur d'histoire hongroise.

Le même Bendefy qui naguère, dans ses travaux historiques, a donné des preuves éclatantes de son ignorance du latin, s'avère aussi un piètre connaisseur de la littérature hongroise, puisqu'il attribue à un berger villageois un poème fort connu de Petőfi.

Joseph Gulyás.

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK.

Bánrévy György: Hol van Rákóczi szíve? Kny. Kath. Szemle. 1943; 8 lap.

A kis füzetnek az a fő érdekessége, hogy a különnyomat címlapján közli a kamalduliak kolostorának képét egy egykorú metszet alapján.

Baumgarten Sándor: Der Bildhauer Edouard Marcel Sandoz. Kny. Esztétikai Szemle. 1941; 16 lap.

Baumgarten, Sándor: Matière de Hongrie. Kny. O Instituto de Coimbra 1942; 265—288 l.

A szerző számos francia chanson de geste-et olvasott el és szellemes megjegyzések kíséretében idézi a magyar vonatkozású helyeket. Itt-ott egy régi, már elavult módszer szerint megkísérli a magyar történelemből vett adatokkal magyarázni a magyar vonatkozású elemeket. Sajátságos, hogy a sokat olvasó Baumgarten csak azt nem olvassa el, amit témájáról mások írtak. Így egyáltalán nem ismeri Karl Lajos idevonatkozó összeállítását és egyéb tanulmányait, nem ismeri Eckhardt Sándor Manekine (REEH 1925) és Garin le Lorrain-tanulmányát (Mélanges Baldensperger), Király Ilonának a Berta-mondáról írott fejezetét és a vele kapcsolatos vitát a Literaturblatt hasábjain stb. Pedig ha elvileg félreteszünk mindent, amit mások előttünk írtak, akkor nem tudományt művelünk, hanem sziszifoszi munkára vállalkozunk, ahol a felhengerített szikla az orrunkat fogja összezúzni. És hogy vegye tudomásul a külföld, hogy mi mit dolgozunk, ha magyar kutatók is elhallgatják saját honfitársaik eredményeit?

Mindettől eltekintve, a téma felállítása sem helyes, mert ezeknek a magyar vonatkozású adatoknak megvan a maguk eredete, mint ezt Király Ilona kimutatta (Szent Márton magyar király legendája).

Bölöni Farkas Sándor: Nyugateurópai utazás. Bevezetéssel ellátta: Dr. Jancsó Elemér. Erdélyi Ritkaságok. II. Kolozsvár, 1943; 180 lap.

Érdekes útinaplójában B. F. az 1830—31. évek izgatott és élénk ritmusú párizsi életének leírását adja. Igen drámai az érseki palota kifosztásának leírása és a párizsi magyar kolóniára vonatkozó részletek. A naplóíró liberális magyar felfogása élénken érzik, útjáról a francia lélek divatszertű változékonyságának benyomásával tér haza, a farciát kacér asszonyhoz hasonlítja. Jancsó Elemér, ki a bevezetést írta, igen hasznos munkát végzett, mikor ezt a naplót kiadta.

Fekete Lajos: A Balkán népei a török állam életében. Budapest, 1943; A Magyar Külügyi Társ. Balkán-Biz. kiad. 10 lap; Balkán-Füzetek. 6. sz.

Galdi, Ladislao: Teoria e realtà nella storia della romanità orientale. Budapest, 1943; Istituto Paolo Teleki. 62 lap.

Gamillschegg kontár oláh szóföldrajzi tanulmányainak cáfolata, mely már németül megjelent. A balántéknak megfelelő régi magyar *vakszem* oláh

tükör szavának bizonyul, G. egyik legsúlyosabb argumentuma, mellyel periferikus elméletét támasztja alá, így elesik.

Hajnal, Stephan: Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12.—13. Jh. Danubia. Budapest—Leipzig—Milano, 1943; 16 lap és 32 tábla.

A szerző régi írástörténeti tanulmányaihoz nyújt itt igen értékes párhuzamokat a magyar és a többi európai nemzetek okleveleinek multjából. Az írásösszehasonlítások igen meggyőzőek, de mint a szerző mondja, az egyes műveltségi áramlatok és egyetemek szerepe — bár a párizsi forrásra utal a legtöbb — a későbbi kutatás tisztázására vár.

Husztli József: Gróf Klebelsberg Kuno életműve. Magyar Tud. Akad. Budapest, 1942; 380 lap; 8-r.

A magyar közép- és felsőoktatás legújabb kori történetéhez elsőrangú forrásmű.

Jajczay János—Schwartz Elemér: Karácsony a művészetben. A Magyar Könyvbarátok számára kiadja a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 256 lap. 4-r.

A remek kiállítású könyvben Jajczay elemzi karácsony éjjele művészi ábrázolásának történetét, míg Schwartz Elemér magának az ünnepnek a történetét állítja össze, nem egyszer eredeti feltevésekkel gazdagítva az hagyományos irodalmat. Így határozottan január mellett dönt a születésnapot illetően. Ismerteti a szentjászol-kultusz eredetét, majd Asszizi Sz. Ferenc szerepére tér ki és a betlehem-játékok vázlatos eredettörténetével zárja tanulmányát, értékes bibliográfiát nyújtva az olvasónak. Érdekes lett volna az apokrif-iratok szerepének tisztázása is, mindkét fejezetben: a szerzők itt-ott csak a „legenda” szót használják ezek megjelölésénél. Pedig a középkorban — s így a művészetben is — az apokrifoknak sokszor a bibliával vetekedő tekintélyük volt.

Jan, Eduard von —: Figaro; Kny. Romanische Forschungen, 56, h. 3; 1942; 325—344.

Kallós Zsigmond: A Nibelung-dal viszonya a Csaba-mondához. Szombathely; Dunántúli Szemle Könyvei, 199. sz.; 12 lap.

Minden filológiai és történeti módszer megcsúfolásával készült elmélkedés a Nibelungénekről, mely nem óhajt tudomást szerezni a hünmondára vonatkozó újabb magyar irodalomról sem.

Knieszsa, Stefan: Die Slawenapostel und die Slowaken. Budapest—Leipzig, 1942. (Ostmitteleurop. Bibl. 39.) 20 lap. Kny. Arch. Eur. Centro-Orientalis.

Alapos cáfolata a tótok romantikus tételének: Cirill és Metód^{us} sohasem működött tótnyelvű területen.

Mészöly Dezső: Villon Testamentuma. Keresztes-kiadás (1943). 16-r; 128 lap.

A nagy Villon-láznak mintegy lezárására készült ez a fordítás, melynek szerzője nemrégiben doktori értekezést is készített Villon magyar fordításairól. Kétségtelen, hogy minden eddigi előzőjénél sikerültebb munkát végzett. Jó magyaros ízű s amellett nem erőltetett nyelven adja vissza a kóbor költő színes nyelvezetét. A Szép Csizsárné, a Jean Cotart balladája, a Tavalys hó különösen sikerültek. Kár, hogy olykor feláldozta az eredetinek egy-egy részletét (pl. a hajdani nagy urakról írt balladában, a magyar-cseh király után az „Où est son tayan?” kérdést, amin az egész sor humora alapszik). A fordítás azonban nem teljes: a nehezebben visszaadható célzésekkel telített számközlőket elhagyta a fordító. Kár, mert megélnék, hogy még valaki hozzáül Villon teljes fordításához, ami pedig már nem volna kíváncsi, Mészöly Dezső után.

Misztli László: A magyar tragikum-elmélet története. Kolozsvár, 1942; 68 lap. Dolg. a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Irod. Int. 1. sz.

Pais Dezső: Rengeteg. Kny. Magyar Népnyelv. IV. Debrecen, 1943; 26 lap. (A Debreceni... Tudományegyetem Magy. Népnyelvkut. Int. kiadv. 20. sz.)

N. Sebestyén Irén: Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben. Kny. Nyelvt. Közl. LI. 1943; 112 lap. (Finnugor értekezések, 7. sz.)

Teleki, Joseph: La cour de Louis XV — Journal de voyage du comte — Publié par Gabriel Tolnai. Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée I. Éditée par L'Institut Paul Teleki, Budapest et par l'Institut Hongrois de Paris. Dépositaire pour la France: Les Presses Universitaires, 1943.

Teleki József híres útinaplója franciaországi részének kiadásával kezdte meg a Teleki Pál-Intézet új kiadványsorozatát, mely a magyar vonatkozású könyveket van hivatva közvetíteni a francia közönség felé. A naplót franciára fordítva kapjuk, ami persze elveszi az eredeti ódon zamatát, de a franciát úgyis a tárgyi részletek érdeklik. Ellenben eredetiben közli a kötet Rácz Lajos nyomán Teleki József és Jean du Voissinnek, a párizsi holland követ református papjának levelezését, melynek az az érdekessége, hogy Du Voissin többször közvetített Teleki és Rousseau között és tájékoztatta a párizsi eseményekről. Teleki József nem volt túlságosan mély elme és a világot az ő barokkos református főúri szemszögéből tekintette, de naplója éppen ezért nem egyszer érdekes próbaköve a kifinomult francia kultúra és a puritán erdélyi szellem érintkezésének.

Turóczi-Trostler József: Tárgytörténet, mesetörténet, stílustörténet. Kny. Orsz. Néptan. Egyesület Évk. 1943.

U. a. „Amit a fül nem hallott, a szem meg nem jára.“ Kny. Irodalomtört. 1943.

Berichtigung.

In meinen Aufsatz „Über die römische Diktatur“ hat sich auf S. 66. Z. 15 ein Flüchtigkeitsfehler eingeschlichen. Die Stelle „dass beide... Interregnum trat ein“ ist in „dass der eine tot, der andere tot oder flüchtig war und der Senat den Eintritt eines Interregnums feststellte“ zu ändern.

St. Heinlein.

A kiadásért felelős: Huszti József.

43.511. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. (F.: Thiering Richárd.)